DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

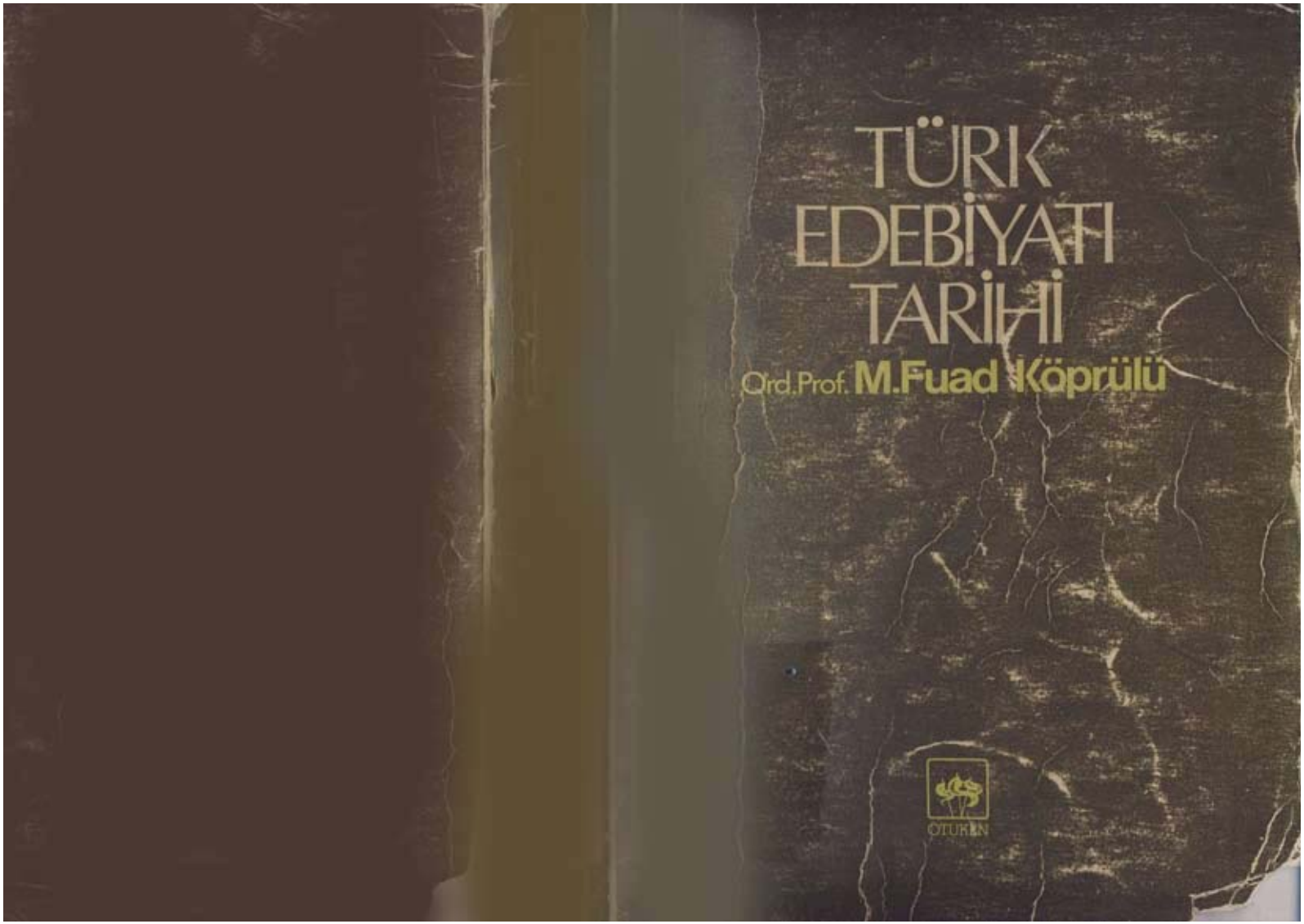
RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TÜRK EDEBİYATI TARİHİ

Ord.Prof. M.Fuad Köprülü

Gerekli sadeleştirmeler ve notlar
ilâvesiyle yayımlayanlar

Dr. Orhan F. Köprülü
İndiana Ünv. Osmanlı Tarihi
eski Assoc. Profesörü

Nermin Pekin
Emekli
Edebiyat Öğretmeni

ÖTÜKEN

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

YAYIN NU : 157
KÜLTÜR SERİSİ : 28

1. Basım: 1926, Millî Matbaa
2. Basım: 1980, Ötüken

Ötüken Neşriyat A. Ş.
Klodfarer Cad. 40-7 Divanyolu-İstanbul
Kapak Düzeni: Nur ve Olcay Okan
Kapak Baskısı: Polat Ofset Tesisleri
Dizgi-Tertip-Baskı: Yüksel Matbaası
Cilt: Günsan Ciltevi
İstanbul

İÇİNDEKİLER

FUAD KÖPRÜLÜ'NÜN HAYATI VE ESERLERİ XV
KİTAP HAKKINDA BİRKAÇ SÖZ XXII

GİRİŞ

1. Edebiyat Tarihi 1
2. Diğer Tarih Şubeleriyle Münasebetleri 1
3. Büyük San'atkârlar ve «Şaheserler» 2
4. Edebiyat Tarihi ve Edebî Tenkid 2
5. Zümre ve Sınıf Edebiyatları 3
6. Edebiyat Tarihimizin Meçhullüğü ve Bunun Sebebleri 4
7. Edebiyatımızın Devrelere Taksimi 5

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂMİYETTEN EVVEL TÜRKLER VE MEDENİYETLERİ

1. İSLÂMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK TARİHİNE UMUMİ BİR BAKIŞ 7
   1. Orta-Asya Yaylası 7
   2. Hiyung-Nu'lar ve Yue-şi'ler 8
   3. «Yue-şi»lerin Mağlûbiyet ve Muhaceretleri 8
   4. «Hiyung-Nu»ların Yıkılışı 9
   5. «Attila» ve Hunların İstilâsı 9
   6. «Ak Hunlar» veya «Eftalitler» 10
   7. Tu-kiie (Göktürk) İmparatorluğu 10
   8. Batı Tu-kiie'lerinin Asya Tarihinde Mevkî'i 11
   9. Uygur Devleti 12
   10. Uygurlar ve Maniheizm 13
2. İSLÂMİYETTEN ÖNCE TÜRK MEDENİYETİ 14
   11. Din ve Dinî Âyinler 14

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

12. Aile ve Gelişmesi 16
13. Eski Türk Devleti 17
14. Ahlâk ve Âdet 19
15. İktisâdî Hayat ve Millî Refâh 20
-16. Kervan Yolları 21
17. Güzel San'atlar 21
18. Türkler Arasında, Yabancı Din ve Medeniyetler 23

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK LEHÇE VE ALFABESİ

1. Türkçenin Eskiliği 25
2. Eski Türk Lehçeleri 26
3. Eski Türk Alfabeleri 27
4. Orhun Alfabesi, Mâhiyeti, Menşe'i ve Yayılma Sahası ... 28
5. Uygur Alfabesi, Mâhiyeti, Menşe'i ve Yayılma Sahası ... 29
6. Uygur Alfabesinin İslâmiyetten Sonra Devâmı 30

1. **«GÖK TÜRK» LEHÇESİ VERİMLERİ** 31
7. Gök Türk Kitabeleri 31
8. «Kültekin» ve «Bilge Hâkan» Kitâbeleri 32
9. Üslûb Hususiyetleri 34
10. Tonyukuk Kitâbesi 35

2. **«UYGUR» LEHÇESİ VE MUHTELİT (KARIŞIK) LEHÇELER VERİMLERİ** 35
11. Doğu Türkistan Medeniyeti 35
12. Uygur Eserleri 37
13. Dinî Edebiyat Kalıntıları 38
14. Türkçenin Temsil Kudreti 40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLÎ TÜRK DESTANI

1. Millî Destan 41
2. Türk Destanı 42
3. Türk Destanlarının Coğrafî Sahalara Taksimi 42
4. Türk Destanının Tarihî ve Kavmî Dâirelere Taksimi ... 44

1. **YARADILIŞ USTÜRESİ** 45
5. Şâmânî Kozmogonisi 45

2. **ESKİ TÜRK VEYA HİYUNG-NU DÂİRESİ** 47
6. Alp Ertunga (Efrâsyâb) Parçası 47
7. Oğuz Menkıbesi 48
8. Oğuz Menkıbesinin Daha Sonraki Gelişmesi 53

3. **«GÖKTÜRK DÂİRESİ»** 55
9. «Tu-kiie» Menkıbesinin İlk Şekli 55
10. Ergenekon 56
11. Göktürk Menkıbesi Hakkında Târihî Bilgi 57
12. «Göktürk» Dâiresinin İkinci Derecedeki Menkıbeleri «Köroğlu» 58

4. **«UYGUR DÂİRESİ»** 59
13. «Uygur» Menkıbesinin Eski Şekli 59
14. Acem Kaynaklarındaki Şekil 60
15. «Manîheizm»in Kabulü Menkıbesi 63

5. **NETİCE** 63
16. Türk Destanlarına Aid Diğer Menkıbeler 63
17. Türk Destanının Ortaçağ Avrupa Destanlarına Te'siri ... 64

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLK ŞİİRLER VE İLK ŞÂİRLER

1. Âyinlerde Bedîî Unsur 66
2. İlk Şâirlerimiz 67
3. Âyinlerde Şiir 69
4. Kopuz 72
5. Türklerde Musikî 73
6. İlk Mevzular 74
7. Sagu : Mersiye 75
8. Ta'lim (Didaktik) Şiirler 76
9. Vezin 77
10. İlk Şekiller 78
11. Nazım Şekillerimizin Vâhid-i Esasîsi (Birimi) 79
12. Kafiye 80
13. Âyinî Temsiller 80
14. Netice 81

BEŞİNCİ BÖLÜM

İSLÂM MEDENİYETİ VE TÜRKLER

1. İslâmiyet ve Türkler 83

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2. İslâm Medeniyeti ... 85
3. İslâmî İlimler : Tefsîr ... 87
4. Hadîs ... 88
5. Fıkıh ... 89
6. Tarih ... 91
7. Coğrafya ... 94
8. Felsefe ve Kelâm ... 95
9. İslâmiyette Türklerin Mevkii ... 97

ALTINCI BÖLÜM

İSLÂMÎ EDEBİYATA UMUMÎ BİR BAKIŞ

1. İslâmî Edebiyat ... 99

1. **ARAB EDEBİYATI** ... 100
2. Cahiliye Şiiri ... 100
3. İslâmiyet ve Edebiyat ... 101
4. Emevîler Devri ... 102
5. Abbasîler Devri ... 104
6. Nesir : Mürasalât, Makâmât, Hikâye ve Masal ... 106

2. **İRAN EDEBİYATI** ... 110
7. Sâsânîler Devri ... 110
8. İslâm İstilâsı ... 111
9. İslâmî Edebiyatın Başlangıcı ... 113
10. Millî Destan ve Nâmeler ... 114
11. Acem Edebiyatının İlerlemesi ve Gelişmesi ... 116
12. Netice ... 117

YEDİNCİ BÖLÜM

İSLÂMÎ EDEBİYATTA TASAVVUF TESİRLERİ

1. Tasavvuf Cereyanının Menşei ... 119
2. Sûfîliğin Gelişmesi ve Yayılması ... 120
3. Vücûdiye Mesleği ... 122
4. Edebiyat-ı Sûfiye (Tasavvuf Edebiyatı) ... 125
5. Edebiyat ve Tasavvuf ... 127

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İSLÂMÎ EDEBİYATTA VEZİN VE ŞEKİL

1. Vezin ve Şekil ... 131

1. **ARUZ VEZNİ** ... 132
2. Arab Vezni ... 133
3. Arûzun Tedvini ... 134
4. Acem Arûzu ... 134

2. **NAZIM ŞEKİLLERİ** ... 135
5. İslâm Edebiyatında Nazım Şekilleri ... 135
6. Kasîde ... 137
7. Gazel ... 140
8. Rubâî ... 141
9. Mesnevî ... 142
10. Müstezad ... 144
11. Netice ... 145

DOKUZUNCU BÖLÜM

İSLÂMÎ TÜRK EDEBİYATININ BAŞLANGICI

1. Türkler Arasında İslâmiyetin İnkişafı ... 148
2. H. IV.-V. Yüzyıllarda Türk Lehçeleri ... 149
3. Hâkâniye Türkçesi ve Oğuzca Arasındaki Farklar ... 150
4. Türkçenin Gelişmesinde İslâmiyetin Tesiri ... 151
5. Orta-Asya'da Lisanlar Mücadelesi ... 151

KARAHANLILAR DEVRİNDE TÜRK EDEBİYATI

1. **SİYÂSÎ VE MEDENİ HAYAT** ... 153
6. Karahanlılar Devleti ... 153
7. İdare Teşkilâtı ve İçtimâî Sınıflar ... 154
8. Mâverâünnehir'de Medenî Müesseseler ... 155
9. Fikir ve San'at Hayatı ... 155

2. **HALK EDEBİYATININ DEVÂMI** ... 156
10. Divanü Lugâti't-Türk'deki Manzûmeler ... 156
11. Edebî Nev'iler : Mersiye, Destan, Av Şarkıları, Aşk ve Şarab Şiirleri ... 157
12. Manas Destanı ... 158

3. **İSLÂMÎ KLÂSİK EDEBİYATIN BAŞLANGICI** ... 161
13. Doğu Türkistan'da İslâm Medeniyeti ... 161
14. Dinî Eserler : Türkçe -Müellifi Meçhul- Tefsîr ... 162
15. Tefsirin Lisânî Mahiyeti ... 163
16. Dinî Menkıbeler : Satuk Buğra Han ... 164

4. **«YUSUF HAS HÂCİB» ve «KUTADGU BİLİG»** ... 165
17. Eser ve Müellifi ... 165

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

18. Keşif ve Halli 165
19. Mevzû'u 166
20. Eserde Türk veya Çin Te'siri Var mıdır? 167
21. Yusuf Has Hâcib, «İbn-Sînâ» Talebesi 168
22. Eserdeki Edebî Unsurlar : Halk Edebiyatı ve Klâsik Edebiyat Tesirleri 170
23. Kutadgu Bilig'in Te'sirleri 171

5. EDİB AHMED VE ATABETÜ'L-HAKÂYIK 173
24. Kutadgu Bilig'den Sonra Kâşgar Dili Verimleri 173
25. Hibetü'l-Hakâyık (Atabetü'l-Hakâyık) 174
26. Edib Ahmed bin Mahmud Yüknekî ve Zamanı 174
27. Atabetü'l-Hakâyık'ın Mevzû'u 176
28. Eserdeki Edebî Unsurlar : Halk Edebiyatı ve Klâsik Edebiyat Tesirleri 177

ONUNCU BÖLÜM

SELÇUKLULAR DEVRİNDE TÜRK EDEBİYATI

1. Oğuzlar 179

1. SİYÂSÎ VE MEDENİ HAYAT 180
2. Cihan Tarihinde Selçuklu İmparatorluğu'nun Ehemmiyeti 180
3. İmparatorluğun Kuruluşu ve Gelişmesi 181
4. Selçuklular Devrinde Fikir Hayâtı : Medreseler ve Kütübhâneler 182
5. Selçuklular Devrinde İlmî ve Edebî Gelişme 184
6. Selçuklular ve Takibçileri Zamanında Başlıca Şâirler ... 185
7. Selçuklu Mimârisi 187

2. TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI 189
8. Oğuz Lehçesinin Yayılması ve Gelişmesi 189
9. Selçuklu Devrinde Türkçenin Ehemmiyeti ve «Divanü Lûgati't-Türk» 190
10. Bedreddin Kavvâmî'nin Türkçe bir Rubâîsi 191
11. Halk Edebî An'anelerinin Devâmı : «Köroğlu ve Dede Korkud» 191

3. TASAVVUFÎ HALK ŞİİRİNİN BAŞLANGICI 192
12. Türkistan'da Sûfîliğin Yayılması : İlk Türk Sûfîleri ... 192
13. Hoca Ahmed Yesevî ve İlk Türk Tarikatı 193
14. Divân-ı Hikmet Hangi Lehçe ile Yazılmıştır? 194
15. Eser ve San'atkâr 195
16. Yesevî Te'sirleri 196

4. «HÂRİZM»DE TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI 198

17. Orta-Asya Târihinde Hârizm Mevki'i 198
18. Hârizm'de İlmî ve Edebî Gelişme 199
19. Hârizm'de Türkçe 200
20. Zemahşerî ve Mukaddimetü'l-Edeb 202
21. Hârizm'de «Yesevî» Halifeleri : «Hakim Süleyman Ata» ve Eseri 203
22. «Şemsüddin Mehmed bin Kays» ve «Tibyanü'l-Lûgati't-Türkî Alâ Lisani'l-Kanglı» 205

5. ANADOLU'DA TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI 206
23. Anadolu'da Türkler 206
24. Anadolu Selçukluları 207
25. Anadolu'da İlmî ve Edebî Gelişme 208
26. Selçuklu Medeniyetinin Başlıca Unsurları 210
27. Anadolu'da Türkçe 211
28. Halk Edebiyatı 212
29. Halk Edebiyatında Dinî ve Millî Unsurlar 213

ONBİRİNCİ BÖLÜM

MOĞOLLAR DEVRİNDE TÜRK EDEBİYATI

1. Moğollar 215

1. SİYASÎ VE MEDENİ HAYAT 216
2. Moğol İstilâsının Tarihî Âmilleri 216
3. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun Gelişmesi ve Çözülmesi 219
4. Moğol İstilâsının Medenî Sonuçları 220
5. Moğollarda Yazı, Lisan ve Edebiyat 223
6. Moğollar Devrinde İlmî ve Edebî Hayat 225
7. Moğol Devri Tarihçileri : «Cüveynî» ve «Reşîdüddîn» ... 226

2. TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI 230
8. Moğol Hâkimiyeti Devrinde Lisanlar Mücadelesi 230
9. Moğollar Devrinde Türk Dilinin Ehemmiyeti 231
10. Türk Şâir ve Yazarları : «Melik Sa'îd İftiharî» ve «Hüsamüddîn Hâmid ibn Âsımü'l-Âsımî» 233
11. Yesevî Tesirlerinin Devâmı : «Ali»nin «Yusuf ve Zeliha» Manzumesi 235

3. DESTANÎ EDEBİYATIN GELİŞMESİ : «CENGİZNÂME» ... 236
12. «Cengiznâme»nin Teşekkülü 236
13. Mevzu' 238

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ONİKİNCİ BÖLÜM

XIII. YÜZYILDA ANADOLU'DA TÜRK EDEBİYATI

1. XIII. Yüzyılda Anadolu ... 239

1. **SİYÂSÎ VE MEDENÎ HAYAT** ... 240
2. Selçuklu Devleti'nin Yıkılışı ... 240
3. İçtimaî Buhranlar ve İç Mücadeleler ... 241
4. İlim ve San'at Hayatı ... 243

2. **TASAVVUF CEREYANI VE BÜYÜK SÛFÎLER** ... 245
5. Anadolu'da Büyük Sûfiler ... 245
6. Mevlânâ Celâleddin Rumî ... 246
7. Eserleri ve Te'sirleri ... 247
8. «Hacı Bektaş Velî», Eserleri ve Te'sirleri ... 249

3. **TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI** ... 250
9. Anadolu'da Lisanlar ve Harslar Mücadelesi ... 250
10. Millî Edebiyatın Gelişmesi ... 252
11. Bu Asırda Yazılıp Bize İntikâl Edemiyen Eserler ... 253

4. **DESTÂNÎ EDEBİYAT VE KAHRAMANLIK HİKÂYELERİ** ... 254
12. Türk-Bizans Mücâdelesinin Dâsitânî Mahsulleri ... 254
13. Seyyid Battal Gâzi Menkıbesi ... 255
14. Menkıbenin Mevzu'u ve Başlıca Unsurları ... 256
15. «Seyyid Battal» Destanının Devâmı : «Dânişmendnâme» 258

5. **SÛFÎYÂNE TÜRK ŞİİRİNİN GELİŞMESİ** ... 260
16. Sûfilik Cereyânı ve Türkçe ... 260
17. Ahmed Fakîh ve «Çarhnâme»si ... 261
18. Şeyyad Hamza ... 262
19. Sultan Veled ... 263

6. **TASAVVUFÎ HALK ŞİİRİ : YUNUS EMRE VE TE'SİRLERİ** ... 265
20. «Yunus Emre»nin Hayatı ... 265
21. Yunus Emre'nin Eseri ... 266
22. «Yunus», San'atkâr ... 268

7. **LÂDİNÎ (DİNDIŞI) KLÂSİK ŞİİRİN BAŞLANGICI : HOCA DEHHÂNÎ** ... 270
23. Büyük Şehirlerde «Lâdinî Şiir»in Gelişmesi ... 270
24. «Hoca Dehhânî» ve Eseri ... 271

8. **HALK ŞİİRİNİN «LÂDİNÎ» ŞEKİLLERİ** ... 272
25. Halk Türküleri ... 272
26. Mânî ... 273
27. Koşma ... 273

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIV. ASIRDA ÇAĞATAY EDEBİYATININ İNKİŞAFI

1. Çağatay Edebiyatı Nedir? ... 275

1. **SİYÂSÎ VE MEDENİ HAYAT** ... 276
2. Timur İstilâsına Kadar Çağatay İmparatorluğu ... 276
3. Orta-Asya'da Medenî ve Fikrî Hayat ... 278
4. Timur İstilâsına Kadar «Hârizm» ... 279
5. Altınordu Devleti ... 280
6. Altınordu'da Medenî ve Fikrî Hayat ... 282
7. Timur İstilâsı ve Neticeleri ... 283

2. **HÂRİZM'DE TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI** ... 285
8. Hârizm'de Türkçe Eserler ... 285
9. Rabgûzî ve «Kısasü'l-Enbiyâ»sı ... 287
10. «Kısas-ı Enbiyâ»nın Lisânî ve Edebî Mâhiyeti ... 287
11. Muînü'l-Mürîd, «Şeyh Şeref» ve «İslâm» ... 289
12. Muînü'l-Mürid'in Lisânî ve Edebî Mâhiyeti ... 290
13. Cevâhirü'l-Esrâr ... 292
14. Nehcü'l-Ferâdis ... 292
15. Nehcü'l-Ferâdis'in Lisânî ve Edebî Mâhiyeti ... 293

3. **ALTINORDU'DA TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI** ... 295
16. Altınordu'da Türkçe ... 295
17. Bulgar Sâhasında Türkçe : Eski Kabir Taşları ... 297
18. Altınordu'da Resmî Lisan ... 298
19. Yarlıklar ... 299
20. Kıpçak-Kuman Lehçesinin En Eski Âbidesi Codex Cumanicus ... 300
21. Altınordu'da Klâsik Edebiyatın Gelişmesi ... 302
22. Kutb'ın «Hüsrev ü Şîrîn» Manzûmesi ... 303
23. «Hârizmî»nin «Mahabbetnâme»si ... 305
24. «Hüssam Kâtib»in «Cümcümenâme»si ... 307
25. Diğer Altınordu Şairleri ... 309

4. **MEMLÛKLER DEVLETİ'NDE TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI** ... 310
26. Mısır ve Suriye'de Türkler ... 310
27. Memlûkler Devleti'nde Türk Dilinin Ehemmiyeti ... 312
28. Gırnatalı «Ebû Hayyân» ... 313
29. Berke Fakih ... 315
30. «Seyf Sarâyî» : Şiirleri ve «Gülistan» Tercümesi ... 316

5. **TİMUR DEVRİNDE TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI** ... 317
31. Orta-Asya'da «Türkçe» ... 317
32. Timur Devrinde Mânevi ve Edebî Hayat ... 318

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

33. Mâverâünnehir'de Türk Edebiyatı 319
34. Bu Asırdan Kalan Eserler : Bahtiyarnâme, Mi'racnâme, Tezkiretü'l-Evliyâ 320
35. Timur Devrinde Tarihî Edebiyat ve Türkçe Tarihler ... 321
36. Timur Devri Türk Şâirleri : «Emir Seyfeddin» 322

6. **DESTÂNİ EDEBİYATIN DEVÂMI: «TİMUR» VE «İDİGE» DESTANLARI** 323
37. Destânî Edebiyatın Devâmı 323
38. Timur Menkıbesinin Yayılma Sâhası ve Muhtelif Şekilleri 324
39. Altınordu'da Destânî Edebiyat ve Halk Şâirleri 325
40. «İdige»nin Târihî Şahsiyeti ve Menkıbenin Teşekkül ve Yayılma Sâhası 325
41. Menkıbenin Hülâsası 327

ANADOLU'DA TÜRK DİLİ VE EDEBİYATININ TEKÂMÜLÜNE UMUMİ BİR BAKIŞ

(XIII. - XVI. ASIR)

ÖNSÖZ 331
XIII. Asır 333
XIV. Asır 338
XV. Asır 353
XVI. Asır 377
İNDEKS 401

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

FUAD KÖPRÜLÜ'NÜN HAYATI VE ESERLERİ

Türkiye'nin, XX. yüzyılda sosyal ilimler sâhasında yetiştirdiği en büyük ilim adamı olan Fuad Köprülü, 4 aralık 1890'da İstanbul'da bir yüzü Sultan Mahmud Türbesi'ne diğeri Divanyolu Caddesi'ne bakan ve o zamanlar mâliye nâzırı Hâlid Efendi konağı adı ile bilinen kâgir binada dünyaya geldi. Bugün, o konağın yerinde «Köşe Han» adlı bina bulunmaktadır.

Onuncu göbekte, baba tarafından nesebi Köprülü Mehmed Paşa'ya dayanan F. Köprülü, Tanzimat devri ileri gelenlerinden Divan-ı Hümâyûn Beylikçisi Köprülüzâde Arif Bey'in oğlu olan eski Bükreş sefirlerinden Ahmed Ziya Bey'in torunudur. Babası Faiz Bey, Ahmed Ziya Bey'in ortanca oğlu; annesi Hatice Hanım ise İslimye eşrâfından ve ulemadan Ârif Hikmet Bey'in kızı idi.

Köprülüzâde Fuad, Mercan İdadisi'ni bitirdikten sonra 1907-1910 yılları arasında Mekteb-i Hukuk (Hukuk Fakültesi)'a devam etmiş, ancak bir taraftan hocalarını kifayetsiz bulduğu için diğer taraftan ihtisasını yapmak istediği ilim sahasının bir mektebi olmadığı için tahsilini yarıda bırakarak[1] bir süre Mercan, Kabataş, Galatasaray ve İstanbul liselerinde Türkçe ve edebiyat hocalıklarında bulunmuş, 1913 yılında ise Hâlid Ziya (Uşaklıgil)'dan boşalan İstanbul Dârülfünunu (Üniversitesi) Türk Edebiyatı Tarihi müderris (profesör)'liğine getirilmişti. Bugüne kadar hiç kimseye nasip olmayan bir şekilde 23 yaşında profesör olan Köprülüzâde M. Fuad, daha Mercan'da talebe iken **Teâvün** adlı bir mecmua çıkarmış, 15 yaşında yazdığı ilk şiiri de **Musavver Terakki**'de basılmıştı. Genç Köprülüzâde müderrisliğe getirildiği sırada, 1908'den beri yazdığı şiir ve fikir yazılarıyla memlekette iyi bir isim yapmış bulunuyordu. 1913'e kadar geçen devrede yazdığı şiirler ve mensur makaleler **Mehâsin** ve **Servet-i Fünûn**'da yayımlanmıştı.

Müderris olduktan sonra, kendini tamamiyle ilmî çalışmalarına hasreden Köprülüzâde, **Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl** (1913) adlı ma-

(1) Hikmet Feridun Es, **Sorbon Üniversitesi'ne Türk Bayrağını Çektiren Adam, Yedigün Mecmuası,** 5 aralık 1939.

kalesiyle, Türk Edebiyatı tarihinin ilmî bir görüşle nasıl yazılabileceğinin esaslarını ortaya koymuş oluyordu. Doğuştan gelen araştırıcı bir zekâya sahip olan Köprülüzâde yorulmak bilmez bir azim ve şevkle çalışmalarını sürdürerek 1918 senesi sonlarında ilk büyük eseri olan **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**[2] ile Avrupa'da da büyük bir şöhrete kavuştu. Ünlü Macar Profesör G. Nemeth, Prof. J. H. Mordtmann ve yine Prof. Cl. Huart bu eserinden dolayı yalnız Köprülüzâde'yi değil, Türkiye'yi de tebrik ediyorlardı[3].

Bu ilmî çalışmalarına girişmeden önce milliyetçilik ve Türkçülük sâhalarında faal bir rol oynayan Köprülüzâde, Ziya Gökalp'in çevresine katılmış, 1908'de Türk Derneği'nin, 1911'de Türk Yurdu Cemiyeti'nin, 1912'de ise Türk Ocağı'nın azaları arasında yer almış bulunuyordu. Çeşitli alanlardaki çalışmalarını aralıksız sürdüren Köprülüzâde, bu meyanda idarî hizmetler de yüklenerek 1923'de Edebiyat Fakültesi Reisliği (Dekanlığı)'ne seçilmişti.

Köprülüzâde, yaratılışı icabı büyük meselelerin adamı idi. Onun yapmak istediği ilmî milliyetçiliği çok iyi takdir eden Ziya Gökalp, 1923'de çıkardığı **Türkçülüğün Esasları** adlı tanınmış eserinde «Köprülüzâde Fuad Bey, Türkiyat sâhasında büyük bir mütebahhir ve âlim oldu. İlmî eserleriyle Türkçülüğü tenvir etti» demekten kendini alıkoyamıyordu[4]. 1924'te Maarif Vekili Vâsıf (Çınar) Bey'in ısrarıyla bu vekâlete yeni bir düzen verebilmek üzere, 8 ay müddetle adı geçen bakanlığın müsteşarlığına tayin edildi. Buradan ayrıldıktan hemen sonra Bakanlar Kurulu kararıyla kurulan Türkiyat Enstitüsü'nün müdürlüğüne getirilmiş ve bizzat Atatürk'ün arzusuyla 1925'te İstanbul'da toplanması düşünülen ilk milletlerarası Türkoloji Kongresi'nin hazırlanmasına memur edilmişti[5].

Genç müderris Köprülüzâde, **İlk Mutasavvıflar**'dan sonra 1922'de **Anadolu'da İslâmiyet (Edebiyat Fakültesi Mecmuası)** adlı büyük makalesini, 1923'de ise **Türkiye Tarihi**'ni yayımlamıştı[6]. Kendisinin bu ça-

(2) Bu eserin 1. baskısı İstanbul'da 1919'da, 2. baskısı Ankara'da 1966'da, tarafımdan bâzı notlar ilâvesiyle yapılan 3. baskısı ise Ankara'da 1976'da yayımlanmıştır.

(3) F. Köprülü'nün 1939'da 25. tedris yıldönümü vesilesiyle aynı yılda yayımlanan **Fuad Köprülü** adını taşıyan küçük broşürün 4. sayfasında bu husûsta tafsilâtlı bilgi vardır.

(4) **Türkçülüğün Esasları,** Ankara 1339, s. 13.

(5) Bu husus vesikalara dayanarak ilk defa tarafımızdan ortaya konulmuş olup, bu mesele hakkında bk.
Dr. Orhan Köprülü, **İlk Milletler Arası Türkoloji Kongresi Teşebbüsü, I. Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul 15-20.X.1973), I. Türk Tarihi,** İstanbul 1979, I, s. 185-188.

(6) Bu kitap hakkında Atatürk'ün eski harflerle ve kendi el yazısıyla Fuad Köprülü'ye gönderdiği mektubun fotokopisi için bk. Dr. Orhan F. Köprülü, **Türk Klâsikleri,** İstanbul 1974, c. VII, vesikalar kısmı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lışmaları, yabancı memleketlerde büyük bir dikkatle takip ediliyordu. Nitekim daha 1925'te Rusya'nın o zaman en tanınmış şarkiyatçıları olan W. Barthold, Kraçkowsky ve Oldenburg'un müşterek teklifleri ile Köprülüzâde, Sovyetler İlim Akademisi muhabir azalığına seçilmişti[7]. Bunu 1927'de Heilderberg Üniversitesi'nin tevcih ettiği fahrî felsefe doktorluğu pâyesi takip etmişti. 1926'da, 386 sayfalık kalın bir cilt halinde yayımlanan **Türk Edebiyatı Tarihi,** Köprülüzâde'yi gerek içte gerek dışta Türkoloji sahasının en büyük otoritesi haline getirmişti.

Köprülüzâde bu arada 1923'de Paris'teki Dinler Kongresi'ne, 1926'da Bakû'daki Türkiyat, 1928'de ise Oxford'daki müsteşrikler kongrelerine dikkate değer tezlerle katılmış ve memleketimizi şerefle temsil etmişti. 1931'de **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bâzı Mülâhazalar**[8] **(Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası)** adlı monografisi ile Avrupalı tarihçilerin bir çok haksız iddiasını kökünden yıkıyordu. 1931-1932 yıllarında **Encyclopaedia of Islam** (Leiden)'ın **Turks** maddesine **Türk Edebiyatı Tarihi** kısmına âit yazdığı maddeyle katılan Köprülüzâde, bir yandan Türk edebiyatı tarihini yepyeni bir görüşle ve hiç kullanılmamış kaynakları kullanarak incelerken diğer yandan da bu edebiyatın yeni meselelerini de ileri sürmekten geri kalmıyordu.

İstanbul Üniversitesi'nin yeniden kurulmasında mühim bir rol oynadıktan sonra 1934'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı iken Atatürk'ün ısrarı ile Kars milletvekilliğine seçilen Fuad Köprülü, ilmî çalışmalarına hem hoca hem de yazar olarak daha büyük bir hızla devam etti. 1935'ten sonra da İstanbul Edebiyat Fakültesi'ndeki kürsüsünü koruyan Köprülü, buna ilâveten Ankara'daki Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde Ortazaman Türk Tarihi kürsüsüne getirildiği gibi, Siyasal Bilgiler Mektebi'nde de Müesseseler Tarihi hocalığına tayin edilmişti. 1934 yılında Sorbonne Üniversitesi'nin dâveti üzerine orada verdiği konferanslar bir yıl sonra **Les Origines de L'Empire Ottoman** (Paris 1935) adıyla yayımlanmış[9] ve büyük akisler uyandırmıştı.

(7) 1947'de Rusların, Kars ve Ardahan ile Boğazlar'da üs istemeleri üzerine yaptığı ağır neşriyat üzerine bu azalığı geri alınan Köprülü, 1950'den sonra hariciye vekili bulunduğu sırada, tekrar aza seçilmek istenmişse de kendisi bunu kesin bir şekilde reddetmişti.

(8) Bu çok uzun ve tezli makale 1953'te İtalyancaya tercüme edilerek müstakil bir kitap halinde yayımlanmıştır. bk. **Alcune Osservazioni İnterno all' infulenza delle İstituzioni Bizantine sulle İstituzioni Ottomane,** Publicazioni Dell'istutuo Per L'Oriente, nr. 50, (Roma 1953), 174 sayfa.

(9) Bu eserin Türkçe tercümesi 1959'da **Osmanlı Devletinin Kuruluşu** ismiyle Tarih Kurumu tarafından neşredilmiştir. Bu kitabın 1936'da Rusça tercümesinin çıktığını bundan kısa bir müddet önce Sayın İsmail Eren'den öğrendim. Eserin Fransızca aslından Prof. Tayyip Okiç'in kalemiyle yapılan Sırpça tercümesi de **Ponjeklo Osmanske Carevine** (Saray Bosna,

Köprülü, yıllar ilerledikçe çalışmalarını daha ziyade medeniyet tarihinin çeşitli dallarına doğru kaydırdı. Hukuk ve iktisat tarihimizle alâkalı olarak yazdığı ve bu arada **Vakıflar Dergisi**'nde yayımladığı makaleler bu meyanda sayılabilir. Yine bu devre içinde Köprülü'nün **Belleten**'de çıkan ve her ikisi de birer küçük kitap büyüklüğünde olan **Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları** (Ankara 1943, VII, 1) ile **Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri** (Ankara, 1943, VII, 2) adlarını taşıyan iki büyük makalesini de unutmamak gerekir.

1941 yılına kadar milletvekilliği ile Ankara ve İstanbul'daki hocalıklarını bir arada yürüten Köprülü, bu tarihten sonra milletvekilliğini tercih etmek mecburiyetinde kalarak fiilî hocalık hayatından ayrılmıştır. Ancak çeşitli kitap ve makaleleriyle ilmî çalışmalarını sürdüren Köprülü, 1943 şubat ayında T. B. M. Meclisi'nin müttefikler yanında harbe girip girmemesi hususunda yaptığı gizli müzakereler sırasında yaptığı uzun bir konuşma ile harbe iştirakimizin şiddetle aleyhinde bulunmuş, böylece o, ilk defa olarak siyâsî sahada da ağırlığını koymuş oluyordu.

1940 yılında Dr. Adnan Adıvar'ın murahhas müdürlüğü altında yayımlanmağa başlayan **İslâm Ansiklopedisi**'ne 1940-1950 arasında yazdığı 71 makale ile katılan Köprülü'nün bu Ansiklopedi'de yer alan makaleleri arasında **Âzerî Edebiyatı** ve **Çağatay Edebiyatı** maddeleri bilhassa zikre değer. Bu arada Köprülü'nün çeşitli ıstılahlar hakkında yine **İslâm Ansiklopedisi**'nde çıkmış olan makaleleri de unutulmamalıdır. Onun Ansiklopedi'ye yazdığı maddelerin hepsi çok uzun yıllar süren ve fiş usûlüne dayanan titiz çalışmalarının bir muhassalası olduğu için büyük bir değer taşır.

1945'te bütçeye kırmızı oy veren 7 milletvekili arasında yer alan F. Köprülü, 1945 baharında diğer 3 arkadaşı ile birlikte verdiği «Dörtlü Takrir» ile memleketimizde yeni bir devrenin başlamasında mühim bir rol oynamıştı. Bu takririn reddinden sonra eylül 1945'ten başlayarak **Vatan** gazetesinde çıkan makaleleriyle, memlekette ciddî bir muhalefeti başlatmış, 7 ocak 1946'da ise Bayar, Menderes ve Koraltan ile birlikte Demokrat Parti kurucuları arasında yer almıştı. Bir taraftan **Kuvvet, Kudret, Vatan** ve diğer gazetelerdeki yazıları, diğer taraftan yurd sathında yaptığı konuşmalarıyla 1946-1950 arasında Demokrat Parti'nin fikriyatını temsil eden Fuad Köprülü, 1946 temmuzunda yapılan seçimlerde İstanbul milletvekili seçilmiş, çok kesif siyâsî faaliyeti yanında 14 mayıs 1950 umumî seçimlerine kadar geçen devre zarfında yine de ilmî çalışmalarını devam ettirebilmişti.

1950 seçimleri sonunda D.P.'nin iktidara geçmesi üzerine, Hâriciye Vekili olan Profesör Fuad Köprülü, 1955'teki kısa bir fâsıla hâriç

1955) adıyla yayımlanmıştır. Kitabın Türkçe 2. baskısı ise Ankara'da 1972' de yayımlanmıştır. Prof. Dr. Filipoviç'in kitabın Sırpçasına yazdığı önsözün tercümesi için bk. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu** (Ankara 1972), s. 20-31.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olmak üzere, bu vazifesini 1956 mayısına kadar sürdürmüş ve Türkiye'nin 1952 şubatında NATO'ya girişinde kanaatimizce, en mühim rolü oynamıştı. Kendi ifadesine göre, Türkiye bütün tarihi boyunca ilk defa olarak ve müsavi şartlarla milletlerarası bir teminata kavuşmuş oluyordu. Aradan geçen 28 yıl, NATO'nun bugün için de Türkiye bakımından ne kadar büyük bir teminat olduğunu gözler önüne sererek Köprülü'yü yukarıdaki görüşünde haklı çıkarmaktadır. Mayıs 1956'da Demokrat Parti'nin iç politikadaki tutumunu tasvip etmediği için Dışişleri Bakanlığından istifa eden F. Köprülü 1957 seçimlerinden sonra fiilî siyasetten çekilmiştir.

Harvard Üniversitesi'nin dâveti üzerine 1958-1959 ders yılını Cambridge'de geçiren Köprülü, orada hem yabancı neşriyatı yakından takip imkânını bularak, uzunca yıllar eksik kalan çalışmalarını tamamlamış, hem de Columbia ve Harvard'da bâzı konferanslar vermişti. 1959 yazı ortalarında Türkiye'ye dönen Fuad Köprülü, 1960 ihtilâlinden sonra, siyasî faaliyette bulunmasından çekinildiği için, 6-7 eylül hâdiseleri bahane edilip, tevkif olunarak Yassıada'ya gönderilmiş, 3 ay süren bir mevkufiyet devresinden sonra tahliye olunmuştur.

Daha sonraki yıllarda çalışmalarını F. A. Tansel'in yardımıyla eski kitaplarının yeni baskılarıyla uğraşmakla geçiren Köprülü, 15 ekim 1965 cuma günü Ankara'da geçirdiği bir trafik kazası sonunda sol femur kemiğinin kırılması neticesinde düştüğü yataktan kalkamayarak 28 haziran 1966'da İstanbul'daki Balta Limanı Kemik Hastahanesi'nde hayata gözlerini kapamıştı. Sultan Mahmud Türbesi karşısındaki Köprülü Türbesi'nde babası Faiz Bey ile aynı mezarı paylaşan Köprülü'nün mezar taşının ayak ucundaki tarih, kendisinin ilk doktora talebesi olan merhum Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan tarafından düşürülmüştür.

F. Köprülü, bir çok ilmî mecmuanın kurucusu ve müdürü olarak da memleketin ilim ve fikir hayatında mühim rol oynamıştır. İlk cildi 1915'te çıkan **Millî Tetebbular Mecmuası,** Türkiyat Enstitüsü'nün organı olarak 1925'ten beri yayımlanmakta olan **Türkiyat Mecmuası** (6 cildi Köprülü'nün müdürlüğü sırasında çıkmıştır), 1931-1939 yılları arasında 2 cilt halinde basılan **Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası,** Ankara'da 1944'de sâdece bir cildi basılabilmiş olan **Türk Hukuk Tarihi Dergisi** bunlar arasında sayılabilir. 1936 eylülünden 1941 ağustosuna kadar müdürlüğünü uhdesine alarak ilmî bir hüviyet kazandırdığı **Ülkü** mecmuasını da unutmamak lâzımdır.

Köprülü'ye yabancı memleketler tarafından verilen ilmî pâyeler arasında yukarıda zikrettiklerimizden başka şunları da saymak gerekir:

1929'da Çekoslovak Şark Cemiyeti muhabir azalığı, 1937'de Atina Üniversitesi fahrî doktorluk, 1939 sonbaharında Sorbonne Üniversitesi fahrî doktorluk, 1939'da Macar İlimler Akademisi muhabir azalık (1964'de bu azalık Ankara'daki Macar sefaretinde yapılan bir

törenle şeref üyeliğine çevrilmiştir), 1947'de American Oriental Society tarafından şeref üyeliği, 1953'de Hür Ukrayna Üniversitesi fahrî doktorluk, 1956'da Karaçi Üniversitesi fahrî hukuk doktorluğu, 1959'da Amerika Tarih Cemiyeti şeref üyeliği, 1964'te School of Oriental ve African Studies muhabir azalığı.

Köprülü, 6 yıla yaklaşan dışişleri bakanlığı sırasında da başta Fransa ve Almanya olmak üzere Yugoslavya, Arjantin v.s. gibi yabancı devletler tarafından verilmiş 8 nişana sahip bulunuyordu.

Çok ihatalı ve tenkidî bir zekâya sahip olan F. Köprülü, âdeta sonsuz bir çalışma gücüne ve Allah vergisi bir seziş kabiliyetine sahipti. Bu sezişlerinin gösterdiği yollarda yürüyenler, ortaya koydukları eser ve makaleleriyle Köprülü'nün ne kadar haklı olduğunun çeşitli delilini vermişlerdir. Prof. O. Turan, Prof. İnalcık, Prof. Köymen ve Prof. F. Sümer'in makale ve kitapları bu arada sayılabilir.

76 yıllık ömrünün hemen 60 seneye yakın bir zamanını devamlı olarak yazmakla geçiren F. Köprülü, arkasında 1500'ün üzerinde kitap ve makale bırakmıştı. Köprülü'nün yazıları hakkında ilk bibliyografya Şerif Hulûsi tarafından 1935'te yayımlanmış, bunu yine aynı yazarın **Fuad Köprülü'nün Yazıları İçin Bibliyografya** (İstanbul 1940) takip etmiştir. S. N. Özerdim'in **Fuad Köprülü'nün Yazıları 1908-1950 (Türk Dili ve Araştırmaları I,** 1950, s. 159-248) adlı 3. bibliyografya, Şerif Hulûsi'nin hazırladığı iki bibliyografyayı daha geliştirmiştir. **Fuad Köprülü Armağanı** adlı makaleler mecmuasında Osman Turan'ın **Prof. M. Fuad Köprülü** (İstanbul, 1953) başlığı altında Köprülü'nün ilmî faaliyetlerinden bahseden araştırma yazısının sonunda **Fuad Köprülü'nün İlmî Neşriyatı** başlığı altında Köprülü'nün 1912-1950 arasındaki ilmî yazılarını ele alan bibliyografyayı da 4. bibliyografya olarak telâkki edebiliriz.

Köprülü'nün ölümünden sonra ise Sâmi Özerdim'in 1908-1950 arasında kendi eksiklerini tamamlayan yazısı F. A. Tansel tarafından (**Belleten** XXX, sayı 120, ekim 1966, s. 631-632) yayımlandığı gibi, Tansel aynı yazısının 633-635. sayfalarında, Köprülü'nün 1950-1966 arasında neşredilen kitap ve makalelerini ilâve olarak vermiştir. Daha sonra yine Tansel **Türk Kültürü** (Haziran 1968, sayı 68)'nde evvelki makalesine yeni bâzı ilâvelerde bulunmuştur. Bunu takip eden yıllarda eski bibliyografyaların tamamlanabilmesi için tarafımdan neşredilen 3 ayrı makale de şunlardır:

Dr. Orhan F. Köprülü, **Prof. Fuad Köprülü için yazılmış bibliyografyalar ve bunlara bâzı ilâveler (Türk Kültürü,** Ankara 1970, VIII, 616-620); Dr. Orhan F. Köprülü, **Fuad Köprülü bibliyografyasına yeni ilâveler (Türk Kültürü,** Ankara 1972, X, s. 1242-1245); Dr. Orhan F. Köprülü, **Köprülü Bibliyografyası'nda yeni gelişmeler (Türk Kültürü,** Ankara 1975, XIV, s. 52-55).

Ancak her vesile ile belirttiğimiz gibi bu bibliyografyaların yine de bir çok eksikleri olduğunu gözönünde tutmak gerekir. Nitekim

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sayın İsmail Eren, yakın bir zamanda yayımlamağı ümit ettiği bibliyografya makalesinde 1913'ten başlayarak Köprülü'nün bir çok şiir ve makalesinin Slâv dillerine tercüme edildiğini yer ve tarihleriyle gösterecektir.

Çok cepheli bir fikir ve ilim adamı olan Profesör Fuad Köprülü hakkında yerli ve yabancı ilim adamları tarafından, 1975'te George Park'ın tespitine göre 65, bizim daha sonraki araştırmalarımıza göre ise 80 kadar makale yayımlanmış olmasına rağmen bunlardan hiç birisi bir monografi hüviyetinde değildir. Esasen bütün cepheleriyle Köprülü hakkında bir monografi yazmak da pek kolay bir iş değildir. Bununla birlikte evvelce de başka bir yazımızda işaret ettiğimiz gibi bugün için Köprülü hakkındaki en iyi monografi George T. Park'ın 1975'te John's Hopkins Üniversitesi'nde Ph. D. (Doktor) pâyesini aldığı **The Life and Writings of Mehmet Fuad Köprülü** isimli 432 sayfalık basılmamış doktora tezidir. Garip tesâdüf olarak Köprülü hakkında yazılmış olan ikinci bir küçük kitap da yine İngilizce olarak yazılmıştır. **Mehmet Fuat Köprülü, A Study of his Contribution to cultural Reform in Modern Turkey** (Hartford Connecticut 1974) adını taşımakta olup kitabın yazarı Ali Galip Erdican, Amerika'da yaşıyan bir Türktür.

Biz bu kısa yazımızda elden geldiği kadar Köprülü'nün kısa hayat hikâyesini ve çalışmalarını ancak çok ana çizgilerle gösterebildik. Bu hususta daha fazla bilgi isteyenler gösterdiğimiz bibliyografyalardan faydalanabilirler.

Dr. Orhan F. Köprülü

İndiana Üniversitesi Osmanlı Tarihi
Eski Assoc. Profesörü

KİTAP HAKKINDA BİRKAÇ SÖZ

Profesör Fuad Köprülü'nün bundan 54 yıl önce yayımlanmış ve uzun senelerden beri mevcudu tükenmiş olan **Türk Edebiyatı Tarihi** (İstanbul 1926), sâhasında yeni bir çığır açmış, temel eserlerden biridir. Ne yazık ki çok uzun yıllardır, Edebiyat Fakültelerimizden mezun olan gençler, bu eseri göremeden ve bunu tekrar tekrar okuyamadan öğretim hayatına atıldıkları için sâhalarında ister istemez eksik kalmakta idiler. Vâkıa edebiyatla bir nebze alâkası olanlar hattâ sâdece bir lise tahsilinden geçenler bile, Köprülü'nün böyle bir eseri olduğundan ve onun bu kitabıyla, Türk Edebiyatı Tarihi'ni, şuerâ tezkirelerinin basit bir tekrarı olmaktan kurtardığını, basma kalıp bir şekilde söyleyebilirse de, işin aslı bu kadar basit değildir. Diğer taraftan bugün lise seviyesinde okutulmakta olan edebiyat tarihi derslerinde, Türk edebiyatının İslâmiyetten önce, İslâm medeniyeti tesiri altında ve Avrupa medeniyeti tesiri altında Türk edebiyatı şeklinde birbirinden çok farklı 3 ayrı devrede gözden geçirilmesi gerektiği öğretilirse de yeni yetişen nesiller bunun Köprülü'nün yukarıda adı geçen kitabında ileri sürdüğü bir tasnife dayandığından habersizdirler. Halbuki bundan 40 yıl önce liselerde okuyanlar, böyle bir tasnifin, Köprülü'nün bu kitabındaki fikirlerine dayandığını kabataslak da olsa bilirlerdi.

Köprülü, daha 1913'de neşrettiği **Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl** (**Bilgi Mecmuası,** I, İstanbul 1913, s. 3-52) adlı uzun makalesiyle Türk Edebiyatı Tarihi'nin nasıl incelenmesi gerektiğini uzun uzadıya izah ediyordu. O, bu işin ancak Avrupa ilim ve metodlarının, bizim bünyemize uygun bir şekilde tatbikiyle tahakkuk ettirilebileceğini kesin ve cerh edilemez bir şekilde ortaya koyuyordu. Köprülü kendi koyduğu usûle göre, edebiyat tarihimizi tedkike girişerek, daha 1920-21'de iki fasikül halinde **Türk Edebiyatı Tarihi**'ni neşre başlamıştır. Nihayet 1926'da bu eser 386 sayfalık büyük bir cilt halinde ilim âleminin gözleri önüne serildi. İşte bugün Ötüken Yayınevi'nin himmetiyle geniş bir okuyucu kitlesinin istifadesine sunulan eser bu kitaptır.

O devrin tanınmış yabancı ilim adamlarından Prof. F. Kraelitz, eser hakkında şunları söylüyordu: «Bu eser Adriyatik denizi sahillerinden Çin hudutlarına kadar uzanan, vâsi bir şekilde dağılmış olan

muhtelif Türk cinslerinin umumî edebiyat tarihidir. ... Bu eser, yalnız inceleyiciler ve âlimler için değil, bu eski milletlerin kültürü ile yakından alâkadar olan herkes için en lüzumlu bir rehber olacaktır.»*

Köprülü, adı geçen eseriyle, büyük bir terkip kudreti ortaya koyarak Türk edebiyatının bir bütün olarak ele alınmasının ilmin bir zarûreti olduğunu, itiraz kabul etmez bir şekilde ileri sürüyordu.

Eseri dikkatle gözden geçirenler, bu kitabın âdeta yarım kalmış olmasından dolayı hayretlerini gizleyemezler. Bunun izâhı ise kanaatimizce gayet basittir. Köprülü, o günün şartları altında hangi tarafa el atmış ise o tarafta büyük bir boşlukla karşılaşmış, o boşlukları halletmeğe çalışırken sağlam bir edebiyat tarihi yazabilmek için medeniyet tarihinin çeşitli meselelerinin halline lüzûm olduğunu görerek, çalışmalarını başka sâhalara kaydırmak mecburiyetinde kalmıştır. Biz bu yarım bırakılışı bir dereceye kadar olsun, telâfi edebilmek için **Türk Edebiyatı Tarihi**'nin arkasına Köprülü'nün **Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının Tekâmülüne Umumi Bir Bakış** adlı uzun makalesini de ilâve etmeği faydalı gördük.

Türk Edebiyatı Tarihi hakkındaki yazdıklarımıza son vermeden önce bu eserin edebiyat tarihimizin ana çerçevesini büyük bir ihâta ile çizdiğini ve değişecek veya ilâve edilebilecek şeylerin ancak teferruatta kalacağını kolaylıkla iddia edebiliriz.

*
* *

Sayın Nermin Pekin ile birlikte Türk Edebiyatı Tarihi'nin 54 yıllık bir fâsıladan sonra yeni harflerle baskısını hazırlarken aşağıdaki esaslar dâiresinde hareket ettik:

Türk Edebiyatı Tarihi'nin metnini, 1. basımına sadık kalarak herhangi bir değiştirmeye gitmeden aynen verdik. Ancak bâzı kelime ve terkipleri eserin aslını ve üslûbunu bozmayacak şekilde sâdeleştirdik. Birtakım eski tabir ve kelimeleri ise eserin umumî havasına halel vermemek için, olduğu gibi bıraktık. Metinde, 1. basımdan farklı olan tek husus, o zamanlar hem **Hibetü'l-Hakâyık** hem de **Atabetü'l-Hakâyık** şeklinde yazılan eserin adını Rahmeti Arat'ın okuyuşuna uyarak **Atabetü'l-Hakâyık** olarak buraya almamızdır. Bu hususu gerekli notunda da açıkladık. Bu arada 1. basımda bir baskı hatâsı olarak 75 şeklinde çıkan beytin aslı 75 bin olacağını metinde gösterdiğimiz gibi not olarak da belirttik.

(*) **Mitteilungen der Osmanischen Geschichte,** II, 1-2, s. 167.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kitabın aslında hiçbir not bulunmayıp, bu baskıya ilâve edilen bütün notlar ya Pekin veya benim tarafımdan kaleme alınmıştır. Bu notların ilâvesinde evvelâ, Köprülü'nün sonraki çalışmalarının neticelerini buraya aksettirmek, sonra da çeşitli sâhalarda başka araştırıcılar tarafından yapılan araştırmaları, velev birkaç satırla da olsa, verilmesinin okuyucular bakımından faydalı olabileceğini gözönünde tutmak gayesi güdülmüştür.

Kitabın 1. basımında eski harflerle yazılmış olan yabancı yazar isimlerini de eldeki imkânlar nispetinde orijinal imlâlarıyla vermeğe çalıştık. Bu hususdaki eksiklerimizi kitabın ileride yapılacağını ümit ettiğimiz yeni bir baskısında telâfi edebileceğimizi sanıyoruz.

18 Temmuz 1980

Dr. Orhan F. Köprülü

İndiana Ünv. Osmanlı Tarihi
eski Assoc. Profesörü

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ

Başlangıçtan bugüne gelinceye kadar Türk edebî vicdanının ne gibi tezahürlerde bulunduğunu, içtimâî şe'niyette olduğu gibi yahud ona en yakın bir surette, gösterebilmek: İşte başlıca gayemiz!

1. Edebiyat Tarihi

Edebiyat tarihi, umumiyetle târihin -daha açık ifâde ile Medeniyet tarihinin- en mühim bir kısmıdır. Bir milletin uzun asırlar esnâsında geçirdiği, fikrî ve hissî gelişmeyi belirten bütün kalem mahsûllerini tetkik ile, onun ma'nevî hayâtını, gerçekte olduğu gibi tasvire çalışır. Bir milletin edebiyâtı, millî ruhu ve millî hayatı göstermek için en samimî bir ayna sayılabilir. «Bir millet hayâtı nasıl görüyor? Nasıl düşünüyor? Nasıl hissediyor?» Biz bunu en doğru ve en canlı olarak o milletin fikir ve kalem mahsûllerinde bulabiliriz. Şu halde edebiyat tarihi, bir milletin ma'nevî ve maddî gelişmesini edebî eserlerin menşûru arkasından gören ve gösteren canlı bir târih şubesidir.

2. Diğer Tarih Şubeleriyle Münasebetleri

Edebiyat cemiyetin bir müessesesi olmak itibâriyle, kendisini vücûde getiren cemiyetin diğer müesseseleriyle bağlı ve onlarla ahenklidir. Hakikaten bir milletin coğrafî çevresiyle, sonra dinî, iktisâdî, hukukî, ahlâkî, bedîî, siyâsî, hayâtiyle edebiyatı arasındaki bağlantılar o kadar açıktır ki, bu hususta izahatı bile fazla görüyoruz. Geçmiş zamanlara ait bir «edebî eser»i lâyıkıyla ve -tarihî mânâsıyla- anlamak için, evvelâ o devrin umumî hayâtını, yaşayış ve düşünüş tarzlarını, o devir insanlarının hayat ve kâinat hakkında nasıl telâkkiler beslediklerini öğrenme-

miz gerekir. Demek oluyor ki edebiyat târihi, bir milletin coğrafî çevresini, din, hukuk, ahlâk, iktisad, bediiyât gibi müesseselerini ve siyâsî hayâtını umumî heyetiyle gösteren «Medeniyet Târihi»nin -yahut umumî ve yaygın mânâsiyle «Tarih»in- çerçevesi içinde tetkik olunmalıdır. «Filoloji» yâni «lisâniyat» ve «Tarih» üzerine dayanmadan «Edebiyat Tarihi» vücûde getirilemez. Sâdece şâir ve mütefekkirin hal tercümelerini sıralayan bir «Edebiyat Târihi» aslâ bu isme lâyık değildir.

3. Büyük San'atkârlar ve «Şaheserler»

Edebiyat Tarihinin mevzuu olarak sâdece «Büyük san'atkârları ve onların «Şâheser»lerini hedef alan eski telâkkiler artık ortadan kalkmıştır. Gerçekten bugün de Edebiyat Tarihi tetkiklerinde «Büyük san'atkâr»ları ve onların «Şaheser»lerini bir mihver yapmaktayız; lâkin, bununla, eski hal tercümecilerinin yaptıkları iş arasında, «usûl» ve «gaye» itibâriyle çok derin bir fark vardır.

Evvelâ: Yeni telâkkilerimize göre, edebiyatın gelişmesi muntazam ve birbiri ardınca bir silsile hâlinde gösterilmekte ve târihî âmillerle tamâmen «Âfâkî=Objectif» bir surette îzah edilmektedir. Bir dağ silsilesinin şâhikalarını anlamak için nasıl o havâlinin arâzi şekillerini ve silsilenin bütün uzanışını bilmek lâzımsa, o, şâhika'lara benzetebileceğimiz «şaheser»ler için de aynı usûlü tatbik mecburiyetindeyiz.

İkinci olarak: Bir «şaheser»i tetkikteki gâyemiz, o milletin edebî gelişmesini gereği gibi ve doğru olarak anlamak içindir; çünkü bir «şaheser» neticede mutlaka «İçtimâî bir mefkûrenin ifâdesidir». Hattâ bunun için, her devrin ikinci ve üçüncü derecedeki verimlerini de lâyıkiyle tetkik îcabeder ki, büyük san'atkârın muhitinden aldığı unsurları ve onların terkib tarzında kendi şahsiyetinden neler kattığını ayırdetmek kabil olsun. Bununla berâber «şaheser»lerin sırf «ferdî» bir mahsûl olduğu neticesi çıkarılmamalıdır: «Dâhiler», mensub oldukları içtimâî heyetin hâle veya istikbâle ait bir mefkûresini âzamî muvaffakıyetle temsil eden insanlar olmak bakımındandır ki Edebiyat Tarihinde başlıca hedef olurlar.

4. Edebiyât Târihi ve Edebî Tenkid

«Büyük san'atkâr» ve Şaheser dediğimiz zaman bu hükmü hangi «ölçü»ye göre verdiğimizi tayin etmek lâzımdır. Çünkü her-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

hangi edebî bir eseri tetkik ederken, birbirinden tamâmen farklı iki görüş tarzı vardır ki, evvelâ onlardan birini kabul ve ona göre hareket etmek zarurîdir:

1. Âzamî derecede «Âfâkî» olan «Tarihçi» görüşü,
2. Yalnızca «Enfüsî=Subjectif» olan «tenkidci» görüşü.

Edebiyat tarihçisi, bir eserin kıymetini takdir ederken, vesikalara dayanarak onun yüzyıllarca halk arasında nasıl bir rağbet kazandığını, sebepleri ve neticeleri ile anlamağa çalışır; halbuki «münekkid» doğrudan doğruya kendisinin o eserden aldığı «duygulanma payı»nı şahsî zevk ve kanaatine göre, îzâh eder. Tarihçi şahsî zevk ve kanaatini âzamî derecede dikkate almamağa ve imkân nisbetinde «âfâkî» bir şekilde düşünmeğe mecburdur. Münekkidin bakış tarzı ise sırf «enfüsî»dir. Edebî bir eser, zamanımızdan ne kadar uzaksa, onun hakkında edebiyat tarihinin «âfâkî» bir hüküm vermesi o kadar kolaylaşır. Çünkü, yüzyıllar esnâsında, yanılmaz bir hâkim olan «halkın zevki» onun hakkındaki hükmünü vermiştir; tarihçi, vesikaların tetkik ve tasnifiyle, o hükmü sonuçlandırır ve tesbit eder.

Halbuki zamanımıza yaklaştıkça, bu hükümlerimiz «âfâkî» olmaktan ziyâde «enfüsî» bir mâhiyette yâni «târihî» olmaktan ziyâde «tenkidî» bir şekilde olur. Edebiyat tarihçisi, vazifesini ne kadar tarafsızlıkla yapmak isterse istesin, kendi zamanı hakkındaki görüşlerinde nihâyet bir ciddî «münekkid» vaziyetindedir. Ciddî edebiyat tarihlerinin çağdaşlar hakkında çok kısa ve umumî bir mâhiyette olması, işte bu sebeplerden doğuyor ki tamâmiyle haklıdır.

5. Zümre ve Sınıf Edebiyatları

Edebî eser «muayyen bir zevk seviyesine mensup okuyuculara her hangi bir tesiri telkin ve tebliğ eden» eserdir. Zevk seviyeleri, ilerlemiş cemiyetlerde birbirinden çok farklıdır. Çünkü içtimâî iş bölümü, bir cemiyet içindeki ferdleri ayrı ayrı vazifelere tahsis etmek suretiyle, onlar arasında yaşamak, görmek ve duymak itibâriyle birçok farklar doğuruyor. İçtimâî sınıfları, meslekî zümreleri vücûde getiren bu âmil, tabiatiyle, çeşitli birtakım zevk seviyeleri de vücûde getiriyor. Bugünkü değil meselâ bundan üç dört asır evvelki «Anadolu Türkleri»ni bir misal olarak göz önüne getirirsek, fikir ve zevk seviyeleri bakımından birbirinden çok farklı birtakım sınıfların ve meslekî-mezhebî zümrelerin

mevcûdiyetini görürüz. Uzaktan bakarken umumî bir hayat ve medeniyet çerçevesi içinde gördüğümüz o cemiyeti, daha yakından tetkik edince, aradaki sınıf farklarını görmemek kâbil olmaz: «Halkiyat=Folklore» sahasına dahil «Halk Edebiyatı» mahsûlleriyle bedii ihtiyâcını tatmin eden basit bir köylü, Klâsik Edebiyat tesiri altında kalmış derviş-âşıkların destanlarını dinleyen bir yeniçeri, Arab-Acem Edebiyatlarının bütün inceliklerine vâkıf bir medrese veya saray mensubu, elbette birbirinden çok farklı zevk seviyelerine mensupdurlar; hayat ve kâinâtı görüş itibâriyle, aralarında elbette derin farklar vardır. Diğer taraftan, mâhiyetleri ve an'aneleri birbirinden ayrılan çeşitli tarikat mensupları, meslekî zümreler erbâbı da kendilerine mahsus «Zümrevî Edebiyatlar» vücûde getirmişlerdir. İşte sosyolojinin bugünkü esaslarından ilham alan «Edebiyat Tarihi» bir milletin edebî gelişmesini şe'niyet (realité)'de olduğu gibi tasvir ve yeniden canlandırmak için, bütün bunları tetkik etmek, aralarındaki benzeyiş ve ayrılık noktalarını -sebepleri ve neticeleriyle- anlatmak mecburiyetindedir. «tam=intègral» bir Edebiyat Tarihi, başka suretle kurulamaz.

6. Edebiyat Tarihimizin Meçhullüğü ve Bunun Sebebleri

Yeryüzündeki medenî lisanlar arasında, edebiyatının tarihi şimdiye kadar en meçhul kalan, Türkçedir. Eskilik itibâriyle Avrupa Edebiyatlarının çoğundan evvel olan, kapladığı sahanın büyüklüğü bakımından siyâsî ve medenî ayrılıklara maruz kalarak birtakım lehçe farklarına uğrayan, aradaki medenî ve edebî bağları kaybetmemekle berâber ekseriyâ birbirinden müstakil bir hayat tekâmülü takibeden Türk Edebiyâtı, bugüne kadar, lâyık olduğu ehemmiyetle tetkik edilememiştir. Şimdiye kadar hattâ Avrupa'da yapılan tetkiklerin bile çok iptidâî ve ilmî mâhiyetten mahrum birtakım mahsûller vermesi, «usûl» itibâriyle tutulan yolun yanlışlığından ileri geliyordu: Türk edebiyatı menşelerinden bugüne kadar, muntazam ve birbirini takip eden bir bütün şeklinde tetkik olunmuyor, tıpkı eski «Tezkire» tarzında münferid şâirlerin hal tercümelerini sıralamakla «Edebiyat Tarihi» vücûde getirildiği zannolunuyordu. Bugünkü tarihin ilmî usûllerine yâni «müsbet» ve «ilmî» zihniyete tamamiyle aykırı olan bu hareket tarzının artık bırakılması lüzûmunu, bundan onbeş sene evvel, açıkça söyledik ve takip edilecek usûlleri bütün teferruatı ile tesbit ettik. Bu kısa Edebiyat Tarihi, onbeş sene evvel tavsiye ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

uzun senelerden beri biteviye takip ettiğimiz usûllerin nasıl müsbet neticeler verdiğini -bütün kusur ve eksiklerine rağmen- gösteren ilk umumî tecrübedir.

7. Edebiyâtımızın Devrelere Taksimi

Edebiyat tarihinin büyük devrelere taksiminde, tarihî icablara riâyet zarurîdir. Türk tarihi yalnız edebiyatın değil bütün içtimâî müesseselerin tetkiki hususunda, başlıca üç büyük devre ayrılır ki, biz de edebiyâtımızı buna göre taksim ettik:

1. İslâmiyetten evvel Türk Edebiyatı,
2. İslâm Medeniyeti tesiri altında Türk Edebiyatı,
3. Avrupa Medeniyeti tesiri altında Türk Edebiyatı.

Birbirinden tamâmen ayrı ve çok bâriz seciyelere mâlik olan bu üç büyük devrede, çeşitli lehçeler edebiyatlarını, ayrı ayrı ve «takvimî» bir sıra takibederek gelişme târihlerine göre -umumî medeniyet târihi çerçevesi içinde- îzâha çalıştık. Büyük edebî şahsiyetlere yahud bâzı büyük târihî cereyanlara göre yaptığımız ikinci derecedeki taksimde de -son derecede- indî bölünmelerden uzak kalmağa târihî îcablara uymağa gayret ettik. Keza, çeşitli lehçeler edebiyatları dahilinde hususî bir gelişme hattı takibeden bâzı zümre edebiyatlarını da yine takvimî sıraya göre gözönüne aldık ve edebiyâtın umumî tekâmülü arasında onun hususî gelişme hattını da müstakil olarak göstermek istedik. Bu umumî esaslar dâhilinde, Türk Edebiyâtının tekâmül mecrâsı, hiç olmazsa anahatları bakımından açıklık kazanmış ve aydınlanmıştır kanaatindeyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂMİYETTEN EVVEL TÜRKLER VE MEDENİYETLERİ

1

İSLÂMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK TARİHİNE UMUMİ BİR BAKIŞ

1. Orta Asya Yaylâsı

Türklere uzun yüzyıllar esnâsında faaliyet sahnesi olan Ortaasya yaylâsı, «Sibirya»nın güneyinden «Himalaya» dağlarına, «Ural» nehrinden «Balkaş» gölüne, «Hazer» denizinden «Çin»e kadar devâm eder. «Baykal»ın doğu sâhilinden «Pamir»e kadar Asya'nın bu kısmını Kuzey-doğudan Güney-batıya kesen dağlar silsilesi, bunu başlıca iki büyük havzaya ayırır; «Pamir» yaylâsının yan taraflarındaki sular «Sind»e ve güney denizlerine, «Baykal» civarı dağlarından çıkanlar ise «Lenâ» nehrine ve kutup denizine akar. Kuzeyde «Altay» dağları güneyde buna müvâzi olarak «Tiyanşan» yahud «Tanrı dağları», aralarında ise geniş bir geçid vardır; «Pamir yaylası», işte bu iki silsilenin teşkil ettiği köşenin güney tarafıdır. «Sır-Derya nehri -yahud diğer isimleri ile «Seyhun» veya «Yaksart»- «Aral» gölüne karıştığı gibi, «Altay»la «Pamir» arasından geçen «Ceyhun» -Türklerin tâbirince «Öküz» veya «Amuderyâ» veyahud batı coğrafyacılarınca «Oksus»- nehri de yine aynı yere akar. «İli, Tarım, Seyhun, Ceyhun» vâdilerindeki Türkler eskiden beri buğday, arpa, pirinç, darı, mısır ekerler; asma, elma, dut fidanları yetiştirirlerdi.

Arâziyi sulamak için pekçok arklar açmışlardı. «Fergana» ve «Yukarı Seyhun» tarafları 1200 yıl önce kesif ormanlık iken bugün çıplaktır. Evvelce bütün «Mâverâünnehr» iklimi «Seyhun» un yukarısına benzerdi. «Tiyanşan»ın kuzey tarafları «Himalaya» vâdileri çam, söğüt, kavak, kayın ağaçları ile örtülüdür. «Selen-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ga, Orhun, Tuğla» nehirleri ormanlık araziden geçer. Daha kuzeyde «Lenâ, Yeniseyi, Obi» nehirleri boyunca çayırlar, ormanlar ve sonra da karlı çukurlar sürüp gider. «Baykal»ın batı ve «Altay»ın kuzey taraflarından «İdil: Volga»ya, «Kafkasya»ya «Don» nehrine kadar Türklerin «Boz-kır» dedikleri stepler vardır. Ortaasya'nın çeşitli yerlerinde sürülerle âhulara, yabâni atlara, parslara vâdilerde ve göl kenarlarında geyiklere, kuğu kuşlarına, «Pamir»in en alçak yaylalarında «Yak»lara Tibet yaylasından gelme boynuzları burmalı «Argal» denen koyunlara rast gelinir.

2. Hiyung-Nu'lar ve Yue-şi'ler

Milâddan önce XIII. yüzyılda, henüz siyâsî birliğini sağlayamamış olan Çin'in kuzey sahasında hâkimiyet temini için, iki rakib kuvvet birbirleriyle çok şiddetli bir surette çarpışıyordu. Bunların biri Çinlilerin tabiriyle «Hiyung-Nu»lar diğeri de «Yu-eşi»ler idi. Daha M.Ö. XIII. yüzyılda bir devlet teşkil ettikleri söylenen bu «Hiyung-Nu»ların mebâdisi hakkında o kadar açık bilgimiz yoktur; yalnız şu kadar biliyoruz ki bunlar göçebe idiler ve hâkimiyetlerinin sahası da «Çeli»den «Bargöl»e kadar uzanıyordu. İyi suvâri, pek mâhir okçu olan «Hiyung-Nu»lar, Çin memleketlerine sık sık akınlarda bulunuyorlardı. Nihayet M.Ö. III. yüzyılın ikinci yarısında bu göçebeler kuvvetli bir siyâsî heyet teşkil ettiler ve M.Ö. 215'de Çinliler General «Mung-Tien» vasıtasıyla bunlara karşı meşhur «Sedd-i Kebir»i yapıp tamamladılar.

3. «Yue-şi»lerin Mağlubiyet ve Muhaceretleri

Başlangıçta «Hiyung-Nu»ları kendi hükümleri altında tutan «Yu-eşi»ler, bugünkü «Kansu» vilâyeti dahilinde oturuyorlardı. «Hiyung-Nu»lar, evvelâ III. yüzyıl sonunda, ikinci defa yine M.Ö. 177'de bunları mağlûbettiler; asıl memleketleri olan «Kansu»dan bu suretle kovulmuş olan «Yue-şi»ler M.Ö. 165'de «Gobi»nin kuzeyinde «Kuça»ya geçtiler ve o esnâda «İli» havzasında bulunan «Wusun»ları mağlûbettiler. «Yue-şi»ler bu esnâda «Küçük» ve «Büyük» diye ikiye ayrıldılar. Küçükler «Tibetli»lerle karıştı; büyükler ise «Saka»ları yerlerinden çıkararak «Kaşgar»ı işgâl ettiler (M.Ö. 163). Lâkin «Wusun»ları himâye eden «Hiyung-Nu»ların hücumları karşısında, burada tutunamayıp, önlerindeki «Saka»ları kovarak «Ceyhun»un güneyindeki «Ta-hiya» memleketine kadar geldiler, buranın merkezi de «Lan-şe» şehri idi. Avrupalı şarkiyatçıların Ârî asıllı addettiği «Saka»lar Hindin kuzeybatısına sığınarak «Sind» ve «Pencab»ı işgal ettiler ve sonunda «Yue-şi»lere karıştılar. «Yue-şi»ler ise fütuhâta devâm ederek M.Ö. 120 yılında «Ortaasya»daki Yunan hâkimiyetine son verdiler. Bu suretle «Büyük İskender»in oradaki muzafferiyetlerinin maddî semereleri ortadan kalkmış oldu. Bir aralık «Keşmir»i işgal eden «Yue-şi»ler yavaş yavaş Hind'deki hâkimiyetlerinin yerli prensler eline geçtiğini gördüler ve M.S. V. yüzyılda «Ak Hunlar»ın istilâsıyla ortadan kalktılar. Bunların Asya târihindeki rolleri fevkalâde mühimdir. «Tuhar, Tahar» veya «Hind İskitleri» denilen bu «Yue-şi»ler sâyesinde «Budizm» dini Çin'e sokulmuştur.

4. «Hiyung-Nu»ların Yıkılışı

«Hiyung-Nu»lar Çinlilerle yüzyıllarca muharebede bulundular. «Mete» nâmındaki hükümdarları zamanında kuvvet ve şevketleri en yüksek dereceye çıkarak Asya'nın en kuvvetli devleti oldular; bunlara düşman olan Çin tarihçileri, onun ne kadar doğru, âlicenab, yalnız teb'asına değil düşmanlarına karşı bile şefkatli ve merhametli olduğunu söylerler. Lâkin daha M.S. I. yüzyıldan itibaren bu büyük devlet sarsılmağa başladı; Çinlilerin devamlı hücumları karşısında batıya doğru çekilerek «Hun» adı altında cihan târihinin cereyanı üzerinde büyük tesirler yaptılar. «Prof. Hirth» tarafından yapılan etraflı tetkiklerden sonra «Hun»ların «Hiyung-Nu»lardan ayrılmış olduğu ve «Hiyung-Nu»ların ise, «Moğol, Tonguz, Fin-uğriyen» cinslerine mensub muhtelif kavimlerin teşkil ettikleri siyâsî «topluluk» sayılabileceği epey sarih surette ortaya atılmıştır. Maamafih bu topluluğun siyâset ve ırk bakımından ehemmiyetli unsurunun Türkler olduğu tahmin olunabilir.

5. «Attilâ» ve Hunların İstilâsı

«Hunlar» M.S. IV. yüzyılın ikinci yarısında başlıca iki büyük şubeye ayrıldılar: Güneyden «Çinliler»in ve doğudan «Tonguz»ların hücumlarıyla bu yüzlerce yıllık saltanat yıkıldıktan sonra, düşman esâretini kabul etmek istemeyen bu göçebelerin batıya doğru bir göçü başlamış ve takip ettikleri göç yollarının ayrılığı onları ikiye ayırmıştı. Daha sonra «Attilâ» tarafından sevk ve idare edilen muazzam bir kitle, batıya Avrupa'ya doğru, önündeki birtakım kavimleri sürüp yerlerinden çıkararak ilerledi. Bunların takip ettikleri yol «Aral»la «Hazer denizi»nin kuzeyinden ge-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çerek bugünkü «Güney Rusya»yı ve «Karadeniz şimal memleketleri»ni teşkil eden havzaya doğru devâm eden büyük bozkırlar hattıdır, ki «Ortaasya»nın doğu havzasından batıdaki alçak bozkırlara inmek isteyen çiftçi kavimlerin takip ettikleri bu yol, bugünkü «Çungarya» arazisinden ve «Tanrı dağları» ile «Altay silsilesi» arasındaki büyük geçidden geçer. «Volga», «Don», «Dinyeper» ve «Dinyester» sahalarındaki birçok barbar kavimler Hun istilâsı önünden kaçıp kurtulmak için, «Roma İmparatorluğu» arazisi üzerine atıldılar. Daha sonra «Attilâ» idâresindeki Hunlar bugünkü «Macaristan» ve «Cermanya»yı çiğneyerek «Şalon»a kadar ilerledilerse de orada «Romalılar, Vizigotlar, Franklar, Burgonlar»dan mürekkep bir ordu karşısında mağlûb olarak çekildiler (M.S. 451).

6. «Ak Hunlar» veya «Eftalitler»

«Ak Hunlar» veya «Eftalitler» -ki Arab müverrihler bunlara «Heytıl: Heyâtıle» derler- adı altında tanınmış diğer zümreye gelince, bunlar «Aral» gölünün kuzeyindeki «Sır-Derya» ve «Amu-Derya» havzalarından «Mâverâünnehr» ve «İran»da sonuçlanan yolu takip ederek «Kabil»deki «Kuşan»lar devletini, «Gandehârâ» hükûmetini mahv ve «Sasânî» hükûmdârı «Firuz»u (M.S. 484) mağlûb ederek «Ortaasya»da muazzam bir devlet teşkil ettiler. Bugünkü «Feyz-âbâd» şehrinin doğusuna tesadüf eden «Bedehşan» bunların hükûmet merkezleri idi. «Sâsânîler»in zaafından istifade ederek «Şarkî Horasan»ın kuzey cihetini yani «Taharistan» sâhasını elde eden bu «Eftalitler» İran sâhasına sık sık akınlarda bulunuyorlardı. Sâsânî hükûmdarı «Nuşirevan Âdil» bunların hücumlarını men'ile kendilerini «Mâverâünnehr» sâhasına sürdü. Maamafih «Eftalitler» orada da uzun müddet istiklâllerini korumaya muvaffak olamadılar. Evvelâ doğudan gelen «Cücen=juan-juan»lerin hücumu ile zaafa uğradılar; daha sonra da İran hükûmdarlarıyla müttefik olan «Garb Türkleri» -ki Çin târihlerinde «Garb Tu-kiie»leri diye tanınırlar- tarafından «Seyhun» ve «Ceyhun» havâlisinde bir asırdan beri devâm eden hâkimiyetlerine son verildi.

7. Tu-kiie (Göktürk) İmparatorluğu

Çin târihlerinin «Tu-kiie» (Göktürk) -Çincede «R» harfi olmadığı cihetle bu «Türk»den başka birşey değildir- nâmı altında kayd ve haklarında uzun uzun bilgi verdikleri bu Türkler, eski

«Hiyung-Nu» topluluğunun kalıntılarındandır ve Türk adını ilk defa umumî kavim ismi olarak alanlar da işte bunlardır. Bu Türkler M.S. V. yüzyıldan sonra yavaş yavaş kuvvetlenerek VI. yüzyılda büyük bir ehemmiyet kazandılar ve «İlhan» lâkabını alan «Bumin» (M.S. 552) in evlâdından meşhur «Mukan Han» zamanında «Kore körfezi»nden «Hazer denizi»ne kadar «Gobi Çölü» de dâhil olduğu halde, bu Türk'lerin eline geçti. İşte bu sırada «Seyhun» ve «Ceyhun» etrâfındaki memleketlerde «Eftalit: Ak-Hunlar» vardı; «Tu-kiie»ler evvelâ onları mağlûbettikten sonra «Sâsânî»lerle siyâsî münasebetlere giriştiler ve «Nuşirevan Âdil»le müştereken «Eftalitler»i yeniden mağlûb ve perişan ederek, yavaş yavaş «Mâverâünnehr»i elde ettiler. «Tu-kiie»ler daha ilk zamanlardan beri «Doğu» ve «Batı» olmak üzere ikiye bölünmüş idiler; fiilen mevcud olan bu ayrılık M.S. 582'den sonra siyâsî bakımdan da tahakkuk ederek «Doğu Türkleri» ve «Batı Türkleri» nâmı ile iki ayrı devlet teşekkül etti. «Doğu Türkleri» devleti bu ayrılıştan yarım asır sonra Çinlilerin tecavüzleri ile yıkıldı (M.S. 630). Fakat «Kutluğ Han»ın himmetiyle Çin boyunduruğu def'edilerek devlet yeniden kuruldu. Türklerin en eski kitâbeleri olarak bildiğimiz ve Türk lisânının pek eski bir nümûnesi olmak itibâriyle fevkalâde kıymetli olan «Orhun Kitâbeleri» işte M.S. 744'de kesin olarak yıkılan bu Doğu Türkleri'ne aittir.

8. Batı Tu-kiie'lerinin Asya Tarihinde Mevki'i

«Batı Tu-kiie»lerine gelince, bunlar M.S. VI. yüzyılda Asya'nın geniş bir sâhasında hüküm sürerek yalnız «Çinliler»le değil bilhassa «Sâsânî»lerle, «Bizans»lılarla da devamlı surette siyâsî ve iktisâdî münasebette bulundular. İran ve Bizans saraylarına sefâret heyetleri gönderdikleri gibi oralardan gelen heyetleri de kabul ettiler. İşte bu sâyede, Bizans kaynakları, bize bunların medeniyet itibâriyle epey yükselmiş olduklarını pekâlâ gösteriyor. Asya'nın umûmî medeniyet târihi noktasından bunların gördükleri vazife pek mühimdir; Batı Türkleri, aşağı yukarı bir asır kadar, «Altay»dan «Volga»ya «Tabargatay»dan «İndüs: Sind»e kadar -Doğu Avrupa bozkırları da dahil olmak üzere- dağınık kabileleri kuvvetli bir siyâsî hâkimiyet altında birleştirerek o zamana kadar nihâyetsiz karışıklıklara yurt olan bu geniş sâhada bir dereceye kadar nizam ve asâyişi te'min ve muhafaza ettiler ve işte yine sırf bu sâyede «Çin», «Hind», «İran», «Bizans» arasında iktisâdî ve mânevi mübâdeleler icrası kabil oldu. Meselâ «Sâsânî» medeniyeti mahsullerinin tâ «Japonya»ya kadar gide-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bilmesi sırf bu sâyededir. Bundan daha mühim olarak, ticâret mallarından başka, birtakım fikirler ve îtikadlar da bu kervan yollarından kolayca geçib gidiyordu. Muhtelif seyyahların ve «Budist» hacılarının Asya'nın bir ucundan öbür ucuna gidebilmeleri, «Mazdeizm» ile «Hıristiyanlığın» «İran» ve «Ortaasya»yı geçip Çin'e girmesi, «Budizm»in Hind sâhasını atlayarak Çin'e kadar geçişi ve Asya'nın doğu sâhalarında kuvvetlenip gelişmesi işte hep bu sâyede oldu.

> Tu-kiie Hâkanının nezdine sefâretle gelen bir Bizans tarihçisinin verdiği tafsilâta göre, «Hâkan», sefiri, otağında altın bir taht üzerinde kabul etmişti; bu tahtın iki tekerleği vardı, icâbında bir atla çekilebilirdi. Tekmil çadır en güzel renklerle pek ustaca işlenmiş ipekli mensucatla müzeyyendi. Yine bu tarihçi, Bizanslıların gördüğü diğer çadırlardan da bahsediyor: Bu çadırlardan birinde heykeller üzerine hâkanın ziyâfetlerde uzandığı bir yatak (sedir), altından yapılmış testiler, ibrikler vardı. Diğer ikinci bir çadırda da, dört altın tavus üzerine dayanmış altın işlenmiş bir taht vardı; ve içeri girerken gümüşten yapılmış evânî ve hayvan resimleri ile dolu arabacıklar göze çarpıyordu, ki tarihçinin sarih ifâdesine göre, bu evânî hiç de Bizanstakilerden kıymetsiz değildi. Yine diğer bir Bizanslı tarihçinin de Türklerin Acemlerden aldıkları altınlardan yaptıkları yataklardan, sandalyelerden, kupalardan, sedirlerden, kürsilerden, atlara ve silahşorluğa ait tezyînattan bahsediyor.

Bütün bunlar «Tu-kiie»lerin daha o zaman epey yüksek bir medenî seviyeye ulaştıklarını göstermektedir.

9. Uygur Devleti

«Tu-kiie» devleti «Uygur» nâmı altındaki Türklerin hücûmları ile yıkıldıktan sonra, Türk İstiklâli başlıca «Uygur» devleti tarafından muhafaza ve Türk kültürü onlar tarafından yükseltildi. Hakikatte, eski «Hiyung-Nu» topluluğunun kalıntısı olan bu «Uygurlar» M.S. VIII. yüzyılda lâyıkıyla kuvvetlenerek, asıl «Türkistan»dan başka «Moğolistan»ın bir kısmıyla Çin'in «Kansu» eyâletini dahi içine alan kuvvetli bir devlet kurdular. Bunlar «İskit, İrânî, Türk» unsurlarından mürekkep fakat türkleşmiş bir ırkî karışım idi. Lisânlarına gelince, «Tu-kiie»lerinkine yakın bir Türk lehçesi idi; Moğolistan'da imparatorluklarının çöküşünden sonra Doğu Türkistan'a çekilen bir kısım Uygur'ların

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

başşehri olan «Karahoço» ma'bedlerden makberelerden mürekkep bir şehirdi. Bu ma'bedlerin duvarları, dinî manzaralar arzeden «Fresk»ler yâni duvar nakışları ile süslü idi ki, bunlardan bâzısı bugün Avrupa müzelerindedir. Uygurların medeniyet merkezi addedebileceğimiz, «Turfan-Karahoço» havâlisinde Avrupa ilmî heyetleri tarafından yapılan hafriyat neticesinde orada eski bir Türk Medeniyetinin mevcudiyetini gösteren birçok yazma kitâblar, san'at eserleri, heykeller, minyatürler, çiniler, kumaş parçaları ele geçmiştir.

10. Uygurlar ve Maniheizm

Bu Uygurlar M.S. VIII. yüzyıl ortalarına kadar «Buda» dinine tâbi idiler. Uygur hânı «Buku Han» -Hıristiyanlıkla Zerdüştlüğün ve «Gnostisizm»in imtizacından hâsıl olan- Maniheizm dinini kabul edince, kibar halk ile berâber ahâlinin mühim bir kısmı da ona tâbi oldular. Hıristiyanlık burada ancak VII. yüzyıldan başlayarak biraz ehemmiyet kazanmıştı. İşte Uygurların asıl mes'ud, müreffeh ve medeniyet itibâriyle en yüksek ve faal devirleri, «Maniheizm»in kabulünden sonra başlamış ve yüz yıl kadar devam edebilmiştir. M.S. IX. yüzyıl ortalarında Uygur'ların şevket ve kuvveti ve «Kırgız»ların -yâni diğer bir Türk şubesininhücûmu ile mahvolarak, aşağı yukarı 843'de «Karahoço» şehri de tahrib edildi. Daha sonra bu şehir yeniden yapılarak «Uygur Devleti» M.S. XIV. yüzyıl sonuna kadar az çok kuvvet ve istiklâlini koruyabildi ise de bir daha eski yerini alamamış ve «Cengiz» istilâsından sonra ise büyük Moğol İmparatorluğu dahiline karışıp gitmiştir.

> Bu Uygurların «Meniheizm»i kabulleri hakkında aşağıda malûmat vardır. Bunların Moğolistan'da iken, başşehirleri, Orhun üzerinde -sonradan Moğollar tarafından binâ edilen- «Karakurum» şehri civârında idi. Uygurların Doğu Türkistan'a göçederek orada devlet kurmalarından evvel bu sahaya gelen ilk Türk kavmi «Basmıl»lar idi. Orhun kitâbelerinde bunların hükümdârına «İdikut» unvânı verilir ki «Mukaddes kut» demektir. Aynı lâkabı M.S. XIII. yüzyılda yine aynı ülkedeki Uygur hükümdarlarının da kullanmasından, orada «Basmıl» geleneklerinin devâmını istidlâl edebiliriz.
>
> Çinliler Moğolistan'daki Oğuz'lardan «Çin Türkistanı»nın doğu havâlisine göç edenlere «Şato Türkleri» yani «step Türkleri» unvanını veriyorlardı. Bunlar daha IX. yüzyıl başların-

da «Beşbalığ» şehrine mâliktiler. Sonraları yine aynı cinsden olup batılarında oturan kabilelerin tazyiki ile daha doğuya, Çin içerlerine çekilmeğe mecbur oldular. İşte İslâm yazarlarının «Dokuz Oğuz» dedikleri kavim, asıl bunlardır. Sonra aşağı yukarı M.S. 860'da Uygurlar buraya yerleştikten sonra, bu hâdiseden haberdar olamayan İslâm müellifleri, yeni gelen Uygurları da «Dokuz Oğuzlar» diye isimlendirmişlerdir ki tamâmiyle yanlıştır. İlim âleminde son zamanlara kadar devâm eden bu umumî yanlışları, «Prof. Barthold» sonradan Çin ve Arab kaynaklarına dayanarak düzeltmiştir. «Dokuz Oğuzlar»ın yâni «Şato Türkleri»nin hâkimiyeti esnâsında, orada «Zerdüşt» ve «Mani» dinleri mevcud olup «Maniheizm» yalnız başşehirde, «Mazdeizm» ise bütün memleket dahilinde yayılmıştı.

Uygur'ların buraya gelmesinden sonra «Maniheizm» devlet dini olmak itibariyle, kuvvetlendi, X. yüzyılı takiben burada «Mani» dininin düşüşünü ve «Budizm» ile «Hıristiyanlık»ın kuvvetlendiğini görüyoruz.

2

İSLÂMİYETTEN ÖNCE TÜRK MEDENİYETİ

11. Din ve Dinî Âyinler

Türkler en eski zamanlarda ayrı ayrı aşiretler şeklinde yaşarlardı. Sonraları birleşerek büyük kavmî zümreler ve bunlar da bir araya gelerek devletler vücûde getirir oldular.

Türklerde din, tabiatiyle, sosyal ve siyâsî teşkilâtlarının mahiyetiyle mütenâsib bir şekilde tecelli ediyordu. Onlar ayrı aşiretler hâlinde yaşadıkları zaman «Totemizm» dinine sâlik idiler. Esâsen «Totemizm», aşiretin daha küçük, çok küçük tek parçası demek olan «Semiyye Clan» dinidir. «Totem» her hangi bir aşiret parçasının kendisinin atası saydığı ve ismini aldığı nebat veya hayvanın ma'bud tanınmasıyla belirlenmiş olur. Türklerin avcılık devirlerine ait olan bu «Semiyye» teşkilâtında semiyyeler totemlerinin etini yiyemezler, yalnız yılda bir kere bir nevi iptidâî «hac» âyininden sonra onu kurban ederek yerlerdi. İşte Türklerde uzun müddet devâm eden «Sığır: dinî sürgün avı» ve «şölen: umumî ziyâfetler» bunun kalıntısıdır. Tıpkı bunun gibi, semiyye'nin ferdlerine yüklediği -meselâ birbirinin intikâmını al-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

mak, yasını tutmak gibi- birtakım dinî ve hukukî mecburiyetler vardı ki, bundan da «Yuğ: Matem» adlı diğer mühim bir dinî âyin daha çıkmıştır.

Daha sonraları Türkler başka dinlere girince, bu eski dinî âyinler, millî birer örf ve âdet hükmüne girmiştir. Türklerde bundan başka «yukarıda mâvi semâ» ile «aşağıda kara yer» adlı iki dinî «Umde» daha vardır ki, işte «Tu-kiie»lerde buna «Yer-sub: Yer su», perilerine ata saydıkları «Kurt»un nâmına yılda bir defa dinî merasim yapıldığına, yine senede bir defa «Ruh-ı Semâ»ya mahsus merâsim ile ibâdet edildiğine rast geliyoruz.

«Tu-kiie»ler devrindeki din, Altay Türklerinde hâlâ yaşayan «Şamanizm» idi. Bunların gözünde dünya birtakım tabakalara ayrılmıştı: yukarıdaki onyedi kat nur âlemini yâni cenneti, aşağıdaki yedi veya dokuz kat da zulmet âlemini yâni cehennemi teşkil eder. Ortada bulunan yeryüzü, insanların yurdudur. Bunları yaradan ve idâre eden «Tanrı» göğün en yüksek tabakasında oturur; esâsen kelime aynı zamanda hem «Allâh» hem de «Gök» mânâsınadır. Göğün diğer tabakalarında bir sıra iyi mahlûklar veya ikinci derecede ma'budlar oturur. «Orhun Kitâbeleri» «Tanrı»yı millî vicdânın teşekküüne bir alâmet olarak- «Türk Tanrısı» yâni millî bir «İlâh» olarak göstermekte ve ma'budlardan yalnız -bugün bile çocukların koruyucusu addedilmekte olan- «Umay» adlı müennes bir ilâhe'yi zikretmektedir; Kitâbelerde «Kam»ların yâni ruhânîlerin hiç zikri geçmiyor. Yukarıda cennet vardır ki ölen iyi insanların ruhu bir kuş veya haşere şekline girip uçarak oraya gider ve ma'budların yeryüzündeki ta'allukâtı arasında şefaatçi olur. Yer altındaki tabakalarda fena ruhlar vardır ki insanlara zarar vermekten haz duyarlar ve kötü insanların da ruhu ölünce buraya gider. Yeryüzünde «Yer-sub: Yer su» nâmında hayır sever ruhlar vardır; bunlar yüksek dağlarda, nehir menbalarında, ormanlıklarda bulunur ve buralardan geçilirken bunlara kurban takdim edilir. Bütün bu dinî işler tabiî «Kam»lar tarafından yapılır.

«Yenisey» Kitâbelerinde bir de «Bel» adı geçer ki, bu da ruhlardan biri olmalıdır.

> Bunlarda gömmek âyini yâni «Yuğ» merâsimi bilhassa dikkat çekicidir: Bir kimse ölünce, cesedi çadırının içinde yere yatırılır. Bütün akrabası birer koyun, at veya sığır kurban ederler. Bunlar çadırın haricinde yerlere serilir. Sonra hepsi atlar üzerinde feryadlar koparark çadırın etrâfını yedi defa dönerler; ve kapıya gelince yüzlerini bıçakla yaralarlar; kan

gözyaşlarına karışır. Cesedi gömmek için uğurlu bir zaman seçilmesi âdettir. Bir kimse ilkbaharda veya yazın ölmüşse, yapraklar dökülünceye kadar, sonbaharda veya kışın ölmüşse yapraklar yeşerinceye kadar beklenir. Evvelâ ölünün atı yakılır ve külü -ölüye ait diğer eşya ile birlikte- cenâze ile beraber gömülür; asıl defin günü tekrar kurbanlar kesilir, mezarın etrâfı atlarla devrolunur ve mezarın üstüne ölenin hayatta iken öldürdüğü düşman sayısınca taşlar veya heykeller dikilir ki bunlara «balbal» derler. Bunlarda cenâzeyi yakıp küllerini gömmek âdeti de vardır. Bu göçebelerin itikadınca gerek eşya ve at gerek hayatında öldürdüğü düşmanlar öbür dünyada kendisine hizmet etmekle mükelleftir. «Kuman» Türklerinin uzun müddet yaşadıkları Güney Rusya ovalarında böyle yüzü doğuya dönük heykellere çok rastlanır. M.S. XIII. yüzyılda buradan geçen Katolik misyoneri «Rubriquis» de bundan bahsetmişti. Moğollar bu gibi heykellere sihrî bir mahiyet isnad ettiklerinden onların başlarını kırmışlardır.

Sonradan Rus âlimi «Vladimirçeff» tarafından Moğolistan'da yapılan kazıda, bir Türk askerinin kabri içinde mükemmel surette mahfuz kalmış ve Türk kavminin bütün antropolojik seciyelerini hâiz böyle bir heykel elde edilmiştir.

12. Aile ve Gelişmesi

Türkler ayrı aşiretler hâlinde yaşarken, aile yalnız «Semiyye»den ibâretti. Bu devirde karı-koca ve çocuklardan mürekkep heyetin hukuki bir mâhiyeti yoktur. «Mâderi semiyye» mevcud olduğu cihetle akrabalık ana cihetindendir ve bu itibar ile kadının mevkii büyüktür. Maamafih semiyye'nin reisi «Ana» değil «Dayı»dır. Erkek karısının semiyyesine bir hizmetçi gibi girerek dayının velâyeti altında çalışır; yahut meselâ ağırlık vermek gibi bir suretle kendi serbestliğini âdeta satın alır. Semiyye'nin bütün fertleri arasında pek sıkı bir tesânüd vardır. Topraklar, mer'alar, ormanlar hattâ hususi evler bile semiyyenin müşterek malıdır. Münferid âşiretler birleşip de «Türk İli» yâni «Kavmi Devlet» teşekkül ettiği zaman, bu eski semiyye teşkilâtından başka «ev» yâni ana baba ve çocuklardan mürekkep heyet de sosyal aile mâhiyetini aldı. «Mâderi Semiyye» devrinden kalma bir an'ane olarak kadının ailedeki mevkii o kadar mühimdi ki ailenin velâyeti yalnız erkekde değil erkekle kadının her ikisinde müştereken bulunuyordu. Binaenaleyh ilk devirlerde bir erkek ancak bir kadın alabilirdi. Gerçi sonraki istilâ devirlerinde zevcelerin

çoğaltılması görüldü ise de Türk örfüne göre ailenin reisesi ilk zevcedir. Diğer kadınlara «Kuma» derler; onlardan olan çocuklar bile resmen ilk zevcenin sayılır. Eski Türk devletlerinde emirnâmelerin yalnız Hâkan nâmına değil, Hâkan ve Hatun yâni zevcesi nâmına müştereken imza edilmesi, resmi toplantılarda Hâkanın Hatun'dan ayrılmaması, hep kadının bu ehemmiyetinden dolayıdır.

13. Eski Türk Devleti

Türklerde ilk devlet, aşiretlerin birleşmesiyle vücûde gelen «il»dir ki âdeta göçebe bir «Medine: Cité»ye benzer; aşiretlerin ayrı ayrı reisleri olmakla beraber devletin umumî velâyeti Hâkan ile Hatun'un birleşik şahsiyetinde tecelli ederdi. Hâkan, hattâ maiyetindeki diğer aşiret reisleri bile civar devletler ve aşiretlerle münâsebetlere girişirler, harb ederler, hattâ ittifaklar ve ticaret andlaşmaları yaparlardı. Orduların başında ekseriyetle Hâkan ailesine mensub bir «Tegin: Şehzâde» bulunur, onun yanına da tecrübeli cengâverlerden âdetâ bugünkü erkân-ı harb (kurmay) vazifesini gören biri refakatine verilirdi. Hâkan büyük bir devleti mağlûb ve ülkesini ele geçirince, onun hükümdârına bir unvan vermekle beraber yanına «Tudun» rütbesini hâiz bir komiser bırakır ve bu komiser bilhassa vergi işlerine nezâret ederdi. Eski Türk devletlerinde «Tarhan, Yabgu, Tudun, Çûr, Şad» gibi birtakım muayyen rütbeler ve unvanlar mevcud idi ki, bunlara ait teşrifat kaideleri de muayyendi. «Hiyung-Nu»larda «Semânın oğlu» lâkabını taşıyan Hâkandan sonra onikisi sağa, onikisi sola taksim olmak üzere başlıca yirmidört büyük mevki vardı ki, bunların herbiri kendi eyâletlerinde âdetâ yarı mustakil birer hükümdâr selâhiyetini haiz ve derecelerine göre askeri kuvvetlere mâlikdiler. Sağ koldakilerin arazisi doğu, soldakilerin batı tarafında idi ve bu mevkiler irsî olup değişmezdi. Türklerde de Hâkan'ın dokuz «Tuğ: Bayrak»ı olur ve bu turuncu kumaşdan yapılırdı; «Tu-kiie»lerde sancağın başına ataları olduğunu iddia ettikleri «Kurd»un hatırasına hürmeten altından bir kurd başı takarlardı. Türk devleti pek eski zamanlardan beri teşekkül etmiş olduğu için, semiyye devrindeki kan dâvâları kalkmış, onun yerine devletçe konulan cezâları hâvi «Töre»ler yâni hukuki örfler vücûde gelmiş, ceza hakkı sâdece devlete geçmişti. Devlet bundan ma'da ahâliden vergi alır, ticâret kervanlarından rüsûm keserdi. Hâkanın nüfuzu çoğalınca Çin

جمع جيد عشره ال شكل سنه ، من آن فانان ايتان رلسن فانون دولت رااداء

imparatorundan ipek vergisi alır, aksine Çin'in tahakküm ettiği devirlerde ona vergi verilirdi. Hâkan'ın yerine ilk zevceden olan oğlu geçebilir, «kuma»dan olanlar Hâkan olamazdı. Çin hükümdarları metbu tanındığı zamanlar, Hâkanın yanında bir de Çin komiseri bulunur ve hükümdar ölünce, yeni hükümdara komiserin inhası üzerine, Çin imparatoru tarafından Hâkanlık verilirdi. Çin'den ferman, tabıl ve alem gelir, yeni Hâkana unvanlar verilirdi. Böyle devrelerde Çin sarayına dâimî hediyeler, esirler, atlar, yollanır ve ekseriyâ Hâkanın oğlu veya hanedâna mensub bazı şehzâdeler imparatorun sarayında rehine olarak bulunurdu.

Türk devleti, bütün göçebe imparatorlukları gibi, kabile reislerinden birinin tahakküm ve tasallutu neticesinde kurulurdu. Önce kendi kabilesinin oymakları arasında nüfuzunu te'sis eden bir reis, yavaş yavaş diğer kabileleri de harben kendine itâ'ate mecbur ederdi. Böyle bir birleşmenin yapılabilmesi için de fevkalâde bir takım şartların vücûdu lâzımdı; yoksa alelâde şartlar içinde aşiret örfleri, ferdlerin hayatını tanzime kâfî geliyordu, fakat hâriçten bir hücûma karşı mukâvemet, yahud medenî ülkelere hücum söz konusu olunca, siyasî birliğe lüzum görülüyordu. Kabilelerin iç çekişmeleri çok ağır kayıplara sebep oluyordu. Fakat medenî ülkelere yapılan çapullar, o kadar külfetli bir iş değildi ve pekaz kayba mukabil bol ganimetler va'd ediyordu. Kendisini «Tanrı» tarafından gönderilmiş sayan hükümdar, bu çapullarla halkı doyurmak, giydirmek ve zengin etmek vazifesiyle mükellefti; buna karşılık halkdan kendisine tam bir ita'at taleb ediyordu. Orhun kitâbelerinde «Tu-kiie»lerin dahilî teşkilâtı hakkında epeyce mühim bilgiler vardır. Orada zikredilen unvanlar, ekseriyetle, Türklere hariçten gelme birtakım isimlerdir. Meselâ hükümdar sülâlesinden olup ayrı kabilelerin başında bulunanlara verilen «şad» unvânı İrânî bir asıldan gelmedir. Kezâ bâzı mühim mansıb isimlerinin sonunda da Moğolca cemi işareti olan «T» vardır. Tanınmış sinelog «Pelliot»ya göre bunun sebebi Tu-kiie'lerdeki devlet teşkilâtının selefleri olan -Moğol aslından gelme- «Cücen : Avar»lardan alınmış olmasıdır. Batı Türklerinde de yazı işleri ile vazifeli bir «Tamgacı» vardı. Zâdegân üç kısma ayrılıyordu: «Şadipit»ler «Tarhan»lar, «Buyruk»lar, merâsim esnasında tahtın sağında «Şadipit»ler, solunda «Tarhan»lar ve «Buyruk»lar bulunuyordu. Birinciler hânedan âzâsı, «Tarhan»lar esasen halktan oldukları halde kendilerine Han tarafından asâlet unvânı verilenler, «Buyruk»lar da devletin yüksek me'murlarıydı.

Türk devletlerinin sür'atle teşekkülü ve yine aynı suretle dağılarak yeni siyâsî heyetlerin vücûde gelmesi, kısmen kabile kavgalarıyla îzâh olunabildiği gibi, kısmen de sosyal sınıflar arasındaki derin mücâdelelerle îzâh olunabilir. Orhun âbidelerinden anlaşıldığına göre, kabilelerin «Ak kemik-Kara kemik» yani zengin ve fakir sınıfları arasında mücâdele eksik olmamıştır; bâzen bir kabilenin fakir sınıfı zengin sınıfı ile mücâdele ettiği gibi, bâzen de muhtelif kabilelerin fakirleri zenginlere karşı birleşmişlerdir.

«Tu-kiie» devleti bir aralık Çin boyunduruğu altına düştüğü zaman, yukarı sınıf yâni «beğler : Aristokrasi» kendi maddî ve iktisadî menfaatlerini bozmayan bu yeni vaziyeti kolayca kabul etmişlerdi; lâkin kendisinin «müstakil devleti ve hanı olduğunu» unutmayan yâni millî vicdanını unutmayan halk kitlesi, esârete karşı isyan ederek tekrar istiklâlini kazanmış ve devletini yeniden kurmuştur. Han bu mücâdelede doğrudan doğruya halkın mümessili ve rehberi olmuştu. Maamafih biraz evvel anlattığımız veçhile, bu yeni idârede dahi derhal bir aristokrasi kurulmuştu. Ancak buna rağmen kitâbelerin muhtelif yerlerinden halk kitlesinin de ehemmiyet kazandığı, yâni bir «demokrasi» cereyânının da mevcûdiyeti anlaşılıyor. Hâkanın mezârının mâlûm ve muayyen olması, halkın kitâbeleri okumağa dâvet edilmesi, göçebe an'anelerine göre, gâyet demokratik birer vâki'adır.

14. Ahlâk ve Âdet

Türklerin eski ahlâk ve âdetleri, teşkilâtlarının mâhiyetine göre, her devirde azçok farklarla tecelli etmiştir. Devlet hizmetine giren Türk, artık aile te'sirlerine yabancı kalır. Devlet menfaatlerini dâimâ aile menfaatinin üstünde tutardı. Göçebe hâlinde yaşayan bir kısım Türkler ise avcılık ederler, hayvan sürüleri beslerler, deriden çadırlarda otururlardı. Lâkin, umumiyetle sanıldığı gibi bütün Türkler göçebe değildi; birçokları büyük şehirler kurarak orada otururlar, yalnız yazın yaylalara çıkarlardı. Tu-kiie'ler Çinlilerin aksine elbiselerini sola iliklerler, saçlarını kesmezlerdi. Binicilikte ve silâh kullanmakta pek mâhir oldukları gibi mâdenden san'at eserleri yapmakta da çok usta idiler. Boynuzdan yayları, keskin kılıçları, ıslık sesli okları vardı. Vücûdlarına göğüslük koyarlar, kemerlerini kabartmalarla süslerlerdi. Başlıca içkileri halis kısrak sütünden yaptıkları «kımız»la «tarasun» adlı darı şarabı idi. Göçebe olmakla berâber ayrıca toprak-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ları da vardı; onu ekip biçerler araziyi sulamak için mükemmel arklar açarlardı. Çocuklara daha pek küçükten cengâver terbiyesi verilir, avcılığa ve biniciliğe alıştırılırlardı. Bir çocuk büyüyüp de kahramanlık göstermedikçe ona ad verilmezdi. Kahramanlara «Alp, Sükman» derlerdi ve onların hususî alâmetleri vardı. Başlarındaki kızıl veya ak «Börk»lere avladıkları yırtıcı kuşların kanadlarından takarlar, atlarının başını «Kutas»larla süslerlerdi. Bu devirde hattâ kadınlar bile kahramanlık seciyesini haizdiler. Her halde çok çeşitli zamanlarda ve pek muhtelif yerlerde yaşayan Türkler arasında Çin tarihçilerinin de kaydettikleri gibi, ahlâk ve âdetler itibâriyle büyük benzeyişler vardı ki, Türkler arasındaki bu millî hususiyetlerden birçoğu hâlâ bugün yaşamaktadır.

Göçebe Türklerin hayat ve teşkilâtı, askerî bir mâhiyette ve onların cengâverlik hislerini arttırıcı bir şekilde olmakla berâber, bir nokta bilhassa dikkat çekicidir. Türkler düşmanlarına karşı bile hiçbir zaman hunharca hisler beslemiyorlardı; Orhun kitâbeleri bu hususta pek mânâlıdır. Meselâ «Âsurîler»in ve diğer bâzı fâtih milletlerin zafer kitâbelerinde pek açık olarak göze çarpan «Kan dökmek ve çok adam öldürmek zevki» Türk kitâbelerinde aslâ mevcut değildir. Çapullar, burada sırf iktisâdî bir vâsıta, bir istihsal vâsıtası olarak tasvir edilmektedir; ve halk kitlesinin maddî refâhını sağlamak maksadıyla yapıldığı gösterilmektedir. Bu kitâbelerden iki üç yüzyıl sonra yazılan İslâm eserlerinde de Türklerin ellerine esir düşen düşman yaralılarına iyi muamele ve tedâvi ile memleketlerine geri gönderdikleri zikrediliyor.

15. İktisâdi Hayat ve Millî Refâh

Türkler yalnız avcılıkla, ziraatla, hayvan beslemekle iktifâ etmeyerek ticâretle dahi uğraşıyorlardı. Sürülerinin ve avlarının mahsûllerini hububat karşılığında Çinlilere verirler, Hind, İran ve Bizans ile de ticârî münasebetlerde bulunurlardı. Hattâ bu münâsebetle «Çinliler» yarı Türkçe yarı Çince yazılı sikkeler bastırmağa mecbur oldukları gibi muhtelif Türk devletleri de aynı maksadla ayrı ayrı sikkeler çıkarmışlardır. «Tu-kiie» devleti doğu ve batı komşularına karşı muayyen iktisâdî bir siyâset takib ettiği gibi Bizanslılarla da giriştiği münâsebetlerin esasını da Çin-Bizans ticâretine, İran'ı karıştırmayarak doğrudan doğruya vâsıta olmak istemesi teşkil ediyordu. Türkler her ne kadar buna engel

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olamadılarsa da, coğrafî mevkileri gereği olarak, Asya'nın çeşitli medeniyetleri arasındaki geniş münâsebetlere vâsıta oldular. Türk hâkanlarının saraylarında dünyânın her tarafından toplanıp getirilmiş san'at eserleri olduğu gibi, halk arasında da iktisâdî bir refah ve gelişme vardı. Kendi mahsûlleri ile ziraî ve sınaî ihtiyaçlarını tatmin ettikleri cihetle, -meselâ Çin ipeklileri kabilinden- idhal ettikleri maddeler, ihracâta nispetle şüphesiz ki çok az ve ehemmiyetsizdi.

16. Kervan Yolları

Batı Asya'nın büyük çöller ve bozkırlar mıntıkasında iki büyük muhaceret yolu vardır. At ve koyun sürülerini otlata otlata büyük ağırlıklarıyla, çoluk çocuklarıyla yürüyüp giden yüzbinlerce insanın geçişine müsâid olan bu yollardan başka, Ortaasya'nın hemen hemen binlerce senelik bir kervan yolu vardır ki, Çin ipeklileri garb havâlisine yüzyıllardan beri bu yoldan gelirdi: «Gobi» çölünden ve dağlar arasındaki «Tarım» çukurluğu kumsallarının kenarlarından geçen yollar, «Pamir»de «Terektavan» geçidinden batı havzasına ve İran ile Azerbaycan'a güneyden de «İrak» ve «Suriye» havâlisine gider. Türkler, Çin'den aldıkları ipeği bu yolla batıya getirirlerdi ki İran ve Bizans ile sıkı münasebetlerine işte bu pek mühim bir âmil olmuştur. Her halde eski Türkler, çeşitli medeniyet âlemleri arasındaki iktisâdî münâsebetlere vâsıta olmanın ehemmiyet ve faydasını pek âlâ takdir etmişler ve coğrafî mevkilerinin bu hususta ki ehemmiyetinden faydalanmışlardı.

17. Güzel San'atlar

Eski Türkler güzel san'atların hemen her şubesinde ayrı ayrı çalışarak pek kıymetli mahsûller meydana getirmişlerdir. Pek eski devirlerden beri, memleketlerinde çıkan ma'denleri işleyerek birçok nefis ve kıymetli san'at eseri meydana çıkardıkları gibi, «Budist» veya «Maniheist» ma'bedlerini dinî nakışlar ve tasvirlerle süslerler, heykeller yaparlar, alçı üzerine işlerlerdi. Son zamanlar Arnavutluk'ta ve bilhassa Macaristan'da «Nagi-Sent-Mikloş»da keşfedilen bir definede İslâmiyetten evvel Türkler tarafından yapılmış birtakım nefis eserler meydana çıktığı gibi «Uygurlar»ın nakış, mensucat, heykel gibi birçok mahsûlleri de bugün Avrupa müzelerindedir. Bu san'atların unsurları komşu

milletlerden iktibas edilmekle berâber, Türk zevki, o unsurları tamamen kendi ruhuna, kabiliyetine göre millî ve hususî bir tarzda terkip ve telife muvaffak olmuştur.

«Nagi-Sent-Mikloş»daki «Attilâ» defînesinde bulunan hâlis altından 23 vazo üzerindeki yazılardan birinin Türkçe olduğu son zamanlarda keşfedilmiş ve mesele bu suretle aydınlanmıştır. Bu san'at eserlerini vücûde getirenler, saf ma'denlerinin bolluğu ile meşhur bir ülkenin Türk işçileridir. Bunlar «Kavimler Muhacereti» devrinde bütün Avrupa'da yapılan pek eski -hattâ tarihden evvelki devrelere çıkan- bir ma'den san'atını san'atlarına esas olarak kabul etmişlerdir. Bu vazolarda nakşedilmiş olan muhtelif san'at muhitlerine ait çeşitli mevzular, Çin ejderleri, hayvanların mücadelelerini tasvir eden Acem şekilleri, esâtirî Hind suretleri, Yunânî bir takım tezyinat pek ziyâde dikkat çekicidir. Yine bu vazoların birinde, örme çerçeveli bir madalyon içinde ma'denî bir zırhla mücehhez, ayaklarına bir çizme geçirmiş sakallı bir adam vardır. Bu san'at sırf millî olup ecnebî nümûneleri esas tutmadığından, bize biraz sâde ve acemice gibi görünüyor. Bunlarla beraber bunları tetkik edince, Yunan san'at eserlerindeki tabiata yakınlık ve uzvun resmedilişindeki görüşe karşılık, bunlarda da bir takım kanunlar mevcut olduğu göze çarpıyor ki bu kanunlar daha ziyâde tahkiye ve tafsilâtta çehrenin iktisabettiği hatları, memnuniyet ve sıkıntıyı, şekillerde bir çerçeve içinde tezyini, taksimâtı sâir şeylerden daha mühim tutulmuştur. Suret itibâriyle beğenmediğimiz resimlerde ehemmiyeti hâiz olan kısım, bilhassa süsleme şekillerindedir. Meselâ bu vazoların birinde, ma'dene yuvarlaklık verilmesi, sathın îcâbında boş bırakılması veya işlenmesi sâyesinde san'at o kadar güzel ve o kadar ince bir tarzda ifâde edilmiştir ki bu gelişme derecesine zamanımızda ancak Avrupa san'atı yükselebilmiştir. Yüzyıllarca süren bir kültüre dayanan bir san'atın hususî ifadesi, kabiliyetini bu eserlerde yakından gördüğümüz gibi, aynı san'at kâidelerini Türklerin hayat tarzı ile pek samimî alâkası olan diğer şubelerde de buluyoruz. Türklerin arasında dokumacılık san'atının fevkalâde yayılmış bulunması, Türk çadırlarının çok kıymetli ve zengin bir san'ata mevzu teşkil ettiğini ve zeminin halılarla örtüldüğünü farz ettirmektedir.

18. Türkler Arasında, Yabancı Din ve Medeniyetler

«Tu-kiie»ler coğrafî mevkileri ve siyâsî rolleri itibariyle, daha ilk zamanlardan itibâren yabancı dinlerin ve medeniyetlerin tesirine maruz bulunuyordu: Hindistan'dan gelen «Budizm» İran yoluyla giren «Zerdüştî»lik ve «Nesturi»lik bilhassa tâcirler ve misyonerler vâsıtasiyle, Türkler arasında yerleşmeğe çalışıyordu. Bir aralık «Bilge Hâkan» kendi memleketinde «Buddha» ve «Laoçe» nâmına iki mabed yapmak arzusuna düştü. Lâkin veziri ihtiyar «Tonyukuk» göçebe Türklerin askerî an'anelerine uygun gelemeyecek bu dinlerin, Türk seciyesini bozacağını ve bunun millî bir felâketle sonuçlanacağını ileri sürdü ve hâkanı fikrinden vazgeçirdi. Daha sonra Uygur hükümdârı «Buku Hân»ın «Maniheizm»i devlet dini olarak kabul etmesine kadar, Türkler eski din ve âyinlerinden ayrılmadılar.

Bununla berâber Şâmâniliğin devlet dini olarak kalmasına rağmen, Türkler arasında bu yabancı dinler büsbütün de tesirsiz kalmamıştı. İlkin «Budizm» çeşitli zamanlarda çeşitli sâhalarda tesirini gösterdi; sonra «Sâsânîler» devrinde Türkler «Cürcan» havzâsını ele geçirdikleri zaman, İran tesirine kapılarak «Mazdeizm»i kabul ettiler. M.S. VII. yüzyılda «Soğdiyana» havâlisinde «Budizm»in mağlûb olarak yerine «Mazdeizm»in yâni Zerdüşt din ve medeniyetinin geçmesi de, Sâsânî İran'ın son devirlerinde silâhla mağlûb edemediği düşmanlarını dinî ve medenî sâhada mağlûb ettiğini gösterir. M.S. 630'da «Soğd»da «Budizm»den eser kalmamış gibi idi. Yine «Sâsânîler» devrinde, Hıristiyanlıktan başka «Doğu Roma»da ve «İran» dahilinde takibe uğratılan «Senâî, dualiste» dinlerin -meselâ «Deysaniye», «Mezdekiye», «Maniheizm» gibi- «Mâverâünnehr»in muhtelif sahâlarında yerleşmeğe çalıştıklarını biliyoruz. Bunlardan bilhassa «Maniheizm» «Soğd»lu tâcirler ve misyonerler ve onların «Mâverâünnehr» dışında tâ «Lob-nor»a kadar kurdukları mamûr yerler sâyesinde Çin'e ve Moğolistan'a kadar yayılarak -aşağıda göreceğimiz üzere- M.S. VIII. yüzyılda Uygurların resmî dini oldu. Gerek Moğolistan'da gerek Doğu Türkistan'da «Uygurlar» bu dine girmiş oldukları gibi Uygur hükümdarlarının bâzen hududları dışındaki dindaşlarını korumak için, Çin ve Şâmânî hükûmetleri üzerinde baskı yaptıkları dahi bilinmektedir. Sonraları «Budizm»in ve «Hıristiyan»lığın tesirlerini de ilâve edecek olursak, Türklerin İslâmiyetten evvel ne kadar çeşitli medenî tesirler altında kaldıklarını tasavvur edebiliriz. Yunan, Hind, Çin tesirlerinden başka,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

«Tu-kiie» ve «Uygur»lar devrinde «Soğdlular» vâsıtasiyle gelen İran medenî tesirlerinin fevkalâde kuvvetli olduğunu unutmamalıdır.

İstanbul patriki «Nestoryus» üçüncü «Ayasuluk» konsülü tarafından terk ve azl ile suçlandıktan sonra (M.S. 431) tarafdarları Bizans devleti tarafından devamlı takiplere uğratılmış, fakat Bizanslıların bu tâkiplerine rağmen «Urfa»da kurulan «İrânîler mektebi» tarafından kabul edildiği cihetle, doğuya doğru genişlemiş ve yayılmıştır. Urfa'da M.S. IV. yüzyıl sonlarında «Saint Efraim» tarafından tesis edilen bu mektep, hakikî bir Yunan-Süryanî dârülfünunu (üniversitesi) idi, ki burada «Eflâtun» ve «Aristo» felsefesi ile temâs eden «Ârâmî» kültürü artık kendi varlığını duymağa başlıyordu. 435-457 senelerinde Urfa metropolidi olan «Iybas»ın himmetiyle İrânîler mektebi V. yüzyılda tamâmen «Nesturî»liği kabul etti. 489'da Doğu İmparatoru «Zenon»un tazyikleri sonunda bu mektep kapanarak buradan kovulan Nesturî âlimleri «Sâsânî» toprağına sığındılar; Hükümdar «Firuz»un yardımları sayesinde «İran Kilisesi»ni ellerine aldılar, ilkin «Nizip»de sonra «Silifke»de açılan iki parlak mektep sâyesinde birçok âlim ve feylesof yetiştirdiler. Eski Yunan irfânını İran sahasına nakleden bu nesturîlerin Asya târihindeki rolleri ve bilhassa Türkler üzerindeki te'sirleri pek büyüktür: Bunlar bütün Ortaasya'da Hıristiyanlığı yayarak tâ Çin'e kadar gittiler; «Sinugan-fu»daki Süryânî-Çin Kitâbesi, M.S. 635'de «Ulupen» adlı bir rahiple arkadaşları tarafından Hıristiyanlığın Çin'e sokulduğunu göstermektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK LEHÇE VE ALFABESİ

1. Türkçenin Eskiliği

Lisanı içtimâî bir verim sayan âlimlere göre, her hangi bir «Lisânî birlik» eski bir «Siyâsî birliğin» içtimâî mahsulüdür. Bu bakış noktasından hareket edilirse, bugün birçok lehçelere ayrılmış olmakla berâber «Türkçe» adı altında toplanan lisânın, eski bir Türk siyâsî heyetinden doğduğuna hükmedebiliriz. Böyle olmakla berâber elimizdeki târih vesikaları bu zamanı tâyin etmemize imkân bırakmadığı gibi, elimize geçen ve okunabilen lisânî eserlerin kalıntıları da M.S. VIII. yüzyıldan çok evvellere çıkamıyor[1].

«Tu-kiie» ve «Uygur»lardan bize kalan lisan yâdigârları, Türkçe'nin daha o asırlarda gelişmiş ve uzuvlaşmış bir edebî lisan hâlini aldığını göstermektedir ki, bu tekâmül derecesine gelmek için Türkçe'nin uzun asırlar geçirmesi icabeder. Çok eski ve zengin olan Çin kaynakları tetkik edildikçe, Türk târih ve lisânına ait birtakım yeni hakikatlerin daha meydana çıkacağı muhakkaktır.

Meselâ, son zamanlarda, şimdiye kadar Türk olmadıkları zannedilen «Sien-Pi»lere aid bir lügât kitabı elde edilmiş ve bundan bu kavmin Türk olduğu anlaşılmıştır. Tu-kiie'lerden daha eski bir

(1) Bu hususta daha geniş bilgi için bakınız:
Prof. Malov, **Eniseykaya Pismennost Türkov,** Moskova.
W. Radloff, **Moğolistan'da Eski Türk Kitâbeleri,** Leningrad 1952.
V. Thomsen, **Turcica.**
Abdülkadir İnan, **Türklerin Yenisey yazıtları,** T. D. sayı 27.
H. Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları.**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

devre aid bulunan bir eski Türk şubesine aid bu eserin tetkik ve neşri, Türkiyat sahası için şüphesiz çok ehemmiyetli olacak ve lisan tarihimiz bu sayede çok aydınlanacaktır.

2. Eski Türk Lehçeleri

Çok eski zamanlardan beri birbirinden pek farklı coğrafî sahalarda ve muhtelif medeniyetler tesiri altında yaşayan çeşitli Türk şubeleri, lehçe itibâriyle, tabiî daha İslâmiyetin yayılmasından evvel, birtakım bâriz ayrılıklar gösteriyordu. Tarihte gördüğümüz muhtelif Türk devletleri, Türk milletinin yalnız bir tek «etnik» unsurundan değil, birbirinden az çok farklı zümrelerinden toplanmış bulunuyordu. Sık sık dağılıp sonra yeni siyâsî isimler altında tekrar toplanan bu çeşitli Türk kitleleri arasında, ahlâk, âdât ve teşkilât itibâriyle olduğu gibi lisan cihetiyle de şüphesiz birçok birleşik noktaları vardı. Lâkin aynı millete mensup oldukları pek tabiî olan bu aynı oluşlar yanında, muhtelif âmiller tesiriyle tekevvün etmiş ve karar bulmuş, birtakım lehçe ayrılıkları bulunduğu da şüphesizdir. Eski Çin kaynakları Ortaasya'da çeşitli Türk lehçelerinin söylendiğini, «Huvey-hu», «Kırgız» «Uygur», «Tu-kiie» hattâ «Batı Tu-kiie» ve «Doğu Tu-kiie» Türkçeleri arasında bâzı farklar olduğunu söylerler. Türkler arasında «Tu-kiie»lerden daha evvel umumî bir edebiyat lisânı ve onunla yazılarak her tarafa yayılmış kuvvetli bir «Yazılı Edebiyat» olmaması, lisânın gelişmesini ve muhtelif lehçe ve şivelere ayrılmasına sebep olmuşsa da, muhtelif Türk şubelerinin birbirleriyle devamlı münasebetlerde bulunarak ve devamlı olarak yeni siyâsî heyetler teşkil etmek üzere toplanıp dağılmaları, sonra muhaceretler, bu lehçe ayrılıklarının büsbütün derinleşmesine mâni olmuştur. Aslen Türk olmayan meselâ «Soğdlular» gibi İrânî birtakım kitlelerin Türkler arasına karışması ve Türkleşmesi, sonra muhtelif kavimlerle asırlarca süren temaslar ve münasebetler de Türkçenin gelişmesinde tesirli olmuştur.

Şimdilik eski edebî Türk lehçelerini başlıca üçe ayırabiliriz:

1. «Orhun» yazısı dediğimiz eski Türk yazısıyla yazılmış Orhun, Ongun, İki hanım nur, Yenisey, Kara-balgasun, Türkistan kitâbeleriyle, yine aynı yazı ile yazılmış olup «Turfan» kazılarında ele geçen eserlerin yazılmış bulunduğu «Kuzey Türkçesi» veya «*Kök Türkçe=Gök Türkçe*»[2]

(2) Lehçeler hak. bak. Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri** giriş bölümü, İst. 1974.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2. «Turfan» kazılarında örneklerine rastlanan «Güney Türkçesi».

3. «Fonetik» ve «Morfoloji» itibâriyle bu iki zümreden birine sokulması kabil olmayan «Karışık Lehçeler» ki, bunu doğu ve batı olarak ikiye ayırabiliriz. Bu iki zümre arasında bazı müşterek hususiyetler varsa da, onları ayıran belirli vasıflar da vardır. *Mani* dini mensuplarının kendi alfabeleriyle ve Uygur alfabesiyle yazdıkları eserler birinci gruba girebilir ki «Huastu Anift» adlı istiğfarnâme, buna başlıca bir misaldir; bu eserin Orhun kitâbelerinden daha eski bir zamana ait olması pek muhtemeldir. Bu batılı karışık lehçe «Batı Tu-kiie»lerin *Mâverâ-yı Ceyhun*'da «Uygurlar» ve daha başka Türk şubeleriyle karışmasından hâsıl olmuştur. «Doğulu karışık lehçe» bilhassa «Budistler»in edebî lisânı sayılabilir. Bunlar, imlâ bakımından Türkçe «maniheist» metinlere benzerler; Türk şehirlerinde onun Budizm'den evvel yayılması buna sebep olmuş olabilir. Bunlardaki imlânın düzgünlüğüne bakılırsa, bu lehçenin mahallî lehçeler tesirinden tamamiyle değilse bile büyük ölçüde serbest eski bir edebî lisân sayılması lâzım gelir. Bu karışık lehçelerde kuzey ve güney lehçelerindeki gramer ve fonetik şekillere, aynı zamanda tesadüf olunmaktadır.

3. Eski Türk Alfabeleri

Türkler arasında «Yazı»nın nasıl ve ne zaman başladığı kat'i olarak tayin edilemez. Tarih kaynakları, M.S. IV. yüzyıldan itibâren Türklerin yazıları olduğunu bildiriyorsa da bu devirden bize nümûne kalmamıştır.

Daha eski devirlerde çentik tahtalar, oklar, damgalar haberleşme vasıtası olarak kullanılırdı. Çeşitli sahalardaki Türklerde medenî ve iktisâdî münasebetleri cihetiyle, M.S. VII-VIII. yüzyıllarda Çin Hiyeroglifferinin, bâzı Türkçe isimler ve unvanları ifâde etmek üzere arasıra kullanıldığını, bunun gibi daha M.S. VI. yüzyılda «Hazer» civârındaki Türk zümrelerini hıristiyan etmek maksadiyle Türkçe'ye tercüme edilen «Kitab-ı Mukaddes»in Yunan alfabesiyle yazıldığı, yine Yunan alfabesiyle M.S. IX. yüzyıl sonlarında «Tuna Türk Bulgarları» arasında Yunan alfabesiyle yazılmış bir kitâbe bulunduğunu, bunlardan başka da -ilerde göstereceğimiz gibi- Brahmi, Mani, Tibet, Nesturî, İbrânî, Gotik, İslâv, Gürcü, Ermeni alfabelerinin kullanıldığını biliyoruz. Bununla berâber Arab alfabesinden evvel, Türklerin umumî ve millî alfabeleri olmak üzere, başlıca kuzey Türkçesine ait yazılarda «*Or-*

hun» ve güney Türkçesine ait yazılarda ise «*Uygur*» alfabelerini gösterebiliriz.

4. Orhun Alfabesi, Mâhiyeti, Menşe'i ve Yayılma Sahası

Bu alfabe, İskandinavya'nın «*Run*» yazılarına benzediği için Runî Şekilli alfabe, veya bu yazı ile yazılmış olan en mühim kitâbeleri diken «Tu-kiie»lerin -kitâbenin içinde geçen- unvanlarına göre «Gök Türk alfabesi» adını alır. En eski Türk yazısı olarak bize kadar gelen alfabe budur. Daha ziyâde taş veya tahta üzerine oymağa mahsus olan bu yazı, sağdan sola ve yukarıdan aşağıya yazılır. Harflerin sayısı 38'dir. Dördü sesli üçü birleşik, 31'i de sessiz ve basit harftir. Bu basit harfler hecenin kalınlığına ve inceliğine göre kullanıldığı için bâzı harflerin ikişer hattâ üçer şekli vardır. Sesli harfler her vakit yazılmaz. Kullanışları alışılmış olan imlâya bağlıdır. Türkçenin fonetik hususiyetlerine diğer alfabelerden daha uygun olan bu yazının en müşkül tarafı, sesli harflerin husûsiyle kelime başlarında yazılmamasıdır. Bir de her ne kadar kelimeleri birbirinden ayırmak için (:) işaret varsa da, ekseriyâ iki üç kelimenin birlikte yazılması, meselâ «at» yerine yalnız bir «T» «az» yerine yalnız bir «Z» yazılıp bitişik olduğu kelimeden fark edilmemesi başlıca kusurdur.

Orhun âbidelerindeki yazı ile «Yenisey» taşlarındaki yazı arasında şekiller itibâriyle bâzı sarih farklar vardır. «Yenisey» yazısının daha az gelişmiş haliyle daha eski bir zamana ait addedilebileceğini de göstermektedir.

Bu yazı ile yazılmış olarak «Turfan»da bulunan bâzı mahdut verimlere gelince bunların yazısı kitâbelerdeki yazının aynı olmakla berâber, onun daha tekâmül etmiş, kalem veya fırça ile yazılmağa biraz daha kabiliyetli bir şeklidir.

Orhun alfabesinin menşei meselesi dahi, henüz katiyetle hallolunamamıştır. Bâzılarına göre, bu yazı, eski Türk damgalarından çıkmış olup tamamiyle Türklerin millî mahsûlüdür. İşte bu kesinlik kazandığı takdirde, bu alfabenin şimdi tahmin edildiğinden çok daha eski devirlere ineceği tabiidir. Lâkin ekseri âlimlerin fikirlerine göre bu alfabe eski «Âramî» yazısından doğrudan doğruya değilse bile her halde vasıtalı olarak doğmuştur[3].

(3) Zeki Velidî Togan: **Umumî Türk Tarihine Giriş**, s.49, No. 172.
Belleten, Türk Tarih Kurumu, Temmuz 1969, s. 427.
H. N. Atsız; **Türk Edebiyâtı Tarihi**, İstanbul 1940, s. 34.
Atsız, **Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar**, İstanbul 1935, s. 17.
Muharrem Ergin, **Orhun Âbideleri**, İstanbul 1970.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

«Sâmî asıllı» olan «Âramî» yazısı «Kiyaniyan» devrinde İran'a giderek tâ «Sâsâniler» devrine kadar ve hattâ o devirde de «Âramî» lisanının yazılması için kullanılmış ve bundan orta ve batı Asya'nın muhtelif alfabeleri çıkmıştır.

«Âramî» ve «Orhun» alfabelerinin mukayesesi birçok harf şekilleri arasındaki benzerliği gösterdiği gibi, sağdan sola yazılmak hususunda da yine aynı tesir görünmektedir. Ancak bunun «Arşâkîyan» zamanında olmakla berâber, hangi Âramî alfabesinden çıktığı ve ilkin nerede ve hangi Türk şubesi için kullanıldığı hususunda henüz kat'i birşey söylenemez.

M.S. IV. yüzyılda «Uygur»larla «Tu-kiie» ve «Kırgızlar» arasında kullanıldığı zannedilen bu yazının, VI. yüzyılda «Yeniseyi» Kırgızları arasında mevcudiyetini gösteren kalıntılar vardır. Bu alfabe VIII. yüzyılın ilk yarısında «Tu-kiie»ler arasında Moğolistan'da umumî alfabe olarak kullanılmış ve daha sonra «Doğu Türkistan»da -Uygur yazısıyla kıyas edilemiyecek kadar sınırlı bir dâirede- bir müddet kullanıldıktan sonra, mevkiini «Uygur» yazısına bırakarak yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. Bunlara bugün Rus müzelerinde bulunan birtakım kıymetli kab-kacak üzerinde de Orhun yazısıyla bâzı kitâbelere tesadüf edildiğini ilâve edersek, Orhun alfabesinin şimdiye kadar bilinen kalıntıları hakkında tam bir fikir edinmiş oluruz. Gelecekte yapılacak incelemelerle, şüphesiz bu cins daha birçok mahsûllere rastlanacağı ve meselenin daha iyi anlaşılacağı tabiidir.

5. Uygur Alfabesi, Mâhiyeti, Menşe'i ve Yayılma Sahası

Uygur alfabesi, Orhun alfabesinden sonra bütün Türklerin umumî yazısı mahiyetini kazanmış ve bilhassa Doğu Türkistan'da yayılarak evvelâ «Budist» dinî eserlerinin Türkçe tercümelerinde kullanılmıştır. Aşağıda görüleceği üzere İslâmiyetin kabulünden ve hattâ Arab yazısının yayılmasından sonra da yüzyıllarca kullanılan ve daha sonraları «Moğol» ve «Mançu» alfabelerini vücûde getiren bu alfabe 14 şekilden terkib edilmiştir. Yakın mahreçlerden çıkan harfleri aynı şekillerle ifâde eden bu alfabenin «Fonetik» itibariyle Türk lisanı için en müsaid olmayan bir mahiyette olduğu muhakkaktır. Ancak bu alfabenin yetersizliği, birtakım târihî âmillerin tesiri altında, onun asırlarca Türkler arasında kullanılmasına mâni olmamıştır.

Uygur alfabesi yakın zamanlara kadar zannolunduğu gibi «Süryânî-Nesturî» alfabesinden değil «Soğdî» alfabesinden çıkmış-

tır. Yine «Ârâmî asıllı» çıkmakla berâber «Pehlevî» alfabesinden farklı olan bu «Soğdî» alfabesi eski İran kuzey doğu lehçelerinden olan «Soğd» lisânını yazmak için kullanılıyordu. Asıl «Soğdiyana» havâlisinden başlayarak, bir kısmı «Soğd» lehçesiyle yazılmış olan «Kara-balgasun» kitâbesinin bulunduğu «Moğolistan» sahasına kadar doğu Asya'nın epey büyük bir kısmında bulunan bu lisan büyük bir medeniyet ve edebiyat dili olmuştur. Avrupa ilim heyetlerinin şu son 25 sene içinde Ortaasya'da yaptıkları keşifler ve tetkikler sonunda, kısmen Milâdın ilk yüzyıllarına kısmen de VII.-X. yüzyıllara ait birçok «Soğd» metinleri bulunmuştur ki, bunların bâzıları Hıristiyanlığa bâzıları da Budizm'e aittir. Eski metinlerin yazıldığı «Soğdî» yazısı birbirine henüz muntazam şekilde bitişmediği halde, daha sonraki «Budist» metinlerinde bu alfabenin «muttasıl» (bitişik) bir mâhiyet aldığını görüyoruz. Uygur alfabesinin Türkler arasında ne zaman kullanılmağa başladığı, şimdilik kat'i olarak söylenemez; yalnız tahminen «Orhun» alfabesinin son verimleri ile Uygur alfabesinin ilk nümûneleri hemen hemen aynı zamana tesadüf eder. Bu alfabe ile en ziyâde «Budist» dinî eserleri Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Orta ve Doğu Asya'da «Soğdca»nın büyük medenî nüfuzu, müstaid tâcir olan Soğdluların Türk sahasına gelip yerleşmeleri ve hattâ yavaş yavaş Türkleşmeleri, Uygur alfabesinin doğmasına ve gelişmesine şiddetle sebep olmuştur.

6. Uygur Alfabesinin İslâmiyetten Sonra Devâmı

Uygur alfabesi Türkler arasında İslâmiyetin yerleşip yayılmasından sonra da, uzun müddet ehemmiyetini kaybetmedi. Bilhassa doğu sahalarda hattâ «Mâverâünnehr»de -yeni dinin ve yeni İslâm medeniyetinin getirdiği- Arab yazısının hüküm sürdüğü yerlerde bile, devâm etti. Kaşgar «Hakaniye» devletinin resmî yazışmalarında ve muamelelerinde kullanıldığı gibi, yine o alfabe ile birtakım İslâmî-Türk eserleri de yazıldı. «Cengiz» istilâsından sonra Moğol hükümdarları devlet muamelelerinde kısmen doğu Türkçesini kabule mecbur olarak bu yazıyı bilen kâtibleri kullanmağa ve Moğol büyüklerinin çocuklarına da bunu öğretmeğe başladılar. «İlhâniler» zamanında İslâm tesirlerinin bir kat daha kuvvetlenmesine rağmen, bu yazı resmî yazışmalarda ve sikkelerde kullanıldı.

Hattâ Uygur yazısını bilen kâtiblere «Bahşı» derlerdi[4].

(4) Fuad Köprülü, **Bahşı** mad. **İslâm Ansiklopedisi.**

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Timur ve çocukları zamanında, Arab yazısının İslâm medeniyeti tesiriyle Türkler arasında geniş ve kat'i bir surette yayılmasına rağmen, devlet muamelelerinde bunun hâlâ pek büyük bir ehemmiyeti vardı. «Altın-ordu» devletinin, daha sonra Uygur hanlarının resmî yazışmaları hep bu yazı ile yazıldığı gibi, hicrî X. yüzyıla kadar bâzı İslâmî eserleri yazmak için de bu alfabe arasıra kullanılmış, hattâ Anadolu Türkleri arasında dahi büsbütün unutulmamıştır. İslâmiyetten sonra bile Türkler arasında yüzyıllarca yaşayan bu yazı, bugünkü «Moğol» ve «Mançu» alfabelerini doğurduktan sonra, kuvvetli İslâm medeniyetinin hergün artan tesiri altında, mevkiini -kendisiyle aynı menşeden gelen- Arab alfabesine bırakarak, yavaş yavaş kaybolup gitmiştir.

1

«GÖK TÜRK» LEHÇESİ VERİMLERİ

7. Gök Türk Kitabeleri

Elimizde nümûneleri bulunan bu en eski edebî Türk lehçesinin mahsûlleri, daha sonra «Turfan»da bulunan bâzı küçük parçalar istisna edilmek üzere, hemen tamamiyle «Moğolistan»da «Yeniseyi»nin yukarı mecrasında bulunan âbidelerdir. Bunların bir kısmı ve bilhassa kuzey batı Moğolistan ve güney Sibirya'dakiler, birtakım meçhul kimselere ait irili ufaklı mezar taşları üzerindeki kitâbelerdir. Tarihî ve edebî bakış noktasından mühim olanlar, başlıca kuzey-doğu Moğolistan'daki «*Kültekin*», «*Bilge Hâkan*» ve «*Tonyukuk*» kitâbeleridir.

Bu gibi kitâbelerin mevcudiyeti, daha hicrî VII. yüzyıl ortalarında İran tarihçisi **«Cuveynî»** tarafından ortaya konulmuştu. Yaklaşık olarak iki yüzyıldanberi varlıkları Avrupaca da bilinen «Yeniseyi» kitâbeleri hakkında «Finlandiya âsar-ı atîka cemiyeti» tarafından yaptırılan tetkikler sonucu da 1892' de yayımlandığı gibi muhtelif Rus âlimleri tarafından da bu hususta bir takım mühim tetkiklerde bulunulmuştur. Orhun kitâbelerine gelince; başlangıçda «Yardinsef» ve sonra «Donner» ve «Radloff» heyetleri tarafından tetkik edilerek -âbidede Çince kitâbe de bulunması sayesinde- Danimarkalı «Profesör

Thomsen» tarafından okunup halledilmiş ve daha sonra birçok âlimler tarafından bunlara ait pek çok risâleler yayımlanmıştır. «Thomsen»den başka «Radloff» ve «Melioransky» de bu kitâbeleri tercüme etmişlerse de en son tercüme 1922'de «Thomsen» tarafından meydana konulmuştur. Türkiyât tetkikleri daha ilerledikçe, lisan ve tarih bakımından, bunlar hakkında hergün yeni yeni bir takım tashihler ve ilâveler yapılması zarurîdir. Aynı yazı ile yazılmış diğer kitâbeleri ve bilhassa **«Tonyukuk»** kitâbesini evvelâ **«Radloff»** tercüme etmişse de sonradan «Thomsen» bunun da yeni ve tashihli bir tercümesini neşretmiştir[5].

8. «Kültekin» ve «Bilge Hâkan» Kitâbeleri

Orhun nehrinin eski mecrâsı ve «Koşu çaydam» gölü civarında, birbirinden bir kilometre mesâfede «Kültekin ve Bilge Hâkan» âbideleri vardır. Daha iyi bir halde kalmış olan birincisi M.S. 731'de vefat eden kahraman «Kültekin» nâmına M.S. 732' de, ikincisi de M.S. 734'de ölen -Kültekin'in kardeşi- Hükümdar «Bilge Hâkan» nâmına 735'te dikilmiştir. «Kültekin»in vefâtı üzerine, Çin imparatoru yekpare bir sütun üzerine ölünün vakalarının yazılmasını ve Türklerde âdet olduğu veçhile heykelinin dikilmesini ve adına bir «Barak: Türbe» yapılmasını emrederek altı tanınmış san'atkârı da bu işe memur etmişti. Bundan başka, hakanın vefâtı üzerine pek müteessir olarak, büyük memurlarından birini ta'ziye için gönderdiği gibi, ölünün adına bir Türbe yapılmasını ve dikilecek sütûnun yazılmasını vak'anüvisine emretmişti. İşte bundan dolayı bu âbidelerde Çince kitâbeler dahi vardır.

Bu kitâbelerde yalnızca Doğu Türk hakanlığının çöküşü ve yeniden yükselişi anlatılmaktadır. Göçebe hayatının eski tarihî ananeleri uzun müddet muhafazaya müsait olmaması itibariyle, hâkan kendi ecdâdı hakkında açık bilgi vermeyerek, sâdece **«Yukarıda mâvi gök, aşağıda kara yir ve onun üstünde kişi oğlu yaratıldığı zaman dedesi Bumin Hâkanın onlara hükümdar olduğunu» ve bunların «Kadırgan» ormanıyle «Demirkapı» arasında hükümran olduklarını söyler. O mes'ud ve şerefli günlerde, han'lar cenk meydanlarında kahraman, meclislerde ise hünerli, hakîm idiler. «Buyruklar» yani vezirler de aynı vasıflara sahip idiler. Bu mes'ud ve şerefli devirleri, çok kara günler tâkibetti. Oğullar babalarına benzemediler, korkak ve akılsız hakanlar ve buyruklar çıktı, halk ile beyler doğruluktan ayrıldılar. Birbirlerine düştüler, bundan faydalanan Çinliler bu devletin hayatına son verdiler. Beğler ötede beride Çinlilerin âleti olarak onların verdikleri rütbe ve unvanları aldılar ki kitâbelerde bunların hareketi kınanıyor. Bu hareketlerden rahatsız olan ve nefret duyan halk nihâyet isyân etti; Çinliler ayaklanmayı bastırmak için asker gönderdiler; lâkin «Türk Tanrısı» ve mukaddes «Yersuları», «Türk kavmi yok olmasın» diye «İltiris Kağan» ile «İlbilge Hatun»u onlara hâkim olarak yükseltti. Yeni hükümdar, dağınık kabileleri yavaş yavaş toplamağa, onları eski «töre» üzere tanzime başladı. Bundan sonra hakanın kazandığı zaferler ve nihayet vefâtiyle kardeşi «Moço»nun saltanat devresinin vak'aları anlatılıyor. «Moço» birçok zaferler kazanarak «Türk milletini yükseltmiş, yoksulları zenginleştirmiş, azlık olan milleti çoğaltmış»tı. Lâkin ihtiyarlığında zâlimce davrandığından, Türklerin bir kısmı Çin'e hicret ettiler. Kendisi de bir sefer dönüşünde düşmanlar tarafından öldürüldü. «Kültekin» tarafından idâre edilen bir isyan neticesinde «Moço»nun bütün yakınları katledilerek «Bilge Hakan» tahta çıkarıldı. Kitâbelerde «Oğuz kavmi» Çin'e karşı yapılan gayesiz seferlerinden dolayı suçlu görülüyor; «kâh doğuda kâh batıda kanın su gibi aktı, kemiklerin dağ gibi yığıldı, güçlü oğulların kul, temiz kızların câriye oldu!» Hakan Türklerin, anavatanı olan ormanlı dağları, mukaddes «Ötüken» ülkesini bırakıb Çin'e göçmelerinden bahsederken, o devir için çok hakîmâne ve doğru mütâlaalar yürütüyor; Çin'in altını, gümüşü, sert içkileri, ipekli kumaşları çekicidir, fakat Türk'ü gevşetir, sefâhete ve tenbelliğe alıştırır. «Ötüken»de bunlar yoksa da istiklâl vardır. Oradan dört tarafa gönderilecek ordularla, milletin muhtaç olduğu herşey temin edilebilir. Hakikatte de o sırada Çin'deki «Tang» sülâlesi kuvvetli bulunduğundan, Türk hâkanı ancak coğrafî vaziyetinin müsâdesi sâyesinde kuvvetini temin edebiliyordu. «Tanrının yardımıyla tahta çıkan Bilge Hakan» kardeşinin ve iki «Şad»ının yardım ve gayretleriyle, gündüzleri dinlenmeyerek; geceleri uyumayarak, dört tarafa 22 sefer açarak halkı zengin ettiğini çoğalttığını, düşmanları ezdiğini anlatıyor.** Hulâsa bu kitabeler yalnız lisan ve edebiyat değil, tarih ve etnoğrafya bakımından da çok büyük bir ehemmiyet taşımaktadır.

(5) bk. Not 1.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

9. Üslûb Hususiyetleri

Orhun âbidelerinin bâzı yerleri biraz bozulmuş olmakla berâber, lisan ve târih, hattâ edebiyat tarihi bakımından pek kıymetlidir. Yazılardan birtakımının hükümdar Bilge Hâkan ağzından, birtakımının da yine hükümdar ailesinden «Yuluğ Tekin» tarafından yazılıp kazdırıldığı anlaşılmaktadır. Kitâbelerde «Tukiie»lerin tarihi, Doğu «Tu-kiie»lerin Çinliler tarafından perişan edildikten sonraki mahkûmluk devresinde geçirdikleri kara günlerin hâtırası, o zamanki Türk aristokrasisinin halk kitlesine hiyâneti, sonra, halk kitlesinin vatanî hissiyâtına rehber ve tercüman olan «Bilge Hâkan»la «Kutlug Hân» nasıl yeniden diriltildiği -Çin tarihlerinin verdiği bilgilere de uygun olarak- hikâye edilmektedir. Felâket günlerinin acılıkları, hâkanın kavmine karşı beslediği samimî hisler, istiklâlini kazanan halkın nasıl mes'ud ve refah içinde olduğu epey şâirâne bir lisanla tasvir ediliyor. Üslûb bâzı yerlerde biraz kuru, monoton, hattâ ekseriyetle «Tahkiye»de dürüst bir mantık terkibinden mahrumdur. Lâkin buna rağmen, bâzı parçalarda edâ o kadar canlı ve ahenkli, o kadar samimî ve derin hisleri aksettirir ki, işte buralarda çok kuvvetli «Ma'şerî bir lirizm» «Destânî bir ruh» kendini kuvvetle hissettiriyor; burada, hattâ alelâde nakil ve hikâyenin üstünde «Bedîî bir gâye» de takibedilmektedir. Kısa lâkin kat'i ve açık cümleler, tasvirlerinde sahtelikten tamâmen uzak sâde ve kuvvetli bir ifâde, birbiriyle âhenkli bir şekilde telif edilmiş fiiller, arada ifâdeyi yeknesaklıktan kurtarmak için fiillerin değiştirilmesi, tekrarlar, hülâsa bütün bu gibi beyan incelikleri, bu kitâbeleri alelâde bir lisan ve târih vesikası mâhiyetinden kurtarıyor. Kitâbelerdeki mecazları «beyan suretlerini» Türklerin muhtelif şubelerine ait halk edebiyâtında gördüğümüz gibi, seci'ler, tekrarlar ve tezadlardan terkib edilmiş bir nevi «İptidâî nazım» şeklinde daha sonraki devirlerde gördüğümüz hususî edâ tarzının ilk nümûnesini de burada buluyoruz. Bir aralık kitâbelerde bâzı «mevzun (vezinli) parçalar» da bulunduğu ileri sürülmüşse de Rus âlimi «Korş»un bu fikri umumiyetle pek kabul görmemiştir. «Gök Türkçe»nin bu kadar muntazam ve güzel, imlâsı mazbut bir nesir lisânı olabilmesi için, herhalde uzun bir olgunlaşma devresi geçirdiği muhakkaktır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

10. Tonyukuk Kitâbesi

Bu kitâbevi ihtivâ eden âbide, iki evvelkilerin biraz doğusunda, «Nalayha» posta menziliyle «Tola»nın yukarı mecrâsının sağ sahili arasında «Bayın-Çokto» civârında bulunmuştur. Kitâbe henüz ayakta duran iki taş sütun üzerine yazılmıştır. Orhun âbideleri civârında olduğu gibi, bu taşların civârında da eski bir «Barak» yıkıntısı, taştan bir lâhid ve çok sayıda heykeller varsa da, bunlar Orhundakilerden daha küçük bir mikyastadır. Bu âbidenin namına dikilmiş olduğu «Tonyukuk» Doğu Göktürk devletinin yeniden kurulmasından sonra ilk iki hâkan zamanında iş görmüş ve «Bilge Hâkan»ın ilk zamanlarında bile, yaşı çok ilerlemiş olmasına rağmen, yaşamış bulunan büyük bir devlet adamı ve başkumandandır. Şu halde kitâbenin yaklaşık olarak 720 senelerine ait olması ihtimal dahilindedir. Biraz uzunca olan kitâbe kendisi tarafından kaleme alınmış olduğu gibi baştan sona kadar müfret mütekellim (birinci tekil) şahıs zamirleriyle söz söyleyen de odur. Aslen Türk olmakla berâber Çin'de doğup tahsil görmüş olan bu adam cidden büyük bir şahsiyetti. Kitâbede kendi yaptığı işleri anlatmakta ve sonunda da Türklere bazı nasihatlarda bulunmaktadır. Lisan ve üslûp itibariyle «Tonyukuk» kitâbesi Orhun Kitabeleri'nden daha kıymetsiz, ifâde daha bozuk, imlâ daha intizamsızdır.

2

«UYGUR» LEHÇESİ VE MUHTELİT (KARIŞIK) LEHÇELER VERİMLERİ

11. Doğu Türkistan Medeniyeti

Uygurların çeşitli kavmî unsurların karışmasından meydana gelip türkleşmiş ve «Türkçe»yi millî lisan olarak kabul etmiş bir şube olduğunu yukarıda söylemiştik (I. Bölüm, 9. paragraf). Bunların uzun müddet yaşadıkları «Doğu Türkistan» veya bugünkü deyişle «Çin Türkistanı» sahası M.S. VI.-VII. yüzyıllardan başlayarak yavaş yavaş uygurlaşan, tamamiyle bir Türk memleketi oldu. Daha eski zamanlardan beri «Hind-İran», «Yunan-Roma» medeniyet unsurlarının karışmasından, burada kuvvetli bir me

denî merkez vücûde gelmişti. Önce tamamen «dinî» mahiyette olan bu tesirler, onunla uygun olarak, san'at ve edebiyatta da yeni hareketler doğurmuştur: M.S. I.-II. yüzyıllarda «Budizm» Hindistan'dan buraya gelmiş ve buradan da «Çin»e geçmiştir.

Sonra VIII. yüzyılda burada ve Çin'de inkişaf eden «Nesturî Hıristiyanlığı» ve bilhassa «Maniheizm» bu sahada birçok medenî izler, birçok san'at ve edebiyat eserleri bırakmıştır. Avrupa âlimleri tarafından bu havâlide yapılan birçok hafriyat neticesinde, yalnız Türkçe değil, şimdiye kadar pek bilinmeyen çeşitli alfabelerle yazılmış çeşitli eski «Hind-Avrupaî» lisanları verimleri de bulunmuştur.

Bu havali hakkında önce 629'da buralardan geçerek Hindistan'a giden Çinli «Hiyuen-Çang» mükemmel bilgi vermiştir. 1890 ve 1892 senelerinde bu kumluk sahada bulunan bâzı eski yazmaların fevkalâde ehemmiyeti, ilim âleminin dikkatini bu tarafa çevirdi. «Klemens», «Aurel Stein», «Grünewedel», «Le Coq», «Pelliot», «Tateshiybana» gibi âlimlerin idâresi altında, muhtelif, Rus, İngiliz, Alman, Fransız, Japon sefer heyetleri bu havâlide çalıştılar; elde edilen yazmalar, heykeller, alçıdan san'at eserleri, duvar resimleri, Avrupa'nın muhtelif müzelerinde ve «Pekin» millî kütüphânesinde bulunuyor. Bu havâli kurak ve kumluk olduğu için, bütün bu medeniyet kalıntıları kuru kumlar altında çürümemiş pek iyi saklı kalmıştır.

Bu geniş sâhâ dört taraftan büyük dağlarla çevrilmiştir. Kuzeyde «Tiyan-şan», batıda «Pamir», güney-batı'da «Karakurum-Himalaya» -ki geçidleri üzerinden Kuzey-batı Hindistan'la bağlantı kurulabilir.- Güneyde «Tibet»den ayıran «Koenlon» dağları vardır. Yalnız doğuya doğru hudud biraz açık olup alçak tepecikler ile «Lop-nor» bataklığı üzerinde büyük «Gobi» çölü, onun güneyinde «Kansu» eyâleti vardır. İçten en büyük kısmı, kum çölü «Takla-makan»dır. Seyyar kum yavaş yavaş, bâzı verimli toprakları da çöle ilâve etmiştir. Zaten başlıca «tarım» ve ayakları vasıtasıyla büyük bir kavis içinde sulanan kuzey kısmı geniş ölçüde ziraate elverişli olup, bu da kanallar vâsıtasıyla yani sun'i sulama ve düzenleme teşkilâtıyla mümkün olmaktadır. Güneydeki dağlardan çıkan nehirler, muhtelif yerlerde yerleşmeğe kabiliyetli vâhalar vücûde getirmiştir. Batı'ya doğru en uzak sahada «Kâşgar», güney kenarı boyunca «Yarkend», «Hoten», «Gerya», «Niya» kuzey boyunca «Aksu», «Kuça», «Karaşehir» Kuzey-doğu'ya doğru en

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

uzak sahada «Turfan», eski hükûmet merkezi «Hoço», «Hami» bu memleketin ortasından kısmen kuzey ciheti boyunca kısmen de güneyinden pek eski zamanlarda «Çin» ile batı arasında buluşma çizgisi teşkil eden bir yol geçerdi. Bu yoldan İmparatorluk zamanında Roman memleketlerine Çin ipeği sevkedildiği gibi muhtelif istikametlerden gelen bâzı göçebe kavimler de zaman zaman buradan geçerler, yahud muhtelif vâhalarda yerleşerek, küçük devletler kurarlardı. İşte bu havâlideki eski şehir harabelerinde ve mağaralarda bütün bu muhtelif kavimlerin medenî eserlerine ve bilhassa dinî mahsullerine tesadüf edilmiştir. Bunlar şimdiye kadar oldukça tetkik edildiği gibi, hâlâ da bu tetkiklere faaliyetle devâm edilmektedir[6].

12. Uygur Eserleri

Doğu Türkistan medeniyetinin parlak bir devri, burada Uygur devletinin hâkimiyeti zamanına tesadüf eder. Bunların payıtahtı (başkent) olan «Hoço» yahut «İdikut» -eski Uygur hükümdarlarının unvanı- şehri harâbelerindeki keşifler bunu açıkça göstermektedir. 20 metre yükseklikteki muazzam surlar, bir çok eski yapılar, ekserisi «Budist» ve «Maniheist» kısmen de Hıristiyan mâbedleri, Türkçe muhtelif alfabelerle yazılmış -büyük bir kısmı dinî mahiyette- eserler «Budizm» ve «Maniheizm»e ait mitolojik sahnelerle hükümdar ve râhibleri gösteren muazzam duvar resimleri ipekli mensucat, tahta oymaları, alçı süslemeleri -kısmen yerlerinde kısmen de müzelerde- bu eski ve yüksek medeniyeti tam bir sıhhatle yaşatıyor. Bu tahribat tabiat tarafından değil insanlar tarafından yapılmış olup, anlaşıldığına göre şehir M.S. IX. yüzyıldan biraz sonra düşman istilâsına uğramıştır. Muhtelif dinlerin aynı zamanda yaşayabildikleri bu sahada belki birtakım dinî mücadeleler olduğu ve bu haraplıkta onun da hissesi olduğu tahmin edilebilir. Daha sonra kuru kum tabakaları tarafından örtülen bu medeniyet kalıntıları, başlıca «Budist» «Maniheist» ve «Hıristiyan» dinî verimleridir.

Şimdiye kadar tetkik edilen Türkçe Uygur eserleri arasında tarihî ve coğrafî eserler bulunamamış, yalnız bir Uygur hüküm-

(6) Uygur Metinleri hak. bak.
Bang ve Von Gabain; **Türkische Turfan Texte,** 1929-1931.
V. Le Coq; **Türkische Manischaica aus Chotcho,** Berlin 1913, 1919, 1922.
Dr. Saadet Ş. Çağatay; **Altınyaruk'dan iki Parça,** Ankara 1945.
Radloff ve Maloff, **Bibliotheca Budica,** C. XVII, Petersburg: 1913, 1917.

dârının civar memleketler hakkında bilgi almak maksadıyla gönderdiği memurlar tarafından yazılmış bir «Merhale-nümâ»nın «Tibet» lisanına tercümesi elde edilmiştir.

13. Dinî Edebiyat Kalıntıları

Elde edilen mahsûller itibariyle, doğu Türkistan keşifleri en ziyâde Türk Filolojisi için faydalı olmuştur. Maamafih bu Türkçe Uygur eserleri, hemen umumiyetle dinî edebiyat kalıntılarından ibâret gibidir. Ait oldukları dinler bakımından bu Türkçe verimleri «Budist», «Maniheist», «Nesturî» olmak üzere üçe ayırabiliriz. Bu dinlerden Uygurlar arasında en fazla yayılan ve en ziyâde mahsul bırakan «Budizm»dir. Bunun yayılmasına sebep de bilhassa Hind din ve efsâne edebiyâtından yapılan tercümelerle, kısmen asıllarına mâlik olmadığımız, diğer lisanlardan ve bilhassa Çinceden tercüme edilmiş eserlerdir. Büyük Hind destanı «Mahabarata»dan yapılmış bâzı Türkçe tercümeleri de bu arada sayabiliriz. Hıristiyanlık mahsûlleri hiç de dikkate değer eserler değildir. Fakat «Maniheizm»e ait Türkçe eserlere gelince, bunlar yalnız lisan değil umumî din tarihi bakımından da pek ehemmiyetlidir; bunlar arasında bu dinin akıdelerine ait öğretici eserler, ilâhî ve dualar ma'siyetlere ve onların kefâretine ait risâleler vardır. Bu keşiflere kadar bizzat bu dine sâlik olanlar tarafından vücûde getirilmiş edebiyat meydanda kalmamış her tarafta tahrip ve yok edilmiş olduğu için din târihi bakımından bu keşifler çok mühim sayılır. Yukarıda Maniheizm hakkında umumî malûmat vermiştik (I. Bölüm, 10. paragraf). Burada bu dinin Türkler arasında yayılmasını kısaca anlatacağız.

«Tu-kiie İmparatorluğu»nun kuruluşu ve Mâverâünnehr'in Türk hâkimiyeti altına geçerek bu hâkimiyetin «Ceyhun» nehri batısına ve güneyine doğru ilerlemesi «Maniheizm»e tapanlara bundan istifade ederek «Çin»e kadar çok geniş bir propaganda sahası açtı. İşte M.S. 694'de Çin'e ilk defa «Maniheist» kitaplarının geldiğini bildiğimiz gibi M.S. 732'de yayımlanan bir «Emirnâme-i İmparatorî» Çin içerisinde bu dini serbest bırakıyordu. Uygurlar Moğolistan'da «Tu-kiie»lerin yerine geçerek «İli»den «Nehr-i Esfer»e ve «Orhun» kıyılarından «Tibet dağları»na kadar büyük bir imparatorluk kurdukları sırada, hakanlarından biri 762'de Tang sülâlesinin doğu payıtahtı olan «Lo-yang»ı bu fırsattan istifade ederek -kısa bir müddet için- zabtetti. Ve orada bulunan «Maniheist» misyonerler tarafından kendisine bu yeni din telkin olunarak, memleketine dönerken birlikte dört rahib

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

getirdi. Bunlar hükümdârın kuvvetli desteğiyle Uygurlar arasında «Mani» eserlerini yayarak yeni dini muvaffakiyetle neşrettiler. İşte «Kara-balgasun» Uygur âbidesi bunu nakleder. Daha sonra Doğu Türkistan'a çekilen Uygurlar arasında da bir müddet devâm eden bu din, mevkiini yavaş yavaş -o havâlide daha eski köklere mâlik olan- «Budizm»e bırakarak ortadan kalktı.

«Mani»nin kitabları bu propagandada şübhesiz büyük rol oynamıştır. Bunlar evvelâ «Soğd» ve «Çin» lisanlarıyla yazılmıştı; «Kara-balgasun»daki Uygur âbidesinin Çince ve Türkçe ile berâber soğdça metni de ihtiva etmesi bunu gösterebilir. Fakat daha bu ilk zamanlardan başlayarak propaganda maksadıyla bu eserlerin mahallî dil olan Türkçe'ye çevrildiği tabiidir ki yukarıda bahsettiğimiz eserler işte bunlardır. Bu imparatorluk uzun zaman sürmeyerek payıtaht (başkent) 840'da Kırgızlar tarafından tahrib ve hakan esir edildi. Bunu teşkil etmiş olan Türk kabileleri dağılarak kısmen güney-doğu «Şan-zi»ye ve «Kansu»ya kısmen güneye ve güney-batı'ya «Turfan» ve «Karaşar»a kısmen de batıya «Kuça»ya doğru gittiler. Muhtelif yerlerde meselâ «Kansu»daki «Kan-çeu»da, «Kaoçang»da (Hoço veya «İdikut» şehri), Tibet kuzeyinde «Huten»e kadar muhtelif küçük devletler kurdular. «Maniheizm» bunlar arasında epeyce zaman yaşadı. İşte daha sonra meydana çıkan maniheist kitabları, buralarda gayet dikkatli bir surette ve minyatürlerle süslü olarak, ince ve güzel deriler üzerine yazılmıştır. İslâmlar arasında «Mani»ye «Nakkaş» lâkabının verilmesi işte bundan dolayıdır. Sonraları, bir taraftan köklerini çok derinlere salmış olan «Budizm»in tesiri -«Mani»nin bir aralık halka yeni bir «Buddha» şeklinde gösterilmesi de bunu anlatabilir.- diğer taraftan bu küçük siyasî heyetlerin dört taraftan uğradıkları devamlı istilâlar neticesinde, hâkim kavimlerin kendi devlet dinlerini öne sürmek istemeleri, Maniheizmi pek çok sarsmış, Moğol istilâsından sonra artık adları bile anılmamıştır. M.S. 981'de buradan geçen bir Çin seyyahı, Uygur payıtahtında, elli Budist ma'bedine mukabil bir tane «mani» mâbedi görebilmişti. Türklerin büyük bir kısmı İslâm medeniyeti dâiresine girdikten sonra da, bu doğu havâlisinde, «Budizm» tesiri devam etti: M.S. XIII.-XIV. yüzyıllarda «Beşbalığ» şehrinde yaşayan bir Uygur tarafından Çince'den Türkçe'ye tercüme edilen Uygur harfleriyle yazılı «Altun Yaruk» adlı bir «Sutra» tercümesi bunu gösterir. Yine bu sahalara aid Uygur harfleriyle birtakım hukukî vesikalar, muâhede ve

akidnâmeler vardır ki, yalnız lisânî değil tarihî bakımdan da pek kıymetlidir. Şimdiye kadar elde edilen eserlerin tetkiki ve ileride yapılacak yeni keşiflerle Türk medeniyet târihinin bu kısmı hergün biraz daha aydınlanacaktır. Çin ve Arab kaynaklarının bize varlıklarını katiyetle haber verdikleri «Uygur dili ve harfleriyle yazılmış eski tarihî eserler»den şimdiye kadar hemen hiç birşey elde edilememiştir.

14. Türkçenin Temsil Kudreti

Buraya kadar verdiğimiz izahat, Türkçenin temsil kabiliyeti hakkında açık bir fikir verebilecek mahiyettedir. Gelecek bölümlerde de, Türklerin, lisanlarının bu temsil kabiliyeti sayesinde mücadeleye giriştikleri sâir lisanları nasıl yavaş yavaş yendiklerini anlatacağız. Meselâ: «Soğdlular»ın Türkleşmesi. Bunun gibi daha onlardan evvel Kırgızların Türkleşerek M.S. VI. yüzyılda artık Türkçe konuşmağa başlamaları, daha sonra «Ortaasya»nın bâzı İran sahalarının, «Azerbaycan» ve «Anadolu»nun, Türk dili hâkimiyeti altında kalması, bâzı «Moğol, Samoyed, Fin-ugur» cinslerinin, son zamanlara kadar devamlı olarak Türkleşmesi, Türk dilinin bu hayret verici temsil kudretine bir misaldir. Halbuki, Çin Türkistanı'nda, İran'da ve daha bâzı coğrafi sahalarda, çok kesif yabancı milletler arasında kalan pek küçük Türk zümrelerinin bile, yüzyıllarca, lisanlarını ve sonuç olarak da milliyetlerini tamamiyle muhafaza ettiklerini görmekteyiz: Çin Türkistanı'ndaki «Salur»lar İran'daki «Kalaç»lar gibi ana kitleden çok uzak düşen bâzı küçük Türk kabilelerinin, Hindistan'da Efgan'da milliyetlerini kaybetmeleri, bu umumî kaideyi bozamaz. Türk lisanının bu hususiyeti, umumiyetle medeniyet tarihi bakımından, daima gözönüne alınması lâzım gelen bir vakı'adır ki, Edebiyat Tarihi bakımından belirtmeğe lüzum görmekteyiz.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLÎ TÜRK DESTANI

1. Millî Destan

Eski Yunanlılar, İranlılar, Hindliler, Finliler, Cermenler, gibi milletlerin, «Esatirî» mahiyette ma'budlardan yahud «Menkıbevî-tarihî» kahramanlardan bahseden doğrudan doğruya o milletin sinesinden fışkırmış, millî destanları vardır. Yunanlıların «İlyada» ve «Odise»si İran'ın «Şehnâme»si, Hindlilerin «Ramayana»sı, Finlilerin «Kalevela»sı tamamiyle millî ve yaratılmış verimleridir. Vâkıa bunların «Homeros», «Firdevsi», «Valmiki», «Lönnort» gibi bâzı kişiler tarafından tespit edildiğini biliyoruz; lâkin esasen bu destanlar bir ferdin kendi tahassüsleri yahud hayalinin indî ve serbest yaratışları değildir. Bütün bir milletin, maneviyatından, ruhundan, tarihî ve bedii varlığından kendi kendine doğmuş «*ma'şerî*» verimlerdir.

«Millî Destan»ın doğması için, bir kavmin medeniyet bakımından, epey aşağı bir seviyede olması ve hayatının birtakım büyük sarsıntılara uğraması, çok büyük hâdiselerle karşılaşmış olması lâzımdır. O zaman o kavmin içinden yetişen halk şâirleri bu vak'aları ayrı ayrı «Parça Episode»ler halinde terennüm ederler. Göçler sonra meydana çıkan bâzı hâdiseler, bütün mâzisini şâirlerinin şifâhi rivâyetlerinden öğrenen bu halk arasında yeni birtakım «Parçalar»ın daha meydana gelmesini yahud bu gibi muhtelif menkıbeleri bir «*Kahraman*» etrafında toplayan yeni «*daire* (cycle)»ler ortaya konulmasına sebep olur. Sonraları bu kavmin medenî seviyesi yükselerek, muhtelif âmiller tesiriyle, siyâsî ve içtimâî bir birlik ihtiyacı da meydana çıktığı zaman «*Destânî*» bir ruha malik olan bir halk şâiri bu dağınık parçaları «*Dâire*»ler halinde toplar; bu daireleri de birbirine bağlayarak umumî «*Millî*

Destan»ı vücûde getirebilir. Böyle olmakla berâber bu kavim, bu «Destan» devrini geçirdikten sonra da kısmen halk arasında yaşayan ve kısmen vaktiyle halk arasında yaşayıp sonradan kitaplara geçmiş olan parçaları birbirine kaynaştırarak birleştirir. «*Millî Destan*»ı ilmî usûllerle toplayıp diriltmek imkânı da vardır. Meselâ Finlilerin «Kalevela»sını «Lönnort» işte bu şekilde toplayıp ortaya koymuştur.

2. Türk Destanı

Şimdiye kadar yapılan etnografya ve tarih tetkikleri, «Sibirya»dan tâ Akdeniz kıyılarına kadar yapılan ve çok uzun tarihinde muhtelif «Destan devirleri» geçiren Türklerin de umumî millî destanı olduğunu kesinlikle göstermiştir. Coğrafî vaziyeti ve tarihinin gelişmesindeki hususiyetler bakımından, Türk milletinin geçirdiği muhtelif destan devirleri ve o devirlerin verimi olan birçok «destan parçaları»nı yahud onların bâzı kalıntılarını, kısmen şifahî (ağızdan) halk şiirlerinde, kısmen de eski kitaplara geçmiş olarak buluyoruz. İçtimâî gelişmenin pek iptidâî tabakalarında bulunan Şamânî «Altay-Abakan» Türklerinde bu destan kalıntıları henüz «Esatîrî=Mythologique» bir mahiyette yaşayabildiği halde, İslâm Medeniyeti dâiresine giren ve onlardan medeniyetçe daha ileri bulunan «Karakırgız»larda bu destanın «Menkıbevî=Lègendaire» mahiyette dağınık parçalarına rastlıyoruz. İşte bir taraftan târihin diğer taraftan Etnografya'nın önümüze koyduğu bu gibi pek bol malzeme lâyıkıyla tetkik ve tasnif edilecek olursa, muhtelif parçaları daha büyük «Daire=Cycle» hâlinde toplamak ve sonra onları da birbirine bağlayarak Millî Türk Destanı'nı yaratmak imkânı daima vardır.

«*Schafner, Radloff, Potanin*» gibi âlimler tarafından Türk destanı hakkında şimdiye kadar yapılan tetkiklerle «Zeki Velidî» beyin sonradan elde edilen yeni târih ve etnografya malzemesine dayanarak ortaya attığı yeni görüşler, pek yakın bir zamanda millî destanımız hakkında daha açık sonuçlar elde edilebileceğini göstermektedir.

3. Türk Destanlarının Coğrafî Sahalara Taksimi

Millî destanımızı birleştirecek parçaları yalnız bozkırlardaki iptidâî Türk zümrelerinde aramak şüphesiz doğru değildir; aksine «Moğolistan» ve «Kazakistan» çöllerinin, güney ve kuzeyinde medenî hayata müsâid yerlerde yaşayan Türkler, o eski devirlerde bütün Türk medenî ve edebî hareketlerinin başında bulunduklarından, bu tetkikleri o sahalarda ve bütün tarihî devirleri içine alarak yapmak lâzımdır. Bozkırlarda göçebe hayatı sürmekle berâber kışlak karargâh olmak üzere kasabalara ve iktisâdî mübadele merkezlerine de malik bulunan bozkır Türkleri «Seyhun» ve «Tarım» havzalarında ziraat ve ticaretle, «Sibirya»nın güney kısımlarında ise demircilik, avcılık ve odunculukla yaşayan Türkler üzerinde siyaseten hâkim mevkiinde bulunmakla berâber, mânen onların tesirinden asla kurtulamıyorlardı. Eğer bütün Türkler sâde bozkırlarda yaşayan göçebe zümrelerden toplanmış olsaydı ve eğer eski destanın dağ içlerinde demircilikle ve su boylarında ekincilikle meşgul Türkler tarafından muhafaza edilmiş kısımları bulunmasaydı, Türk destanı, bir bozkır kahramanının, başı ve sonu olmayan gayesiz, yeknesak cenk vak'alarından ibâret olurdu. Halbuki, Türk şubelerinin muhtelif medenî seviyelerde olmaları, birbirinden pek farklı hayat şartlarına ve şekillerine mâlik bulunmaları, millî destanın çeşitliliği ve zenginliğine çok yardım etmiştir.

Türk destanını, vücûde geldiği ve yaşadığı coğrafî sahaya ve onu vücûde getiren şubelerin medenî seviyesine ve umumî hayat şartlarına göre, başlıca üç büyük sahaya ayırabiliriz:

1. «Altay-Yeniseyi» sahasında vücûde gelen mahsûller.
2. «Bozkırlar» sahasında vücûde gelen mahsûller.
3. «Tarım-Sır-Derya» sahasında vücûde gelen mahsûller.

1. «Altay-Yeniseyi» sahası henüz iptidâî Türk dinini muhafaza eden Şamânî «Altay-Abakan» kabilelerine mensuptur ki, bunlar göçebe olmakla berâber, yine «yerleşmiş» haldedirler. Vaktiyle demircilik gibi bâzı san'atlarda ilerlemiş olan bu zümre bugün, Türk şubelerinin şüphesiz en geride kalanıdır. İşte bunlar bize millî destanın en eski parçalarını, yâni «Esatîrî» mahiyette olan parçalarını ve «Kozmogoni-Tekevvün-i âlem» (Kâinatın yaradılışı) hakkındaki «Ustûre»leri vermektedir.

2. Saha «Moğolistan», «Kazakistan» ve «Türkmenistan» bozkırlarında yaşayan «Karakırgız», «Kırgız-Kazak» ve «Türkmen» kabilelerine mensuptur ki, bunlar, göçebe Türklerin medenî seviye bakımından oldukça ilerlemiş ve İslâm Medeniyeti tesirine kuvvetlice girmiş bir tipini teşkil ederler; bunların sakladıkları meselâ «Manas» ve «Köroğlu» gibi kıymetli destan parçaları, eski «Usturevî» mahiyetini kaybetmiş olup sadece «Menkıbevî-Târihî» bir mahiyet saklamaktadır.

3. «Tarım-Sır-Derya» sahası, eski Oğuzların ve «Tu-kiie»

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

siyâsî heyetinde bulunan meselâ «Karluklar» gibi zümrelerin eski sahası olup, burada vaktiyle teşekkül eden destan parçaları, medenî âmiller tesiriyle kitaplara girerek yavaş yavaş hâtıralardan silinmiş «Menkıbevî-Târihî» mahiyette mahsûllerdir. Maamafih Türk târihinin gelişmesi hakkında verilen bilgi ile de anlaşılır ki göçler, karışmalar, tarihî münasebetler sebebiyle, bu sahalarda vücûde gelen destânî mahsûller arasında uzun asırlardan beri devamlı tedâhüller (geçişmeler) olduğundan, bu tasnifi kesin saymak ve her sahanın belirli karakterini hususî «mevzu'a=motif»lerini diğerlerinden tamamen ayırmak imkânsızdır; meselâ «Altay-Yeniseyi» sahasının bâzı ustûreleri vardır ki batıya doğru muhtelif Türk şubelerinde bugün «masal» şeklinde yaşamaktadır; «Oğuz» menkıbelerinden bâzı izler ve «mevzu'alar» «Altay-Yeniseyi» sahasında hâlâ vardır; Bozkırlar sahasının meselâ «Köroğlu» gibi mahsûlleri «Azerbaycan» ve «Anadolu» kasabalarındaki medenî Türkler arasında dahi yaşamaktadır; «Tarım-Sır-Derya» sahasının «menkıbevî» hattâ bazen târihî mahiyette kahramanları, tabiî ustûrevî bir şekil alarak, «Altay-Yeniseyi» sahasına da girmiştir. Henüz içtimâî hayat şartları «Destan» devrinde yaşamalarına imkân veren birinci ve ikinci saha Türkleri, daha son zamanlara kadar, muhayyelelerinde kuvvetli izler bırakan, vak'aları ve şahısları, mahiyetini ve karakterlerini değiştirmek üzere, eski destan çerçevesine sokmaktan geri durmamışlar ve böylece eski rivâyetleri yeni «Parça»larla zenginleştirmeğe muvaffak olmuşlardır.

4. Türk Destanının Tarihî ve Kavmî Dâirelere Taksimi

Türk destanının «Esatirî» mahiyette olan ve Türk kozmogonisini gösteren ilk tabakasından sonra diğer tabakaları ilk olarak «Menkıbevî-Tarihî» ve daha sonraları ise açık surette târihî mahiyetteki «Parça»lar teşkil eder. Kısmen bugünkü halk rivâyetlerinde, kısmen de şüphesiz -yine halk rivâyetlerinden iktibas edilerek- medenî sahalarda yazılmış eski kitaplarda tespit edilen bu muhtelif parçaları, Türk târihinin umumî tekâmül safhalarına göre muhtelif tarihî devirlere bölünmüş «daire»ler halinde sınıflayabiliriz. İşte bu başlangıçtan hareket ettiğimiz takdirde, İslâmiyetten evvelki devrede, millî destanın âdetâ bir nevi başlangıcı sayabileceğimiz «Yaradılış=Cosmogonie» ustûresini takibeden şu üç büyük dâireye tesadüf ederiz ki, onun da ayrıca bâzı tâli parçaları vardır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1. Eski Türk veya «Hiyung-Nu» dâiresi,
2. «Gök Türk» veya «Tu-kiie» dâiresi,
3. «Uygur» dâiresi.

Türklerin İslâm Medeniyeti dâiresine girmesiyle sonuçlanan büyük hâdiselerden daha sonraları «Cengiz» ve «Timur» imparatorluklarının kurulması gibi âdetâ âlem-şümûl vak'alardan sonra ise, büyük tesirler altında birtakım «tarihî destanlar»ın oluş ve yayılışlarını görüyoruz ki, bunları daha iyi anlayabilmek için aşağıdaki bölümlerde ve kendi inkişaf muhitleri içinde tetkik edeceğiz.

1

YARADILIŞ USTÛRESİ

5. Şâmânî Kozmogonisi

Yukarıda bugünkü Şâmânî Altay Türklerinin dinî tasavvurları hakkında biraz izahat vermiştik (I. bölüm, II. paragraf). Onlar bu gibi dinî tasavvurlarını tabiatiyle hılkat-i âlem (dünyanın yaradılışı) hakkındaki ustûrelere dayandırırlar. Radloff onların bu ustûrelerinden bâzılarını, nakil ve tespit etmiştir ki, işte hülâsa olarak naklettiğimiz, aşağıdaki ustûre, onlar arasında belki de en dikkate değer olanıdır:

> «Daha yer ve gök yaratılmadan evvel, herşey sudan ibâretti. Ne toprak, ne sema, ne güneş, ne de ay vardı. Bütün Tanrıların en büyüğü, her mevcudun başlangıcı ve âdem oğlunun ceddi «Tanrı Karahan» evvelâ kendisine benzer bir mahlûk yarattı; ve ismine kişi dedi. «Karahan» ve «kişi» iki siyah kaz gibi rahatça su üzerinde uçuyorlardı. Fakat «kişi» bu mes'ud sükûnetten memnun değildi. O, «Karahan»dan daha yükseğe uçmak istiyordu. Bu küstahlığı sebebiyle uçmak için lâzım olan kuvveti kaybederek, derin ve sonsuz suya yuvarlandı. Tehlike içinde hemen boğulacak bir halde Tanrı Karahan'dan imdad diledi. Karahan, kişi'ye derinlikten yükselmesini emretti. Kişi yükseldi. Bunun üzerine «kişi»nin üstüne oturarak batmaktan kurtulması için denizden bir yıldız yükseltti. Kişi artık uçmağa muktedir olamadığından, «Kara

han» arzı yaratmak tasavvurunda bulundu. «Kişi»ye suyun dibine dalarak dibden toprak çıkarmasını emretti; ve çıkan toprağı su yüzüne serpti. «Kişi» toprağı sudan çıkarınca onun bir kısmını kendisine gizli bir arz yapmak için ağzına sakladı. Fakat yukarı çıkınca ağzındaki toprak o kadar şişti ki, eğer «Tanrı Karahan» tükürmesini emretmeseydi, artık nefes alamayarak boğulacaktı. Karahan'ın yarattığı dünyâ dümdüz bir sahadan ibâretti; lâkin «kişi»nin ağzından çıkan toprak her tarafa fırlayarak bütün arzı bataklık, tepeciklerle örttü. Bunun üzerine çok hiddetlenen «Karahan», bu itaatsiz «kişi»ye «Arlık» lâkabını verdi; ve onu «Nur ve ziyâ» dâiresinden koğdu, bundan sonra arzda yerleşebilecek başka adamlar yarattı. Dokuz dallı bir ağacı yerden bitirerek herbir dalın altında bir adam yarattı ki, bunlar, dünyadaki dokuz insan cinsinin cedleridir.

«Arlık» arzın bu yeni sakinlerinin o kadar güzel ve iyi olduklarını görünce, onları kendisine vermesini «Tanrı Karahan»dan istedi. «Karahan» razı olmadı, lâkin «Arlık» onları fenalığa sevk ederek zorla kendisine çekmeyi biliyordu. «Karahan», «Arlık»ın bu aldatışlarına kolayca kapılan bu ahmaklara çok kızdığından bundan böyle insanoğlu'nu kendi hâline terk etmeğe karar verdi. «Arlık»ı yeniden lâ'netleyerek yeraltı karanlık âleminin üçüncü tabakasına kovdu, kendisi için de semanın onyedinci tabakasını bütün sâkinleriyle berâber yarattı; ve böylece semânın en yüksek tabakasını ikametgâh olarak seçti. Kendi başlarına kalan insanlara hâmî ve muallim olarak, büyük «May-tere»yi geri gönderdi. «Arlık» güzel semayı görünce o da kendisi için bir sema yaratmağa karar verdi; ve bu maksadla «Karahan»ın müsâdesini aldıktan sonra, kendi teb'asını -yani aldattığı fena ruhları- orada iskân etti. Fakat bu fena ruhlar, Karahan'ın yarattığı arzdaki insanlardan çok iyi yaşıyorlardı. Bu hal Karahan'ın canını sıkdı. «Arlık»ın semasını yıkmak için kahraman «Mandişire»yi gönderdi. Onun kuvvetli mızrak darbeleri altında, gök inlediği zaman, «Arlık»ın seması parça parça yarılarak toprağa düştü; o zamana kadar düz olan arz, düşen yıkıntılar sebebiyle bozularak, büyük dağlar, derin boğazlar, balta girmez ormanlar vücûde geldi. Karahan «Arlık»ı arzın en derin bir tabakasına sürdü ki, orada ne güneş ne ay, ne de yıldız ziyası vardı. «Karahan», ona, dünyânın sonuna kadar orada oturmasını emretti.

Gerek bunda gerek bu ustûrenin diğer muhtelif şekillerinde,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

arasıra, İslâmiyetin ve daha ziyâde bir nispette «Budizm»in tesirine tesâdüf olunur. Meselâ: Yukarıki ustûrede «Mandişire» ve «May-tere» adlarında «Budizm» tesirleri açıktır. İşte bu ustûreye göre hâlen «Tanrı Karahan» onyedinci kat gökte yaşamakta ve oradan kâinatı idare etmektedir.

Ondan sonra sırasıyla üç büyük ulûhiyet daha vardır ki, bunlardan «Bay Ülgûn» onaltıncı katta Altın Dağ'da altın bir taht üzerinde oturur. Yedinci katta «Gün Ana» yâni «güneş», altıncı katta «Ay Ata» vardır... ilâ...

İşte daha birçok tafsilâtı olan bu kozmogoni «Jenealojik» yâni sülâlenâme şeklinde ve «menkıbevî-Târihî» bir mahiyette olan Türk destanının bir nevi başlangıcıdır.

2

ESKİ TÜRK VEYA HİYUNG-NU DÂİRESİ

6. Alp Ertunga (Efrâsyâb) Parçası

Eski Türk dâiresinin yâni «Tu-kiie»ler zamanından evvele ait Türk destanının bize malûm olan en eski parçası, ilk defa «Zeki Velidî» bey tarafından ileri sürüldüğü gibi «Alp-Ertunga» menkıbesidir. Daha Orhun âbidelerinde «Dokuzoğuzlar» arasında «Ertunga» namına yapılan mühim bir «Yuğ: mâtem» merâsiminden bahsedildiği gibi, Turfan yakınında «Bezeklik» mâbedi duvarında yine aynı kahramanın kanlı resmine tesadüf olunur. «Divânü Lügati't-Türk» müellifine ve «Kutadgu Bilig»e göre «Alp Ertunga» İran şehnâmesindeki büyük ve menkıbevî Turan hükümdârı «Efrâsyâb»dır. «Divânü Lügati't-Türk» bunun ikamet merkezi olarak «Kâşgar» şehrini gösterdiği gibi «Orta Tiyanşan» sahasındaki birtakım şehirleri de yine onun ailesine ait menkıbelerle alâkalı gösteriyor. Müslüman Karahanlılar devleti hükümdarları kendilerini «Efrâsyâb» sülâlesinden saydıkları gibi Moğol devri tarihçisi «Cüveynî»ye göre «Budist» Uygur hükümdarları da aynı nesilden geldiklerini iddia ederlerdi; bunun gibi tarihçi «Mesûdî» de M.S. VII. yüzyıl başındaki Gök-Türk hakanını «Efrâsyâb» neslinden saymaktadır.

İşte bütün bu izahat bize «Tunga Alp» menkıbelerinin, «Tukiie»lerden evvel «Doğu» ve «Orta Tiyanşan» sahasında ve şe-

hirlerde oturan Türkler arasında vücûde geldiğini ve bu menkıbelerin, daha sonra «Tu-kiie» ve «Uygur»lar arasında yaşayarak hattâ buna ait an'anevî bir mâtem merâsimi bile mevcud olduğunu gösteriyor. «Divanü Lügati't-Türk»de bâzı parçaları bulunan mühim bir mersiye de bu menkıbenin ve bu eski mâtem an'anesinin doğurduğu mahsûllerden biridir (4. bölüm, 7. paragraf). Belki de bu menkıbe M.Ö. «Kiyaniyan» zamanında birtakım «Ârî» kavimlerin güney-batıdan gelip «Horasan çöllerini ve «Ceyhun»u geçerek «Batı» ve kısmen «Doğu Türkistan»ı istilâsı zamanlarına ait büyük târihî hâdiselerden kalan eski bir hâtıradır ki, «Mahmud Kâşgarî»nin de gösterdiği gibi M.S. XI. yüzyıla kadar Türkler arasında yaşamıştır.

7. Oğuz Menkıbesi

«Alp Ertunga» menkıbesinden sonra, eski Türk dâiresine mensup en eski parça «Oğuz menkıbesi»dir. Bu menkıbenin esası, Türklerin hâkimiyet ve saltanatını etrâfında muhtelif kavimler üzerine yayarak pek muazzam fütuhat yapan «Çin», «İran» ve «Kafkasya»yı alan, «Hazer» denizini dolaşan kuzey sahasında «Yeniseyi» havalisine kadar uzanan menkıbevî bir hükümdârın fütuhâtıdır. Bunun İslâmî tesirlerden uzak eski bir şekli Paris Millî Kütübhanesinde Uygur harfleriyle yazılı bir metinde mevcuttur ki, oradan naklen Radloff'ın neşrettiği «Kutadgu Bilig»e alınmıştır[7].

Oğuz doğduğu zaman yüzü mavi, ağzı ateş gibi kırmızı, gözü, saçı ve kaşları siyah bir dünya güzeliydi. Annesinin memesinden ilk sütü emdikten sonra bir daha emmedi; yiyecek istedi, lakırdı etmeğe başladı, kırk günde büyüdü, dolaşıb oynuyordu. Oğuz'un ayakları öküze, vücudu kurda, göğsü ayıya benzerdi. Böğürleri kıllı idi. At sürüsü güder, beygire binerek izinsiz avlanırdı. Günler, geceler geçti, delikanlı oldu. O sırada bu memlekette büyük bir orman vardı. İçinde dereler, ırmaklar, akarsular akardı; hayvanlar, kuşlar çoktu. Bu ormanda büyük bir canavar da vardı; beygirleri parçalayıp yer, insanları yutardı. Kahraman Oğuz bunu öldürmeğe karar verdi.

(7) Bibliothèque National, Türkçe yazmalar bölümü No. 1001. Bu nüsha W. Bang ve Rahmetî Arat tarafından (**Oğuz Kağan Destanı,** İstanbul 1936) neşrolunmuştur.
Ayrıca: E. Blochet: **Catalogue Des Manuscrit Turc,** c. II, s. 125.

Bir gün mızrak, ok, yay, kılıç, kalkan ile beygire atlayarak ava gitti. Bir geyik yakaladı. Bu geyiği bir av kırbacı ile ağaca bağlayarak çekildi gitti. Sabah oldu, gün doğarken oraya geldi, lâkin canavar onu almıştı. Bunun üzerine bir ayı yakaladı, altın işlemeli kemeriyle bir ağaca bağlayarak çekildi gitti, gün doğarken oraya geldi, lâkin canavar onu da almıştı. Artık Oğuz ağacın altına yerleşti. Canavar tekrar gelince, başıyla Oğuz'un kalkanına çarptı. Oğuz, mızrağıyle onun kafasına vurarak öldürdü, kılıcıyla da kafasını kesti, çekildi gitti. Tekrar geldiği zaman bir akbabanın onun barsaklarını yemek için geldiğini gördü, onu da öldürdü. Oğuz bir gün Tanrıya ibadet ediyordu. Birdenbire ortalık karardı, gökten mâvi bir ışık düştü. Güneşten ve aydan daha parlaktı. Oğuz ona karşı gitti: Bu ışığın ortasında tek başına bir kız oturuyordu, çok güzeldi. Başında kutub yıldızı gibi yanan parlak bir işaret vardı. O kadar güzeldi ki, gülünce mâvi gök de gülüyor, ağlayınca mâvi gök de ağlıyordu. Oğuz onu görünce aklı başından gitti, sevdi, aldı. Günler geceler geçti. Oğuz'un bu kızdan üç oğlu oldu, «Gün, Ay, Yıldız» isimlerini verdiler. Oğuz birgün ava gitmişti. Uzaktan bir gölün ortasında bir ağaç ve ağacın kapısında yalnız bir kız gördü. O kadar güzeldi ki görenler bayılır, süt veya kımız olub akardı. Oğuz onu görünce aklı başından gitti, sevdi, aldı. Günler geceler geçti, Oğuz'un bu kızdan üç oğlu oldu. «Gün, Dağ, Deniz» adını verdiler. Oğuz Han bunun üzerine «Şölen : umumî ziyafet» yaptı. «Şölen»den sonra tekinlere ve halka emretti, dedi ki: «Ben artık sizin hakanınızım, siz bana hizmet edeceksiniz». Sonra dört tarafa emirler vererek hakanlardan itaat diledi. «Bana tâbi' olanlara hediyeler verib dost bileceğim. Olmayanları düşman bileceğim» dedi.

O vakitler sağ tarafta «Altın Kağan» vardı. «Oğuz»a hediyeler, altınlar, gümüşler, akik ve zümrüdler gönderdi. Solda «Urum Kağan» vardı. Bir çok ordulara, şehirlere mâlikti. Bu kağan, Oğuz'un fermanını dinlemedi. O vakit «Oğuz» ordusunu hazırladı, sancağını çekti, atına bindi. Kırk gün sonra «Bozdağ» eteklerine geldi. Bir sabah Oğuz'un yurduna gün ışığına benzer bir ışık girdi. İçinde boz tüylü, boz yeleli erkek bir kurt göründü ve Oğuz'a yol göstermek istediğini söyledi. Ondan sonra kurdun arkası sıra gittiler. Nihayet Kurt «İdil Müren» kenarında durdu, Oğuz'un askerleri de durdu, orada siyah bir adada cenge giriştiler. Nehrin suyu kan damarı gibi kıpkırmızı oldu. Nihayet «Urum Kağan» kaçtı. Memleketi, hazinesi, halkı, hep Oğuz'a kaldı. Onun Urus Bey adlı bir kardeşi vardı. Urus

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Bey oğluna dağ tepesinde «Tarang Muran» arasında müstahkem bir şehir ısmarlamıştı. «Oğuz» o şehre doğru yürüdü. Urus Bey oğlu haber gönderdi: «Bizim saadetimiz senin de saadetindir. Tanrı bu toprağı sana bağışlamış, ben sana başımı verir saadetimi feda ederim» dedi. Oğuz «Sen bana çok altın verdin ve şehri iyi muhafaza ettin, sakla» dedi. Bundan sonra onun adı «Saklab» oldu. Tekrar ordusu ile İdil'i geçti. Orada diğer bir büyük hakan yaşıyordu. Oğuz onun da ardına düştü; «İdil suyundan akacağım» dedi. Orduda **«Ulu Ordu Uşputang»** isminde bir tigin vardı. Burası çok ağaçlık bir memleket olduğundan onlardan kesti, ağaçların üzerine binerek nehri geçti. Oğuz gülerek dedi ki: «Sen de benim gibi bir hakan ol, sana Kıpçak denilsün». Tekrar yoluna devâm etti. Bu aralık boz tüylü, boz yeleli kurt tekrar göründü: «Ordu ile yürüyerek Teginleri, halkı buraya getir. Ben önden size yol göstereceğim» dedi. Yürüdüler. Oğuz Han vâdide bir aygıra bindi, onu pek seviyordu. Fakat at çölde gözden kayboluverdi. Burada yüksek bir dağ vardı. Tepesi daima karlı olduğundan «Boz Dağ» derlerdi. Oğuz atının kaçmasına çok kederlendi. Orduda büyük kahraman bir tegin vardı, yüksek dağa tırmandı. Dokuz gün sonra «Oğuz»a atını getirib verdi. Her tarafı karla bembeyaz olduğundan, Oğuz ona birçok hediyelerle beraber **«Karluk»** adını verdi ve birçok teginlerin üzerine han yaptı. Tekrar yola düzüldüler. Yolda büyük bir ev gördü; damı altından, pencereleri halis gümüşten ve demirdendi. Kapısının anahtarı yoktu. Orduda «Tönürd Koğul» adlı akıllı bir adam vardı. Oğuz ona: «Burada kal, aç, sonra orduya gel» dedi ve **«Kalaç»** adını verdi. Tekrar yola düzüldüler. Yine bir güz boz saçlı, boz yeleli kurt birdenbire durdu. Ordu da ona uydu. Burası ekilir bir ova idi, «Çörçit» derlerdi; burada büyük bir kavim yaşardı; birçok beygirleri, sığırları, inekleri vardı; birçok altın gümüş ve elmaslara mâliktiler. Bunlar «Oğuz»a karşı çıktılar. Ok ve kılıçla şiddetli bir cenk oldu. Oğuz galib geldi. Çörçit hanının başını kesti, ahalisini itaate aldı. Burada çok mallar ele geçti, lâkin yük hayvanları, katır, öküz pek azdı. Oğuz'un ordusunda **«Barmaklığ çosun biliğ»** adlı akıllı bir adam vardı. Hemen bir kağnı yaptı, malları oraya doldurdu, hayvanları da koştu. Herkes onun gibi araba yapıp eşyasını yükletmeğe başladı. «Oğuz Han» bunu görüb güldü ve ona «Kanklı=Kağnılı» adını verdi. Oğuz'la ordusu tekrar yürüdüler. Boz saçlı, boz yeleli kurt önde idi. «Tankut» ve «Şakım» memleketine gittiler. Birçok cenklerden sonra Oğuz orayı da aldı. Gayet gizli bir köşede

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çok zengin, çok sıcak bir memleket vardı. Adına «Baçak» derlerdi. Burada birçok vahşî hayvanlar, av kuşları yaşardı. Ahalinin yüzü siyahtı. Hakan «Mazar» adlı birisiydi. Oğuz onu da yendi, kaçırdı, memleketini zabtetti. Oradan atına binerek memleketine, yurduna döndü.

Oğuz Han tarafında beyaz sakallı, koyu saçlı, pek akıllı bir ihtiyar vardı. Pek anlayışlı, pek iyi düşünür bir adamdı. Bir bakıcı olan bu adamın ismi «Uluğ-Türk» idi. Bir gece rüyâsında altın bir yay ve üç gümüş ok gördü. Bu altın yay doğudan batıya kadar uzanıyor, bu üç ok gece tarafına uçuyordu. Uyanınca bunları Oğuz'a bildirdi; ve bir nasihat etti. Oğuz onun nasihatını tutarak, ertesi sabah büyük kardeşlerle küçükleri çağırdı, dedi ki: «Düşüncem, Ormanda artık ihtiyarladım. Benim için artık hükümdarlık kalmadı. Gün, Ay, Yıldız, siz güneşin doğduğu tarafa; Gök, Dağ, Deniz, siz de gece tarafına gidiniz. Çocuklar bu emri yaptılar. Gün, Ay, Yıldız, birçok hayvanlar ve kuşlar öldürdükten sonra, altın bir yay buldular ve babalarına getirdiler. Oğuz yayı üçe ayırdı: «Ey büyük kardeşler, yay sizin olsun, yay gibi oku göğe fırlatınız» dedi. Öbür üçü birçok hayvanlar kuşlar öldürdükten sonra çölde bir gümüş ok buldular ve babalarına getirdiler. Oğuz oku üçe ayırdı: «Ey küçük kardeşler, ok sizin olsun, yay oku atar, siz de ok gibisiniz» dedi. Bunun üzerine büyük bir Kurultay topladı; herkesi çağırdı. Obasının sağ tarafına kırk kulaç uzunluğunda bir sırık dikti, tepesine bir altın tavuk ve tavuğun ayağına beyaz bir koyun bağlattı. Sol tarafına kırk kulaç uzunluğunda bir sırık dikti, tepesine bir gümüş tavuk ve tavuğun ayağına bir siyah koyun bağlattı. Sağ tarafta Bozoklar oturuyordu. Sol tarafta Üçoklar oturuyordu. Böylece kırk gün kırk gece geçirerek eğlendiler. Bundan sonra Oğuz yurdunu oğulları arasında taksim etti: «Ey oğullarım, çok yaşadım, mızrakla çok cenk ettim, çok ok attım, çok aygırlara bindim. Düşmanları ağlattım, dostları güldürdüm. Gök Tanrı'ya herşeyi fedâ ettim, size de yurdumu veriyorum» dedi[8].

İşte bu menkıbe asıl mufassal Oğuz Menkıbesinin bir parçasıdır. İslâmiyetten sonra «Reşîdüddîn Tabib»in «Câmiü't-Tevârih»i ile «Ebü'l-gaazî Bahadur Han»ın «Şecere-i Terâkime»sinde

(8) Oğuz Destanı hak. bak.
F. Köprülü, **İlk Mutasavvıflar**, 3. baskı, Ankara 1976, s. 25 ve devamı, not 31.
M. Ergin, 1000 Temel Eser serisi, İstanbul 1970.

-şüphesiz ayrı menba'lardan alınarak- tespit edilen Oğuz menkıbesinde, «Oğuz Han» ve oğlu «Gün Han»ın fütuhâtı hakkında birtakım tafsilât daha vardır ki, bu tafsilât, menkıbenin «Hiyung-Nu»lar devrine ve onların en parlak devri olan M.Ö. 209-126 senelerine ait olduğunu açıkça göstermektedir. Esasen Türklerin tarihçe bilinen en mühim fütûhat devirleri de o devirdir. «Prof. Barthold» bu büyük Oğuz fütûhâtının, Cengiz istilâsından sonra onun fütûhât hikâyelerinden alınarak «Oğuz Han»a maledildiğini söylüyorsa da, «Şecere-i Terâkime» bunların daha Cengiz istilâsından evvelki Oğuzlar arasında mevcut olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Oğuz destanının İslâmiyet tesiri altında tespit edilen şekli az çok fark ile eski şeklin aynı gibidir. Meselâ: İslâmî şekilde Oğuz doğunca üç gün üç gece anasının südünü emmez; «Eğer müslüman olmazsan kendimi öldürürüm, südünü emem» der. Bunun üzerine annesi müslüman olur. Oğuz bir yaşına gelince babası «Karahan» âdet üzere büyük bir şölen yapar, beylere «Buna ne ad koyarsınız» diye sorar; çocuk hemen lakırdıya başlayarak adının **«Oğuz»** olduğunu söyler, bunun üzerine ona bu adı verirler. Tanrı Oğuz Han'ı anadan doğma veli yaratmıştı. Oğuz evlenecek bir çağa gelince, babası ona kardeşinin kızını aldı, o da kıza îman teklif etti, kabul etmeyince onunla yatmadı. Babası ikinci kardeşinin kızını aldı, o îman teklifini kabul etmediğinden ondan da ayrıldı. Oğuz bir gün avda diğer bir amcasının kızına rastladı, ona sırrını açtı. Kız: «Sen ne olursan ben de öyle olurum» dedi, babası Oğuz'a bu kızı da aldı. Bir gün Oğuz uzak yerlerde ava gitmişti «Karahan» ailesine şölen yaptı. Söz arasında Oğuz'un niye evvelki zevcelerinin yanına uğramadığını sordu. Gelinler Oğuz'un teklifini anlattılar. Mesele vahimdi. «Karahan» büyükleri çağırıb müşâvere etti, Oğuz'u avda yakalayıb öldürmeğe karar verdiler. Karahan haber göndererek kavmini ava dâvet etti. Bu meseleden haber alan küçük gelin Oğuz'a hemen işi bildirdi. Oğuz da kendi tarafdarlarına haber verdi, fakat onlar azlıktı. «Karahan»ın kardeşlerinin birçok çocukları vardı, bu aralık onlar da hep Oğuz'un yanına geldiler. Oğuz onlara «Uygur» adını verdi. Nihayet muharebede Karahan kimin attığı bilinmeyen bir okla vuruldu; Oğuz babasının tahtına çıktı.

Bundan sonraki vak'alarda menkıbenin İslâmî şekli eski şekline daha çok yaklaşır. Meselâ:

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Oğuz etrâfındaki illeri, hanları kendi hükmü altına almak için cenklere başlar. Kelime benzerliğine yâni halkın kelime türeticiliğine dayanılarak îzah olunan **«Kanklı, Kıpçak, Karluk, Kalaç, Uygur»** tasnifi bu İslâmî şekilde de vardır, aradaki fark yalnız bu vak'aların tarzında görülür. İslâmî şekilde, Oğuz'u evvelce mağlub ederek onyedi yıl sonra tekrar onun darbesini yiyen bir «İt-barak han» vardır ki eski şekilde ona tesâdüf olunamaz. İslâmî şekilde menkıbenin sonu yâni çocuklardan bir kısmının «Bozok-Üçok» adını almaları biraz daha tafsilâtlıdır. Uygurca menkıbedeki «Uluğ Türk» adlı bakıcı İslâmî şekilde «Uygurların ak sakalının oğlu Irkıl Ata»dır ki Oğuzhan'ın ve sonra oğlu «Günhan»ın veziridir. Günhan onun reyine uyarak memleketi 24 oğluna taksim eder ki, Oğuz ilinin -Anadolu Selçuklularının zamanında bile teşrifat merâsiminde ehemmiyetle devam eden- meşhur 24 boy taksimâtı bundan ileri gelmiştir. İslâmî şekilde bu vesileyle «Günhan»ın vermiş olduğu şölen, vasıfları hemen aynen, Uygurca şekilde Oğuz'un verdiği ziyafet tafsilâtı gibidir. Yalnız İslâmî şekilde coğrafî tafsilât daha fazla olduğu halde, eski şekil daha çok bir menkıbe mahiyeti gösterir. Meselâ: Bozyeleli kurt, Oğuz'un canavarı öldürüşü, gökten düşen altın ışıktaki kızla evlenmesi, sonra ordunun Bozkurd'u takibetmesi, onun durduğu yerde cenkler olması, hülâsa bütün bu gibi tafsilât, Uygurca metnin İslâm tesirinden uzak ve tabii daha eski olduğunu gösterir. Maamafih eldeki Uygur harfleriyle yazılı metin, istinsâhı itibariyle o kadar eski değildir.

8. Oğuz Menkıbesinin Daha Sonraki Gelişmesi

Türkler uzun asırlar süren millî tarihlerini lâyıkıyla tayin edebilecek bir takvime malik olmadıklarından, tarihî an'anelerini «Destan» şeklinde saklamışlardır. «Oğuz menkıbesi» de tıpkı «Ertunga» menkıbesi gibi, medenî Türklerin verimi olduğundan, sonradan bu Türkler arasında yazı yayıldıktan sonra da bu «târihî destan»ın muhtelif rivayetleri ayrı ayrı yazıya geçirilmiş ve işte bu suretle bize -birbirinden farklı- çeşitli rivâyetler intikâl etmiştir. Türk târihinin «Hiyung-Nu»ları takibeden muhtelif devirlerinde «Gök-Türk»lerden başlayarak Karahanlılara, Selçuklulara, Hârizmşahlara, yâni Cengiz İstilâsına kadar, birtakım muhtelif parçalar daha bu destânî an'aneye karıştığı cihetle, «Reşidüddîn Tabib» ile «Ebü'l-gaazî»nin tespit ettikleri şekildeki «Oğuz menkıbesi»ni âdetâ Türklerin Moğol İstilâsından evvelki «Destâ-

nî tarih»leri saymak da kabildir, yâni Türk tarihinin gelişmesi ile tamamen muvâzi olarak «Oğuz Menkıbesi» de bir gelişmeye uğramış ve muhtelif devirlerin ve sülâlelerin hâtırasını saklamıştır. İşte bu suretle bugün elimizde mevcut «Oğuznâme»de şu daha sonraki devirlerin kalıntılarını ve izlerini buluyoruz:

1. «Hiyung-Nu»ların Milâd'dan evvelki tarihinden kalıntılar,
2. «Göktürk» ve «Türkeş» hanlarıyla «Karluk» yabgularından kalıntılar,
3. «Kayı» boyuna mensup Oğuz yabgularından kalıntılar,
4. Kısmen «Gazneliler»le «Selçuklular» ve «Hârizmşahlar»dan kalıntılar.

Bu menkıbede bütün bu muhtelif devirlere ait olan «Irkıl Hoca», «Uluğ Türk» sonra «Dede Korkut» gibi birtakım Türk hakîm ve vezirlerinin menkıbeleri de geçmektedir. Bunlardan bilhassa «Dede Korkut»a isnâd edilen birtakım menkıbelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra tespit edilmiş bir parçası, «Kitab-ı Dede Korkut» ismi altında bize intikâl etmiştir ki, bunlar, «Oğuznâme» etrafında toplanmış birtakım tâli menkıbelerden ibârettir. Bunlarla «Altay-Yeniseyi» dairesine mensup menkıbeler arasında «Mevzu'a=Motif»ler itibariyle çok büyük bir benzerlik vardır. İleride bu eserden ayrıca bahsedeceğimiz için burada başkaca izahâta girişmiyoruz.

Daha Moğollar devrinde bile Türkler arasında Oğuz menkıbeleri pek ziyâde yaygındı. 1246 senesinde Moğolistan'da bulunan rahib «*Jan Plano Karpini*» galiba Oğuz Han'ın kuzeydeki «İtbarak»lara seferi hakkında Oğuznâme'deki menkıbeyi duymuş ve Tatar'ların en kuzeyde bulunan «İt başlı ve sığır ayaklı» bir kavim üzerine sefer ettiklerinden bahsetmişti. Halbuki bu «İtbaş-sığır ayak» kıssası bugün bile «Başkırd»lar arasında bilinmektedir; bundan başka Cengiz orduları da hiçbir zaman, bu kuzey havâlisine kadar gitmemişlerdir. Bunun gibi, Moğollar Azerbaycan'ı fethettikleri sırada, «Abdülhak bin Süleymanü'l-Azerbaycânî» Moğol kamlarının ağızından eski Oğuz destanının bazı menkıbelerini duyup zabtetmişti.

İşte bu tafsilât, Oğuz menkıbesinin sonraki gelişmesi ve bunun Türkler arasındaki ehemmiyet ve kıymeti hakkında sarih bir fikir verebilir. Oğuz menkıbesinin «Dede Korkut» rivâyetlerinden başka diğer zengin parçaları daha ihtiva etmesi pek tabiî ise de, yazık ki onlar bize kadar intikal edememiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

3

«GÖKTÜRK DAİRESİ»

9. «Tu-kiie» Menkıbesinin İlk Şekli

Muhtelif Çin kaynaklarının «Tu-kiie»lerin menşeleri hakkında verdikleri bilgiler, birbirinden oldukça farklı ve hemen hemen tamamiyle menkıbevî bir mâhiyettedir. Bu rivayetlerin birleştikleri biricik nokta, Göktürk'lerin bir kurttan türemiş oldukları an'anesidir. Şüphe yok ki bu rivâyetler, «Tu-kiie»ler arasında yaşayan eski halk an'anelerinin muhtelif şekillerinden iktibas edilmiştir; meselâ: Bu rivâyetlerden bâzısı onların menşeini «Şen-si» vilâyetinin batı sahasında gösterdiği halde, bâzısı da başlangıçta «Hazer» denizinin batı sahillerinde oturduklarını imâ eder. Herhalde başka milletler gibi «Tu-kiie»lerin ilk devirlerinin hâtırası da, kendi aralarında, «Destânî bir menkıbe» şeklinde devam etmiştir. Bu menkıbelerden birisi de şudur:

> «Hiyung-Nu»larla aynı cinsden olan «Tu-kiie»ler, Hiyung-Nu memleketinin kuzeyindeki «So» krallığından çıkmışlardır. Reisleri «Kha-pan-pou»nın 16 kardeşi vardı ki bunlardan birisinin anası bir kurt'tu. Kurtdan doğmuş olan «Y-uhe-nii chouai-tou» rüzgârlara ve yağmura hükmediyordu. Düşmanları, kardeşlerini mahvettikleri zaman, bu tabiatiyle o felâketten kurtuldu. Bunun iki zevcesi vardı; biri yaz Tanrısının, diğeri kış Tanrısının kızı idi. Bunlardan ikişer oğlu olmuştu. Kendi kavmi bu çocukların en büyüğü olan «No-tou-lou-che»yi hükümdar yaptılar; o, o zaman «Tu-kiie» adını aldı. Bunun on zevcesi olduğu için çocuklarının her biri annelerinin adını almışlardı. «kurt-A-sse-na» bu isimlerden biriydi; bu ismi ilk taşıyan hükümdar «A-hien-che» idi.

Yine Çin kaynaklarından gelen diğer bir rivâyet, bu menkıbeyi bize şu şekilde gösteriyor ki, mevzu esas bakımından ilkinden farksızdır.

> «Tu-kiie»ler başlangıçta «Batı Denizi»nin «Si-hai» -veya Hazer denizinin- batı kenarlarında oturuyorlardı. Komşu bir kavim bunları tamamiyle mahvetti; yalnız bir delikanlı sağ

kaldı ki onu öldürmeğe cesaret edemeyerek ellerini ve ayaklarını kesib büyük bir bataklığa bıraktılar. Burada bir dişi kurt ona baktı, yiyecek getirdi, hayatını kurtardı. Bu esnada kurt ondan gebe kaldı. Komşu kavmin hükümdârı bunu gidip öldürmek için bir asker ta'yin etti. Asker gittiği zaman kurdu delikanlının yanında gördü. Kurt bir aralık bir Tanrı'nın yardımını kazanmış gibi, delikanlıyı oradan alarak, denizin doğu tarafına geçirdi ve bir dağın üstüne indi. Bu dağ «Kau-Çang» memleketinin kuzey-batısında idi. Dağın eteğinde bir mağara vardı. Kurt oraya girdi. Orada yeşilliklerle kaplı ve ikiyüz «Li» genişliğinde bir saha buldu. Orada on oğlan doğurdu ki, bunlardan biri aile ismi olarak «Asena» nâmını aldı. Diğer kardeşlerin en zekisi olduğu için biraz sonra hükümdar oldu; ve neslini unutmadığını göstermek için, çadırının kapısı önüne bir kurt kafası bulunan bir bayrak dikti. Nihayet birçok nesillerden sonra «Ahiyenşe» bunlara hükümdar oldu ve kavmini oradan çıkararak «Cücen»lerin tâbiiyetine girdi.

10. Ergenekon

İslâmiyeti kabul eden «Gazan» zamanında yazılmış olan Reşidüddîn'in «Câmiü't-Tevârih»inde bu menkıbe «Ergenekon» ismi altında ve ilk şekilden biraz farklı bir surette yazılmıştır. Orada İslâmiyet tesiri altında kurttan doğan çocuklar başka bir şekle getirilmiştir. Ve «Cengiz»e çıkarılan silsilenâme, bunun tabiatiyle Moğol'lara atf ve isnad edilmesine sebebiyet vermiştir. Esasen Göktürk'lerin bir parçası -ki Çinliler bunlara «Şato Türkleri» adını verirler. M.S. 840 vak'aları neticesinde Kuzey-doğuya göçerek Moğol kabileleri arasına karışmış, fakat eski Türk hakanları sülâlesinden olmak bakımından, «Göktürk» an'anelerini muhafaza etmişti; işte «Cengiz»in ecdadı bu Türklere mensup olduğundan, bu suretle «Göktürk» an'anesi Moğol'lar arasına girmiş, sonraları teşekkül eden «Cengiz» menkıbesi de tabiatiyle «Göktürk» destanının bir devâmı, bir uzanışı şeklinde meydana gelmiştir.

İşte bu bakış noktasından «*Reşidüddîn*» ve «*Ebü'l-gaazi*»deki «Ergenekon» menkıbesinde zikredilen Moğollar şüphesiz Oğuzlardır; Çin kaynaklarındaki şekil ile bu sonraki şekil arasındaki aynı oluş bunu kesin olarak ortaya koyar.

Moğollara yani «Göktürk»lere İlhan padişah olmuştu. Tatar'ların hânı da «Sevinç» handı. Moğollar o taraftaki bütün kavimlerden daha kalabalık oldukları için hepsini ayrı ayrı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ezerlerdi. Moğollardan çok darbe yiyen «Sevinç han» Kırgız hanını ve daha başka illeri kandırdı hep birden Moğollara karşı ayaklandılar. Nihayet hiyle ile onlara galebe ettiler. Moğollar hep birarada yaşadıkları için düşmanları onları ortadan kaldırdılar. Yalnız İlhan'ın «Kıyan» isminde bir oğlu vardı ki, o sene evlendirmişti. Bir de «Tokuz» adlı bir yeğeni vardı. Bunlar zevceleri ile berâber düşmanların ellerinden kaçıb bir memlekete geldiler. Orada at, davar, deve pek boldu. Bunlar bu malları sürerek bir sarp dağ içinde kar yığılı bir yola uğradılar. Bu yol çok tehlikeli idi; fakat oradan geçtiler. Yalnız bir tek yolu olan bu dağın içerisi geniş ve güzeldi. Akarsular, çeşmeler, türlü sebzeler, yemişler, av hayvanları vardı. Hayvanlarının kışın etini, yazın sütünü yiyib içtiler, derisini giydiler. Dağların karı eridi. Oraya **«Ergenekon»** dediler. Bu iki adamdan çok nesil üredi. Dörtyüz yıl burada kalıb çoğaldılar. Nihayet buraya sığmayacaklarını anlayarak çıkmağa karar verdiler. Fakat yol bulunmuyordu. Bir demirci dedi ki: (Burada demirden bir dağ var, onu eritelim.) Hemen dağın geniş yerine bir kat odun bir kat kömür koydular, yetmiş deriden körük yapıp yetmiş yerde kurdular. Birikip körüklediler. Derhal yüklü bir deve geçecek kadar yol oldu. Çıktılar ve Tatar'lardan intikam aldılar. Bu sırada hükümdarları «Börteçene=Bozkurt» idi.

Bu menkıbenin «Tu-kiie» menkıbesi olduğu derhal anlaşılıyor. Burada yalnız kurt ortadan kaldırılmıştır ki, onun eskiden varlığı da son hükümdarın isminden çıkarılabilir. Buradaki «Bozkurt» Çin kaynaklarındaki «Ahiyenşe»den başka biri değildir.

11. Göktürk Menkıbesi Hakkında Târihî Bilgi

«Tu-kiie» menkıbesinin aynı kaynaktan geldiği pek açık olan iki şeklini karşılaştırdıktan sonra, «Tu-kiie»ler zamanında bu destanın mevcudiyet ve ehemmiyeti hakkında bazı îzahata daha girişebiliriz: «Tu-kiie»lerin bayraklarının tepesinde altından bir kurt başı olduğunu, Hakanın peyklerine «Böri: Kurt» adı verildiğini yukarıda söylemiştik; «Tu-kiie» Han'ın her yıl «Tegin»lerle birlikte ecdâdının mağarasına kurban kesmek için gidip, ziyaret ettiğini, bunun gibi «Batı Tu-kiie» Hâkanının da her yıl sekizinci ayın beşinde büyük memurlarından birini o mağarada icra edilen merâsime murahhas olarak gönderdiğini Çin kaynakları bize bildiriyor. Bütün bu âyinler, «Tu-kiie»lerin ken-

dilerini «Kurt nesli» saydıklarını, yâni kurdu kendileri için bir «*Ongun=Totem*» bildiklerini göstermektedir. Oğuz destanında da mühim bir mevkii olan Kurd'un «Tu-kiie» menkıbelerinde bu kadar ehemmiyet kazanması, işte bundan dolayıdır. Bütün bu bilgileri birleştirip terkib edince, bu menkıbenin «Tu-kiie»ler zamanında halk arasında yaşadığını ve hattâ Orhun yazısının yahud diğer yazıların kullanılması yaygınlaşınca, bunu esasta müşterek olmak üzere muhtelif şekillerde tespit ettiklerini tahmin edebiliriz.

Eski Çin kaynaklarıyla daha sonra İslâm tarihçilerinin kaydettikleri şekiller arasındaki derin benzeyiş bu faraziyeyi kabule kuvvetle müsaiddir.

Millî Türk destanının ilk parçasını teşkil eden Hiyung-Nu menkıbesi gibi ikinci safhayı gösteren «Tu-kiie» menkıbesi de herhalde İslâmiyetten evvel zabt ve tesbit olunmuştur.

12. «Göktürk» Dâiresinin İkinci Derecedeki Menkıbeleri «Köroğlu»

«Göktürk» devrine mensub olup bize kadar gelen ikinci derecedeki menkıbelerden biri de «Köroğlu» menkıbesidir. Oğuz Türklerinin bir kısmı daha «Sâsânîler»in son devirlerinde «Horasan» ve «Mâvera-yı Hazer» çöllerinde «Harezm-Esterâbad» hududunda yaşayarak «Tu-kiie»lerin hudud bekçiliğini yaparlar fırsat buldukça İran içerilerine çapullar yaparlardı. 717 senesinde «Yezid bin Muhelleb» tarafından fetholunan «Sol» hükümdarlığı da, Göktürk'lere bağlı olan bu göçebe Oğuzlar tarafından teşkil edilmişti. İşte «Köroğlu» menkıbesi, bu çöllerdeki Türkler arasında «İran-Oğuz» mücadelelerinin bir hâtırası olarak daha İslâmiyetten evvel vücûde gelmiş, İslâmiyetten sonra, Oğuzların Horasan'dan «İran, Azerbaycan, Anadolu»ya geldikleri sırada bu sahalara da naklolunmuştur. Bu menkıbede müstakil ve büyük bir hükümdarın değil hakana tâbi alelâde bir hudud «Tarhan»ının İranlılarla mücadeleleri bahis mevzuudur. Göçebe Türkmenler vasıtasıyla -yâni onlardan bazı şubelerin meselâ «Özbekler» gibi sonradan siyâsî kuruluşlara girmeleri sebebiyle- «Özbekler»e ve «Kazak»lara da geçen bu menkıbe, asırlardanberi «Maverâ-yı Hazer» Türkmenleri, Azerbaycan ve Anadolu Oğuzları arasında yaşamaktadır. Bu uzun devirlerdeki siyâsî ve içtimâî tekâmülün muhtelif sahalarda birbirinden farklı bir hareket hattı takibetmesi neticesinde tabiî bu menkıbe de birçok değişmelere uğramış ve onun muhtelif rivâyetleri meydana çıkmıştır. Bilhassa

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://dantey.org

XVI. yüzyıldanberi Sünnî Özbekler ve Türkmenlerle Şiî-İran arasında başlayan «millî-mezhebî» mücâdele bu rivâyetin çok değişikliklere uğraması ve aynı zamanda zenginleşmesiyle neticelendi. Bâzı tetkikçilerin sırf bu cihete bakarak «Köroğlu Sultan» menkıbesinin teşekkülünü bu devre getirmeleri doğru değildir: Çünkü, bu menkıbe daha XVI. yüzyıldan çok evvel Oğuz göçleriyle Azerbaycan'a ve Anadolu'ya kadar gelmiştir. İslâm istilâsından XVI. yüzyıla gelinceye kadar «Mâverâ-yı Hazer» çöllerinde ve «Harezm-Esterâbad» arasında bu menkıbenin teşekkülü için lüzumlu askerî ve siyâsî şartlar mevcud olmadığından *Zeki Velidî* Bey'in görüşü vechile bunu, Göktürk'lerle Sâsânîlerin mücadeleleri devrine getirmek zarurîdir.

4

«UYGUR DÂİRESİ»

13. «Uygur» Menkıbesinin Eski Şekli

«Alp Ertunga» menkıbesinin âdetâ bir nevi devâmı olmak üzere «Uygur» dâiresini gösterebiliriz. Aşağıda Çin kaynaklarındaki şeklini naklettiğimiz menkıbe Uygur hükümdarlarının menkıbevî menşe'ini ve sonraki Uygurların «Orhun» havâlisinden güneye «Hoço»ya göçlerini gösteren bir menkıbedir ki, bunu vücûde getiren târihî hâdiselerin mahiyetini yukarıda îzah etmiştik (Birinci bölüm, 10. paragraf). Herhalde bu menkıbenin de «Tungatekin» menkıbesi gibi, başlıca şehirli Türkler arasında geliştiği ve medenî bir gelişme kazanan «Doğu Türkistan» Uygur merkezlerinde -Maniheistler tarafından- birbirinden farklı rivâyetler halinde tesbit edilerek, sonraları bir taraftan Çin vekayinâmelerine, diğer taraftan H. VII. yüzyıla kadar İslâm kaynaklarına -birbirinden pekaz farkla- nakledildiği anlaşılıyor.

«İdikhu : İdikut» Uygur lehçesinde hükümdar demektir ve «Kauçang» hükümdarlarının hepsine bu unvan verilir. Eskiden bu hükümdarların yurdu Uyguristan'da idi. Orada «Holin» adlı bir dağ vardı ki ondan «Tuğla» ve «Selenga» adlı iki nehir çıkardı. Bir gece oradaki bir ağacın üstüne gökten mucizevî bir ışık indi. İki nehir arasında yaşıyan halk bunu dik-

katle takib ettiler. Ağacın gövdesinde -gebe bir kadına benzeyen- bir şişkinlik belirdi. O ışık dokuz ay on gün o şişkinliğin üzerinde durdu. Bu müddetin bitişinde, o şişkinlik yarıldı, içinden beş çocuk çıktı; o memleket ahalisi onları alıb büyüttüler. Bunların en küçüğünün adı Buğuhan idi. Çalışma yaşına girer girmez herkesi hükmü altına alarak hükümran oldu. Otuz batından fazla bir zaman geçtikten sonra «Yulun Tegin» hükümran oldu. Çinlilerle birçok harblerde bulundu. Nihayet bu hale bir son vermek için oğlu «Gali Tegin» Çin hükümdar ailesine mensub «Kiu-lien» adlı bir kızı almağa karar verdi. Bu prenses, sarayını «Hulin pili poli» yani «Hatun dağı»nda kurdu. Bu civarda «Tanrı dağı» isminde bir dağ güney tarafında da küçük dağ şeklinde ve «Kutlu Dağ» adını taşıyan başka bir kaya vardı. «Hulin»e Çin sefirleri bakıcıları ile berâber geldiler. Onlar kendi aralarında dediler ki: «Hulin»in saadeti bu kayaya bağlıdır; bu hükûmeti zayıflatmak için onu mahvetmeli mi? Bunun üzerine Tegin'i bularak Çinlilerle akdettiği bu izdivacın karşılığı olmak üzere o kaya parçasının kendilerine verilmesini istediler. Tegin râzı oldu. Lâkin kayanın büyüklüğü yerinden kımıldatılmasına mâni oluyordu. Kayanın etrafını odunlarla doldurup ateş verdiler, kayayı iyice kızdırdıktan sonra üzerine keskin sirke dökerek parçaladılar. Sonra o parçaları arabalara koyarak Çin'e götürdüler. Bu, büyük bir hâdise oldu: Memleketteki bütün kuşlar, hayvanlar, ağaçlar ve kayalar, rüzgâr ve dereler kendi dilleriyle bu kayanın gidişine ağladılar. Bundan yedi gün sonra da Tegin öldü. Ondan sonra bu memleket felâketten kurtulmadı. Halk aslâ rahat yüzü görmedi. Irmaklar göller kurudu, toprak mahsul vermez oldu. «Yulun Tegin»den sonraki hükümdarlardan bir çoğu süratle öldüler. Bunun üzerine hükümdarlar Payıtahtlarını «Hoço»ya nakletmeğe mecbur oldular ve hâkimiyetlerini oradan «Beş-balığ»a kadar genişlettiler.

14. Acem Kaynaklarındaki Şekil

Tarihçi «Alâüddin Atâ Melik Cüveynî» H. 658'de yazmış olduğu «Tarih-i Cihan-güşâ»sında yine Uygur kaynaklarına dayanarak bu menkıbeyi nakleder. O sahalarda bulunarak «Balasagun»daki eski Uygur âbidesini bile görmüş olan bu Acem tarihçi, Uygurların nesebleri hakkında -kendi rivâyetine göre- Uygur kitablarından ve kitâbelerinden istifâde etmiştir. Moğollar arasında İslâmiyet tesiri daha göze çarpmadığı bir zamanda yazılmış

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

olduğu için «Cüveynî» bu menkıbeyi İslâm zihniyetine göre değiştirmek mecburiyetini hissetmemiştir. Buna göre «Cüveynî»den hülâsa olarak aldığımız aşağıdaki şekil ile Çin kaynaklarındaki şekil arasında pek az bir fark vardır.

Menba'ını Karakurum'dan alan «Tuğla» ve «Selenga» ırmaklarının birleştiği «Kumlanco»da bir fındık ağacıyla bir kayın ağacı vardı. Bunların arasında bir dağ belirdi; bir gece o dağın üzerine gökten bir nur indi. Bu dağ günden güne büyüdü. Uygurlar bu hâli görünce hayrette kaldılar. Edeb ve tevazu ile o tarafa gittiler. Oradan güzel musiki sesleri geliyor ve geceleri otuz adım çevresinde bir nur görünüyordu. Nihayet doğum vakti geldi, dağda bir kapı açıldı. İçinde birbirinden ayrı beş dâire ve onlarda beş çocuk vardı. Ağızları üstünde asılı bir emzikle süt emiyorlardı. Halk ve ümerâ onlara fevkalâde hürmet ettiler. Büyüğünün adı «Sungur tegin» ikincisinin «Kutur tegin», üçüncüsünün «Tunga tegin», dördüncüsünün «Ur tegin», beşincisinin «Buku tegin» idi. Bunların Allah tarafından geldiğine inanan Uygurlar, içlerinden birini hükümdar yapmağa karar verdiler. «Buku» güzellik, zekâ ve ehliyetçe diğerlerinden üstün olduğundan, onu Han seçmeğe karar verdiler. Büyük bir şölen yaparak onu usulü üzere Hanlık tahtına geçirdiler. Cenab-ı Hak ona bilhassa üç karga vermişti ki, memlekette olub biteni ona haber verirlerdi. Bir gece Buku Han uyurken penceresinden bir kız girdi. Buku korktu. İkinci gece yine geldi, yine korktu. Üçüncü gece vezirin teşvikiyle kızla görüştü. Ak dağ'a giderek orada konuşuyorlardı. Bir gece ak sakallı ve ak değnekli bir ihtiyar rüyasına girdi. Ona fıstık şeklinde bir taş vererek: «Bu taşı sakladığınız müddetçe dünyanın dört bucağına hâkim olacaksınız» dedi. Buku Han'a çocuklarından biri halef oldu. Onlar zamanında ehlî ve vahşî bütün hayvanların kuşların hattâ çocukların (Göç! Göç!) diye teessürle bağırdıkları işidildi. Bu manevî işaret üzere mevkilerini bırakarak göç ettiler. Nerede durmak istedilerse, bu sesleri duydular. Nihayet (Beş-balığ)ın bulunduğu yere gelince ses kesildi; onlar da orada durdular ve beş mahalle yaparak «Beş-balığ» adını verdiler.

Menkıbenin bu şekliyle eski şeklinin mukayesesinden anlaşılıyor ki, Çinlilerin naklettikleri «Kut dağı» Buku Han'a ihtiyarın verdiği «Yada taşı»ndandır. Türklerin «*Yada taşı*» dedikleri ve kendisinde sihirli bir kuvvetin varlığını farzettikleri, bu taş

Türkler arasında pek eskidenberi bir «*Tılısım*» mâhiyetinde telakki edilmektedir ki, bu ehemmiyet bu menkıbenin teşekkülünde açıkça gözüküyor. Çocukların nurun dağa inmesinden vücûde gelmeleri «Buku Han»a nurun cesede girmiş hali demek olan kız'ın gelmesi de, başka birtakım tanınmış Türk-Moğol menkıbeleriyle derin bir benzerlik gösteriyor: Moğolların tarihlerinde tafsilâtiyle anlatılan «Alanguva: Alageyik» Karahitay sülâlesinin ilk vâlidesi, sonra Kırgız menkıbesindeki «Kırk kız»la «Kanklı» menkıbesindeki Han kızları, Karahanlılara mensub «Alanur hanım» hep bu suretle hâmile kalmışlardı. Böyle olmakla berâber «Cüveynî»de bu menkıbenin başıyla sonundaki «Göç» parçası arasına başka bir parça daha ilâve olunmuştur ki, onu Uygurlar arasında «*Maniheizm*»in kabulünü gösteren bir menkıbe sayabiliriz. Esasen yukarıdaki menkıbede de «*Maniheizm*»in tesiri göze çarpmaktadır.

15. «Maniheizm»in Kabulü Menkıbesi

«Cüveynî»nin Uygurlar hakkında naklettiği menkıbevî-tarihî parçalar arasında, biri de onların dinine âiddir. Bu menkıbeye göre, Uygurlar «*Putperest*» yâni «*Budist*» memleketi olan Hıtay hanına elçi göndererek «Tuyun: Budist rahib»ler istediler. Halbuki o zamana kadar onların ruhânîleri, sihirbaz «*Kam*»lardı. Uygurlar «Kam»larla yeni gelen «Tuyun»ları münâzaraya dâvet ettiler; hangi taraf galib gelirse Uygurlar o dine gireceklerdi. Tuyunlar «*Nom*» adlı mukaddes kitablarını okudular; bu kitab onların ma'kul kelâmlarını, birtakım bâtıl hikâye ve rivâyetleri, bütün peygamberlerin şeriatlerine uygun ahlâk hükümlerini, insanlara ve hayvanlara ezâ ve cefâ etmemeyi emrediyordu. «Cüveynî»ye göre, bunların mezhebi mütehalif (ikiyüzlü) idi, fakat ekseriyetle «Hululiye» mezhebine benziyordu. Nihayet Uygurlar «*Putperestliği*» kabul ettiler.

Uygurlar «Cüveynî» zamanında umumiyetle *Budist* oldukları yani «*Maniheizm*»den *Budizm*'e geçmiş bulundukları için İslâm tarihçisinin bu menkıbeyi âdeta, «*Budizm*»in kabulü şeklinde anlatmasına hiç hayret etmemelidir.

Hakikatte «Cüveynî» bu menkıbeleri Uygur kitâbelerinden aldığını söylemekte ve bu tafsilâtı Çin âlimlerinin «Oktay Kağan» zamanında «Ordu balık»da bulunan bir kitâbede okuduklarını da ilâve etmektedir. Ancak, yalnız bu «Tebdil-i din= (din değiştirme)» parçası değil, belki bütün Uygur menkıbesi, baştan başa «*Budizm*»den ziyâde «*Maniheizm*» izlerini gösteriyor. Menkıbenin başında zikredilen iki ağaç «*Mani*»nin «iki kök» veya «iki umde» adlı eserinde tarif edilen iki ağacın taklidi olduğu gibi «Hayat veren ışık» da yine bu dine aid bir takliddir. Bunun gibi beş çocuk, Maniheizm'e göre «*Ruh-ı Kadir*»*in* beş yardımcısıdır. Kız şeklindeki nur başka birtakım «Maniheist» menkıbelerinde de sık sık tesadüf edilen «Nur ve ziyâ bâkiresi»dir. Rüyada görünen ihtiyar, «*Mani*»nin kendisidir ki, Çin kaynaklarında ve «Turfan» duvar resimlerinde de hemen aynı şekilde tasvir olunmaktadır. Çin'den gelen «*Nom*» da «Lu-yang»dan gelen misyonerlerin getirdikleri -«Kara-balgasun» kitâbesinde zikredilen- «Maniheizm»-dir.

«Cüveynî» ayrıca halk arasında «Buku han»ın «Efrâsyâb» olmak üzere telâkki edildiğini söylüyor; «Dokuzoğuz»ların ve «Alp Ertunga» menkıbelerinin yaşadığı bir sahada teşekkül eden bu Uygur menkıbesinde de «Buku»nun «Efrâsyâb» olmak üzere tanınmasına hayret etmemelidir. Bizim görüşümüze göre, «Buku»yu 763'de «Maniheizm»i devlet dini olarak kabul eden Uygur hanı olarak saymak doğru değildir; Buku, o hanın ve o sülâlenin menkıbevî ceddidir. Esasen Cüveynî'nin ifâdesi de bu hususta hiç açık değildir. Böyle olunca Maniheistlerin Uygurların «Généalogie»lerine aid eski menkıbeleri alıp kendi dinî an'aneleriyle süsledikten sonra elimizdeki şeklin vücûde geldiğini söyleyebiliriz. Türkler arasında İslâmiyetten sonra vücûde gelen «Evliya Menkıbeleri»nde de «Maniheizm» ile «Budizm»in bazı kuvvetli izlerine tesadüf edildiğini ileriki bölümlerde göreceğiz.

5

NETİCE

16. Türk Destanlarına Aid Diğer Menkıbeler

Millî Türk destanının «Yaradılış» hakkındaki başlangıcı ile «Menkıbevî-Târihî» mahiyetteki başlıca dâirelerini gördük. Bu dâirelere mensub bâzı mühim parçaların -Meselâ: «Dede Korkut», «Köroğlu» gibi- sonraki zamanlarda tespit edilmiş olan rivâyetlerini, takvim tertibiyle âid oldukları bölümlerde, daha etraflıca tetkik edeceğiz; ayrıca İslâmiyetin Türkler arasında lâyıkıyla yerleşmesinden sonra meydana gelen birtakım destânî menkıbe-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

leri de yine geliştikleri içtimâî muhit içinde kısaca îzaha çalışacağız. Ancak şunu da ilâve etmeliyiz ki, daha bunların dışında, tarihî vesikalar vasıtasıyla zabt ve tespit edilmiş meselâ «*Alanguva*» menkıbesi «*Kırk kız*» menkıbesi gibi birtakım parçalarla, bugün muhtelif Türk şubelerinin halk edebiyâtında, masallarında, destanlarında yaşayan birçok eski menkıbeler, «Mevzu'a=Motif»ler de vardır. Millî târih ve etnoğrafyamıza âid incelemeler ilerledikçe millî Türk destanının genişliği ve zenginliği hakkındaki görüşlerimiz büsbütün kuvvetlenecektir. Avrupa milletlerinin, kendi millî destanlarını tetkik için XIX. yüzyıldan beri ne büyük bir gayret sarfettiklerini düşünürsek, bu uğurda yapılacak işlerin ne kadar verimli ve zarurî olduğu anlaşılır. Hattâ ilerdeki Türk san'atının millî ve müstakil bir san'at hâlinde gelişmesi, ancak bu tetkiklerin ilerlemesinden sonra kabil olacaktır. Alman ve Rus medeniyet tarihleri buna en güzel bir misal teşkil edebilir.

17. Türk Destanının Ortaçağ Avrupa Destanlarına Te'siri

«Letourneau» isminde bir Fransız âlimi 1894'de neşrettiği bir eserde, eski ve terk edilmiş «Irk nazariyesi»ne dayanarak «Türklerin millî bir destana mâlik olamayacaklarını» ileri sürmüştü. Bu eskimiş nazariyenin çürüklüğü artık tamamiyle anlaşıldığı gibi, millî destanımızın mevcudiyeti hakkında yukarıda verilen îzâhat da o iddianın manâsızlığını kesin surette göstermeğe kâfidir, ümidindeyiz. Diğer taraftan «Potanin» isminde bir Rus âlimi, Türk ve Moğol destanını «Kuzey Asya Destanı» ismi altında müstakil bir «bütün» gibi tetkik ederek, muhtelif eserlerinde ve bilhassa «Ortaçağ Avrupa destanında şark mevzu'ları» ismiyle 1899'da yayımlanmış olan büyük ve mühim eserinde, bunları muhtelif Avrupa destanlarıyla mukayese etmiş ve bunun Batı Asya ve Avrupa milletlerine hattâ Yahudi ve Hıristiyan Ahd-i atik (Mukaddes kitab)lerine tesir ettiğini ispata çalışmıştır. Ona göre; İslâvların ve Finlerin, Cermenlerin, Fransızların eski halk edebiyatlarındaki «Destânî=Epique» motiflerin ilk nümuneleri, Türk-Moğollara âiddir; Merkezî Avrupa kavimlerinin vücûde getirdikleri destânî halk edebiyatının ilk esaslarını kurmak rolü bu suretle «Attilâ»nın «Hun»larına dönüktür. Hakikatte de «Attilâ»nın ve «Hun»ların Avrupa'nın ortaçağdaki destânî edebiyâtı üzerinde tesirleri o kadar büyüktür ki, Alman edebiyatının bâzı tarihçileri onun «Cermen» destanındaki ehemmiyetini Yunan destanındaki «Ağamemnon»a benzetmektedirler. Rusların millî destanı olan M.S. XII. yüzyıla âid «İgor'un seferi» de hemen baştan başa, Rusların Kıpcak Türkleriyle cenklerinden bahseder. Bu destanda Türk unsurunun ehemmiyeti, hattâ birçok Türk kelimelerinin mevcudiyeti, artık kesinlikle anlaşılmıştır. Güney-doğu Avrupa milletlerinin: Sırpların, Yunanlıların v.s. bu cins mahsulleri üzerinde de yine Türklerin çok büyük tesiri olmuştur. İşte bütün bunlar Türk destanının âdeta âlem-şümûl ehemmiyeti ve bu hususda yapılacak tetkiklerin lüzum ve zarureti hakkında bir fikir vermeğe kâfidir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLK ŞİİRLER ve İLK ŞÂİRLER

1. Âyinlerde Bedii Unsur

«Güzel san'atlar ismi altında toplanan» şiir, musiki, heykeltıraşî, resim, mimârî, raks» önce dinden yâni dinî âyinlerden doğmuş, uzun müddet tamâmiyle dinî bir mahiyette kalmıştır. İnsan cemiyetlerinde insanlığın zihnî faaliyeti yavaş yavaş «dinî şekiller»den «Lâdinî=dindışı» şekillere geçerek «Dinî âyinler» daha sonra «dindışı oyunlar» mâhiyetini alır; ve itikadları doğuran faaliyet, san'at eserlerini de vücûde getirir. İptidâî kavimlerde birtakım dinî temsiller vardır ki, yalnız icrâ edilişleri bakımından değil gâyeleri bakımından da temâşâ eserlerini hatırlatır. Bu gibi merâsim görünüşte de bir eğlenceye benzer: katılanların gülüp eğlendiği açıkça görülür.

İptidâî kavimlerde sırf dinî olduğu için kadınlarla yabancıların giremediği mukaddes bir yerde yapılan âyinlerden, kadınlarla çocukların ve yabancıların kabul edilmediği ve fakat her yerde icrâ edilmesi bakımından bir dereceye kadar «cismâni» sayılabilen «yarı dinî âyinler» ve artık hiçbir dinî mâhiyeti kalmamış umumî eğlencelere kadar, bütün içtimâî tezahürlerde «Bedii» bir mâhiyet vardır.

Orada, aynı dinî hisle mütehassis olan inanmışların, sıçradığı, döndüğü, raksettiği, bağırdığı, terennüm ettiği görülür ki, bütün bunları, bedii bir ihtiyâcın ifâdesi saymak mümkün değildir. İptidâî cemiyetlerde bedii hissin ilk görünüşü «Raks» şeklindedir; fakat bunda «şiir» ile «musiki»nin ilk tohumları vardır. Şiir, raksdan ayrıldıktan sonra, daha uzun zaman musiki ile alâkasını muhafaza eder ve mutlaka bir beste ile yahud bir musiki âletinin eşliğinde terennüm olunur. Bu devirdeki şiirler filan veya

falan şahsın değil, bütün bir «semiyye» veya bir kabilenin ortak malıdır ve ekseriyâ dinî yâhud sihrî bir mâhiyeti hâizdir. Fakat içtimâî iş bölümü tesirini göstermeğe başlayınca yavaş yavaş «Muganni-şâir» zümreleri teşekküle başlar. Eski Yunanlılarda gördüğümüz «Aed»ler, «Rapzod»lar işte bu devre âiddir. İlk devirlerde rahiblik veya sihirbazlık yapan şâirlerin sırf bedii mâhiyet alabilmesi, çok sonraki zamanlarda olur. Hele şiirin beste ve çalgıdan kurtularak alelâde inşâd olunabilmesi için, uzun asırlar ister. Herhalde yeryüzündeki bütün milletlerin ilk edebî mahsulleri, musiki ve raks ile berâber ve uygun olarak dinî bir şekilde vücûde gelmiştir.

2. İlk Şâirlerimiz

Bütün milletlerde olduğu gibi Türklerde de daha yazı yayılmadan evvel «Millî-şifâhî» bir edebiyat vardı. Bu edebiyat, muhtelif yazıların Türkler arasına yayılmasından sonra da devâm etmiş ve Türkler muhtelif medeniyet dâirelerinin tesiri altında bulundukları zaman yine kuvvetle yaşayıp durmuştur. İleride îzah edeceğimiz gibi, Türkler üzerinde en kuvvetli tesir icrâ etmiş olan İslâmiyetin girip, yerleşmesinden sonra bile, putperestlik zamanından kalma eski edebî şekillere veya eski mevzuların İslâmî bir renk almış tarzlarına tesâdüf olunabilir.

En eski Türk şâirleri -Tonguz'ların «*Şaman*», Altay Türklerinin «*Kam*», Yakutların «*Oyun*», Kırgızların «*Bahşı*», Oğuzların «*Ozan*» dedikleri- «Sâhir-Şâir»lerdir. «Sihirbazlık, rakkaslık, musikişinaslık, hekimlik, şâirlik» gibi birçok vasıfları kendilerinde toplayan bu adamların, halk üzerinde büyük bir ehemmiyetleri vardı. Muhtelif zaman ve mekânlarda bunlara verilen ehemmiyet ve kıymet derecesi, kıyafetleri, kullandıkları musiki âleti, yaptıkları muhtelif işlerin şekli, tabiî değişiyordu; fakat «Semadaki ma'budlara türlü maksadlarla kurban takdim etmek, ölünün ruhunu yerin dibine göndermek, fenâlıklar, muhtelif hastalıklar ve ölümler gibi habis cinler tarafından gelen işleri efsûnla menetmek, hastaları tedâvi eylemek, bâzı ölülerin ruhunu semâya yollamak, hâtıralarını yaşatmak» gibi muhtelif içtimâî vazifeler, hep ona âiddi. Bütün bu muhtelif işler için tabiî çeşitli âyinler vardı; bunların bir kısmı unutulmakla yahud şeklini değiştirmekle berâber bir kısmı hâlâ «Kırgızlar» arasında «Altaylılar»da yaşamaktadır. «*Bahşı-Ozan*» bu âyinlerde kendinden geçmiş bir hâle gelerek tepinip sıçrarken birtakım şiirler de inşâd eder ve on-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ları kendi musiki âletiyle çalar; husûsî bir beste ile berâber olan ve sihirli bir tesiri olduğu sayılan bu sihirli güfteler, Türk şiirinin en eski şeklini teşkil etmektedir ki, bunların eski örnekleri zamanımıza kadar gelememiştir.

Etnoğrafların bugünkü «Bahşı»lar hakkında verdikleri izâhat, bu eski devir şâirleri hakkında bize daha iyi bir fikir verebilir: «Bahşı», Şamanların davulu yerine bir nevi keman kullanmaktadır ki buna **«Kopuz»** derler. Bahşı, ayniyle bizim çalgıcılarımızın Viyolonsel'i koydukları gibi kopuzu önüne koyar ve baso kemanın yayına benzeyen bir yayı üzerine dokundurur. Kopuzun üzerine, bükülmüş at kılından iki kiriş gerilmiş ve sapına birçok demir ziller bağlanmış olup, çalgıcı kemanı kımıldattığı zaman, şakırdayan bir gürültü hâsıl olur. «Bahşı»nın bundan başka bir de asâsı vardır ki ucuna dörtköşe bir tahtacık yerleştirilmiş, etrafına bir çok ufak demir parçaları asılmıştır. Bahşı efsûnu ile uygun bir teganni ile berâber kopuzu çalmağa başlar; sonra asâyı yakalayarak şiddetli bir raks sırasında fırıldak gibi döndürür ki bu suretle müdhiş bir gürültü belirir. Bunu ekseriya iki Bahşı berâber yaparlar: Biri kopuzu çalar, diğeri de asâ ile sıçrayarak danseder. Böyle olmakla berâber başka Bahşı'lar da vardır ki bu âletler olmadığı halde san'atlarını icra ederler.

«Üfürükçülük» sırasında, Bahşı, Şaman gibi o derece bir vecd ve istiğraka gelir ki, kimseye bir fenâlık yapamaması için sıkı sıkıya tutulmak mecburiyetinde kalınır. Bahşılara itikad bugün umumî vicdanda hiçbir dayanak bulamadığından, o fiillerini icra etmek için, halkı bir şaman'dan daha ziyâde korkutacak tarzda hareket mecburiyetindedir. İşte bunun için cidden çok dehşet veren sıçramalar yapar, gözlerini korkunç bir şekilde dolaştırır, dişlerini gıcırdatır, bir çılgın gibi etrâfına vurarak sarsılır, kendinden geçmiş olarak o kadar korkunç hüner ve mârifetlerde bulunur ki, Kırgızlar onlardan ancak büyük bir dehşetle bahsederler. Bahşıların kıpkırmızı demiri yakaladıklarını, büyük iğneleri parmak derinliğinde kendi etlerine batırdıklarını, akkor halindeki demiri yaladıklarını, aynı demir üzerine çıplak ayakları ile bastıkları zaman demirin üzerine su dökülmüş gibi cızladığını hikâye ederler... Bir Kırgız hayâtından korkulacak derecede hasta olur ve kocakarıların hekimliği fayda vermezse, bir Bahşı çağırılır. «Bahşı»yı hiç bir şekilde İslâmî terbiye almamış olan kimseler çağırır. İslâmî terbiye almış olanlar bir Molla çağırıp dua ettirirler. Bahşı evvelâ hastanın nabzına bakar ve aynı zamanda anlaşılmaz çeşitli sözler söyler. Sonra kopuzu ile otururak hastaya birçok şeyler çalar ki buna kopuzun şangırtısı eklendiği gibi Bahşı da aynı zamanda yarım sesle efsunkâr mâhiyetteki türküsünü söyler. İşte bu tasvir edilen sahne bize eski Türk şâirlerinin, daha İslâmiyetten önceki devirlerdeki içtimâî vaziyetlerini ve yaptıkları çeşitli vazifeleri çok açık bir şekilde gösterebilir. Çünkü Kırgızların içtimâî hayatı asırların geçmesine ve İslâmlığın görünürdeki tesirlerine rağmen büyük bir değişmeye uğramamış eski şeklini -hiç olmazsa umumî hatlarıyle- muhafaza etmiştir.

Çeşitli yerlerdeki Türkler çeşitli zamanlarda «Çin, Hind, İran» tesirleri altında, yahud İslâm medeniyetinin nüfuzu altında kaldıkları zamanlarda bile «Bahşı-Ozan»ların içtimâî kıymetlerine büsbütün zarar gelmedi. Hele iptidâî ve millî dinin muhafaza edildiği yer ve zamanlarda, onların nüfuzu çok genişti. Eski Türk ordularında hükümdarların yanında mutlaka «Ozan»lar bulunuyor, onların kopuzlarla çaldıkları ve okudukları şiirler, bütün bir milletin zevkini okşuyordu. Onlar yalnız yeni vak'alara ve kahramanlık menkıbelerine ait şiirler, yahud ölüler vasfında mersiyeler tanzim etmekle kalmazlar, ayrıca «Millî Türk Destan»ından alınmış parçalar da terennüm ederlerdi. Bu Ozanlar İslâmiyetin tesirinden sonra da büsbütün silinip ortadan kalkmadılar, içtimâî iş bölümü sonunda büyük merkezlerde şâirlik, bakıcılık, efsunculuk, müneccimlik yavaş yavaş ayrılmıştı: Hastaları hekimler veya efsûncular, kökçüler tedâvi ediyor, musiki âletlerini musikişinaslar çalıyor, şiir ve edebiyat ile uğraşmak ise ya halk şâirlerine yahud İslâm medreselerinde Arab ve Acem edebiyat ve ilimlerini öğrenmiş dânişmendlere düşüyor, eski «Bahşı-Ozan»ların menkıbeleri ise artık İslâm mutasavvıflarına isnad olunuyordu. Fakat Ozanlar, ellerinde sazları ile, yine birer müslüman -hattâ az çok mutasavvıf- halk şâiri olarak kalmışdılar.

3. Âyinlerde Şiir

Eski Türk hayatında dinî bir mahiyeti hâiz olan muayyen kaidelere bağlı üç büyük âyin vardır. Bunlardan birincisi; «*Sığır*» yâni öküz denilen umumî sürgün avlarıdır; «*Sığır*» yâni öküz «Oğuz»ların millî totemi olduğu cihetle, bu av ilk devirlerde bir «Kominyon» âyininin bir girişi olup, bu âyin de, mukaddes öküzün avlanmasından sonra bir kominyon ziyâfeti yapmaktan

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ibâretti. Oğuz boylarının ongunları umumiyetle avcı kuşlar olması, bu millî av merasiminin dinî teşkilât ile ve «*Totemizm*» ile pek ziyâde alâkası olduğunu izah ediyor. Muhtelif zaman ve mekândaki Türk zümreleri arasında, dinî veya dindışı, muhtelif şekillerde tesâdüf edilmekle berâber herhalde aynı kökten çıktığı muhakkak olan bu umumî av merâsimi, hattâ menkıbelerde de vardır. Daha eski Türk hâkanlıklarından başlayarak, *Gazneliler*'de, *Selçuklular*'da, *Cengizîler*'de, *Timurlular*'da, *Osmanlılar*'da ve daha başka birtakım Türk sülâlelerinde mevcud olan bu avlar, o zamanlar eski dinî mahiyetini kaybetmiş olmakla berâber, yine onun bir kalıntısı olarak, kat'i ve kararlı birtakım teşrifat hükümlerine bağlı idi; Cengiz Yasası'nda bu av merâsimi hakkında uzun birtakım kaideler ve hükümler vardır. Hattâ bundan dolayı, Osmanlılar da dâhil olduğu halde, bütün eski Türk devletlerinde, bu avcılık terimleriyle alâkadar idârî ve askerî birçok memuriyetlere tesâdüf olunur. Bu umumî av âyinlerinde şiirin ve şâirin mevkii ve ehemmiyeti pek açıktır: En eski zamanlarda bu avların mes'ud ve bereketli olması için «dinî-sihrî» neşideler söyleyen «şâir-ruhânî»ler, yeni dinler geldikten ve eski «*Totemizm*» akîdeleri kalktıktan sonra, avları takıbeden ziyâfetlerde hükümdârın büyüklüğünü ve ululuğunu şiirle ifâde eden medhiyeler, yahud eski kahramanların menkıbelerini anlatan kahramanlık destanları okuyorlardı. Umumî av âyinlerinin daha başka bir şekli sayabileceğimiz muharebelerde de böyle oluyordu. Zafer gününü takibeden akşamlarda «Ozan»lar ellerinde kopuzlar olduğu halde o günkü kahramanlık sahnelerini yaşatıyorlardı.

Böyle zamanlarda en ziyâde kahramanca, cengâverâne birtakım destanlar okunuyor, bilhassa Oğuz menkıbeleri, terennüm olunuyordu. Herhalde, umumî avlarda başlangıçta dinî ve sonra hamasetkârâne destanlar okuyan ve musiki âletiyle terennüm eyleyen şâirlerden sonraları, Zafernâmeciler, Şehnâmeciler, halk destancıları çıkmıştır.

İkinci bir âyin de «*Şilan=Şölen*» veya «*Ceşn*» yahud «*Toy*» dedikleri umumî kurban ziyâfetleridir. Dinin muhtelif şekillerinde mevcud olan bu kurbanların esâsı, ma'budu da ziyâfete iştirak ettiren bir «Kominyon»dan başka birşey değildir. Fakat Oğuz boylarının kurbanlarında hususî bir hal vardır ki o da şölende her boy'a kurbanın muayyen bir uzvunun verilmesidir. Tâ Oğuz destanından başlayarak muhtelif zamanlarda ve yerlerdeki Türk saltanatlarında buna tesâdüf ediyoruz. Selçuklularda, Timurlularda, Cengizîlerde, Türkistan hanlıklarında, muayyen teşrifat kaidelerine tâbi olan bu ziyâfetler mevcuddur. İşte eski Türk «Bahşı-

Ozan»ları şölen'in daha dinî mahiyetini muhafaza ettiği iptidâî zamanlarda, kopuzlarıyla «Dinî-Sihrî» nağmeler söylerler, günlük hayâtın yorgunluklarıyla ezilen dimağları şe'niyet âleminden uzak, başka bir âleme nakledlerlerdi. İslâmiyetten evvel, Şölenlerde pek mühim bir mevkii olan «Şâir»in ehemmiyeti, İslâmiyetin tesiri ve içtimâî iş bölümünün neticesi olarak, tabiatiyle azaldı. Eskiden kopuzlarıyla Oğuz menkıbelerini umumî ziyâfetlerde hâkanın huzurunda terennüm eden «Ozan»ların yerine yavaş yavaş İrânî şiir ve musiki girdi ve nihâyet millî «şâir-bestekâr-musikişinas»ı saraydan çıkarıp halk arasına attı. Saray şâirleri İran edebiyâtından alınmış vezinler ve şekillerle «Şehnâme»den aktarılan Acem mazmunlarını yazıyorlar, musikinaşlar o güfteleri millî zevke tamamiyle yabancı bir âhenkle besteleyerek terennüm ediyorlardı.

Türklerin, kökünde dinî bir mahiyet taşıyan âyinlerinden biri de, pek eski zamanlardan beri gördüğümüz «*Yuğ*»lar yâni umumî matem âyinleridir ki, muhtelif Türk sülâlelerinde bu matem âyinini belli kaidelere bağlı olarak görüyoruz. Birtakım Türkler arasında hâlâ -kısmen- yaşayan bu mâtem âyinlerinde şiirin ve şâirin mevkii, diğer âyinlerde olduğu gibi, gayet açıktır. İlk zamanlarda tamamiyle ruhânî bir mahiyet taşıyan «Bahşı-Ozan» ölünün defni için münasib zamanı seçiyor, kopuzu ile çaldığı esrarlı birtakım nağmelerin tesiri ile onun ruhuna istirahat bahşediyor, tanzim ve terennüm ettiği güfte ve bestelerle matem merâsimini canlandırıyordu. Şâirin sırf dinî veya sihrî-dinî bir vazife yaptığı ilk zamanlar geçince, mâtem âyinlerinde ölünün sevgili hâtırasını yaşatacak şiirler meydana gelmeğe başladı: Onun kahramanlıkları heyecanlı bir edâ ile terennüm ediliyor, menkıbeleri kopuzun eşliği ile müteessir ve heyecanlı bir kitleye karşı okunuyordu. Türklerin halk edebiyâtında mevcud kahramanlık mevzularının, destanlarının büyük bir kısmı, şüphesiz bu mâtem âyinlerinin bir kalıntısı sayılabilir.

Elimizdeki tarihî vesikalara göre, «Attilâ»nın vefâtında ordudaki şâirler hemen birtakım mersiyeler tanzim etmişlerdi. Ölen hükümdarlar yahud hükümdar ailesine mensûb kahramanlar hakkında «*Sagu: mersiye*»ler tanzim etmek bu âyinlerin en lüzumlu işlerindendi.

İşte bütün bu dinî âyinlerde vücûde gelen eserler, gerek şölenlerdeki kasideler, gerek sığırdaki destanlar, gerek yuğlardaki mersiyeler, başlangıçta dinî bir mahiyet taşıyan ulûhîleştirilen ma'butlara mahsus birer «İlâhî-hymne» hâlinde iken, yavaş ya-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

vaş «Sihrî-dinî» bir mahiyet almış ve nihâyet «dindışı» olup kalmıştır. Böyle olunca eski ma'budlar yerine menkıbevî kahramanların, onların yerine de hükümdarların ve tarihî kahramanların menkıbeleri söylenmeğe başlandı. Uzun yüzyıllar, yâni şiir ile musiki birbirinden ayrılıncaya kadar, kopuzların eşliğiyle terennüm edilen bu kasideler, mersiyeler, destanlar, ilk zamanlarda tabiî birbiriyle kaynaşmış ve karışmıştı. Bu devirlerden geçen bütün kavimlerin eski şiirlerinde meselâ «*Lirizm*» nasıl «destan» ve «temâşa» unsurlarıyla kaynaşık bulunmuşsa, aynı hal Türklerin ilk şiirlerinde de mevcuddu. Meselâ bir mersiyede yalnız lirizm değil geniş bir nispette destan unsuru da bulunuyor; şâir bir taraftan kahramanın vefâtına pek coşkun bir hisle ağlarken, diğer taraftan tamamiyle süskun ve ağır bir edâ ile, onun menkıbelerini, cenklerini, kahramanlıklarını anlatıyordu. Bununla berâber daha sonraki devirlerde, edebî eserleri, içinde bulunan galib unsura göre tasnif mümkündür. Türklerin en eski devirlerine ait eserler bütün milletlerin ilk verimleri gibi, yalnız bir ferde değil bütün bir içtimâî heyete -meselâ bir semiyyeye veyahud bir kabileye, yahud bir kavme- âid müşterek mahsûllerdir. Türk şiirinin bize kadar gelebilen en eski şekillerini ihtivâ eden «*Divanü Lûgati't-Türk*»den yalnız «*Cücü*» isminde bir şâirin ismini öğrenmekle berâber kitabdaki şiirlerin kime âid olduğunu katiyen bilmiyoruz. Hülâsa bugünkü bilgimize göre, Türklerde edebî gelişmenin ilk safhalarının başka milletlerdekinden tamâmen farksız olduğunu büyük bir kesinlikle iddia edebiliriz.

4. Kopuz

Her milletin kendi ilk nağmelerini terennüme mahsus millî bir sazı vardır ki esâtirine, menkıbelerine girer ve hâtırası edebiyâtında yüzyıllar boyunca saklanır. İşte en eski Türk «Bahşı-Ozan»larının sagular, destanlar okurken yahud yarı dinî âyinlerde kullandıkları en eski musiki âleti de «Kopuz»dur. Arabların uduna pek benzeyen «kopuz»a en eski zamanlardan başlayarak, muhtelif yüzyıllarda ve muhtelif Türk memleketlerinde dâima tesadüf olunur. Selçuklu ordularında ve hükümdarların saraylarında, ozanlardan başka ayrıca kopuzcular da vardı. Osmanlılar zamanında da H. XII. yüzyıla kadar her tarafta kopuza ve kopuzculara rastgeliyoruz. H. XI. yüzyılda Rumeli serhadlerinde, Macaristan içerlerinde «Türk kopuzu» pek ziyâde yayılmıştı. Bunun başlıca sebebi, Osmanlılar daha Rumeli'ye geçmezden evvel, Karadeniz'in yukarısından dolaşarak Avrupa topraklarını işgal eden Türk kavimlerinin kopuzu oralara kadar götürmeleridir. Büyük bir ihtimalle «Attilâ» ordusunda kopuzcular olduğu gibi, Macarlarda ve Ukraynalılarda da «*Attilâ*» istilâsından beri kopuz ve kopuzcular vardı. «*Yır*»lar, «*Koşuk: Koşma*»lar dâima kopuzun telleri üzerinde terennüm ediliyor, milletin bütün hisleri onda kendisine bir ifâde vasıtası buluyordu. Sonraları saz şâirlerinin kullandıkları «Buzuk» gibi muhtelif sazlar, tamâmiyle, eski Türk «Kopuz»unun değişik ve sonraki şeklidir.

5. Türklerde Musîki

Türklerin ilk edebî verimlerinin dinî bir mâhiyet taşıdığını, raks ve musiki ile dâimâ berâber olduğunu biraz evvel anlatmıştık. Şu halde Türk musikisinin en eski şeklini «Bahşı-Ozan»ların kopuzlarla çaldıkları sihrî nağmelerde aramak icabeder. İlk safhalarda şiir ve musiki ile birlikte olan raks ayrıldıktan sonra bile, şiir ile musikinin kaynaşması daha asırlarca devam etmiş yâni bütün milletlerde olduğu gibi Türklerde de «Ozan» ile «kopuzcu» pek sonraki zamanlarda ayrılmıştır.

Eski Türklerde musiki ve oyun halk arasında pek yayılmıştı. Eski Çin seyyahlarından biri «Turfan» ahâlisinin seyahata çıktıkları zaman musiki âletlerini yanlarında taşıyacak kadar musikiye tutkun olduğunu söylediği gibi, diğer Çin kaynakları da Türklerin musiki ile alâkasından, gerek «Tu-kiie»lerde, gerek «Uygur»larda, askerî müzikanın mevcudiyetinden bahsediyorlar. İslâm musiki müelliflerinden bâzısının eski Türk musikisi hakkında verdikleri bilgilere göre, Türklerin Arab ve Acemlerden ayrı millî bir musikileri olduğuna hükmedebiliriz: Türklerin musiki âletleriyle icra ettikleri terennümlere «Gök», sesle okuduklarına «Ir» ve «Dule» derlerdi. «Gök»lerin adedi senenin günlerine müsavi olmak üzere 366 olup, hergün Hâkanın huzurunda bunlardan birinin terennümü teşrifat gereklerindendi. Yalnız bunlardan 9 tanesinin hergün terennümü alışılagelmiş bir âdet idi. Görülüyor ki, bu tafsilât tamâmiyle dinî bir mahiyet göstermektedir. «Gök» yâni «Beste»nin güfteden ayrılmış olması, bu tafsilâtın epey sonraki bir gelişme devresine âit olduğunu göstermekte ise de, bu millî musikide henüz dinî bir kalıntı göze çarpıyor: Çünkü dokuz adedi Türk ve Moğol'larda mukaddes sayılırdı; Eski Türk hayatının birçok safhalarında bu kudsiyete tesâdüf olunur. Eski Türk hâkanlarının ordugâhlarında hergün

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

«9 Gök» çalınması, sonraları Cengizîlere, Timurlulara, Selçuklulara, Harezmîlere geçmişti. Bu devletlerin hepsinde de askerî müzika vardı. Osmanlıların esas olarak Selçuklulardan aldıkları «Mehterhâne» teşkilâtında dokuz adedine büyük bir ehemmiyet verilmesi, «9 Gök»ün muhtelif zaman ve yerlerdeki Türk devletlerinde umumiyetle varlığına ve böyle olunca dinî bir âyin kalıntısı olduğuna kuvvetli bir delil teşkil eder.

«Gök» kelimesi eski Türkçede «âhenk ve sedâ, beste -şiirin vezni- senede bir kere her şehirde yapılan eğlenceli destan» manâlarına gelir ki, bu eski Türklerde nazmın beste ve oyunla berâber olarak meydana geldiğine başka bir delil sayılabilir. Eski musiki müelliflerine göre, bu «Gök»ler daha ziyâde «Uşşak, Buselik» gibi kahramanlığı coşturan makamlarda olurdu ve bunlardan hepsinin usûl ve tarzı muayyen idi. Herhalde Türkler arasında, İslâmiyetten evvel, menşe bakımından dinî mahiyette olan bir musiki de vardı.

6. İlk Mevzular

En eski Türk şâirlerinin cemiyetteki vazifesi ve mevkii düşünülecek olursa, onlar tarafından tertib ve toplantılarda terennüm olunan ilk mevzuların neden ibâret olduğu kolayca anlaşılır. Muhtelif âyinler sırasında «inşad (sesli ve güzel okuma)» edilerek dinî ve sihirli bir mahiyet taşıdığı sayılan en eski Türk terennümlerinden bize hemen hiç birşey kalmamıştır. Bugün bize geçebilen en eski örnekler, «*Divânü Lûgati't-Türk*»deki eserlerden ibârettir. Halk edebiyâtı asırlar geçerken pek az değişikliğe uğradığı cihetle, H. V. yüzyılda zabtedilmiş olan bu eserler, bize İslâmiyetten evvelki devirlerin edebî verimleri hakkında tam ve kesin bir fikir verebilir.

Elimizde mevcud eserlerin en eskisi olmak üzere, şölenlerde, sığırlarda, yuğlarda terennüm edilen kasideleri, kahramanlık şiirlerini, mersiyeleri gösterebiliriz. Evvelâ ölen reislerin, hükümdarların, kahramanların menkıbelerini terennüm eden ozanlar, yavaş yavaş yaşayan reislerin, hükümdarların, «Hatun: Melike»lerin medihleri ile de uğraşmışlardır. Bunların şüphesiz en mühim kısmını teşkil eden «Millî destan» hakkında geçen bölümde bilgi verilmişti. Kopuzların eşliğinde terennüm edilen -ve bize eski şekilleri değil, yalnız mealleri gelebilen- o destan kalıntılarını bir tarafa bırakacak olursak, bu devrin en mühim mahsûlü olarak «Sagu: Mersiye»leri görürüz.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

7. Sagu: Mersiye

Önceleri Yuğ'larda, umumî toplantılarda -ilk zamanlarda sırf dinî, sonraki devirlerde daha çok bedîî bir gâye gözetilerek- «Kopuz»ların eşliğinde terennüm olunan «mersiye»ler eski Türk şiirinin belki en mühim kısmıdır. Belli vezinlerle, belli bir şekilde tertib edilen bu mersiyeler umumiyetle uzun olur. Ölünün faziletleri, cenklerinin muhtelif safhaları, düşmanlara nasıl saldırdığı cenklerin nerede olduğu, kahramanların nasıl öldüğü, ölen için bütün kavmin, hattâ bütün tabiatın ne kadar çok müteessir olduğu, birer birer tasvir edilir. Bunlarda sagucu mersiyeyi ya kendi ağzından söyler; yahud ölünün ağzından nakleder. Bu millî mersiyeler umumiyetle coşkun ve heyecanlı olur; şâir coşarak ölenin cömertliğinden ve iyi kalbliliğinden, nihayet feleğin okuna nasıl hedef olduğundan söz ederken, kendi de tabiatla berâber ağlar; dağları, taşları, bulutları, güneşi, ayı, yıldızları acısına iştirak ettirir. Mecazlar basit ve gelişmemiş olmakla berâber, samimî ve renklidir. Türk şâiri mecazlı, istiâreli ifâdelerden çok hoşlanır: Yaz yeli eserek kırlarda ovalarda kırmızı, yeşil, sarı renkler birbiriyle karıştığı, türlü çiçekler açtığı zaman, mer'alarda, koyunlar, oğlaklar, otlar, südler sağılır, kısraklar kişner; o vakit Türk beğleri, alpleri atlarına binerek düşman illerine saldırırlar. Nerede harb olduysa yâni kahraman nerde öldü ise, sagucu orayı anlatır. Mersiyelerin asıl mühim ve kuvvetli parçaları, işte bu kahramanlık hislerini terennüm eden, cenkleri anlatan parçalardır. Atlara binerek kuşlar gibi avlarının üzerine, düşmana saldırdıklarını, onları kesip doğradıklarını söyleyen Türk kahramanı: «Öfkelendim arslan gibi kükreyerek dışarıya çıktım, Alplerin kafalarını doğradım, artık bana kim karşı çıkabilir?» diye bağırır. Bâzı vakit av sahnelerini de tasvir eden bu mersiyelerde, At'a da büyük bir mevki verilmiştir: At gelecek felâketi hisseder, pusudaki düşmanları duyar, dostları bilir; âdetâ o da unutulamayacak bir kahramandır. Esasen biz «Orhun» âbidelerinde de atın bu ehemmiyetini görüyoruz: At, şan ve şerefin, galebenin timsâli olduğu gibi, «Atsız olmak» da zaafın, mağlûbiyetin, aczin ifâdesidir.

Bu mersiyelerde yalnız tabiata değil, hayatın bütün görünüşlerine karşı çok derin bir vecd ve istiğrak duyulur: Yaz gelince karların eriyerek bülbüllerin öteceğini, mesud çiftlerin sevişeceğini söyleyerek hayatın zevkini derinden duyan sagucu, bir güzel gördüğü zaman, yüzünü aya, boyunu ardıç ağacına benzeti-

verir, bütün âşıklar gibi sevgilisinin güzelliğinden, cefasından, sihirli gözlerinden, söz edip ağlar. Kırların ovaların güzelliğini, ayaz geceleri, vahşî bozkırları, dumanlı tepeleri, buzlu nehirleri, terennüm eden Türk şâiri, kuşlara, ördeklere, kazlara, küçük su kuşlarına karşı samimî bir muhabbet besler. Mecazlarını kurarken, bulutlara, güneşe, aya, bülbüle başvurur. Fakat bu hususta ona en büyük mevzu, terennüm için en iyi vesile, baharın gelmesidir. Bol ganimetlerle taçlanacak akın günlerini düşünerek, yaylaklara çıkarken, Türk ruhundan gelen nağmeler cidden bedîîdir: «Her tarafta türlü türlü çiçekler açtı, sanki yerlere bir kaliçe (halı) serilmiş, yeryüzü tıpkı cennete benziyor; artık kış hiç, hiç gelmeyecek!»

Falan veya filan şahsın değil bütün bir kavmin yaygın hislerini aksettirdiği için, bu mersiyeler âdetâ bir nevi «destan» mahiyetini gösterir. Onda ifâde edilen keder yalnız şâire âid değil, bütün cemiyetin malıdır. Şâir kahramanın menkıbelerini inşâd ederken kendi hayâllerinden ziyâde halkın müşterek ve umumî hislerini nakleder. Âdetâ denilebilir ki, millî ve umumî zevk onda kendisine bir temsilci, bir tercüman bulmuştur. Bunlarda asıl destânî şiirlerde olduğu gibi, karışık vak'alar, hârikalar, yarı ma'budlar, mucizeler yoktur; aksine destan unsuru kadar «*Neşide=lyrisme*» unsuru da kendini hissettirir. Esâsen mahiyetini îzah ettiğimiz bu «mersiye»ler Türk şiirinin o kadar gelişmemiş ilk şekillerini değil aksine oldukça daha sonraki şeklini teşkil eder. Çünkü pek iyi görülüyor ki, onda «destan unsuru» ve «Lyrisme» birbiri ile iyi kaynaşmıştır. Tahkiye, elem, tabiata karşı derin şevk duyuş, aşka ve hayata çekiliş, hülâsa bütün bu muhtelif hisler mersiyede kendisine bir mecra bulur. Her halde bu mersiyeleri millî destan dairesine sokabilecek birer «*Poème héroique*» değil, daha fazla «lirik» bir mahiyette olan ve esâtir kalıntılarından tamâmen uzak birer «*Poème Chevaleresque*» sayabiliriz. Bu eski Türk mersiyesinin «şema»sını yâni tertib tarzını kesin ve açık olarak bilmemekle berâber, onun tıpkı eski Arap «kaside»si gibi karışık ve daha sonraki bir verim olduğu kuvvetle iddia edilebilir, inancındayız. Fakat bu sonraki dediğimiz devir, herhalde, İslâmiyetin Türkler arasında yayılmasından ve yerleşmesinden çok evveldi.

8. Ta'limî (Didaktik) Şiirler

Eski Türk şiirleri arasında «*Ta'limî=Didactique*» eserler de oldukça geniş bir yer tutar. Hattâ elimizdeki örnekler arasında, hayatta rehber olabilecek düsturlar, ahlâkî parçalar da az değildir. Kısmen «Darb-ı mesel» mahiyetini taşıyan bu parçalar, kavmî Türk ahlâkının dayandığı esasları göstermek bakımından da çok dikkate değerdir. Muhtelif vezin ve şekillerle yazılan bu parçalarda, hasisliğin ve hasedin fenalığı, cömertlik ve in'am ile il arasında şöhret kazanmanın lüzûmu, kahramanlığın faydası, Allâh'ın büyüklüğü, büyükleri ve ana-babayı sayıp onlara itaat etmek zarureti, dünyânın meşakkatlerine katlanmak ihtiyacı, hülâsa Türklüğün ruhunda hâlâ bugün bile birçoğu yaşayan ahlâkî telâkkiler çok sade ve veciz bir ifâde ile anlatılır. Bunlardan başka Türkler arasında birçok eski darb-ı meseller de vardır ki, vezinli ve kâfiyeli olmaları bakımından, onları birtakım eski unutulmuş manzumelerden kalma saymak hiç de yanlış bir düşünce değildir.

9. Vezin

Diğer bütün milletlerde olduğu gibi Türklerde de «Nazım»ın «nesir»den daha önce olması tabiîdir. Esasen etnografi tetkikleriyle tarihî vesikalar bunu kesin olarak gösteriyor. Yalnız «nazım»ın değil aynı zamanda musiki ile raks'ın da esâsını teşkil eden «*Ahenk=rythme*» ferdî tabiattan değil içtimâî tabiatten doğduğu cihetle, «nazım»ın tebellür etmiş bir şekli demek olan «vezin»in de her lisanın husûsiyet ve tabiatinden çıkacağı tabiîdir. Böyle olmakla berâber nazım kâidelerinin lâyıkiyle kararlanıp belirerek «vezin»in meydana gelebilmesi, epey sonraki bir gelişme devresinde kabil olur. Ondan evvel «nazım» iptidâî ve kararlanmamış şekilde, yâni seci'ler, tekrarlarla temin edilen bir nevi âhenge tâbi olarak bulunur ki «Dede Korkut hikâyeleri» ve birtakım masal tekerlemeleri irticâle elverişli olan bu eski şekil ifâdenin çok sonraki birer kalıntısıdır. Bu edâ şekline «nesir» adını vermek katiyyen doğru olmadığı gibi bu tarzdaki şeyleri tamâmiyle «Mevzun» (Vezinli) saymak da kabil olamayacağından, nazmın iptidâî bir şekli saymak daha uygundur. Biz eski Türk destanının önceleri bu nazım tarzı ile ve kopuzların eşliğinde düzenlenip inşâd edildiği fikrindeyiz.

Türk nazmının vücûde getirdiği «vezin» Türkçenin belirli ve tek âhenkli hecelerinin sayısına tâbi ve bunun için de «*Kemmî=quantitatif*» bir vezin oldu. Hakikatte uzun sesli okunan heceleri olmayan, imlâ harfleri ancak hareke alâmeti olarak kullanılan ve telâffuzda uzatılıp doldurulamayan bir lisânın vezni, aynı kıymetteki hecelerin sayısıyla ölçülebilirdi. Elimizdeki örnekler H.

V. yüzyıla âid olmak bakımından, hece vezninin oldukça belirmiş ve kararlı hâle gelmiş bir safhasını gösteriyorsa da, bu veznin daha İslâmiyetten çok evvel kararlı hâl aldığına ve İslâmiyetten evvelki birçok eserlerin de aynı vezin kâidelerine göre yazıldığına hükmedebiliriz. «Divânü Lûgati't-Türk»de tesâdüf ettiğimiz manzumelerin kaç heceli olduğunu ve bunların muhtelif «Taktî» şekillerini aşağıda gösteriyoruz. Bu şekillerden en çok tesâdüf olunanlar en baştadır:

5 heceliler: serbesttir.
6 heceliler: 3+3/2+2+2.
7 heceliler: 4+3/3+4.
8 heceliler: 4+4.
10 heceliler: 5+5.
11 heceliler: 7+4.
12 heceliler: 4+4+4/6+6/7+5.
13 heceliler: 7+6/8+5.
14 heceliler: 7+7.
15 heceliler: 8+7.

İşte görülüyor ki Türklerin heceye dayanan millî vezni daha H. IV., V. yüzyıllarda oldukça genişlemiş, onun muhtelif cüz'leri meydana gelebilmiştir. Taktî'ler yâni duraklara ayrılmak meselesi, çift hecelilerde ekseriyetle iki eşit kısma ayrılmak suretiyle, tek hecelilerde ise ekseriya ilk cüz'ün ikincisinden daha fazla mikdarda adet heceyi ihtiva etmesi suretiyle olmaktadır. Bu muhtelif cüz'ler içinde en çok kullanılanlar «yedili, sekizli, onikili» cüz'lerdir.

10. İlk Şekiller

Türk edebiyâtının İslâmiyetten evvelki bu kavmî devresinde, muhtelif mevzulara âit olarak yazılan şiirlerden hemen hepsinin belli bir şekli vardır. Bu şekiller tabiatiyle pek sınırlı olmakla berâber, dış tesirlerden uzak bir surette yâni sırf kendi kendine vücûd bulup kalıplaştığı için çok dikkat çekicidir. Elimizdeki eserler, daha o zamanlarda her şeklin belli ve belirli bir «Teknik» yâni hususî bir tertip tarzına mâlik olduğunu gösteriyor. Buna misâl olmak üzere başlıca «*Koşuk*»ları, «*Sagu*»ları gösterebiliriz: «*Koşuk: Koşma*» eskiden «şiir, recz, kaside» mânâlarında kullanılan bir kelimedir. Elimizdeki kaside parçaları eski şâirlerin bu koşuklarda nasıl bir tavır ve edâ kullandıklarını bize lâyıkıyla anlatacak kadar çok değilse de, bunların ekseriyetle, kafiyede

birleşik beyitlerle -yâni bugünkü tam tarifi ile «mesnevî» usûlüne uyarak- ve en ziyâde onüç hecelinin «7+6» duraklısı ile yazıldığını biliyoruz. Bu «koşuk»lar yaşayan hükümdarlara yahud hatunlara takdim ediliyordu.

Büyük kahramanlar hakkında düzenlenen «Sagu: mersiye»ler her biri 7 veya 8 heceli dört mısradan meydana gelen kıt'alarla yazılır. Bunlardan ilk kıt'anın bâzen dört mısrâı birden, bâzen üçüncü mısrâ hâriç diğerleri kafiyeli olur; onu tâkibeden kıt'aların ilk üçer mısrâı kendi kendisine -yâni diğer kıt'aların kafiyelerinden ayrı olarak- kafiyelidir; ancak bu kafiyede müstakil kıt'aların hepsi, dördüncü mısrâlarında kafiyelerin birliği dolayısıyla bir «Kül=bütün» teşkil ederler. Eski Türk şiirinin en zengin ve en kıymetli şeklini teşkil eden bu sagular dâima uzun olur. Elimizde 32 kıt'adan meydana gelmiş bir mersiye bulunuyor ki, bunun bütün kıt'alarının bize kadar gelemediği düşünülürse, sagunların hattâ daha uzun olarak düzenlendiği anlaşılır. Diğer öğretici mahiyet taşıyan şiirlere gelince, onlar nâdir olarak beşli veya altılı, yedili kıt'alar şeklinde lâkin ekseriyetle 10, 12, 14, 15'li beyitlerle yazılır.

Türk şiirinin bu ilk şekillerinde başlıca iki görüş dikkate alınmağa değer: Birincisi şekillerin azlığı ve kesinliğidir ki, bu ilk devirlerde edebî şahsiyetlerin serbestçe gelişmesi kabil olamamasından ve her şâirin mevcud şekillere âdetâ dindarâne riayete mecbur bulunmasından ileri gelir. İkincisi, mersiyeleri teşkil eden müteaddid kıt'alarda dördüncü mısrâ'ın dâimâ kafiyeli olmasıdır ki, bu da, mersiyelerin umumiyetle terennüm olunmak için yazıldığını ve o dördüncü mısra'ların âdetâ bir türkü nekaratı teşkil ettiği cihetle tabiî dâima aynı kafiyeyi muhafaza ettiğini gösterir. İlerideki bölümlerde İslâmiyet tesiri altında halk edebiyâtının aldığı şekillerden sözederken, musiki ile şiirin henüz ayrılmadığı, bu ilk devirlerin bir kalıntısı olarak, onların mahallî bestelerin ayrılıkları üzerine kurulduğunu ve edebiyat ile alâkalarından ziyâde musiki ile bağları bulunduğunu göstereceğiz.

11. Nazım Şekillerimizin Vâhid-i Esasîsi (Birimi)

Bu ilk nazım şekillerimiz ile bugünkü bütün Türk şubelerinin halk edebiyatında mevcud nazım şekilleri dikkatle incelenecek olursa, eski Türk nazmının «birim» olmak üzere dört mısrâ'dan meydana gelmiş «*Kıt'a: Dörtlük*»ları kabul etmek icabeder. Aşağıda göstereceğimiz gibi Arab ve Acem edebiyâtlarında nazım şeklinin «Vahid-i kıyasisi (birimi)» yâni aslî cüz'ü (esas

olan en küçük parçası) «Beyit»dir; halbuki gerek bu eski nazım sekillerimizde, gerek bugünkü Türk halk edebiyâtının «mâni, koşma, destan» gibi orijinal şekillerinde, nazım şeklinin birimi olarak «*Dörtlük*»leri görüyoruz. Bu itibarla, en eski nazım şekli olarak hâlâ bugün bile «*Mâni*» adını verdiğimiz kıt'ayı gösterebiliriz. Sonraki devirlerde bu dörtlükler birleşerek «Sagu»ları «Destan»ları, «Türkü»leri vücûde getirmiştir. Ancak bu daha sonraki devirlerin bile, Türklerin İslâmiyetten evvelki zamanlarına ircâı lâzım geldiğini unutmayalım. Türk nazım şeklinin bu esas «*Dörtlük*» unsuru, yalnız sonraki halk edebiyâtımızda değil, Klâsik Türk Edebiyâtının nazım şekilleri üzerinde de tesirli olmuştur ki, ilerideki bölümlerde bu tesirleri etrafıyla göstereceğiz.

12. Kafiye

İlk şiirlerimizin tâbi olduğu kafiye kaideleri, tabiatiyle basit ve iptidâî bir mâhiyettedir ve onlara bugünkü manâsıyla «Kafiye» adını vermektense «Yarım kafiye: *Assonance*» demek şüphesiz daha doğrudur. Çünkü ilk şiirlerimizin kafiyesi, mısraların sonundaki cüz'ülerin (hece) ses kıymeti bakımından birbiriyle tam karşılaşmasından doğmaz; o bu kadar dar ve kesin bir kaideye sığmaktan çok uzaktır. Son heceler arasında uzak bir âhenk benzerliği, kafiyenin vücûdu için kâfidir: «öz-göz-yüz» yahud «değildi-koşuldu», «buluştu-kamaştı», «kuşlatmak-taşlatmak-dişletmek» gibi yarım benzeyişlerle kafiye teşkil olunabilir. Bâzen kafiyelerde «*Redif*» usûlüne uyulduğu da olur; yâni son cüz'ü her mısrâda sabit kalıp kafiye ondan evvelki hecede olur. Böyle olmakla berâber arada bir bugünkü kafiye telâkkisine göre de kâfiyeli sayılabilecek parçalara da rast geliniyor. Herhalde ileride görüleceği gibi, bu eski kavmî edebiyâtın devâmı sayabileceğimiz halk şiirlerinde, şâirin «irtical» hususunda büsbütün kolaylığa mazhar olabilmesi için, yarım kafiyeler de ekseriyetle fiillerin çekiminden vücûde getirilir.

13. Âyinî Temsiller

Bütün milletlerin iptidâî devirlerinde olduğu gibi eski Türklerde de birtakım âyinî temsiller bulunduğu ve onların yüzyıllarca dinî birer temâşâ mahiyetini muhafaza ettiği az çok açıklıkla istidlâl olunabilir. Meselâ -yukarıda bahsettiğimiz gibi- «Ergenekon» menkıbesinin hâtırasını kutlamak için yapılan âyinin tamâmiyle temsilî bir mâhiyeti vardı: Türkleri Ergenekon'dan çıkaran

demirciyi taklid ederek, hâkanın ateşte kızdırılan demir parçasını örs üzerine koyup çekiçle vurması, sonra büyüklerin sırasıyla onu taklid etmeleri, bu âyinin temsilî mâhiyetini pek iyi gösteriyor. Esef edilir ki, bu âyinin teferruatı hakkında daha fazla bilgiye sahip değiliz. Bu «Ergenekon» menkıbesinin ve «Totemizm»in diğer kalıntıları da Kırgız'ların «*Gökbörü:* Gök Kurt» ve Kâşgarlı'ların «*Oğlak*» adını verdikleri millî bir oyunda tecelli eder. Bu oyun birtakım atlıların kesilmiş bir oğlağı kurtlar gibi birbirinin pençesinden almak üzere mücadelelerinden ibârettir. Bunlardan başka Kırgızlarda, Altay Türklerinde de eski âyinî temsillerin kalıntısını hatırlatan bâzı şeyler vardır. İşte henüz lâyıkıyla araştırılıp incelenemeyen bu tek tek vak'alar birbiriyle birleştirilecek olursa, eski Türklerde de tıpkı diğer milletlerde olduğu gibi, âyinî temsiller bulunduğu kabul edilebilir.

14. Netice

Türklerin daha İslâmiyetten evvel vücûde getirmiş oldukları edebiyâta umumi olarak bakarsak bunun iptidâî bir kavim edebiyatı olduğuna derhal hükmedebiliriz. Bizim görebildiğimiz sonraki devirlerde «Ozan»la «Şaman» yâni «şâir»le «ruhânî» birbirinden ayrılmıştı. Fakat bu ayrılma o vakitler nispeten daha pek yeni olduğu cihetle her ikisi de eski müşterek devirlerin izlerini hâlâ taşıyorlardı. Hakikatte yalnız edebiyatta değil, Türklerin İslâmiyetten evvelki bütün müesseselerinde bu «Kavmî şahsiyet»in mevcudiyetini görüyoruz. Lisan, din, edebiyat, ahlâk ve âdât, bu devirde tamamiyle bu kavmin ruhunu, şahsiyetini gösterebilecek bir şekilde, yâni her türlü yabancı tesirlerden hemen büyük ölçüde uzaktı. Çin, Hind, İran medeniyetleri, bâzı sahalardaki Türkler arasında nüfûz icrasına başlamış olmakla berâber, bu sokuluş umumiyetle çok «kısmî» ve «sathî» kalmış merkezden muhite yâni seçkinlerden halk kitlesine geçemediği için cemiyet üzerinde hakikî ve inkılâp yaratabilecek bir tesir yapamamıştı. Meselâ lisan, yabancı lûgatlerden değilse bile yabancı kaideler ve mefhumlardan son derece uzak kalmıştı. İşte bu devirde edebiyat da, cemiyetin diğer unsurlarıyla âhenkli olarak, bu gibi yabancı tesirlerden şiddetle uzak bulunuyor, kavmin bütün hususiyetlerini en samimî bir ayna gibi tertemiz aksettiriyordu. Bu devirde yetişen şâirlerden hemen hiçbirinin ismini bilmiyoruz; çünkü bu devirde yetişen şâirler, hiçbir suretle birbirinden ayrı bir şahsiyete mâlik olamazlardı; hepsi aynı içtimâî şartlar altında yaşıyorlar, aynı mu-

hitlere mensub bulunuyorlar, hepsi de aynı kavmin müşterek birtakım duygularına, ma'şeri hislerine tercüman oluyorlardı. İşte içtimâî iş bölümünün yokluğundan dolayı, bu devirde «Kavmin edebî şahsiyeti»ni basit bir «kül» (bütün) halinde görmekle berâber muhtelif zevk seviyelerine ve bu farklılıkların neticesi olarak muhtelif «ferdî şahsiyet»lere rast gelemiyoruz.

Sınırlı, basit, iptidâî olmakla berâber, Türklerin bu ilk devirdeki edebî verimleri bütün bir kavmin ruhundan kopuyor, onun kederlerini, sevinçlerini samimiyetle terennüm ediyor, hâkandan en ehemmiyetsiz nefere kadar bütün ferdler o nağmelerde kendisini duyuyordu. Çin serhadlerinden başlayarak, nihayetsiz Asya bozkırlarından uzaya uzaya Akdeniz kıyılarında bile kuvvet ve haşmetle yayılan bu sâde ve iptidâî lâkin canlı ve samimî edebiyat, Türk'ün haşîn, kahraman fakat aynı zamanda ince ve derin ruhunu bütün çıplaklığı ile gösterebilir. Türklerin hattâ bugünkü halk edebiyatında, bu eski kavmî edebiyatın birçok esas unsurları hâlâ büyük bir kuvvetle yaşamakta ve sayısız nesillerden kopup gelen bu manevî ses «İslâm-İran» medeniyetinin kaç asırdır devam eden derin tesirlerine rağmen, Türk ruhunun en gizli köşelerinde kendisine akis edecek bir yer bulmaktadır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İSLÂM MEDENİYETİ VE TÜRKLER

1. İslâmiyet ve Türkler

M.S. VIII. yüzyılda «Doğu-Tu-kiie»leri hemen hemen eski Türk birliğini geri getirmeğe muktedir gibi göründüler; lâkin o esnâda, yeni ve âlem-şümûl bir din yaymakta olan Arap orduları «Kuteybe»nin kumandası altında «Maverâünnehr»e girmişlerdi. Türkler, islâm istilâsına karşı uzun müddet mukavemet ettiler; fakat yeni din bâzen kan ve demirle, bâzen barışçı bir politika yoluyla devamlı olarak ilerliyor, eski «Sâsânî» saltanatını temelinden yıktıktan sonra sahasını doğuya doğru dâima genişletiyordu.

«Horasan»da hazırlanan islâm orduları «Sogd» ve «Fergana»yı istilâ için, «Ceyhun»un güneyinde «Merv» ve «Belh»den geçen eski askerî yolu tâkibetmiştiler. Türk âlemi o sıralarda karşı karşıya bulunduğu büyük iç karışıklıklarına rağmen, arasıra islâm fâtihlere karşı epey muvaffakiyetli darbeler de indiriyorlardı. Hattâ M.S. 712'de bir Türk ordusu «Sogd»a girerek Kuteybe'nin «Merv»e dönüşünden sonra isyanda bulunan yerli ahâliye büyük yardımlarda bulunmuş ve Arabların elinde «Semerkand»den başka hiçbir şehir bırakmamıştı. Lâkin ertesi yıl Arablar tekrar oraları zabtedip geri almağa muvaffak oldular. Türk hâkanı «Moço»nun ölümünden sonra Doğu Türkleri, Batı Türklerinden tekrar ayrıldılar; «Türkeş» (Türgiş) reislerinden «Sulu» oldukça kuvvetli bir devlet teşkil ederek «Taraz» ile «Tokmak» arasında Batı Türklerinin eski vilâyetlerini ele geçirmiş olduğundan «Maverâünnehr»i kolayca bırakmak istemiyordu. Böyle olunca da yaşadığı kadar Arabları «Sogd» kıt'asında rahat bırakmadı. Emir «Kuteybe»nin fütûhâtı «Yukarı Ceyhun»da hayliden hayliye ilerle-

miş olmakla berâber, daha evvelce İran içlerine kadar giren Türkler orada sarp yerlerde hâlâ tutunabiliyorlar, bu nehir batısıyla «Hazer Denizi» doğusundaki aralıktan «Cürcan» bölgesine giriyorlardı. «Emevîler» zamanında «Maverâünnehr»in şüpheli durumu uzun müddet devam etti. Eğer halife «Ömer Abdül'aziz»in mühtedi (müslüman olanlar)'lerden haraç almamak, her tarafta kervansaraylar, hastahaneler yaptırmak, tamamiyle âdil bir idâre kurmak fikri lâyıkıyla tatbik edilseydi; «Maverâünnehr» pek çabuk islâmlaştırılacaktı. Lâkin «Emevîler»in zâlim ve bencil siyâseti buna mâni oldu ve Türklerle uzun müddet harb devâm etti. Çinliler bir aralık kendilerine teslim olan «Taşkend» hükümdârını haksız yere öldürdüler; oğlu müslümanlara sığınarak yardım istedi. Çinliler «Fergana» ahşidinin yardımı ile kuvvetli bir ordu gönderdilerse de «Ebû Müslim»in yolladığı «Zeyyad b. Sâlih» kumandasındaki ordu -Karluklar'ın Çinliler'e isyânı sebebiyle- onu tamâmiyle mağlûp etti. Artık bu muharebe «Maverâünnehr»in kaderini kesin olarak belirlemişti. «Maverâünnehr» bundan böyle kat'i olarak islâmlaşacak, İslâm medeniyeti dairesine girecekti (H. 133=M. 751).

«Abbâsîler» zamanında Türkler «Maverâünnehr»de ufak tefek bâzı hareketlerde bulunmakla berâber büyük bir şey yapamadılar. «Emevîler» devrinde olduğu gibi Arabların karşısında artık kuvvetli Türk kitleleri yoktu. Çinlilerin yenilmesinden ve «Türkeş» (Türgiş) devletinin çöküşünden sonra iki Türk zümresi meydana gelmişti.

«Yedi-su» vilâyetinin tamamını ve «Sephun»un doğusunu «Karluklar» zabtederek M.S. 766'da Türkeş'lerin başkentini de elde etmiştiler; «Seyhun»un aşağı tarafını ise «Oğuzlar» elde ettiler ki, bunlar, «Sulu»nun ölümünden sonra öteye beriye dağılmış olan Batı Türklerine mensubdular. «Maverâünnehr»in tamâmiyle müslüman olması «Sâsânîler» zamanındadır: «el Mu'tasım» zamanında Maverâünnehr ahâlisi artık umûmiyetle müslüman olmuşlar; hattâ çöldeki kâfirlere gazalarda bile bulunuyorlardı. «Taşkend» ahâlisi evvelce islâmiyeti kabul ettikleri gibi, «Seyhun»un kuzeyindeki «İspicâb» (İsficâb) ahâlisi de ilk Sâmânî hükümdârı «İsmail b. Ahmed»in amcası «Nuh b. Esed» tarafından şehir zabtolunduktan sonra (M.S. 838) az zamanda ihtidâ etmişlerdi (İslâmlığı kabul etmişlerdi). Esâsen daha Halîfe «el Me'mun» sefirler vâsıtasıyla yerli büyük âilelere mensub adamlar hilâfet merkezine çağırılıyor, büyük hediyeler, mükâfatlarla onları ihtidâya mecbur ediyordu Bu ma'kul ve tedbirli islâmlaştırma sâsetine «el Mu'tasım» zamanında daha fazla kuvvetle uyuldu. «Sogd», «Fergana», «Usruşene», «Taşkend» havalisinden yetişen Türkler derhal halifenin hassa ordusuna alınıyordu. Türk hassa askeri için «Sâmarra» şehrini vücûde getiren halîfe «el Mu'tasım» dan sonra Irak'ta Türklerin adedi ve Abbâsi devleti üzerinde nüfûzları mütemâdiyen arttığı gibi, bu hal Türkistanın da süratle islâmlaşmasına sebep oldu. H. 350'de «Taşkend» «Fârâb» arasında tahkim edilmiş ve sağlamlaştırılmış serhaddin öte tarafındaki arazide müslümanların hâkimiyetini tanımaksızın yaşayan -Karluklar, Oğuzlar ve Batı Türkleri kalıntısından- ikiyüzbin çadır halkı Türk, islâmiyeti kabul ettiği gibi, «Kâşgar» ve «Balasagun» havalisinde de İslâmiyet daha H. IV. yüzyıldan başlayarak kuvvetle yerleşmeğe başlamıştı. Her halde H. V. yüzyıldan itibaren Türk âleminin en geniş bir sahasını islâm medeniyeti te'siri altında görüyoruz.

2. İslâm Medeniyeti

İslâmiyetin meydana çıkışından evvel birbirine düşman dağınık bir hayat geçiren iptidâî Arab kavmi için müslümanlık yeni ve çok kuvvetli bir bağ teşkil etti. Birbiriyle birleşerek yeni ve kuvvetli bir mefkûre ile de cihazlanan Arab orduları, karşılarındaki iki eski ve kuvvetli imparatorluğu pek çabuk sarsmağa muvaffak oldular, kaç yüzyıllık İran saltanatı ile onun dayanağı olan İran medeniyeti, üzerinden geçen bu müdhiş kan ve ateş kasırgası altında süratle ortadan silindi ve islâm orduları Orta-Asya'yı da geçerek, Çinliler'le, Türkler'le, Hindliler'le temas etti. Doğu Roma İmparatorluğu, çölden gelen bu ansız şiddetli sadme ile büsbütün yıkılmamakla berâber, «Suriye» ve «Mısır» da dahil olduğu halde en kıymetli güney eyâletlerini bırakarak gerilemeğe mecbur oldu. Bu müdhiş ve kudretli istilâ seli bu kadarla duramazdı. Batıda «Kuzey Afrika»yı bir hamlede geçtikten sonra «Cebel-i Târık»dan karşıya atlayarak orada geniş bir sahada kuvvetle yerleşti; Doğuda ise bir taraftan Hind'e Kafkas dağlarına, diğer taraftan hemen hemen Çin serhadlerine kadar dayandı.

Bu büyük fütuhâtın iki büyük neticesi oldu: Birincisi, bu sahalarda yaşayan çeşidli dinlere ve ırklara mensub ahâlinin -muhtelif âmiller tesiri ile- islâmiyeti kabul etmeleri; ikincisi de, o kadar çeşidli medeniyetlerle temas eden islâmiyetin zarurî tekâmülü, yeni bir mefkûrenin feyziyle çölden fırlayan yıkıcı, kahredici kuvvet, eski dinlerden ve medeniyetlerden kalan bakiyeleri -her

yeni dine mahsus sertlik ve şiddetle- ortadan kaldırmıştı; lâkin daha sonra onların yerine yeni bir medeniyet kurmağa tabiatiyle mecbur oldu. İşte «İslâm Medeniyeti», esaslarını tabiî Arablardan almakla berâber, en ziyâde yıktığı eski medeniyetlerin ve dinlerin kalan unsurları sâyesinde gelişebilmiş türlü türlü harslara (kültürlere) mâlik muhtelif kavimleri kucaklayabilecek kuvvetli ve cihan-şümûl bir medeniyeti ancak o sâyede vücûde getirebilmiştir. Yoksa yalnız çöl harsının unsurları kendi başına bu kadar büyük bir iş yapmağa kaadir olamazdı. «İslâm ümmeti» dediğimiz kitle nasıl sırf Arablardan terkib edilmiş değilse «İslâm Medeniyeti» de yalnızca Arabların ve arablığın mahsûlü değildir.

«Emevîler» zamanında yavaş yavaş kurulmağa başlayan İslâm Medeniyeti «Abbâsîler» zamanında en yüksek derecesine erişti. Bunda İran medeniyet unsurlarının, Eski Yunan'ın, Hind'in, Musevîliğin ve Hıristiyanlığın hülâsa İslâmiyetle temas eden muhtelif din ve medeniyetlerin bir hissesi vardır. Bu medeniyetin fikir mahsûlleri, ekseriyetle Arab olmayan islâmlar -meselâ, İranlılar, Türkler v.b.- hattâ hıristiyanlar, musevîler, mecûsîler tarafından Arab lisanı ile yazılmış veya tercüme edilmiştir. Arabların hâkim millet olması ve islâm medeniyeti nüvesinin Arab harsından meydana gelmesi «Arabça»yı uzun müddet -ortaçağ Avrupasının «Lâtince»si gibi- İslâm ümmeti için umumî bir yazı lisanı haline koydu ve çok eski bir edebiyat lisanı olmalarına rağmen Farsça'nın ve Türkçe'nin İslâmiyeti takibeden uzun yüzyıllar, terk ve ihmal edilmiş bırakılmasına sebeb oldu. «Abbâsîler» zamanında yâni islâm medeniyetinin en yüksek devresinde «Kâşgar»dan Atlas Okyanusu kenarlarına kadar umumî yazı lisanı olarak «Arabça»yı görüyoruz.

İslâm ümmeti dâiresine girmiş kavimler için Kur'an dilinin bu üstünlüğü ve hâkimiyeti kadar tabiî birşey olamazdı.

Muhtelif din ve medeniyetler kalıntı unsurlarının Arab harsı ile birleşmesinden vücûde gelen islâm medeniyeti bütünü ile bir «Kül» teşkil eder. Gerek hukuk ve gerek ahlâk telâkkileri, gerek maddî teşkilâtı bakımından bu medeniyetin bütün cüz'leri arasında bir ahenk vardır. Muhtelif islâm kavimlerine göre bu manevî telakkilerin ve maddî teşkilâtın az çok değiştiği, mahallî farklar gösterdiği, hattâ eski kavmî an'anelerin esas itikadlara kadar tesir ettiği inkâr olunamaz; lâkin kavmî an'anelerin değişik oluşlarına rağmen «Kitâb» ve «Sünnet»in vahdeti, islâm medeniyetinin bütün islâm memleketlerinde umumî ve müşterek bir

çehre almasıyla sonuçlanmıştır. Bunu yalnız idârî ve askerî teşkilâtta değil bütün güzel san'atlarda lisan ve edebiyatta, hattâ ahlâk ve âdetlerinde açık bir surette görmek mümkündür. İslâmiyet dâiresine giren her kavim, islâmiyetten evvelki an'anelerini büsbütün unutmamakla ve islâmiyetten sonraki maddî ve manevî müesseselerde onların tesirlerini az çok saklamakla berâber, müşterek islâm medeniyetinin tesirlerinden kurtulamamış ve o medeniyetin umumî hatlarını dâima muhafaza etmiştir.

3. İslâmî İlimler: Tefsîr

İslâmî ilimler, Hulefâ-yı Râşidîn (Dört halîfe) zamanında «Kur'an», «tefsîr» ve «Hadîs»den ibâret olub, bunlar da henüz zabt ve tedvin olunamamıştı. Peygamber zamanına yetişen birçok zat daha mevcud olduğu cihetle, sözlerde ve rivâyetlerde pek az ayrılık oluyor, zabt ve tedvin ihtiyacı duyulmuyordu. Bir söylentiye göre, Hazret-i Peygamber bu ilimlerin sadırdan satıra naklolunmasına mâni olduğu gibi, Sahabe ve tâbiîn de zabıtların bozulmaya ve değişmeye uğratılacağına inandıklarından bu an'aneyi bozmuyorlardı. Arablar, bedevî bir Arab devleti şeklinde bulunan «Emevîler» devrini böylece bedevîlikle, şevk ve muhabbetle geçirdiler ve birinci hicret yüzyılı ile ikinci yüzyılın bir kısmında ulûmu telkin ve ezberleyerek alma usûlünden vazgeçmediler. Bu müddet içinde -bâzı mecburî sebeblere bağlanarak ortaya çıkan- Kur'an-ı Kerîm'in «Cem ve tedvininden» (toplanıp tertiplenmesinden) başka hiçbir şey toplanmamıştı; ne tefsir, ne hadîs, ne şiirler ve emsâli, ne de tarihî vak'alar. Bunlar nesilden nesile sözlü olarak geçiyordu. Halbuki o sırada islâmlar arasında yazı yaygındı. Kur'an-ı Kerîm'in cem ve tedvininden sonra en evvel yazılan eser «Tefsîr»e âiddir, ki esâsen islâmî ilimlerin en mühimi de tabiî budur. Peygamber zamanında, herhangi bir âyetin anlaşılmasında müşkülâta uğrayan, hemen Hazret-i Peygamber'e müracaatla müşkülünü derhal çözer, âyetlerin esas metnini istinsah edilmişinden ayırırdı. Sonradan islâmiyet devlet şekline girerek nizamlara ve kanunlara ihtiyaç hasıl olunca Kur'an-ı Kerîm bu kanunlara ve nizamlara kaynak sayılarak «Tefsîr»e bir kat daha ehemmiyet verilmiş ve hâfızlarla müfessirler adetâ son zamanlardaki Fakîh (Fıkıhçı)'ler gibi sayılmıştı. Tefsîri, yazı ile ilk kitap haline getiren zat «Mücâhid b. Cübeyir» (vefatı: H. 104) idi. Sonradan birçok tefsîrler yazılmış ve nihayet «Vâkıdî» (vefatı: H. 210) ve «Taberî» (vefatı: H. 310) gibi

tanınmış müfessirler yetişmiştir. İlk zamanlarda tefsîrin tek dayanağı Hz. Peygamber'den ve daha sonraları eshâb ve tâbiinden söylenti ve isnad ile nakilden ibâret idi; o sırada henüz pek câhil olan Arablar yaradılışın sırlarına âid bilmedikleri şeyleri anlamak istedikçe, islâmiyeti kabulden evvel musevîlik veya isevîlik dinlerine sâlik olmuş kimselere başvururlardı, ki bunlar da ekseriyetle Yemen Himyerîleri'nden idi. İslâmiyet dâiresine «Sâibî» ve «Mecûsî»lerden birçok kimseler de girince, eski dinî edebiyata malik olan bu muhtelif îtikad manzûmeleri, islâm akide ve an'aneleri üzerinde mühim tesirler yaptı. Arablara nazaran her hususta daha çok vukuf ve malûmâtı olan ve okuyup yazma bilen Mecûsîler, Sâibîler, Musevîler, Hıristiyanlar, çeşitli sebeblerle müslüman olduktan sonra da o eski âdet ve an'aneleri kolay kolay bırakamıyorlardı. Bu cihetle ilk tefsîr kitabları bu eski dinlere âid birtakım an'aneleri de ihtivâ eder. Lâkin daha sonraları lisaniyat ilminin Arablar arasında doğması ve gelişmesi ve felsefî cereyanların başlayışı, tenkid ve tefekkür kabiliyetini kemâle erdirince «İbn Atiyye, Kurtubî, Zemahşerî» gibi ciddî araştırmalar üzerine mühim eserler yazan müfessirler yetişmiş, hattâ tasavvuf cereyanının islâm âleminde mühim bir mevki alması üzerine, ayrıca Kur'an âyetlerini sûfî esaslarına göre şerh ve îzah eden müellifler de meydana çıkmıştır.

4. Hadîs

«Hadîs»ler de ilkin zabt edilmemiş bir halde idi. Sahâbeler hadîsleri ezberlemeğe bilhassa îtinâ ederek, herhangi bir meselede Kur'an ile halledemedikleri müşkülleri onlarla hallederlerdi. Fütûhât neticesi olarak sahâbeler hep birer tarafa dağıldılar. Herkesin hâfızasında ayrı hadîsler mahfûz olduğu cihetle, onları öğrenmek isteyen her tâlib, muhtelif islâm merkezlerine giderek bizzat erbâbından telakki etmek mecburiyetinde bulunuyordu. «Hazret-i Osman»ın şehadetinden sonra ortaya çıkan fetret zamanında her fırka kendi iddiasını kuvvetlendirmek ve revaç bulmasını temin için, deliller ortaya koymağa ve hadîsler çıkarmağa mecburiyet gördü. Bilhassa «hilâfet» ve «hilâfet şartları» bahsi gibi siyâsî meselelerde, kezâ îtikad ve amele taalluk eden birçok şeylerde -muhtelif sebeblerle- türlü türlü hadîsler uyduruldu. Tarihte hadîs vaz'etmekle şöhret kazanmış, hattâ bunu bizzat itiraf etmiş kimseler vardır. Halbuki hadîsleri bilmek müslümanlar için pek büyük ve tabiî bir ihtiyaçtı; bundan dolayı fetret devirleri geçip, tahkik ve tenkid devirleri başlayınca, hadîslerin mevzu çokluğu dikkati çekmiş, bu hususta derin incelemelerde bulunarak rivâyetçilerin ve rivâyetlerin doğruluğunu temin için mümkün mertebe kuvvetli ve çok dikkatli bir usûl vücûde getirilmiş ve bu mevzuata mümkün olduğu derecede sed çekilmiştir.

İlk defa olarak Medine-i Münevvereli «İmam Mâlik» (vefatı: H. 179), Hicaz muhaddislerinin ittifak ettikleri hadîslerden şer'î hükümlere dâir olanlarını fıkıh bâbları üzere tertib etti. Böyle olmakla berâber, hadîse dâir ilk eseri «İbn-i Ceric»in yazdığına dâir ayrıca bir rivâyet vardır. Ondan sonra yavaş yavaş bu tarzda eserler düzenlemeğe başlanıldı. Nihayet «Mehmed b. İsmâil Buhârî» (vefatı: H. 256) meydana çıkarak Hicaz, Irak, Şam muhaddislerinin en îtimad edilecek rivâyetlerini «Câmi-i Sahîh» adlı eserinde Ebvâb-ı Fıkıh üzere tertib etti. Bu eser «İmam Müslim b. Haccac Kuşeyrî» (vefatı: H. 261) nin «Müsned-i Sahih»i ile birlikte en itibarlı hadîs mecmualarıdır ki «Sahihîn» adıyla yâd olunur. Böyle olmakla berâber hadîs tetkikleri bunlardan sonra da ehemmiyetle devam ederek başlıca dört büyük muhaddis daha yetişti ki onlar da «Ebû Dâvûd Sicistânî» (vefatı: H. 275), «Ebî Îsâ-yı Tirmizî» (vefatı: H. 279), «Abdurrahman Nesâî» (vefatı: H. 303), «Dâr-ı Kutnî» (vefatı: H. 385)'dir. Bu altı büyük muhaddis'in eserleri muhaddisler arasında «Kütüb-i sitte» nâmıyla tanınmış ve hâlâ tedâvüldedir.

5. Fıkıh

Müşterek islâm medeniyetinin dikkate lâyık mahsûllerinden biri de «Fıkıh» dediğimiz islâm hukukudur. İslâmiyet dâiresine giren kavimler, evvelce ne gibi hukuk müesseselerine mâlik olurlarsa olsunlar Fıkıh hükümlerini kabul ve ona uymağa mecbur oluyorlardı. Maamafih eski hukuk an'anelerinin yüzyıllarca onlara uymuş kavimler tarafından kolay kolay unutulamıyacağı pek tabiî idi. Bu an'aneler islâm fıkhının gelişmesi üzerinde tesir bıraktığı gibi, meselâ Türk, Arab, Acem hukukî vicdanlarının birbirinden farklı olması da yine onun tesiri iledir.

Fıkhın yâni islâm hukukunun ilk kaynaklarını «Kur'an» ve «Hadîs» yâni «Kitab» ile «Sünnet» teşkil ediyordu. Bundan dolayı islâmiyetin başlangıcında, fıkıh, kıraat, tefsîr, hadîs hep bir ilimden ibâret iken yavaş yavaş «Fıkıh» da -diğerleri gibi- ayrılmağa ve Fakîhler (fıkıh âlimleri) yetişmeğe başladı.

İçtimâî hayatın bütün münâsebetlerini tanzim vazifesi ile vazifelenmiş olan fakîhlerin kitab ve sünnetten mânâ çıkararak verdikleri fetvânın umumî hayatta büyük ehemmiyeti vardı. En basit hukuk ve ceza dâvâlarından idârî, mâlî, siyâsî en karışık meselelere kadar her şey fetvâların hüküm ve tesirine tâbi'di. Arablıkta son derece mutaassıb olan «Emevî»ler, birçok mühim hususlarda «Medine» âlimlerine müracaat ederek fetvâ isterlerdi. «Abbasî»ler zamanında, islâm medeniyetinin umumî gidişiyle ahenkli olarak Fıkıhda da büyük bir gelişme ve ilerleme görüldü. O vakte kadar Kur'an ilimleri «Irak» ve «İran»da da yayılmış ve birtakım mühim âlimler yetişmişti; ancak Medine ahâlisi hadîslerin hıfzında ve Kur'an'ın kıraatinde her taraf ahâlisinden daha fazla salâhiyetli idiler. Halbuki «Irak»da hadîs âlimleri pek azdı; ondan başka, buradaki ahâli eski medeniyetlere sâhib kavimlere mensub olduklarından, fikren «Ceziretü'l-Arab» ahâlisinden daha ileri bulunuyordu. «Abbâsî» saltanatının kurulması ile İran nüfuzu islâmiyet üzerinde hissedilir bir hal alınca, «Irak» âlimleri Kur'an ve hadîsten fıkıh hükümlerini çıkarmada «Kıyas-ı aklî»ye dayanmağa başladılar. Halbuki «Medine» âlimleri ve bilhassa onların en tanınmış olanı «İmam Mâlik» taklid ile iktifa ederek kıyasa itibar etmezlerdi. Abbâsî halifesi «Mansûr» -hususiyle «İmam Mâlik» tarafından hal'ine fetva verildikten sonra- kıyas tarafdarı olan Irak fakîhlerine şiddetle taraftar oldu; ve o sırada «Kûfe»de bulunan Irak'ın en tanınmış fakîhi «İmam Ebû Hanîfe»yi Bağdad'a getirterek, iltifat ve ikramlarda bulundu ve mezhebine müzâheret va'd etti.

Bunun üzerine Fakîhler iki büyük zümreye ayrıldı: «Erbâb-ı hadîs» denilen ve bir haber veya eser mevcud oldukça -yâni Kitab ve Sünnet'e istinad edilebildikçe- açık veya gizli kıyasa müracaat etmeyen ilk zümre, «İmam Mâlik»i takibedenler Hicaz âlimleriyle, «İmam Şafi'i» ve «Ahmed b. Hanbel»e tâbi olan muhaddislerden ibâret idi. «Ehl-i rey ve kıyas» adı ile tanınan ikinci zümre ise İmam-ı Âzam «Ebû Hanîfe»ye tâbi olan Irak âlimlerinden toplanmıştı, ki başlıcaları «İmam Muhammed b. Hasan» ve «Kadı Ebû Yûsuf»dur; «İmam Mâlik»den sonra başlıca tarafdarlarından «İmam Şâfi'i» yetişerek Irak âlimlerinden ve bilhassa İmam-ı Âzam'ın talebelerinden talim etti ve iki mesleğin esaslarını birbiriyle kaynaştırarak ve birleştirerek yeni bir mezheb ortaya koydu. Birçok mahallerde «İmam Mâlik»e karşı konmakla berâber «İmam Şâfi'i» de daha ziyâde «Erbâb-ı Hadîs»tendir.

Sonraları muhaddislerin ileri gelenlerinden «İmam Ahmed b. Hanbel» de yeni bir mezheb ittihaz etti. Lâkin sonradan, başka hususî mezhebler seçen diğer içtihad sahiblerinin tarafdarları yavaş yavaş ortadan kalkınca, «Zâhirîler», «Şiîler» ve «Zeydîler» müstesna olmak üzere, bütün İslâm memleketlerinde taklit ve uyum başlıca bu dört mezhebe inhisar etti. Maamafih gerek Şiîlerin gerek «Zeydîler»in kendilerine mahsus oldukça ileri bir «Fıkıh»ları olduğunu da ilâve edelim.

6. Tarih

Eski Arablar kendi kabilelerinin geçmişine âid rivâyetlere büyük ehemmiyet vererek onları hâfızalarında saklarlar ve nesilden nesile emânet ederlerdi. İslâmiyetten sonra Kur'an'ın ve hadîslerin toplanması ve tefsiri ile meşgul olunduğu sırada, âyetlerin nâzil olduğu yahud hadîslerin söylendiği yerlerin ve o esnadaki hal ve şartların ayrıca tahkik ve tetkikine lüzûm görüldüğünden, Hz. Peygamber'in hayatı hakkındaki bilgiler de toplandı. Ve bir müddet ezberden nakletmek suretiyle tedâvül ettikten sonra nihayet toplanıp tertiplendi ve eser hâline getirildi. Müslümanlar arasında ilk tarih çalışmalarının bu suretle «Siyer»e âid olması gayet tabiîdir. Meşhur rivâyetlere göre, ilk siyer kitabı «Mehmed b. İshak» (vefatı: H. 151) tarafından Abbâsî halifesi «Mansûr» için yazılmışsa da bu da kaybolmuş ve bize «Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm» (vefatı: H. 213)'ın yine «İbn-i İshak»dan naklen vücûde getirmiş olduğu kitab intikal edebilmiştir.

Fethedilmiş memleketlere haraç koymak için çalışmalar yapıldığı sırada İslâm fetihlerine âid eserler yazılmağa başlandı, çünkü bir memleketin harble mi sulhla mı yoksa aman vermek yoluyla mı alındığı ve bunların ne gibi şartlar içinde olduğu, bu meselenin çözümü için şer'en zarurîdir. «Vâkıdî» (vefatı: H. 207)'nin «Futûhü'ş-Şâm»ı, «Ebü'l-Kasım Abdullâh b. Abdülhâkim» (vefatı: H. 257)'in «Fütûh-ı Mısr ve'l Mağrib»i gibi eserleri işte bu sebeblerle meydana gelmiştir. Daha sonraki zamanlarda yetişen tarihçiler ise ayrı ayrı şehirler ve memleketler hakkında daha müteferrik bilgi toplayarak -meselâ «Belâzurî» (vefatı: H. 279)'nin «Fütûhü'l-Büldan» gibi- umumî kitablar tertiblemişlerdir ki «Belâzurî»nin bu eseri «Vâkıdî»ninkinden sonra elimize geçebilen en eski bir verimdir.

İslâmlarda ilkin gelişen tarih kısımlarından biri de «Tabakat» ismi altında, muhaddislere, müfessirlere, fakîhlere, âlimlere, edib-

lere, hekimlere, kelâmcılara hülâsa çeşitli meslek sahiblerine mahsus mufassal bir tercüme-i hal kitablarıdır. Hadîs ve tefsîr meselelerinde «esânid=isnadlar»a verilen ehemmiyet islâm âlimlerini o isnadların rivâyetçileri hakkında bilgi toplamağa mecbur ettiği cihetle, bu sebeb «Tabakat» kitablarının vücûde gelmesine yol açmıştır. Sonraları bu ayrı ayrı tabakat kitablarından toplanarak «İbn Hallikân»ın eseri gibi umumî ve kıymetli tercüme-i hal kitabları vücûde getirildi. Bunlardan başka Şam, Bağdad, Haleb, Kahire v.b. gibi mühim islâm merkezleri hakkında da husûsî tarihler yazılmıştır ki, bunlarda oralardan yetişen veya o sahalarda yaşayan meşhur olmuş kimseler -meselâ askerî ve mülkî mevki sahibi kimseler, âlimler, şeyhler, şâirler- hakkında kıymetli bilgiler vardır.

Hicri III. yüzyılın ikinci yarısına kadar, islâmların tarih eserleri «Siyer, Megaazi (gazalar), Tabakat, Fütûhât» kitablarından ibâret olub, ne diğer milletlerin ahvâline âid eserlere tesâdüf ediliyor, ne de umûmî bir tarih tertibi düşünülüyordu. Böyle olmakla berâber, yavaş yavaş etraftaki milletler ve medeniyetlerle münasebetlerin artırılması neticesinde bu tarzda eserler de vücûde getirildi ki, bunların ilki olmak üzere «Yakubî»nin eserini biliyoruz. Bu eser, biri Musevîler. Hindliler, Yunanlılar, İranlılar ve diğer eski kavimlere, diğeri de İslâmlığın doğuşundan 256 senesine kadar İslâm tarihine âid olmak üzere iki cilddir. Ondan sonra yazılan ilk büyük Umumî Tarih «İbn Cerir Taberi» (vefatı: H. 310)'nin meşhur büyük tarihidir ki, «302» senesine kadar olan vak'aları ihtiva eder; eser sonradan «Fergânî» tarafından 312 senesine kadar zeyl yazılarak tamamlanmıştır. «Taberî»den sonra en eski ve en mühim tarihçi «Mürûcü'z-Zeheb» müellifi «Mesûdî» (vefatı: H. 346)'dir ki, bu eseri tarih vak'alarından başka coğrafyaya âid kıymetli malûmâtı da ihtiva edip, devletler veya kavimler itibâriyle bölümlere ayrılmıştır. Arab sülâleleri tarafından teşkil edilen devletler -meselâ Bağdad'da «Abbâsî»ler, Mısır'da «Fâtımî»ler, Endülüs'te «Emevî»ler- yıkılıp yerlerine Türklerin ve sâir müslüman kavimlerin teşkil ettikleri devletler kaim olunca, târih büyük bir gelişme kazandı; bir taraftan yeni kurulan sülâlelerin ve onları yetiştiren kavimlerin tarihi tetkik edilip toplanırken, diğer taraftan da muhtelif eski târihlerden nakil ve öz çıkarma yoluyla daha toplu ve itimâda lâyık büyük eserler vücûde geldi: «Gazneliler» ve «Selçuklular» zamanında ve daha sonraları «Mısır»da Türk ve Çerkes hükümdarlarının saltanatı sırasında yazılmış tarih eserleri ile Moğol istilâsından sonra vücûde gelen mühim eserlerden ileride bahsedeceğiz; umûmî büyük eserlere gelince, bunlardan bilhassa «İbnü'l-Esîr» (vefatı: H. 630) in «Kitabü'l-Kâmil»i pek kıymetli bir mahsûl olup tıpkı «Taberî»nin eseri gibi sene tertibi üzerine yazılmıştır. Bunu takibeden «Ebü'l-Fidâ» (vefatı: H. 732) yetişerek «Kitabü'l-Kâmil»i hülâsa edib devamını yazmak suretiyle meşhur tarihini vücûde getirdi. Nihayet «İbn Haldûn» (vefatı: H. 808) ile tarih islâmlarda en yüksek şeklini aldı. «İbn Haldûn»un mukaddimesi bir nevi «Tarih felsefesi» hükmünde olup, vak'aları yukarıdan ve bütünü ile görmek kabiliyetine malik olan bu büyük islâm mütefekkiri, kendi zamanına göre çok mühim bir nevi «Sosyoloji» taslağı vücûde getirmiştir.

Gerek bunların, gerek **«Nüveyrî, Zehebî, Makrizî, Süyûtî, Ebü'l Mahâsin ... v.b.»** gibi başlıca İslâm tarihçilerinin çalışmaları gözönüne alınınca, İslâm medeniyetinin bu hususta mühim bir gelişme kazandığı derhal teslim olunur. Yalnız müslüman kavimlerin değil diğer kavimlerin tarihi de İslâm tarihçileri tarafından ciddiyetle tetkik edilmiştr. Vak'aları olduğu gibi naklederek, tahkik ve tenkid cihetine pek yanaşmayan bu müelliflerin başlıca kusuru, eserlerini muharebelere azil ve nasb'lara hasrederek içtimâî müesseselerden yani milletin asıl mevcudiyetini teşkil eden şeylerden ancak dolayısıyla ve kısaca bahsetmeleridir. Bir de sipariş üzerine yazılan bâzı tarihlerde, hakikatlerin, o tarihi yazdıran şahsın keyfine göre tahrif edildiği de olur. Bununla beraber okuyucuya hayret verecek garib şeyleri eserlerine geçirmekte hiç müsamaha göstermeyen İslâm tarihçileri büsbütün de safdil değildirler; hele Yunan ve Hind ilimleri ve felsefesine iyice alışarak yetişen müellifler arasında -Orta çağlardaki dinî şartlara rağmen- büyük ölçüde tarafsız, vak'aları lâyıkıyla idrak ve ihataya ve tasvir ederek ihya etme kudretine sahib müverrihler de az değildir. Söz sanatlarının büyük bir ehemmiyet kazandığı sonraki devirlerde «Mekâme»leri taklid eden -seci'li ve süslü tarih kitabları yazmaktan çekinmeyen münşîler yetişmişse de kelime oyuncaklarına ehemmiyet vermeyen hakikî tarihçiler de eksik olmamıştır. Bilhassa «İbn Haldun» «tarih felsefecisi» olmak bakımından, Yunan ve Roma'nın ve Ortaçağ'ın en büyük mütefekkirleri derecesinde sayılır.

7. Coğrafya

İslâmlar, daha civardaki medeniyetlerle temas ederek eski Yunan medeniyetinin tesiri altında kalmadan evvel, edebî ve hukukî âmiller tesiri ile coğrafya çalışmalarına da başlamışlardır. Bu çalışmalar ilk zamanlar sırf «*Cezîretü'l-Arab*» içine münhasır kaldı; çünkü Arab Edebiyâtında kabilelerin bulundukları yerlere dâir birçok telmihler bulunduğu cihetle onları bilmek lâzımdı. Herşeyden evvel «*Cezîretü'l-Arab*» dışındaki memleketlere âid ilk eserlerin vücûde gelmesinde ise sırf hukukî sebepler tesir etti. Cizye, haraç, mukata'a gibi hükümlerin fetih keyfiyetine göre değişiklik göstermesinden dolayı bir memleketin yalnız tarihini değil coğrafyasını da bilmek, hukuk ve idare ihtiyaçlarındandı. Ticâretin, askerliğin, «hacc»ın, ilim öğrenmek üzere başka memleketlere gitmek ihtiyacının da coğrafî çalışmaların gelişmesinde tesiri olduğu, şüphesiz inkâr edilemez.

Halife «*el Mansûr*» zamanında başlayarak az zamanda süratle gelişen Yunan te'sirleri bu hususta büyük bir terakki sebebi oldu. «*Batlamyus*»un -kendi zamanına kadar bilinen bütün bu tafsilâtı ihtiva eden- «Coğrafya»sıyla o devrin hey'et bilgilerini içine alan «*Mecestî*»si tercüme edildikten sonra islâm coğrafyacıları tamamiyle o esas dairesinde ve o usûlde çalışmağa başladılar. Bu vâdide ilk eser yazan zat «*Suverü'l-Ekâlim*» sahibi «*Ebû Zeyd Belhî*»dir ki Hicrî IV. yüzyıl başlarında yazdığı eserinde islâm memleketlerini yirmi kısma ayırarak hepsi hakkında ayrı ayrı bilgi vermiştir. Yine o yüzyılda yetişen «*İstahrî*» daima seyahatle meşgul olduğundan «*Belhî*»nin kitabını esas tutmakla berâber onu kendi bilgisiyle birleştirerek, meşhur eserini vücûde getirdi. «İstahrî» de «Belhî» gibi islâm memleketlerini yirmiye ayırarak hepsi hakkında ayrı ayrı izahat vermişti. Ondan az sonra «*İbn Havkal*» yetişerek «İstahrî»nin eserini şahsî seyahatleriyle edindiği bilgiler ve müşahedelerle tamamlayarak devam etmiş ve her iklim için bir harita tanzim ettikten başka şehirleri ve dağları da resmetmiştir. «*İbn Hurdâzbih*», «*İbn fakihü'l-Hemedânî*», «*Mukaddesî*» ve tarihçi «*Mesûdî*» gibi adamlar yetiştiren bu ilk devre, İslâm Coğrafyası tarihinin klâsik devridir; bundan sonraki coğrafyacıların eserleri, hemen umumiyetle, bu ilk müelliflerin topladıkları maddelerden terkibedilmiş ve pek az değişmelere uğramıştır: «Şerif İdrisî» (vef. 576'da Sicilya'da)nin eseri, «Yâkût Hamevî» (vef. 626)nin alfabetik tertible yazmış olduğu coğrafya ansiklopedisi, tarihçi «Ebü'l-Fidâ»nın «Takvimü'l-Büldân'»ı işte bu cins eserlerdendir.

İslâmların coğrafya çalışmaları sahasında neler yaptıklarını bütünü ile hülâsa etmek istersek, evvelâ onların eski Yunan sisteminden dışarı çıkmadıklarını söylemeliyiz; meselâ arzın iskân edilmiş kısımlarına ait güneyden kuzeye bir sıra içinde «yedi iklim» telakkisiyle, kürenin kara kısmını batıdan doğuya doğru ikiye ayıran «dağlar silsilesi» nazariyesi islâm coğrafyacılarında da vardır. Bunun gibi manzûme-i âlem hakkında da islâmlar «Batlamyus»un esas fikirlerinden ayrılmamışlar ve yüzyıllarca o telakkileri sadakatle muhafaza etmişlerdir. Lâkin toplamış olduğu coğrafî bilgilerin genişliği ve doğruluğu cihetinden İslâm coğrafyası Yunanınkinden kat kat üstündür. İslâm memleketleri hakkındaki İslâm eserleri, yalnız tabii şartlara ve iklime değil, hattâ içtimâî hayatın maddî ve manevî gelişmesi hakkında da doğru ve mufassal bilgileri ihtivâ eder. İslâmların coğrafî vukufları yalnız İslâm memleketlerine de münhasır kalmayarak, Uzak Doğu ve Batı memleketleri hakkında da birçok bilgi elde edilmiş, karada ve denizde başlıca ticaret yolları lâyıkıyle öğrenilmiştir. Son söz olarak, İslâmların coğrafî çalışmalarda hiç olmazsa tarihteki terakkileri derecesindeki ilerlemeye ulaşmış olduklarını itirafa mecburuz.

8. Felsefe ve Kelâm

İslâmlar arasında ilk felsefî cereyan, hemen daha hicretin ilk asrında ve «Kelâm ilmi» şekli altında meydana çıktı. Asırlardan beri pek muhtelif itikadlara muhtelif felsefelerin yerleşmiş olduğu geniş bir sahaya yayılan İslâmiyetin sinesinde, daha «Hulefâ-yı Râşidîn» zamanından başlayarak, bir çok fırkalar vücûde gelmeğe başladı. Bu fırkalar arasında felsefî meselelere en fazla ehemmiyet veren ve o hususta nazariyeler ortaya koyanlar, «Mu'tezile»dir. Mu'tezile'nin en eski ve en tanınmış büyüklerinden olan «Vâsıl bin Âtâ» (H. 80-131) ile «Amr bin Ubeyd» (H. 144 veya 145) «Sıfât-ı İlâhiye, kader, İrade-i Cüziyye, imâmet» meseleleri hakkında ehl-i sünnet akidelerine muhâlif nazariyeler ortaya attılar ki, işte bu suretle ehl-i sünnetin «Fıkh-i Ekber»ine mukabil Mu'tezile'nin «İlm-i Kelâm»ı vücûde geldi. Abbâsi halifesi «el Mansûr» zamanında (vef. H. 156) başlayarak «Me'mun» ve halef-

(9) Bunun Reinaud tarafından yapılan tercümesi ve diğer hususlar hakkında bk. Brockelmann, **Ebülfidâ** mad., **İslâm Ansiklopedisi**, c. IV, s. 78.

leri devrinde büyük bir genişlik kazanan Yunan, İran, Hind vb. eserlerini tercüme cereyanı, Yunan, İran, Hind, Hıristiyan, Yahudi felsefî fikirlerini İslâm muhitine tanıtınca, Mu'tezile kendi fikirlerini daha kuvvetle müdafaa için bu yabancı nazariyelerden tehâlükle istifadeye çalıştı. «Ebü'l Huzeyl» (vef. H. 135-226) ve «İbrahimü'l-Nizzam» (vef. H. 221) gibi «Me'mun devrindeki mu'tezile cereyânının büyük üstadlarında, Yunan felsefesinin tesirleri pek açıktır.

«Mu'tezile»nin bu hususstaki faaliyeti karşısında ehl-i Sünnet ulemâsı da boş durmadılar: «İbn-i külâbü'l-Basrî»nin bu hususstaki çalışmaları -başlangıçta mu'tezile reislerinden iken rücû eden- «Ebü'l-Hasanü'l-Eş'arî» (H. 260-324) tarafından muvaffakıyetle taçlandırılarak ehl-i sünnete mahsus bir «ilm-i kelâm» kuruldu ki «Ebû Bekirü'l-Bâkıllânî» (vef. H. 403) ve İmamü'l-Harameyn «Ebü'l-Meali el-Cüveynî» (vef. H. 478) taraflarından tamamlanmıştır. Bu sırada ehl-i sünnet «kelâm»ı bazı noktalarda Mutezile fikirlerine meyl etmiş olduğu gibi, Mutezile «Kelâm»ı da eskisine nispetle çok değişmiş, Yunan felsefesi ile daha dolu bir hâle gelmişti. Gazali (H. 450-505) ile beraber Kelâmın yeni bir safhaya girdiğini görüyoruz. «Gazâli» zamanında Yunan felsefesinin nazariyatı -«Fârâbî» ve «İbn Sînâ» ile- ehl-i İslâm arasında lâyıkıyla takarrür ve inkişâf ettiği cihetle, felsefecilerin her dediğini red veya kabûle meyl eden başlıca iki zıd görüş husule gelmişti. «Gazâlî», muhtelif eserleri ile bu iki görüşü de cerh etti; ve onunla dinî akidelere muhalif felsefe bahislerinin red ve ibtâli de ilm-i Kelâm'a dahil oldu. Bunu takip ederek meşhur «Fahreddin Râzî», «Âmedî» (vef. H. 631) ve «Beyzâvî» (vef. H. 699) ile ehl-i sünnet kelâm'ı da «Aristo» felsefesiyle mezcedilmiş bir hale geldi ki bugün de ehl-i sünnet ulemâsı arasında makbul olan budur. «İmam-ı Âzam» gibi eskilerle bu son ehl-i sünnet kelâmcıları birbirleriyle mukayese edilecek olursa Yunan felsefesinin tedricen girişi derhal anlaşılır.

İslâmiyette «Kelâm»ın dışında teşekkül eden yani doğrudan doğruya ecnebi kaynaklardan -Hind'den, İran'dan ve bilhassa Yunan'dan- alınmış olarak meydana çıkan asıl felsefe cereyanı, Abbasîler zamanında eski Yunan felsefe eserlerinin tercümesiyle başlayarak «Kındî» (vef. 260'a doğru) ve bilhassa «Farabî» (vef. H. 339) ile kuvvet kazanmıştır. «İbn Sînâ» (vef. H. 428), «Farabî»nin eserlerindeki bütün unsurları birleştirip tamamlayarak muazzam bir felsefe sistemi meydana getirdiği gibi «Gazâlî»nin himmetiyle de felsefe İslâmiyette mühim bir mevki kazanarak yukarıda anlattığımız vechile hattâ ehl-i sünnet kelâmına bile kuvvetle girdi. Gazâlî'den sonra gelen mütekellimîn, Yunan ilim ve felsefesini -İslâmî şekil altında- lâyıkıyla kavrayan feylesoflardı. H. IV. yüzyılda Bağdad'da teşekkül etmiş olan «İhvanü's-Safa» cemiyeti tarafından hazırlanmış bâzı felsefe eserleri ile Endülüs'de yetişen «İbn Rüşd, İbn Bâcce, İbn Tufeyl» gibi büyük feylesoflar İslâm medeniyeti dâiresi içerisinde felsefî fikirlerin geniş bir suretde inkişâfına birer delil teşkil eder. Böyle olmakla berâber halk gözünde, felsefe ile uğraşanlar zındık ve imânsız sayıldığından Kelâmiyûn'dan başka felsefeciler kendilerini, ya din yahut daha fazla Tasavvuf örtüsü altında gizlenmeğe mecbur görüyorlardı. Müslüman kavimler arasında eğer bu gibi bir takım felsefî cereyanlar mevcud olmasa ve bu cereyanlar daha VI. yüzyıldan başlayarak -ehl-i sünnet akideleriyle lâyıkıyle birleştirilerek- geniş bir sahada kuvvetle yayılmış bulunmasa idi, İslâmî edebiyatlar ve bilhassa Acem ve Türk edebiyatları o kadar kuvvetli bir tasavvuf te'siri altında kalmayacaklardı.

9. İslâmiyette Türklerin Mevkii

İslâmiyetin kuruluş ve gelişmesinde Türklerin mevkii, diğer müslüman kavimlerle kıyaslanamayacak kadar büyüktür. «Sâsânî» İmparatorluğu Türklerin devamlı hücûmları neticesinde sarsılmış olduğu cihetle «Kadisîye»de o kadar kolaylıkla yıkılabilmişti. Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra ise, bütün kuvvetleriyle onun müdâfaasına, yayılmasına ve umumîleşmesine çalıştılar. «Orta-Asya»dan coşkun ve mütemadî bir sel hâlinde asırlarca İslâm sınırlarına dökülüp gelen muazzam Türk kitleleri olmasaydı, devamlı Ehl-i Salib dalgaları karşısında İslâmiyet ancak «Ceziretü'l-Arab» içine sıkışır kalırdı. Batı âleminin bu korkunç istilâsından İslâmiyeti kurtaran ve istilâları neticesiz bıraktıktan sonra -«Endülüs»ün batışına mukabil- İslâmiyeti Macaristan ovalarına kadar zaferle ulaştıran bilhassa Türk kuvveti oldu. «Nûreddin Şehîd», «Salâhaddin Eyyûbî», «Kılıç Arslan» gibi büyük kahramanların kumandası altında döğüşen Mısır, Suriye, Haleb, Anadolu orduları, hemen mutlak bir ekseriyetle Türklerden mürekkep idi. İslâm âlemini doğudan tehdid eden Moğol istilâsı da, aynı şekilde, Mısır Türkleri tarafından durdurulmuştu. İşte bu bakış noktasından İslâm târihinin umumî gidişi üzerinde

Türklerin maddeten hattâ Arablardan çok daha fazla rolleri olduğu kesin olarak iddia olunabilir.

Türkler, ortak İslâm medeniyetinin teşekkülünde de -şüphesiz maddî tesirleri derecesinde olmamakla berâber- mühim bir vazife yapmışlardır. İleriki bölümlerde îzah edileceği gibi, İslâmî ilimlerin birçok büyük mümessilleri neslen Türk oldukları gibi, Arab ve bilhassa Acem edebiyatının büyük üstadları da yine Türktür. Bunun gibi Acem edebiyatı, yüzyıllarca, husûsiyle Türk hükümdarlarının saraylarında ve onların maddî ve mânevî destekleri sayesinde o kadar büyük bir gelişmeye erişmiştir. Böyle olmakla beraber Türkler daha İslâmiyet dâiresine girdikleri sıralarda İslâm âleminin din ve ilim lisanı olarak «Arabça»yı ve kurulmuş zengin bir dil halinde «Farsça»yı buldukları için ırk ve milliyet fikirlerini ortadan kaldırmak gayesini güden İslâmiyet tesiri altında, millî lisan ve edebiyatlarını ihmal ederek, bütün fikrî faaliyetlerini ortak İslâm medeniyetinin ve Acem edebiyatının yükselmesine tahsis etmekte bir mahzur görmemişlerdir. İslâm medeniyetinin verimleri arasında bilhassa «mimârî» en çok Türk tesirine uğramış, hattâ birçok unsurlarını İslâmdan evvelki Türk san'atından almak suretiyle yeni İslâmî şekillere de vücûd vermiştir; «Sâmarrâ»daki kalıntılardan başlayarak, Mısır'da, İran'da, Türkistan'da, küçük Asya'da -şimdiye kadar yanlışlıkla Arab ve İran san'atları dâiresine dâhil edilen- birçok sanat âbidelerinin, Türklere ve tamamiyle Türklerin san'atı dâiresine mensub olduğu, kuvvetle iddia edilmektedir; bu hususlaki araştırmalar henüz pek yeni ve pek iptidâî bir mahiyette olmakla berâber, gelecekte Türklerin İslâm sanatı dâiresindeki muazzam rollerini ilmî bir kesinlikle îzah edecek gibi görünüyor. Son söz olarak diyebiliriz ki, Türklerin İslâm medeniyeti dâiresindeki manevî faaliyetleri, şüphesiz maddî rolleriyle kıyaslamak kabil olmamakla berâber, herhalde şimdiye kadar zannolunduğundan çok büyüktür.

ALTINCI BÖLÜM

İSLÂMÎ EDEBİYATA UMUMÎ BİR BAKIŞ

1. İslâmî Edebiyat

İslâm ortak medeniyeti, her hususta olduğu gibi zevk ve edebiyat hususunda da, kendi dâiresine aldığı kavimler üzerinde tesirli oldu. İslâmiyetten evvel kavmî bir takım husûsiyetlere mâlik olan Arab Edebiyatı, «Sâsâni»ler devrindeki İran Edebiyatı, «Tu-kiie» zamanındaki Türk Edebiyatı birbirinden pek derin farklarla ayrılıyordu; halbuki İslâmiyetten sonra, Arab edebiyatı -başka medeniyetlerle ve meselâ İran'la temas neticesinde- eski çöl edebiyatından çok farklı bir hâle geldiği gibi, Arab istilâsından yüzyıllarca sonra meydana çıkabilen İslâmî İran Edebiyatı da birçok bakımlardan, İslâmî Arab edebiyatına benzedi; Türkler, İslâmiyet dâiresine lâyıkıyle girdikleri sırada, Arab ve Acem'lerin müşterek mahsûlü olarak «Klâsik bir edebiyat» ve ona dayalı olan bir takım umumî «edebiyat esasları» takarrür etmişti: Lisanda, vezinde, edebî şekil ve nevilerde, hayat ve kâinat hakkındaki telakkilerde, güzellik telakkisinde müşterek ve değişemez bir takım umdeler vardı ki, onların dışına çıkmak kabil değildi; Arablarla Acemlerin kavmî dehaları birbirinden çok farklı olduğu için, bütün bu müşterek ve değişemez kaidelere rağmen, her iki edebiyatın husûsî vasıf ve tabiatlarının farkını görmek gayet kolaydır. Lâkin, medeniyetin bütün unsurlarında olduğu gibi edebiyatta da, bu kavmî farklara rağmen, İslâm medeniyetinin müşterek hatlarını görmemek kabil olamaz. İslâm ümmetinin müşterek verimi olan bu medeniyet, edebiyatta da hiç olmazsa bir takım müşterek ve umumî kalıblar vücûde getirmişti ki, bu medeniyet dâiresine giren her kavim, kendi harsını ve ananesini ne kadar kuvvetle muhafaza ederse etsin, ruh ve hissî-

yâtını o kalıblar dâiresinde ifadeye mecbur olacaktı. İşte yalnız Türkler değil, İslâmiyet dâiresine giren diğer kavimler ve meselâ «Hind»liler de bu İslâmî edebiyat kaidelerine ve kalıblarına şiddetle itinâya mecbur kalmışlardır. Bu bakış noktasından İslâmî edebiyatı «Klâsik» bir edebiyat saymak zarurîdir.

1

ARAB EDEBİYÂTI

2. Cahiliye Şiiri

Sulak ve ağaçlı köşeleri pek az, çorak ve haşin bir çölden ibaret olan Arabistan Yarımadası'nın kuzeyinde daha M.S. 500 senelerine doğru, çeşitli lehçelere mâlik muhtelif kabileler arasında ortak bir «Türkü lisanı» vardı. Umumî bir mahiyete mâlik olan bu «Şifâhî edebiyat lisanı» ayrı ve hasım kabileler arasındaki ortak an'anelerin «Mekke» ve «Ukâz» gibi müşterek toplu luk yerleriyle, dinî merkezlerin, hülâsa birleştirici an'anelerin ve iktisadî ihtiyaçların bir mahsûlü idi. Böyle olmakla berâber, muhtelif lehçelerden topladığı iktibaslarla lûgat zenginliği pek ziyade genişlemiş bu ortak edebî lisandan başka, dağınık kabile lehçeleri de günlük yaşayışlarının, ninniler, iş türküleri, hicivler, mersiyeler gibi doğuş eserlerini vücûde getirmekte kullanılıyordu. İlk Arab şâirleri aynı zamanda, dinî-sihrî bir mahiyeti haizdiler; esasen «şâir» kelimesi de lûgatte «bilici, tanıtıcı» manâsınadır: Onlar, halkın itikadına göre, kendi ilhamlarını her kabilenin «Rabb-ı Hass»ı olan «Cin»lerden alırlar ve onların ilhamiyle tanzim ettikleri «Hicâ»larla kabileye bir takım iyilikler temin yahud düşman kabilelerin fenalıklarına karşı koyarlardı. Bu suretle herhangi bir kabile şâirinin «Hicâ»sı o kabile ferdleri arasında derhal ağızdan ağıza yayılır ve ona karşı, düşman kabilenin şâiri de «Hicâ»lar tanzimine mecbur olurdu. Eski sihrî mâhiyeti kaybolduktan sonra da «Hicâ»lar müstakil bir edebî nevi olarak yüzyıllar boyu ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Câhiliye şiirinin diğer mühim bir nevi de, yine başlangıçta dinî bir mahiyet taşıyan ve aile teşkilâtiyle alâkalı bulunan «Risâ» yâni mersiyelerdir.

Eskiden beri müstakil bir edebî nevi olarak gördüğümüz «Mersiye» ve «Hiciv»ler müstesna olmak üzere ne çevrenin eşyasına -meselâ deve'ye, at'a.....- ait tasvirleri, ne de aşk ve hicrana taalluk eden eserleri, an'ane bize müstakil birer nevi olarak gösteriyor. An'anenin tesbit ettiğine göre, Câhiliye şiirinin -Peygamber'in zamanından 50 sene evvel- tamamiyle muayyen bir şekli vardı ki, «Kaside» adıyla tanınmış olan bu şekil evvelce mevcud olan bu gibi muhtelif müstakil nevileri toplayıp temsîl suretiyle teşekkül etmişti. İşte Câhiliye şiirinin en yüksek ve örnek mahsulü olan «Muallakat» umumiyetle bu şekle uyularak vücûde gelmiştir. Bununla berâber, muhtelif edebî nevilerin toplanıp birleştirilmesinden meydana çıkan «kasîde» şekli o kadar yayılmasına rağmen, Arabların bedii hislerini, bütüne ait terkibî ve umumî bir güzelliği anlayabilecek bir mertebeye yükseltemedi. İptidâî çöl zevkinin tabiî bir verimi olan bu telakki, sonraları bütün İslâmî edebiyatlarda da hükümrân olarak onların tabii gidişi üzerinde büyük tesirler yapmıştır.

İçinde doğduğu muhitin ve karşı karşıya olduğu hayat şartlarının tesiri ile «şahsî» ve «enfüsî» olmaktan ziyâde «iştirakî» ve «âfâkî» bir mahiyet alan bu câhiliye edebiyatının temsilcileri arasında başlıca yedisi büyük bir şöhret kazanmışlardır ki, onların «Yedi muallaka» adıyla tanınmış kasideleri hakikaten câhiliye şiirinin bütün vasıflarını en yüksek ve en canlı bir şekilde gözler önüne koyar. Kadın sevmek, şecaat ve hamasetle iftihar etmek, at veya deve ile gezmek, şarab içmek, kumar oynamak gibi çöldeki bedevî hayatının bütün hususiyetleri ve çölün bütün sahneleri, bu kasidelerde tabii ve samimî bir edâ ile yapmacıksız ve san'atsız bir surette tasvir edilmiştir. Yer yer bir mersiye, bir aşk neşidesi, bir fahriye, bir hicviye edâsını hâiz olan bu şiirler, hemen bütün münekkidler tarafından müttefiken, Arab Edebiyâtının en yüksek ve en orijinal verimi sayılmaktadır. Bunlardan başka muhtelif kabilelere mensup çöl şâirleriyle Doğu Roma ve İran medeniyetlerine tâbi şehirlerde yetişmiş -İsevî, Musevî, Putperest v.b. ...- bir takım Arab şâirlerinin manzumeleri, sonra millî ve iktibas edilmiş bir takım masallar, meseller, aşk ve kahramanlık hikâyeleri, «Cahiliye» adıyla tanılan bu ilk devri doldurmuştur.

3. İslâmiyet ve Edebiyat

Çöldeki dağınık, serseri bedevî hayatına karşı şiddetli bir karşılık mâhiyetinde olan İslâmiyet, herşey gibi edebiyat üzerin-

de de şüphesiz derin bir tesir yapacaktı. Çok serbest bir aşktan, şarabdan ve kaynağını kabileler arasındaki düşmanlıktan almış iptidâî bir kahramanlıktan toplanıp bir araya gelen «Bedii Mefkûre», aşk ve şarabı yasaklayarak küçük ve dar kabîle telâkkisini Cihan-şümûl bir surette genişleten İslâmiyet esaslarıyla tabii birleştirilemezdi. Bilhassa umumî hayatta büyük tesirleri olan Câhiliye şâirlerinin -başta «Ümeyye İbn Ebîü's-Salet» ve daha bir takım Kureyş şâirleri olduğu halde -İslâmiyete karşı âteşin ve alaylı hicivler yazmaları, yalnız bunların değil bütün câhiliye şiirlerinin yasaklanıb haram sayılmasını îcab ettirdi. Fakat her silâha ayniyle mukabele etmek zarûreti ve şiirin Arab umumî hayatındaki ehemmiyeti karşısında, Hazret-i Peygamber, İslâm şâirlerini dinî esaslar dâiresinde şiirler inşâdında serbest bırakmakla berâber, ayrıca da müşrikleri hiciv hususunda onları teşvik ve teşci etti.

Yeni mefkûre ile birden bire canlanarak birleşen ve çölün dışarısına fırlayarak «Doğu Roma» ve «İran» sınırlarına pervâsızca yürüyen Arablar, artık «Câhiliye» devrine ait herşey gibi aşktan ve şarabtan da bahseden o eski şiirleri de unutmuş gibi idiler. Kur'an hükümleri, manevî hayatlarını tanzime kâfi geliyor, hayatın maddî faaliyetleri ise, eskisi gibi aralarında şiirin gelişmesine meydan bırakmıyordu. Hele dinî hükümlere şiddetle riâyet eden «Hulefâ-yı Râşidîn» devrinde, kıt'alar fetheden dinî heyecanın müdhiş ifratı karşısında, halkta câhiliye devrinin hâtırasını uyandıracak aşk ve şarab şiirlerinin devâmına aslâ imkân yoktu.

4. Emeviler Devri

Emevîlerin galebesi, «Medine» hilâfetinin düşmesiyle İslâm payıtahtının eski «Yunan - Suriye» medeniyetinin merkezlerinden olan «Şam»a geçmesini icab ettirmiş ve İslâmiyette saltanat devri başlamıştı. Artık «Hulefâ-yı Raşidîn» zamanındaki basit yaşayış tarzı devâm edemeyeceği gibi «Kadisîye» ve «Yermük» mücahedelerindeki dinî heyecânın da nihayet sükûn bulacağı tabiî idi. İslâmiyetin geniş bir sahada kuvvetle takarrürü ve muhtelif eski medeniyetlerin maddî manevî kalıntılarına tevarüs etmesi üzerine, artık refah ve sükûn içinde yaşayan eski Arab asilzâdegânı, Emevî hükümdarlarını taklid ederek yavaş yavaş şiir ve musiki ihtiyacını tekrar duymağa başladılar. Esasen «Mekke» de şiir ve san'atla yakından alâkadar olabilecek eski zengin aile-

lerin ferdleri mevcud olduğu gibi, «Emevî»leri bir nevi iktidar mevkiinin gâsıbı sayan dindar «Medine» ahalisi de maddî geçimlerine genişlik ve bedii zevklerine incelik veren zamanın tesiri ile -eskiden hiç de câiz görülemeyecek- yeni ve serbest bir tarz şiire meyilli idiler. İşte «Gazel» adını verdiğimiz bu serbest aşk neşideleri, evvelâ «Hicaz»da bu gibi âmillerin tesiri ile gelişti. Bu yeni edebî nevin başlıca temsilcileri ise «Ömer bin Ebî Rabi'a», «Ahvas» gibi şâirlerdir, ki muhtelif fırsatlarla, güzel kadınlar hakkında -hattâ bunlara en yüksek ailelere mensub olsalar bile- âşıkane gazeller tanziminden çekinmezlerdi. Bu yeni san'at şekli yalnız böyle yüksek sınıflara ve şehirlilere inhisar etmeyerek bedeviler arasına da girdi ki, «Mecnun» bu edebiyatın en büyük mümessillerindendir.

Eski Arab kasidesine nispetle çok hafif bir mâhiyette kalan bu yeni tarz «Suriye» ile «Irak»da uzun müddet mühim bir mevki tutamadı. Oralarda muhtelif kabileler arasında yeniden başlayan geçimsizlikler rekabetler, İslâmdan evvelki Arab hayatında olduğu gibi, şiire de giriyordu. Bu sâhalarda yetişen «Ahtal, Cerir, Ferezdak» gibi büyük şâirlerle ikinci, üçüncü derecedeki takibçilerinde «Hica» tarzının yeni ve büyük bir inkişafa erişmiş olması, işte bundan dolayıdır. Câhiliye devrinin kasîdesini taklidden vazgeçmeyen bu şâirler, halk üzerindeki manevî nüfûzlarından istifâde ederek bütün şiir kudretlerini iktidarda bulunan sultanların ve ricâlin müdafaası uğrunda kullanıyorlardı. «Taglib» kabilesine mensub bir hıristiyan olan «el-Ahtal», «El-cezire» ve «Suriye» sahalarında büyük bir şöhret kazanan kasideleri ve kahramanlık neşîdeleriyle «Emevî»ler devrinin en büyük müterennimi sayılabilir. Irak'ta marûf ve «Temim» kabilesine mensub olan «Ferezdak» mütecaviz, heccav, fakat korkak ve kindar tabiatiyle beraber samimî bir «Alevî» olmakla tanınmıştır. Bu iki büyük şâire hakkıyle rakib sayabileceğimiz «Cerir»e gelince bu Irak'ta halk arasında büyük bir şöhrete mâlik olup «Haccâc»ın meddahı idi. Bu devir büyükleri arasında eski bedevî tarzının son temsilci ve taklidcisi olan «Zevî'l-Rumme» ile manevî şahsiyetce buna yakın olan «Ebû Necm»i, «Accâc»ı ve oğlu «Rûbe»yi sayabiliriz. Bu sonuncular eski kaside tarzına -o zamana kadar münasebet düşürerek söylenilen küçük nazımlarda ve gazellerde kullanılan- «Recez»i tatbik etmekle berâber veznin basitliğini lisanda ve edâda büyük bir külfetlilik ve san'atla telâfi etmeğe kalkışmışlardı. «Hicaz»da gelişmiş olan âşıkane şiir Emevilerin çökme zamanlarına doğru «Suriye» sa-

raylarına girdi. «Velid-i Sâni» bu gibi âşıkane şiirlerinden başka «hamriyat» yâni şarab şiirleri ile de tanınmıştır.

5. Abbasîler Devri

Emevî'lerin teşkil ettiği bedevî Arab saltanatlarını yıkarak yerine «Abbâsî» hanedânını getiren «Zâb-ı Kebîr» muharebesi, hakikatte, mağlûp İran'ın istilâcılara karşı manevî bir galebesi demekti. Fakat bu galebe, şüphesiz, eksikti; ancak böyle olmağa da mahkûmdu: Çünkü Acem lisanı Arabçanın sıkı baskısı altında eski mâhiyetini değiştirerek bir «Lisan-ı Edebî» şeklinden çıktığı gibi, «Ahora-Mazda» dininin Sâsânîler devrindeki yenileşmesinden elde kalan pek mahdud «Avesta» nüshaları da ancak âteşgedelerde ve galiblerin müsâmahaları sâyesinde muhafaza edilebilmişti. İşte böylece edebî lisânını ve eski dinini kaybeden İran, yalnız asırlar görmüş medeniyetinin mahsûlü olan manevî ruhunu -fakat İslâm kisvesi altında- muhafaza edebilmişti. «Suriye» ve «Hicaz»ı ihmâl ederek payıtahtlarını «Dicle»nin sağ kıyısına kuran «Abbâsi»ler bu hareketleriyle, kendilerini iktidar mevkiine getiren unsurlara karşı bağlılıklarını göstermişler, dayanak merkezlerini ve temâyüllerini açıkça belirtmişlerdi. Devlet teşkilâtının en ehemmiyetsiz noktalarından en yüksek fikir mahsûllerine kadar, bütün bu «Abbâsî» devrinde İran tesirleri gayet açıktır.

Arab şiiri Abbâsîler zamanında, bu derin İran tesirinden elbette kurtulamazdı. «Irak» şehirlerinde edebiyat ve ilimler yeni bir kuvvetle inkişaf ederken, «Suriye» ehemmiyetini kaybediyor ve çöl yine eskisi gibi, derin ve duygusuz, boş bir bedevî hayatına gömülüyordu. Arab kavmî zevkinin bir aksi olan «Câhiliye kasideleri»nden bir türlü hoşlanamayan Acemler, aşk ve şarabı terennüm eden açık ve serbest gazellere karşı tabiî ve kavmî bir yakınlık gösteriyorlardı. Arabça din lisanı olduğu için Farsçanın müstakil bir edebî lisan halinde ona rekabet edebilmesi, daha birkaç asır için imkânsızdı; Arabça manzûmelerde ara-sıra pek seyrek olarak bâzı Farsça kelimeler veya mısralar kullanılıyorsa da, bu, aslâ ciddî bir maksadla olmayıp sırf eğlenmek niyetiyle yapılıyordu. İşte bu zarûretler karşısında, ekseriyetle Acem ırkına mensub olan şâirler, tebliğ âleti olarak Arabçayı kullanmakla berâber, ifâdede kendilerine mahsus bir zariflik ve incelik gösterdiler. «Muti' bin Ayâs» halife «el Mansûr»un sarayında Emevîler devrindeki aşk ve şarab şiirlerini devam ettirdiği gibi,

Horasanlı «İbnü'l-Ahnef» bu aşıkâne tarzı yüksek bir tekâmül mertebesine çıkardılar ve ona «Münâzara» gibi bâzı husûsiyetler verdiler. Lâkin hemen hemen bütün tenkidçi ve tarihçilerin birleştikleri vechile bu devrin ve bu tarzın en büyük ve en kuvvetli şâiri, İran asıllı «Ebû Nuvâs»dır. Onun hayat zevkini terennüm eden manzûmeleriyle büyük bir parlaklık kazanan bu yeni san'at şekli, daha yüzyıllarca taklid edilmekle berâber, hattâ «Bağdad»ın eski ehemmiyet ve siyasî merkeziyeti mahvolduktan sonra da, «Horasan»dan «İspanya»ya kadar büyük küçük bütün İslâm saraylarında hükümrân oldu.

Bu asırlar esnasında yalnız şiir ve edebiyatta değil hattâ plastik sanatlarda da bu «İran asıllı» hayat telâkkisinin tahakkümü göze çarpar. Böyle olmakla beraber bu yeni cereyanla karşılıklı olarak eski câhiliye şiirinin tesirleri de yeniden kuvvetlenmişti: Yaradılışta malik olmadıkları «Selika»yı öğrenmek suretiyle elde edebilmek için lisan ilmini kuran ecnebiler, câhiliye eserlerini yalnız lisanın sıhhatı değil, edebî kıymeti itibariyle de benzersiz birer model şeklinde medh ve tavsif ederek onları ilmen tahlil ve muhakemeye kalkıştılar; bu tahlil ve takdir, sonunda taklidi icabettirdi. Meselâ «Ebû Nuvas» gibi câhiliye şâirleri hakkında oldukça alaylı telâkkiler besleyen bir şâir bile kasidelerinde ve ava, avlanmaya âid parçalarında o kuvvetli tesirden kurtulamamıştır. Bu nüfûz, câhiliye şiiri hakkında âlimâne tetkiklerde bulunan Abbasî prensi «İbnü'l-Mu'tez» ile «Tay» kabilesine mensub «Ebû Temmâm» ve talebesi «Bihterî»de daha kuvvetle hissedilir. Bu eski cereyanın nüfûzu dâiresinden kurtulamayanlar sırasında süsleme fazlalığı ve hattâ mübalâğasıyla bıktırıcı sayılan «Seyfü'd-Devle»nin medhiyecisi «Mütenebbî»yi sayabiliriz ki, zamanında kuvvetli tenkidlere uğramakla berâber, bir çok takibcilere ve takdirkârlara mâlik olmuş ve «Büyük Şâir» sıfatını aslâ kaybetmemiştir. Aynı yüzyılda yaşayan «Ebü'l-Firâs» şahsî bir mahiyet taşıyan bâzı gazelleriyle belki ruha daha yakın ve daha cezbedici ise de, kudret bakımından şüphesiz «Mütenebbî»den daha aşağıdır.

Bu yüzyıllarda köklerini daha İslâmiyetten evvelki devirlere kadar götürebileceğimiz «Dinî Şiir» de büyük bir ehemmiyet kazandı. Hulefâ-yı Râşidîn ve Emevîler zamanında, dinî zihniyet, kendisine şiiri münâsib ve lâyık bir mecra saymıyordu. O sıralarda şiiliğe mensub oluşu ile tanınmış bâzı şâirlerin eserleri di-

nî olmaktan çok daha ziyâde siyâsî bir mâhiyeti hâizdi. Irak şehirlerinde, muhtelif din ve medeniyetlerden kalan unsurların imtizacıyle İslâmî bir medeniyet kurulduktan sonra, bunun ruhî hayata olan tesiri neticesindedir ki, dinî hisler ve fikirler de edebiyat sahasına girebildi. H. 167 (M. 783)'de Halîfe «Mehdî» zamanında zındıklık suçu ile idam edilen «Salih bin Abdü'l-Kuddûs»ün şiirlerinde, kâinatı nur ve zulmetten mütevellid gören Seneviye-i Mecuziye» itikadlarının kalıntılarına tesâdüf edildiği gibi, aynı asırda yaşayan «Beşşâr bin Burd» de «Mazdeizm»e karşı olan derin meylini şiirlerinde açıkça itiraf etmiştir. Böyle olmakla berâber Abbâsîlerin dinî siyâsetleri İslâmiyeti, muhtelif yolunu sapmışların akideleriyle bozulmaktan uzak tuttu. Ve şâir «Ebü'l-Atahîye», edebî hayatının ikinci faaliyet devresinde oldukça basit halk diliyle bâzı dinî düşüncelerini terennüm ettiği zaman, o, ancak karamsarlığından ve bir de «Ba'sü ba'del-mevt» ümidine kâfi derecede açık bir mevki vermediğinden dolayı muâhaze edildi. Bununla berâber «Ebü'l Alâ Ma'arrî»nin olgunluk yaşında yazdığı meşhur «lüzûm-ı mâlâ yelzem»indeki esas fikri de işte bu karamsarlık teşkil eder. «Tasavvuf»un şiire mevzu olması biraz daha sonradır. Mısırlı «Ömer bin el-Fâriz»den evvel gelen mühim sûfî şâirler pek az ise de sûfî şiir onunla Arab edebiyatında son şeklini almıştır. Bundan sonra ise, son yedi yüzyıl esnasında, Arab şiirinde hemen hiçbir yeni telakki, hiçbir yeni nevi meydana çıkmamış, batıda Endülüs'ün düşmesi ve doğuda Moğol istilâsıyla başlayan büyük inhitat devrinde tasannularla dolu âdi nazirelerden başka bir şey meydana gelmemiştir.

6. Nesir: Mürasalât, Makâmât, Hikâye ve Masal

Arablarda «Edebî nesir», nazma nazaran çok daha sonra bir inkişâfa erişebildi. İslâmiyet «Hutbe»yi vaz' suretiyle, Arablarda eskiden beri mevcud olan hitâbet ve belâgata müsâid bir zemin hazırlamıştı. Fakat bu kabîl hutbelerden zabt ve tespit olunabilenler pek mahduddur. Mevâiz mecmualarından bahsedildiğini ise ilkin «Hâriciler»de görüyoruz. Süslü yazışmaya gelince, İran ile münasebetlerin mahsûlü olan bu tarz, önce «Abdü'l-Hamidü'l-kâtib» (vef. H. 133=M.749) tarafından ortaya konulmuş ve sonradan «Seyfü'd-Devle»nin sarayında büyük ve hayret verici bir inkişafa erişmiştir. Bu yüzyılda Haleb'de «İbn Nübâte» ile berâber meşhur münşî «Ebûbekirü'l Harezmî» de mevcutdu. Bu sersehirlerinde, muhtelif din ve medeniyetlerden kalan unsurların imtizacıyle İslâmî bir medeniyet kurulduktan sonra, bunun ruhî hayata olan tesiri neticesindedir ki, dinî hisler ve fikirler de edebiyat sahasına girebildi. H. 167 (M. 783)'de Halîfe «Mehdî» zamanında zındıklık suçu ile idam edilen «Salih bin Abdü'l-Kuddûs»ün şiirlerinde, kâinatı nur ve zulmetten mütevellid gören Seneviye-i Mecuziye» itikadlarının kalıntılarına tesâdüf edildiği gibi, aynı asırda yaşayan «Beşşâr bin Burd» de «Mazdeizm»e karşı olan derin meylini şiirlerinde açıkça itiraf etmiştir. Böyle olmakla berâber Abbâsîlerin dinî siyâsetleri İslâmiyeti, muhtelif yolunu sapmışların akideleriyle bozulmaktan uzak tuttu. Ve şâir «Ebü'l-Atahîye», edebî hayatının ikinci faaliyet devresinde oldukça basit halk diliyle bâzı dinî düşüncelerini terennüm ettiği zaman, o, ancak karamsarlığından ve bir de «Ba'sü ba'del-mevt» ümidine kâfi derecede açık bir mevki vermediğinden dolayı muâhaze edildi. Bununla berâber «Ebü'l Alâ Ma'arrî»nin olgunluk yaşında yazdığı meşhur «lüzûm-ı mâlâ yelzem»indeki esas fikri de işte bu karamsarlık teşkil eder. «Tasavvuf»un şiire mevzu olması biraz daha sonradır. Mısırlı «Ömer bin el-Fâriz»den evvel gelen mühim sûfî şâirler pek az ise de sûfî şiir onunla Arab edebiyatında son şeklini almıştır. Bundan sonra ise, son yedi yüzyıl esnasında, Arab şiirinde hemen hiçbir yeni telakki, hiçbir yeni nevi meydana çıkmamış, batıda Endülüs'ün düşmesi ve doğuda Moğol istilâsıyla başlayan büyük inhitat devrinde tasannularla dolu âdi nazirelerden başka bir şey meydana gelmemiştir.

rî tabiatlı münşînin eserleri, mevzû bakımından, idârî ve siyâsî olmaktan ziyâde edebi bir mahiyeti hâiz ise de, inşa üslûbu o devrin resmi muhaberâtı üzerinde pek ziyâde şiddetle müessir oldu. Meselâ «Âl-i Büveyh»in kâtiblerinde bulunan «İbrahim bin Hilâl», «Salâhaddîn Eyyûbî»nin kâtibi «el-Kadıü'l-Fâzıl» bu arada sayılabilir. Maamafih bu seci'li ve san'atlı üslûb -«Utbî»nin «Tarih-i Yeminî»sinde «İmâdeddinü'l-İsfahanî»nin eserlerinde olduğu gibi- tarihî eserlere de tatbik olununca çok fena neticeler vermiş, eski Arab tarihçilerinin sâde ve gayrı şahsî üslûbları yanında çok kıymetsiz kalarak, sonradan da eski ehemmiyetini kaybetmiştir. «el Harezmî»nin daha genç bir çağdaşı olan «Bedi'ü'z-zamanü'l-Hemedânî» bu seci'li ve san'atlı üslûba en uygun gelecek mevzuu «Makame»lerde buldu. İlkin «el Câhiz» tarafından edebiyat sahasına sokulan Makameler Irak şehirlerinde ve bilhassa «Bağdad»daki içtimâî müsavaatsızlığın doğurduğu tufeylî bir zümrenin mahsûlü idi. Filoloji tetkiklerinin bütün inceliklerine vâkıf olarak şehirden şehire serseriyâne bir takım mâcerâlar peşinde dolaşan, saraylarda ve zenginlerin dâirelerinde tufeylî bir surette yaşayan bu zümrenin mükemmel bir nümûnesi «Bedi'ü'z-Zaman»ın eserinde canlı bir surette tasvir edilmiştir, esâsen müellifin kendisi de bu zümredendi. Ondan bir yüzyıl sonra «Harîrî» bu mevzûu yeniden işleyerek, makame tarzını, müstaid olduğu en yüksek inkişaf mertebesine çıkardı. Lâkin onun muhtelif takibçilerinde artık bu «Makamât» tarzının yavanlaştığı, boş ve tatsız bir malûmat-fürûşluk bir üslûbçuluk halini aldığı görülür.

«Makame»ler halkın ihtiyacını karşılayacak ve onu tatmin edecek bir mâhiyette olmadıkları için halkı eğlendirmek «Kassâs» denilen sokak hikâyecilerine kalıyordu. Ve «Hazret-i Ömer» den üç nesil sonra mevcudiyetlerini bildiğimiz bu kıssacılar, bilhassa Kur'an mevzuatını alarak, kendi zevk ve heveslerine göre, ona Yemen ve Musevî an'anelerini karıştırıyorlardı. Bu sahte an'aneler ulemâ tarafından uzun müddet dikkate alınmadı ve ancak hicrî V. yüzyıl başlarında «el-Kisâi» ve «el-Seâlibî» tarafından toplanıp tespit edildi.

İlk Abbâsîler zamanında, Acem tesiri san'atın bütün unsurlarında kendisini gösterdiği sırada «Pehlevî» edebiyatının kalıntıları «Ruzbe ve Abdullah bin el Mukaffa» gibi tercümeciler tarafından tahâlükle tercüme olundu. Son Sâsânî hükümdarının zamanında tertib edilen «Huday-nâme» Hind prenslerinin bir nevi siyâsetnâmesi olan «Kelile ve Dimne, Pançatantra» kabîlinden eserler, bir zaman, Arab mahsûllerinin ehemmiyetini azaltacak

kadar kıymet kazandı. İslâmiyeti kabul etmiş olmakla berâber Arablardan intikam almak için onlara âid her şeyi kötülemeğe ve rezil etmeğe çalışan ve «Şuûbiye» adı altında anılan Arab olmayanlar -Arâmiler, Acemler, Endülüslüler vb... -Bu yabancı eserleri asıl Arab eserlerinden üstün tutmak için çok çalıştılar; fakat bir taraftan Arabçanın Kur'an lisanı olması, diğer taraftan, bu gibi yabancı mahsûllerde tabiatiyle bir «*Râfızilik*» kokusu bulunması bakımından devletin -siyâsî sebepler yüzünden- onların serbest inkişafını hoş görmemesi, buna karşı bir mâni teşkil etti.

Bu sırada bir Hind-İran felsefesi, bir taraftan eski Arab edebiyatı ve bedevî hikâyeleri kalıntılarıyla, diğer taraftan -o sıralarda İslâmlar arasında yayılan ve şöhret kazanan- Yunan fikir mahsûllerinin, daha ziyade felsefî mâhiyeti hâiz bir takım hülâsalarıyla birleşerek böylece «Âdab» ismi altında yeni bir edebî nevi vücûde getirdi. H. II.-III. yüzyıllarda bir takım yabancı harsların (kültürlerin) İslâm âlemindeki tesirleri, İran'ı taklid ederek bütün içtimâî hayatta görülen incelme meyilleri, dindışı edebiyatın gelişmesi, bütün bu sebepler bu hususta tesirli olmuştur. Yüksek tabakalara mensub münevver insanlara, içtimâî münasebetlerde dürüst ve medenî bir hareket çizgisi takıbedebilmek için lâzım gelen bilgileri kolay ve lâtif bir şekilde öğreten bu edebî nevin asıl kurucusu «Câhiz»dir; o yalnız «şuûbiye»ye karşı Arab belâgatını müdafaa ile kalmayarak, muhtelif kavimlerin noksanlarını ve meziyetlerini, içtimâî teşkilâttaki bozuklukları ve daha bu gibi birçok mevzuları da ayni kudretle tasvir etti; eserlerinde belirli bir sistem bulunmayan bu müellif, Arab, Acem ve Yunan an'anelerini şahsî düşünce ve müşâhadeleriyle birleştirmektedir. «İbn Kuteybe», başlıca eseri olan on ciltlik «Uyûnü'l-Ahbâr»ıyle sâir muhtelif kitablarında ondan ve «İbnü'l-Mukaffâ»nın eserlerinden istifâde ederek -istikbaldeki «münşî»lerin selefleri olan- «Kâtib»lere mesleklerinde muvaffak olabilmek için muhtaç oldukları lisanî, edebî, tarihî bilgileri vermeğe çalışmıştır. Onun arkasından vücûde getirilen -meselâ «İkdü'l-Ferîd» kabîlinden- âdab ve muhâdarât kitabları «İbn Kuteybe»den birçok iktibaslarda bulunmuşlardır.

Sarayların zevk ve sefahat hayatı, dindışı edebiyatın bu gibi mahsûlleriyle ihtiyaçlarını tatmin edemiyordu. «Bağdad»da Abbâsîler devrinde en gelişmiş şeklini bulan harem hayatı, Arabların açık ve şehevî mevzûlara karşı eskiden beri mevcud olan meyillerini uyandırdı ve çoğaltı. Abbâsî halîfelerinin hususî meclislerinde başlıca bir eğlence zemini olan bu mevzûlar yavaş ya-

vaş o kadar tabiî görülmeğe başlandı ki, «el Mütevekkil»in bendelerinden biri, ona, bu tarzda müstehcen bir eser ithafında hiç bir beis görmedi. «Ebü'l Mutahharü'l-Ezdî»nin Bağdad hayatını tasvir eden «hikâye»si, o sırada şehir halkının da zevk hususunda saraydan farklı olmadığını gösteriyor. Hindlilerde olduğu gibi, bu açık ve müstehcen şeyler, hafif bir ilim örtüsü altında süsleniyor; bu hususta Hindçe'den yapılan ilk tercümelerden beri tıbbî eserler yazan müellifler bile bu mevzûu eserlerinden aslâ eksik etmiyorlardı. Bunların büyük bir kısmı hükümdârlara ve vezirlere ithâf edilmiştir.

Bu esnada, bu cins eserlerden şüphesiz daha az müstehcen olan «Hind-İran» hikâyeleri, halk arasında pek büyük bir rağbet kazanıyordu. Hicrî III. yüzyıldan başlayarak İranlıların «Hezâr Efsâne»si Pehlevî'den tercüme edilerek «Elf leyle ve leyle»nin esâsını teşkil etti. Muhtelif zamanlarda çeşitli kaynaklardan gelme hikâyelerin birleşmesiyle teşekkül eden bu büyük külliyatdaki «Balıkçı», «Basralı Hasan», «Bedr ile Cevher», «Erdeşir ile Hayâtü'n-Nüfûs», «Kamerü'z-Zaman ile Bedur» hikâyeleri, şüphesiz Hind kaynaklarından gelmedir. Gerek şiir kıymeti gerek tertib ve inşâdaki zariflik itibâriyle bu külliyâtın şöhretini yapan bu gibi parçalardır. Bunlara sonraları «Bağdad»da, sâmi bir zihniyet verimi olan bir takım hikâyeler daha katılmıştır ki bunlar belirli bir plân içinde mükemmel bir tertibe mâlik olmaları ile değil daha ziyâde, ince, zarif ve alaylı bir takım kendine has hatlarla seçkindir; sonunda «Harunü'r-Reşid»in birdenbire meydana çıkması ile neticelenen, aşk hikâyeleri, işte bu zümredendir. Bunlara sonradan «Kahire»de bir üçüncü takım hikâyeler daha karıştı; o devirdeki hükûmet me'murları hakkında tenkid mahiyetini taşıyan ve gülünç bir takım dolandırıcılıklar, garib hiylekârlıklar, tasvir eden bu «Mısır» hikâyelerinde, tabiat üstü ve «fantastik» unsurların yeniden büyük bir ehemmiyet kazandığı görülür. Fakat Hind asıllı hikâyelerde cinler ve şeytanlar beşerî bir mâhiyet alarak kahramanların mukadderâtına karıştıkları halde, Mısır hikâyelerinde, tabiat üstü kuvvet dâima bir tılsıma bağlıdır; ve o kör kuvvet, tılsım kendi ise onun arzusuna göre, bâzan iyiliğe bâzan da fenalığa hizmet eder. Bu üç muhtelif zümreye, «Ömerü'l-Numan»ın kahramanlık hikâyesi «Sindbâd»ın başından geçenler, yedi, on veyâ kırk vezir hikâyeleri ve daha bu kabîl bir takım şeyler katılmak suretiyle bugün elde bulunan «Binbir Gece» nüshaları meydana geldi. Büyük bir ihtimalle «Elf leyle ve leyle»nin bugünkü şekli, Memlûklerin Mısır'da hâkimiyet-

lerinin ilk yarısında, muhtelif nesillerden hikâyecilerin müşterek çalışmalarıyle tespit edilmiştir.

Halkta nesillerden beri biriken, hayal gücü yalnız bunlarla kalmayarak, «Siret-i anter, siretü zi'ilheme, İskendernâme, Battal ve Ankâ hikâyeleri, Siretü Ebî Zeyd ve Benî Hilâl, Seyfzevi'lyezen, Menâkıb-ı Sultânü'z-Zahir Baybaras» kabîlinden bir takım hikâyeler de halk arasında dolaşmağa başladı. Bunun gibi yine Memlûkler zamanında, Uzak Doğu'da mevcud «Gölge Tiyatrosu» yâni «hayâl» Mısır'a sokularak son zamanlara kadar bütün müslüman kavimler arasında hemen tek temâşâ eğlencesi şeklinde devâm etti. «Mehmed bin Danyal» bunu yüksek sınıfın zevkine uygun bir hâle getirmek için, gerek temsil edilişinde gerek lisanında bâzı yenilikler yapmağa çalıştı ise de, muayyen umdelerin ve muayyen şekillerin dışına çıkamayan edebiyatçılar bu teşebbüse alâkasız kaldılar. Bu san'at, sırf halk arasında yaşayıp gelişti. Nitekim, Arab lisan ve edebiyatının hâkim olduğu bütün o geniş sâhalarda, bu klâsik edebiyatın dışında, mahallî husûsiyetleri bulunan, halk eserleri vücûde gelmiş ve klâsik edebiyattan büsbütün ayrı bir tekâmül hattı takib etmiştir.

2

İRAN EDEBİYÂTI

7. Sâsânîler Devri

Eski bir medeniyetin başlangıcı ve merkezi olan, İran'ın daha «Kiyâniyan» zamanında bile millî bir edebiyata mâlik olduğu muhakkaktır: «İskender»in arkadaşları «Sûs» şâirlerinin terennüm ettikleri aşk menkıbelerini duymuşlardı. Fakat bu eski devirlerden değil, hattâ son «Sâsânîler» zamanından bile, dindışı şiire nümûne olabilecek kalıntılar yoktur, diyebiliriz. Böyle olmakla berâber elde kalan dinî ve lisânî vesikalarla bir takım tarihî bilgiler, bize Sâsânîler devrindeki İran Edebiyatı hakkında oldukça açık bir fikir verebilir ki, esâsen, İslâmî İran Edebiyatını umumî hatlarıyla anlamak için en ziyâde lâzım olan da budur. Çünkü bu devir, İslâmî İran edebiyatının bir bakıma âdeta başlangıcıdır. Hind, Çin, Yunan ve sâmî kavimlerin medeniyetleriyle temasta bulunan «Sâsânîler» devrinde ilim ve kültür büyük bir ilerleme göstermiş ve bilhassa «Şâpur bin Ârdeşîr» Bizans esirleri için «Cünd-i Şâpur» şehrini kurduktan sonra Yunancadan birçok felsefî eserleri Farsçaya tercüme ettirmişti. Bunu takib ederek «Enûşirvân» (Nûşirevân) zamanında «Jüstinyen»in baskısından kaçan âlim ve feylesofların «Cünd-i Şâpûr»a iltica ederek te'lif ve tercüme vazifesiyle vazifelendirilmeleri, o aralık büyük bir ehemmiyet kazanmış olan «Nev-Eflâtûniye» esaslarının da İran'a intikalini mucib oldu. Böyle olmakla beraber «Enûşirvân» bununla da iktifa etmeyerek pek eski zamanlardan berî İran'da hâkim bir nüfûz icra eden Hind medeniyeti mahsûllerini de Sanskritçe'den tercüme ettirdi. «Hüsrev-i Perviz»in kendi devrindeki san'atkârlar hakkındaki koruyucu vaziyeti de Sâsânîler devrinde ilim ve san'atın teşvik ve tergîb edildiğini gösteriyor. «Kelile ve Dimne» kabîlinden bir takım hikâyelerin ilk defa Sanskritçe'den Pehlevî'ye tercümeleri bu devirde olmuştur. «Verâsıb-nâme», «Zerdüşt-nâme» kabîlinden dinî eserlerle «Hüdây-nâme» kabilinden İran millî tarihine ait mahsûller de bu devre aittir.

Sâsânîler devrindeki bu büyük ilmî ve edebî inkişaf hakkında azçok bir fikir veren târihî menba'lar, bu devirde «nazım»ın mâhiyeti ve mevkii hakkında yazık ki yeterli bilgi vermiyorlar. Yalnız Sâsânîler devri musikisi hakkında elde edilebilen dağınık bilgiler, onunla uyumlu olan şiirin eski Acem hayatındaki mevkiini bize az çok anlatmaktadır; **«Ardeşir»**in musikiye olan meyli, **«Hüsrev-i Perviz»**in **«Barbed»** ve **«Nikisa»** gibi musikişinasları himâyesi, Kisra'ların sarayında şiire nasıl ehemmiyet verildiğini gösterdiği gibi, bunlar tarafından düzenlenmiş bir takım bestelerin isimleri de, Sâsânî şâirlerinin başlıca ne gibi mevzuları tanzim ettiklerini meydana koymaktadır: Başlıca hükümdâra ve onun bağ ve saraylarına, hazinelerine âit medhiyeler, eski menkıbevî pehlivanlara ve kadîm hükümdarlara ait menkıbeler, tabiatın güzelliklerini, millî bayramları, aşkın ve şarabın lezzetini terennüm eden lirik parçalar dindışı Sâsânî şiirinin başlıca mevzûlarını teşkil eder. Bu güfteler ayrı ayrı bestelenerek, Kisra'ların sarayında bu bestelerden biri terennüm ediliyordu. Eski Arab kaynaklarının Sâsânîler devrindeki millî bayramlar -ve bilhassa **«Nevrûz»** ve **«Mihrican»** âyinleri- hakkında verdiği izahât, şiir ve musikinin umumî hayattaki mevkiini pekiyi anlatmaktadır.

8. İslâm İstilâsı

Etrafı çöllerle çevrili olan İran Yaylâsı Arab istilâsından evvel de birçok istilâlara uğramıştı. Lâkin yeni bir din, yeni bir

mefkûre yaymak için şiddetle ilerleyen bu dayanılmaz kuvvet, eski istilâlar gibi gelip geçen bir sel şeklinde görünmedi. Bir taraftan istibdâd ve dini taassubla, diğer taraftan Türklerin ve Bizanslıların saldırılarıyla esasen yıkılmağa hazır bir hale gelen Sâsânî saltanatını devirdikten sonra, İslâm nüfûzu, İran'da kökleşip kaldı. Artık eski «Âteş-gedeler» yerine İslâm ma'bedleri, «Avesta» yerine «Kur'an» geçecekti. «Mazdeizm»in ruhânîler elinde bir baskı âleti olan sıkı âyinlerinden esasen hoşlanmayan halk muhtelif âmiller dolayısıyla, az zamanda İslâmiyeti kabul ediverdi. Kaç yüzyıllık bir hayata mâlik olan büyük İran medeniyetinin Ceziretü'l-Arab'tan kopup gelen istilâ seli altında yeni dine bu kadar çabuk temessül etmesi ve eski devre ait şeylerin süratle ortadan silinmesi, birdenbire çok garib görülür; halbuki bu, gayet basit ve çok tabiî bir hâdisedir. Çünkü, kaybolan yalnız dış şekillerdi. İran ruhu İslâmî şekiller altında bile, kendi millî varlığını dâima muhafaza ederek, hattâ İslâmiyete o ruhtan birçok şeyler vermiş ve Emevî'lerin bedevî Arab saltanatını yıkarak -hakikatte Sâsânî imparatorluğunun devâmı demek olan -Abbâsî hilâfetini onun yerine koymuştu. Yukarıda anlattığımız gibi İslâm medeniyetinin bütün unsurlarında, itikadiyâttan başlayarak edebiyata kadar, bu İran tesiri çok büyük bir açıklıkla göze çarpar.

İslâmların çok az bir zaman içinde zabt ve istilâ ettikleri «Küçük İran» sâhasında, eski İran harsının izleri gizli fakat pek kuvvetli surette yaşarken, -zâhiren, İslâm- Arab te'siri hayatın her şubesinde göze çarpıyordu. «Mazdeizm» zamanını hatırlattığı için Pehlevî lisan ve edebiyâtının müslümanlarca hoş görülmesi elbette kabil olamazdı. Bundan dolayı daha ilk istilâ zamanından başlayarak, Sâsânîler devrinin bütün bıraktıkları ortadan kaldırılmağa çalışıldı; ve Abbâsîler zamanında bile, «Şuûbî»ler»in bütün gayretine ve eski İran eserlerinin Arabçaya tercümesini mümkün kılan müsamahalı zihniyete rağmen «Kur'an» lisanı ma'bedden ve mektepten başlayan tahakkümünü kaybetmedi. Eski anadilini ancak konuşma dili olarak kullanabilen Acemler, az zamanda Arab lisanına tasarruf ederek millî hususiyetlerini o lisan dâiresinde de gösterdiler ki, yukarıda Abbâsîler devri edebiyâtından bahsederken bunu azçok îzah etmiştik. İşte İslâm istilâsını takibeden iki üç yüzyıl içinde, Kur'an lisanı, Acemcenin bünyesi üzerinde tesirini icra ederek onu mühim değişmelere uğrattı; Şer'î ilimlerin Arab diliyle yazılması ve dinî ilimlerde mahâret keramet kazanmak için mutlaka Arabçayı öğrenmek ihtiyâcı,

sonra, yüksek sınıflar arasında Arab edebiyatının hâiz olduğu büyük mânevî nüfûz Pehlevî edebiyatı ve o edebiyatın dayanağı olan esasları unutturdu böylece eski Acem nazım usûlü yavaş yavaş ortadan silinerek Arab belâgatı ve nazım usûlü yerleşti. Eski İran harsı mânevî istiklâlini gizli bir halde saklamağa ne kadar muvaffak olursa olsun hemen üçyüz yıllık uzun bir fâsıladan sonra Acem edebiyatı tekrar meydana çıktığı zaman, onu lisan, şekil ve nazım usûlü bakımından tamamiyle İslâmî bir mahiyette görüyoruz ki, «İslâm Ümmeti» dâiresine giren bir kavim için bundan daha tabiî birşey olamaz.

9. İslâmî Edebiyatın Başlangıcı

«Abbâsîler»in kuruluşundan sonra yavaş yavaş kuvvetini arttıran «İrânîlik» cereyanı, İran sahasında yerli devletlerin teşekkülünü takib ederek, lisan ve edebiyat hususunda da varlığını göstermeğe başladı. Önce millî an'aneye dayanan küçük hikâyeler, bir takım dinî tercümeler, ufak hâşiyeler, şerhler tarzında basit mahsûller veren bu hamle «Horasan»da hükûmet süren «Tâhirîler» (H. 205-259) ve «Sîstân»daki «Saffârîler» (H. 254-290) zamanında bazı şâirler yetiştirdikten sonra bilhassa «Sâmânîler» zamanında büyük bir gelişme gösterdi.

Saraylarında şâirlere bir mevki tahsis etmeği hükümdarlık icâblarından sayan Sâmânîlerden, «II. Nasr bin Ahmed» (301-331) zamanında büyük bir nüfûz kazanan «Rûdegî» bazı tezkire yazarları tarafından İslâmî-İran Edebiyatının âdetâ kurucusu sayılır (vef. 304). Halbuki o zamana kadar «Hanzala», «Firûz» gibi bir takım şâirler yetişerek Arab nazım usûlünü ve Arab zevkini fârisîye tatbike çalıştıkları cihetle, bu iddianın tarihî bir kıymeti yoktur. Yalnız «Rûdegî»nin kendisinden evvel gelen birçok şâirleri unutturacak kadar büyük bir şöhret kazandığını ve daha sonra yetişen birçok büyük şâirlere rağmen mevkiini muhafaza ettiğini unutmamalıdır. Kasîde, gazel ve rubâilerden toplanmış büyük bir divan'dan başka ayrıca bir de manzum «Kelile ve Dimne» tercümesi meydana getiren bu âmâ şâir, lisan kudreti ve hayal zenginliği ile beraber, hattâ kasidelerinde bile samimî bir edâya maliktir. Saraydaki nüfûzu ve maddî refâhının derecesi sonraları efsânevî bir mahiyet alan ve çok yaşayan «Rûdegî», hayatının son devri mahsûllerinde büyük bir ye's ve futûr göstermektedir. Lisan ve nazım tarzı bakımından eserlerinde göze çarpan başlıca husûsiyet, lisanının yabancı unsurlarla az karışmış

olması, yeni vezne lâyıkıyla tahakküm edilemediğini gösteren «Sekte»lere çok tesâdüf edilmesi, sonradan bayağılığa uğrayan edebî san'atlara ve boş belâgatçiliğe o kadar bol rastlanmamasıdır.

Rûdegî'nin çağdaşları ve takibcileri arasında, **«Nasr-ı Sânî»**nin vefatıyla oğlunun tahta çıkışına mersiye-âmiz kaside söylenen **«Ebü'l-Abbâs Buhârî»**yi vefatına bizzat Rûdegî'nin mersiye söylediği **«Şeyh Ebü'l-Hasan Şehîd-i Belhî»**yi; «Ruh ve akıl» kasidesini yazan ve ehl-i beyt'e karşı şiddetli bir mahabbet gösteren **«Kisâî»**yi ve daha bunlar gibi ehemmiyetli ehemmiyetsiz birçok şâirleri gösterebiliriz. **«Gazneliler»**, **«Semcurîler»**, **«Çağânîler»** gibi büyük küçük sülâleler tarafından kuvvetle himâye edilen Acem Edebiyatı, bu suretle pekaz zaman içinde **«Mâverâünnehir»**, **«Horasan»** ve bütün İran sahalarında Arab Edebiyatının mevkiini işgal ve onunla rekabete muvaffak olmuştu. Hattâ ilk zamanlardaki şâirler, kudretlerini ispat için mutlaka Arabça eserler de vücûde getirmek mecburiyetinde oldukları halde, yavaş yavaş bu mecburiyet dahi azalmıştı. Fakat, bütün bunlara rağmen, Arab dil ve edebiyâtı din ve medrese lisanı olduğu için «Arabça» yeni «Farsça»nın tekâmülü üzerinde şiddetle müessir oluyor, **«Mütenebbî, Ebü'l-Alâ, Ebû Firas»** gibi Arab şâirlerinin tesirleri **«Ferruhî, Minûçihrî«** gibi şâirler de pek büyük bir vuzuh ve sarahatle göze çarpıyordu. Sırf Acemlerin yarattığı **«Rubâî»** ve **«Mesnevî»** tarzları istisna edilecek olursa, **«Gazel, Kaside, Musammat»** gibi başlıca nazım şekilleri tamâmiyle Arablardan alınmıştı. Eski bir maziye mâlik olan ve Arab zevkinin tekâmülü üzerinde hissedilir tesirler yapan Acem ruhunun bütün istiklâl ve hususiyetine rağmen, Arab zevkinin de Acemler üzerinde tesirli olduğu aslâ inkâr edilemez.

10. Millî Destan ve Nâmeler

İran'ın millî tarihine ait an'anelerin daha «Sâsânîler» zamanında toplanıp bir araya getirilmeğe çalışıldığını yukarıda söylemiştik; işte bu an'aneler ve onları ihtivâ eden eski eserler, İslâmiyetin bütün baskılarına rağmen, İran'da halk arasında yaşıyordu; hattâ bunlardan bâzıları daha «Abbâsîler» zamanında Arabçaya bile tercüme olunmuştu. İşte İran ve Mavera'ünnehir'de müstakil olarak hükûmet süren yerli sülâlelerin himayesiyle İslâmî-İran Edebiyatı yeni ve kuvvetli bir gelişme kazanınca. Arab taklîdi «Kasîde» ve «Musammat»larla beraber hattâ belki de onlardan daha evvel, yerli halkın âşinâ olduğu ve özlediği es-

ki «Millî an'ane»yi ihtivâ eden eserlerin meydana çıkması pek tabiî idi. Elimizdeki vesikaların çok az olmasından bu gibi eserlerin ilkin nerelerde ve kimler tarafından vücûde getirildiği hakkında o kadar müspet bilgilerimiz yoktur. Yalnız nesebini «Minûçihr»e isnad eden «Ebû Mansûr bin Abdürrezzak-ı Tûsî»nin mensûr bir Şehnâme tertib ettirdiğini bildiğimiz gibi, «Sâmânîler» devri şâirlerinden «Ebü'l-Müeyyid-i Belhî»nin mensûr bir şehnâme vücûde getirdiğini de muhtelif kaynaklardan öğreniyoruz. Müslüman İran'ın, kendi mâzisini, kendi kavmine karşı olan bağlılığını -«asabiyet-i Kavmiyye»- muhafaza etmek ve devâm ettirebilmek için sarfettiği bu gayret İran an'anesini ihya ve ona dayanmakta bir menfaat bulan «Sâmânîler» tarafından teşvik ve himâye edildiği cihetle, nihâyet şâir «Dakikî» Sâmânî hükümdarı «Nuh bin Mansûr»un emriyle İran ve Maverâünnehir'de yayılmış bulunan mensur şehnâme'yi nazım şekline koymağa çalıştı; lâkin «Guştâsp-nâme»yi tamamlamağa muvaffak olamadan kölesinin eliyle katledildiği için bu büyük işin tamamlanması «Firdevsî»ye nasîb oldu.

Dakîkî'nin «Guştâsp-nâme»sini aynen iktibas ve onun başladığı büyük işi tamamlamakla millî Acem Destanını tamamiyle nazım haline sokan «Firdevsî» İran lisan ve edebiyatının millî bir bakıştan «Şâheser»ini vücûde getirmiş demektir. Yalnız san'at bakımından incelenip muhakeme edilirse, devamlı bir takım tekrarları, belirli ifâdeleri, pek hududlu mecazlarıyla bu eseri öyle «harikulâde» ve «benzersiz» bir san'at eseri gibi saymak belki de doğru sayılamaz. Ancak, mevzû'un İranlılar için ne kadar câzib ve ne kadar canlı olduğu ve İslâm istilâsından yüzyıllarca sonra bile Acem ruhunda ne derin ve ne samimî akisler uyandırdığı düşünülünce, «Şehnâme»ye İran edebiyatında neden o derece büyük bir mevki verildiği derhal anlaşılır. Hakikatte «Şehnâme» uzun yüzyıllardan beri yalnız Acem edebiyatı üzerinde değil hattâ Türk edebiyatında da pek büyük ve pek derin bir tesir vücûde getirmiştir. «Firdevsî»nin şahsı ve eseri hakkında bir takım menkıbeler teşekkül etmesi de, işte hep o gibi âmillerin tesiriyledir. En itimad edilir kaynakların tetkik ve mukayesesinden anlaşıldığına göre, «Firdevsî» Tûs çiftçilerinden olup, doğumu 323-324 yıllarındadır, kendisi millî an'anelere pek ziyâde meraklı olduğu için «Ebû Mansûr bin Abdürrezzâk» adına «Ebû Mansûrü'l-Muammerî» tarafından 346'da yazılan mensur Şehnâmeyi nazım haline getirmeğe çalıştı. Ve bu hususta şâir Dakîkî'nin yolunu takib etti. Senelerce çalıştıktan sonra 389'da tamam-

ladığı ilk nüshayı «Ahmed bin Muhammed Ebî Bekir Han Lincanî»ye takdim etti; lâkin, tekrar bunun üzerinde de bazı tashihler ve değişiklikler yaparak, ikinci nüshayı yaklaşık olarak 400 tarihlerinde «Sultan Mahmud Gaznevî»ye verdi. İşte «Şehnâme» nin teşekkül tarzı hakikatte budur. Yoksa «Firdevsî» bu mevzûu hiçbir zaman kendisi icâd etmediği gibi, «Mesnevî» tarzını ve kullandığı «Destânî uslûb»u da, mâziden İran'ın eski edebî an'anelerinden almıştır. Yoksa «Gazneliler» devri, millî İran destanının bu suretle zabt ve tespitini icâb ettirecek âmillerden tamamiyle mahrumdu. Ordu ve saray lisanı «Türkçe» olduğu gibi çok mutaassıb bir sünnî olan «Mahmud Gaznevî» de rıfz ve itizal'in ve İslâmiyete aykırı o gibi millî an'anelerin en şiddetli bir düşmanı idi. Hükümdarın yalnız ordusunu düşünerek geri kalan halkı alelâde bir vergi vâsıtası saydığı böyle bir zamanda halk an'anelerini tespit edecek edebî mahsullerin değil, sarayın gurur ve haşmetini okşayacak tantanalı kasîdelerin çoğalması gayet tabiîdir. Hakikatte, bu devirde en ziyâde kasîdecilerin ve kasîdeciliğin inkişâfını görüyoruz ki, devrin bu hakikî temâyülüne tercüman olanlar, işte asıl bu kasîdeciler zümresi yâni «Unsûrî»ler «Ferrûhî»ler «Esedî»ler vb.dır.

11. Acem Edebiyatının İlerlemesi ve Gelişmesi

«Firdevsî» ile son derece kemâle ermiş destanî devreden sonra, Acem edebiyatı daima artan bir kuvvetle İran ve Mâverâünnehir'de inkişaf etti. «Gazneliler»i takib eden «Selçuklular», Hârizmşâhlar gibi muhtelif Türk sülâlelerinin himâyesi altında, Farsça mühim ve geniş bir edebiyat lisanı hâlini alarak, Arabça'nın eski ehemmiyetini sınırladı ve dinî telifler müstesnâ olmak üzere, diğer fikir mahsûlleri de onun yerine geçti; H. V.-VI. yüzyıllardan başlayarak yalnız devlet muâmelelerinde değil, edebî, tarihî, felsefî, mevzûlarda da «Farsça»nın büyük bir ehemmiyet kazandığını ve az zamanda zengin ve kıymetli bir edebiyat vücûde getirdiğini görüyoruz. Hemen tamamiyle Türk saraylarında ve maarif-perver Türk hükümdarlarının himâyesinde vücûde gelen bu zengin edebiyatın Türk edebiyatıyla gayet sıkı münâsebetleri ve edebiyatımızın gelişmesi üzerinde pek derin te'sirleri olduğu cihetle, destânî devreden sonra Acem edebiyâtının geçirdiği muhtelif safhalar ve bu safhaların en mühim temsilcileri hakkında burada ayrı ayrı îzahata girişmeyerek, ileriki bahislerde yeri geldikçe lâzım gelen bilgileri vereceğiz. Yalnız pek kısaca

şunu kaydedelim ki, İran edebiyatı «Minûçihrî, Mes'ud sa'd Selman, Enverî, Hâkânî» gibi büyük şâirlerde muhtelif tecelliler gösteren «Kasîde» ve «Gazel»lerden başka, daha «Firdevsî»den evvel başlayarak «Nizâmî» ile en mükemmel ve kusursuz şekilni alan manzûm hikâyeler, feylesof «İbn Sinâ»dan başlayarak «Ömer Hayyam» ile mükemmelliğin zirvesine varan felsefî şiirler, «Ebû Saîd Ebü'l-Hayr»ın vecd dolu ve serbest rubâilerinden tutunuz da «Ferîdüddin Attâr», «Hakîm Sınâî», «Mevlânâ Celâleddin Rûmî», «Sa'di», «Hâfız» gibi büyük san'atkârların şahsiyetlerine göre ayrı ayrı bir takım husûsiyetler gösteren pek kıymetli Tasavvufî-Ahlâkî mahsûller, «Didaktik: Ta'limî» propaganda eserleri vücûde getirmiştir ki, bunlardan başlayarak «Câmi», «Örfî», «Sâib», «Şevket» gibi daha sonraki san'atkârlara kadar, hemen hepsinin edebiyâtımız üzerinde zaman zaman büyük ve derin te'sirleri olmuştur.

12. Netice

Türkler İslâm medeniyet ve edebiyatıyla temas ve ona alışarak kendileri de o yolda bir edebiyat vücûde getirmek istedikleri zaman yâni H.V. yüzyılda coğrafî mevkii gereğince kendileriyle eskiden beri siyasî ve iktisâdî münasebetlerde bulundukları Acemlerin edebiyatı, belirli şekiller ve kaideleri ve mükemmel nümûneleri ile tam «Klâsik bir edebiyat» halini almıştı; böyle olunca Türkler, «Mâverâünnehr»deki Türk saraylarında daha birkaç yüzyıldan beri büyük bir mevki kazanmış olan bu edebiyatın şekil ve kaidelerini esaslı bir şekilde alarak, onun vücûde getirdiği nümûneleri taklide başladılar.

Acemlerin vücûde getirdikleri diğer san'at mahsûlleri gibi, tamamının ahenginden doğan birleştirici bir güzelliği değil ancak ayrı ayrı güzelliklerini ifâdeye çalışan -ve böylece süsleyici bir san'at mâhiyetinde kalan- Acem edebiyatı, Türkler için yüzyıllarca örnek oldu. Yalnız Acem kelimeleri, acem vezni, acem nazım şekilleri değil, hattâ acem ruh ve zevki de edebiyatımızda hükümrân olmağa başladı. Halbuki bizim eski ve çok zengin bir halk edebiyatımız ve kuvvetli millî an'anelerimiz vardı. Bundan dolayı asıl halk kitlesi, saraylarda ve medreselerde vücûde gelen bu taklid edebiyatı kolay kolay beğenmeyerek yüzyıllarca ona alâkasız ve yabancı kaldı. «Güzideler» dediğimiz okumuş sınıfla asıl büyük halk tabakası arasında, her şeye rağmen, devamlı ve karşılıklı içtimâî bir «Hulûl ve nüfûz» hâdisesi mevcud olduğu için,

güzidelerin Acemleri taklid ederek vücûde getirdikleri klâsik edebiyat üzerinde halk edebiyatımızın ve halk edebiyatımız üzerinde de İran taklidi klâsik edebiyatımızın bir takım tesir ve aksi tesirleri göze çarpmamak kabil değildir. İlerideki bölümlerde, edebiyatımızın tarihî gelişmesini şe'niyete uygun ve tam bir surette gösterirken, bu hâdiselerin sebeb ve neticelerini, muhtelif içtimâî sınıfların bedii ihtiyaçlarını ne suretle ve ne gibi mahsûllerle tatmine çalıştıklarını da îzâhâ çalışacağız. Ancak, evvel emirde, İran taklidi klâsik edebiyatımızın esasını teşkil eden tasavvuf akîdelerini ve yine Acemlerden aldığımız vezin ve şekilleri tarihî gelişmeleri bakımından göstermeliyiz ki, eski edebî mahsûllerimizin «Şekil» ve «Esas» itibariyle husûsiyetlerini anlamak kabil olsun. Çünkü Acem edebiyatında olduğu gibi bizde de -bilhassa H. VII.-VIII. yüzyıllardan başlayarak- tasavvuf tesirleri, şiirin bünyesi üzerinde pek derin ve esaslı tesirler yapmış ve yalnız «Sûfiyâne» şiirleri değil hattâ tamamiyle din dışı mahiyette olan mahsuller bile, tasavvuf telâkkilerinden ve hiç olmazsa ıstılâhlarından kurtulamamıştır.

YEDİNCİ BÖLÜM

İSLÂMÎ EDEBİYATTA TASAVVUF TESİRLERİ

1. Tasavvuf Cereyanının Menşei

İslâmiyet daha kuruluşundan bir yüzyıl sonra bile, ilk devrelere nispetle, mânen oldukça mühim farklar gösteriyordu. Hakikatte, dünyanın muhtelif yerlerinde, yüzyıllardan beri kendi hususî harsları ve an'aneleriyle yaşayan, muhtelif medenî milletler İslâmiyet dâiresine girince, İslâmiyetin de büyük bir gelişme göstermesi gayet tabiî idi. İran medeniyeti, Hind medeniyeti, musevîlik tesirleri, «Suriye»yi baştan başa kaplamış olan hıristiyanlık nüfûzu, eski Yunan feylesoflarının tercüme edilen eserlerinin doğurduğu fikir cereyanları, «Nev-Eflâtûniye» akideleri, hülâsa bütün bu gibi çeşidli dış sebebler, tabii olarak dinî gelişme üzerinde de tesirini gösteriyor ve bu suretle geniş İslâm memleketlerinin her tarafında devamlı olarak birçok mezheb ve meslekler vücûde gelerek birbiriyle şiddetle çarpışıyordu. Böyle olmakla beraber, bu dış sebeplerle temastan daha evvel de, İslâmiyetin kendi sinesinde -sırf bir iç gelişme neticesi olarak- en ziyade siyâsî ve fakat kısmen de fikrî ve mânevi bir mahiyette olarak pek mühim cereyanlar doğmuş, pek derin uzaklaşmalar ve ayrılıklar meydana gelmişti. «İmâmet» meselesi bu ihtilâf sebeblerinin en mühimi olduğu gibi, şeriatın belirli kanunlarıyla halli mümkün olmayan birçok «vicdan halleri» hakkındaki birbirinden ayrı telâkkiler de âdeta sonraki tasavvuf cereyânının iptidâi bir sebebi hükmünde idi. İşte bu suretle daha ilk asırdan başlayarak «Mârıka», «Şi'a», «Kaderîye, Mürhibe, Cehmîye» gibi siyâsî veya ilmî mâhiyette bir takım fırkalar çıktı ki, «Mârıka»nın Osman ve Ali tarafdarlarını mümin saymamasına karşı, bütün «Şi'a» fırkaları da aksine «Ali» ve çocuklarına yâni «İmam»lara büyük bir üs-

tünlük hakkı veriyorlardı. Bu cereyan, «İbn-i Sebâ» ile pek müfrit bir şekil alarak, derece derece, önce Ali'nin diğer eshâba tercih edilişini ve daha faziletli görülüşünü, sonra «Hulefâ-yı Selâse» (Üç halîfe)ye sövmeyi ve en nihayet de Ali'nin ulûhiyetini ileri sürdü: bizzat Ali «Gâliye» veya «Müvellihe» denilen bu son zümre tarafdarlarını yakmakla berâber, şi'ilik cereyanı muhtelif değişmelere uğrayarak kuvvetle devâm etti. H. 64'de «Keysânîye», 66'da «Muhtarîye» gibi zümrelerden başlayarak, birbirlerinden azçok bir takım farklarla ayrılan birçok Şi'î fırkaları meydana çıktı. İşte çeşitli mâhiyette siyâsî ve içtimâî sebebler tesiri ile meydana çıkan bu takım takım fırkalar arasında bilhassa «Gâliye» yâni müfritler, tasavvuf cereyanının umumî gelişmesinde büyük bir rol oynamışlar ve son zamanlara kadar, kendilerini ekseriya «Tasavvuf» örtüsü altında gizlemeğe çalışmışlardır. İmamları «Peygamber» ve hattâ «Allâh» şayan bu «Batınîü'l-Mezheb» zümrelerde «teşbih, hulûl, tenâsüh, ibâhe, bed', ric'at» gibi İslâmlığa aykırı esaslar tamamiyle makbul ve mu'teberdir.

2. Sûfiliğin Gelişmesi ve Yayılması

Daha saadet zamanı (Peygamber'in hayatta olduğu)'ndan başlayarak İslâmiyette «Zühdî» mâhiyette bir cereyan vücûde gelmiş, hattâ bir takım zâhidler de yetişmişti. Lâkin, İslâmiyetin ilk devirlerinde, sonraki tasavvuf cereyânının müjdecisi sayılabilecek hiç bir hâdiseye tesadüf edilmediği gibi, sonraki sûfîlerin sırf indî bir sûrette iddia ettikleri gibi Hz. Peygamber'in «Ebû Bekir» ile «Ali»ye bir takım telkinlerde bulunarak bu suretle sûfilik cereyanının esasını koyduğu hakkında da tarihî hiçbir delil yoktur. Eldeki târihî kaynaklara bakılırsa önce «Sûfî» adını alan ve Suriye'de ilk zaviyeyi kuran zat H. 150'de vefat eden Kûfeli «Ebû Hâşim»dir; ondan sonra «Süfyânü's-Sevrî» (vef. H. 168) eski hıristiyan keşişlerin yerleştikleri yer olan Mısır'dan yetişen «Zü'n-Nûn» H. 245), «Horasanlı Bâyezid Bistâmî» (H. 261), şehidliğinin faciası yüzyıllardan beri âlimlere ve şâirlere dedikodu sermayesi olan «Hallâc Mansûr» (H. 309) «Cüneyd Bagdâdî» gibi birçok büyük sûfîler yetişerek mesleklerini bütün karşı koymalara isnadlara tahkir ve küfürlere rağmen İslâm âleminin her köşesinde yaymaktan geri durmuyorlardı. Bu ilk yüzyıllarda şeri'at âlimleri tarafından pek de o derece iyi telâkki edilmeyen ve şübhe ile görülen sûfîler «Ebü'l-Kâsım Abdü'lkerim Kuşeyrî» (vef. 465)nin sûfiye mesleğinin aslâ ehl-i sünnet akidelerinden

ayrı olmadığını göstermek maksadıyla sarfettiği çalışmadan ve bilhassa «Gazâlî» (450-505)nin çok esaslı çalışmalarından sonra, umumî efkârda büyük bir hürmet mevkii kazanmağa başladılar. Meşhur âlimlerden birçoklarının büyük şeyhlere intisâbı hükümdarların ve emîrlerin bizzat tekkeler ve zâviyeler yaptırarak bu cereyânı teşvik etmeleri daha doğru bir söyleyişle o cereyâna kapılmaları, İslâm âleminin her tarafında yüzlerce şeyh ve derviş-ler yetiştiriyor ve böylece âdetâ yeni «İçtimâî zümreler» vücûde getiriyordu. IV. yüzyıldan başlayarak yavaş yavaş VI. asra kadar İslâm âleminde «Tarikatler» teşekkül etmeğe başlamış, IV. yüzyıldan sonra ise bu gibi tarikat teşkilâtı her sahada büyük bir genişlik ve ehemmiyet kazanmıştı.

Sûfîliğin ilkin kuvvetle gelişib yayıldığı III. yüzyılda içtimâî ve fikrî muhit, böyle bir harekete karşı tamamiyle uygun bulunuyordu. İlk Abbasî asrının vücûde getirdiği iktisâdî refah ve inkişafı takibederek **«İsmâilîler»**in İslâmın sinesinde yaşatmak ve yaymak istedikleri **«Gnostisizm»** neticesiz kalarak iflâs etmiş, fakat halk arasında tasavvufî cereyanın yerleşib kuvvetlenmesi için lâzım gelen zemin de artık tamamiyle hazırlanmıştı. Çeşitli mezhebî fırkaların ilk yüzyıldan beri yaydıkları -muhtelif köklerden gelme- itikadlar eski Yunan feylesoflarının tercümesiyle başlayan geniş felsefî hareketler, Hind ve İran'dan alınmış muhtelif nazariyeler, bilhassa «Nev-Eflâtûniye» akideleri de bu ictimâî ihtiyaca katılarak, «İslâm tasavvufu» ismi altındaki telâkkiler topluluğu vücûde gelmiştir. Bu muğlak tasavvuf cereyanı hakkında şimdiye kadar tam ve etraflı incelemeler yapılamadığı için bunu yalnızca Nev-Eflâtunîlikten yahud irânilikten veya sâdece Hind'den alınmış aynı cinste ve birleşik bir **«fikir manzumesi»** saymak gibi çok yanlış neticelere varılmıştır; halbuki hakikatte bunun doğumu kısmen yaradılışın sırlarını anlamak istemekten ibâret bir ruhî ihtiyaç neticesi olduğu gibi, yukarıda söylediğimiz üzere, birçok İslâmî ve dâhilî mâhiyette sebeplere İslâm dışı ve yabancı âmillerin katıldığı da muhakkaktır.

Sûfiyâne te'lifleri bize kadar gelebilen en eski sûfî Basralı **«Ebû Abdullahü'l-Hâris bin Esedü'l-Mehasibî»** (vef. H. 223) den başlayarak **«Muhyi'd-Dîn Arabî»**ye kadar bütün büyük sûfîlerin eserleri ve tarikatlerin tarihleri ayrı ayrı tetkik edilmelidir ki, her sûfînin şahsiyeti ve her tarikatin rolü açıklık kazanarak iyice belirsin, maamafih tasavvuf tarihine âid olan bu meseleleri bir tarafa bırakacak olursak, Acem edebiyâtiyle

edebiyâtımız üzerinde en sarih şekilde tesir yapan sûfiyâne cereyanın, **«Ehl-i Horasan»** ile başlayarak bilhassa **«Muhyi'd-Dîn Arabî»** ve **«Mevlânâ»**dan sonra, bunların tâkibcileri tarafından muayyen bir sistem şeklinde izâh olunan **«Vücûdiye-i Hayâliye = Panthèism idèaliste»** mesleği olduğunu görürüz ki, klâsik edebiyatımızı lâyıkıyle anlayabilmek için buna dâir umumî malûmat vermek zarurîdir.

3. Vücûdiye Mesleği وحدت وجود

Evvelâ «Cüneyd Bagdâdî», «Bâyezid Bistâmî», «Ebû Saîd Ebü'l -Hayr» gibi sûfilerde -pek de tamamiyle muayyen bir sistem tarzında olmamakla beraber- mevcûdiyetini gösteren «Vücûdiye» mesleği, İslâm âlemi Yunan felsefesiyle lâyıkıyle ünsiyet ettikten ve «İbn Sînâ», «Suhraverdi-i Maktûl» gibi «Felsefe-i işrakiye»yi ve «Nev-Eflâtûniye» akidelerini yayan feylesoflar yetiştikten sonra, sûfiye arasında kuvvetle umûmileşti. «Ehl-i Horasan» denilen «Melâmetiye» zümresi arasında daha IV. asırdan beri duyulduğunu bildiğimiz bu sistem, bilhassa «Muhyi'd-Din Arabî»den sonra İslâm fikir âlemine yayılarak VII. asırdan itibâren belirli ve tertib edilmiş bir meslek hâlinde İslâm tasavvufunun âdetâ hâkim esaslarını teşkil etti. Gerek Acem Edebiyatında gerek edebiyatımızda -yalnız «Sûfiyâne verimler»in değil- umûmîyetle «şiir»in esas bünyesini teşkil eden ve zevkin gelişmesi üzerinde izler bırakan sistem bu olduğu cihetle, bunun hakkında umumî bilgi vermek mecburiyetindeyiz.

«Vücûdiye» mesleğinin esası, kısaca «vücûdun tek olub bunun da Vücûd-ı Mutlak olan Vücûd-ı İlâhîden ibâret olması ve ondan başka bir vücûdun varlığına imkân bulunmaması» şeklinde îzah olunabilir. Bu suretle, vücûd-ı mutlak olan «Allâh» aynı zamanda da «Hayr-ı Mutlak» ve «Hüsn-i Mutlak»dır. O halde bu hâdiseler âlemi nereden ve nasıl vücûde geldi? İşte burada, bütün felsefe sistemlerinin dâima en kuvvetsiz ciheti olan «Tekvin» meselesinin mutasavvıflarca hal suretine temas ediyoruz: Zaman tahaddüs etmezden evvel, Hak Teâlâ aşk ve Ceberrut-ı gaybiyesinde yalnızca meknûz idi; bundan dolayı ona cezbolunmuş başka bir göz, ve de gelecek başka bir gönül yoktu. Halbuki «Hüsn»in asıl sıfatı, «Tecellî»ye olan yaratılıştaki meylidir ki, «Plotin» bunu «Kemal»in icablarından saymaktadır. İşte Sûfilere göre, yaradılışın sebebi hakkında «Hazret-i Dâvûd»un sualine vârid olan «Küntü kenzen» cevabı da bunu gösterir. Fakat fıtrat-ı

İlâhiyenin irade ettiği bu tecelliyât acaba nasıl vücûd buldu?

Her şeyin zıddıyla bilinmesi kabul edilmiş bir hakikattir. İşte bu itibarla «Hayr-ı mahz; Hayr-i Mutlak» ve «Hüsn-i Mutlak» ile bir olan Vücûd-ı Mutlak'ın zıddı da zarurî olarak «Lâ-vücûd: Adem», «Lâ-Hüsn: Kubh», «Lâ-hayır: Şer»dir. Fakat bunlar aslâ müstakil olarak mevcud olamazlar; zira her hakikî vücûd, zarurî olarak vücûd-ı Mutlak'ta dâhildir. Bunlar ise onun ancak «Ademî» bir suretle ifâdesidir; böyle olunca «Adem, kubh, Şer» ancak bir husûsî maksad ve geçici bir an için tasavvur edilmiş bir vehim ve hayalden ibârettir. İşte bundan dolayı bunların hakikî varlıkları yoktur. Bunlar ancak bir hayâldir ki, şerâit-i tecelliyat zarûretiyle muvakkat bir zaman için görünürler. Tecelli tarzı şu suretle olmuştur: «Adem», «Vücûd» ile karşılaşınca, «Vücûd» bir aynada aksetmiş gibi, diğerinde bir «akis» veya «hayâl» olmak üzere göründü. İşte hem Vücûd'den ve hem Adem'den hissedâr olan bu «aks»e «Vücûd-ı Mümkün» derler ki, «Âlem-i Hâdisât» budur. Bâzı mutasavvıflar bunu, durgun bir göle akseden güneşe benzetiyorlar. Onlara göre, bir aynaya baktığımız vakit karşıdaki resmin gözbebeğinde nasıl kendimizi aksetmiş görüyorsak, tıbkı bunun gibi «Sûretullâh» dahi âdetâ göz makamında olan insanda aksetmiştir. İşte bu suretle Cenab-ı Hak hem kendine ve hem de insanoğluna tecelli ettiği gibi, insan da bu sûretle «sûretullâh»ı ihtiva etmiş oluyor.

İnsan, içinde bulunduğu ve küçük bir zübdesini (özünü) gösterdiği bu hâdisât âlemine benzeyerek, tıbkı onun gibi, aynı zamanda Vücûd'dan ve Adem'den, hüsn ve kubuh'tan, Hayır ve Şer'den, yâni «Unsur-ı Vücûdî» (Vücûd Unsuru) ile «Unsur-ı Ademî» (Adem Unsuru)den terkib edilmiştir. İnsanda Ulûhiü'l-Asıl olan vücûdî unsuru, vücûd-ı Mutlak'ın bu lem'ası, şuûrlaşmış veya şuûrlaşmamış olarak asıl menbâ'ına ulaşmağa çalışır; lâkin adem unsuru buna mânidir. Bundan dolayı insanın vazifesi, bu adem unsurunu mümkün olduğu kadar yok etmeğe çalışmak ve Hakk'ın visâline ererek «Hak ile Hak olmak»dır ki, işte «Fenâ fi-llâh» mertebesi budur. Bu, her ne kadar cismin ölümünden sonra olabilir ise de bu fânî hayatta da büsbütün imkânsız değildir; «موتوا قبل ان تموتوا» sırrına ermiş olanlar, işte buna muvaffak olmuşlardır. Bunun başlıca çâresi nefse hâkim olmaktır. Zira bize o kadar hakikî görünen nefs, bütün emellerimizin ve felâketlerimizin başlıca müsebbibi bulunmakla berâber, Mahz-ı Hayal'dir. Esasen bizde hakikî mevcûdiyetten ne varsa hep Allah'ındır, bizim değildir. Onun gayrısı da ademdir ki, Kubh ve Şer ile

müşterektir. O halde nefse galebe çalmak için yegâne vasıta «Aşk» dır. Ademin karanlığını giderecek ve bu suretle bizi «Hüsn-i Mutlak»a, lâhûti menba'mıza götürecek ancak o'dur. «Aşk-ı Mecazî» ancak «Aşk-ı Hakikî»ye götürebildiği takdirde mücazdır. Bu yol hakikatte de çok uzun ve tehlikelidir; lâkin o makama erişen, artık hiçlikten, şer'den, kubh'tan kurtulur; her şeyde «Hüsn-i Mutlak»ı görür, hattâ kendi bâtınına, gönlüne nazar ettiği zaman da orada Vücûd-ı Mutlak'tan başka hiç bir şey göremez; çünkü, esasen kendisindeki «Adem Unsuru» yâni «Ene» artık mahvolmuş, «Vücûd Unsuru» asıl menba'ına erişmiştir. İşte «Vücûd-ı Mutlak' ta Fânî olmak» demek olan «Fenâ fi-llâh» bu olduğu gibi, «Mansûr»un «Ene'l-Hak» demesi, «Bâyezid Bistâmî»nin ve sâir büyüklerin ve sufî şâirlerin buna benzer sözleri de bu mertebenin idrakinden başka birşey değildir. Bunun için lâzım olan, taallüm suretiyle elde edilen «Kâl» yâni «İlm-i Zâhir» değil, ancak kâmil bir mürşide intisabla elde edilebilen «Vecd ü Hâl=Extase»dır.

Kâinatta her şeyi vücûd-ı Mutlak'ta müstehlik gördükten sonra ve adem unsurunun yok edilmesinden sonra, yâni kendisini de ondan ayırmadıktan sonra sâlik için mutlak saadet hâsıl olmuştur. Bundan dolayı Hakk'ı dışarıda arayanlara karşı, bir Türk şâirinin:

«Hak Cihana doludur kimseler Hakk'ı bilmez
Kendinden istesene ol senden ayrı olmaz»

demesi gayet doğrudur; çünkü bu görüşe göre, yegâne hakikî varlık olan ve herşey kendisiyle kâim bulunan «Vücûd-ı Mutlak» dahi tamamiyle «vicdan»da aksetmiştir. Maamafih mutasavvıfların uzun asırlardan beri bir çok muâhezelere uğramasına sebeb olan bu telakkiyi «Hulûl ve İttihad» şeklinde anlamamalıdır; çünkü «hulûl ve ittihad»a imkân olabilmek için Zât-ı Hak'tan başka diğer bir vücûde ihtiyaç vardır; halbuki «Vücûdiye» mesleğinin temel esası söylediğimiz gibi «Vücûd-ı Mutlak»tan başka bir şeye inanmamaktır. Mademki eşya Hakk'ın vücûdu ile mevcûd ve kendi nefisleri ile ademleşmiştir, o halde ancak onun vücûdu ile mevcud olabilen bir şeyin Hak'la müttehid olması mantıken imkânsızdır. «Muhyi'd-Din Arabî»nin bu hususta pek ince îzâhâtını ve «Hulûl» ile «Zuhûr» arasındaki farkı gözönüne almayan bâzı «Ulemâ-yı Rüsûm» (Resmî Âlimler), onu ve takibçilerini «Hulûl ve İttihad» ile suçlandırmağa kalkmışlarsa da, bu çok ağır iddia zikredilen mutasavvıflar tarafından dâima şiddetle reddedilmiştir.

«Vücûd-ı Hayâliye» sisteminde «Sudûr ve Tecelli» nazariyesinden «İnsan-ı Kâmil» telâkkisi doğduğu gibi, bir de onunla pek alâkadar olarak «Devir» telakkisi doğmuştur ki, tasavvuf edebiyatında pek meşhur olan «Devriyeler» işte bunun neticesidir. Yukarıda îzâh ettiğimiz bu «Sudûr ve Tecelli» nazariyesine göre, mevcud âlemlerin en aşağılığı olan bu maddî âlem'e düşen her bir varlık, ilkin «Cemâd» sonra «Nebat» sonra «Hayvan», sonra «İnsan» şeklinde tecelli eyleyerek ondan da «İnsan-ı Kâmil» şekline girer ve Hakk'a erişir. Yâni, nasıl «Vücûd-ı Mutlak»dan çıkıp bu yeryüzüne indiyse, tekrar oradan çıkarak aslına döner ki, « منه بدأ الامر و اليه يعود » sırrı işte budur. Mutasavvıflar bu devrî hareketi tıbkı bir dâireye benzeterek «Kavs-ı Nüzûl» ve «Kavs-ı Urûc» nâmıyla ikiye ayırmışlardır: «Vücûd-ı Mutlak»tan ayrılan «Nur-ı İlâhî» sırasıyla «Akl-ı Kül»den «Ukûl-ı Tis'a»ya, «Nüfûs-ı Tis'a»ya «Tabâyi'i Erba'a»ya ve tâ toprağa kadar «Anâsır-ı Erba'a»ya intikal eder ki, «Mebde» veya «Kavs-i Nüzûl» budur; bunu takib ederek aynı nur topraktan mâdene, ondan nebâta, ondan hayvana, ondan insana ve «insan-ı Kâmil»e geçerek tekrar aslına döner ki, bu ikinci devre de «Ma'ad» veya «Kavs-ı Urûc» derler. «Mevlânâ»nın meşhur bir manzûmesi bu devrî hareketi pek iyi gösterdiği gibi, «İbn Sînâ»nın tanınmış bir manzûmesinden başlayarak, Acem ve Türk şâirlerinde de sûfiyenin bu akidesine telmas eden parçalar pek çoktur. Bu telakki esas itibariyle «Nev-Eflâtûnî» olmakla berâber, onlarda açıkça göze çarpan «Tenâsüh=Métempsychose» inancından tamamiyle farklıdır.

4. Edebiyat-ı Sûfiye (Tasavvuf Edebiyatı)

Müslümanlar arasında Tasavvuf Cereyanı gelişib yayıldıktan sonra, bunun edebiyat sahasında tesir icra etmemesi tabii imkânsızdı. İnsanı mutlak hakikat ile yüz yüze getiren kâinattaki umumî ahengin derin sırlarını ruhlara duyuran sûfiyâne ilhâmın bu İlâhî ve yüksek aşk ve nikbinî felsefesi şâirâne tahayyüller için de pek mükemmel bir zemin teşkil ediyordu. Bundan dolayı «Hallâc Mansûr»un şiirlerinden başlayarak Mısırlı şâir «Ömer bin Fâriz»e (576-632) kadar Arab edebiyatında sûfiyâne şiir -mahdud bir dâire dahilinde olmakla berâber- gelişti. «Kaside-i Tâiye»si yüzyıllarca tahmîs ve tercüme ve şerh olunarak sûfiye arasında klâsik bir mahiyet alan bu zarif ve san'atkâr şâirden sonra bir çok taklidçi ve takibçiler yetişmişse de, derin gören bir tenkid gözü ile bakılınca Arab edebiyatında sûfiyâne şiire kıvamını veren ve o tarzın yegâne kıymetli temsilcisi sayılan şâir odur.

Arab zevkinin bu suretle sûfîyâne şiirin gelişmesini tervic etmemesine rağmen Acem edebiyatında bu tarz şiir, büyük bir sür'atle gelişti ve birkaç asır içinde hemen bütün edebiyatı kapladı: «Me'mûn»dan sonra Bağdad'da hüküm süren «Sünnîlik» cereyanına rağmen, İran harsının hükmünü geçirdiği doğu sahasında «İbn Sînâ» gibi geniş düşünceli feylesoflarla berâber bir çok büyük sûfîler de yetişti ki, işte Acem sûfî şiirinin âdetâ kurucusu sayabileceğimiz «Şeyh Ebû Sa'id bin Ebü'l-Hayr» (357-440) da -ekseriyetle «Melâmetiye» zümresine mensub olan- bu Horasan sûfîlerindendir. Şiire, raks ve musikiye düşkünlüğünden dolayı hayatında ilkin birçok ağır suçlamalara uğradığı halde, sonraları, menkıbeleri ve kerâmetleri bütün sûfîye eserlerini dolduran «Şeyh Ebû Sa'id» büyük bir şâirdi: onun Panteizmi, sonraki şâirlerde var olan katiyet ve açıklığı hâiz değildir; ve işte bunun için onu «Büyük Şâir» sayıyoruz. «Hads-i Sûfîyâne» onun nazarında, takibçileri nazarında olduğu gibi muayyen ve sâbit bir akide, üstaddan alınmış bir an'ane, nazma sokulacak alelâde bir madde değildir. O, bunu ortaya çıkardı; kan ve göz yaşıyla, ruhunun samimiyetinde mevcud şüpheler, elemler, tenâkuslarla besledi. «Ebû Sa'id»in bu kıymetli rubâîlerinden sonra, İran'da sûfîyâne şiirin temeli kurulmuş demekti; lâkin bu yeni tarz şiirin asıl parlak bir gelişmeye erişmesi «Rûdegî» ve «Firdevsî» devirleri geçtikten yâni büyük kasîdeciler ve destancılar tesirleri azaldıktan sonra mümkün oldu: Hicrî VI. asır «Hakîm Senâî» (vef. 545) ve «Feridüddin Attâr» (vef. 617) ile İran edebiyatında büyük mutasavvıflar devrini açtı. Eserlerinde «Panteizm» esaslarına uzaktan uzağa tam bir ihtiyatla -yâni şer'in bütün zevâhirine riâyet edilerek- temas olunan bu şâirler, bütün hayatlarında hakiki birer sûfî gibi yaşamışlarsa da, eserleri, halka ahlâk ve sûfî âdâbını telkin maksadı ile kaleme alınmış öğretici mahiyette mahsûlierdir. İlham genişliği ve beyan kudreti itibâriyle cidden «Büyük şâir» unvânını kazanan bu sûfîleri, işte bu görüş noktasından meselâ «Şeyh Ebû Saîd» gibi tam manâsıyla «Bir mutasavvıf şâir» sayamayız; çünkü şiirleri, Ebû Saîd'in eserlerinde olduğu gibi ruhtan kopan gayr-i meş'ûr (şiir haline gelmeyen) bir feryad değil, uzun ve ince tefekkürât ile, muayyen bir sistem hâline sokulmuş birer «Ahlâk-ı sûfîye» mecmuasıdır. VII. yüzyıl esnasında sûfîyâne şiir büyük bir gelişmeye erişerek «Mevlânâ Celâleddin Rûmî» gibi derin ve vecidli bir üstâdın elinde, belki en olgun şeklini aldı; ve tâ «Abdurrahmân Câmî»ye gelinceye kadar birçok san'atkârlar yetiştirdi ki, bunlar arasında «Kâsımü'l-Envâr» gibi büyük şahsiyetler vardır.

Acem sûfî şiirinin uzun asırlar esnâsında bolca meydana çıkardığı eserleri başlıca iki büyük şubeye ayırmalıdır: «**Şeyh Ebû Saîd**», «**Mevlânâ**» gibi vücûdiye mesleğini ruhî ihtiyaçlarının neticesi olarak, ve bir sûfîyâne hads (sezgi) ile kabul eden samimî ve vecidli san'atkârların manzûmeleri, her türlü kayıt ve şartın üstünde ruhî birer feryad derecesindedir. Şeri'at âdâbına riayet lüzûmu ile fazla mukayyed olmayarak «Hakikat»ı gördükleri gibi ve tamamiyle çıplak bir şekilde duyurmağa çalışan bu mutasavvıflarda tasannu, riyâ mübalağa yoktur; sûfîyâne bir lirizm nefhası o şiirleri canlandırır. İşte sûfîyâne şiirin en kıymetli ve en örnek verimleri bunlardır. «**Mesnevi**», «**Mantıkü't-Tayr**», «**İlâhi-nâme**», «**Pend-nâme**», «**Gülşen-i Râz**» ... gibi büyük eserlere gelince, bunlar daha ziyâde halk arasında sûfîlik esaslarını telkin etmek ve yaymak maksadıyla vücûde getirilmiş bir takım «Ta'limî=Öğretici» verimlerdir ki, birinci sınıf eserler gibi ruhun âni feverânının mahsulü değil, uzun ve ince muhakemeler sonucu olan muayyen bir sistemin müdafaanâmeleridir; böyle olunca bunlarda daha fazla tasannu' (san'atlı, süslü) ve ekseriya gayet belirli bir kuruluk vardır. Sûfî şâir, bunları kendi için veya bu vâdide ilerlemiş ârifler için değil, muhibler ve yeni başlayan sâlikler için yazdığı cihetle, âzamî derecede zevâhiri muhafazaya da çalışır. İşte aynı san'atkârın verimi olmakla berâber «**Mevlânâ**»nın -sonradan içine şübhesiz bir çok yabancı mahsûller de karışmış olan- «**Divan-ı Kebir**»i bu birinci kısım eserlere, «**Mesnevî**»si de ikinci tarzdaki öğretici verimlere mükemmel birer nümûnedir. İran Tasavvuf edebiyâtında, bu birinci kısmın nispeten mahdud oluşuna mukabil, hiç bir san'at mahiyeti olmayan öğretici eserler, hemen hemen sayılamayacak derecede boldur. Sûfîyane ilham eski hararetini kaybettikten, ve tasavvuf ruhî bir ihtiyaç halinden çıkarak, daha fazla, muayyen çerçeveler dahilinde mahsur ve tamamiyle kuru ve tasnifli bir telâkkiler dizisi şeklini aldıktan sonra, sûfîyane şiirin nihayet böyle san'atlı ve taklidçi öğretici eserlere müncer olması pek tabii görülmelidir.

5. Edebiyat ve Tasavvuf

Bir çok âmillerin tesiri altında gelişen tasavvuf cereyânı, yine muhtelif mâhiyette bir takım âmiller dolayısıyla, İslâm âleminde büyük bir kuvvet kazandı; ve tarikatlerin kuruluş ve yayılışı üzerine «Medrese»ye karşı bir de «Tekke» teşekkül etti.

«Medrese»nin müdâfaa ve temsil ettiği cereyan, Yunan felsefesi tesiri ile «Kelâm»ın uğradığı derin değişiklikten sonra bile, «Tekke»yi dâimâ çok şüpheli bir nazarla görmekten vaz geçemedi, bunda da pek haklıydı. Çünkü bu iki büyük müessese arasında, aslâ telif olunamayacak bir tezad vardı. Medresedekiler «Ehl-i kal ve ehl-i zâhir», tekkedekiler «Ehl-i hal ve ehli bâtın» idi; medrese Allah'a karşı «Haşyet»i, tekke «Mahabbet»i telkin ediyordu; medrese «Zühd ve tâ'at»i, tekke «Rindlik ve Melâmet»i tavsiye ediyordu. Medresedekiler müslümanların bile ancak çok az bir kısmını «Ehl-i Cennet» saydıkları halde, tekkelerdekiler «Yetmiş iki millete bir gözle bakacak» kadar geniş ve âlicenabca duygularla dolu idiler. Medrese «şiir ve musiki»yi haram saydığı halde, tekke vecd ü hal'e eriştirecek her vâsıtayı, raksı, musikiyi şiiri revaçta görüyordu.

Medrese ile Tekke arasında İslâm âleminin her sahasında ve her devirde görülen dâimî tezadlardan burada bahsedecek değiliz. Bir taraftan medreseden yetişme sûfîler, diğer taraftan tasavvufa intisab etmiş medreseciler, bu derin uçurumu doldurmağa çok çalışmışlar ve kısmen muvaffak olmuşlarsa da, bu zıddiyet bir türlü tamamiyle ortadan kaldırılamamıştır. İlerdeki bölümlerde, tarihimizin daha sonraki devirlerinde bile bu tarz mânâlı hâdiselere tesâdüf edildiğini göreceğiz. Yalnız burada, sırası gelmişken sûfîlerin «Şiir» hakkındaki görüşlerini kısaca açıklayalım: Sûfîler ve bilhassa İran Sûfîleri, hele «Ebu Said Ebü'l-Hayr»ın rubâîlerinden sonra, şiir'e pek ehemmiyet verdiler ve **«Semâ»** meclislerinde şiir büyük bir mevki' kazanmağa başladı: **«Keşfü'l-Mahcûb»** sahibi semâ meclislerinde şiirler okunmasına cevaz vermektedir. **«Mecma'ü'l-Bahreyn»** sahibi **«Şemseddin-i Ebr Kavhî»:** «ölümü zikreden, korku veren, hüzünlendiren ve ağlamayı hatırlatarak kıyamet ahvâli olan şiirler inşad edildiği halde, bunların dinlenmesini, şevk ve muhabbete ait gazellerin nefs-i emmare'yi titretmek suretiyle sâlik'e zararlı olabileceğini» söylüyor. Sûfîye kendilerini hiçbir vakit diğer şâirlerle kıyas etmez.

« شعرچه باشد برمن تاکه زنم لاف ازو هست مرافن دکر غیرفنون شعرا »

diyerek kendisini alelâde şâirlerden ayıran **«Mevlânâ»** şiiri niçin ve ne maksatla yazdığını **«Fîhi mâ-Fih»**inde tafsilâtlı olarak anlatır. **«Sultan Veled»** bu hususta dikkati çeken bir mütalâa yürütüyor. Ona göre âşık asıl mutasavvıfla alelâde şâir

birbirinden ayrıdır. « الشعراء یتبعهم الغاوؤن » hükmü bu ikinciler hakkındadır. Çünkü **âşık**'ın şiiri Allâh kelâmının tefsîri olduğu halde şâirinki sarmısak buharı gibidir. Âşık'ın şiiri hayret ve mestî neticesidir, halbuki şâirinki varlık mahsulüdür. Nitekim «Mevlânâ»da muhtelif şiirlerinde Cenab-ı Hak'tan **«Lisan-ı Hâl»** isteyerek **«Lisan-ı Kal»**in aleyhinde bulunmuştur. Mutasavvıflar kendi uğraştıkları mevzu' olan **«Aşk-ı Hakikî»** ile alelâde şâirlerin terennüm ettikleri **«Maddî aşk»**ı birbirinden ayırmak için bu tasnifi şiddetle muhafaza etmişlerdir. **«Sinan Paşa»** **«Tezkire-i Evliyâ»**sında uzun uzun şâirler aleyhinde bulunduktan sonra mutasavvıflarla bunların farkını anlatır. Tezkire-i Şuarâ sahibi **Latifî** eserlerinde sûfîyâne bir mahiyet bulunmayan şâirlere bu suretle kıymet vermek için dindışı mevzûların bile sûfîyâne birer mânâsı olduğunu iddia ediyorsa da bu iddia hiçbir suretle hakikata uymaz. Böyle olunca onun ve **Nevâî**'nin bütün şâirleri mutasavvıf saymak hususundaki iddialarına rağmen mutasavvıfların **«Âşık»** ve **«Şâir»** tasnifini kabul mecburiyetindeyiz. **«Hüseyin Vâ'ız»**a göre: «Maarif-i Rebbânî ve Mevâcid-i Sübhânî üzerine kurulan tasavvufun hakikatlerinin kaideleriyle ince ta'rifin inceliklerinden bahseden şiirlere **«Esrar»** derler; çünkü bunların manâları büyük bir ekseriyet için meçhuldur ve ancak Allah'ın yardımı ile buna kudret bulunabilir».

Medresenin dar, sıkı kaidelerine karşı âdetâ bir karşı koyma mâhiyetinde olan tasavvuf cereyânı az zamanda kuvvetlendi: siyâsi hayâtın devamlı karışıklıkları karşısında dünya saadetinden ümid kesen ve onu âhirette arayan ümidi kırıklar, serbest felsefî telakkilerini sûfîlik perdesi altında saklamak isteyen, mütefekkirler, zevkperestler hep tekkelere koşuyorlardı. Maddî anarşinin ruhlarda hâsıl ettiği mânevî buhranlara karşı, ruhları tedavi edici sayabileceğimiz büyük mürşidlere ihtiyaç vardı. Bedîî ve felsefî düşüncelerin de başlıca sığınacağı yer tekkelerdi. İşte bu gibi sebebler altında «Edebiyat-ı Sûfîye» (Tasavvuf edebiyatı) kurulduktan sonra, edebiyâtın diğer kısımlarında da bunun müessir olması pek tabii idi; ve hakikaten de öyle oldu: derin ve cidden şâirâne bir hüsn ve aşk felsefesi ihtiva eden «Vücûdîye» sistemi, hiç sûfîyâne mahiyeti hâiz olmayan şiirlerin bünyesi üzerinde de tesir yapmağa başladı. Sûfîyenin asıl şâirlerden alıp tasavvufî bir mânâda kullandıkları timsâlî ifâde de, şiir için çok münâsib ve zengin bir vâdiydi. Böyle olunca lâdinî (dindışı) şiirler yazan ve ilham şekillerinde sûfîyâne bir mâhiyet bulunmayan

şâirler bile şâirâne sistemin zengin ve renkli mecazlarını kullanmak ihtiyacından kurtulamadılar. Kısa bir zamanda sûfîyenin timsâlî bir manâda kullandıkları «Şarab, Şem', Pîr-i mugân, Harâbât» gibi eski ta'birlerden başka «Hal, vakit, makam, kabz u bast, sahv ü sekr, cem ü fark, tecellî» gibi bir takım sûfîye ta'birleri ve birçok sûfîye telakkileri de dindışı edebiyatı kapladı. V. yüzyıl Acem edebiyatının kasîde, gazel ve mesnevîlerinde tasavvuf temâyülü hemen hiç göze çarpmazken, onu takibeden asırlarda şiirin iç dokusunu umumiyetle bu teşkil ediyordu. «Barbier De Meynard»ın, Sa'dî hakkında söylediği gibi, tasavvufa karşı hiç meyli olmayan şâirler bile, zamanın umumî ve kuvvetli arzusuna göre, eserlerine az çok sûfîyâne bir renk vermeğe mecbur oluyorlardı. Hele «Muhyi'd-Dîn Arabî» ve «Celâleddîn Rûmî»den sonra, yalnız Acem edebiyatında değil Türk edebiyâtında da, bu nüfûz büsbütün derinleşti; -Destânî eserler müstesnâ olmak üzere- hemen hemen her tarz şiirin vazgeçilmez unsuru oldu. Bundan da «Hüsn-i mutlak» telâkkisi ve «Aşk-ı Eflâtûnî» nazariyesi gibi bir takım neticeler çıkararak genç çocukların asırlarca aşk ve terennüm mevzûu olmasına sebep teşkil etti.

Sûfîyâne telâkkilerin ve mecazların dindışı edebiyatın iç dokusuna bu nüfûzu, Acem edebiyâtının ilkin belki daha derin, daha enfüsî bir mahiyet almasını mucib olmuştur. Ancak, ilk zamanlar için iyi neticeler vermiş olan bu tesir, pekaz bir zamanda zararlarını göstermeğe başlamıştır: Esasen muayyen şekillere ve muayyen telâkkilere şiddetle bağlı bulunan edebiyat muayyen kadrolar içine girerek tadsızlaşmış bir sistemin sahte ve umumî ıstılahları ile karışınca, ilhamın serbestçe akışına artık hiçbir sâha kalmıyordu. Her şâir kendisinden evvel yüzlerce defa tekrarlanmış kalıbların, muayyen telâkkilerin, muayyen mecazların, hulâsa, muayyen his ve fikirlerin bir defa daha tekrarına mecburdu; bunda muvaffakıyet gösterebilmek için, hatır ve hayâle gelmeyen san'atlı süslü söyleyişlere müracaat ihtiyacı vardı. İşte dindışı şiirin iç dokusunda, tasavvufun bu te'siri, muayyen kalıblara hayat ve kâinat hakkında belirli telâkkilere fazla riâyet gibi sebeplerle de birleşerek, Acemler'de olduğu gibi bizde de eski klâsik edebiyatın iflâs ve inkırazını hazırlamıştır.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İSLÂMÎ EDEBİYATTA VEZİN VE ŞEKİL

1. Vezin ve Şekil

İslâmî Edebiyâtın mâhiyetini tamâmiyle anlamak ve Klâsik Türk Edebiyâtı'nın H.V. yüzyılda teşekkülü sırasında «Vezin» ve şekil gibi dış unsurlarda ne gibi umumî esaslara uymağa mecbur kaldığını öğrenmek için Arab ve Acem edebiyatlarının vezin ve şekil[10] itibârıyla husûsiyetlerini -hiç olmazsa o yüzyıla kadar- tarihî gelişmeleri sırasıyla bilmek icâb eder. Çünkü, İslâm medeniyeti dâiresine giren Türkler, İslâmi bir edebiyat vücûde getirmek fikrine düşünce, yalnız İslâmi edebiyâtın bütün İslâm ümmetleri için müşterek olan fikrî ve mânevî unsurlarını değil, aynı zamanda «Vezin» ve «Şekil» gibi daha dış unsurlarını da iktibas etmek mecburiyetinde kaldılar. Dinde iştirâkin doğurduğu bir medeniyet dâiresine giren kavimler için, bu gâyet tabii bir hâdisedir; içtimâî kıymetlerin en mühimi olan «Dinî kıymetler»in yâni «Dinî Vicdan»ın değişmesi icâb eden yeni din, ahlâkî, hukukî, iktisâdî kıymetler ve netice itibariyle «bedîî vicdan» üzerinde de tesirli olarak, onun «iyilik» ve «güzellik» hakkındaki bütün telâkkilerini büyük değişikliklere uğratır. İşte muhtelif harslara mâlik olan muhtelif kavimleri sinesinde toplayan «İslâm ümmeti» topluluğu, yalnız hayat ve kâinat hakkındaki umûmî telakkilerde değil «Vezin» ve «Şekil» gibi -birdenbire sırf alelâde bir «teknik»den ibaret gibi görünen- cihetlerde bile büyük ve derin

(10) İslâmî edebiyatın vezin ve şekilleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Nihad Sâmi Banarlı, **Resimli Türk Edebiyâtı Tarihi**, c. I s. 160 v.d.; Arap arûzu hakkında bir de bk. Nihad Çetin, **Arûz maddesi, Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1978.

bir benzerlik âdetâ bir vahdet vücûde getirmiştir. Halbuki ne «vezin» ne de «şekil» öyle birdenbire zannolunduğu gibi alelâde bir «kalıb» ehemmiyetsiz bir «teknik» meselesi demek değildir. Vezin, her lisânın kendi bünyesinden, kendi iç musikisinden doğan bir «Âhenk Ölçüsü» olduğu gibi «Edebî Şekiller»de umumî zevkin bir muhassalası, yâni, ferdî şahsiyetin üstünde edebî vicdânın an'anevî bir ifâdesidir.

1

ARUZ VEZNİ

2. Arab Vezni

Arablar kendi nazım usûllerinin başlangıcı hakkında bir takım faraziyeler ileri sürerek, bunun, çölde yürüyen develerin yürüyüşünün âhenginden doğduğunu ve böylece deveci şarkılarının âhenk şekli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Meşhur bir Arab menkıbesine göre, deveden düşüp eli kırılan ve ıztırâbının şiddetinden «Vayedah! vayedah!» diye feryad eden «Muzır bin Nizâr»ın bu vezinli feryâdı develerin bile hoşuna giderek o âhenge uyarak hareket etmişler ve bu sonradan deveci şarkılarının âhenk şeklini yâni veznini vücûde getirmiştir.

Maamafih bu gibi an'anelerin ilmî bir kıymeti olmamakla beraber, Arab veznini teşkil eden iptidâî nazım âhenginin develerin yürüyüş şekli üzerinde tesirli ve onunla alâkadar olduğu seyyahların müşâhadeleriyle doğrulanmıştır. Herhalde Arab veznînin bir aralık zannolunduğu gibi Yunanlılardan alınmadığı ve bunun doğrudan doğruya Arab mahsûlü olduğu anlaşılıyor.

Arab vezninin en eski ve iptidâî şekli «Recez»lerdir. «Meştûr» ve «Menhûk» isimleriyle ikiye ayrılan bu «Recez»lerin öteki vezinlerle «Manzûm nesir» yâni «Seci'» arasında âdeta mutavassıt bir mâhiyette bulunduğu yâni en iptidâî vezin olduğu umûmiyetle kabul edilmiş gibidir. Bunun yeniliği iddiası makbul değildir. Öteki vezinlerden hangisinin daha evvel olduğu ve ne zamandan itibaren kullanılmağa başladığı ise bilinmiyor. İçtimâî tekâmül neticesi olarak iptidâî «Recez»in kullanılması git gide mahdûd bir dâireye inhisar ederken, şiirin ilerlemesi, daha güç bir mâhiyette ve daha mükemmel ve muhtelif bir âhenge mâlik olan başka vezinlerin kullanılışını intâc etti. Eski şiirlerde en çok kullanılan bahirler sırasıyla, «Tavîl, Vâfir, Kâmil, Basît»dir; «Muzârî', Muktedab, Müctes, Mütedârik» bahirlerine mensub vezinlerin hepsi kaybolmuştur. Bu mülâhaza, bu bahirlerin hakikatte mevcud olmayıp «İmam Halîl» tarafından meydana konduğunu ve «Mütedârik»in ise daha sonra «Ahfeş» tarafından ileri sürüldüğünü kuvvetlendirmektedir.

Arab vezni hakkında ilk defa araştırmalarda bulunarak, bu hususta tam bir sistem kuran «İmam Halîl bin Ahmed»dir (H. 150'de). Bunun kurmuş olduğu sistem, «İbnü'l-Mukaffa», «Ebü'l-Abbas Abdullâh bin Muhammedü'l-Anbârî» (vef. H. 293=M.906) gibi bir takım âlimler tarafından şiddetli tenkitlere maruz kalmış, hattâ «Ahfeş» (vef. H. 200'den sonra) buna mukabil diğer bir sistem vücûde getirmişse de, sonraları «Halîl»in görüşü gâlib gelerek yayıldı. Umûmiyetle arûz ilminin icad edeni ve kurucusu gibi sayılmıştır. İmam Halîl'in koymuş olduğu 15 bahre, Ahfeş'in sisteminden yalnız «Bahr-i Mütedârik» ilâve olunarak 16'ya tamamlandıktan sonra Arab lisâniyatçıları bunu artık değişmez bir kâide şeklinde muhafaza ederek, şâirlerin bu muayyen dâireden dışarı çıkmalarını şiddetle men etmeğe çalıştılar; vezirleri kat'i surette tespit ederek şâirlerin tasarrufta bulunmalarını men'eden bu kayıdları ilk defa «Ebû Temmâm» kırdı, mevcud bahirlerden ayrı yeni bahislerle şiirler yazdı, sonra «Ebü'l-Atâhiye» de kendini bahirlerin üstünde saydığını söyliyerek, aruz nazariyeleri aleyhinde hicivler vücûde getirdi. Fakat lisaniyatçıların şiddetle müdafaa ettikleri, bu iskolastik esaslara rağmen halk edebiyatının gelişmesini ve o muayyen esaslar hâricinde yeni edebî şekiller doğmasını men'etmek kabil olamamışsa da İmam Halil'in sistemi, takibçilerinin çalışmaları sayesinde, klasik İslâmî edebiyatta yâni Acemler ve Türkler üzerinde tamamiyle hükmünü sürdürmüştür.

3. Arûzun Tedvini

Kendi zamanına kadar vücûde gelen Arab şiirlerini lâyıkıyle inceledikten sonra, onların bağlı oldukları umumî kaideleri ortaya çıkarıp bir sistem haline getiren, «Halîl bin Ahmed»in nazariyesi hemen bütün, Arab, Acem, Türk âlimleri tarafından kabul edilmiştir. Binaenaleyh arûza âid hemen bütün İslâm teliflerinde uyulan bu sistem hakkında, burada pek kısa ve umûmî bazı izâhat vermeği kâfi göreceğiz. Arabların taksimine göre «İlmü'ş-şiir=

La Métrique» başlıca ikiye ayrılır: «İlmü'l-Arûz=Science de la Prosodie» ve «İlmü'l-kafiye». Lûgat mahiyeti henüz açık ve kesin bir surette bilinmeyen bu «Arûz» kelimesi «İmam Halîl»den sonra bilhassa «Arab lisânında şiir vezinlerinin sahîhini fâsidinden ayırıp belirleyen ilm»e verilmiştir.

Arab arûzu hakkında ilkin **«Ewald»** İmam Halîl ve takibçilerinden ayrı yeni bir sistem kurmağa çalışarak bunu eski Yunan vezninin esasları içine sokmağa gayret etmiş ve **«Westphal»** de buna uyarak Arabların arûzu Yunanlılardan aldığını iddia etmişse de, bunlara ciddî bir mahiyet isnad olunamaz. **Stanislas Guyard**'ın lisanla musiki arasındaki râbıtaları gözönüne alarak kurmağa çalıştığı sistemin bâzı mühim noktaları varsa da, bütünü ile bu da kabul edilemez. **«Hartmann»**ın, bunlardaki hatalardan mümkün olduğu kadar kurtulmağa çalışarak kurmak istediği sisteme gelince, Arûz vezinlerini başlıca dört esas cüz'e ircâ eden ve yeni nazım şekillerine de tatbik edilebilecek olan bu sistem, dikkate lâyık olmakla beraber, henüz kâfi derecede işlenmemiştir. Biraz aşağıda bahsedeceğimiz Arab halk şiirlerinin arûzu hakkında da çeşitli fikirler ve görüşler ileri sürülmüştür. Her halde bu meseleler hakkında daha derin ve etraflı tetkiklere ihtiyaç olduğu meydandadır. Arab Arûzu, İslâmiyet dâiresine girmemekle beraber İslâm medeniyeti te'sirinde kalan kavimler üzerinde de müessir olmuştur. Meselâ Arab memleketlerinde yaşayan Musevî şâirleri üzerinde tesir ettiği gibi «Yeni İbrânî» edebiyatına da kabul ve tatbik edilmiştir. Aynı zamanda, İslâmların Endülüs'teki hâkimiyeti neticelerinden olarak, İspanyol'ların halk edebiyatında da ve bilhassa **«Romanüs»** adı verilen söyleyenleri bilinmeyen halk şiirlerinin vezninde de arûz tesiri pek bellidir.

4. Acem Arûzu

İslâmî İran Edebiyâtı H. III. yüzyıldan itibaren gelişmeğe başladığı zaman, başka hususlarda olduğu gibi vezin hususunda da derhal kendini gösterdi; ve Sâsânîler devrinin eski nazım usûlünün yerine Arab arûzu oturdu. Ancak, eski yüksek İran harsı İslâm Medeniyeti şekilleriyle tamamen ve sür'atle uyuşarak o umumî kalıblara kendi şahsiyetini verdiği cihetle Arab arûzu bu defa Acem'lere geçince az çok değişmelere uğradı. Acem şâirleri Arablar arasında çok yayılmış olan «Tavîl, Medîd, Basît, Vâfir, Kâmil» bahirlerini pek az olarak kullandıkları gibi, Arab edebiyatında bulunmayan «Cedîd, Karîb, Meşâkil» bahirlerini bol olarak kullanmağa başladılar; bu suretle Acem arûzu[11] on dokuz -bazılarının sözlerine göre, pek az kullanılan beş bahrin çıkarılmasıyla ondört- bahre münhasır kaldı. Böyle olmakla beraber görünüşte müşterek olan bahirlerin bile kullanılışlarında mühim farklar vardır. Meselâ Fârisîde «Bahr-i remel» ekseriya bir beyti sekiz cüzü'den mürekkeb olarak kullanıldığı halde, Arabçada bu bahirden bir beytin cüzü'leri altıdan ziyâde olamaz. İşte bu gibi farklardan dolayı «Cevdet Paşa»nın Arab arûzu ile Acem arûzunu birbirinden ayrı birer müstakil fen sayması gayet doğrudur.

Eski Sâsânî nazım usûlünün yerine geçmiş olmakla berâber yavaş yavaş bütün halk sınıfları arasına yayılarak millîleşen ve bunun üzerine, millî zevkin ve eski an'anelerin tesiri altında hususî bir şahsiyet alan Acem arûzu, işte sırf bundan dolayı, Arab arûzundan ayrılmış ve müstakil bir mâhiyet almıştır. Halbuki Türkler Acem arûzunu aldıkları zaman, asıl büyük halk kitlesi arasında, İslâmdan evvelki devreden kalan Türk vezni şiddetle hâkimdi. İşte bu sebeble Acem arûzu «Güzideler=Seçkinler»den halk kitlesine kadar geçemeyerek yukarı tabakalarda kullanılır bir halde kaldı; ve pek tabii olarak hemen hiçbir husûsiyet göstermedi. Acem arûzunun Türklere geçişi ve bu geçişin muhtelif safhaları hakkında ileriki bölümlerde yeterli tafsilât olduğundan burada daha fazla izahâta girişmeyeceğiz. Yalnız, Acem arûzunun Türkler üzerinde olduğu gibi, İslâmiyet dâiresine giren Hindliler üzerinde de tesirli olduğunu ve onlar tarafından da iktibas edildiğini ilâve edelim.

2

NAZIM ŞEKİLLERİ

5. İslâm Edebiyatında Nazım Şekilleri

İslâmî Edebiyatta asırlarca hüküm sürmüş olan nazım şekilleri, esas itibâriyle, hemen hepsi eski Arab edebiyatından nakledilmiştir: Vahidü'l-Kafiye (Kafiye birliği) kasîdeler, gazeller gi-

(11) Acem Arûzu hakkında geniş bilgi için bk. Fuad Köprülü, **Arûz** maddesi, **İslâm Ansiklopedisi**, c. I.

bi, Arablar arûz ilmini düzenleyip öğrendikten sonra, bu eski şekillerin «Teknik»ini de derhal değişmez bir kaide tarzında tespit ettiler; bu da klâsik edebiyat için bir umde mâhiyetini aldı. Şiirde her beytin sonunda kafiyenin tekrarı klâsik edebiyatın başlıca esâsıydı. Arab lisaniyatçıları, bu kaideyi, Câhiliye şiirinin biricik tesis edilmiş şekli olan «Kasîde»lerden aldıkları cihetle, şiirin muhtelif kâfiyeli kıt'alar hâlinde düzenlenmesi imkânı kalmıyordu. İşte bu esas, klâsik edebiyat nazariyecileri tarafından asırlarca muhafaza ve müdafaa edilerek, arûz ve kâfiye ilimleri bunun etrafında teşkil edildi; ve İrâb (Okuma kaideleri)'a riâyet edilmeyerek sâde halk lisanıyla yazılan şeyler «Şiir» sâhasının dışında sayıldı. Lâkin, Halk Edebiyatının tesiri altında, bu şekil istibdadının bu kadar kesinlikle uzun zaman devam edemiyeceği pek tabii idi. Yavaş yavaş, halk edebiyatından alınarak, yerleşmiş yeni şekiller doğmağa ve vahidü'l-kafiye kasîdelerin yerine şiirin muhtelif kafiyeli kıt'alar hâlinde düzenlenmesi hoş görülmeğe başlandı. Eldeki vesikalar bu yavaş yavaş değişmenin safhalarını lâyıkıyle gösterebilmekten uzaktır; ancak, edebiyat nazariyecilerinin istibdatlı ve çok dar görüşlerine rağmen, halk lisaniyle yazılmış şarkıların dâima mevcud olduğu kat'î olarak iddia edilebilir. Bunlarda «İrab»a riayet edilmediği de muhakkakdır. Böyle olmakla beraber biz yeni nazım şekillerine aid açık bilgileri, ancak daha sonra yetişen müelliflerde buluyoruz. Bu müelliflerin «Fünûn-ı Seb'a» adı altında bahsettikleri «Kıt'a=Strophe»lar tarzında tertiplenmiş bu yedi edebî şeklin bâzısı «Melhûn=Ahenkli» olarak yâni halk lisaniyle ve irâbsız da yazılır. Bir takımı da mutlaka «ahenkli» olur. Yalnız şunu söylemeli ki, esasen Acemlerin rubâîsinden alınmış olan «Dûbeyt» ile «Müstezâd»lara nümûne olan «Müveşşah» şekilleri müstesna olmak üzere, bu sonraki yedi şeklin, Acem edebiyâtı üzerinde, daha geniş bir ta' bir ile, Klâsik İslâmî edebiyatta hemen hiçbir tesiri olmamıştır.

Klâsik Arab şiirinde daha bu yeni şekillerin doğmasından evvel «**Musammat**»lar, yani sonunda müşterek kafiyelerle birbirine bağlanan muhtelif kafiyeli kıt'alardan terkib edilmiş nazımlar meydana gelmişti. Her kıt'ayı terkibeden mısraların sayısına göre «**Müselles**»den «**Muaşer**»e kadar muhtelif şekillere ve isimlere mâlik olan bu musammatların en eskisi ve en tanınmışı «**Murabba**» (dörtlük) dır, lâkin an'ane bir «**Muhammes**»i Hicrî II. yüzyıla kadar dayandırıyor. Klâsik lisanla ve 16 bahrin hepsinden yazılabilen bu musammatlardan çift mısra'lı olanlar -yâni **Murabba, Müseddes, Müsemmen, Muaşer**- Arablar arasında en ziyâde rağbet görerek kullanılırdı; çünkü bunlar hiç olmazsa dış görünüşleri bakımından eski kasideyi hatırlatır. İşte Acemler, Arablardan yalnız vezni değil, bu klâsik nazım şekillerini de aldılar, ve vezinde yaptıkları değişiklik gibi bunları da kendi zevklerine uydurduktan başka, «**Rubâî**» ve «**Mesnevî**» gibi «Sâsâniler» devrinden kalan bazı şekiller de ilâve ettiler, bunlardan başka Acemlerin mahallî lehçelerle yazdıkları -meselâ «**Fehleviyât**» gibi- halk şiirleri ve bunlara has olan hususî bir takım nazım şekilleri de vardır. Muhtelif Acem lehçelerinin terk edilmiş olan edebiyatları ve halk edebiyatları mahsûlleri toplanıp lâyıkıyle tetkik edilecek olursa, bu noktanın daha ziyâde aydınlanacağı ve açıklığa kavuşacağı tabiîdir. Ancak biz, sırf -Türk edebiyatı üzerinde tesirini gösteren- Klâsik İslâmî edebiyatın müşterek nazım şekillerini îzâh etmek istediğimizden, burada yalnız «Kaside», «Gazel», «Rubâî», «Mesnevî», «Müstezad» gibi başlıca şekillerin târihi gelişmesini kısaca göstermeği kâfi görüyoruz.

6. Kasîde

Câhiliye şiirinde tek belirli şekil olarak «Kasîde»nin mevcûdiyetini ve bunun çeşidli edebî nevilere ait unsurların toplanıp birleşmesinden vücûde geldiğini yukarıda söylemiştik. «Muallakat» elimizde bulunduğu cihetle, asıl Câhiliye kasîdesinin «şema»sını göstermek pek kolaydır: Bu, evvelâ bir kabilenin konup geçtiği ıssız yurdların vasf edilmesiyle başlar; eskiden sevgilisinin mensub olduğu kabilenin yaşadığı bu yer, şâirde bir çok hâtıralar uyandırır; müteessir olan şâir, arkadaşlarına biraz durmalarını rica eder. Bundan sonra «Tagazzül» yâni sevgilisine karşı duyduğu ateşli hasret ve arzuyu anlatmaya koyulur. Artık herkesin dikkati şâirin üzerine çevrilmiştir. Şâir bunun üzerine kendi başından geçenleri, kahramanlıklarını, çöldeki hayatını yana yakıla anlattıktan sonra, kasîdeyi kime takdim ediyorsa, onun büyüklüklerini, cömertliğini, iyi kalbliliğini medh ederek eserine son verir. İşte edebiyat âlimlerinin verdiği bilgilere ve bizzat Câhiliye şiirinden çıkarılabildiğine göre İslâmdan evvelki eski Arab kasîdesinin hakikî mâhiyeti budur; ve «İbn Haldûn» gibi edebiyât âlimlerinin izahâtı vechile bir takım muayyen kaidelere tâbi'dir. Bu izahâttan anlaşılıyor ki Arab kasîdesi «Mersiye, Medhiye, Fahriye, Tagazzül» gibi birçok çeşidli unsurdan terkib edilmiş bir «Halîta» daha doğrusu -bütün bu unsurlar kasîde şekli içinde birbirinden ayrı ve müstakil durduğu için- bir «Mecmu'a»dır.

«Kasîde»nin, Muallakat'ta görülen şekli, oldukça sonraki bir tekâmül devresinin verimidir ki, esâsen edebî an'ane de bunu kuvvetlendiriyor: Rivayete göre, Arablarda ilk evvel kasîde söyleyen, H.V. yüzyıl ricâlinden «Mühelhil»dir; eserlerinden pek azı kalabilmiş olan bu şâirden sonra kasîde tarzı Arab şiirinde epeyce yerleşmişse de buna asıl katî şeklini veren, onu uzatan, çeşidlendiren ve inkişaf etmiş bir hâle getiren, hattâ âşıkane gazellerle süsleyen ilk şâir, meşhur «İmrü'ül-Kays»dır «Mühelhil»den beri teşekküle uğraşan «kasîde» tarzı onun elinde artık kat'i şeklini aldı. Bu kasîdelerde «Lirizm» pek kuvvetli olduğu gibi, bilhassa girizgâhlarda âdetâ samimî ve derin bir mersiye edâsı vardır. «Kasîde» tarzı «Emevîler» ve «Abbâsîler» zamanında da kuvvetle devâm edib durdu; hayatın değişmesi ve zevklerin tahavvülüne rağmen Câhiliye kasîdesi taklid edildi ve o vâdide bir takım yenilikler de yapıldı: Meselâ «Recez»le musannâ kasîdeler yazanlar, bedevî kasîdesini tamamiyle taklide çalışanlar, «Ebü'l-Atâhiye» gibi «Nesîb»lerde fazla kısaltmaya tâmamen uyanlar, hükümdârların harblerini ve avlarını tasvir edenler, mubalağa yapan mersiyeciler, dinî, hakimâne yahud tamamiyle sûfîyâne bir vâdiye sapanlar, siyâsî veya ferdî hicivciler, büyük millî felâketler veya zaferler hakkında, mersiye veya destan tarzında kasîde tertib edenler oldu. Ve bu suretle kasîde şekli, hiçbir zaman, muhtelif nevileri toplayan bir «Mecmua» halinden kurtulamadı.

Acem şâirleri «kaside» şeklini daha İslâmî İran edebiyâtının başlangıcından itibâren aldılar: **«Rudegî»** zamanında artık lâyıkıyla takarrür etmiş olan bu şekil, «Gaznevî» saraylarında yaşayan şâirlerde büyük ve kuvvetli bir gelişme kazandı. Cahiliye kasidelerini hatırlatan bazı taklidlerden başka, fahriyeler, hicviyeler, Ehl-i Beyt'e ait medhiyeler, bilhassa hükümdarlara ve saray hayatına âit manzumeler, bu şekille yazılmaya başlandı. Acem şâirleri, hükümdarların en ufak hareketlerini, meselâ ufak ve ehemmiyetsiz bir av hadisesinden en büyük zaferlere, millî ve dinî bayramlara, bahar ve hazanın gelişine kadar, kaside mevzuu saydılar; ve Arab edebiyâtından aldıkları yeni unsurları eski İran harsının kalıntılarıyla birleştirerek kasideye gayet san'atlı ve çeşitli bir mâhiyet verdiler: Meselâ ilk üstadlardan **«Esedî»**, kasidelerine, dâima münazaralarla başlar: Yer ile göğün, kibr ile müslümanın, kavs ile rumhun, gece ile gündüzün, hazan ile baharın, münazaralarıyla başlayan kasideleri sonradan yetişen şâirlere asırlarca kıymetli bir örnek olmuştur. Sonra, «kalem, ebrû, ruzgâr» hakkında lugazlerle başlayan kasideler yazmakla tanınmış **«Abdü'l-Vâsi' Cebelî»**nin eserleri tarzında şeyler, bir **«Ceşn : ziyâfet»** yahut bir av yeri, bir bağ yahud bir imâret, şarab veya göz, kalem veya zülf-i mahbûb, arslan veya fil, sülün ve şâhin tavsifiyle başlayan kasideler zamandan şikâyet veya mubalağalı bir fahriye yolu ile medhedilenin vasfına intikâl eden eserler, İran edebiyâtında hemen hemen sonsuzdur. **«Reşidü'd-Dîn Vatvat»**ın **«Kavamî»**nin **«Katrân»**ınkiler gibi murassa ve musanna' elifsiz ve noktasız, lef ü neşir'li çift kafiyeli nâşenîde (= işitilmemiş, duyulmamış) redifli musanna' kasideler ise kelime oyuncakçılığının ve tasannuun artık son haddine geldiğini gösteren birer inhitat nümûnesi gibi sayılabilir. İşte bu hususta Câhiliye şairleriyle en iyi mukayeseyi, **«Hayliye»** denilen -at vasfındaki- Acem kasideleriyle, Muallakat'ta tesadüf olunan at tavsiflerini hâvi parçalar arasında yapabiliriz. **«Enverî»**, **«Ebü'l-Ferec-i Rûnî»**, **«Minuçihrî»**, **«Reşidü'd-Dîn Vatvat»** gibi şâirlerin at vasfındaki tantanalı ve mantıksız mubalağaları yanında meselâ **«İmrü'ül-Kays»**ın bir at tavsifi ne kadar basit fakat ne kadar canlıdır. Acemlerde kaside şeklinde yazılmış münâcaatlardan naatlerden, ehl-i beyt medhiyelerinden, mersiyelerden başka tarihin büyük ve felâketli hâdisleri hakkında yazılmış şikâyetnâmeler, yahud büyük bir zelzele veya bir kıtlık tasviri gibi şeyler de vardır. **«Cemal İsfahanî»**nin İsfahan kıtlığı ve **«Katrân»**ın Tebriz zelzelesi hakkındaki manzumeleriyle **«Sadî»**nin Bağdad istilâsı hakkındaki meşhur eseri bu cins kasidelerin en güzel birer nümûnesidir. Maamafih, medhiyelerde, ilk devir şâirlerinin en çok sevdikleri kaside başlangıcı **«Bahariye»**lerdir; ve bu bahariyeler hatta en son devirlere kadar rağbetten düşmemiştir. İşte bu kısa izahat açıkça gösteriyor ki, eski Acem kasidelerinin «Şema»sı Arablarınkinden -ve bilhassa Abbâsî devri şâirlerininkinden- hemen hiç farklı değildir. Kaside onlarda da «tavsif, tegazzül, fahriye» gibi muhtelif unsurların karışmasından husule gelen -mevzularına göre «medhiye, hicviye, mersiye, na'at, tevhid ve münacaat» gibi bir takım kısımlara ayrılabilecek- bir mecmuadır. Sonraki edebiyat nazariyecileri bunun kaide ve nazariyelerini tespite çalışmışlardır ki, bu kaideler sonradan edebiyatımıza da intikâl ederek pek az ve ehemmiyetsiz farklarla asırlarca Türk şiirinde de hâkim olmuştur.

7. Gazel

Câhiliye devriyle İslâmiyetin ilk zamanlarında, kadınlarla erkekler bir arada yaşarlardı. Fakat umûmî ahlâk henüz temizliğini muhafaza ettiği cihetle, o zamanlar kadınlar hakkında serbest ve açık aşk şiirleri söylemek alışkanlığı yâni «Gazelcilik» yaygınlaşmamıştı. Söylentiye göre kadınlar hakkında ilk âşıkane gazel söyleyen «İmrü'ül-Kays»dır. Bu rivayet şüphesiz doğru olmasa bile, o zamanlarda gazel tarzının, henüz yaygın olmadığı âşıkane münasebetlerin çok ciddî ve nâmusluca cereyan ettiği de muhakkaktır. Bundan dolayı, o zamanların âşıkane teşbihleri, sonradan olduğu gibi fuhuş eseri değildi. «Hulefa-yı Râşidîn» umumî âdâbı muhafaza gayretiyle, kadınlar hakkında gazel söylemeği tamamen yasaklamıştı. Meselâ «Ömerü'l-Fârûk» herhangi bir şâirin bir kadın için gazel söylediğini öğrenince, onu dayakla cezâlandırırdı. «Emeviler» zamanında hayatın uğradığı değişiklikler iktisâdi refâh ve gelişme «Hicâz»da şiir ve musikinin gelişmesini icab ettirince bunun sonucu olarak gazel tarzı da pek büyük bir mevki kazandı. «Medine» şâirleri kadınlar hakkında gazeller yazıyorlar, şarkıcılar şarab meclislerinde onları söylüyorlardı; buna ilk başlayanlar da «Kureyşîler» oldu; halîfelerin takib ettikleri siyâset tarzı itibariyle, «Suriye ve Irak»ta bu tarz uzun müddet mevki tutamadı. Hattâ halîfelere mensub kadınlar hakkında nasılsa gazel söylemeğe cesaret eden bâzı şâirler sürüldüler, hattâ idâm edildiler. Lâkin «Emevî»lerden sonra, Acemlerin aşk ve şarabı terennüm eden serbest gazellere gösterdikleri tabii temayül, bunun fevkalâde inkişâfına sebep oldu; hattâ «Mehdî» gibi bâzı halîfeler kasîdelere bile gazel karıştırmağı men ettikleri halde, «Hârunü'r-Reşid»den sonra bizzat halîfeler -hattâ bâzen tehdid ile- şâirleri gazeller yazmağa mecbur etmişlerdir.

«Gazel» tarzını kendi millî zevklerine pek uygun bulan Acemler, daha ilk zamanlardan itibâren bu şekli iktibas edip kullandılar. Acem gazellerinde bâzen sûfiyâne ve hakîmâne parçalara tesâdüf olunursa da, umûmiyetle bunlar birer aşk ve şarab neşidesidir. Ve işte bundan dolayı, bu tarz, Acem edebiyâtında en yaygın bir şekildir. Büyük şâirlerden hemen her birinin gazelcilikte kendine has bir tarzı vardır ki, tabi burada o hususta tafsilâta girişemeyiz; meselâ daha sonra yetişen şâirlerden «Sâib»in yahud «Urfî»nin «Hâfız»ın veya «Şevket»in gazelleri arasında ne mühim şahsiyet farkları vardır! Edebiyatımız üzerindeki nüfûzları bakımından ilerideki bölümlerde tafsilât vereceğimiz bu Acem

gazelcilerinin tesiriyle, sonradan Türk ve Hind edebiyatlarında da gazel tarzı en rağbet gören ve yaygın bir edebî şekil olarak kurulmuş ve gelişmiş, fakat Acem edebiyatı nazariyecilerinin koyduğu nazariyeler ve esaslar içinde kalmıştır. Gazel şekli altında edebiyatın muhtelif nevi'lerine âid şeyler bulunabilirse de, ekseriyetle, bunların aşk ve şarab mevzûuna âid olduğu göze çarpar. Sonradan Türk edebiyatında da bu esas kaidelerin yüzyıllarca hüküm sürdüğünü göreceğiz.

8. Rubâî

«Ebu Saîd» ve «Hayyâm» gibi büyük şâirlerin elinde şöhret kazanarak sonraları -«Dûbeyt» ismi altında- Arabçaya geçen «Rubâî» veya «Terâne», Acem edebiyatına mahsus bir şekildir. Büyük bir kısmı terennüm edildiği için «Terâne» adını da alan bu şeklin, İran'ın İslâmdan evvelki edebî an'anelerinden alındığı ve daha eski şâirlerden başlayarak ekseriyetle kullanıldığı tahmin olunabilir. Rubâi'nin icad tarzı hakkında bâzı eski Acem müellifleri -şüphesiz tarihî hakikatlerle aslâ bağdaşmayan -bir menkıbe naklederler: Gûyâ bir bayram günü «Saffâriler»den «Yâkub»un oğlu arkadaşlarıyla ceviz oynuyormuş; cevizlerden yedisi çukura gittiği halde birisi her nasılsa dışarı çıkmış, çocuğun buna canı sıkılmış; lâkin bu sırada ceviz tekrar dönerek çukura girmiş, bunun üzerine çok sevinen çocuk elinde olmadan « غلطان غلطان همی رود تالب کو» diye bağırmış; çocuğunu seyretmekte olan emîrin bu mevzûn söz hoşuna gitmiş; bunun şiir nevinden olduğu görülünce, nedimlerden bâzı edibler hemen incelemeye girişmişler, bu tek mısra'a üç mısra daha ilâvesiyle ismine «Dûbeyt» demişler, lâkin fâzıllar bu ismi hoş görmediklerinden, dört mısra'a işâret olarak «Rubâî» ismini tercih etmişler. Diğer bazı müelliflere göre, bu vak'adan sonra çocuğun söylediği mısra'ı tetkik ile Rubâi kaidelerini çıkarıp ortaya koyan «Rudegî»dir. Halbuki Rudegî'nin Saffârîlerden çok sonra olduğu ve «Rubâî»nin kullanılmağa başlamasının da ondan çok evvel olduğu düşünülünce, bu iddiaya hiçbir kıymet verilemez.

Rubâînin İslâm edebiyatında «Teknik»i kararlanmış ve tayin edilmiştir: Mutlaka dört mısra'dan terkib edilmiş olarak bahr-i Hezec'in **«Ahrem»** ve **«Ahreb»** vezinlerinden çıkarılmış 24 nevi' üzere yazılır, diğer vezinlerle yazıldığı takdirde ona «Rubâî» adı verilmeyerek, sadece **«Kıt'a»** denir. Yalnız, şâir

«Baba Tahir Uryân»ın bu 24 nevi'in dışında kalan kıt'aları her nasılsa Rubâî adıyla şöhret kazanmıştır. Kafiye hususuna gelince, **«Ebû Selik, Ebû Şükûr, Unsurî»** gibi eski Acem şâirlerinde dört mısra' birbiriyle kafiyeli olduğu halde **«Hâkâni, Enveri, Nizâmî»** gibi daha sonrakilerin eserlerine göre üçüncü mısra'ın kafiyeli olması şart değildir. Dört mısra' içinde tam bir fikir ihtivâ etmek itibâriyle, kelime ve fikir oyuncaklarına pek o kadar müsâid olmayan, bu şekil, Acem edebiyâtının en güzel ve en şahsî örneklerini ifâdeye hizmet etmiştir. **«Ebû Saîd»** gibi büyük sûfîlerle **«Hayyâm»** kabilinden kıymetli feylesoflar, yüksek düşüncelerini bu şekille çok veciz bir surette terennüm ettiler. Rubâî şekliyle medhiyeler, mersiyeler, vefat tarihleri, na'at ve münacat vâdisinde şiirler de yazılmışsa da, bu tarzın bütün ruhu, bütün zevki, yüksek bir fikir ve hissi en beliğ ve en veciz bir surette ifâde etmesindedir. Bu bakımdan Rubâî tarzında muvaffakıyet çok nadir ve çok müşküldür. Arab şâirleri hiçbir zaman, bu tarzda Acemler derecesinde başarılı olamamışlardır.

9. Mesnevî

Edebiyat âlimlerinin umûmî tarifine göre «Mesnevî» her beyti başlı başına kafiyeli olmak üzere vücûde gelen nazım şeklidir. Her beytin başlı başına kafiyeli olması bakımından -meselâ vâhidü'l-kafiye «kasîde»ye nispetle -şâire büyük bir serbestî te'min eder. İşte bundan dolayı destânî veya hayâlî hikâyelerde, tâlimî veya tasavvufî mevzu'larda, hülâsa uzun manzum eserlerde hemen hemen umûmiyetle bu tarza mürâcaat olunur. Tıpkı rubâî tarzı gibi eski Acem harsının kalıntılarından olan bu eski nazım şeklini sonradan Arablar da Acemlerden alarak buna «Müzdevice» adını vermişlerdir. Edebiyat nazariyecileri indinde en ziyâde makbûl ve yaygın bir görüşe göre «Mesnevî» şeklindeki manzûmeler ancak yedi vezin ile yazılır. Bu kaideler ve nazariyeler ilk büyük üstadların eserlerinden çıkarılan neticeye göre, bunların asıl ve mâhiyetini anlatmak için Mesnevî tarzının tarihî gelişmesi hakkında önce kısaca bir fikir vermek gereklidir.

Biraz yukarıda Acem destanından bahsederken de anlattığımız gibi, «Mesnevî» şekli ve o şekil ile ilkin «Tekarub» bahrinde yazılan «millî kıssalar» kökleri tâ Sâsânî devrine kadar çıkan eski bir edebî an'anenin kalıntısıdır. İslâmî-İran edebiyâtının ilk asırları hakkında pek az bilgiye mâlik olduğumuz cihetle, o devirde vücûde gelen bu gibi eski mesnevîler hakkında pek az şey biliyoruz: Yalnız şâir «Ebû Şükûr Belhî»nin ilkin «Tekarub» bahrinde «Aferîn-nâme» adıyla bir mesnevî yazdığını, keza «Rûdegî»nin «Kelile ve Dimne»yi Arabçadan tercüme ve buna «Sindbâdnâme» kabîlinden diğer kıssalar ilâve ederek mesnevî şeklinde nazmettiğini bu nazımlarda bahr-i tekarub'dan başka diğer kısa vezinler kullanıldığını, «Mesûdî-i Mervezi»nin -hattâ beliki Rûdegî'den daha evvel- manzûm Şehnâme yazdığını eski târihî kaynaklar bize bildiriyor. Destânî mesneviler «Firdevsî» ile kemâlinin son mertebesine erişti. Lâkin aynı yüzyılda, mevzûunu ve şeklini millî an'aneden alan bu destânî mesnevîlerin yanında, «Yusuf ve Zeliha» gibi İslâm dininden alınmış kıssalar da mesnevî için bir mevzu teşkil etmeğe başladı. «Ebü'l-Müeyyed-i Belhî» ile «Bahtiyârî-i Ahvâzî»nin bu isim altındaki mesnevîlerinden sonra, «Firdevsî» de âhır ömründe meşhur «Yusuf ve Zeliha» mesnevîsini yazdı. İşte bu suretle millî ve İslâmî an'aneler mesnevî şekliyle tanzim olunmağa başlamıştı. V. ve VI. yüzyıllarda «Unsûrî»nin «Vâmık u Azrâ» «Nâsır-ı Hüsrev»in «Ruşenâyî-nâme», «Fahreddin Cürcânî»nin «Veyse ve Râmin», «Katrân»ın «Kavs-nâme» gibi romantik veya öğretici mahiyette muhtelif mesnevîlerinden sonra, bu vâdi büsbütün genişledi; ve «Hâkim Senâî» ile, tasavvufî-ahlâkî mahiyette ta'limî eserler de tercihen mesnevî şeklinde yazılmağa başladı.

İşte bu kısa izahattan pekâlâ anlaşılıyor ki «Mesnevî» şekli daha şâir **«Nizâmî»**den evvel kurulmuş ve gelişmiş, millî veya İslâmî mâhiyette destanlar ve romantik eserlerden başka, sûfîyâne ve ahlâkî mevzuların da mesnevî şekliyle yazılması âdet hâline girmişti. Böylece bâzılarının **«Nizâmî»**yi mesnevî vâdisinde îcadcı saymaları, tarih bakımından doğru bir iddia değildir; ancak hissiyâtının inceliği ve derinliği, üslûp ve ifâdesinin san'at ve zarafeti bakımından cidden emsalsiz bir şâir olan **«Genceli Nizâmî»** sonradan **«Penç ü genç»** umumî adı altında toplanan beş mesnevisiyle, eskilere her suretle üstün gelerek, bu vâdide birçok hususiyetler göstermiş ve eskileri âdeta unutturmuştur.

Eski mesnevîlerde lâfızlara ve kafiyelere tertibe ve edâya büyük dikkat sarf edilmeyerek sâdece hikâye ile iktifâ edilirdi. Halbuki «Nizâmî» şekilde ve esasta bu kusurları giderdikten başka, tahkiyede de daha fazla kuvvet ve san'at göstermiş hülâsa bu tarza en mükemmel şeklini vermiştir. Onunla mes-

nevinin tekniği de kat'î surette belirlendi. Sonraları edebiyat nazariyecilerinin -onun ve taklitçilerinin eserlerinden çıkarıp toplayarak mutlak bir kaide şeklinde- ileri sürdükleri bu kaidelere göre, mesnevide asıl mevzu'a başlamadan evvel mutlaka aşağıdaki maddelerden mürekkep bir **«Dibâce»**ye ihtiyaç vardır: Tevhid, Münâcât, Naat, Medh-i Sultan-ı zaman, Târif-i suhan-ı suhanveran, Sebeb-i nazm-ı kitab. Bu tarzda bir takım dîbâceler **«Nizâmî»**den evvel de kısmen vardı. Meselâ «Şehnâme» de Tevhid, Naat, Sebeb-i te'lif fahr-ı Cürcânî'nin «Veyse ve Râmin»inde Tevhid, medih sebeb-i tasnif kısımları vardı. Lâkin, **Hâkânî**'nin **«Tuhfetü'l-Irakeyn»**inde olduğu gibi doğrudan doğruya mevzu'a geçen mesnevîler de pek çoktu. İşte Nizâmî bu muhtelif mahiyette dibâceleri arzettiğimiz şekilde tasnif ve tertib ederek nesillere gelişmiş bir örnek bıraktı. Bundan başka «Miraç tavsifi, oğula nasihatler, sâkînâme, muganni-nâme» gibi okuyucuyu devamlı tahkiye ile sıkmayarak, arada sırada biraz dinlendirebilecek istitradî kısımlar ilâvesi de onun eseridir.

Nizâmî'den sonra mesnevî büsbütün rağbet kazanarak, onun gösterdiği parlak nümûneler etrafında birçok mahsuller verdi. Ona kıymetli kıymetsiz birçok nazîreler yazıldı. Yalnız isimlerini saymak bile pek uzun olan bu eserler arasında bilhassa **«Hüsrev ü Dihlevî»** ve **«Câmi»**ninkiler büyük şöhret kazanmıştır. Lâkin eski ve yeni şâirler arasında meselâ **«Hüsrev ü Şirin»**i yahud **«Leylâ vü Mecnun»**u en güzel nazım dâiresine sokmakla tanınmış bir çok şahsiyetler de vardır. Nizamî'den sonra meselâ, destânî, romantik, tasavvufî-ahlâkî mahiyette yazılmış daha yüzlerce mesnevî vardır ki, edebiyatımızın bu cins kıymetli mahsullerden bahsederken onlara benzer başlıca Acem eserleri ve bu mevzuların başlangıcı hakkında da izâhat vereceğiz. Bu sebeple mesnevî şeklinin yalnız Acem değil Türk ve Hind edebiyatlarında da fevkalâde şâyi' olduğu ve «Nizâmî» tesirlerinin her tarafta en son zamanlara kadar devâm ettiğini söylemeği kâfi görelim.

10. Müstezad

Arab muvaşşahlarının muhtelif «şema»ları gözden geçirilecek olursa Acem ve Türk edebiyatlarında «Müstezad» adı altında zikrolunan nazım şekillerinin mutlaka bunları taklid ederek vücûde getirildiği derhal anlaşılır. Ancak şiir ilminin «Vahîdü'l-kafiye kaside» umdesine karşı Arab halk şiirinin vücûde getirdiği

büyük karşıkoyuş nasıl «Muvaşşah»*ı vücûde getirdiyse İslâmî edebiyâtın klâsik umdelerine karşı aynı karşıkoyuş ihtiyâcını duyan Acemler de -Arabların kendilerinden «Rubâî»yi almalarına mukabil «Muvaşşah» tarzını taklid ve onun «Müstezad» adıyla isimlendirdiler. VII. yüzyıl müellifi «Şems ü Kays»ın bahsetmediği bu şekil hakkında sonraki edebiyat müelliflerinde bâzı kısa tafsilât mevcuddur: Onların verdiği mâlûmata göre «Müstezad» bir «Gazel» veya «Rubâî»nin her mısra'ı veya her beyti sonuna onun yazıldığı veznin bir cüzü ile tertib edilmiş bir kısım ilâve etmekle vücûde gelen nazım şeklidir ki muhtelif nevileri vardır. Eskiler müstezâdı teşkil eden esas kısmın «Ziyâde»lerin kaldırılması halinde de müstakil bir mânâ ihtivâ etmesi fikrinde idiler. Halbuki «Emir Hüsrev» gibi sonradan yetişenler, şüphesiz daha doğru olarak, beytin mânâsının bu «Ziyâde»lerde tutulması fikrini kabullendiler. İlkin en çok «Rubâî»lerle teşkil edilen «Müstezad»lar sonradan daha ziyâde gazellerle teşkil edilmeğe başlanmış, daha sonraki şâirler mısrâ'ların sonundaki «Ziyâde»lerin adedini artırmak ve kafiyeleri muhtelif şekillerde tertib etmek gibi bir takım husûsiyetler göstermişlerdir. Klâsik şekillerin baskısından kurtulmak maksadıyle vücûde getirilmiş olan bu müstezadların edebiyatımızdaki çeşitliliklerinden ilerdeki bölümlerde bahsedeceğiz.

11. Netice

Klâsik İslâmî edebiyâtın «şekil» ve «esas» itibâriyle ne gibi umumî kaidelere bağlı olduğunu ve bu bağlılığın sebeblerini gösteren yukarıdaki îzahattan sonra bu edebiyâtın mâhiyeti hakkında umûmî ve son bir mutâlaada bulunacağız: Hayat ve kâinat hakkında bütün İslâm kavimleri için müşterek bir sistem kurmağa çalışan İslâm medeniyeti, zevk hususunda da onları birleştirmeğe çalışmıştır. Lâkin «İslâm Ümmeti» dâiresine girmekle berâber kendi kavmî harslarını azçok muhafaza edebilen Acemler, Türkler, Hindliler, Arab edebiyatının verdiği edebî umdeleri tabiatiyle, kendi zevklerine ve kavmî harslarının kuvvet derecesine göre değiştirmeğe ve benimsemeğe çalıştılar. Bu hususta en büyük rolü oynayan yâni ilkin Arablardan aldığı edebî esaslara kendi zevkine göre hususî bir şekil verdikten sonra onları Türklere ve Hindlilere bildiren Acemlerin, bu hususta ne dereceye kadar muvaffakiyet gösterdiği evvelki bölümlerde tafsilâtlı olarak anlatıl-

(*) Muvaşşah: Vişah'dan: Mısralarının birinci harfleri bir kelime teşkil eden şiir (Ş.S.) Eski Arab şiir ve musikisinde müşterek bir şekil olup sonradan klâsik bir mahiyet gösteren şiir. Bugün elde birkaç muvaşşah vardır. (Devellioğlu)

mıştır. Böyle olmakla berâber ilk büyük şâirlerin eserlerinden kaideler çıkaran edebiyat nazariyecilerinin çizdiği bir takım mahdud ve kat'î daireler içinde harekete, eski üstâdların nümûneleri dışına çıkmamak mecburiyetinde olan sonraki Acem şâirlerinin elinde san'at, «Hadsî» (sezgi) ve «Samimî» mâhiyetini kaybederek alelâde bir «Hırfet» şeklini aldı. Hayat ile bağını keserek, kitablardan edinilmiş bir takım mücerred mefhumlara uyarak eski örnekleri taklid ile uğraşan bu edebiyatta -hele H. VIII. yüzyıldan sonra- şiir san'atı kaideleri kararlaşmış, şekiller hattâ kemikleşecek kadar mutlakiyet kazanmış, cinaslar, teşbihler, istiâreler ve şâir birçok kelime oyuncakları birer birer sayılacak kadar açıklık kazanmıştı. Daha H. VI.-VII. yüzyıllarda vücûde gelmiş olan, edebî te'liflerin yazarları, şiir ve şâirden bahsederken, eski nümûnelere uymak lüzûmunu, san'atın muayyen tekniğini öğrenib eskilerin eserlerini inceleyip ezberlemeden muvaffakiyet imkânı olmadığını ileri sürüyorlardı. Meselâ, zamanın epeyce tanınmış müellif ve şâirlerinden olan Semerkand'lı «Nizâmî-i Arûzî», bir şâirin kendi ismini ve medhettiği kimsenin ismini şiirleri ile yaşatabilmesi için «daha gençliğinde eskilerin şiirlerinden 20 bin beyit ezberlemek, sonrakilerin eserlerinden 10 bin kelimeyi gözönünde tutmak üstâdların divânlarını dâima okumak» lâzım geldiğini söylüyor; çünkü başka suretle «sözün inceliklerini, şiirin muhtelif nevilerini ve yollarını anlamak, ulvî duygulara meyl edebilmek, şiirin kusurlarını ve hünerini idrak etmek, kabil olmaz. Şiiri nazm etmekte tam bir vukuf kazananlar için de Arûz ilmini, mânâ ve söz zenginliğini, sırkat ve tercümeler gibi ilimleri, başlıca ve meşhur te'liflerden ve mâhir bir üstâddan okuyup öğrenmek şarttır; üstâdlık mertebesine, ancak bu suretle erişmek kabildir». Bundan hemen biraz sonra yâni H. VII. yüzyılın başlarında «Şems-i Kays»ın o zamanki «Edebî Terbiye» hakkında verdiği izâhat da tamamiyle bu esaslar içindedir. «Hakikî bir şâir olabilmek için ilkin lûgatın müfredatını, sözlerin terkiblerini, şiirin esas yapısını, nazmın yollarını öğrenmelidir; büyük şâirlerin medhediş ve sıfatlandırışlarını, hitabetin derecelerini, imâlı ve açık anlatış tarzını, teşbîh ve cinasların kanunlarını, mutabakat ve mugâlata kaidelerini, mecaz ve istiarelerin vücûdu hakkındaki husûsi yolları bilmeden, tarihî ve edebî bilgilere vâkıf olmadan, hiçbir şey yapılamaz. Şâirlik dâvâsına kalkmadan evvel, aruz ve kafiye ilmini öğrenip, bahirlerin, yenisini eskisini, vezinlerin hoşunu nâ-hoşunu, nazmın noksanlıklarını ve meziyetlerini birbirinden ayıracak melekeyi kazanmalıdır. Bundan sonra, büyük üstâdların muhtelif vâdilerdeki eserlerini okuyub inceleyerek onların güzellikleri-

ne ve inceliğine vukûf hâsıl etmelidir ki o mânâlar ruhunda sağlamlaşsın ve o lâfızlar zihninde yer tutsun. Bu suretle onun ilham çeşmesi, üstâdların büyük nehirlere ve derin menba'lara benzeyen feyizlerinden istifade etmiş olur». Bu telkinlerin, o devir san'atkârlarını, nasıl fenâ bir taklide sürükleyeceği ve nasıl bir çöküşe sebep olacağı -elimizde inhitat devrine ait hiçbir vesika kalmasa bile- pekâlâ anlaşılır. Şahsiyetin inkişâfı için hiç bir serbest saha bırakmayan, taklidi ve nazireciliği şiddetle revaçta tutan bu edebî terbiye tarzı, Tanzimat devrine gelinceye kadar bizim şâirlerimiz için de başka türlü değildi. «Nesîb ve teşbîb, medh ve zem, âferin ve nefrin şükür ve şikâyet, kıssa ve hikâye, sual ve cevab, itâb ve isti'tâb, temeddüh ve tevâzu, teenni ve tesâmüh, zikr-i diyar ve rüsûm, vasf-ı âsuman ve nücûm, çiçeklerin ve nehirlerin vasıfları, rüzgârların ve yağmurların şerhi, gece ve gündüz teşbihleri, at ve silâh na'atleri, cenk ve safların hikâyeleri, tebrik ve ta'ziye fenni, gibi muhtelif şiir nevilerinde usta ve fâzıl şâirlerin tarz ve tavrına riayet şarttır» diyen «Şems-i Kays», işte bu suretle eski klâsik edebiyâtın gelişme tarzında işe karışan başlıca tesirleri ve âmilleri pek iyi göstermiş oluyor. Bu çok zararlı taklidçi zihniyetin daha şiddetle hüküm sürdüğü sonraki asırlarda yazılan edebiyat kitabları, şâir olmak isteyenler için «göz, kaş, kirpik, boy, saç» gibi şeylerin nelere benzetilebileceğini gösteren birçok misallerle dolu idi. Meselâ «boy» denince mutlaka hatıra «serv ü arar», «kaş» denince «yay», «kirpik» denince «ok» gelecekti. İşte nihayet birkaç yüze ulaşan bu gibi şeyleri, sonra İslâm ve İran an'anelerini, tasavvuf ve edebiyat tarihini, «Batlamyus»un «Manzûme-i şemsiye»sini bilmeden şâir olmak imkânsızdı. Bu bilgi yükü klâsik tahsil görmüş insanlarca zaten elde edilmiş olduğundan hemen her okuyan tabiatiyle şiir yazıyordu. Son çöküş asırlarında, hakikî şâirlerin yok denilecek derecede az olmasına rağmen, Şuerâ tezkirelerinde binlerce isim bulunması, işte bundan dolayıdır. İçlerinde hakiki san'atkâra pek az tesâdüf olunan, bütün bu insanlar, muayyen ve kat'i rükünlerin içinde az çok bir yenilik göstermek için var kuvvetleriyle, mesâîlerini lâfız san'atlarına, kaba nüktelere ve kelime oyunlarına hasrettiler. San'at, garâbet ve bayağılığa uğradı; en münasebetsiz, en ağır lâfız meziyetleri iğrenç olacak derecede çoğaldı. Kendi nevi'lerinin kemâl derecesine varmış olan eski şâheserleri yanında artık pek sönük mahsûller veren bu edebiyat, arada bir ufak tefek yenilikler yapmağa kalkışan bâzı değerli san'atkârlar yetiştirdiyse de, bunlar da, edebiyatın bütün hayat ile beraber olarak takib ettiği çöküntüyü durduramadılar.

DOKUZUNCU BÖLÜM

İSLÂMÎ TÜRK EDEBİYÂTININ BAŞLANGICI

1. Türkler Arasında İslâmiyetin İnkişafı

«Mâverâünnehir» dışında kalan Türk zümreleri arasında İslâmiyetin kuvvetle yayılması, «Sâmânîler»in hâkimiyeti devrine tesâdüf eder. Sâmânî hükümdarları, «Seyhun» sahasındaki Türk memleketlerine seferler yaparak «Talas: Taraz» şehrini zabt ettikleri gibi, Türklerin devamlı saldırılarını önlemek için «Seyhun»un ötesinde bir istihkâmlar silsilesi vücûde getirdiler. Maamafih bu askerî çarpışmalardan ziyâde, asıl medenî ve iktisâdî münasebetler Türklerin İslâmlaşması üzerinde tesirli oldu: Mâverâünnehr'in islâmlaşmış tâcirleri henüz İslâm olmamış «Oğuzlar»a tâbi bulunan Seyhun'un aşağı kısmında, onların muvâfakatiyle «Cend, Yeni-kend» gibi epey mühim ticâret merkezleri vücûde getirdiler. Gerek «Talas»dan, gerek «Yeni-kend»den «İrtiş» nehri havâlisindeki Türklere kadar giden muntazam ticâret yolları vardı. Türk zümreleri arasında İslâm medeniyetini yayan diğer bir merkez de eskidenberi göçebelerle hem-hudud olan ve onlarla çok faal iktisâdi münasebetlerde bulunan «Hârizm» idi; fakat Hârizmliler daha ziyâde batı ve kuzeybatı sâhalarındaki Türklerle yâni «İdil» havzasındaki «Hazer» ve «Bulgar»larla temasta idiler. Bilhassa «İdil Bulgarları» «Hârizm» ile bu sıkı münasebetler neticesinde pek erkenden İslâm medeniyeti dâiresine girdiler. M. 921'de Abbasî halifesi «Muktedir»e Bulgar elçileri gelerek kal'eler yapabilecek askeri mütehassıslarla din âlimleri istediler ki bu talebe karşı «Buhara-Hârizm» yoluyla gönderilen sefâret heyetinden «İbn Fadlân»ın seyahatnâmesi* pek mühimdir; X. yüzyıl

(*) Bu seyahatnâmenin Meşhed nüshası Arapça metin, Almanca tercüme ve izahları ile Zeki Velidî Togan tarafından yayımlanmıştır (Z. V. Togan, **İbn Fadlan's Reisebericht**, Leipzig, 1939).

Bulgarlarının sikkelerinde bile «Sâmânî» tesiri göze çarpar. Bir taraftan bu iktisâdî-medenî bağlar, diğer taraftan «Tarikat»lerin teşekkülü ile İslâm sûfilerinin dinin yayılması için göçebe Türkler arasında faal bir propagandaya başlamaları, bu İslâmlaşmak cereyânını kuvvetlendirdi. İslâm dininin sâde bir millete mahsus olmayıp daha ziyâde «âlem-şümûl» bir mâhiyette olması «basitleştirilmiş İslâmiyet» mefkûresinin muhtelif bakış noktalarından göçebe Türklerin eski dinî tasavvurlarıyla ve içtimâî an'aneleriyle uyması ve hepsinin üstünde olarak, o asırda İslâm medeniyetinin -yalnız «Sâmânî» değil «Nesturî», «Budî», «Mani» medeniyetlerinden de- ileri gitmiş bulunması, bu büyük hâdiseyi açıkça izah edebilir. İşte bu gibi âmillerin te'siri ile M. 960=H. 349'da «Taşkend» ve «Fârâb» arasındaki müdâfaa hattının ötesindeki geniş arazide «Sâmânîler»in hâkimiyetini tanımaksızın yaşayan ikiyüzbin çadır halkından meydana gelen büyük bir Türk zümresinin İslâmiyeti kabul ettiğini bildiğimiz gibi, yine aynı yüzyılda, «Seyhun»un aşağısında oturan bir kısım «Oğuzların» da müslüman olarak o zamana kadar müslüman olmayan göçebe Türklere muntazaman vergi veren hudud şehirlerini bu vergiden kurtardıklarını biliyoruz.

2. H. IV.-V. Yüzyıllarda Türk Lehçeleri

Muhtelif târihi âmiller sebebiyle Türkçenin ayrı ayrı lehçelere ayrıldığını ve onlardan bâzısının «Edebî dil» hâline geldiğini yukarıda söylemiştik (İkinci bölüm, paragraf 2). Tıbkı eski Çin kaynakları gibi, İslâm devri coğrafyacılarının ve tarih yazarlarının Türk lehçeleri hakkında verdikleri bilgiler de umûmiyetle çok karışık ve mübhemdir. Meselâ «İstahrî», «Dokuzoğuz, Kırgız, Kimak, Oğuz, Karluk» Türklerinin bir lisanı olup birbirleriyle anlaştıklarını söylüyorsa da, Türkçe bilmeyen İslâm coğrafyacısının bu mutâlaası henüz birbirleriyle temâsını kaybetmemiş olan bu Türk zümrelerinin, aralarında pek kolayca anlaştıkları tarzında tefsir olunmalıdır. Muhtelif Türk lehçeleri hakkında nispeten en sarih ve en itimad edilir bilgileri Kâşgarlı bir Türk olan «Mahmud Kâşgarî»nin H. V. yüzyılda yazdığı «Divânü Lügâti't-Türk»te bulabiliyoruz. Buna göre, V. yüzyılda Türk lisânını «Doğu» ve «Batı» olarak başlıca iki büyük zümreye ayırmak lâzımdır. Doğu Türkçesi veya «Mahmûd»un tabîri ile «Hâkâniye Türkçesi», «Kâşgar, Balasagun» ve havalisinde yâni «Karahânlılar devletinin nüfûz sahasında kullanılan «Edebî dil»dir ki «Karluk, Çigil, Yağma, Argu, Tohsî, Uygur» Türklerinin lehçelerinin bununla büyük ya-

kınlığı vardır. «Mahmud»a göre, Türkçenin en fasihi, ancak bir dil bilen, Acemlerle karışmayan şehirlere inmeyenlerin lisânıydı; halbuki o yüzyılda, Türkçeyi öğrenmekle berâber henüz kendi eski İrânî lehçelerini unutmayan «Balasagun»daki «Taraz» ve «Sayram»daki «Soğdlular», Doğu Türkistan'da epeyce bir ekseriyet teşkil eden «Gencaklar», sonra «Argular» tabiatiyle saf ve hâlis Türkçeye mâlik değildiler. Bu ifâde V. yüzyılda bile Doğu Türkistan şehirlerinde «Türkleşme» işinin henüz tamamlanmadığını göstermektedir. Yine aynı müellif göçebelerden «Cumul, Kay, Yabaku, Basmil, Tatar» kabilelerinin Türkçeyi iyi bilmekle berâber ayrı dilleri de olduğunu söyleyerek, yalnız şehirlerde değil göçebeler arasında da «Türkleşme»nin devâm ettiğini anlatıyor. «Mahmud»a göre «Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Tohsi, Yağma, Çigil, Uğrak, Caruk»ların dili hâlis Türkçedir; «Yimek, Başkırd» lehçesi bunlarınkine yakın olup, batıya doğru uzayan, «Bulgar, Suvar, Peçenek» lisanı yeknasak Türkçe ise de biraz hafifletilmiştir. Bu çeşitli lehçeler arasında en hafifi Oğuzlarınki, en doğrusu «Yağma, Tohsi»lerle «İlâ, İrtiş, Yamar, İdil» nehirleri kenarında yaşayanlarınki, en fasihi de «Mülûk-i Hâkânîye»nin ve onlarla berâber bulunanlarınkidir. Hülâsa Hicri IV.-V. yüzyıllarda biri «Oğuzca» diğeri «Hâkâniye Türkçesi» olmak üzere başlıca iki büyük zümre vardı ki, bunların birincisi eski Kuzey Türkçesi'nin (Gök Türkçe) ikincisi ise Güney Uygur lehçesinin (Hâkâniye Türkçesi) bir nevi devâmı demekti.

3. Hâkâniye Türkçesi ve Oğuzca Arasındaki Farklar

Bu iki büyük zümre arasında daha H. V. asırda bile «Morfoloji» ve «Fonetik» bakımından açık farklar vardı. «Dîvânü Lügât»ın bir çok yerlerinde verilen tafsilât bunu açıkça gösteriyor. Meselâ müellif, lehçe ihtilâflarından bahsederken, Doğu Türkleri arasında «Y» ile başlayan kelimelerin Oğuz ve Kıpçaklarda «Elif» veya «C», bunun gibi Doğu Türkleri'nin «M» ile başlayan kelimelerindeki «M»nin Oğuz, Kıpçak, Suvar'larda «B»ye «D»nin «T»ye dönüştüğü, Doğu Türkleri'nde «Fa'i Türkiye» denen ve «F» ile «B» arasında bir ses veren üç noktalı «F»lerin Oğuz Türkmenleri'nde «V»ye dönüştüğünü söylüyor.

Bu ayrılık isim, zaman ve mekânlarda da masdar-ı mîmîlerde (mimli masdarlarda) muttarid bir surette mevcuddur. Meselâ, Hâkâniye Türkleri, Çigiller, Yağmalar, Tohsiler, Argular, Uygurlar «bir gu yir : varacak yer» dedikleri halde, «Oğuz, Kıpçak, Peçenek Bulgarlar «barası yir» diyorlar. Bunun gibi doğu lehçelerinde «bu turgu yir irmas = bu duracak yer değil» denildiği halde batı şubeleri bunu «bu turası yir tekül» şeklinde söylüyorlar. Bu ayrılık âlet isimlerinde de mevcuddu. Hâkâniye Türkleri'nin «yıgaç biçgu nanın = ağaç biçecek şey» demelerine mukabil, Oğuzlar «yıgaç biçası namun» diyorlar. Bundan başka Oğuzlarla Kıpçakların kelime ortasındaki «ga»ları kaldırdıklarını, meselâ diğer Türkler «tamgak : tamak» dedikleri halde bunların «temak» onun gibi «bargan = varan» yerinde «bârân» dediklerini biliyoruz. Kezâ lûgatlarda da «Mahmud Kâşgarî» yalnız Oğuzlara veya sâdece Türk zümrelerinden birine veya birkaçına âid olan kelimeleri açıklamak suretiyle «lûgat» bakımından mevcut ayrılıkları da gösteriyor. Daha bu yüzyılda bile «Oğuzlar», Acemlerle fazla karıştıklarından dolayı, birçok eski Türkçe kelimeleri unutarak onların yerine Acem kelimeleri almışlardı.

4. Türkçenin Gelişmesinde İslâmiyetin Tesiri

Bir kavim yeni bir dini kabul ettiği zaman, yeni dinin mefhumları ile berâber o dinin mukaddes kitablarının lisânî tesirini de kabul etmek mecburiyetinde kalır. Yeni bir din ve yeni bir medeniyetin baskısı altında eski mânevî kıymetlerin değiştirilmesi, yeni mefkûreler ve yeni kıymetler kabulü demektir. Türkler meselâ «Maniheizm»i kabul ettikleri zaman nasıl «Sogd» medeniyetinin ve bu dinin mukaddes lisânı olan «Sogd» lehçesinin tesiri altında kalmışlarsa, «Budist» eserlerini Çin veya Hind asıllarından tercüme ederken nasıl o lisanlara aid terimleri kullanmışlarsa, islâmiyetten sonra da «Kur'an» lisanı olan «Arabça»nın ve Arab-Acem tesirlerinden mürekkep islâm medeniyetinin baskısı altına düştüler. Millî lisan hazinesinin ifâde edemediği mefhumları, ister istemez, Arapça veya Farsçadan aldılar. Bilhassa islâm medeniyeti merkezlerinde medreseler ve hankâhlar tesis ettikten sonra, din lisanı olan Arapça ile edebiyat lisanı olan Farsçanın nüfûzu günden güne çoğaldı. Edebiyatımızın gelişme safhalarını tetkik ederken bu nüfûzların günden güne nasıl ve niçin arttığını daha açık olarak anlayabiliriz.

5. Orta-Asya'da Lisanlar Mücadelesi

İslâmiyetin Orta-Asya'da gelişmesi, müslüman İran'ın bu sâhada yeniden nüfûz kazanmasını mucib oldu. Çünkü «Selefekiyan»dan sonra ilk defa olarak İran ile Mâverâünnehir İrânîleri

siyasî bir hâkimiyet altında birleşiyorlardı. İslâm istilâsı neticesi olarak İranî'lerden büyük bir kitle «Mâverâünnehr»e gelib yerleşti. Orta-Asya'nın eski İrânî lehçeleri ve bilhassa eski edebî «Sogd» lisanı yerine yavaş yavaş «Farisî» geçti. İdare ve medeniyet sâhasında Farsçanın en büyük rakibi, «Arabça» idi. Farsça eski «Zerdüştîlik» hâtıralarını uyandırdığı için «Tâhirîler» zamanında takibe uğramış İran, Horasan ve Mâveraünnehir'de Arab lisan ve edebiyatı fevkalâde yayılmıştı.

Hicrî III. yüzyıl sonlarında «Sâmânîler» bir aralık Farsçayı idâre işlerinde kullanmaya başlamışlarsa da, bu pek az sürmüş ve tekrar «Arabça» resmî lisan olmuştu. «Gazneli» devleti de, saray ve kısmen ordu lisanı Türkçe olduğu halde, resmî lisan olarak «Arabça»yı kabul etti. «Farsça» kısa bir müddet idâre işlerinde kullanılmakla berâber derhal terk edildi. Lâkin buna rağmen H. IV. yüzyıldan başlayarak, Farisî edebiyatının ilerlemesi, yavaş yavaş Arabçanın mevkiini sarsmağa başlamıştı. Vaktiyle «Sâmânîler» zamanında Arabça yazılmış olan eserler, halkın o lisana rağbet etmemesinden, Farsçaya tercüme edildiği gibi, medreselerde de din öğretimi Farsça olarak yapılmağa başlandı.

Selçuklu hükümdârı «Alp Arslan»ın veziri «Amîdü'l-Mülk Ebû Nasr Künderî» Farsçayı resmî lisan haline koydu ki, muârızları bunu Arabçadaki kudretsizliğine verdiler. Böyle olmakla berâber, Doğu Türkistan'daki islâm merkezlerinde din ve ilim lisanı olarak, Arabçanın ehemmiyeti sarsılmamıştı. «Kâşgar» ve «Balasagun»da Karahanlıların mahkeme ilâmlarında Arabça ve bâzen Türkçe, kullanıldığı gibi, oralarda «Mahmud Kâşgarî» gibi Arab lisanını çok iyi bilen âlimler de yetişiyordu. İlim ve medeniyet lisanı olarak «Farsça» ilkin mahallî İran lehçelerini ortadan kaldırdı, hattâ Arabçayı da -daimâ artan bir surette- başarı ile sıkıştırmaya başladı ise de, halk lisanı olmak üzere büyük ve kuvvetli rakibi «Türkçe» ile başa çıkamadı; müdhiş bir temsîl kuvvetine ve çok zengin halk edebiyatına mâlik olan Türkçe, bir taraftan Doğu Türkistan'daki İranlıları Türkleştirdiği gibi onun arkasında Mâverâünnehr» aynı işi başarı ile tatbike başladı. İlerdeki bölümlerde, İslâmiyetin ilk asırlarından bugüne kadar muvaffakiyet ile devam eden bu «Türkleştirmek» ameliyesini asıl «İran» «Azerbaycan» «Elcezire» «Anadolu» sahalarında da -bütün sebebleri ve neticeleriyle- adım adım takibedeceğiz.

KARAHANLILAR DEVRİNDE TÜRK EDEBİYATI

1

SİYASÎ VE MEDENÎ HAYAT

6. Karahanlılar Devleti

«Gazneliler» gibi yalnız hükümdar hânedânı değil, devletin dayandığı halk kitlesi de Türk olmak üzere ilk kurulan Türk devleti «Karahanlılar»dır. İlk devirleri hakkında daha ziyâde menkıbelere mâlik olduğumuz bu devletin herhalde iki yüzyıldan fazla (H. 380-609) «Doğu Türkistan»da ve «Sâmânîler»den zabtettiği «Mâverâünnehr»de hüküm sürdüğü ve buraların Türkleşmesine hizmet etmekle berâber Türkler arasında İslâm medeniyetinin yayılmasına muvaffak olduğu ve «Uygurlar, Basmıllar, Yabakular» gibi daha doğudaki «Budist» Türklerle mücadele ettiği de muhakkaktır. Birbirinden epey farklıca muhtelif yazma şekilleri bulunan bir menkıbeye göre, bunların ceddi «Abdülkerim Satuk Buğra Han» İslâmiyeti kabul ederek sonradan «Kâşgar» halkına da kabul ettirmiş ve orada bir devlet kurmuştu. Bu Türklerin H. 389'da islâmiyeti kabul ettikleri söylenen ikiyüzbin çadır halkından mürekkep büyük zümre olması ihtimali vardır; bunların: «Karluk, Yagma, Argu» Türklerinden olduklarını tahmin edebiliriz.

Satuk Buğra Han'ın torunları H. 389'da Sâmânî devletini mahv ile Ceyhun kıyılarına kadar Mâverâünnehr'i elde ettiler. Sâmânîler, Oğuzların yardımıyla, tekrar buraları zabt etmeğe çalıştılar; lâkin bu gayret neticesizdi. Mâveraünnehr'in içtimâî şartları tesiriyle, halk, çiftçiler, âlimler yeni hâkimiyeti iyi karşıladılar. «Karahanlılar» bundan sonra Horasan'ı da elde etmek istedilerse de «Gazneliler»e karşı yenildiler ve iç durumları bakımından da bundan vazgeçtiler. Nihâyet bu devlet «Tiyenşan»ın her iki tarafında başlıca «Doğu» ve «Batı» olmak üzere ikiye ayrıldı; doğudakilerin merkezi ilkin «Balasagun» ve sonra da «Kâşgar» idi. İslâm medeniyetinin ve dininin âdetâ doğu bekçisi olan bu şube, H. VI. yüzyılın ilk yarısında «Karahıtay»lar tarafından inkıraza uğratıldı; «Mâveraünnehr»deki Batı Hâkanlığı da «Selçuklular»a «Karahıtaylar»a ve sonra da «Hârizmşahlar»a vergiye bağlı yaşayarak, son hâkanının başşehir olan «Semerkand»da idâmı üzerine yıkıldı.

7. İdare Teşkilâtı ve İçtimâî Sınıflar

Kendilerini «Âl-i Efrâsyâb»dan yâni eski Türk hanları silsilesinden sayan «Karahanlılar», yukarıda anlattığımız gibi, etnoloji bakımından «Karlık» veya «Yağma» Türklerinden olup vaktiyle «Tu-kiie» Hâkanlığı birleşik topluluğuna dâhil idiler. Bunların devlet hakkındaki telâkkileri eski «Tu-kiie»lerinkine benzediğinden devlet, saltanat âilesinin müşterek malı sayılıyordu. En başta âilenin büyüğü demek olan «Hâkan» bulunmakla berâber, hânedânın muhtelif âzâsı çeşidli yerlerde âdeta mustakil surette hüküm sürüyorlar, isimlerine sikkeler bastırıyorlardı. Hükümdar, kavim üzerinde «Babalık velâyeti»ni hâiz olduğu için, halka, bayramlarda -Acemlerin «Hân-ı Yağma» dedikleri- umûmî bir ziyâfet yâni «Şölen» yapıyor, yemek yendikten sonra sofradaki bütün kab kacaklar yağma ediliyordu. Ordu teşkilâtı pek muntazamdı. Erzak ve isim defteri mevcûd olduğu gibi, akıncı tertibâtı, gece düşman karakollarını yakalamağa mahsus süvârî kuvvetleri, orduyu baskından korumağa mahsus tertibler, düşmanın gelişini haber vermek için, dağların tepesinde minâre şeklinde ateş kuleleri vardı ki, «Kâşgar» Hâkâniye mülûkünde pek mükemmel olan bu teşkilât tamamiyle eski Türk an'anesinden alınmıştı. Hâkânın bayrağı «Al» denilen turuncu ipek kumaştan yapılır ve dokuz tane olurdu; başında dâimâ aynı kumaştan bir çadır tutulduğu gibi, karşısında da, yine eski Türk devletlerinde olduğu gibi «Kös» ve «Davul» yâni növbet (nöbet) çalınırdı. Hâkândan sonra «Yugruş» lâkabını hâiz ve hanedâna mensub olanlara ipekten bir siyah çadır verilir ve yaz kış başında tutulurdu. «Âl-i Efrâsyâb»dan olan erkeklere «Tegin», kadınlara «Katun=Hatun»; ahâliden olan vezirlere «Noyin» derlerdi. Tarihî vesikalar, o devirde «Kâşgar»daki Türk cemiyetinin her suretle yükselmiş olduğunu, «Mülkî memurlar : Tapukçu» ve «Kumandanlar : Subaşı»dan başka «Tiyangu : Hâcib», «İmga : Tahsildar» gibi birçok saray ve mâliye memurları bulunduğunu hükümdârın hattâ «Döşemeci Başısı» bile olduğunu, «Ulağ» denilen posta düzeninin varlığını, tâcirlere, ekincilere, sanâyi' erbâbına, efsûnculara, hekimlere tesâdüf edildiğini gösteriyor.

«Semerkand» Hanları üzerinde Arab-Acem medeniyetinin daha belirli ve daha kuvvetli izleri olduğu halde, «Kâşgar» Hâkanlarında, kuvvetli islâm tesirleri ile berâber millî husûsiyet ve kısmen Çin-Hind tesirleri daha fazladır.

8. Maverâünnehir'de Medenî Müesseseler

«Mâverâünnehr» Hâkanları âsâyişi korumaya dikkat, âlimlere ve şâirlere riâyet ettikleri gibi, memlekette birçok medenî müesseseler de vücûde getirdiler. Şehirlerde yaptırdıkları medrese ve türbeler, câmiler, saraylardan başka, yollarda da kervansaraylar, köprüler yapmağa gayret ettiler. «Tamgaç İbrahim»in «Semerkand»da ve «Şemsü'l-Mülk»ün «Buhârâ»da yaptırmış oldukları saraylar, pek muhteşem olduğu gibi, sonradan «Ahmed» de ayrıca bir saray yaptırmıştı. Bu sülâleden bilhassa «Arslan Han»ın yaptırdığı medenî müesseseler pek çoktur. M. 1080'de «Şemsü'l-Mülk»ün yerine geçen «Hızır Han»ın Saray hayâtı, söylentiye göre, fevkalâde muhteşem, şâirlere ve âlimlere iltifâtı da pek büyüktü. Ayni yüzyılda yaşamış olan bir müellif, pâdişâhın ziyâretçileri kabûl ettiği husûsî dâirede altın ve gümüş dolu tepsiler bulunduğunu ve «Hızır»ın bir gün, herbirinde ikiyüz dinar bulunan dört tepsiyi bir şâire hediye ettiğini ehemmiyetle kaydediyor. Mühim günlerde ve bayramlarda büyük kabul törenleri ve alayları da pek parlak olurdu.

9. Fikir ve San'at Hayatı

«Karahanlılar» zamanında Türkler arasında oldukça geniş bir fikrî faaliyet vardı, yalnız Batı Türkistan'da değil hattâ «Balasagun» ve «Kâşgar» gibi doğu sâhalarda bile islâmî ilimleri iyi bilen büyük âlimler yetişmişse de çeşitli istilâlar ve harpler sebebiyle bunlardan ancak pek azının isimleri ve eserleri bize kadar gelebilmiştir; bunların zamanında «Buhârâ» ve «Semerkand» medreselerinde binlerce talebe islâmî ilimler tahsil ederlerdi. Buhâra'daki Hanefiü'l-mezheb «Sadr-ı Cihân»lar, tahsil ve geçim masrafları sırf kendi ceblerinden olmak üzere binlerce talebe okuturlardı. «Semerkand» Hâkanları Acem şâirlerine bir çok bağışlarda bulunduklarından «Reşidî-i Semerkandî» «Muhtarî-i Gaznevi, Sûzenî-i Semerkandî» gibi birçok şâirlerin bunlar vasfında muhtelif kasîdeleri vardır. Bilhassa bu sülâleden «Kılıç Tamgaç Han İbrahim» nâmına tarihe, edebiyâta, siyâsiyâta âid birtakım mühim eserler de yazılmıştır. Kâşgar Hâkanları zamanında devletin resmî lisânı Türkçe olduğu gibi «Yarlığ : Ferman»larda defterlerde kullanılan yazı da -Arab yazısının malûm olmasına rağmen- Uygur yazısı idi. Hattâ Türkçe haberleşmeleri idâre eden memura «İlmiga» derlerdi. Bu devirlerde birçok Türkçe eserler yazıldığı muhakkak ise de, yazık ki, bize bunlardan pek azı gelebilmiştir (Doku-

zuncu bölüm, 23. paragraf). Maamafih «Sem'ânî»nin «Kitâbü'l-Ensâb»ıyla «Cemâl Karşî»nin «Mülhakatü's-Sarah» adlı eseri «Karahanlılar» devrinde Doğu Türkistan'da islâmî ilimlerin mühim bir gelişmeye eriştiğini, buralardaki büyük medenî merkezlerde Türkler arasında müfessirler, muhaddisler, lisan ve edebiyat mütehassısları yetiştiğini göstermektedir. İleride yapılacak tetkikler sonunda bu devrin fikir hayatı hakkında daha açık bilgiler edinilebileceği tabiidir.

2

HALK EDEBİYÂTININ DEVÂMI

10. Divanü Lugâti't-Türk'deki Manzûmeler

Daha İslâmiyetten evvel halk arasında çok kuvvetle yaşayan ve yalnız eski an'aneleri değil her günkü hayâtı da terennüm ettiği için yabancı dinlerin ve onlara âid «Dinî Edebiyat» verimlerinin yanında -daha doğrusu üstünde- canlı kalan «Halk Edebiyâtı», müslüman Türkler arasında da kıymet ve ehemmiyetini kaybetmedi.

«Mahmud Kâşgarî» 466'da Bağdad'da tamamladığı Divânü Lugâti't-Türk'de misâl olarak, birçok Türkçe manzûme parçaları vardır ki, V. yüzyıldaki müslüman Türk zümreleri arasında bunlar yaşıyordu. Bunları sıralayıp düzenleyerek, kısmen toplu ve büyük parçalar hâlinde incelemek için başladığımız çalışmaya sonradan Profesör Brockelman da katılmıştır. Bunların zamanı ve hangi Türk şubesine âid oldukları hakkında kesin olarak bir fikir edinebilmek imkânsızdır: Meselâ «Alp Er Tunga» adında bir kahraman için söylenmiş olan mersiyeyi «Mahmûd Kâşgarî» Acem destanındaki Turan hükümdârı «Efrâsyâb»a isnad etmek suretiyle, bu mersiyenin eski bir zamana âid olduğunu anlatmaktadır; demek oluyor ki o zaman Doğu Türkistan'ın müslüman Türkleri «Alp Er Tunga»nın hâtırasını unutmayarak, onu İran destanının «Efrâsyâb»ıyla karıştırmışlardı. Meselâ «Karahanlılar» sülâlesinin, İslâmî-İran tesiriyle, millî an'aneyi unutmamakla berâber kendilerini «Efrâsyâb» torunları saymaları da bunu gösterir. Esasen yukarıda (Üçüncü bölüm, 6. paragraf) Türkler arasında «Alp Er Tunga» menkıbesinin, ehemmiyetini ve devamını ayrıca göstermiştik. O sırada, belki de, islâm tesirinin dışında kalan göçebe Türkler dahî henüz «Tunga Tegin»in an'anesini, bu mersiye ile berâber muhafaza ediyorlardı. Diğer taraftan «Yabaku»larla «Karahanlılar» âilesinden «Gazi Arslan Tegin» arasındaki harbe âid bir manzûme vardır ki, «Mahmûd»un zamanından uzak olmayan bir devre âiddir. Bu bakımdan «Divânü Lugât»daki muhtelif manzûmelerin, İslâm devri de dâhil olmak üzere çeşitli devrelere ve kezalik, müslüman Türk zümreleri de dâhil olmak üzere muhtelif Türk zümrelerine âid olduğunu kabul edebiliriz.

11. Edebî Nev'iler: Mersiye, Destan, Av Şarkıları, Aşk ve Şarab Şiirleri, Hikemiyat

Bu manzûmeleri, ihtiva ettikleri esas unsur bakımından edebî nevilere ayıracak olursak, oldukça büyük bir çeşidlilik göze çarpacaktır. O zamana gelinceye kadar yüzyıllarca edebî faaliyetlerde bulunan, epeyce eski bir «Yazılı Edebiyat» vücûde getiren Türkler için bunu fazla görmemeliyiz. «Mahmûd»un ayrıca «Cücü» isminde bir Türk şâirinden bahsetmesi, Türkler arasında bâzı tanınmış şâirlerin de mecvûdiyetini anlatıyor. Mevzûları bakımından, bu manzûmeler arasında, mersiyeler, cenk hikâyelerini tasvir eden destanlar, sonra hayatın hergünkü hâdiselerinden ilham alınmış olan av şiirleri, aşk ve şarab şiirleri, hikmetler, darb-ı meseller, ayrıca büyüklere verilen «Koşuk : Kasîde»ler vardır. «Divanü Lugât»da epeyce bir yekûn tutan tabiat tasvirleri, hattâ meselâ yaz ve kış arasında münâzara tarzında yazılmış bâzı şeyler, müstakil eserler değil mersiyelerden veya aşk şiirlerinden ayrılmış parçalardır. Bütün bu eserlerde, hattâ bugün Türklerin halk edebiyâtında gördüğümüz umumî müşterek seciyeler tamamiyle mevcûddur. Yukarıda İslâmiyet tesirinden evvelki şiirlerimizden bahsederken (Dördüncü bölüm, 7. paragraf) tespit ettiğimiz vasıflar ve o devir edebî hayâtı hakkındaki mutâlaalar bunlara da tatbik edilebilir.

Cenk vak'alarını anlatan destanların biri «Tangut»larla «Katun Sini» arasındaki bir harbe, ikincisi müslüman Türklerin Budist Uygurlarla ve diğer ikisi de yine «Arslan Tegin» kumandasındaki Karahanlılar ordusunun «Yabaku»larla harbine dâirdir. Bunlarda Orhun Kitâbeleri'ndeki cenkçi, ateşli ruh tamamiyle göründüğü gibi, «Budist Uygurlar»ın putlarına ve ma'bedlerine karşı müslüman Türk'ün ne müdhiş bir düşmanlık beslediği de anlaşılıyor. Diğer av, aşk ve şarab şiirleri de, derin ve samimî bir «li-

rizm» ile doludur. Bütün bunlarda, göçebe Türk hayatının bütün husûsiyetleri, hattâ arada eski «Şâmâni» itikâdlarının izleri göze çarpıyor. Bütün tabiat tasvirlerinde, yaz kış münâzaralarında âzamî derecede «hakikî» ve «Âfâkî»lik fakat onunla uygun olarak tahassüs tarzı itibariyle derin bir «enfüsî»lik duyulmaktadır.

Hülâsa, gerek «görüş ve duyuş» gerek «anlatış» bakımından yabancı din ve medeniyetlerin telâkkilerinden hemen büsbütün azâde olan bu şiir, tamamiyle «orijinal» ve tamamiyle «Türk»tür. Kopuzlarla terennüm edilen bu nağmelerde, genç, zevk ve hayat dolu gururlu ve kuvvetli bir kavmin ruhu kaynamaktadır. «Lirizm» ile alâkası olmamakla berâber nasihat tarzındaki parçalar darb-ı meseller, muhtelif Türk şubelerinde hâlâ mevcud olan bu cins verimlerden farksızdır diyebiliriz. Ekserisi mevzûn olan bu darb-ı meseller, belki de eski manzûmelerden kalmış bakiyelerdir. Vezin, şekil, kafiye itibâriyle dördüncü bölümde verilen izahâttan fazla birşey söylemeğe lüzum yoktur.

12. Manas Destanı

Karahanlılar devrinin en belirgin bir husûsiyeti olan «İslâm Medeniyeti dâiresine giriş» olayı, o devir Türk hayatı için çok büyük ve derin bir inkılâptı; «Şamanizm»den hattâ onun çeşitli şekillerinden başlayarak «Budizm, Maniheizm, Hıristiyanlık» gibi muhtelif dinlere sâlik ve ma'nen tamamiyle «Gayr-ı mütecânis» bir halita haline gelen «Doğu Türkistan» ve «Yedi-su» Türklerini bütün bu dinlerinkinden üstün yeni bir medeniyet yaratan «İslâm dini» dâiresine sokmak, şübhesiz, kolayca ve kendi kendine vücûde gelmiş basit bir hareket sayılamaz. Bu dinî ve medenî inkılâp, Türk cemiyetinin içtimâî bünyesinde elbette büyük sarsıntılar, buhranlar doğurmuş ve bu yeni mefkûrenin tahakkuku için, elbette bir takım kahramanlar çalışmıştı. Aşağıda göreceğimiz üzere «Satuk Buğra Han» gibi hükümdarlar vecihle birtakım «Velî»lerle beraber «Ermanas» kabîlinden kahramanlar da işte bu hâtıraların «menkıbevî-târihî» birer kalıntısıdır. Bunlardan bilhassa «Manas», «Doğu Tiyenşan»dan tâ «Kırım»a kadar bütün Türk sâhalarında, hattâ «Çungarya»da, «Kuzey Kafkasya»da, «Anadolu» da hâtırası yaşamış en büyük kahramandır: «Talas»ın baş tarafındaki bir mezar -aslı olmayarak- hâlâ ona nispet edildiği gibi, yukarıda zikrettiğimiz Türk sâhalarında da onun ismine tesadüf olunuyor. «Mahmûd Kâşgarî» zamanında henüz teşekkül etmemiş bulunan bu destan «Cengiz» devrinden evvel teşekkül etmiştir ki, bu itibarla onu M.S. 11.-12. yüzyıllar arasında vücûde

gelmiş saymak zarurîdir. Bugün yalnız «Kara Kırgızlar» arasında yaşayan ve bâzı parçalarına ayrı ayrı «Kazaklar» arasında da tesadüf olunan «Manas Destanı»nın başlangıçta bütün orta Türklerin müşterek destanı olduğu kabul olunabilir. İlkin «Radloff» tarafından toplanıp yayımlanan ve daha sonra başka rivâyetleri de zabt ve tespit edilen, bu destan[12] «Cengiz» evlâdı ismiyle alâkadar olmayan bütün tarihî ve menkıbevî kahramanlara ait parçaları ihtivâ eden karışık bir eserdir. Sonradan bu destana M.S. 16.-17. yüzyıllara âid bâzı «Nogay» ve «Kalmuk» kahramanlarının menkıbeleri de girmiş ve hattâ «Radloff» eserdeki «dinî seciye»yi sonraki zamanların mahsûlü saymışsa da, doğru değildir. Bugünkü «Kara Kırgız» rivâyetlerinde bile «Ermanas» Karanlılar devletine hizmet eden bir kahraman, bir «Subaşı» olduğu gibi, onun islâmiyet nâmına kâfir «Türk-Kalmuk»larla mücâdeleleri kabîlinden birçok husûsiyetler de, eserin şüphesiz o devre âid oluşunu gösteriyor. Hakikatte «Kara Kırgız»ların 16.-18. yüzyıllardaki içtimâî hayatı, tıpkı «Manas» destanında olduğu gibi müslümanlık (Sartlık) ile «Kalmukluk» arasında devamlı çarpışmalardan ibâret ise de, Karahanlılar zamanındaki «Yedi-su» Türklerinin vaziyeti de aynen böyle idi. Bundan dolayı bu eseri, islâm medeniyeti ile diğer islâm olmayan medeniyetlerin ve göçebe hayatıyla medenî şehir hayatının mücâdelesini gösteren bir destan olarak kabul etmek zarureti vardır.

«Manas Destanı» bugün bilhassa «Kara Kırgızlar» arasında çok zengin ve kıymetli rivâyetler hâlinde yaşamaktadır. Onların «Akın» adı verilen şâirler sınıfı, bunu inşâdda ustadırlar. «Tiyenşan»da tam bir göçebe hayatı süren ve coğrafî mevkilerinin de yardımıyla uzun müddet komşularının tecavüzlerine karşı istiklâllerini koruyan bu «Kara Kırgız»larda, bu eski destanın canlı bir halde devam etmesi gayet tabiidir. Onların destanî hayâtı, bütün halk şiirlerini umumî bir destan şeklinde **«Batur : Bahadur, kahraman, er» Manas**'ın etrafında toplanmıştır. «Manas» bütün dünya kahramanlarının en kuvvetlisidir. **«Çura»** (arkadaş, hâdim)larıyla beraber bütün dünyâyı dolaşır; her yerde, her kavme karşı gâlib gelir, Çinliler, Sartlar, İranlılar onun kılıcını tecrübe etmişlerdir. Manas'ın atı **«Ak boz»**dur ki dünyada eşi yoktur. Kahraman dâimâ demir

(12) Bu destan hakkında bk. Abdülkadir İnan, **Manas destanı üzerine notlar, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı,** 1959, s. 125-159.
Ayrıca bir de bk. Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi,** Ankara, 1971, s. 495-547.

zırh giyer, kendisine hiçbir ok işlemez. Onun önünde yalnız düşmanları değil, ak sakallı babası, sevgili annesi titrer. Ona küfüv olabilecek yegâne kahraman, Mecûsîler reisi **«Eryulay»**dır, bu da harikulâde kuvvete mâlik ve oburdu. Bir defa oburluktan sonra derin uykuya daldı ve Manas'a mağlub oldu. Bunun atı olan **«Açbudan»** da çok üstün vasıflara mâlik bir hayvandır. Asıl mevzuu İslâm uğrunda mücadeleden ibaret olan, bu destanda daha bir çok İslâm ve putperest kahramanlarının adları ve menkıbeleri zikrolunur; lâkin destan başlıca «MANAS», «Yulay» ve «Etrüştük» parçalarından ibâret sayılabilir.

Radloff topladığı rivâyetleri «Manas»ın hayat safhalarına göre sıralayıp düzenlemeye çalışmıştır: İlkin Manas'ın doğumu, sonra «Almambet»in İslâmiyeti kabulü ve Manas'a intisabı, Manas ile Almambet'in eski putperest arkadaşı **«Ergökçe»** arasındaki muharebe, Manas'ın evlenmesi ve vefatı; bu münasebetle ailesinin sergüzeşti ve sonra tekrar dirilmesi, ilk parçaları teşkil eder. Dördüncü parça, İslâm ve putperest kahramanlarının hazır bulundukları bir ziyâfet meclisini tasvir eder. Beşinci parça, «Manas»ın vefatı sebebini îzâh etmektedir: Kahraman, zevcesinin karşı koymasına rağmen, babasına «Kalmuk»dan gelen kardeşlerini kabul etmiş ve işte bunun neticesinde helâk olmuştur. 6. ve 7. fıkralarda «Manas»ın vefâtı ve oğlu **«Simatay»**la torunu **«Seyetek»**in başından geçenler tasvir olunur. Bunu takib eden **«Eryulay»** parçası ile **«Ertüştük»** kısmı, **Radloff** neşrinde o kadar mufassal değildir. **«Ertüştük»**, diğer Türklerde meselâ **«Tobol»** Tatarlarında bir hikâye şeklinde mevcud ise de Kara Kırgız'larda tamamiyle destânî mâhiyettedir.

Yeraltı kahramanı olan «Ertüştük»ün yeraltı seferleri, «Tobol» Tatarlarının rivâyetlerinde, oldukça zengin ve canlı olduğu halde Radloff neşrinde renksiz ve hattâ biraz can sıkıcıdır. Nazım itibariyle, yedi heceli **«Cır, Yır, Türkü»** vezniyle söylenen bu destanda diğer Kırgız ve Kazak destanlarında mevcud hususiyetlere tesadüf olunur: Kafiyeler bâzen fasılalı bir şekilde ve yarım kafiyeler hâlinde olduğu gibi, bâzen de «Redif»li ve çok defa mısra başlarında **«Allitèration»** mahiyetinde mevcuddur. Tasvirler göçebe Kara Kırgız hayâtının bütün hususiyetlerini pek canlı bir surette içine alır. İslâmdan evvelki Türk halk şiirinin bütün hususiyetlerini bu destanda da buluruz. Kırgız «Akın»ı vak'aları hikâye ederken, süratli bir sesle söyler; lâkin meselâ kahramanların konuşmaları, alçak sesle fakat yavaş ve azametli bir ahenkle anlatılır; arada bir şâir doğrudan doğruya kahramana hitab ederek söyler. Destanın bütün teferruatına ait şiirler, şâirin dimağında yaşamaktadır: Kahramanın doğuşu, büyümesi, harb âletlerinin medhi, mücadele hazırlıkları, çarpışma sahneleri, kahramanların karşılıklı konuşmaları, onların şahsî seciyeleri, atları hakkında tafsilât, sevgililerin medhi, yurdların tavsifi, tabiat manzaraları, vefat ve mâtem sahneleri, v.b... Hülâsa iç ve dış hayata âid bütün bu safhalar hakkında şâirin dimağında birçok parçalar mevcuddur. Tecrübeli şâir kendisine ilham gelince, bütün bu parçaları birbirine ekliyerek irticalen destanını söyler. Esasen gerek Kırgızlarda, gerek Kazaklarda, şâirin **«Arvağ»** denilen bir ruh koruyucusunun yardımına mazhar olduğu kanaati vardır. «Akın» herhangi bir sebeple şiir söylemek istidâdını duymadığı zaman, bu ruhun ilhamına eremediğini söyler. Hülâsa bu Kara Kırgız destanı; şekil ve lisan bakımından -hâlâ destan devrini yaşayan- Kırgızların bugünkü hayatına ve lisanına hiç yabancı olmamakla berâber, mevzu itibâriyle M.S. XI.-XII. yüzyıllarda çok zengin ve çok dikkate değer bir Türk destanıdır.

3

İSLÂMÎ KLÂSİK EDEBİYÂTIN BAŞLANGICI

13. Doğu Türkistan'da İslâm Medeniyeti

«Doğu Türkistan»da müslüman bir Türk devleti olan Karahanlılar'ın gelişmesi, hele H. V. yüzyıl sonlarında, «Kâşgar» ve «Balasagun» gibi şehirlerin kuvvetli birer islâm medenî merkezi hâline gelmesi ile sonuçlanmıştı. İslâm medeniyetinin daha eski zamanlardan beri kuvvetle takarrür etmiş olduğu «Batı Türkistan»ın da yine bu hânedânın hükmü altında bulunması sebebiyle, İslâmiyetten evvel «Budist-Uygur» medeniyeti tesiri altında kalan «Doğu Türkistan», artık tamâmiyle islâm medeniyeti nüfûzunda bulunuyordu. «Kâşgar», «Balasagun», «Özkend» medreseleri, islâm ilimlerini Türkler arasında yayarak Türklerden müfessirler, muhaddisler, fakîhler, lisan âlimleri yetişiyor, «Semerkand» saraylarında pek ziyâde itibar mevkiinde olan İran edebiyatı mahsûlleri buralara kadar geliyordu. Milletdaşları olan «Uygur kâfirlerine» karşı samimî bir düşmanlık besleyen bu koyu müslüman

Türkler, «Şâmânî-Budist» an'anelerini oldukça unutmuşlar, islâm ve İran tesirini büyük bir hulûs ile kabul etmişlerdi. «Karahanlılar» bile kendilerini «Âl-i Efrâsyâb»dan saymak suretiyle, kısmen İran destânî an'aneleri baskısında kaldıklarını gösteriyorlardı. Budist Türklerin «Tuyun» adlı ruhânîlerine «Nom» dedikleri Maniheist ve Budist dinî kitablarına karşı beslenen nefret, Doğu Türkistan'ın medenî islâm merkezlerinde hattâ eski «Kavmî-Şamânî» an'anelere karşı bile düşmanlık uyandırmış ve onların zayıflamasında âmil olmuştu. Yalnız Türkçe'nin eskidenberi sâde halkın konuşma lisanı değil aynı zamanda edebî ve resmî lisan olduğu bu Doğu Türkistan Türk şehirlerinde, islâm dini ve İran edebiyâtı tesiri altında, Türk lisanı ile yeni bir «Dinî Edebiyat» vücûde gelmesi, klâsik İran edebiyâtı'nın Türkçe bir takım taklidleri meydana çıkması pek tabii idi. Orta-Asya'nın büyük harpler ve istilâlarla sarsılan uzun yüzyılları esnasında bu eski verimlerin büyük bir kısmı ortadan kalkmışsa da, elimizdeki bâzı mahdud nümûneler sâyesinde o devir edebî hayâtını umûmî hatlarıyle anlamak mümkündür.

14. Dinî Eserler: Türkçe -Müellifi Meçhul- Tefsîr

Türkçenin, bu eski devrinden, müellifi ve ne zaman yazıldığı bilinmeyen bir Türkçe «Tefsir» kalmıştır ki, «Zeki Velidî Bey» tarafından Türkistan'da bulunmuş olup halen «Leningrad Asya Müzesi Yazmaları» arasında 2475 numarada kayıtlıdır. İlkin «Zeki Velidî Bey» sonra «Prof. Barthold» bu eser hakkında biraz bilgi vermişlerse de henüz lisan tarihi itibâriyle ciddî ve etraflı bir tetkike muhtaç bulunuyor. Başda ve ortada epeyce noksan olan bu Türkçe Tefsir 18. sûrenin 4. âyeti ile başlamaktadır. Bu gibi eserlerde alışıldığı gibi, Arabça metnin satırları arasına Türkçe tercümesi ilâve edilmiş, arada Türkçe olarak Peygamber'in hayatına ve Mukaddes tarihe âid bâzı menkıbeler konulmuş, birçok yerlerinde de metin içindeki tercümeler yerine muhtelif âyetler arasına derc edilmiş, Türkçe şerhler konulmuştur. Müellifin, «Tefsir»in ilk devrine âid olup -hâlen elde nüshası bulunmayan- Muhyi'd-Dîn bin Sâibü'l-Kelbî (vefatı H. 146)'nin tanınmış tefsirine «İbn İshak»ın «Siyer» kitabına, hattâ «İbn Düreyd» (vefatı H. 321)'in eserine müracaat ettiğini, Sûfî «İbrahim Edhem»in bir kelâmını nakl etmek suretiyle sûfîlik edebiyatından da haberdâr olduğunu anlıyoruz. Hülâsa bu eser, muhteviyat ve şekil itibâriyle, Kur'ân tefsirlerinin ilk devrine âiddir ki «Tefsir-i Taberî» bu devrin en belirgin yükseliş noktasıdır; yânî bu büyük bir kısmı «İbn Abbas»a

bağlanan aynı an'anevi tefsîr olup, «Hasan Basrî, Mukâtil, Katâde» gibi rivayetçilerin rivâyetlerini, ve sonraki kelâma âid hiçbir iz bulunmaksızın sâdece peygamberlere âid mufassal menkıbeleri ihtiva etmektedir. Sâir islâmî edebiyatların ilk devirlerine âid olan, bu cins dinî verimler gibi, bunun da yazarı ve yazıldığı zaman hakkında ancak metinden vâsıtalı olarak bâzı şeyler çıkarılabilmektedir. Meselâ eserin sonlarına doğru, Türkçeden Acemceye daha sıkca atlanması, sonra Türkçe metinde ara sıra eski Acemce kelimeler kullanılması, yazarın İranlı değilse bile her halde İran harsıyla fazla dolmuş bir Türk olduğunu gösteriyor. Sonra «Semerkand»da «Buhârâ»da veya «Mâverâünnehr»in herhangi bir yerinde «Söndürülmesi müşkül bir yangının çıkışında Eshab-ı Kehf'in isimleri mansûrî bir kâğıd üzerine yazılıp da ateşe atılırsa yangının hemen söndüğünü» söyleyen ve hattâ bunu bizzat gördüğünü de ilâve eden yazar, açıkça anlaşılıyor ki, «Mâverâünnehr»de Türklerle aynı sâha civarında yaşamıştır. Hülâsa şimdiki bilgimize göre H. IV. yüzyıl sonunda veya V. yüzyıl başında Batı Türkistan'da yazılan bu eser, İslâmî Türk dinî edebiyatının bize kalabilen en eski mahsûlüdür.

15. Tefsirin Lisânî Mahiyeti

Tefsîr'in elimizdeki nüshası, sarih bir kayıd olmamakla beraber, tahminen «Timur» devrinde istinsah edilmiştir. Bu cins dinî eserler çok okundukları için, muhtelif zamanlara ve muhtelif memleketlere mensub müstensihler elinde, yazılırken eski husûsiyetlerinden birçoğunu kaybeder; eski kelimelerin yerine daha kolay anlaşılacak, yeni ve yaygın kelimeler konur. Hattâ bâzen bir takım ilâvelere ve değişikliklere de uğrar; böylece, aslen çok eski olduğu halde, o eskiliklerle berâber en yeni lisânî şekilleri de ihtivâ eden bir eseri gözümüzün önünde buluruz. Bu bakımdan, eski metinlerin tetkikinde, onların tarihî tenkidi kadar, filolojik tahlillere de geniş bir mevki ayırmak lâzımdır. İşte bu bakış noktasından düşünülünce, bu Tefsîr'in lisan itibâriyle hiç de mütecânis olmadığı, ve müstensihlerin elinde uğradığı değişiklikler neticesinde, eski lisânî husûsiyetlerle, daha sonraki devirlere âid muhtelif şekillerin, yan yana bulunduğu birden bire göze çarpıyor: Meselâ «İyi ve Fena» mânâsına «Ezgü ve Yafuz» ile birlikte «Yahşi ve Yaman» kelimeleri de vardır. «Peygamber» mânâsına «Yalafaç»dan başka «Resûl, Peygamber, Elçi» de kullanılmaktadır. Bilhassa Orta-Asya Türkçe metinlerinde hiç tesâdüf edilmeyen «Çelebi» kelimesine -dinî bir mânâda değil, fakat, bir kölenin efen-

disine hitâbı tarzında- tesâdüf edilmesi, şübhesiz pek mânâlıdır. Herhalde yazarın, Kur'an metnini okuyucularına hâlis Türkçe kelimelerle anlatmak için imkân derecesinde uğraşması, hars tarihi itibâriyle çok mühimdir. «Allâh» umûmiyetle «Tenğri» kelimesi ile «Şeytan» arasıra «Yang» kelimesiyle ifâde edildiği gibi «Melek» mefhumunu ifâde etmek için, eski hıristiyan ve maniheist Türkçe metinlerinde olduğu gibi daima İran asıllı «Ferişte» kelimesine başvuruluyor. Yine ayni metinlerde sık sık geçen, «Burhan» kelimesi burada sâdece «Put» karşılığı olduğu gibi, «Kâhin»in delâlet ettiği mânâyı ifade etmek için de «Ham» («Kam» yerine) kelimesi mevcuddur.

16. Dinî Menkıbeler: Satuk Buğra Han

«Karahanlılar» devrindeki dinî edebiyat verimlerinden bize kadar kalabilen diğer bir eser de «Tezkire-i Satuk Buğra Han»dır. Avrupa kütübhanelerinde ve hususî ellerde birbirinden az çok farklı çeşitli nüshaları ve hattâ «Shaw» tarafından kısmen tercüme edilmiş ve yayımlanmış parçaları mevcûd ise de, yazık ki eski bir metnine tesâdüf edilememiştir. Eser, ««Karahanlılar» sülâlesinin ilk müslüman hükümdârı «Satuk Buğra Han»[13]ın kerâmetlerinden, «Hâce-Ebü'n-Nasr Sâmânî» aracılığı ile onun ve kavminin islâmiyeti nasıl kabul ettiklerinden ve «Satuk Buğra Han» ile evlâdının ahvâlinden bahseden Türkçe mensûr bir «Menâkıb Mecmuası»dır. Bunda birçok tarihî vâkıalardan bahsedilmekte ve hattâ vâkıaların coğrafî mevkileri tespit olunmaktadır, lâkin bunu hiçbir zaman «tarihî bir eser» sayamayız. Doğu Türkistan islâmlaştıktan sonra, -buna âid halk an'anelerinin -hükümdar sülâlelerinin menfaatlerine tamamiyle uygun şekilde- süslenip tertip ve tanzim edildiği ve sırf «Dinî Menkıbeler» mecmuası mâhiyetinde olarak bu eserin meydana geldiği anlaşılıyor. Bâzı menkıbelerde, «Mazdeizm» an'anelerinin -ya doğrudan doğruya yahud o havâlide uzun müddet yaşayan «Maniheizm» aracılığı ile Uygurlara geçmiş tesirlerinin- izlerine de rast gelinmektedir.

İlkin H. V. yüzyıl sonlarında tespit edildiğini tahmin ettiğimiz, bu «Dinî kahramanlık menkıbeleri»nde, İslâmiyeti yeni kabul eden hanların «Yeni dini yaymak ve umûmileştirmek» husûsundaki çalışmaları, tarihî vâkıalarla da te'lif edilebilir. Bu menkıbelerin dâimâ doğudan gelen putperest Türk ve Moğol kabilele-

(13) Buğra hakkında fazla bilgi için bk. W. Barthold, **Kutadgu Bilig'in nâmına yazıldığı Buğra Han kimdir?, Türkiyat Mecmuası**, I, 221-226.

rinin ve sonraları «Kara-Hıtay»ların hücûmlarına karşı, Doğu Türkistan müslüman Türklerinin cengâverlik ve dindarlık hislerini kuvvetlendirerek bu suretle hânedânın mevkiini sağlamlaştırmak maksadıyla tespit edilmiş olması, ihtimalden uzak değildir. Bu devirden, daha bu gibi «İslâmiyet yayıcı» velilerin menkıbelerini ihtiva eden, bâzı eserler daha kalmıştır ki, bunlar da, «Manas Destanı» gibi Karahanlılar devrinin «İslâmlaşma» mücâdelelerinin hâtıralarıdır.

4

«YUSUF HAS HÂCİB» VE «KUTADGU BİLİG»

17. Eser ve Müellifi

Doğu Türkistan'daki bütün islâm merkezlerinde, fars edebiyâtının çok açık tesiri altında vücûde gelen en eski Türk Klâsik eseri olarak, «Balasagun»lu «Yusuf»un H. 462 (M. 1069-1070)'de yazdığı «Kutadgu Bilig»i gösterebiliriz. Eser Karahanlılar ailesinden olup, «Kâşgar»da saltanat süren «Tafgaç Buğra Karahan Ebû Ali Hasan bin Süleyman Arslan Karahan» nâmına yazılmıştır. «Yusuf» bu eseriyle, Kâşgar sarayında «Has Hâcib»lik rütbesini dahî kazanmıştır.

Kitabın ismi, mevzûunu göstermek bakımından mânalıdır. «Kutadgu : saadet veren» yahut «padişahlara lâyık, şahâne» mânasına gelir. «Kut» kelimesi -«Basmıl» ve «Uygur» hükümdarlarına verilen «İdikut» terkibinde görüldüğü gibi- «Haşmetmeab, şahâne» yerinde kullanılmıştır. İşte bu bakımdan kitabın ismi «Saadet veren ilim» veya «Padişahlara lâyık ilim» mânasına gelir. Filoloji ve medeniyet tarihi bakımından çok kıymetli olan bu eser, yüz yıldanberi Avrupa âlimleri arasında tetkik mevzûu olmakta ve bu tetkiklere devam edilmektedir.

18. Keşif ve Halli

«Kutadgu Bilig»in ilim âlemine mâlum olan nüshası, H. 843 = M. 1435'de «Herat»da Uygur yazısıyle yazılmış bir nüshadır ki, tarihçi «Hammer» tarafından İstanbul'da satın alınmıştır. Viyana

umûmî kütübhanesinde muhafaza edilmekte olan bu eserden ilk defa «Jaubert» bahsederek 1823'de «Journal Asiatique»de yayımlamış ve tercüme etmiş, daha sonra «Vámbery» 1871'de mühim bir kısmını metin ve tercümesiyle berâber ortaya koymuş ve nihayet «Wilhelm Radloff» tarafından tamamı neşir ve tercüme edilmiştir[14].

Kitabın Arab harfleriyle yazılmış ikinci nüshası hâlen Kahire'de «Kütübhane-i Hidivî»dedir ki «Radloff» sonradan bu nüshadan istifâde etmiştir. Daha sonra «Zeki Velidî Bey» «Nemnegân» şehrinde yine Arab harfleriyle yazılmış güzel bir «Kutadgu Bilig» nüshası daha bulmuştur ki, bir zamanlar nasılsa kaybolduğu zannedilmişse de, sonradan tekrar ortaya çıkmıştır. Lâkin ilim sahasında bu yeni ve çok kıymetli nüshadan henüz hiç istifâde edilemedi. Uygur harflerinin Türkçeyi yazmaktaki yetersizliği itibariyle, filoloji noktasından Kutadgu Bilig'in okunuşu hakkında çeşitli fikirler ortaya konulmuştur. Meselâ «Vámbery» «Radloff» «Thomsen», «Martin Hartmann», «Karl Foy» gibi âlimlerin bu eserdeki kelimeleri okuyuş tarzları birbirinden azçok ayrılmaktadır. Bununla berâber bir taraftan bu yeni nüshanın, bulunuşu, diğer taraftan «Divanü Lûgati't-Türk»ün meydana çıkması ve Doğu Türkistan'da bir çok Türk eserlerinin bulunması sâyesinde Türk filolojisi için âdetâ yeni bir devre açıldığından, «Kutadgu Bilig» hakkında bu yeni vâsıtalardan faydalanarak yeni bir lisânî tetkike girişmek mecburiyeti vardır.

19. Mevzû'u

Yetmiş üç fasılda 6500'den fazla beyti ihtiva eden bu manzum eser, eserin mevzû ve mâhiyeti ve yazarı hakkında tafsilâtı hikâye

(14) Radloff tarafından **Kutadgu Bilig**'in Viyana'da bulunan Herat nüshasına dayanılarak yapılan tıpkı basımından sonra Türk Dil Kurumu da aynı nüshanın tıpkı basımını 1942 (İstanbul)'de yayımlamış, bunu yine Dil Kurumu'nun 1943'de İstanbul'da faksimile olarak yayımladığı Mısır Hidiv Kütüphanesinde bulunan ikinci **Kutadgu Bilig** nüshası takip etmiştir. Bu iki nüshaya nazaran daha büyük bir ehemmiyet taşıyan, Fergâna'da istinsâh edilmiş olan üçüncü bir nüshayı ise ilim âlemine ilk defa Prof. Dr. Reşid Rahmetî Arat tanıtmış olup, bu üçüncü nüsha da yine Dil Kurumu tarafından 1943'de tıpkı basım olarak yayımlanmıştır.
Bu üç nüshanın tenkitli neşri de yine merhum Reşid Rahmetî Arat tarafından hazırlanmış olup Dil Kurumu tarafından 1947 (İstanbul)'de yayımlanmıştır. **Kutadgu Bilig**'in Batı Türkçesine (Türkiye Türkçesi) tercemesi de yine Arat'ın kaleminden çıkmış olup, Tarih Kurumu tarafından neşredilmiştir (Ankara, 1959). Yine R. R. Arat'ın hazırladığı **Kutadgu Bilig İndeksi** de Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından yayımlanmıştır (İstanbul, 1979).

eden mensur bir mukaddime ile 77 beyitlik bir Mesnevî'yi ihtivâ ediyorsa da, bunların yazara âid olmayıp sonradan yazıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Esasen, H. IX. yüzyıla kadar yazılan Doğu Türk çesi verimlerinde, eserin başına veya sonuna bu yolda ilâveler yapıldığını da aşağıda göreceğiz. Bütün o devir manzûm müslüman eserleri gibi Cenab-ı Hakk'a, Peygamber'e, Çihar-yâr'e ve sonra da «Buğra Han»a hitaben yazılmış parçaları ihtivâ eden «Kutadgu Bilig» isminden de anlaşıldığı gibi âdetâ bir nevi «Siyâsetnâme»dir. Şâir, insanın melekelerini «adâlet, devlet, akıl, kanâat» olmak üzere başlıca dörde ayırıyor ve bunların muşahhas timsali olmak üzere «Adâlet»i «Gündoğdu» adlı bir pâdişah, «Devlet»i «Aytuldu» isminde bir vezir, «Akıl»ı «Ögdülmüş» nâmında vezirin oğlu, «Kanaat»i «Udgurmış» isminde vezirin kardeşi şeklinde yaşatıyor. Kitab baştan başa bunların karşılıklı konuşmaları ile münâzaralarından ibârettir. İşte bütün bu muhâvere ve münâzaralarda, şâir, çeşitli meseleler hakkında felsefî ve içtimâî düşünceler ileri sürüyor, nasihatlar veriyor; bundan başka cemiyeti teşkil eden muhtelif sınıf ve zümrelerin mâhiyet ve kıymetini, onlara karşı hükümdar tarafından tutulması lâzım gelen hareketi tespit ediyor. «Akıl» «Ögdülmüş»ün «Adâlet : Gündoğdu»ya verdiği nasihatlar, şâirin fikir ve felsefesini anlamak için olduğu kadar, o devirde «Kâşgar» cemiyetinin iç kuruluşunu görebilmek için de pek mühimdir: Bey, vezir, subaşı, Ulu Hâcib, «Yalfac : ilçi», «Bitikçi Elmıga : Mektubçu», «Ağıncı : Hazinedar» «Aşbaşıcısı : Han-sâlâr» «Tamgacı», «Ayakçı : Şarabdar», «Tapukçu : Me'mur» «Karabudun : Halk» «Alevî : Seyyid», âlim, şâir, tabib, üfürükçü, rüyâ tâ'bircisi, yıldızlardan hükümler çıkaran falcı, tâcir, çiftçi ve ilâh...

Yâni o devirdeki Türk cemiyetinin bütün tabakaları burada zikredilmiş, onların evsâfı ve hükümdarların onlara nasıl muâmele etmesi lâzım geldiği ayrı ayrı gösterilmiştir. Anlaşılıyor ki, o devirde bütün bu meslekler erbâbını ihtivâ eden «Kâşgar»daki müslüman Türk cemiyeti iptidâî ve göçebe bir topluluk mahiyetinde olmayıp, oldukça yüksek bir işbölümü derecesine ermiş, yâni içtimâî gelişmenin, her bakış noktasından, oldukça ilerlemiş bir safhasına girmiş bulunuyordu.

20. Eserde Türk veya Çin Te'siri Var mıdır?

Konusu ve ifâde ettiği «ideoloji» bakımından «Kutadgu Bilig»de, Türk ve Çin husûsiyetlerinin fazla olduğu eskidenberi iddia edilmiştir. «Bütün İslâm fikir verimlerine nispetle bu eserde dinî te'sirlerin pekaz olduğunu» ileri süren «Vámbery»den baş-

layarak, bunu «herhangi bir Çince eserin Türk ahval ve husûsiyetlerine, Türk bakış ve görüşüne, uydurulmuş bir tercümesi» sayabilecek kadar ileri giden «Thury Joseph»e kadar, bütün tetkikçiler bu te'sirleri kabul etmişlerdir. «Kutadgu Bilig»in terkib ettiği edebî unsurların tahlilini ayrıca yapacağımızdan burada sâdece «İdeoloji» bakımından bu «Türk-Çin» çok büyük tesirlerinin sathîliğini ve bunların hakikî nispetini izah edeceğiz. Evvelâ görüyoruz ki o asırdaki «Kâşgar Cemiyeti» içtimâî bünye bakımından başka çağdaş islâm topluluklarından belirli bir şekilde ayrılmıyor; «Sâmânî»lerin saray ve idare teşkilâtı, pek hafif değişiklikle, «Doğu Türkistan» saraylarında da kabul edilmiştir. Gerçi bâzı fikirler ve telâkkilerde, «Kutadgu Bilig» yazarının «Mahmud Kâşgarî»de gördüğümüz halk hikmetleriyle âşina olduğu ve onlara iştirâk ettiği açıkça seziliyor; eski göçebe telâkkilerinden kalan bâzı manâlı an'anelere eserin şurasında burasında tesadüf olunuyor; lâkin meselâ «Orhun Kitâbeleri» ile mukayese edilince, «Kutadgu Bilig»de hâkim olan ideoloji'nin aslâ eski Türk ideolojisi olmadığı açıkça görünmektedir. Meselâ eski Türk an'anelerinde ve halk destanlarında «Kadın» hakkında beslenen yüksek ve hürriyetsever telâkkiyi biliyoruz: Kadını, çocuğunun ilk ve başlıca mürebbisi, zevcinin en fedâkâr yoldaşı, ocağın temeli ve bütün faziletlerin menşe'i olarak gösteren o telâkki ile, onu bütün fenalıkların sebebi, vefakârlık ve faziletperverlik hislerinden hemen hemen tamamiyle mahrum, ancak evde hapsedilmeğe lâyık bir mahlûk telâkki eden «Kutadgu Bilig»in ideolojisi arasındaki tezad, ne kadar kesin ve belirlidir. İran-İslâm medeniyeti te'siri altında «Kâşgar» Türk sarayında nasıl yeni bir «ideoloji» hüküm sürmeğe başladığını göstermek bakımından, bu eser, medeniyet tarihi noktasından çok dikkat çekicidir. «Çin te'sirleri»ne gelince bu da, eserin mukaddimesinde gelişigüzel söylenmiş bâzı sözlerin ciddî zannedilmesinden doğmuş ve zoraki bâzı benzetmelerle kuvvetlendirilmek istenmiş fevkalâde sathî ve indî bir mutâlaadan ibârettir. Hakikat halde, «Yusuf Has Hâcib»in eserinde ihtiva ettiği fikirler bakımından en belirli te'sir «İbn Sînа»nın te'siridir.

21. Yusuf Has Hâcib, «İbn-Sînâ» Talebesi

«Kutadgu Bilig»in âdetâ «Aristo» felsefesine göre yazılmış bir «Siyâsetnâme» olduğunu ileri sürerek «Yusuf Has Hâcib»in doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak «İbn Sînа» talebesi olduğunu iddia eden, «Otto Albert»in bu hususdaki mütâlaaları, fevkalâde dikkat çekicidir. «Yusuf Has Hâcib» bu eserini, felsefe tarihi mütehassıslarının «Orta çağ ilminin merkez noktası saydıkları «İbn Sinâ»nın vefâtından 32-33 yıl sonra bitirdiğine göre, arada zaman bakımından büyük bir fark yoktur; o devirde «Mâverâünnehr»de birçok «İbn Sînâ» talebesi bulunduğunu düşünürsek, bu faraziye daha kuvvetlenir. Esasen «İbn Sînâ»nın telkin ettiği esaslarla «Kutadgu Bilig» ideolojisi arasında birçok belirli benzeyişler vardır. Felsefî mesleğini yaymak ve talebelerini seçerken -ehl-i sünnet ulemâsının tekfirlerinden korkarak- pek ziyâde ihtiyatla hareket eden «İbn Sînâ» gibi «Yusuf» da eserinin emin bir yerde saklanmasını ve ehliyetsizlere verilmemesini istemektedir. «İbn Sînâ» eserlerinde misâl verme usûlüne nasıl sık sık başvurursa «Yusuf» da dâima ayni usûle başvurur. Birçok benzetme ve temsillerde, «Yusuf», «İbn Sînâ»dan ilham almıştır. «Hayır»ın «Ahlâkî haz» ile uyumlu olması ve mes'ud bir hayat için bu iki şartın mevcûdiyeti hususunda «Yusuf» üstadına uymuştur ki, bu tamâmen «Aristâî» bir telâkkîdir. «Yusuf»un «Şer» telâkkisi de «İbn Sînâ»dan farksızdır: Ona göre: «Şer, hayrın mutlak zıddı değil, belki ancak geçici bir tesiri hâiz ve kendisinin zabt ve idaresiyle hayrın kemâle ermesine yarayan bir engel veya noksandır». «Kutadgu Bilig»de de en önce «Şer amelinin cehâletten doğduğunu iddia eden tamamiyle Sokratî-Felâtûnî telâkki» göze çarpmaktadır. «Şer» mefhumu onda aslâ belirli bir surette hududlanıp temyiz edilmemiştir: Bâzen hastalık, bâzen levs, bâzen zehir, bâzen de daha başka temsiller suretinde görülüyor. «Âlim, Sâlim, Sâlih» mefhumuna «Câhil, Hasta, Şerir» karşılık olmaktadır, ta'lim sâyesinde câhiller âlim olur, tedâvi yolu ile hastalar iyi olur, terbiye ile şerirler tehzib ve ıslâh olunurlar. Ana babaların evlâdlarını, hükümdar ve devletin, milletin ferdlerini terbiyeye borçlu ve bundan tamamiyle mes'ul olmaları tarzındaki «Aristo»nun telâkkisine «İbn Sînâ»da olduğu gibi bizim yazarımızda da tesadüf edilmektedir.

İçtimâî ve siyâsî ahlâk hususunda da, diğer bütün meselelerde olduğu gibi, «İbn Sînâ» tesirleri fevkalâde bellidir. «İbn Sînâ»ya göre: Her siyâsî cemiyet «ümerâ, rencber ve müdâfi'ler»den meydana gelen üç esas kısma ayrıldığı gibi «Kutadgu Bilig»de de bu üçlü taksim vardır: Hükümdar, âyân ve memurîn, Karabudun yâni halk kitlesi. Umûmî iktisad bakımından da, zenginler, orta sınıf (ordu ve memurlar), fukara zümreleri mevcuddur. «Yusuf» devlet iktisadîyâtına âid açık fikirler beslemektedir. Himâye ve teşvik yoluyla fukara halk, orta sınıfa, orta sınıf da biraz rahat ve huzura erince zengin sınıfa katılır ve böylece bütün millet selâmete erer. Herşeyden evvel fukara himâye edilmek ve ne orta sı-

nıfın külfetleri bunların, ne de zengin sınıfın ağırlığı bu berikilerin üzerine yükletilmemek lâzımdır. İşte bütün bu gibi hususlar, «Kutadgu Bilig» ideolojisinin, şiddetle «İbn Sînâ» tesirleri altında kaldığını göstermektedir ki, yalnız Batı değil hattâ Doğu Türkistan'ın o devirdeki umumî medeniyet tarihi noktasından bunu çok tabiî sayabiliriz. «Kutadgu Bilig»in bize gösterdiği medeniyet manzarasını, birbiri üzerine basılmış dokuz renkli bir litografya levhasına benzetecek olursak, o tabakaları da şöyle îzah etmek lâzımdır: En alttaki üç tabaka millî-Türk, ondan sonraki üç tabaka Aristo mezhebince ahlâkî-siyâsî, onun üstündeki iki tabaka islâmî, nihâyet en üstteki safha da «İbn Sînâ» mesleğinin içe dönük rengiyle renklenmiş bir tabaka göstermektedir; ve bu son tabakanın en belli vasfı, -kısmen ruhî, kısmen de dinî- felsefî sahadadır. Bu eserde din, ancak Aristo mezhebinin çerçevesi içinde, yâni islâmiyetin îcabları «İbn Sînâ»nın ahlâkiyatıyla ilmen yükseltildiği ve sağlamlaştırıldığı derecede göz önüne alınmıştır.

22. Eserdeki Edebî Unsurlar: Halk Edebiyatı ve Klâsik Edebiyat Tesirleri

«Kutadgu Bilig»i edebî bakış noktasından tahlil ederek, onu meydana getiren edebî unsurların mâhiyetini ve derecesini anlamak kabildir. Bu bakış noktasından, eserde başlıca iki unsura tesâdüf ederiz: Eski halk edebiyâtı an'anesinden gelen «Millî Unsur» ve Klâsik İran şiirinden geçen «Yabancı Unsur». Daha ilk bakışta bu «İslâmî-İran» te'sirinin kuvvetini görmemek kabil değildir: Çünkü «vezin» ve «nazım şekli» bakımından İran «Şehnâme»sinin bir taklidi karşısında bulunuyoruz. O devirde, İran edebiyâtı ve «Şehnâme» an'aneleri Doğu Türkistan'ın medenî islâm merkezlerinde hiç meçhul olmadığı gibi, bu edebiyâtın en mühim merkezi olan Batı Türkistan'ın da aynı hanedan elinde bulunması, «Kâşgar» ve «Balasagun»la «Semerkand» ve «Buharâ» arasındaki maddî ve mânevî râbıtaları kuvvetlendirmişti. Sonra o sıralarda hâlis Türk merkezi olan «Kâşgar»ın etrâfında eski İrânî lehçelerini daha unutmamış halk kitleleri bulunduğunu ve «Balasagun»da henüz «Sogd» lehçesinin de Türkçe ile berâber yaşamakta olduğunu da unutmamalıyız. «Kutadgu Bilig»i millî hece vezninin onbirlisi ile yazılmış zanneden «Vámbery»nin tamamen yanıldığı ve eserin «Fa'ûlün, Fa'ûlün, Fa'ûlün, Fa'ûl» vezniyle yazıldığı, artık, ilim âlemince şübhesizce bilinen bir hakikattir. Esâsen o yüzyılda onbir hecelilerin pek az kullanıldığını sonradan «Divânu Lûgati't-Türk» de bize göstermiştir. Arab ve Acem ke-

limeleri ile henüz o kadar çok karışmış bulunmayan -meselâ «Vámbery»nin yayımlamış olduğu bin küsûr beyitlik parçada ancak 112 Arab ve Acem kelimesi vardı- Türkçe, aruz kalıblarına lâyıkıyle intibaktan henüz pek uzak olduğu için, eserde, nazım kaideleri itibâriyle, bir takım hatâlara tesâdüf olunuyor; fakat bütün bu gibi hatâlara rağmen, «Kutadgu Bilig»i aruz vezniyle yazılmış ilk tecrübe saymak yanlıştır; ondan evvel herhalde bu yolda daha iptidâî tecrübeler yapıldığı ve bilhassa «Yusuf»un İran edebiyâtına aslâ yabancı olmadığı iddia olunabilir.

Şekil bakımından «Kutadgu Bilig»de eski halk edebiyâtı an'anesinden kalan başlıca husûsiyet eserin umûmiyetle yazıldığı mesnevî tarzı arasında «şiir» veya «manî» adı altında -yalnız üçüncüsü serbest kafiyeli olmak üzre- dört mısra'lık kıt'alara -tam 173 yerde- tesâdüf edilmesidir; işte bu, yukarıda îzah ettiğimiz gibi (Dördüncü bölüm, 11. paragraf) halk edebiyâtımızın belli bir husûsiyeti olan «Kıt'a» tarzının bir devâmından ibârettir ki, Acem mesnevîlerinde buna aslâ tesâdüf olunamaz.

Eserin baştan başa mesnevî şeklinde yazılmasında, halk edebiyâtımızdaki «Koşuk : Kasîde» an'anesinin te'siri olduğu söylenemez; bu, daha ziyâde, İran edebî an'anelerine riâyet neticesidir. «Buğra Han» vasfındaki kasîdede olduğu gibi, bâzı tabiat sahnelerinin tasvirinde, halk edebiyâtındaki görüş ve duyuş husûsiyetleri açıkça göze çarpar: «Müşahhas» ve «Realist» bir tasvir ile birlikte samimî bir «Lirizm»! Bununla berâber, eser, yazarın maksadı ve ideolojisi bakımından «Ahlâkî-Felsefî» didaktik bir manzûmedir.

23. Kutadgu Bilig'in Te'sirleri

«Yusuf Hâs Hâcib»in kitabı Türk âleminde nasıl bir mevki' kazandı? Ve Türk edebiyâtının gelişmesinde ne dereceye kadar te'sirli oldu? Bu eser hakkındaki bilgimizi tamamlamak için şüphesiz bu cihetleri de öğrenmek mecburiyetindeyiz. Bâzı âlimler, Kutadgu Bilig'in mevcud nüshalarına nazaran, eserin ilkin Arab harfleriyle yazılmış ve IX. yüzyılda «Timurlular» sarayında Uygur harfleri itibarda olduğu sırada Uygur harfleriyle de istinsah edilmiş olduğu fikrini ileri sürdüler. Şüphe yok ki eskiden bu eserin daha başka nüshaları da mevcuddu; böyle olunca bugünkü nüshalara dayanarak filolojik bir istidlâl yolu ile, bunun evvelâ Arab harfleriyle yazıldığını iddia belki de doğru olmaz.

«Karahanlılar»ın devlet muâmelelerinde eskidenberi Uygur harflerinin kullanıldığını Mahmud Kâşgarî açıkça söylüyor. Son-

radan «Yarkend»de keşfedilen bu devre -yâni en eskisi H. 474 ve en yenisi H. 529 senesine- âid resmî vesikalardan, devlet muâmelelerine âid Türkçe evrakda Arab harflerinin de Uygur harflerinin de kullanıldığı anlaşıldığından, «Buğra Kara Han»a takdim edilen ilk nüshanın Uygur harfleriyle olması ihtimâli, târihî bakımdan belki de daha kuvvetlidir. Ancak daha o ilk zamanlarda bile, eserin Arab harfleriyle yazılmış başka nüshaları bulunması da uzak görülemez.

Elimizde bulunan daha sonraki edebî-tarihî kaynaklarda «Yusuf»a ve eserine âid hiç bir işâret olmaması, «Kutadgu Bilig»i tek ve tesirsiz bir edebî vâkıa saymak için bize hiçbir hak vermez. «Mahmud Kâşgarî»nin, bu eserin yazılışından iki sene sonra yazmağa başladığı «Divanü Lûgati't-Türk»de bundan bahsetmemesi de kitabını «Kutadgu Bilig»in neşrinden daha evvelce topladığı lisana ve edebî malzemeye dayanarak yazmasından ileri gelmiştir. «Herat» nüshası H. IX. yüzyıl ortasında bu eserin «Horasan» havâlisinde bile henüz unutulmadığını gösterdiği gibi, şüphesiz «Kıpçak»tan gelen Mısır nüshası da, onun yayılma sahasının genişliğine delâlet eder; 1909'da «Ural : Yayık» nehrinin döküldüğü yere yakın «Saraycık» adlı yerde topraktan bir çömlek bulunmuştur ki üzerinde «Kutadgu Bilig»den değiştirilerek ve bozularak alınmış bir beyit de vardır. «Samoilovitch» bu destiyi M.S. XIII. yüzyıl verimi olarak gösterdiğine göre, «Kutadgu Bilig»in daha o yüzyılda «Altın Ordu» sâhasında şöhret kazanmış olduğunu doğrulamaktadır. Kutadgu Bilig'in yazıldığı devirden ve umûmiyetle Doğu Türkistan sâhasından kalan tarihî ve lisânî yadigârlar maalesef çok az olduğu cihetle, bu eserin kazandığı şöhreti ve yaptığı te'siri lüzumu kadar açık olarak bilemiyoruz. Ancak son zamanlarda meydana çıkan «Atabetü'l-Hakâyık» gibi bâzı eserler sâyesinde, Türk edebî tekâmülü silsilesinin şimdiye kadar bilinmeyen halkaları birbiriyle bağlanmakta ve «Kutadgu Bilig»in sebebleri ve neticesi olmayan tek kalmış bir vak'a değil, aksine oluşma ve gelişme tarzı açıkça görülen bir «edebî hâdiseler silsilesi»nin belirli bir safhası olduğu anlaşılmaktadır.

Moğolların **«Yargucu»** dedikleri «halk hâkimleri»ne aid tâlimatnâmeleri ihtivâ eden bir kitaba da «Kutadgu Bilig» adı verildiğini gören Rus âlimi **Melioransky** «Yusuf Has Hâcib»in eserini -Moğollara muallimlik ve kâtiblik etmiş olan Uygurlar sâyesinde- Moğolların da bilip öğrendiğini ve hattâ, «Yargucu»lara aid tâlimatnâme mecmuasına verilen ismin de şübhesiz ondan iktibas edildiğini iddia etmişti. Müverrih **«İbn Arabşah»**,

Cengiz zamanında Moğolların Uygur yazısına **«Kutadgu»** adını verdiklerini söylediği gibi **«Reşidü'd-Dîn»**in meşhur **«Câmiü't-Tevârih»**inde de Cengiz «Bilig»inden bahsedildiğini biliyoruz, fakat bütün bunlar, Moğolların «Kutadgu Bilig» adını «Yusuf»un kitabından iktibas ettiklerine hiç bir delil teşkil etmez: «Kutadgu Bilig»in vaktiyle zannolunduğu gibi Uygurca bir eser değil, **«Hâkâniye»** lehçesiyle yâni «Kâşgar» türkçesiyle yazılmış tamamiyle İslâmî bir mahsûl olduğu ve Cengiz'in muallim ve kâtibi olan Uygurların ise ya «Budist» veya «Hıristiyan» bulundukları düşünülünce, onların bu İslâm eserini Moğollar arasına nakletmelerine aslâ imkân verilemez. **«Barthold»**un da fikri vechile, «Yusuf»un bu unvânı Uygurlarla da müşterek daha eski bir Türk an'anesinden almış olması ve Uygur **«Bahşı : kâtip»**lerinin de aynı an'ane te'siri ile bu ismi Moğollara nakletmeleri daha doğrudur.

5

EDÎB AHMED VE ATABETÜ'L-HAKÂYIK

24. Kutadgu Bilig'den Sonra Kâşgar Dili Verimleri

«Hâkâniye» Türkçesi «Kutadgu Bilig»den evvel olduğu gibi ondan sonra da, İslâm te'siri altında, edebî verimler vücûde getiriyor ve «Mâveraünnehr»in devamlı muhaceretler ve Türk siyâsî hâkimiyeti sâyesinde Türkleşen büyük medeniyet merkezlerinde âdetâ «Umumî edebiyât dili» olarak takarrür ediyordu. Bu edebî dilin ilk inkişaf sahası «Kâşgar» olduğu için buna ya «Kâşgar Dili» veya sadece «Türkçe» deniliyordu. Doğu ve Batı Türkistan medenî merkezlerinin devamlı Türkleşmesiyle birlikte, Türkler de, İslâm-İran medeniyetinin kuvvetli tesirleri altında, Arap ilimlerini ve Acem edebiyâtını şiddetle benimsiyorlar, edebî lisanlarını Arab ve Acem kelimeleriyle devamlı olarak dolduruyorlardı. Türk lisanının bünyesi ve Türk edebiyâtının tekâmülü üzerinde şiddetle te'sirli olan bu vâkıaları gelecek bölümlerde biraz tafsilâtlı olarak göstereceğimiz için, burada sâdece «Kutadgu Bilig»den sonra bize kadar gelen -şüphesiz ayni lehçe dâiresine mensub- en eski Türk Klâsik eserini yâni Atabetü'l-Hakâyık'ı tahlil ve tetkik edeceğiz.

25. Hibetü'l-Hakâyık (Atabetü'l-Hakâyık)

Kutadgu Bilig'den sonra Türk Klâsik edebiyâtının bize kalabilen en eski eseri olan «Ahmed bin Mahmud Yüknekî»nin «Hibetü'l-Hakâyık»[15] -yahud diğer bir okuyuş tarzına göre Atabetü'l-Hakâyık- adlı eserini tanıyoruz. Uygur harfleriyle, «Kâşgar Dili»nde yazılmış olan bu eserin Ayasofya kütübhânesinde iik nüshası mevcuddur ki, bunlardan biri, 884'de İstanbul'da diğeri ise 848'de Semerkand'da yazılmıştır. İlk nüshada, Uygur yazısının altında Arab harflerine çevrilmiş olan şekli dahî mevcud olduğu halde, ikincisi daha güzel bir Uygur hattıyle yazılmıştır. Eser önce Necib Âsım Bey tarafından bulunarak metni, Arab harflerine nakl edilmek sureti ve târihî-lisânî îzahat ile 1334'de neşredilmiştir. O zaman yayımlanan bir makalemizde, mukaddimedeki tarihî hatalar tashih ve ikmâl edildiği gibi, sonradan Prof. «J. Deny» ve «Kowalski» tarafından da filoloji itibariyle epey ağır tenkidlere uğramıştır. Eserin ikinci nüshası kitabın neşrinden sonra meydana çıktığı gibi, «Divanü Lûgati't-Türk»ün tab'ı da daha sonra olduğundan, tıbkı «Kutadgu Bilig» için olduğu gibi bunun da filoloji noktasından yeni ve tashihli bir tab'ına ihtiyaç vardır[16]. Böyle olmakla beraber sırf Edebiyât Tarihi bakımından, Necib Âsım Bey tab'ı bile bu hususta doğru bir fikir edinmek için kâfidir.

26. Edib Ahmed Bin Mahmud Yüknekî ve Zamanı

«Atabetü'l-Hakâyık»ın da nerede ve hangi zamanda yazıldığı henüz kat'i olarak tâyin edilemez. Eserin nâmına yazılmış olduğu «Emîrü'l-Ecel Dâd-ı Sipehsâlâr Mehmed Biğ»in, «Reşîdü'd-Dîn Vatvât»ın H. VI. yüzyıl sonlarına âid «Cevâhirü'l-Kalâyid» adlı münşeat mecmuasındaki yazılarından birinde bir münasebetle ismi zikredilen «Emîrü'l-Ecel İsfehsâlâr Tuğrul Kılıç Bey»in babası «Şücağ Mehmed biğ bin el-Hasan bin Abdurrahman» olması ihtimâli kuvvetlidir. O devirlerde büyük mevki'ler âdetâ ırsî bir

(15) Fuad Köprülü'nün, bu eseri, eski harflerle yapılan 1. baskıda **Hibetü'l-Hakâyık** olarak kabul ettiği, ancak başka bir okuyuşa göre **Atabetü'l-Hakâyık** diye de isimlendirilebilir dediği bu eser Reşid Rahmetî Arat'ın yaptığı araştırmalardan sonra bugün ilim âlemince **Atabetü'l-Hakâyık** diye bilinmektedir. Bu hususta **İlk Mutasavvıflar**'ın 3. baskısı (Ankara, 1976) için yazdığımız önsöz (s. XIX)'e de bakılabilir.

(16) Köprülü'nün bu temennîsi Reşid Rahmetî Arat tarafından yerine getirilmiş olup, bu hususta bk. Edib Ahmed b. Mahmud Yüknekî, **Atabetü'l-Hakâyık** (nşr. Reşid Rahmetî Arat), TDK yayınlarından, İstanbul, 1951.

mâhiyette olduğundan «Tuğrul»un sonradan babasının mevki' ve unvânını aldığını tahmin edebiliriz. Bu takdirde eser, filoloji hususiyetlerinin de gösterdiği gibi H. VI. yüzyılın ilk yarısına âid olmuş olur. Hakikaten eserde Kutadgu Bilig'e nispetle Arab ve Acem kelimelerinin çokluğu «ideoloji» itibâriyle islâmî mefhumların «Yusuf Hâs Hâcib»in eseriyle kıyas edilemeyecek derecede kuvvetlenmesi, bilhassa o devirdeki Selçuklu hükümdarlarının dinî siyâsetleriyle âhenkli olarak eserde dinî görüşün şiddetle tahakkümü, ona ta'yin ettiğimiz zamanın doğruluğunu kuvvetlendirmektedir. «J. Deny»nin bu eseri -sâdece nazım husûsiyetlerine bakarak- Kutadgu Bilig'den daha eski bir zamana götürmek istemesi yukarıdaki muhtelif görüşlere karşı hiçbir suretle müdâfaa edilemez.

Eserin zamanını açık ve kesin surette tespit için yazarın şahsiyeti de bize bir yardımda bulunmuyor. Esâsen ona âid başlıca bilgiyi, Atabetü'l-Hakâyık'ın sonuna -tıpkı «Kutadgu Bilig»in başında olduğu gibi- yazar ve kitab hakkında ilâve edilmiş birkaç manzûmede buluyoruz. Bu manzûmelerden birinin söyleyeni meçhûl olub diğer biri ise «Emîr-i Kebir Arslan Hoca Tarhan», üçüncüsü de «Emir Seyfüddin»e âiddir ki, ileride «Timurleng» devri edebî hayatından bahsederken bunlar hakkında bilgi vereceğiz. İşte bunlara nazaran kitabın adı «Hibetü'l-Hakâyık» imiş; yazarı olan «Ahmed» anadan doğma kör imiş; babası «Yuknaklı Mahmud» adında biri imiş, kendisi de oralı imiş ve kitabını dört bâb üzerine ve «Kâşgar Dili» ile tanzim etmiş; ona verilen «Edibler edibi, Fâzıllar başı» unvanı da şöhretinin derecesini gösteriyor. «Yuknâk»ın «Semerkand» civarındaki «Yugnag» olacağını ilkin ileri sürmüştük ki, bu fikir sonradan «Kowalski» ve «J. Deny» taraflarından da kabul edilmiştir. «Kowalski» H. III. asır sonlarında yaşayan «Ahmed bin ebî Ahmed Yugnekî» adlı bir âlimden bahsediyorsa da yukarıdaki îzahatımıza göre bunun bizim müellif olamayacağı pek tabiîdir. Her halde biz bu eserin VI. yüzyılın ilk yarısında «Batı Türkistan»da yazıldığını kuvvetle tahmin etmekteyiz.

«Emir Ali Şir Nevâî» «Nesâimü'l-Mahabbe» adlı kıymetli eserinde «Edib Ahmed» hakkında bâzı menkıbeler nakl etmektedir ki, tarihî-edebî kaynaklarda bu şâire âid bulabildiğimiz yegâne bilgi bundan ibârettir. Bu îzahata göre Edib Ahmed aslen Türk imiş ve Türkler arasında -Nevâî zamanında yâni H. IX. yüzyılın ikinci yarısında bile- ona âid bir çok garib menkıbeler naklolunur, şiirleri okunurmuş. Rivâyete göre anadan

doğma kör imiş, lâkin gâyet zeki, zâhid, imanlı imiş, oturduğu yer Bağdad'dan dört fersah mesâfede imiş her gün bu yoldan **«İmam-ı Âzam»**ın dersine gelir ve bir mesele öğrenirmiş, meclisin en gerisinde otururmuş, İmam-ı Âzam'dan sormuşlar: «İmam Mehmed ve İmam Yusuf gibi başlıca talebeleriniz de dahil olmak üzere en çok kimden hoşnudsunuz?» demişler, İmam-ı Âzam «hepsi iyidir lâkin o dört fersahlık yoldan bir mesele öğrenmek için gelen ve en geride oturan kör Türk bütün talebelere örnek alacakları bir nümunedir» cevabını vermiş. Edîb Ahmed Türkçe vaaz ve nasihat vâdisinde şiirler söylermiş ve bunlar Türk şubelerinin ekserisi arasında yaygın ve meşhurmuş. **«Nevâî»** bu bilgilerden sonra şâirin -birisi «Atabetü'l-Hakayık»da da bulunan- iki beytini nakl ediyor. Ve bunların sıhhatine de inanmadığı için **«el-İlmu İndillah»** diye sözlerine nihâyet veriyor. Yukarıdan beri verdiğimiz îzahattan başta «Emir Dâd-i Sipehsâlâr» unvanının henüz «İmam-ı Âzam» (vef. H. 150) zamanında mevcud olmadığını, bunun gibi bu manzumenin vezni olan «Fa'ûlün, fa'ûlün, fa'ûlün fa'ul» vezninin o sırada henüz İran edebiyâtında bile meydana çıkmadığı düşünülünce, bu menkıbenin tarihi ve müsbet bir ehemmiyeti olamayacağı derhal anlaşılır. Bu menkıbe yalnız Edîb Ahmed'in H. X. yüzyıla kadar muhtelif Türk şubeleri arasında şöhretini -bir nevi kudsiyet halesi içinde- muhafaza ettiğini ve eserlerinin okunduğunu göstermektedr.

27. Atabetü'l-Hakâyık'ın Mevzu'u

Atabetü'l-Hakâyık ferdî ahlâk hakkında tamamiyle dinî bir görüşe göre yazılmış «Ta'limî bir eser» bir «Nasihatnâme»dir. İlkin bütün islâm eserleri gibi «Münacât, nât, sahabeler medhi» ile başlayarak «Emîrü'l-Ecel Mehmed Biğ» hakkında bir medhiyeden sonra «İlmin menfaati, cehlin zararları, lisanın korunması, âdâb ve rüsûmu, dünyanın dönüşü (gidişi) cömertlik ve hasislik, ahlâkın keremi, muhtelif nasihatlar, itizar ve hâtime» kısımlarını ihtivâ eder. Yazarın islâmî ilimlere, meselâ tefsir ve hadîse, sonra Arab lisanına vukûfu yâni klâsik bir medrese tahsili görmüş olduğu derhal anlaşılıyor. Kitabında, âyetlere ve hadîslere dâima telmihlerde bulunur. Hattâ onları nakl ederek bir takım tefsirler ve nasihatlerden de geri durmaz. İdeoloji noktasından bu eseri «Kutadgu Bilig»le mukayese edecek olursak, aradaki -nihayet yarım asırlık- müddet zarfında dinî telâkkilerin ve umûmiyetle hayata bakış tarzındaki dini tahakkümün nasıl kuvvetlendiğini anlarız. «Kutadgu Bilig»de mevcud «Felsefî telâkki» yerine bunda hemen sâdece «Dinî ideoloji» hâkimdir; onda, içtimâî hayattan alınan ilham ile, «Aristo» felsefesine uygun bir «İçtimâî ahlâk» sistemi kurulmuş olduğu halde, bunda o gibi felsefî telâkkiler hiç yoktur. «Dünyanın göçüb gidilecek bir kervansaray olduğu, burada herşeye bir zeval mukadder bulunduğu, bu zehirli yılana inanmamak lâzım geldiği v.s...» tarzındaki nasihatleri, bir takım âyetlere ve hadîslere dayanarak bol bol veren yazar, bu eseriyle, bundan sonra vücûde gelecek birçok «Ahlâk-ı sûfîyâne» eserlerine âdetâ bir nevi «Başlangıç» yapmaktadır. Hakikaten aşağıda görüleceği gibi VI. yüzyılda başlayan Türk Tasavvuf Edebiyâtı, bu türlü dinî mefhumları asırlarca Türk halkı arasında yaşatmağa çalışmıştır. «Dünyanın artık cevir ve zulüm ile dolduğu, garîb olarak başlayan islâmın yine garîb olduğu, ibâdetin riyâ, âbidlerin taklidci, mescidlerin terk edilmiş, meyhanelerin dolu bulunduğu, âlimlerin amelden, zâhidlerin günah korkusundan takvâdan vaz geçtiği, ârîflerin raks ve semâ ile vakit geçirdiği, kötülüklerin çoğaldığı» tarzındaki bir yığın şikâyetler de, «Mâverâünnehr»in o zamanki siyasî ve içtimâî vaziyetiyle pekâlâ îzah olunabilir. Selçuklu İmparatoru «Sencer»in henüz islâm an'anelerine yabancı Oğuz göçebeleri ile mücâdeleleri, doğudan gelen putperest «Kara Hitaylar»ın islâm dünyasını şiddetle tehdidleri, bâtınî cereyânlarının kuvvetlenmesi, «Mâveraünnehr» dahilî vaziyetinin kararsızlığı «Hârizmşâh»ların rekabetkârâne vaziyetleri, bütün bunlar «Edîb Ahmed»e yukarıdaki bedbin fikirleri pekâlâ telkin edebilirdi. «Atabetü'l-Hakâyık» Türk edebiyatında eskisinden çok farklı dinî bir «İdeoloji»nin, lâkin tamamiyle dar, muteassıb ve hayâtî olmayan bir «İdeoloji»nin ilk habercisi olmak itibâriyle ehemmiyete lâyıktır. Bununla, yine bu yüzyılda başlayan Türk Tasavvuf Edebiyatı arasındaki ma'nevî silsile aşağıdaki bölümlerde açık bir surette görülecektir. Bu eserin Orta-Asya Türkleri arasında hicrî X. yüzyıla kadar nüfûzunu koruması da işte bu «dinî mahiyeti» itibariyledir.

28. Eserdeki Edebî Unsurlar: Halk Edebiyatı ve Klâsik Edebiyat Tesirleri

«Atabetü'l-Hakâyık», vezin bakımından -Kutadgu Bilig gibi- tamamen İran te'sirinde kalmış yâni «Şehnâme» vezniyle yazılmıştır ki, bunda, Kutadgu Bilig ile başlayan klâsik edebiyat an'anesinin de te'siri olmuştur zannındayız. Klâsik «Gazel» şeklinin izlerini, başta mukaddime makamındaki üç manzûmede görüyo-

ruz. «Münâcât ve Nât» kafiye bakımından müşterek bir bütün teşkil ettiği gibi «Medhiye» ile «Sebeb-i te'lif-i kitab» kısımları da keza kafiye itibâriyle ayrı birer parça halindedir. Burada lisanın henüz arûz kalıblarıyla uyuşamaması bir mâzeret teşkil etse bile «Edîb Ahmed»in iyi bir san'atkâr olmadığı da muhakkaktır. Meselâ 19 beyitlik birinci manzûmede üç defa «Menga» kafiyesi tekrarlanmaktadır. Kafiyeler çok defa kusurlu olduğu gibi, veznin kullanılış tarzı da «Kutadgu Bilig»dekinden daha acemicedir. Üçüncü manzûmede «Redif» usûlüne de başvurulmuştur.

Bu baştaki manzûmeler müstesnâ olmak üzere, bütün eser, birbirinden kafiyece müstakil «Dörtlük» şeklinde yâni eski «Mâni-Tuyuğ» vâdisinde yazılmıştır ki, bu cins dörtlüklere «Kutadgu Bilig»de çok defa tesâdüf ettiğimizi ve bunun eski halk edebiyatımızdan gelen pek kuvvetli bir edebî an'ane olduğunu anlatmıştık (Dokuzuncu bölüm, 21. paragraf). İşte yalnız bu hususdadır ki «Atabetü'l-Hakâyık» halk edebiyatı tesirini «Kutadgu Bilig»den daha açık ve kuvvetle göstermektedir. Aşağıda, bu edebî an'anenin H. VIII. yüzyıl başlangıcında bile klâsik tasavvuf edebiyatımızda devam ettiğini göreceğiz ki, bunda şüphesiz «Atabetü'l-Hakâyık»ın te'sirini kabul etmek lâzımdır. İşte bu cihet müstesna olmak üzere «Edîb Ahmed»in eserinde halk edebiyatının hiçbir te'sirine hemen hemen tesâdüf edilmiyor. Meselâ «Tabiat» zevki bu eserde aslâ mevcud değildir. «San'at» telâkkisinden külliyen mahrum, kuru, muttarid ahlâkî ta'limâttan ibâret bir manzûme: İşte «Atabetü'l-Hakâyık»ın başlıca mümeyyiz vasfı! Lâkin buna rağmen H. X. yüzyıla kadar «Mâveraünnehr, Hârizm, Horasan» sâhalarındaki Türkler arasında mânevî nüfûzunu muhafaza etmiş, okunmuş ve şüphesiz pek bol taklid edilmiştir. Nevâî'nin yukarıdaki ifâdesi bunu gösterdiği gibi, H. VIII. yüzyıl başında «Hârizm»de vücûde gelen bâzı eserler de bunu doğrulamaktadır. Kitabın mukaddimesinde Timur devri şâirleri tarafından yazılan takrizler de bu iddiamızı katîleştirmektedir. Yine Nevâî'nin «Münşeât»ında bir vesile ile «Edîb Ahmed»in «Babalara hürmet» hususundaki bir parçası nakledilmektedir ki «Atabetü'l-Hakâyık»da mevcud değildir; bu da «Edîb Ahmed»in Türkler arasında -âdeta «darb-ı mesel» kabilinden yaygın- sâir bazı manzûmeleri, hikmetleri daha olduğunu katiyetle anlatmaktadır. «Edîb Ahmed»in bu mazhariyetini, san'atkâr olmak kıymetinde değil, bir «velî» sıfatıyle halk arasında kazanmış olduğu «kudsiyet»de aramak daha doğrudur.

ONUNCU BÖLÜM

SELÇUKLULAR DEVRİNDE TÜRK EDEBİYÂTI

1. Oğuzlar

Selçuklular devrinin siyâsî ve medenî tarihini anlayabilmek için, evvelâ, o büyük imparatorluğu kuran «Oğuz Türkleri» hakkında biraz îzahata lüzûm vardır. Bilhassa lisan ve edebiyat tarihi itibâriyle, bu mühim Türk şubesinin etnolojik mâhiyetini öğrenmek mecburiyetindeyiz. Arab kaynaklarının «Guz», Bizanslıların «Uz» dedikleri Oğuzlar «Tu-kiie» imparatorluğunu kuran «Türk» şubesidir. Sayıca Türklerin kesîf ve mühim bir kısmını teşkil eden bu Oğuz aşîretleri, daha Sâsânîler devrinde «Horasan» hududlarında bulundukları gibi, Emevî orduları da birinci asırda «Gurş, Büst, Bistâm, Sicistân» sâhalarında «Oğuzlar»la onların bir şubesi olan «Kalaç»lara tesâdüf etmişti. H. 150'de de «Herat, Badgıs, Genc, Rustak, Sicistân» Oğuzlarının Abbasî'lerle mücâdelelerini biliyoruz. İslâm coğrafyacılarına göre «Dârü'l-İslâm»a bitişik olan bu göçebe Oğuzların coğrafî sahası, «Hazer» kenarındaki «Cürcân» bölgesinden «Sır-Derya : Seyhun» sâhasındaki «Fârâb» ve «İspicâb»a kadar uzanıyordu. Batılarında «Hazer» ve «Bulgarlar», doğularında «Karluk»lar, kuzeylerinde «Kimak»lar vardır. Batı Tukiie'lerin yıkılışından ve «Çu», «Talas» nehirleri civârındaki yaylaların «Karluklar» tarafından zaptından sonra, oradaki Oğuz aşiretleri «Kuzey batı»ya doğru gerilemişler ve o sırada «Aral» havâlisinde ve «Sır-Derya» etrâfında oturan «Peçenek»leri mağlûb ve gerilemeğe mecbur ederek o havâliye yerleşmişlerdi. Başkend'leri «Seyhun» civârındaki «Yeni kend» kasabasıydı. Oğuzların bu havâlide diğer bâzı kasabaları daha bulunmakla berâber, büyük kısmı henüz göçebe idiler; o geniş otlaklarda yetiştirdikleri ko-

yun ve deve sürülerinin verimlerini «Mâverâünnehr» ve «Hârizm» halkına satarlar, fırsat buldukça da civar memleketlere çapullardan geri durmazlardı. Sonradan, «Kıpçak»ların baskısı ile H. V. yüzyılda kitle hâlinde «Mâverâünnehr» ve «Horasan»a geçtiler; ve işte bu yüzyıldan itibâren de İslâmiyet dâiresine girmeğe başladılar. İlkin muhtelif küçük reislerin idaresi altında olarak «Karahanlılar», «Samânîler», «Gazneliler»le siyâsî ve askerî münâsebetlerde bulunduktan sonra, aralarından çıkan «Selçuklu» hanedânının azimli ve becerikli idâresi altında «Çin Türkistanı»ndan «Mısır» ve «Bizans» sınırlarına kadar büyük bir imparatorluk kurdular. İlk Selçuklu hükümdarlarının «Seyhun» havâlisinden devamlı olarak gelen göçebe Oğuzları dâima batı hududlarına sevk etmek siyâseti sâyesinde, «Azerbaycan, Güney Kafkas, Erran, Irak, Kuzey Suriye» havâlisinde kuvvetli Türk zümreleri yerleşerek, o havâlinin «etnik» simasını epey değiştirdikleri gibi, Anadolu'nun en son surette Türkleşmesi de yine bu Oğuz muhâceretlerinin neticesidir.

1

SİYÂSÎ VE MEDENÎ HAYAT

2. Cihan Tarihinde Selçuklu İmparatorluğu'nun Ehemmiyeti

Orta çağ İslâm tarihinin umumî akışı üzerinde, ne «Karahanlılar»ın ne de «Gazneliler»in büyük te'siri olabilmişti. «Karahanlılar» İslâm dünyasının doğu ucundaki mahallî bir devlet hâlinde kaldıkları gibi, Türk kölemenlerinin eseri olan «Gazneliler saltanatı» da hiçbir zaman, Türk ekseriyetine dayanan cihanı kaplayan bir imparatorluk hâlini alamadı. Halbuki çok kalabalık Oğuz kitlelerinin, güney batıya muhâceretleriyle beraber kurulan «Selçuklu Devleti» pek az bir zaman içinde «Doğu Türkistan»dan «Marmara»ya ve «Akdeniz» kıyılarına «Kafkas» dağlarından «Hind Okyanusu»na kadar muazzam bir Türk-İslâm İmparatorluğu şeklinde gelişerek, sarsılmış ve dağılmış olan İslâm âlemini yeniden toplayıp canlandırmış, ortaçağ cihan tarihinin akışı üzerinde büyük bir âmil olmuştur. Bu imparatorluğun kuruluşu ile, artık islâm dünyasının hâkimiyeti doğrudan doğruya Türkler eline geçmiş ve «Anadolu»nun türkleşmesiyle orada «Rum Selçuklu Devleti»nin teşekkülü ise, daha müslümanlığın görünmesiyle başlayan o eski «İslâm-Hıristiyan» mücâdelesinin, asırlarca İslâmiyet lehine kuvvetli bir cereyan almasını neticelendirmiştir. Başlangıçta, gayet basit bir aşiret reisi hayatı süren bu azimli hükümdarların idare ettiği basit bir göçebe devleti mâhiyetinde olan Selçuklu İmparatorluğu, bilhassa «Melikşâh»dan itibâren muazzam ve çok muntazam idârî teşkilâta mâlik bir «İslâm Saltanatı» şeklini aldı.

3. İmparatorluğun Kuruluşu ve Gelişmesi

Selçuklular kendilerini Oğuzların «Üçok» koluna mensub «Kınık» boyundan sayarlar. Bu sülâleye ismini veren «Selçuk, Selcik, Selcük» bütün ma'iyeti ve sürüleriyle berâber «Seyhun» kenarında bulunan «Cend» şehri civârına gelip yerleşti ve islâmiyeti kabul etti. Bu sırada «Sâmânî» devleti bir taraftan «Gazneliler»in, diğer taraftan «Karahanlılar»ın şiddetli hücumlarıyla kuvvetini kaybetmişti. Bundan dolayı «Karahanlılar»a karşı «Selçuk»un etrâfında toplanmış olan, bu tâze Oğuz kuvvetlerinden istifâde ettiler. «Selçuk» ve çocukları, Orta-Asya'nın o buhranlı devresinde muhtelif roller oynadılar; nihâyet «Sultan Mes'ûd Gaznevî» zamanında «Horasan»ın bâzı şehirlerini zabt eden Selçuk'un torunu «Tuğrul» «Nişâpûr»da nâmına hutbe okuttu (H. 428). Bundan üç sene sonra bizzat Horasan'ı geri almağa gelen «Sultan Mes'ûd»un kuvvetli ordusunu kahredici surette mağlub ettikten sonra bütün Horasan'ı zabt eden «Tuğrul» saltanatını ilân etti (H. 431 : M. 1040). Selçukluların zaferleri süratle genişliyordu: «Cürcân, Tabaristan, Hârizm, Kuhistün, Hemedan, İsfahan, Hozistân, Azerbaycan» sahalarını zabt ederek «Rey» başşehir olmak üzere kuvvetli bir devlet kuran azimli Selçuklu reisi H. 451 (M. 1057)'de Abbâsî Hilâfetinin mânevi nüfûzunu da kendi eline almıştı. Onu takibeden «Alp Arslan» fütûhâta devam ederek «Şirvan, Gürcistan, Ermenistan»ı zabt ve Bizans İmparatoru «Romen Diyojen»i «Malazgird» büyük meydan muharebesinde tamamiyle mağlub ve esir ederek, Anadolu'nun türkleşmesi hususunda Bizans'ın gösterebileceği son direnişi de kırdı. Yerine geçen oğlu «Melikşâh» (465-485) zamanında muhtelif sahalarda hanedâna mensub çeşitli prensler hükümrân olmakla berâber vezir «Nizâmü'l-Mülk»ün kurduğu muntazam idâre makinesi sâyesinde merkezîlik çok mükemmel muhafaza ediliyordu. Başşehir olan «İsfahan» çok ma'mûrdu. İslâm dünyasının âdetâ dörtte üçü «Melik-

şâh Selçukî»nin hükmü altında idi. «Tiyenşan» dağlarından ve «Seyhun» havalisinden başlayarak «Marmara»ya, Kafkas dağlarına, Yemen ve Basra'nın son ucuna, Mısır hududlarına kadar, hutbelerde onun ismi zikrolunuyordu. Lâkin «Nihâvend» yakınında vezir «Nizâmü'l-Mülk»ün bir bâtınî fedâisi tarafından katlinden biraz sonra Melikşâh'ın da ölümü üzerine bu büyük Türk saltanatı verâset gürültüleri yüzünden bir çok müzmin iç savaşlara uğradı. Melikşâh'ın halefleri zamanında, «Batınîler»in zulüm ve tasallutları arttığı gibi, bu sırada «Ehl-i Salîb» hücûmları da başladı.

«Berkyârûk»un vefâtı üzerine «İsfahan»da tahta geçen «Sultan Mehmed bin Melikşâh» bir aralık Bâtınîler'e karşı şiddetle cezalandırma hareketine başladı ise de H. 511'de vefatıyla bu mühim teşebbüs neticesiz kaldı. Bunun üzerine senelerdenberi Horasan'da hüküm sürmekte olan kardeşi «Sencer» saltanatını ilân etti. Bunun uzun süren saltanatı, Selçukluların son parlak devresidir. Bir taraftan Asya'nın merkezindeki bozkırlardan kopup gelen -«Tunguz» cinsinden- «Kara Hitay»lara karşı İslâm âleminin muhafaza edilip korunması, diğer taraftan mutlaka istiklâllerini kazanmak isteyen «Hârizmşahlar»ın bu emellerine mâni olmak, onun siyâsetinin mihverini teşkil ediyordu. Bununla berâber H. 536-M. 1141'de «Katvân»da «Kara Hitaylar»a yenilmesi üzerine «Mâverâünnehir» üzerindeki yüksek hâkimiyetini kaybettiği gibi, 548'de de göçebe Horasan Oğuzları tarafından esir edildi; üç sene esirlikten sonra kurtuldu ise de çok yaşamayıp öldü (552). Bundan sonra Selçuklu İmparatorluğu'nun çözülmeğe yüz tuttuğu devredir. Hârizmşahlar 538'de Horasan'ı aldılar. Irak ve İran'da hüküm süren şubenin son hükümdârı «Sultan Tuğrul» Hârizmşah'la yaptığı bir harbde katledilince bu şube de çöktü (590). Bunların yerine «Elcezire» ve «Kuzey Suriye»de Musul ve Halep Atabek'leri «Fars»da «Salgurlular», «Azerbaycan»da «Atabek İldeniz» çocuklarının hükûmeti kurulmuş ve Selçuklu hanedânının bir şubesi yalnız «Anadolu» sahasında hâkimiyetini muhafaza edebilmiştir.

4. Selçuklular Devrinde Fikir Hayâtı: Medreseler ve Kütübhâneler

Selçuklulardan evvelki bir takım sülâlelerin hâkimiyeti zamanında «Horasan» ve «Mâverâünnehir»de kuvvetle gelişen fikir ve san'at hayatı onların saltanatı devrinde de -Büyük Selçuklu İmparatorluğunun maddî azameti ile uygun derecede- yükseldi.

İlk Selçuklu hükümdarları ilim ve san'atla doğrudan doğruya alâkadar olmamakla berâber, o devirlerin umumî icablarına uyarak, beliren her cins fikir mahsûllerini korumaktan geri durmuyorlardı. Bilhassa «Sultan Alp Arslan» zamanında, bu büyük imparatorluğun idârî teşkilâtını muvaffakiyetle kuran vezir «Nizâmü'l-Mülk» ilim ve maârifin ilerlemesini de düşünerek muhtelif yerlerde birçok büyük medreseler açtı. «İmamü'l-Haremeyn» için «Nişâpûr»da bir medrese kurduğu gibi, altmış bin dînâr harcayarak «Bağdad»da Dicle kenarında meşhur «Nizâmiye Medresesi»ni (H. 457) vücûde getirerek, müderrislerden başka talebeye de ayrıca maaş ve erzak verilebilmesi için zengin vakıflar tahsis etti. «Nizamü'l-Mülk»ün böyle her tarafda medreseler, tekkeler, imâretler açarak, memleketin her köşesindeki ilim erbabını zengin tahsislere boğmasının sebebi pek basitti: O sırada pek ziyâde kuvvetlenen «Bâtınî» propagandasına ve Mısır Fâtımîleri'nin fesadlıklarına karşı, ehl-i Sünnet âlimlerini ve sûfîlerini koruyarak kendi gayesi için kazanmak ve böylece Selçuklu Hanedânının saltanatını kuvvetlendirmek istiyor ve bu maksadla senede 600 bin dînâr gibi pek büyük bir meblağ sarfetmekten çekinmiyordu. Ondan sonra gelen diğer Selçuklu emîrleri ve daha sonraki Selçuklu hükümdarları ve Atabeğler de, büyük fedakârlıklar yaparak birçok mühim ilim müessesesi vücûde getirmişler, gerek bu işe gerek başkaca yol, köprü, kervansaray, hastahane gibi faydalı müesseselere zengin vakıflar tahsis etmişlerdir. Bütün İslâm memleketleri arasında en evvel medrese kurmak nasıl «Horasan»a nasîb olmuşsa, umumî kütübhaneler kurmak da önce orada başlamış ve bu âdet diğer islâm ülkeleriyle berâber «Hârizm» ve «Mâverâünnehr»e de yayılmıştı. Daha «Sâmânîler» ve «Gazneliler» zamanında bu yerlerde birçok zengin kütübhaneler vücûde gelmişti ki, bunlardan bâzılarının kıymet ve ehemmiyeti hakkında vesikalara dayanan bilgilere mâlikiz. «İbn Sînâ» kendi fikrî gelişmesinde pek ziyâde hizmet eden Sâmânî hükümdârı «Nûh bin Mansûr»un «Buhârâ»daki muazzam kütübhanesinden bahsederken, burada henüz hiç kimsenin bilmediği pek çok mühim eserlere tesâdüf ettiğini söylüyor. Bu gibi müstakil kütübhanelerden başka, medreseler, hastahâneler ve câmîlere bağlı olarak diğer birtakım kütübhâneler daha bulunduğu gibi, saraylarda ve devletin ileri gelenlerinin ve âlimlerin evlerinde zengin kütübhâneler vardı. Selçuklular devrinde ise, fikir hayatı geliştiği sırada, her tarafta kütübhâneler de çoğalmış, yeni yeni birçok eserlerle de zenginleşmişti. «Horasan»daki «Mervü'ş-Şâhcân» kütübhânelerinden H. 616'da sözeden bir Arab müellifi, burada başlıca on umûmî kütübhâne

bulunduğunu ve kitablarının kıymeti ve sayısı bakımından başka hiçbir yerde emsâline rastlamadığını söylüyor.

Selçuklular ve onların siyâsetini ve idare usûlünü tâkib eden Atabek'ler, hüküm sürdükleri yerlerde birçok medenî müesseseler, kütübhâneler, hastahâneler, Darü'ş-şifâlar, Darü'ş-şefekalar yapmışlar; su yolları, kervansaraylar, câmi ve türbeler, Darü'l-hadisler, imâretler, gibi bir çok binalar yaparak memleketlerini süslemişlerdir. Aradan uzun asırlar ve Ehl-i salîb muharebeleri, Cengiz istilâsı gibi birçok müdhiş sarsıntılar geçtiği halde, İran ve Elcezire'de, Doğu Anadolu'da, Haleb ve Suriye'de, hâlâ bu eserlere tesadüf edilmektedir. Bilhassa Şam Atabek'i **«Nureddin Zengi»** (vef. 577) sonra **«Erbil» Atabek'i «Muzafferü'd-din Kevkeburî»** Selçukluların medenîleşme ve imar siyasetine kuvvetle devâm etmişlerdir.

5. Selçuklular Devrinde İlmî ve Edebî Gelişme

«Gazneliler» sarayında büyük bir dayanak bularak az zamanda büyük bir gelişme gösteren «Acem Edebiyatı», Selçuklular devrinde, onların hâkim bulundukları geniş sahalarda da büyük bir ilerlemeye erişmiş oldu. Başta hükümdar ve Selçuklu ailesine mensub aydın şehzâdeler olduğu halde, bütün ümerâ ve devletin ileri gelenleri, şâirlere ve umûmiyetle fikir ve kalem erbâbına karşı pek büyük bir teveccüh gösteriyorlardı. O devir medeniyet tarihi hakkında doğru bilgileri olmayan birtakım batı târihçileri, bu Türk istilâsının İslâm medeniyeti için bir darbe olduğunu iddia etmekle, hakikati -bilerek veya bilmeyerek- tamamen tahrif etmiş oluyorlar.

Halbuki Selçuk İmparatorluğu'nun kuruluşu -o devirlere âid en eski ve güvenilir tarihî kaynaklara göre- İslâm ilim ve edebiyatının yükselmesi için büyük bir âmil olmuştur. Meselâ, bu devrin, İran edebiyâtı için âdetâ bir «Altın Devri» olduğu kesin olarak iddia olunabilir. Eski aşiret örflerine bağlı kalan «Tuğrul» ve «Alp Arslan» devamlı harblerle geçen hayatlarında Acem edebiyâtına yabancı kalmakla berâber «Gazneliler»in ve «Sâmânî»lerin an'anesine riâyetle, fikir adamlarına karşı daima hürmet gösteriyorlardı. Fakat Sultan «Melikşâh»dan başlayarak, Selçuklu şehzâdelerinin İran harsına âşinâ ve onunla yakından alâkadar olduklarını, sarayların kasîdecilerle dolduğunu, onların teşviki ile birçok eserler vücûde geldiğini biliyoruz. «Melikşâh»ın, «Sencer»in kardeş çocuğu «Celâleddin Süleyman bin Mehmed Selçukî»nin

keza son Irak Selçuklu hükümdarı «Tuğrul»un arada Farsça şiir söylediklerini «Avfî» bildiriyor. «Nizâmî-i Arûzî», Selçuklu hanedânının umûmiyetle şiir ve san'at meraklısı olmakla berâber bilhassa «Doğan Şah bin Alp Arslan»ın dâima şâirlerle düşüp kalktığını doğrulamaktadır. Selçuklu hükümdarları yalnız Acem şâirlerini değil umûmiyetle bütün İslâm âlimlerini ve mütefekkirlerini himaye ettikleri için, zamanlarında, tarihe, coğrafyaya, siyâsiyâta, fıkha ve kelâma âid birçok eser yazılmış ve hattâ Mâveraünehir ve Horasan'da Sâmânîler devrinden beri devâm eden Arab edebiyatı, bu devirde birçok değerli mahsül vermiştir. «Nizamü'l-Mülk»ün himâye ettiği bu Arab müelliflerinden başlıca «Muînü'd-dîn Ahmed bin Abdü'r-Rezzakü't-Tantarânî» meşhur «Tercî»ini onun nâmına yazdığı gibi, hiciv ve hezel ile tanınmış şâir «Şerîf Ebû Yahyâ Mehmed» de ahlâksızca nankörlük etmesine rağmen, onun pek çok ihsan ve iltifâtına erişmişti: «Dümyetü'l-Kasar»da bu devrin Arabca yazan başlıca şâirleri hakkında etraflı bilgi vardır. Fârisî diliyle yazılan, tarihî ve coğrafî eserler arasında «Nizâmü'l-Mülk»ün «Siyâsetnâme»si sonra «Mücmelü't-Tevârih» (meçhûl bir müellif tarafından 520'de yazılmıştır.) vezir «Hâlid bin Nuşirevân»ın sonraları «Kâtip İsfahânî»ye kaynak hizmetini gören «Fütûr-ı Zamânü's-Sudûr»ü yine «Sultan Mehmed Selçukî»nin emriyle vücûde gelen «Farisnâme-i İbn Belhî» gibi pek çok kıymetli eserler mevcuddur.

6. Selçuklular ve Takibcileri Zamanında Başlıca Şâirler

«Avfî»nin uzun uzun bahsettiği Selçuklular devri şâirleri arasında, «Melikşâh»ın meddahları «Burhânî, Emir Muizzî, Reşîdi-i Semerkandî» ile Rubaiyat sahibi meşhur riyaziyeci «Ömer Hayyam»ı hâlâ adı «Sultan Sencer»in adıyla beraber anılan büyük ve kıymetli kasideci «Enverî»yi, «Doğan Şah»ın nedimi «Ezrakî»yi, Arabça ve Farsça kasîdeleri ile çok tanınmış «Abdü'l-Vâsi' Cebelî»yi, sonra «Katrân-ı Tebrizî, Hâkanî-i Şirvânî, Esir-i Ahsiktî, İmam Fahrüddîn Mesûdî, Mahmud Sâyi'-i Hervî, Ruhi'l-Velvâci, Kûşeki-i Kaynî, Ebû Hanife-i İskâfî» gibi pek kıymetli üstadları yine bu asırlarda Gazneli ailesinin meddahı olan «Ebu'l-Ferec-i Rûnî, Mesud Sa'd Selmân, Sinâî-i Gaznevî»yi Sencer'den sonra da «Zahîr-i Faryâbî, Serâcî-i Belhî, Feridüddin Attâr, Müeyyidü'n-Nısfî, Nizâmî-i Gencevî, Cemal-i İsfahânî» gibi cidden büyük şâirleri sayabiliriz. Mühim bir kısmı ırken de «Türk» olan bu şâirler, Selçuklu saraylarında, onların teşvik ve iltifatlarına erişerek

yetişmişlerdir ki, artık bu izahâttan ve bu şerefli isimlerden sonra, Selçukluların İran edebiyatına ne büyük hizmet ettikleri anlaşılmıştır sanırız. Bütün bunlara ilâve olarak «Baba Tâhir Uryân» gibi mahallî lehçe ile yazan bir çok san'atkârları, «Menâkıbü'ş -Şüerâ» yazarı «Ebû Tâhir Hâtunî» gibi edebiyat müelliflerini, «Mehestî-i Gencevî» gibi şiir ile meşhur kadınları ve edebî kaidelere âid birtakım eser sahiblerini de zikredebiliriz.

Selçuklular devrinde yetişen bu yüzlerce şâirin büyük bir kısmı sonradan unutulmuş, içlerinden eserleri ebediyete nâmzed olanlar asırların tenkidi ile yavaş yavaş diğerlerinden ayrılmıştır. İran edebiyatının Selçuklular devrinde nasıl parlak bir gelişmeye eriştiğini, takib ettiği tekâmülün umûmî hatlarıyla da göstererek iddiamızı ispat etmek için, hal tercümelerine girişmeyerek, yalnız, başlıca şiir nevilerinin ilerleyişi hakkında gâyet kısa izahat verelim: Millî İran destanını ihyâ eden büyük **«Firdevsî»**den sonra artık o vâdide yeni ve yüksek bir şey yaratmak imkânsızdı. Böyle olunca onun çok sayıda takibcileri arasında «Destanî=Epique» şiirler yazan hiç bir dehâya tesadüf edilmemesini pek tabiî görmelidir.

Selçuklular devrinde o devrin icablarına göre bir taraftan kasideciliğin ve mesnevî tarzında âşıkane hikâyelerin diğer taraftan da felsefî sûfîyâne mâhiyette şiirlerin geliştiğini görüyoruz. Sâmânî ve Gazneliler devrindeki mühim kasidecileri takibeden Selçuklu devri kasidecilerinden **«Enverî»** hayallerinin genişliği ve sözlerinin ihtişamı ile, neslen de Türk olan **«Emir Muizzî»** ifadesindeki kudret ve zarafetle, hayatını mahbeste geçiren **«Mesud sa'd Selman»** mersiyeyi andıran tesirli **«Habsiyât»**ıyle, **«Hakanî»** edasındaki samimiyet ve şehametle, **«Katrân»** tabiât tasvirlerindeki maharetiyle, nevilerinde cidden tek sayılacak birer üstad idiler. **«Hüsrev ü Şirin»**, **«Yusuf ve Zeliha»** gibi zarif aşk hikâyeleri yazan **«Nizamî»**, bu vâdide kendinden evvel ve sonra gelenlerin hepsine tercih edilebilecek bir san'at dehâsıdır. Büyük sûfî ve büyük şâir, **«Ebû Said Ebü'l-Hayr»** ile başlayan sûfîyâne şiirler, **«Hakîm Senâî»** ve **«Ferîdüddin Attâr»** ile azçok ta'limi bir mahiyet almakla beraber, bu iki büyük üstad, tasavvuf edebiyatının âdeta kurucularından sayılır. Esâsen Fâtımî dâîlerinden olup o devre âid pek mühim bir de **«Sefernâme»** yazan **«Hakîm Nâsır Hüsrev-i Alevî»**, şiirlerinde aşırı şiî fikirleri ile sûfîyâne düşünceleri ve felsefî telâkkileri karıştırıp kaynaştırmış pek mühim bir simâdır ki dîvanından başka **«Ruşenâî-nâme»**, **«Saadet-nâme»** gibi bir takım

mesneviler de yazmıştır. Maddeye düşkünlükten doğan karamsar ve zevkperest telâkkileri «Rubâî» tarzında ve harikulâde bir kudretle yazan **«Ömer Hayyam»** da bu devrin en belirgin bir siması sayılabilir. Selçuklular devrindeki fikrî hayat hakkında verdiğimiz bu izahat ile tamamlanacak olursa, Acem edebiyâtının bu devirde ne gibi maddî ve mânevî âmiller tesiri ile böyle bir tekâmül akışı takib ettiği daha iyi anlaşılır.

7. Selçuklu Mimârisi

Selçuklular devrinden kalabilen san'at eserleri ve bilhassa bu san'atın en yüksek tecellisi olan mi'mârî verimleri oldukça sınırlıdır; fakat bu sınırlı eserler vâsıtasıyla da, Türk ruhunun bu sâhadaki tecellisini görmek yine mümkün olabiliyor. Türklerin göstердikleri san'atkârca mahâret ve husûsiyet, eski devirlerden beri çok çeşidli te'sirler altında türlü değişmelere uğramış olan «tezyinat» (süsleyicilik)dan daha fazla, mîmârîde göze çarpar.

Türkler, bilhassa bu hususta, zabtettikleri memleketlerin vâsıtalarını kullanmakla berâber, kendi millî an'anelerini de san'at eserlerinde çok canlı olarak belirtmişlerdir. Meselâ üzerindeki kûfî yazı ile yazılmış kitâbeler dolayısıyle Türklere âid olduğu daha kesin surette anlaşılan «Radgân»daki bir kule -ki M. XI. yüzyıl başlarında türbe olarak yapılmıştır- daha ilk bakışta insana «Tuğlaya geçirilmiş bir çadır» te'sirini vermektedir. Bu kule, kumaş etekleri, çadır tepesi, saçak süsleri ve taklid ederek yapılmış girinti ve çıkıntılarıyla o kadar çadıra benzer ki, steplerden gelen Türk dehâsının «nesc» (dokuma) ile «mi'mârî»yi birbirleriyle bu kadar san'atkârca ve husûsî bir surette karıştırıb birleştirebilmesi cidden hayret vericidir. Türklerin «nesc» (dokuma) san'atındaki hârikaları pek tabii görülebilir; fakat, bunun, meselâ bu kule gibi yüksek bir mi'mârî âbidesi vücûde getirilebilmesi için, Türklerin zengin hayâli, ve yaratıcı ruhu lâzımdır. İşte bu nevi yüksek âbideler vücûde getirmek, her devirde görebileceğimiz gibi, Türklerin ruh samîmiyetlerinde var olan derunî bir temâyül, büyük bir husûsiyetdir ki, Türkler millî kuvvetlerine tamamiyle mâlik oldukları şa'şalı devirlerde herşeyden evvel bunu tatmin etmeğe çalışmışlar, vücûde getirdikleri eserlerde, başlıca ecnebî san'at unsurlarını kendi millî ruhlarıyla yoğurarak yeni bir şekil ortaya koymuşlardır. İşte yine Selçuklular devrine âid olan «Tus»daki «İmam Gazâlî» türbesi, bu hususta bize bir misal olabilir. Duvarların bir takım «Piliyâye» ve hücrelerle silsile hâlinde oluşu kısmen Yu-

nan mi'mârî san'atına -ki buna «Sâsânîler» zamanında rastlıyoruz- ve kısmen de şüphesiz daha eski an'anelere dayanır. Burada araya sokulan bir tabl yardımı ile mikab (küp) şeklindeki bir binânın üstüne oturtulan kubbedeki açıklık ve san'at, fâtih bir milletin ruhundan çıktığını büyük bir kudretle göstermektedir.

Daha sonraki zamanlara aid olub Acem unsurlarının kuvvetle görüldüğü aynı tarzda âbideler bu eserlerle mukayese edilirse -meselâ İlhanlılardan «Olcaytu Hudâbende»nin türbesi gibi- görülür ki yükseklik nispetleri ve karışık tenâsüblerle, daha zengin taksimat Acem tesiri altındaki bu san'at eserini evvelkinden âdeta tamamiyle ayırmaktadır. Bunun gibi **«Timurleng»** devrine aid olan **«Semerkand»**daki **«Şah Zende»** türbesi Moğol «fantastik»i ile Hindlilerin san'at tarzının Türk san'atına katılmasını, kubbelerindeki yüksekliği ve süslerindeki o büyük bolluğu ile gösterir. Bununla beraber Moğol ve Hind san'atındaki tarz, incelik ve zarafetine rağmen, her cereyanı içine çekib temsil etmeğe istidadlı olan Türklerin orijinal kuvveti her âbideyi ayrı ayrı tetkik edince derhal göze çarpar: Meselâ «Semerkand»daki **«Kör Emîr»**de olduğu gibi. Bu san'at tarzı Selçuk istilâsı sayesinde batıya doğru gelerek, Mısır Türk hükümdarları ve Selçuklu saltanatı kalıntıları vasıtasıyla Orta-Asya'dan «Horasan, İran, Ermenistan, Elcezire, Anadolu ve Suriye» sâhalarına yayılmıştır. Câmilere gelince, Arablar, Suriye ve Mısır'da Akdeniz san'atının esas unsurları ve sütunlarıyle ibâdethanelerini bina ettikleri gibi, Acemler de İran'daki sarayları yazlık ve kışlık eyvanları ile İslâmiyet için ibâdetgâh olarak kabul etmişlerdi. Türkler burada bir mihver etrafında iki veya dört hâli ihtivâ eden geniş dört köşeli avlu taksimâtını san'atlarına sokmuşlardır.

Acem-Selçuklu zamanına aid İsfahan'daki **«Mescid-i Cuma»** ile veya Meşhed'deki **«İmam Rıza»** Türbesi ile mukayese edecek olursak, diğer sahalarda olduğu gibi burada da fâtih Türklerin benimsedikleri san'at şeklini kendi ruhlarına ne suretle uydurduklarını ve ona ne suretle âbidevî bir şekil verdiklerini açıkça anlarız. Bu son binâda her iki taraftaki kulelerden başka diğer kulelerle cebhe köşelerindeki kubbeler üzerinde bilhassa pek çok çalışıldığı, ve Çinlilere kıvrıntılı ve renkli çiçek şekilleri nakşedilerek Acem ruhuna uymak üzere kuvvetle resim san'atına geçildiği görülmektedir. Türkler her yeni memlekete girdikleri zaman aynı şey tekrarlandı. O memlekette mevcud san'atı maharetle işleyerek kendi ruhlarını o

san'ata kuvvetlice hâk ettiler. Bundan başka Türkler vücûda getirdikleri teşkilât sâyesinde, zabtettikleri yerlerle komşu memleketlerden bilhassa san'atkârlar getirterek, bunların birlikte getirdikleri yabancı san'atı, büyük millî san'atkâr şahsiyetler maarifetiyle kendi millî san'atları haline getirdiler. Bunu Türk san'atı tarihinin sonraki devirlerinde de açıklıkla görmek kabildir.

2

TÜRK LİSAN VE EDEBİYÂTI

8. Oğuz Lehçesinin Yayılması ve Gelişmesi

Yukarıda H. IV.-V. yüzyıllarda Türk lehçelerinin dağılışı hakkında bilgi verirken, «Oğuzca» hakkında da izahat vermiştik (Dokuzuncu bölüm, 2. ve 3. paragraf). Pek eski bir yazı dili olup diğer Türk lehçelerinin en hafif ve akıcısı sayılan «Oğuz lehçesi» daha H. V. yüzyıl içinde, «Seyhun» havalisinden başlayarak Oğuzların dağıldıkları çeşitli sâhalarda, Mâverâünnehir, İran, Horasan, Irak, Azerbaycan, Anadolu, Kuzey Suriye»de yayıldı. Oğuzlar daha İslâmiyetten evvelki devirlerden beri İranlılarla ve bilhassa «Soğd» ahâlisi ile çok fazla karıştıklarından, bir takım hâlis Türkçe kelimeleri bırakarak yerine İranî kelimeler almışlardı. Lâkin İran'da hâkimiyetleri sırasında, karşılığında, Fârisî lisanına da birçok Türkçe kelimeler verdiler. Selçukluların ve diğer Türk sülâlelerinin hâkimiyeti sırasında, bilhassa devlet teşkilâtına, askerliğe, hattâ birtakım yemek isimlerine varıncaya kadar birçok Türkçe kelimeler Fârisî lisanına çok miktarda karışmıştır. Sonradan «Anadolu» ve «Âzerî» edebî lehçelerini vücûde getiren eski Oğuzca V. yüzyılda henüz Doğu lehçeleriyle bâzı benzeyiş noktalarını muhafaza ettiği gibi, «Kıpçak-Kuman, Peçenek, Bulgar» Türkçelerinin o zamanki birçok şekilleriyle de büyük yakınlığı vardı. Türk muhâceretlerinin o zamanki bir husûsiyeti de lisanın gelişmesi üzerinde şiddetle te'sirli oluyordu. Meselâ, yukarıda saydığımız yerlere gelen Türkler sâde «Oğuzlar»dan mürekkeb olmayıp onların arasında Türklerin sâir «etnik» şubelerine mensub kitleler de vardı. Sonra bunlar geldikleri bâzı sâhalarda, daha ken-

dilerinden evvel gelip yerleşmiş, bâzı Türk kitlelerine tesâdüf ederek onlarla karıştılar. Meselâ İran içinde «Kalaç»lara Irak ve Azerbaycan'da «Oğuzlar»a, «Erran»da ise «Kıpçaklar»a rastgelmişlerdi. İşte bu görüş açısından, Türk lisanının umûmî gelişmesini takib ederken, tarihin kaydedebildiği bu gibi «Etnik» karışmaları dâima büyük ehemmiyetle göz önünde bulundurmak lâzımdır.

9. Selçuklular Devrinde Türkçenin Ehemmiyeti ve «Divanü Lûgati't-Türk»

Karahanlılar'da olduğu gibi Selçuklular'da da «Türkçe» saray ve ordu diliydi. Lâkin, islâm medeniyetinin kuvvetli ve temsil edici te'siri altında, esasen büyük birer ilim ve san'at lisanı hâlini alan Arabça ve Farsça, millî lisanı tamamiyle hükmü altına alıyordu. Edebî ve ilmî eserler bu dillerle yazıldığı gibi, devletin resmî muâmele ve yazışmalarında millî lisan hâkim olamıyordu. «Kâşgar» hakanları, Türk medeniyetinin eski bir mâziye mâlik bulunduğu sahalarda yaşadıkları için, Türkçenin oradaki mevkii kuvvetliydi. Halbuki o kadar kuvvetli medenî an'anelere mâlik olmayan ve göçebe hayâtından henüz pek yeni çıkan ilk Selçuklu sultanları, islâm harsının çok kuvvetli bulunduğu yabancı sahalarda devlet kurmuşlardı. Bununla beraber, Selçuklu istilâsı üzerine artık doğrudan doğruya Türk hâkimiyeti altına giren islâm âleminde Türkçenin birden bire pek mühim bir mevki' aldığı ve kıymet kazandığı, «Mahmud Kâsgarî»nin 466'da «Bağdad»da tamamladığı «Divanü Lûgati't-Türk» isimli eseri sayesinde tamamiyle anlaşılıyor. Esasen Kâşgarlı bir Türk olan ve yıllarca muhtelif Türk şubeleri arasında dolaşarak Türk lehçelerini etrafıyle öğrenen «Mahmûd» pek fasîh bir Arabça ile yazdığı kitabının önsözünde, Türk milleti hakkında birçok medhlerde bulunduktan sonra, Türkçenin herkes için öğrenilmesi lüzûmundan ve kitabını bu maksadla yazdığından bahsediyor. V. yüzyıl Türkleri hakkında doğrudan doğruya müşâhadeye ve şahsî bilgiye dayalı olarak yazılan bu biricik eser, sadece bir «Lûgat» değil, Türk târih ve coğrafyasına, esâtirine, etnoğrafyasına, halk edebiyâtına ve filolojisine âid çok zengin bir bilgi hazinesidir. Yazar önsözünde, «Kitab-ı Cevâhirü'n-Nahv fi Lûgati't-Türk» adıyla diğer bir eser yazdığından bahsediyorsa da, yazık ki bu eser hâlâ meydanda yoktur. İslâm âleminde Türk nüfûzunun çoğalarak Türk filolojisine âid tetkiklerin nasıl çoğaldığını aşağıda göreceğiz. İşte «Mahmûd Kâşgarî»nin eserinden başka, o devirdeki Oğuz lehçesi hakkında bizi doğrudan doğruya aydınlatabilecek kaynak

yoktur. Bilhassa VI. yüzyıldan başlayarak Oğuz lehçesi ile de islâmî eserler yazıldığı muhakkak olmakla berâber, onlardan hiçbiri zamanımıza kadar gelememiştir. Selçuklu hâkimiyetinin, Türkçenin gelişmesi ve yayılması hususunda fevkalâde tesirli olması, vesikaların sınırlı bulunmasına rağmen pek kolay tatmin olunabilir.

10. Bedreddin Kavvâmî'nin Türkçe Bir Rubâîsi

VI. yüzyıldaki Selçuklu şâirleri arasında Türkçe şiir yazmış olarak «Bedreddin Kavvâmî»yi gösterebiliriz: Hârizm'de yazılmış eski bir mecmuada bunun bir rubâî'sine tesâdüf ettik ki birinci mısra'ı Arabca, ikincisi Farsça, ikinci beyit ise Türkçe'dir. O devirde rubâî tarzının yayılmasını, hem Arab, hem Fars lisâniyle şiirler yazdığını, bütün bu şiirlerde Türklerden ve Türk güzellerinden bahsedildiğini -meselâ «Zafer-i Hemedânî»nin Türk köleleri vasfında «Melikşâh»a verdiği kasîde gibi- düşünürsek, bu «rubâî»nin de Türk saraylarında hoşa gitmek için «Bedrettin Kavvâmî-i Râzî» tarafından yazıldığını kabul edebiliriz. «Avfî»nin Irak havâlisinde yetişen «Sencer» devri şâirleri sırasında zikrettiği bu şâir, Selçuklu ümerâsından «Kavvamü'l-Mülk Tuğraî»nin meddahı olduğu cihetle «Kavvâmî» mahlasını almıştı. «Kutadgu Bilig» ve «Atabetü'l-Hakâyık»dan sonra, aşağıda göreceğimiz gibi Hârizm'de Türkçe öğretim dili mâhiyetini kazandığı bir sırada -belki de aslen «Rey» Oğuzlarından olan- «Kavvâmî»nin böyle şey yazmış olması, ihtimalden uzak değildir. Esasen, elimizdeki rübâî'nin dili de VI. yüzyıla âid olmasına aslâ mânî' değildir. Çok daha sonraki devirlerde yalnız Farsça değil Türkçe yazmakla da tanılan birtakım şâirlerin Farsça tezkirelerde de sâdece «Acem şâiri» olarak zikredildiklerini düşünürsek, bu iddiamızı daha kuvvetle ileri sürebiliriz.

11. Halk Edebî An'anelerinin Devâmı: «Köroğlu ve Dede Korkud»

Selçuklu hükümdarlarının devamlı olarak batı sınırlarına sevk ettikleri Oğuz göçebeleri, kendileri ile berâber eski edebî an'anelerini, halk edebiyatlarını, «Ozan»larını ve «Kopuzcular»ını da götürüyorlardı. «Tuğrul»un halîfe kızıyle izdivâcı merâsimini tasvir eden tarihçi «Ebü'l-Ferec» Türklerin bir oturup bir kalkmak suretiyle bir nevi raks edişlerini ta'rif eylemektedir; şüphesiz bu gibi millî rakslarla berâber Türkler millî türkü ve deshânlarını da söylemişler, ozanlar ve kopuzcular da bu büyük me-

rasime iştirak eylemişlerdir. Oğuzların, o zaman, medenî seviye itibariyle «Kâşgar» havâlisi Türklerinden daha aşağı olmamakla berâber, millî an'anelerini onlardan daha çok muhafaza etmiş olduklarını «Barthold» da söylüyor. İşte bedi'î ve cengâverâne hislerini «ozan»ların kopuzlarla terennüm ettikleri eski halk destânlarından, canlı Oğuz rivâyetlerinden alan bu göçebelerle birlikte, «Köroğlu» menkıbesi gibi eski millî destân parçalarının «Azerbaycan» ve «Anadolu» sahalarına geldiğini ve yüzyıllarca yaşadığını görüyoruz (Üçüncü bölüm, 12. paragraf). Tıpkı bunun gibi, meselâ «Dede Korkud» an'aneleri de bu büyük göçlerle berâber batıya doğru yayılıyordu. Çok zengin ve kuvvetli halk edebiyâtımızın «Ermeni» ve «Gürcü» halk edebiyatları üzerine ilk te'sirleri de herhalde bu devirlerde başlamış olmalıdır. Böyle olmakla berâber bütün bu eski edebî an'aneler, çevrenin te'siri ile bâzı dış değişmelere uğruyor, zamâna ve çevreye uymak mecburiyetinde kalıyordu. Moğol istilâsını tâkibeden muhâceretler neticesinde bu an'anelerin daha kuvvetlendiğini göreceğiz. Bu devirde gelişen başlıca büyük «Edebî nevi'» olarak, Türkler arasındaki sûfiyâne cereyanların eski halk edebiyâtı unsurlarıyle kaynaşmasından doğan «Tasavvufî Halk Şiiri»ni gösterebiliriz.

3

TASAVVUFÎ HALK ŞİİRİNİN BAŞLANGICI

12. Türkistan'da Sûfîliğin Yayılması; İlk Türk Sûfîleri

Türkler için hiç yabancı bir saha olmayan «Horasan», sûfîlik cereyanının da başlıca merkezlerinden biriydi; bunun için «Mâverâünnehir» islâmlaştıktan sonra, bu cereyânın, islâmiyetin evvelce takibettiği yollardan «Türkistan»a gireceği gayet tabii idi ve öyle de oldu. «Hemedan, Nişâpûr, Merv» nasıl III. yüzyılda sûfîlerle doldu ise, IV. yüzyılda «Buhârâ»da «Fergana»da da şeyhler çoğaldı; hattâ «Fergana» Türkleri kendi şeyhlerine «Bâb» adını veriyorlardı. Esâsen, eskiden Horasan'a gelmiş olan Türklerden de «Mehmed Ma'şûk Tûsî», «Emîr Ali Abû» gibi bâzı tanınmış sûfiler yetişmişti. İşte bu gibi âmiller te'siri ile, Türkler arasında sûfilik cereyânı sür'atle yayılıyor, «Buhârâ, Semerkand, Kâşgar» gibi büyük islâm merkezlerinden, birçok fedâkâr dervişlerin göçebe Türkler arasına yayıldıkları ve yeni akideler, mefkûreler götürdükleri görülüyordu. Kendilerine ilâhîler, şiirler okuyan, Allah rızası için iyilikte bulunan, dâima müdhiş cehennem azabları ile korkutan bu dervişleri, saf Türkler, eskiden dinî bir kudsiyet verdikleri «Ozan»lara benzeterek hararetle kabul ediyorlar, dediklerine kolayca inanıyorlardı.

Bu suretle, islâmiyeti kabul eden Türkler arasında, eski ozan'ların yerine «Ata» veya «Bâb» unvanlı bir takım dervişler kaim olmuştu. An'aneye göre, eshâbtan olarak gösterilen «Arslan Bâb» ile islâmî menkıbeye göre, islâmiyeti anlamak maksadıyla Ceziretü'l-Arab'a kadar gelerek gûyâ «Ebû Bekir» ile görüşen ve o suretle islâmiyeti kabul eden «Ozanlar Pîri» meşhur «Korkut Ata», «Çoban Ata» vb... İşte bunlardan kalmış birer hâtırayı yaşatıyor. Fakat, bu ilk Türk sûfîlerinin en tanınmışı kendi nâmına izafetle «Yesevîye» unvanlı bir tarikat kurarak hâtırası «Orta-Asya», «Azerbaycan», «Anadolu», «Volga» Türkleri arasında yüzyıllarca yaşayan «Hoca Ahmed Yesevî»dir[17].

13. Hoca Ahmed Yesevî ve İlk Türk Tarikatı

«Yesi : Türkistan» şehrinde büyüyüb yaşadığı cihetle «Yesevî» lâkabı ile tanınan bu pek mühim Türk sûfîsi, o sıralarda «Mâverâünnehr»in pek büyük ve kuvvetli bir din merkezi sayabileceğimiz «Buhârâ» medreselerinde okuduktan sonra, meşhur «Şeyh Yusuf Hemedânî» (440-535)ye intisab etmiş ve hattâ onun üçüncü halîfesi olmuştu. «Ahmed Yesevî» sonradan «Yesi» şehrine dönerek «Yesevîlik» tarikatini kurdu. Etrafına kolayca binlerce mürid topladı; umûmî vaziyet de buna pek müsâid bulunuyordu. «Melikşah»dan sonra «Mâverâünnehr» ve «Horasan»ı aynı hâkimiyet altında birleştirmeğe muvaffak olan «Sultan Sencer» ölmüş, Hârizmşâhların devleti Selçuklulardan sonra büyük ve kuvvetli bir islâm imparatorluğu olmak isti'dâdını göstermişti; işte tam bu sırada «Doğu Türkistan»da «Kolça» civârında ve «Yedi-Su» havâlisinde epeyce kuvvetli bir islâmlaşma hareketi gelişiyordu. Şeyhlerin ve tekkelerin pek çoğaldığı bu esnâda «Hoca Ahmed Yesevî», «Sır-Deryâ» havâlisinde, «Taşkend» mülhakatın-

(17) Prof. Fuad Köprülü'nün Ahmed Yesevî ve kurduğu tarikatı hususunda en son görüşleri için bk. **Ahmed Yesevî** md. **İslâm Ansiklopedisi**, I, 212. Buradan faydalanılarak **İlk Mutasavvıflar** (3. basım, Ankara 1976)'ın s. 116-117'deki 52 numaralı nota yaptığımız ilâvede de bu hususa işâret edilmiştir.

da, kuzey bozkırlarında pek büyük bir şöhret kazandı; etrâfına islâmiyete yeni fakat çok kuvvetli ve çok samimî bağlarla bağlanmış saf Türkleri topladı. Bundan dolayı, Arab ve Acem lisan ve edebiyatlarına olan derin vukûfu ile berâber, çevresine te'sirli bir şekilde hitab edebilmek için sâde Türk dili ile birçok manzumeler vücûde getirdi; «Âdâb-ı Sulûk»ı Türklere anlatmak için yine Türklerin halk edebiyâtından alınmış, eski basit şekillerle, ahlâkî ve tasavvufî «Hikmet»ler yazdı.

Sonradan **«Haydariye», «Bektâşiye», «Nakşıbendiye»** gibi üç büyük ve kuvvetli Türk tarikatının esaslarını da doğuran **«Yesevîlik»** Türkler arasında bir Türk sûfîsi tarafından kurulan ilk tarikat olmak bakımından bilhassa mühimdir. Zikir tarzında ve diğer bâzı âyin ve an'anelerinde eski Türk **«Paganizm»**inin çok açık izleri görülen ve hâlâ bugün bile Türkistan'da ve **«Seyhun»** bozkırları halkı arasında tesir ve ehemmiyetini kaybetmeyen «Yesevîlik» «Hoca Ahmed»in ölümünden (H.562) sonra henüz daha yarım asır geçmeden «Hârizm» sâhasına ve oradan kuzey batıya doğru **«Kıpçak»** havâlisine, hattâ bununla da kalmayarak Mâveraünnehir, Horasan, Azerbaycan, Anadolu mıntıkalarına yayılmıştır. Daha sonra Orta-Asya Türkleri arasında **«Nakşıbendîlik»** pek kuvvetle yayıldıktan sonra Yesevîlik te'siri biraz azalmış, daha fazla Seyhun mıntıkası ile **«Kırgız-Kazak»** bozkırlarına münhasır kalmış gibidir. «Yeseviye» tarikatı ile muhtelif şubelerinin yayıldığı geniş sahalarda «Ahmed Yesevî» hakkında bir çok menkıbeler yayılmışsa da bu büyük sûfi hakkında tarihî bilgi yazık ki çok sınırlıdır.

14. Divân-ı Hikmet Hangi Lehçe İle Yazılmıştır?

«Hoca Ahmed Yesevî»nin olduğu ileri sürülen birçok «Hikmet»ler sonradan divân şeklinde toplanarak, «Divân-ı Hikmet» vücûde geldi. Böyle olmakla berâber, eskiden beri halk arasında pek çok okunduğu için, «Divân-ı Hikmet»in eski ve itimad edilebilir bir nüshası bize kadar gelememiştir. Hâlen sonraki devirlerde istinsah edilmiş birçok yazmalarına ve çok sayıda Taşkend, Kazan, İstanbul baskılarına tesadüf edilen bu eserde, «Ahmed Yesevî»den başka, o tarzda «Hikmet : İlâhî»ler yazan -muhtelif yüzyıllara mensub- birçok tâkibçilerinin şiirleri de mevcûddur. Nüshalarını kopya eden kâtiplerin elinde «Yesevî»nin dili devamlı değişmelere uğradığı için, bu nüshalar filoloji noktasından aslâ itimada lâyık olmamakla berâber, edebiyat tarihi bakımından bize «Ahmed Yesevî»nin şahsiyeti ve san'atı hakkında kâfi bir fikir verebilir. Bundan dolayı asıl eski «Divân-ı Hikmet»in hangi Türk lehçesiyle yazıldığını tâyin etmek için VI. yüzyılda edebî Türk lehçelerinin coğrafî dağılışını tespit ederek «Ahmed Yesevî»nin doğduğu ve en çok yaşadığı sâhanın lehçesini ve orada hâkim olan «hars» akımlarını anlamak icab eder. Bu hususta ki uzun araştırmalarımıza göre, «Ahmed Yesevî»nin lehçesini, «Kutadgu Bilig» lehçesinden hemen hemen farksız, yâni, edebî «Hâkâniye Türkçesi» sayabiliriz. Aradaki zaman farkı, o müddet içinde islâmî Arab ve Acem te'sirlerinin şüphesiz artması ve tarihî-etnolojik bâzı âmiller dolayısıyle lehçede bir takım küçük farklar meydana getirmiş olabilirse de, bütün bunlar o kadar ehemmiyetli sayılamaz.

15. Eser ve San'atkâr

Divân-ı Hikmet'deki parçalar, mevzû bakımından çok basit ve sınırlıdır: Dervişliğin ve dervişlerin faziletlerinden bahseden medhiyeler, sonunda dinî-ahlâkî neticeler çıkarılmış meşhûr islâm menkıbeleri, Peygamber'in hayatına ve mûcizelerine âid birtakım parçalar, dünya hâlinden şikâyet ve kıyâmet günlerinin yakınlaştığını hatırlatmak maksadıyle yazılmış zâhidce şikâyetler, Cennet ve bilhassa Cehennem ahvâlinden bahseden destanlar... İslâmiyetin Türkler arasında henüz yeni yayılmağa başladığı zamanlarda, bir sûfî tarafından halk arasında «dinî-Sûfiyâne» propaganda maksadıyla yazılmış bir eserin mevzûu, elbette başka türlü olamazdı. Esasen «Ahmed Yesevî» ruhunun samîmiyetinden kopup gelen derin feryâdları zabt ve tespit ederek, onların «Şeriat âdabı» ile uzlaşıp uzlaşamayacağını düşünmeyen öyle geniş ve serbest fikirli «Panteist»lerden değildir. O, sâdece, hitâb ettiği topluluğun seviyesine göre basit menkıbeler söyleyerek, şer'i ve ahlâkî bâzı esâsları öğüdleyici birer emir ve birer hikmet şeklinde bildirerek, onları çok müdhiş cehennem sahneleri ile korkutmağa çalışmıştır. Bu bakımdan «Divân-ı Hikmet» derin ve şâirâne bir tasavvuf eseri olmaktan ziyâde, dinî ve ahlâkî öğüdlerden, menkıbe ve hikâyelerden, tarikat usûl ve âdâbına âid bir yığın «Ta'limî : öğretici» manzûmelerden meydana gelmiş basit bir eser, «Ahmed Yesevî» de sûfîlik fikirleriyle meşbû, fakat hakiki şâirlik kabiliyetinden ve lirizm'den mahrum kuru bir «ahlâkçı»dır.

«Ahmed Yesevî» manzûmelerinin çoğunu Orta-Asya'da halk arasında pek ziyâde sevilen ve halk edebiyâtında da çok kullanılan ((4+3=7) ve (4+4+4=12) hecelilerle yazmış kâfiye hu-

susunda da eski halk an'anesine uyarak «yarım kafiye» ve «redif» kullanmıştır. Biraz yeknesak, haşin, fakat «orijinal» bir ahengi ihtivâ eden bu sınırlı vezin kalıbları, onun elinde hiçbir husûsiyet göstermez; seçtiği vezinlerde bile o devrin müşterek zevkine uyarak, şahsî yeniliklerden çekinen bu şâir, nazım şekli bakımından da «Dört mısra'dan meydana gelen ve yalnız dördüncü mısra'ları aralarında kafiyeli muhtelif kıt'aların» vücûde getirdiği «destan» tarzını kullanmıştır. Bu destanlarda her kıt'a sonundaki mısra'ların ya aynen veya kafiye itibariyle tekerrürü, onların tek olarak okunmaktan ziyâde, belki de dinî toplantılarda umumî surette okunmak üzere yazıldığını göstermektedir. «Divân-ı Hikmet» bu bakımdan da eski halk edebiyâtı verimlerinden ayrılmıyor.

16. Yesevî Te'sirleri

San'at ve güzellik endîşesine tamâmiyle yabancı ve «lirizm»den hemen tamâmiyle mahrum olan, şiiri basit bir telkin vâsıtası sayan «Hoca Ahmed Yesevî»nin eseri, ileride göreceğimiz gibi, muhtelif Türk memleketlerinde -meselâ, Orta-Asya, Hârizm, Anadolu sahalarında- sür'atle yayılarak bir çok taklitçiler ve takipçiler yetiştirmiş, bütün Türk edebiyâtında yeni bir «Tasavvufî Halk Şiiri» devri açmıştır. Anadolu'da -muhtelif âmiller tesiriyle- bu «tasavvufî halk şiiri»nin «Ahmed Yesevî»ninkinden büsbütün farklı bir gelişmeye erişmiş olarak müstakil ve belirli bir «şahsiyet» kazandığını aşağıda söyleyip açıklayacağız. Lâkin, diğer taraftan Orta-Asya, Hârizm ve Volga sâhalarında «Yesevî» eserlerinin sekiz yüzyıldanberi kuvvetle yaşadığı ve oralarda yetişen yüzlerce takibçinin ilham şekli bakımından o te'sirden aslâ ayrılmadıklarını görüyoruz.

«Dahilî» yâni «Bedîi» bir kıymete mâlik olmayan «Divân-ı Hikmet»in bu «dış» yâni «tarihî» te'sirini anlamak için, bütün bu sâhaların sekiz yüzyıllık kültür gelişmesini hiç olmazsa en umûmî çizgileriyle bilmek lâzımdır. Her halde İslâmiyetten evvelki halk edebiyâtı ile çok büyük bir alâkası olduğu için daha ilk gelişme zamanında halkın rağbetini kazanan bu edebiyat, yalnız basit tasavvuf esaslarının değil, hattâ ilk zamanlarda İslâmiyetin bile göçebe Türkler arasında yerleşip, kuvvetlenmesine yardım etmiş, buna karşılık da Türkler arasında sûfîyâne duyguların ve tarikatlerin gelişmesi, bu edebiyâtın yüzyıllarca halk arasında yaşamasına sebeb olmuştur. Bu basit halkın şiir tarzı ve bunu doğuran kuvvetli sûfilik cereyanları, Anadolu'da daha geniş ve

serbest bir şekil alarak birer «Zühd ü Takvâ sistemi» şeklinden İlâhî bir aşk felsefesi tarzına döküldü. Böylece Arablarda ve Acemlerde örneklerine tesadüf edilemiyecek tamamiyle millî ve orijinal yüksek bir «San'at nev'i» yarattı. San'atkâr olmak bakımından kıymeti ne kadar az olursa olsun, bu büyük san'at tarzının başlangıcında «Ahmed Yesevî»nin mevki'i çok açıktır.

Hoca Ahmed Yesevî'nin «Hikmet»lerinde başlıca iki esas unsur göze çarpar: İslâm yâni dinî-sûfîyâne unsurla, millî yâni eski halk edebiyâtından alınan unsur. Birincisi, mevzuda daha kuvvetli olduğu halde, ikincisi bilhassa şekil ve vezinde daha belirlidir. İslâmiyet dâiresine henüz yeni giren «Sır-Derya» Türkleri şeklen kendilerine hiç yabancı gelmeyen bu esere tabiatiyle, büyük kıymet veriyorlardı; mevzu da kendilerini pekçok alâkadar ettiği için bu eser az zamanda halk arasında hemen hemen kudsî bir mâhiyet aldı. Bununla beraber bu hususta en mühim âmil, «Hoca Ahmed Yesevî»nin aynı zamanda büyük bir tarikat kurucusu olması ve tarikatının süratle pek geniş bir sahaya yayılarak yüzyıllarca yaşamasıdır. O tarikate girenler için «Divân-ı Hikmet»i okuyup ezberlemek hattâ kudreti olabilenler için o tarzda şiirler yazmak, âdeta tarikatın değişmez esaslarından sayılıyordu. Zikir meclislerinde okunan «Hikmet»ler öyle basit bir san'at eseri gibi sayılmıyor, ona daha fazla kudsî ve «Âyinî» bir mâhiyet veriliyordu. İşte bu büyük âmile eklenen ikinci bir âmil de, «Divan-ı Hikmet»in yüzyıllarca hükmünü sürdürdüğü coğrafî sahaların sekiz yüzyıldan beri daima aynı hâkim esaslar altında yaşayarak öyle pek belirgin bir fikrî uyanışa erişememiş olmasıdır. Onun yayıp bildirdiği dinî-sûfîyâne gayeler, halk arasında o zamandanberi değişmek şöyle dursun aksine, devamlı olarak daha genişlemiş, daha derinleşmiştir. H. VI. yüzyıldan beri gelen Türk ve Acem şâir ve sûfîleri, kelâmcıları, fıkıhçıları, yeniden yeniye büyük birşey meydana getiremeyerek eski esaslar etrâfında pek mânâsız teferruatla uğraşmışlar, fikir sâhasını genişletecek yerde daraltmışlardır. Moğol istilâsı bir aralık Orta-Asya'nın İslâmî medeniyetine Uzak-Doğu'dan yeni yeni bir takım unsurlar ve müspet telâkkiler getirecek gibi olmuşsa da dinî-sûfîyâne fikirler üzerinde bunun da hemen hemen hiçbir değiştirici te'siri görülmemiş ve en nihâyet **«Timurleng»** ve çocukları zamanında Orta-Asya en parlak medeniyet devresini geçirdikten sonra **«Şeybânî»** hanedânının düşüşünden Rus istilâsına ve şu son ihtilâl senelerine kadar fikrî ve edebî esaslı bir uyanışa ere-

memiş, daha açık bir deyişle, içtimâî muhit devamlı olarak «Ahmed Yesevî»nin eserini hattâ daha hararetle kabul edecek bir gelişme ile karşılanmıştır. «Hoca Ahmed Yesevî»nin eserini teşkil eden unsurlardan diğeri, yâni şekil ve vezinde göze çarpan -halk edebiyâtından alınmış- unsur da içtimâî muhit de tabiatiyle sabit kaldı, yâni zamanın temâyülünden ayrılmadı. Çünkü değişmeye pek az müsait olan halk edebiyâtı, VI. yüzyıldan bugüne kadar hemen hiç değişmediği için «Divân-ı Hikmet» bu bakımdan da halkın zevkinden ayrı düşmedi. Bu te'sirin muhtelif Türk sâhalarında nasıl devâm ettiğini ve nasıl tâkipçiler yetiştirdiğini aşağıda daha iyi göreceğiz.

4

«HÂRİZM»DE TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI

17. Orta-Asya Târihinde Hârizm'in Mevki'i

«Ceyhun»un aşağı mecrâsında verimli bir deltadan ibâret olan bu kıt'a -sonraki ismiyle «Hiyve»- daha çok eski zamanlardanberi, Orta-Asya'nın siyasî ve medenî tarihinde ayrı bir ehemmiyete sahibtir. Daha İslâmiyetten evvel, burada «Ârî» cinsten olan ve İranlılarla ırken yakın bir akrabalıkları bulunan «Hârizmliler» otururlardı, o zamanlardan başlayarak, İslâmiyetten sonra da, bura hükümdarları Hârizmşâh lâkabını taşımışlardır. Hârizmli «el-Birûnî»nin verdiği bilgiye göre, burada İran asıllı eski bir hars vardı ki, M.S. VIII. yüzyıla kadar pek kuvvetli olan bu harsı, Hârizm Zerdüştîleri XI. yüzyıla kadar saklayabildiler. Burada âteş-perest'lerden başka «Melekit» mezhebinde hıristiyanlar da vardı. Eski siyasî birliği muhafaza eden «Hârizm» İslâm istilâsını tâkib eden H. II. yüzyılda siyâseten de parçalandı. «Ürgânc: Cürcaniye»de Hârizmşâhlardan ayrı diğer bir hükümdar sülâlesi daha türedi. Lâkin H. 385'de Ürgânc emiri «Me'mun bin Mehmed» o eski birliği kendi lehine kurarak Hârizmşâhlar lâkabını aldı. «Me'mûn-ı sânî»den sonra «Sultan Mahmud Gaznevî» burayı zabt ederek Hârizmşâhlığı, emîrlerinden «Altuntaş»a verdi. H. 432'de bu sülâlenin düşmesiyle «Cend» emiri «Şâh Melik» bir aralık Hârizmşâh oldu ise de Selçuklular tarafından koğuldu. Nihayet Selçuklular zamanında -ismen onlara bağlı olan- «Kutbüddîn Mehmed» ve oğlu «Atsız» ile en büyük ve mühim Hârizmşâhlar sülâlesi başladı. «Sultan Sencer»in ölümünden sonra başı boş kalan Hârizmşâhlar 590'da «Tuğrul-ı Selçukî»nin «Tekeş» tarafından katli üzerine Selçuklu İmparatorluğu makamına geçmişlerdi. 607'de Mehmed'in «Gürhan»a galebesiyle bu devlet «Kara Hitay»ların tâbiiyetinden kurtularak «Seyhun»un sağ sahilinden «Dicle» havâlisine kadar büyük bir İslâm İmparatorluğu hâlini aldı. Asya tarihinde ilk ve son defa olarak «Hârizm»in böyle bir imparatorluk şeklinde gelişmesi, memleketin iktisadî gelişmesiyle uygun oldu. Onun coğrafî mevkiinin de bir neticesi olan bu iktisadî münâsebetleri siyasî emelleri için bir âlet olarak kullanmak isteyen «Sultan Mehmed Hârizmşâh» nihayet «Cengiz Han»la harbederek imparatorluğun ânî çöküşüne bizzat şâhid olmuştur.

18. Hârizm'de İlmî ve Edebî Gelişme

«Hârizm»i bir Türk memleketi hâline getiren son Hârizmşâhlar devrinde, gerek bu sâhada gerek medeniyetçe buraya bağlı olan, aşağı «Seyhun» şehirlerinde -iktisâdî ilerleme ile uygun olarak- büyük bir ilmî ve edebî gelişmeye şâhid oluyoruz. Anlaşılıyor ki, daha bu sahanın Türkleşmesinden evvel, burada yüksek bir derecede bulunan islâmî hars seviyesi, Türk istilâsından sonra da hiçbir suretle düşmemiş, aksine yükselmiştir. O sırada «Hârizm»in her tarafında medreseler mevcud olduğu gibi, pek kıymetli âlimlerin idâresi altında muntazam tedrisat yapılıyor, Hârizmlilerden cidden büyük âlimler yetişiyordu: Bu devre âid birçok yazar ve kitab isimleri saymamak için sadece «Zemahşerî» ve «Şehristânî» gibi bütün islâm âleminde şöhret kazanmış bâzı tanınmış isimleri vermeği kâfi görüyoruz.

Hârizm'de ayrıca umûmî kütübhânelerin mevcûdiyetini, Arabca ve Farsça divânlar tertib edenlere pek çok rast gelindiğini de ilâve edelim. Hârizm'deki fikrî ilerleyişin derecesini daha iyi anlatabilmek için, bilhassa, tamamiyle «Rasyonalist» bir «Kelâm» mesleği olan «Mu'tezilî» mezhebi'nin burada daha M. XI. yüzyıldan başlayarak geniş çapta yayıldığını ve dinî münâzaraların her türlü taassub ve ifrattan uzak bir itidâl ve müsâmaha ile yapıldığını söylemek bile, kâfi derecede mânâlıdır. Hârizmşâhlar, diğer bütün islâm hükümdarlarını taklid ederek, âlimlere büyük hürmet ve riâyet gösteriyorlar, maddî yardımlarda bulunuyorlardı. «Celâleddin Hârizmşâh»ın sonradan «Tebrîz»de bir ramazan esnasında otuz gün muntazaman huzur dersleri tertib ettirmesi, «Tür-

kân Hâtun»un güzel yazı yazması gibi birtakım hâdiseler, bizzat Hârizmşâhlar ailesinin de fikren yüksek bir seviyede olduklarına delildir. Hakikatte Hârizmşâhlar devri, Acem edebiyâtı için de bir inkişaf zamânı olmuş, «Reşid Vatvât», «Seyf Esferengî», «Seyyid Zülfikâr Şirvânî», «Şâhfûr Nişâbûri» gibi birtakım şâirlerin kasidelerinden ve edebî eserlerinden başka, onlara âid bâzı târihî kitablar da yazılmıştır. Meselâ, «Mecidüddîn Mehmedü'l-Pâizîü'n-Nesevî»nin Hârizmşâhlar vak'alarını hikâye eden «Şâhinşâh-nâme» adlı manzûm bir eser yazdığı 600'de onunla «Nesa» şehrinde görüşmüş olan «Avfî»nin ifâdesinden anlaşılmaktadır. Bunun gibi «Nesevî»nin Moğol istilâsı hakkında gördüklerine ve işittiklerine ve mâlûmatına dayanarak yazdığı «Siyretü's-Sultan Celâleddin» adlı Arabca târih de bu devir için çok kıymetli bir mahsûldür. Türk idâresi altında böyle ilmî ve edebî gelişmeye şâhid olan büyük ve medenî Hârizm şehirlerinde acaba «Türkçe» nasıl bir tali'e erişti? Türk diliyle birtakım eserler yazıldı mı? Bu mühim suale cevap vermek için, ilkin Hârizm'in nasıl türkleştiğini ve Türk dilinin Hârizmşâhlar sarayındaki mevkiini öğrenmek mecburiyetindeyiz.

19. Hârizm'de Türkçe

Coğrafî mevkii icâbından olarak, eskidenberi bozkırlardaki göçebe kavimlerle iktisadî münasebetlerde bulunan «Hârizm» sâhâsı «Etnolojik» teşkilâtı itibâriyle de bu coğrafî vaziyetin te'sirinden kurtulamazdı. İşte bu «Bozkırlar» tamamiyle Türk kavimleri tarafından işgal olunduktan sonra, Hârizm'de Türk unsurunun yavaş yavaş kuvvetlenmeğe başladığını görüyoruz. İslâm medeniyetinin temsil edici baskısı altında, İslâmiyeti kabul ederek müslüman ülkelerine gelen kuvvetli Türk kitleleri, bilhassa «Selçuk İmparatorluğu» zamanında, Hârizm'in İran asıllı simâsını türkleştirmek hususunda çok büyük bir gayret gösterdiler. Bu sâhânın eski medeniyet dili olan «Hârizm lehçesi», kuvvetli ve medenî an'anelerin te'siri ile, epey uzun bir müddet «Türkçe»nin ve İran'dan gelen Fârisî muhacirlerinin yaydıkları «Fârisî»nin te'sirlerine mukavemet etti: Esâsen İrânî olmakla berâber diğer İran lehçelerinden epeyce farklı olan «Hârizm» lehçesinin, henüz H. V. (M. XI.) yüzyılda bile sâde konuşma değil hattâ yazı lisanı olarak da kullanıldığını tarihçi «Beyhakî» söylüyor. Bu lehçenin bilhassa «Yukarı Hârizm» sâhasında H. VII. (M. XIII.) yüzyıl ortalarında -hattâ bâzı âlimlere göre belki de VIII. yüzyılın ilk yarısında bile- hâlâ yaşamakta olduğunu biliyoruz. Halbuki, H. IV.

yüzyılda Mâverâünnehr'in ova kısmında ve «Zerefşan» havzasında konuşulan -yine İran asıllı- «Soğd» lehçesi, İran'dan gelen çok sayıdaki Fars muhâcirlerinin te'siri ile birbuçuk yüzyılsonra mevki'ini tamâmiyle «Fârisî»ye terk etmiş, «Yedi-Su» havâlisindeki kuvvetli «soğd» kolonileri ise V. yüzyılın son yarısında Soğdca'yı büsbütün unutmamakla berâber- iyiden iyiye türkleşmeğe başlamıştı; bunlarla mukayese edilince, «Hârizm» sâhasının mahallî harsı muhafazadaki kuvvetini eski medenî an'anelere dayandırmak zarurîdir; hakikaten de, bu eski Hârizm medeniyetinin, eskiden beri gelen bâzı izleri, bozkırlardaki göçebe Türkler üzerinde hâlâ devâm etmektedir.

Bozkır göçebeleriyle münasebet sonucu olarak daha M. X. yüzyılda Hârizmlilerin kıyafetçe Türklere benzedikleri kaydedilmişse de, memleketin türkleşmesini -Barthold'un da kabul ettiği gibi- M. XI.-XIII. yüzyıllar arasında olarak göstermek şimdilik zarurîdir. Moğollar devresinde «Hârizm»den bahseden kaynaklar, burasını tamâmen «Bir Türk memleketi» olarak göstermektedirler. Bunun gibi, eski Farsça lûgatlerde «Hârizm Lûgati» olarak gösterilen kelimelerin büyük kısmı da, hâlis «Türkçe»dir.

Anlaşılıyor ki, Selçuklu hâkimiyeti devrinde kuvvetlenen «Türkleşme» işi, yine bir Türk sülâlesi olan «Hârizmşâhlar»ın yardımı ile çabucak ilerlemiştir. Bu ameliyenin, «Aşağı Hârizm»de daha çabuk muvaffakıyetle neticelendiği muhakkaktır. Bu sâhânın böyle türkleşmesinde Türk şubelerinden hangisinin veya hangilerinin, daha fazla tesirli olduğu meselesi de lisan târihi için fevkalâde ehemmiyetlidir: Türk muhaceretlerinin şekil ve mâhiyeti hakkında yukarıda verilen îzâhata göre, buraya muhtelif şubelerden Türk ve Türkmen zümrelerinin gelib yerleştiği pek tabiidir. Tarihî malumâtımıza göre, V. yüzyılda, en ziyâde «Oğuzlar»la onlara kavmî yakınlıkları olan Türkmen kitlelerinin, VI. yüzyılda ise eski Oğuz steplerine gelip yerleşmiş olan -ve yine lehçe bakımından Oğuzlarla aralarında yakınlık bulunan- «Kıpçak» şubelerine mensub Türklerin bu hususda tesirli olduğu ortaya çıkar. Herhalde Hârizm sâhasında «Oğuzlar, Kalaçlar, Kimaklar, Bayavutlar, Kıpçaklar» ve bilhassa «Kanglılar» gibi muhtelif şubeler, birbiriyle ve yerli halk ile karışarak, memleketi türkleştirmişlerdi. Şehirlerdeki bu karışık Türk unsurlarından başka, kendi reislerinin ma'iyetinde birtakım göçebe Türkmen aşiretleri de Hârizmli'lerin askerî kuvvetlerini teşkil ediyordu. İşte bu bakış noktasından, daha şehirlerde hâkimiyetini kurmadan evvel, bilhassa orduda ve sarayda, konuşma dili olarak «Türkçe»nin hâkim lisan

olduğu muhakkaktır. Böyle olmakla berâber bu hal, «Resmî lisan» olarak «Fârisî»nin ve ilim lisanı olmak üzere de «Arabça»nın kullanılmasına mâni olamamıştır. Hârizmşahların son târihçisi «Nesevî», «Celâleddin»in veziri «Fahreddin»in gayet güzel türkçe konuştuğunu, «Celâleddin»in Türkçeden başka «Fârisî» ve «Ermeni» dillerini de bildiğini bilhassa kaydetmektedir. Ancak, göçebe Türkler ve onların emîrleri arasında Türk an'anelerinin ve Türk lisânının hâkim olduğu, yabancı harsların onlara pek nüfûz edemediği, yine aynı müellifin ifâdesinden anlaşılıyor. Hârizm Türkleri arasında bilhassa «Kanglı»lar çoğunluğu ve devletin başlıca dayanağını teşkil ettikleri için, Moğol istilâsından evvel orada hâkim bulunan Türk lehçesine de «Kanglı» lehçesi adını verebiliriz. Böyle olmakla berâber «Kıpçak» ve «Oğuz» lehçeleriyle yakın bir akrabalığı olan bu lehçenin sonraki tekâmülü üzerinde «Hârizm»deki diğer Türk şubelerinin lehçeye ait tesirleri olduğu, yazı dilinde ise hattâ «Kâşgar» havâlisindeki edebî Türkçe ile yazılmış eserlerin de nüfuzlu olduğunu söyleyebiliriz. «Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakâyık»la devam eden klâsik an'aneyle «Ahmed Yesevî» ve takibçilerinin geliştirdiği halk tasavvuf edebiyâtı an'aneleri, «Hârizm»de -gerek Moğol istilâsından evvel gerek ondan sonra- üstün bir kudretle devâm etmiş, bu suretle «Hârizm»deki edebî türkçenin teşekkülü üzerinde «Kanglı» lehçesinden başka, Selçuklular devrindeki «Oğuzca» ve «Hâkaniye Türkçesi» tesir etmiştir.

20. Zemahşerî ve Mukaddimetü'l-Edeb

Moğol istilâsı «Hârizm»in medenî merkezlerini çok müdhiş tahriblere uğrattığı için, yazık ki bu devirlerden kalmış Türk dili yadigârları çok sınırlıdır. İşte bu eserlerden en eskisi olarak «Keşşâf» adlı meşhur tefsirin ve «Kitabü'l-Mufassal» adlı gramerle- «Nevâbiğü'l-Kelâm», «Etvâkü'z-Zeheb» gibi eserlerin sahibi allâme «Ebu'l-Kasım Mahmûd Zemahşerî»nin «Mukaddimetü'l-Edeb» adlı meşhur ve klâsik lûgat kitabını gösterebiliriz. «Mekke»de uzun müddet «mücâvir» kaldığı için «Cârullâh» lakabıyla da meşhur olan «Zemahşerî» (1074-1134) Hârizm'de yetişen tanınmış mu'tezile ricâlindendir. Arab dilinin diğer dillerden üstün olduğuna inanmakla berâber, «Mukaddimetü'l-Edeb»in Arabça metnini yalnız «Farsça»ya değil o devirde Hârizm'de halk dili olan «Hârizm» lehçesine ve «Hârizm Türkçesi»ne de tercüme etmiştir. Hârizmşâhlardan «Atsız» henüz «Sultan Sencer»e tâbi olduğu bir sırada -yânî 532 sonlarından evvel- yazılıp ona ithaf edilen bu eseri bizzat birkaç dile tercümesiyle berâber yazdığı, müellifin ifâdesinden

anlaşılmaktadır. Bu eser hakkında pek etraflı incelemelerde bulunan «Zeki Velîdî Bey» Hârizm'de yazılan nüshaların «Fârisî, Türkî, Hârizmî» tercümeleri içine aldığı halde, diğer sâhalarda istinsâh edilen başka nüshaların, Arabça metni, sâdece yerli dil ile -meselâ İran'da yazılanların sâde farsça, Anadolu'da yazılanların türkçe- tercüme ettiklerini ve eski Hârizm nüshalarının şüphesiz «Zemahşerî» tarafından yazılan asıl nüshadan alındığını ileri sürmüştür. Hakikatte de İstanbul kütübhânelerinde, bu eserin Hârizm'de dört lisan üzerine yazılmış kıymetli nüshalarından başka, «Altınordu» ve «Mısır, Kıpçak» lehçesiyle ve eski Anadolu, Türkmen lehçesiyle yazılan nüshaları da bulunduğu cihetle, bunların lisan bakımından küçük bir mukayesesinden, Hârizm nüshasındaki Türkçenin «Moğollar»dan evvelki devre âid ve müellifin kendisi tarafından yazılmış olduğu meydana çıkmaktadır. Lisan tarihi noktasından âdetâ «Mahmûd Kâşgarî»nin eseri kadar kıymetli olan «Mukaddimetü'l-Edeb» bir bakımdan onu tamamlayabilir. «Mahmûd»un kitabında Hâkaniye Türkçesine âid tafsilât ziyâde olduğu halde Mukaddimetü'l-Edeb daha fazla bu eski «Oğuz, Kanglı, Kıpçak» lehçelerine yânî «Batı» Türkçesine mensub olan «Hârizm Türkçesi» tafsilâtını içine almaktadır. Eski medreselerde talebenin klâsik kitab olarak kullandıkları bu eserde, Arabça metin büyük harflerle ve birbirinden aralık satırlarla yazılıp, üstüne muhtelif dillerde tercümeleri kayd olunur. «Zemahşerî»nin başlıca talebesi ve halîfesi «Zeynü'l-Meşâyih Mehemmed bin Ebî'l-Kasımü'l-Bakkâlîü'l-Hârizmî» (Vef. 576) de Kur'an'dan bâzı sûrelerin satır satır tercümelerini içine almak üzere yine bu tarzda «Terâcimü'l-E'âcim» adıyla bir eser vücûde getirmiştir ki, «Zeki Velîdî Bey» bu eserin aslında, yalnız Farsça değil fakat Hârizm Türkçesi ile de tercüme edilmiş olması lâzım geleceğini pek haklı olarak iddia etmektedir. Hakikaten «Bay Cûl» adlı bir Türk'ün oğlu olan yazarın bu eserinde, üstâdı «Zemahşerî»ye uymuş olması gayet tabiîdir. İşte bu lisânî vesikalar, Türk dilinin «Hârizm» de VI. yüzyılda bile tedris lisânı olmak üzere de bir ehemmiyet kazandığını göstermektedir.

21. Hârizm'de «Yesevî» Halifeleri: «Hakim Süleyman Ata» ve Eseri

H. V.-VI. yüzyıllarda bütün islâm âlemini kaplayan tasavvuf cereyanları, Hârizm sâhasında da sür'atle gelişmiş, büyük merkezlerde tanınmış sûfiler yetişerek, başlarına her sınıf halktan binlerce mürid toplamışlardı. Moğol istilâsından biraz evvel

«Hârizm»de büyük bir nüfûz kazanan ve 618'de Moğol istilâsında birçok dervişleriyle berâber şehid düşen «Kübreviyye» tarikati kurucusu meşhur «Necmeddîn Kübrâ» ile birçok tanınmış halifelerini bu arada sayabiliriz. Nüfûzlarını medenî merkezlerde kurabilen bu sûfilere karşı, VI. yüzyılın son zamanlarında buralara «Ahmed Yesevî» halîfeleri gelmeğe, bilhassa İran harsına tamamiyle yabancı köy halkı ile göçebe Türkler arasında tarikatlerini yaymağa ve telkin etmeğe başladılar. Bunların mühim bir kısmı esâsen Hârizmli olub «Yesi»de tarikata giriş âdâbını tamamladıktan sonra memleketlerine dönüyorlardı. Hârizm sâhasına yeni gelerek islâmiyeti henüz sathî bir surette kabul etmiş -veya belki de etmemiş- Türk kabilelerinin islâmlaşmasında, bunların te'siri olduğu muhakkaktır. Bu Yesevî dervişleriyle berâber buraya «Ahmed Yesevî»nin Türkçe «Hikmet»leri geliyor ve halkın basit dinî zevkini okşayan, bu eserler burada da samimî bir karşılık buluyordu. İşte «Ahmed Yesevî»nin üçüncü halîfesi olup Hârizm'i irşâda memur olan «Hakîm Süleyman Ata», çevresinin bu mânevî ihtiyâcını tatmin için, şeyhinin hikmetlerini taklid ederek «Hikmet»ler yazmaya başlamıştır ki, onu bu vâdide «Ahmed Yesevî»nin ilk ve en mühim ta'kibcisi olarak kabul edebiliriz. 582'de vefat etmiş «Ak Kurgan»a defnedilmiş bulunan bu sûfî, hayatında Hârizm»de büyük bir nüfûz kazanmış, öldükten sonra da menkıbeleri Orta-Asya ve Volga Türkleri arasında hâlâ unutulmamıştır. «Bakırgânî» lekabiyle tanınmış olan «Hakîm Süleyman Ata»ya isnâd edilen mahsûller «Bakırgan Kitabı», «Âhır Zaman Kitabı», «Meryem Kitabı» gibi eserlerdir. «Orta-Asya» ve «Volga» Türkleri arasında hararetle okunan çok sayıda tabı'ları bulunan bu eserler, filoloji bakımından aslâ eski metinler değildir; «Divân-ı Hikmet» hakkındaki düşünceleri aynen bunlara da tatbik edebiliriz. Bunların en mühimi, hikmetler mecmuası olan «Bakırgan Kitabı» ise de, bunun içinde de «Hakîm Süleyman Ata»ya âid olmayan birçok sonradan kitaba girmiş parçalar daha vardır. «Süleyman Ata»nın şiirleri, vezin, şekil, mevzû, ilham bakımından Yesevî'nin eserlerinden hemen tamâmen farksızdır. Yesevî tarzında hikmetler yazmak, bedîî ve şahsî bir şey değil, daha ziyâde «Yesevîlik» tarikatine mahsus âdâba âid olduğu için, şeyhine şiddetle bağlı olan «Hakim Süleyman Ata» onu aynen taklid etmiş ve bu edebî an'aneyi ilk defa kurmuş olmak şerefini kazanmıştır. Eserlerinin, şeyhinin «hikmet»leriyle berâber, sekiz yüzyıldanberi halk arasında devamlı olarak yaşaması, işte bundan dolayıdır. «Seyhun» dâiresinde vücûde gelen edebî cereyanların böyle derhal «Hârizm»e

de intikal etmesi, «Hârizm»in umumî Türk harsındaki ehemmiyetini kuvvetlendirmek bakımından, bilhassa manâlıdır.

22. «Şemsüddin Mehmed bin Kays» ve «Tibyanü'l-Lûgati't-Türkî Alâ Lisani'l-Kanglı»

Hârizmşâhlar devrinde en son yazılan Türkçe eserlerden olmak üzere «Mehmed bin Kays»ın «Celâleddin Hârizmşâh» adına yazılmış türkçe lûgat kitabını söyliyebiliriz. «İbn-i Mühennâ» İlhanlılar devrinde yazmış olduğu «Kitab-ı Hilyetü'l-İnsan ve Halbetü'l-Lisan» adlı lûgat kitabında bundan bahsettiği gibi bu eseri ilk tab'eden «Melioransky»den beri böyle bir kitabın mevcûdiyeti öğrenilmiştir. Ancak «Barthold»a gelinceye kadar müşteşrikler âlemi müellifin şahsiyeti hakkında henüz hiç bir bilgi elde edememiştir. Bize göre bu «Mehmed bin Kays» edebî san'atlara âid «Kitabü'l-Mu'cem Fî Mea'yir-i Eş'ârü'l-Acem» adlı meşhur ve mattabu eserin müellifi «Şemseddin bin Mehmed bin Kaysü'r-Râzî»den başka biri olamaz. Bu yazar aslen «Rey»li olup uzun müddet «Mâverâünnehr, Horasan, Hârizm»de yaşamış ve sonradan Moğol hücûmu şâyi'alarından da korkarak, Bağdad'ı fethe giden «Hârizmşâh» ile birlikte Irak'a gelmişti; Moğol istilâsı vak'alarına bizzat şâhid olup hattâ iki defa «Rey»de Moğolların eline esir düşmüş, Moğol hücûmundan taraf taraf kaçan «Mehmed Hârizmşâh»ın maiyetinde bulunmuş, hattâ o sırada «Kitabü'l-Mu'cem» müsveddeleriyle birlikte dâima yanında taşıdığı diğer nefis kitabları «Ferrezîn» hâilesinde kaybetmişti; 623'de «Hârizmşâhlar»ın kat'î surekûtu üzerine Irak'tan «Fars»a hicret ederek «Atabek Said bin Zengî»nin sonra da oğlu «Ebû Bekir»in yanında bulunmuştur. İşte meşhur «Kitabü'l-Mu'cem»ini burada 630 tarihlerinde, eski müsveddelerinden nasılsa ele geçirdiği parçaları tamamlamak sûretiyle Arabça olarak yazdı; lâkin sonradan «Fars» füzelâsının ricâlarıyla kitabı iki kısma ayırarak Acem edebiyâtına âid olanı «el-Mu'cem fî Me'âyir-i Eş'ârü'l-Acem» adıyla ve farsça olarak vücûde getirdi. «Mehmed bin Kays» bu mühim eserden başka, edebî ilimlere âid «Kitabü'l-Kâfî Fî'l-Arûzîn ve'l-Kavâfî» ve «Hadâyikü'l-Mu'cem» adlı eserler de yazmıştır. Vefat tarihini bilmediğimiz bu yazarın Hârizmşâhlar sarayına olan kuvvetli bağlılığı da düşünülürse, «Celâleddin» adına yazılan Türkçe lûgatın da ona âid olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz. «Lûgat-i İbrahim Şâhi Tasnif-i Mevlânâ İbrahim Farukî» adıyla (İstanbul Üniversite kütübhânesindeki Farsça bir lûgat kitabının kaynakları arasında sayılan «Tibyanü'l-Lûgati't-Türkî Alâ Lisâni'l-Kanglı» adın-

daki eser, bizim fikrimize göre, «Şemsüddin Mehmed bin Kays»ın «Celâleddin Hârizmşâh» adına yazdığı kitabdan başka birşey değildir. «İbrahim Fârukî»nin kitabında bu «Kanglı Lûgati»nden alınan Türkçelerin Hârizm lehçesine âid olması tamamen bunu kuvvetlendirdiği gibi, «Kanglı Lûgati» de ancak «Hârizmşâhlar» devresinde yâni «Kanglı»ların bütün Hârizm'de mânen ve maddeten çok büyük bir ehemmiyet kazandıkları zamanda yazılabilirdi; «Celâleddin» adına yazılacak Türkçe bir lûgatin de «Kanglı Lûgati» olması gayet tabiî idi. İşte bütün bu tafsilât «Hârizm»in daha Moğol istilâsından bile evvel Türk harsı için ne kadar kuvvetli bir merkez olduğunu açık bir surette göstermeğe kâfîdir.

İslâmiyetin kabûlünden sonra, daha V. yüzyılda «Kâşgar» havâlisinde başlayan Türk edebî hareketleri, VI. yüzyılda yavaş yavaş «Seyhun» kıyılarına ve «Hârizm»e doğru genişleyerek ve gelişerek, Türk harsı için oralarda yeni merkezler vücûde getirmiş, Arabçanın ve Farsçanın yanında artık «Türkçe»nin «Doğu» ve «Batı» lehçeleri de medeniyet lisanı olarak kendisini göstermeğe başlamıştı. Aşağıdaki bahislerde bu hareketlerin «Moğol İstilâsı»ndan sonra da nasıl ve ne gibi istikametlerde geliştiğini, hars tarihimizin umumî çerçevesi içinde, bütün sebebleri ve neticeleriyle anlatmağa çalışacağız.

5

ANADOLU'DA TÜRK LİSAN VE EDEBİYÂTI

23. Anadolu'da Türkler

Daha Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulmasından evvel, birtakım Oğuz aşiretleri Horasan-İran yoluyla «Azerbaycan» ve «Erran» mıntıkalarına gelerek böylece Bizans hududunda yerleşmişlerdi. «Mahmud Gaznevî»nin «Mâverâünnehir»den «Horasan»a naklettiği Oğuzlardan bâzı zümrelerin ve daha başka Türk kitlelerinin de katılmasıyla epeyce kuvvetlenen bu Türkmenler, ara sıra Bizans hududlarına çapullar yapmaktan geri durmuyorlardı. Nihayet, Selçuklu İmparatorluğu'nun İran'da kurulup ve gelişmeğe çalıştığı bir sırada «Tuğrul Bey» yapılan dâvet üzerine, akrabasından «Kutalmış»ı[18] bir ordu ile o havâliye gönderdi. Sonrala-

(18) Bu ismin Kutulmuş değil Kutalmış şeklinde okunması gerektiği hususunda bk. M. Fuad Köprülü, **Türk onomastique'i hakkında, Tarih Dergisi**, İstanbul, 1950, sayı 2, s. 227 v.d.

rı «Horasan»ı göçebe Oğuz kabîlelerinin saldırılarından kurtarmak maksadıyla, bu Türkmen kitlelerini kardeşi «İbrahim İnal»ın kumandası altında yine aynı sâhaya sevketti. Bunların Bizans'a karşı başlayan hücûmları «Alp Arslan» zamanında büyük bir sür'atle gelişti. «Şirvan»ın zabtı Bizans nüfûzunun «Ermenistan» ve «Gürcistan»dan kovulması bunun bir başlangıcı idi. Türk kuvvetleri 1067'de «Kapadokya Kayseri»sinde, ertesi sene «Amûriye»de 1060'da «Konya»da, 1070'de «Hunas»da gözüküyordu. Tehlikeyi gören Bizans İmparatorluğu, «Romen Diyojen»in himâyesi altında, toplayabildiği bütün kuvvetlerini bu devamlı istilâyı def'edebilmek için gönderdi; ilk hamlede «Firikya» ve «Kapadokya» kurtarıldığı gibi, hattâ Ermenistan'ın da kurtarılmasına girişildi. Lâkin büyük «Malazgird» muzafferiyeti, Türkler'e bütün Anadolu yollarını açtı. 1071-1078 seneleri arasında, Türkler «Sivas, Kayseri, Konya, Ankara, Alaşehir, İzmir, Ayasluk» büyük merkezlerini zabt ile «İznik»de yerleştiler. «Melikşâh» devrinde bütün «Kapadokya, Firikya, Lidya, İyonya, Bitinya» yâni yaklaşık olarak Anadolu'nun dörtte üçü zabt edilmişti.

24. Anadolu Selçukluları

Daha Alp Arslan Anadolu serhadlerinde yaşayan başlıca Türkmen kabileleri reislerine «Kızıl Irmak»a kadar bütün «Doğu Anadolu» arazisini mülk edinilmek (temlîk ve iktâ') üzere verdi ki, «Saltuklar», «Mengüçler», «Danişmendler» aileleri tarafından kurulan ilk küçük Anadolu Beylikleri işte bu suretle doğmuştu. Bunları «Melikşâh» zamanında «Anadolu Selçukluları», «Berkyaruk» devrinde ise «Ahlatşâhları» sülâleleri tâkibetti, fakat, bütün bu Türk devletleri arasında en kuvvetli ve devamlı olarak kalanı ve Anadolu'nun türkleşmesinde en mühim iş göreni, «Rum Selçukluları»dır. Melikşâh'ın ölümünden sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu eski merkeziyetini kaybedince Küçük Asya'da müstakil bir imparatorluk şeklinde meydana çıkan Anadolu Selçuklu Devleti, maddeten ve ma'nen oldukça kuvvetli esaslar üzerine dayanıyordu. Doğudan birbiri ardınca bütün ağırlıkları, sürüleri, çadırları ve kağnılarıyla gelen kalabalık Türk kitleleri, bu yeni sâhalarda artık kesin olarak yerleşmek, buralarda yaşamak maksadıyla gelmişlerdi. Bunun üzerine Anadolu'daki bu «Etnik» değişme neticesinde, Rum Selçuklu İmparatorluğu da kavmî esaslar üzerine dayanabilmiş, yâni sağlam bir zemine yerleşmişti. Kuvvetini ilkin bilhassa Oğuz boylarından, sonra da imparatorluğun karışık ve aynı cinsten olmayan ordusu ile İslâm medeniyetinin

temsilkâr kabiliyetinden alan, Selçuklu devleti, iç âile mücâdelelerine, komşu müslüman devletlerle -meselâ «Dânişmendler»le- mütemadî ve pek inadcı harblere rağmen, Anadolu'yu türkleştiriyor, İslâm medeniyetini o sâhada kuvvetle yayıyordu. Ermenilerin, Gürcülerin, Haçlıların ve Bizanslıların, devamlı rahatsızlık verişlerine ve bâzen oldukça muvaffakıyetli tehdidlerine rağmen, Selçuklu devleti nihâyet Anadolu'da epey sağlam bir «Siyâsî Birlik» yaratmağa muvaffak oldu. Çünkü, millî ve dinî hisler kadar, iktisâdî ve maddî menfaatler de bunu îcâbettiriyordu. Lâkin H. VI. yüzyıl sonlarına doğru «Kılıç Arslan»ın -eski göçebe an'anelerine uyarak- memleketi oğulları arasında taksim etmesi, bu birleşik ve büyük kuvveti birbiriyle teâruz halinde onbir küçük kısma bölerek, tekrar iç harblere sebebiyet verdi. Nihâyet «Sultan Rükneddîn Kâhir» bu birliği yeniden kurmak için bütün azim ve hayatını sarfetti. Bu devletin her bakımdan en yüksek devri olarak, «Büyük Alâeddin Keykubâd» devrini gösterebiliriz: Artık Anadolu'nun siyâsî birliğini ve memleketin asâyiş ve refahını temin eden bu hükümdar, o aralık doğudan müdhiş bir kasırga gibi kopup gelen Moğol İstilâsını da -velev kısa bir müddet için olsa bile- akıllıca siyâsî tedbirlerle geciktirmeğe muvaffak olmuştu. İşte bu siyâsî ve iktisâdî gelişme âmillerinin, Anadolu'daki büyük medenî merkezlerde oldukça kuvvetli ilim ve san'at cereyanları uyandırmak hususundaki tesirleri pek açıktır.

25. Anadolu'da İlmî ve Edebî Gelişme

Selçukluların Anadolu hâkimiyetini kat'î suretde kurabilmeleri için göğüslemeğe mecbur oldukları, birtakım siyâsî gaileler, devamlı ve çok ağır harbler, bu sâhada ilmî ve edebî gelişmeye tabiatiyla mâni oluyordu. Ancak H. VI. yüzyılın son yarısında, bu harb ve anarşi devresinin kapandığını, devletin kuvvetlendiğini, nizâm ve asayişin karar bulmasıyla ticâret yollarının açıldığını, yalnız doğu değil Avrupa milletleri ile de faal iktisâdî münâsebetlerin kurulduğunu görüyoruz. «Antalya» ve «Sinop» gibi iki mühim limanın zabtı sâyesinde, Anadolu, «Karadeniz» ve «Akdeniz»de şiddetle muhtaç olduğu iki büyük çıkış noktasını elde etmişti ki, Anadolu'nun VII. yüzyıl başındaki belirli refah ve şevketinde bunun te'siri pek açıktır. İşte Anadolu'da ilim ve san'atın yeni bir kuvvetle gelişmesi, ancak bu refah ve istikrar devresinde vücûde gelmiş, her tarafta medenî müesseseler ve teşkilat yapılmağa başlanmış, diğer islâm memleketlerinden bir takım âlim ve san'atkârlar, Anadolu'nun bu medenî merkezlerine gelmeğe başlamıştır. «Sultan Rükneddin»den başlayarak «Gıyâsüddîn Keyhüsrev», «İzzüddin Keykâvus», «Alâeddin Keykûbâd» gibi bu devir hükümdarlarının cidden yüksek bir tahsil görmüş ve aydın insanlar olması da, İslâm âleminin her tarafında birçok âlim ve san'atkârın ve sûfîlerin -mutlaka iyi karşılanacakları- bu sâkin ve zengin memlekete gelib yerleşmelerini intâc ediyordu. Anadolu medreseleri bu devirden itibaren büyük bir ilmî faaliyet göstermeğe başlamışlar, memlekette islâm ilimlerine ve Acem edebiyatına hakkıyla vâkıf aydın insanlar, âlimler, şâirler yetiştirmişlerdir. Eski ilim an'anelerine mâlik olan Mısır, Suriye Elcezire ve İran ilim merkezleriyle Anadolu şehirleri arasında iktisadî ve medenî bağların çoğalmasında, şüphesiz, bu gelişmenin büyük nispette payı vardır.

Haçlı Seferleri, Moğol ve Timur vak'aları gibi çok tahrib edici hâdiseler sebebi ile bugün eski Anadolu eserlerinden kalan bakıyeler pek sınırlıdır. «Keşfü'z-Zünûn» da «Şeyh Şerefüddîn Ebi'l-Fazl Hüseyin ibn İbrahim bin Mehemmedü'l-Tiflisî» adlı birinin «Kılıc Arslan-ı Rumî» adına «Kâmilü't-Ta'bir» unvanlı farsça bir eser yazdığı açıkça biliniyorsa da bunun hangi «Kılıc Arslan» olduğunu ne yazık ki bilmiyoruz. «Rüknüddîn Süleyman bin Kılıc Arslan» kendisi farsça şiirler yazdığı gibi, kendisine güzel bir kaside gönderen meşhur «Zahîr-i Faryabî»ye de büyük ihsanlarda bulunmuştu. Kardeşi «Gıyâsüddin Keyhüsrev»in de bâzı farsça şiirleri vardır. Âlimlere ve şâirlere fazla iltifâtından dolayı, «Mehemmed bin Ali bin Süleymanü'r-Ravendî» 599'da yazdığı -1921'de basılmış- «Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr» adlı Selçuklu tarihini ona ithaf etmişti. Oğlu «İzzüddîn Keykâvus» kendisine Musul'dan 72 beyitlik bir kasîde yollayan «Hüsâmüddîn Sâlâr»ın kızına 7200 dinar göndermiş «Sadr Nizamüddin Ahmed-i Erzincânî»yi bir kasidesinden dolayı «Münşî»likten «Ârız»lık mertebesine yükseltmişti. Emîrlerinden «Sahib Mecdüddîn Ebî Bekir» «Şemsüddin Hamza bin el-Müeyyedü'l-Tuğrâî», «Sahib Şemseddin Isfahânî» gibi zatlar şiir ve inşa ile şöhret kazanmışlardı. Selefleri gibi ilme ve san'ata pek ziyâde hürmetkâr olan, husûsî meclisinde dâima âlimler ve şâirler bulunduran «Büyük Alâeddin» zamanında ise, Moğol istilâsı karşısında «Hârizm, Horasan, İran, Irak»dan kaçıp gelen birçok âlim ve san'atkârlar sâyesinde bu medenî hareketler büsbütün kuvvetlenmiş ve «Anadolu» İslâm harsının yoğun bulunduğu diğer medenî memleketler seviyesine erişmiştir, ki bunun safhalarını aşağıda anlatacağız.

26. Selçuklu Medeniyetinin Başlıca Unsurları

«Anadolu»ya gelip yerleşen Türkler, bir taraftan kendi kavmî harslarını ve onunla berâber İslâm medeniyetinin çok kuvvetli unsurlarını bu yeni sahaya getirmişlerdi. Burada eski mahallî medeniyet unsurlarıyla, Yunan-Roma ve Bizans medeniyetlerinin kalıntılarına tesâdüf ettiler; lâkin bu gibi birtakım islâm dışı tesirlere rağmen, Anadolu Selçuklularının medeniyeti, umumî İslâm medeniyeti çerçevesinden hiçbir suretle dışarı çıkamadı. Hakikatte, yavaş yavaş türkleşen, o eski Anadolu şehirlerinde, Türkler eski Bizans veya Ermeni san'at eserlerine rast geldikleri gibi, hıristiyanlarla yan yana yaşamak suretiyle aralarında âdetâ bir nevi an'aneler mübâdelesi de vücûde gelmişti. Henüz aşîret şeklini saklayan göçebe Türklere gelince, bunlar asırlarca evvelki hayat ve geçimlerini kolayca değiştiremedikleri için, bütün bu medenî tesirlere -hattâ İslâm medeniyeti tesirlerine bile- yabancı kalıyorlardı; fakat medenî büyük şehirlerde yerleşenlerin o gibi te'sirlere alâkasız kalması, tabiî, imkânsızdı. Hayat ve maişet bakımından incelmiş ve fikrî seviyesi epey yükselmiş olan «Şehir Burjuvazisi» mensub olduğu islâm medeniyetine nispetle maddeten ve mânen daha aşağı gördüğü bu mağlub ve soysuzlaşmış hıristiyan medeniyetine karşı -azçok küçümseyen- bir kayıdsızlık içindeydi. Bundan dolayı, bunun medenî Türkler üzerindeki te'siri, başlıca, «Mimârî» gibi dış ve maddî unsurları daha fazla belirmiş san'atlarda bile, kısmen görülebildi. Ve daha ziyâde, umûmî hayâtın belki de daha az «zühdî» ve «müsahelekâr» bir mâhiyet almasını icab ettirdi ki, bunda da belki en çok kavmî aşîret an'aneleri te'sirli olmuştu. Şimdi Anadolu Selçuklu medeniyetini umûmî hatlarıyla tespit etmek istersek, «Eski Türk» ve «Arab-Acem» unsurlarının yanında, bu yeni İslâm dışı unsurun pek ehemmiyetsiz kaldığını ve en galib unsur olarak da «İslâmî-İran» te'sirinin belirdiğini itiraf etmek mecburiyetindeyiz. Hakikatte yalnız İslâmî-İran medeniyeti ile değil, «Elcezire» ve «Suriye»deki Arab medeniyetleri ile de alâkalanan Selçuklular, Bizans saraylarının tantanalı âdet ve teşrifâtına da yabancı değildiler. Bâzı hükümdarlar bizzat orada yaşamış oldukları gibi, oradan gelip Selçuklu saraylarında yaşayan ve islâmiyeti kabul eden ihtidâ etmiş ricâl de vardı. Fakat bütün bu temaslar, Selçuklu hükümdar ve emîrlerinin, bedîî hayata ve serbest düşünceye, hülâsa dar ve zühdî telâkkilerin hoş görmediği şeylere karşı müsamahakâr bir vaziyet almalarından başka bir sonuç vermemiştir. Orta çağ İslâm medeniyetinin çağdaş Hıristiyan medeniyetine henüz birçok noktalarda üstün olduğunu düşününce, birdenbire belki garip görünebilecek olan bu netice kendiliğinden anlaşılır.

27. Anadolu'da Türkçe

Anadolu'da Türk dilinin yerleşmesiyle gelişme devrelerini lisan tarihi noktasından anlayabilmek, Selçuklular devrinde, bu coğrafî sahanın etnolojik teşekkülünü ve bu teşekkülde payı olan muhtelif kavmî âmillerin mâhiyetini tetkike bağlıdır. Bugünkü incelemelerin neticelerine göre, «Anadolu»yu yalnız Oğuz boylarının türkleştirdiğini kabul edemeyiz. Oğuzların 24 boyundan başka «Kalac, Karluk, Kanglı, Kıpçak» gibi Türk şubelerinin, daha ilk istilâ devirlerinde, Oğuz boylarına katılarak buralara geldiği pek tabiîdir. Bunlar, Anadolu'da, Bizans'lılar tarafından oraya nakledilmiş olup büyük bir adet teşkil etmeyen Ortodoks'luğu kabul etmiş olan «Uz: Oğuz» ve «Peçenek» kitlelerine de tesâdüf ettiler. Bu Türk ekseriyetine diğer islâm memleketlerinden gelen, Arab, Acem, Kürd gibi müslümanlar, bilhassa iktisâdî sebeplerden dolayı islâmlığı kabul eden bir kısım yerli halk, Selçuklu hükümdarlarının hizmetine giren Gürcüler, Ermeniler ve Rumlar da katılarak, uzun asırlar esnâsında yavaş yavaş türkleştiler. Kavmiyet farkları gözetmeyen demokrat «İslâm dini», temsîl edici mâhiyetini yüzyıllardanberi pek çeşidli sahalarda gördüğümüz kuvvetli «Türk Dili» Selçukluların Anadolu'da kurduğu bu gayr-ı meş'ûr temsil siyâsetinin başlıca âletleriydi. Fakat bu «Türkleştirme» ameliyesinin hakikî nispetini asla büyütmemelidir. «Cizye» gelirinin eksilmemesi için hıristiyan halk tabakasının islâmlığı kabul etmemesi lâzımdı ve esasen Türk hükümdarları hiçbir zaman zorlayıcı bir «İhtidâ siyâseti» (İslâmlaştırma) takip etmemişlerdir. Bu ihtidâ ameliyesi, en ziyâde, yerli ve yabancı unsurlarla Türklerin karışmasından ve uyuşmasından meydana gelen şehir halkı arasında oluyor, göçebeler ve onların teşkil ettiği köyler hemen çoğunlukla safvetini muhafaza ediyordu.

Moğol İstilâsından evvel Anadolu'da, hıristiyanların epeyce bir yekûn teşkil ettikleri muhakkaktır. O istilânın neticesi olarak meydana gelen yeni Türk muhaceretleri sâyesinde, doğu ve batı Anadolu'nun «türkleşme» ameliyesi daha süratle ilerlemiş, Türk harsı, dinlerini muhafaza eden hıristiyanlar üzerinde de hâkim ve tesirli olmağa başlamıştır. Oğuz boylarının konuşma dili olan «Oğuz Türkçesi», açıkladığımız bu gibi sebeplerle, daha VI.

yüzyıldan başlayarak, Anadolu'nun başlıca mahallî lisanı mâhiyetini aldı; Oğuzlarla karışan diğer çeşidli Türk kitlelerinin ve onlarla temasta bulunan muhtelif yabancı dillerin, Anadolu Türkçesinin gelişmesinde azçok te'sirli olması tabiîdir. Ancak, bu Türk kitlelerinin büyük bir kısmı «Batı Türk» lehçeleriyle yâni esasen «Oğuzca»ya yakın bir dil konuştukları gibi, Oğuzlara nispetle öyle büyük bir çoğunluk da teşkil edemediklerinden, «Oğuz Lehçesi» Anadolu'da öyle büyük bir değişmeye uğramadı ve «Edebî Lisan» halinde kullanılmağa başladıktan sonra da, Anadolu Türkleri târihinin umûmî gelişmesiyle âhenkli olarak, tabiî gelişmesini tâkib etti.

28. Halk Edebiyâtı

Eski bir yazı dili olan «Oğuzca»nın Anadolu'da ne zaman «Edebî Dil» mâhiyetini aldığı ve ne zaman onunla eserler yazılmağa başlandığı -daha şimdilik- kesin olarak söylenemez. Anadolu şehirlerinde ilim ve edebiyat hayâtının gelişmesi, Arabçanın ve bilhassa Farsçanın hâkimiyeti ile müterâfık oldu; resmî dil olarak, ilk zamanlardan itibâren Arabça ve Farsça kullanılıyordu ki, yukarı sınıf arasında yabancı dillerin bu tahakkümünü Anadolu'da daha sonraki devirlerde bile göreceğiz. Böyle olmakla berâber, daha ilk zamanlardan başlayarak halk arasında okunmağa mahsus birtakım basit türkçe eserler yazıldığı da pek tabiîdir. Halka islâmiyet esaslarını öğretmek maksadıyla yazılmış basit din kitabları, Kur'an ve hadîs tercümeleri, o zaman hakikî bir «Dârü'l-Cihâd» olan Anadolu halkının cengâverâne temâyüllerini tatmin edecek ve arttıracak meselâ «Seyyid Battal Gaazî Menkıbeleri» gibi yeni islâmî hikâyeler, sonra «Dede Korkud» rivâyetleri kabilinden eski Oğuz halk an'aneleri, o devrin yegâne verimlerini teşkil etmiş olmalıdır. Halk arasında çok okunduğu için dâima yenileşen ve eski şeklini kaybeden bu gibi mahsûllerden hiçbiri yazık ki elimize geçmemiştir[19]. Ancak, yine aynı mevzûlara âid olarak sonraki devirlerde yazılmış ve kısmen bize kadar gelebilmiş eser-

(19) Battalnâme hak. bk.
Pertev Nâilî Boratav, **Battal** mad. **İslâm Ansiklopedisi**, c. II, s. 344-351 ve bibliyografyası.
Dede Korkud hak. bak.
Prof. Dr. Muharrem Ergin, Ankara 1958, **İndeks ve bibliyografya**, 1963.
Nihad Sâmi Banarlı, **Resimli Türk Edebiyâtı Tarihi**, İstanbul, 1971, c. I, s. 301 ve 399-412.

ler sâyesinde, o eski mahsûller hakkında da tamamiyle açık ve kesin fikirler edinmek kabildir. Çünkü o gibi sonraki mahsûllerin mühim bir kısmı, eski eserlerin biraz daha yenileştirilmiş, biraz daha genişletilmiş ve süslenmiş, tekâmül etmiş şekilleridir. Esâsen büyük bir edebî kıymeti hâiz olmayan o metinler, nihayet, o devir fikir ve his halini, zevkini temâyüllerini anlamağa hizmet eden birer vasıtadır ki, bugün elimizde mevcud olmamalarına rağmen, ele geçen sonraki şekilleri vasıtasıyla da o tetkiki yapmak kabildir. Yalnız, «Lisan tarihi» noktasından, o eski metinlerin azlığı, telâfisi kabil olmayan bir noksan teşkil eder.

29. Halk Edebiyâtında Dinî ve Millî Unsurlar

Bu devirde Anadolu halkı, büyük medenî merkezler müstesnâ olmak üzere, iptidâî olmakla berâber millî, samimî, geniş bir hayat geçiriyordu. Henüz o eski Oğuz an'anelerini unutmayan, millî-dinî mefkûreleri uğrunda şiddetle çarpışarak Anadolu'da yerleşen bu saf Türkmenler için, o devir bir «Alpler Devri» yâni bir destan asrıydı. Devletin resmî teşrifât ve teşkilâtına kadar kuvvetle nüfûz eden, eski cengâverlik an'aneleri, Ermeniler, Rumlar, Gürcüler, Frenklerle dâimî bir mücâdele halinde yaşayan Anadolu Türklerinde hâlâ eski kuvvetini muhafaza ediyordu. Hele «Uc: Serhad»lerdeki aşîretler, eski cengâver ruhu hiç kaybetmemişlerdi. Devlet teşkilâtı da tamamiyle askerî bir mâhiyeti hâizdi. Arâzi ufak parçalara ayrılarak sipahîlere veriliyor, zengin timarlara mâlik ricâl kanunen muayyen mikdarda asker besliyordu. «Sipâhîlik» umûmiyetle babadan oğula geçiyordu. «Alplik» çok şerefli unvandı; atlarının boynuna altın kutas takılır, avda okla kaplan vuranların bileğine kaplanın kuyruğu asılır, bir atışta okla kuş vuranlar, başlarına sorguç takardı. Bu an'aneler Selçuklu saraylarında bile kuvvetini muhafaza etmişti. Bu devrin asıl müterennimleri, ellerinde kopuzlarıyla her toplantı yerinde bulunan «Ozanlar»dı. Ozanlar ve kopuzcular, Oğuz boylarının ve Selçuklu ordularının bir tamamlayıcısı hükmünde idi. Onlar, zafer akşamlarında, eski Oğuz menkıbelerini Dede Korkud hikâyelerini söylerler, yahud o günün kahramanlıklarını terennüm ederlerdi. Kadınların bile kahramanlık seciyeleri ile belirlendiği bu devir halk eserlerinden hiçbiri zamanımıza kadar gelememiştir. Yalnız «Dede Korkud» hikâyeleri eski Oğuz aşîretlerinin bu samimî kahramanlık hayâtını çok canlı ve renkli olarak göstermektedir ki, gelecek bölümlerde bu hikâyelerden ayrıca bahsedeceğiz.

Bizans tarihçilerinden «Anna Komnen» M.S. 1116'da Selçuklu sultanının sarayında Bizans İmparatoru «Aleksi»nin hastalık bahanesi ile korkaklığını gösteren sahneler temsil olunduğunu yazmakta ise de, âdetâ bir nevi Ortaoyunu'nu hatırlatan ve sarayda taklidçilerle komiklerin mevcûdiyetini gösteren bu hâdise hakkında başka hiç bir bilgimiz yoktur.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

MOĞOLLAR DEVRİNDE TÜRK EDEBİYÂTI

1. Moğollar

«Moğollar»ın menşei hakkındaki bilgiler, henüz epeyce mübhemdir. Bu isme, önce, M. VII.'den X. asır başlarına kadar hükümrân olan «Tang» sülâlesi vekâyinâmelerinde «Meng-ku» şeklinde tesâdüf olunuyor. Böyle olmakla berâber bunlardan evvel ve sonra tarih sahnesinde görünen bâzı kavîmlerin -meselâ «Tukiie»ler tarafından mağlub edilen «Juan-Juan»ların, bunun gibi «Kara Hitay»ların- de Moğol cinsinden oldukları anlaşılmıştır. Ancak bu kavmin «Moğol» ismi altında âdetâ ânî olarak umûmî tarih sahnesine çıkması ve cihan tarihinde -hattâ «Büyük İskender»inkinden daha muazzam- bir imparatorluk kurması, ancak M. XIII. yüzyıl başlarına tesadüf eder. Böyle olmakla berâber bütün doğu ve batı kaynaklarında bunlara ilkin «Tatar» adı verilmektedir. Daha Orhun Kitâbeleri'nde tesâdüf edilen bu «Tatar» ismini, galiba «Cengiz»den evvel bizzat Moğollar da kendileri için kullanıyorlardı.

Moğol -İslâm kaynaklarında «Mugol: Mugul»- ismi ilk defa Cengiz zamanında imparatorluk ve sülâle adı ve sonraları kavim ismi olarak yayılmıştır.

Çinliler, bilhassa medenî seviyelerine nazaran, bu «Tatar-Moğol»ları üçe ayırıyorlardı: «Çin Seddi»ne yakın oturan «Ak Tatarlar» kuvvetli Çin medeniyeti te'sirinde idiler; «Kara Tatarlar» Gobi çölünün kuzeyinde, tamamiyle göçebe hayâtı sürüyorlardı; «Vahşî Tatarlar» yâni Moğol an'anesindeki «Uryankiyet» denilen «Orman Adamları» ise, bugünkü Moğolistan'ın en kuzey mıntıkalarında, «Baykal» ötesinde sırf avcılıkla yaşıyorlar ve Moğol Şâ-

mânları umûmiyetle bunlar arasından yetişiyordu. An'aneye göre, «Cengiz» Kara Tatarlar içinden çıkmışsa da, emri altında birçok orman kabîleleri de vardı. Hakikatte de onun yetiştiği «Onon-Kerülen» sâhası, göçebe Kara Tatarlarla Orman Adamları sâhalarının birleştiği bir yerdir. Bu «Kara Tatarlar» arasında, aynı nehrin yukarı mecrâsı ile «Tulâ» nehri arasında yaşayan ve hıristiyanlığı kabul etmiş olan «Gerayt»lar gibi diğer kuzey komşularından medeniyetçe daha yüksek bâzı kabîleler de vardı. Bu dağınık ve kabîle düşmanlıkları ve mücâdeleleri ile dolu hayat, tabiî, onlarda müşterek bir vicdan uyandıramamıştı. Hakikatte de bâzen bu dağınık kabîlelerin kuvvetli bir şahsiyetin etrafında bir «Ulus» hâlinde toplandıkları ve bâzı mühimce başarılar da kazandıkları olurdu; lâkin bunlar tamamiyle geçici hâdiselerdi. Bunların reislerine verilen unvanlarda, «Çin, Türk, Tibet» te'sirleri göze çarptığı gibi, diğer birtakım medenî hususlarda da «Çin, Türk, İran» medeniyetlerinin izlerine tesâdüf olunabiliyordu.

XII. yüzyılda bunların en kalabalık ve kuvvetli kabileleri «Tatarlar, Geraytlar, Naymanlar»dı. «Onon ve Kerülen» arasındaki kabîlelerden bilhassa «Moğollar» bir aralık sivrilmiş, hattâ reisleri «Han» unvânını bile almıştı. Fakat XII. yüzyıl ortalarında «Kiyen» sülâlesine tâbi olan bu küçük devlet hiçbir iz bırakmaksızın kaybolup gitmiş ve büyük, cihanı kaplayan Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşu, M. XIII. yüzyıl başında «Cengiz»e nasib olmuştur.

1

SİYÂSÎ VE MEDENÎ HAYAT

2. Moğol İstilâsının Târihî Âmilleri

Yalnız Asya tarihinin değil, belki cihan tarihinin en büyük ve ehemmiyetli hâdiselerinden biri olan Moğol istilâsının sebeplerini lâyıkıyle anlamak için, Moğolistan'dan başka doğu ve batı Asya'nın M. XII. yüzyılın son yarısındaki umûmî vaziyetini izâh lâzımdır. M. 1155'de doğan «Timuçin» neslen aristokrat bir ailenin çocuğu olmakla berâber, maddeten, babasından hiç bir şeye tevârüs etmiş değildi. Böylece sırf kendi şahsiyeti sâyesinde bir

mevki almağa başlayarak, o aralık Moğolistan'da muhtelif kabileleri birbirine kırdırmak suretiyle siyaseten faal bir rol oynayan «Kiyen» imparator sülâlesinin alelâde bir hizmet görücüsü oldu; böylece, Çinliler ve Geraytlarla birlikte «Buyır-Nor» Tatarlarını mağlûb ettikten sonra, Moğolistan kabileleri arasındaki nüfûzu biraz daha çoğaldı (1194). Bunu tâkibeden on sene, Moğolistan için devamlı bir iç harb devresi oldu; «Timuçin» bu esnâda «Ong-Han» -yahud Vang-Han- lâkabını hâiz olan «Gerayt» hükümdarının daimî müttefiki ve hâdimi olmuştur. Moğollar arasındaki kuvvetli aristokrat sınıfına dayanarak, onların iktisâdî menfaatini müdafaa eden «Timuçin»e karşı bu aristokrat «At Çobanları»nın değil bilhassa, fakir ve küçümsenen «Koyun Çobanları»nın yâni demokratların muhâlif bir kuvvet teşkil ettiklerini görüyoruz. İşte bu demokrat fırkanın temsilcisi ve yol göstericisi olan «Camuga»nın ordusunu «Timuçin» 1201'de mağlûp etti. «Camuga» «Ong-Han»a sığınarak, sonradan onunla Timuçin'in arasını açtı. Çok müşkül bir mevkie düşen «Timuçin» nihayet «Ong-Han»ı da mağlûp etti ve onun katliyle Moğolistan'ın doğu yarısında yaşayan bütün kabileleri kendisine bağladı (1203). Timuçin bundan üç sene sonra, kuvvetli «Nayman» kabilesini de mağlûp ve perişan edince, Moğolistan'ın batı yarısını da tamamen hükmü altına aldı. Topladığı ilk «Kurultay»da «Cengiz» lâkabını alarak imparatorluğu bilfiil kurdu. Çok kuvvetli bir disipline, mükemmel askeri teşkilâta, medenî memleketlerden getirilme bol harb vasıtalarına dayanan Cengiz, evvelâ «Tangut» -yâni Çinlilerin söyleyişi ile «Hi-ya» veya «Si-hi-ya» devletini mağlup ettikten sonra 1211'de -o sırada içeride oldukça karışık bir halde bulunan- Kuzey Çin'deki «Kiyen» imparatorluğu ile de şiddetle mücâdeleye başladı ve payıtaht (başkent) olan «Pekin: Han Balık» şehrini epeyce uzun ve zahmetli bir kuşatmadan sonra zabtetmeğe muvaffak oldu (1216).

Doğudaki bu büyük başarılarından sonra, artık batı havalisine de sıra gelmişti. Burada «Uygur» memleketinden «Aral» gölüne kadar, müslüman devletlerinin ve bilhassa «Hârizmşâhlar»ın hücûmlarıyla çok sarsılmış olan «Kara Hitay» imparatorluğu bulunuyordu ki, Moğolistan'dan kaçan kabilelerin hücûmlarıyla zayıflamış ve kısmen «Nayman» hükümdarı Göçlük'ün eline geçmişti. Uygur hükümdarlarıyla «Semireçe»nin kuzey havalisindeki müslüman «Karluk» hükümdarı «Arslan Han» evvelce Cengiz'e tâbi olmuşlar, Mâverâünnehr o çatışmada Hârizmşâhlar'ın nüfûzu altına girmişti. 1218'de «Göçlük»e karşı başlayan Moğol

hücûmu, «Kâşgar» ve diğer şehirlerdeki müslümanların da yardımı ile, başarıyla sonuçlandı. Orta Asya'da ilk ve son defa İslâm dini aleyhine yapılan baskılar Moğol istilâsı sayesinde bitti. Artık bundan sonra «Cengiz» İmparatorluğu ile «Hârizmşâhlar» İmparatorluğu, o devir Asya'sının bu iki büyük kuvveti birbiriyle temasa gelmiş demekti. Cidden akıllı ve idareli olan «Cengiz» Doğu Asya hâkimiyeti ile kanaat etmek ve «Hârizmşâhlar»ın görünüşte çok kuvvetli ve azâmetli gibi duran imparatorluğuna saldırmamak fikrinde idi. Halbuki mağrur ve kısa düşünceli «Hârizmşâh Mehmed» bir taraftan «Bağdad»ı diğer taraftan efsaneler ülkesi «Çin»i alarak büyük bir cihangîr olmak sevdasına düşmüş ve bunun için de birden bire kurulup hududlarına kadar genişleyen yeni Moğol İmparatorluğu'ndan hiç hoşlanmamıştı. İşte «Otrar»da Moğol ticaret kervânının haksız ve tamamen lüzûmsuz yere idâmı «Cengiz»i Batı islâm memleketlerine hücûma mecbur etmiş, bu hâdise yalnız «Hârizm» İmparatorluğu'nun çöküşü ile kalmayarak, Asya târihine büsbütün başka bir mecrâ vermiştir.

Hârizmşâhlar imparatorluğu görünüşteki azâmetine rağmen, içerden çok zayıftı: Hükümdar ile, memleketteki Türk kabileleri üzerinde büyük bir nüfûza mâlik olan annesi arasındaki büyük zıdlık orduda aslâ düzen bırakmamış, kumandanlar ve kabîleler arasında derin nefretler başgöstermişti. İdareciler sınıfındaki bu ayrılık, memlekette çok büyük bir anarşi doğurmuştu. Bundan başka hâkim Türkler ile diğer mahkûm unsurlar arasındaki eski ırkî düşmanlık «Alamut» bâtınîlerinin kuvvetli propagandaları, her tarafta «Sünnî-Şi'i» ve «Hanefî-Şâfi'î» mücâdeleleri, Abbâsî halîfelerine karşı takip edilen aleyhdâr siyâsetten dolayı onlara hürmetkâr olan bir kısım halkın ve âlimlerin nefreti, bir kısım sûfîlerin hükümdâra karşı düşmanlık beslemeleri, şehzâdeler arasındaki dâimî nefretler, zorla hâkimiyet altına alınmış birçok mahallî hükümdarların istiklâl temayülleri, bu büyük imparatorluğun dışarıdan gelecek kuvvetli bir darbe altında derhal mahv ve çözülmesini mucip olabilecek bir mahiyette idi. «Cengiz»in Doğu Türkistan müslümanlarına karşı gösterdiği koruyuculuk, maiyetinde birtakım müslüman Türk prenslerinin varlığı, müslüman tâcirlerine gösterdiği büyük kolaylıklar, Hârizmşâhın ona karşı yapacağı bir harbi islâm umûmî efkârına karşı bir «Mukaddes Cihad» şeklinde göstermesine tamamiyle mâni idi. İşte bütün bu gibi âmillere, harbin çok fena idare edilmesi, halk arasında «Cengiz» ordularının kuvvet ve satveti hakkında dolaşan efsânevî söylentilerden dolayı, orduda ve büyük şehirlerde kuvve-i manevîye-

nin esasen sarsılmış bulunması da ilâve edilirse Hârizmşâhların düşüş sebepleri pek kolay anlaşılır. Casusları marifetiyle düşmanlarının durumları ve kuvvetleri hakkında pek mükemmel bilgi alan «Cengiz» ordularının hemen yarısı doğu sahasında «Kiyen» imparatorları ile mücadelelere devam ettiği bir sırada, çok ustaca bir plânla harekete başlayarak (1219), muntazam ordusu ve usta kumandanlarıyla, pek az zamanda bu büyük islâm imparatorluğunu ortadan kaldırıp ve yalnız ona âid sâhaları değil, hattâ «Hârizmşâhlar» hududundan çok uzak yerleri de istilâ etti. «Abbasîler»in «Cengiz»i «Hârizmşâhlar» aleyhine harbe teşvik için bir sefâret heyeti gönderdikleri iddiası aslâ doğru değildir.

3. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun Gelişmesi ve Çözülmesi

«Cengiz» ve halefleri zamanında Moğollar yalnız «Kiyen» ve «Hârizmşâhlar» imparatorluklarını ortadan kaldırmakla kalmamışlar, Gürcüleri mağlûp ve perişan ettikten sonra «Kafkasya»yı aşarak «Kalka»da Rusları mağlûp, «Volga» Türk-Bulgarlarını hüküm altına alarak «Altınordu» devletini kurup, Moskova ve Kiyef'i yakarak, Polonya ve Macaristan'ı yağma etmişlerdi. İran sâhasında «Alamut» bâtınîlerini ve eski Bağdad Abbasî hilâfetini ortadan kaldıran «İran Moğolları», nihâyet, Suriye'de kanlı mücâdeleler sonunda «Mısır Memlûkleri»nin kuvveti karşısında durmaya mecbur oldular. Böyle olmakla berâber, küçük Ermenistan kırallarına, Anadolu Selçuklularına, hâkimiyetlerini silâh kuvvetiyle tanıtmışlardı. Diğer bütün göçebe imparatorlukları gibi «Cengiz»den sonra yavaş yavaş merkeziyetini kaybederek bu büyük coğrafî sâhada ayrı ayrı -hattâ bâzen birbirlerine şiddetle karşı- devletler hâlinde gelişen bu imparatorluğun, daha doğrusu imparatorlukların tarihî gelişmelerini, velev en umûmî hatlarıyla olsa bile, burada birer birer gösterecek değiliz.

Eski göçebe an'anesine göre, «Devlet bütün sülâlenin müşterek malı olduğu için» «Cengiz» daha hayâtında çocuklarına muayyen sâhalar ayırmış, yâni, onlara ayrı ayrı «Ulus: Kabîleler» ve «Yurd: Memleket» vermişti. Buna göre, Doğu ve Batı Türkistan, hattâ doğu İran, «İli» nehri üzerindeki «Almalık»da oturan «Çağatay»a, bugünkü Ukrayna'dan «Aral»a kadar uzanan o büyük «Kıpçak» sâhası «Cuci» çocuklarına, «Tabargatay» ve «Imıl» ise «Ügedey»e âiddi; diğer kardeşlerinin en küçüğü olan «Tuli», Moğol an'anesi mucibince «Kara-korum»da «Cengiz»e niyâbet edi-

yordu. 1229'da toplanan kurultayın «Büyük kaan» seçtiği «Ügedey» zamanında kuzey Çin'deki «Kiyen» imparatorluğu tamamiyle imhâ, «Celâleddin Hârizmşâh» gailesi izâle, «Gürcistan» ve «Kafkasya» zabt edildi. Batu kumandasındaki Moğol kuvvetleri «Ural» dağları ile «Kırım» arasındaki dağınık Türk kabîlelerini yola getirdikten sonra, «Polonya» ve «Macaristan»ı istilâ ile «Viyana» kapılarına kadar geldi. Lâkin «Ügedey»in vefatı üzerine, bu istilâ seli daha fazla ilerleyemeyerek geriye döndü. Birbirini tâkip ederek «Büyük Kaan» seçilen «Güyük» (1246-1248) ve «Mengü» Hanlar (1251-1257) dan sonra, Büyük Moğol İmparatorluğu eski merkeziyetini büsbütün kaybederek, dört büyük imparatorluğa ayrıldı. «Kubilây» ile başlayan «Çin Moğolları», «Çağatay» çocuklarının idaresindeki «Türkistan Moğolları», «Cuci» çocuklarına âid «Kıpçak Moğolları», «Hulagu» âilesine âid «İran Moğolları». Bu dört imparatorluktan son üçünün tarihi, Türk harsının umûmî gelişmesi ile pek yakından alâkalı olduğu için, onlar hakkında aşağıda âid oldukları bölümlerde icâbeden umûmî bilgileri vereceğiz. Ancak, Türk harsının umûmî gelişmesini lâyıkıyla anlayabilmek için, önce bu mühim devrin başlıca medenî neticelerini anlatmak zarurîdir.

4. Moğol İstilâsının Medenî Sonuçları

Moğol istilâsından bahseden bütün islâm târihçileri, meselâ «İbnü'l-Esir» ve «İbn Arabşâh» ve diğerleri bunun bir demir ateş seli gibi, geçtiği ma'mûreleri harâbeye çevirdiğini dehşet ve nefretle kaydederler. Ermeni ve Gürcü târihçilerinin bu hususdaki fikirleri de bundan farksızdır. İşte bu gibi te'sirler altında son zamanlara kadar «Moğol İstilâsı»nın mâhiyeti hakkında umûmiyetle çok yanlış fikirler beslendiğini görüyoruz. İstilâ ve felâkete uğramış mağlûp kavîmlerin târihçileri, tabii, bu istilâyı başka şekilde tasvir edemezlerdi. Halbuki son tetkikler, bu görüş tarzının epey haksız ve yanlış olduğunu meydana çıkarmıştır. Moğol İstilâsının Orta ve Batı Asya'da yaptığı tahribler, sonradan H. VIII. yüzyıldaki iç çekişmelerin buralarda yaptığı tahriblere nispetle ehemmiyetsiz kalır. Ondan başka Moğol İmparatorluğu'nun Asya'da kurduğu kuvvetli nizam ve inzibat sâyesinde Avrupa-Asya iktisâdî münâsebetlerinin gelişmesi, kervan yolları üstündeki bâzı ticaret merkezlerinin eskisine nispetle çok fazla ilerlemesini mucib olmuştur.

Moğol İmparatorluğu'nu, her türlü medenî teşkilâttan mahrum, iptidâî bir barbar kitlesinden ibaret sanmak ne kadar yanlışsa, bu büyük istilâların «Türk-Moğol» siyâsî birliğini vücûde getirmek gayesiyle yapılmış «Mefkûrevî» bir hâdise olduğunu ve Moğol istilâsının yeni sâhalara kendi medeniyet unsurlarını götürdüğünü iddia etmek de o kadar mubâlâğalı ve hatâlı bir şeydir. «Cengiz» yazı kullanma lüzûmunu ilkin «Naymanlar» memleketinde öğrenmekle berâber, medenî müslüman müşâvirlerinin yardımlarından istifâde etmiş, «Uygurlar»dan birçok medeniyet unsuru almıştı. «Yasak» adı altındaki hukukî örfler, bu göçebe imparatorluğunun esas teşkilâtını vücûde getiriyordu. Tamamiyle «Askerî» ve «Feodal» mâhiyette lâkin sağlam esaslara dayanan bu imparatorluk, bütün hareketlerinde, pek iyi düşünülüp, iyi tatbik edilmiş belirli plânlara uyuyordu. «Türk-Moğol» birliğini kurma mefkûresi «Cengiz» başta olduğu halde, Moğol hükümdarlarından hiçbirinin hatırına gelmiş değildi. Onlar, sâdece, hükümdar ailesinin umûmî menfaatlerini ve bu «Emperyalizm» ile sıkı sıkıya bağlı olan zengin müslüman tacirleri sınıfının iktisâdî menfaatlerini düşünüyorlardı. Moğol hükümdarlarının çok geniş ve pek muhtelif sâhalara gönderdikleri ordular, muntazam teşkilât, zengin vâsıtalar, mükemmel haber alma, siyâsî ve askerî mahâret sâyesinde, düşmanlarına kolayca galebe çaldılar; yoksa, tasavvur edildiği gibi, bunlar, öyle sonsuz kalabalık bir sürüden, meselâ ilk Oğuz göçlerinde gördüğümüz gibi, bir göçmen kafilesinden ibaret değillerdi. Böyle olmakla berâber «Hârizm», «İran», «Azerbaycan»» ve «Kafkasya» sâhalarında Moğolların bâzen pek müdhiş katliâmlar yaptığını ve yalnız şehir halkının değil hattâ göçebelerin de bundan büyük zarar gördüğünü söylemeliyiz.

Moğol hâkimiyetinin cihan medeniyet tarihi için en mühim ve belli neticesi, Batı memleketlerinin «Çin» ve «Hind» ile eski ticaret yollarını yeniden açması olmuştur. «Büyük İskender» istilâsı ve Yunanlıların «İran» ve «Pencap»ta hâkimiyetleri ilk-çağlar için ne mahiyette ise, orta-çağ için de Moğol hâkimiyeti hemen aynı neticeleri sağladı. Büyük kervan yollarındaki faal hayat, büyük ticaret merkezlerinin kurulmasına veya gelişmesine sebep olarak, oralarda medenî seviyeyi yükseltti.

Avrupa seyyahları, «Rusya» ve «Altınordu» yoluyla «Çin»e kadar «Saray, Saraycık, Hârizm, Otrar, Almalık» yolunu takip ederek gidebildiler. İran Moğollarının merkezi olan «Tebrîz»in mahallî geliri, o devir Fransa krallığının gelirinden fazla idi. İşte bunun neticesi olarak, her tarafta muazzam mîmârî âbideleri vücûde getirilmiş, eski yıkılan şehirler tekrar yapılıp onarılmış, is-

lâmların ticareti -hattâ Moğol devrinden evvelki zamanlara nazaran- çok yükselmiştir. Moğol hâkimiyetinin muhtelif coğrafî sâhalardaki medenî neticelerini âid oldukları bölümlerde etrafıyla göreceğimiz için, burada sâdece Avrupa medeniyetinin gelişmesi üzerinde bu münâsebetlerin epey mühim tesirleri olduğunu, matbaacılık, pusula ve barut kullanılması gibi birtakım şeylerin kısmen bu medenî münâsebetlerden doğduğunu ilâve edelim.

Moğol istilâsının diğer medenî neticeleri arasında, bu hâdisenin dinî bakımdan vücûde getirdiği şeyler hakkında, biraz bilgi vermek faydasız değildir: «Yasa» hükümlerine şiddetle uyan Moğol hükümdarları, tebalarının vicdanî hürriyetlerine hiç karışmazlardı. Onların maiyetinde; İslâm, Hıristiyan, Budist, Şamânî, v.b... bütün dinlere ve mezheplere sâlik türlü türlü insanlar bulunur, hattâ bâzen bu dinlerin âlimleri arasında hakanın huzurunda münazaralar da yaptırılırdı. «Papa»lar bir zaman misyonerler göndererek Moğolları Hıristiyanlık dâiresine çekmek için çalıştılar. Bu ümidin tahakkuku halinde İslâm için artık hiçbir kurtuluş yolu kalmayacaktı. Lâkin, bazı Moğol prens ve prenseslerinin bâzı zamanlar Hıristiyanlığı kabul etmelerine ve hattâ bu devirlerde Hıristiyanların İslâmlardan çok ziyâde korunmalarına rağmen, bu teşebbüs sonunda tamamiyle iflâs etti. «Din»i ancak devlet elinde alelâde bir vasıta gibi sayan Moğol hükümdarları, «Papa»ların ve «rahib sınıfı»nın elinde basit bir oyuncak olmayı tasavvurlarına sığdıramıyorlardı. İşte muhtelif Moğol devletlerinde, ayrı ayrı birtakım safhalar geçirdikten sonra, -tabiatiyle «Çin» müstesna olarak- nihayet «İslâmiyet» her sahada diğer dinlere galebe etti. İlkin «Kıpçak» hanları, sonra «Çağatay» çocukları ile «İran Moğolları» İslâmiyeti kabul ettiler. Türklerin hars tarihi bakımından, en mühim nokta İslâm memleketlerinde çok küçük bir azınlık teşkil eden Moğolların İslâmlaşması değil, o zamana kadar daha İslâmiyeti kabul etmemiş, birtakım Türk şubelerinin de müslümanlığı kabul etmeleridir. Moğol hâkimiyetinden sonra, kervan ticaretinin gelişmesi sayesindedir ki «Kırım»da ve «İdil» boyunda yeni İslâm merkezleri vücûde gelmiş, Kafkasya İslâmlaşmış, eski «Kıpçak sahrası» tamamiyle İslâm memleketi olmuştur. Kuzey doğuda, bu zamana kadar İslâmiyetin son haddi olan **«Tobol»** havâlisinde bir müslüman-Türk beyliği teşekkül etmişti. Orta-Asya sahralarında İslâmiyet yalnız güneyden değil, kuzeyden de yayılmakta idi ki, ondan evvel buna aslâ imkân yoktu. Moğol istilâsından evvelki devirde «Uygur»ların işgal ettikleri «Çin Türkistanı»nın nasıl Çin'le hudud olan kısmında «Budizm»in ve «Hıristiyanlık»ın hâkimiyeti oldukça sağlam gibi görünmüşse de, sonra burası da tamamen İslâmiyet tesiri altına girmişti.

5. Moğollarda Yazı, Lisan ve Edebiyat

Moğollar arasında yazı M. XIII. yüzyılda başladı. «Nayman» hükümdarının mağlûbiyetinden sonra onun maiyetindeki «Tatatunga» adlı Uygur kâtibi «Cengiz»in hizmetine girerek Moğollar arasında Uygur yazısını yaymağa başlamıştır. Cengiz bir aralık Çin imparatorlarıyla haberleşmelerinde Çin yazısını kullanmışsa da sonraları «Uygur Yazısı» yine kuvvetle devam etmiştir. 1269'dan M. XIV. yüzyıl ortalarına kadar «Phags-Pa» unvanlı bir «Lama» tarafından «Tibet Yazısı»ndan iktibas edilerek icad ve «Kubilây Han» tarafından resmen kabul olunan 41 harften meydana gelmiş «Murabbaü'ş-şekil» (Dört köşe, kare biçiminde) bir yazı kullanılmışsa da, sonradan yine terk edilerek Uygur yazısına dönülmüştür ki, işte Moğollar arasında hâlâ bugün kullanılan yazı, yüzyıllar esnâsında hissedilmeyecek bir surette vücûde gelen küçük değişikliklerle, ondan ibârettir. Bu yazı, dâima soldan başlamak suretiyle, yukarıdan aşağıya doğru yazılır. Şimdilik Moğolcanın en eski verimi olarak, «Cengiz Han Kitâbesi» denen ve 1220-1225 senelerine âid olan -Uygur yazısı ile yazılmış beş satırdan ibaret- kitâbeyi biliyoruz. «Moğolların Gizli Târihi» adıyla 1240'da tespit edilen -Çin yazısı ile Moğolca tespit edilmiş nüshası elde mevcud- «Destânî vekayinâme»nin de bu yazı ile yazılmış olması lâzımdır. Bundan sonra, 1246'da «Güyük Han»ın «Papa Dördüncü İnnosan»a gönderdiği mektubdaki mühür metni gelir. 1269'dan itibâren, Çin'de, bâzı «Dört Köşe» yazı ile pek seyrek olarak da «Uygur» yazısıyla yazılmış birtakım Moğolca kitâbeler olduğu gibi, 1362'de Uygur yazısı ile yazılmış büyük bir kitâbe daha mevcuddur. «Argun» ile «Olcaytu»nun «Güzel Philip»e göndermiş oldukları bâzı mektuplarla, Ermeni târihçisi «Genceli Kiragus»un vekayinâmesinde zikredilen Moğol lûgatleri, yine «İlhanlılar» zamanında «İbn Mühenna»nın yazmış olduğu lûgat kitabındaki Moğol kelimeleri, eski lisan yadigârlarındandır. Türklerin ve Uygur medeniyetinin Moğollar üzerindeki büyük nüfûzu bakımından, Türk dilinin Moğolca üzerindeki tesirleri çok bellidir. Uygurlar aracılığı ile «Budizm»i kabul eden Moğollar, bu di-

ne âid birçok eski Türk-Uygur kelimelerini alıp saklamışlardır ki, XVI. yüzyıldan başlayarak Moğollar arasında kuvvetlenen Tibet «Lamaizm»i de o ta'birleri muhafaza etmiştir. Moğolca üzerindeki bu Türkçe tesirleri, Moğol imparatorluğunun kuruluşundan sonra, artık bitmiş sayılabilir; çünkü ondan sonra, Moğol-Türk teması bitmiş ve Türk medeniyetlerinde Moğol azınlıkları ise dillerini unutarak türkleşmişlerdir. Yalnız Batı Moğollar'dan «Oyrat»lar Türklerle temasa devâm ettiklerinden, sonradan onların diline birçok yeni Türk unsurları daha girmiştir. Moğolların siyâsî hâkimiyeti devrinde Moğolcanın, Acem ve Türk dilleri üzerine biraz te'siri olmuşsa da, bu tesir pek sınırlı olup bâzı idârî ve siyâsî ta'birlerin alınmış olmasından ibârettir: Moğol devri İran şâirlerinden «Pûr Bahâ-i Câmi»nin «Türkçe-Moğolca-Farsça» meşhur bir «Mülemma» kasîdesi gibi bâzı pek az görülen mahsûller, işte bu siyâsî te'siri gösterir.

Moğol Edebiyatı, Halk edebiyatı eserleri müstesna olmak üzere, sırf destânî mâhiyette vekayinâmeler, Budizm'e âid dinî ve öğretici tercümeler, Şâmânîliğe dâir bâzı metinler, hukukî ve tıbbî mâhiyette birtakım eserlerden meydana gelmiş olup, orijinal bir mahsûl olmaktan çok ziyâde «Taklîd» ve «Tercüme»den ibâret ve mahdûddur.

«Kazluf» sefer heyeti tarafından «Karahoço»da XIII.-XIV. yüzyıllara âid onyedi kadar Moğolca eser bulunmuştur ki, bunlardan biri -«Yuan-çav-mişi: Moğolların gizli tarihi» ile «Reşîdüddîn»in «Câmiü't-Tevârih»inde birbirinden farksız şekilde yazılı olan- «Cengiz» nasihatlerinin aynıdır. Çin'de «Kubilây Han»ın «Budizm»e âid birçok dinî eserleri heyetler teşkil ederek «Sanskrit, Çin, Tibet, Uygur» dillerinden Moğolca'ya tercüme ettirdiğini biliyoruz. Böyle olmakla berâber İran Moğolları da bu hususta çalışmaktan geri durmuyorlardı. «Mengü Kaan» devri ileri gelenlerinden ve «Kazvîn» şehri eşrâfından «Melik Sa'îd İftiharü'd-Din Mehmed bin Ebî Nasr»ın «Moğol» dilini ve «Uygur» yazısını öğrenerek «Kelile ve Dimne»yi Moğolcaya tercüme ettiğini ve böylece Moğollar arasında büyük bir nüfûz kazandığını biliyoruz. Bunun gibi, aşağıda bahsedeceğimiz büyük tarihçi «Reşîdüddîn»in eserlerini yalnız Arapça ve Farsça değil Moğolca olarak da yazıp «Olcaytu Hüdâbende»ye takdim ettiği, sonradan Zeki Velidî Beyin tetkikleri ile anlaşılmıştır. Bununla berâber bugün ne bunlar ne de «Kelile ve Dimne» tercümesi ortada vardır. Moğolların, Çinlileri taklid ederek XIV. yüzyıl başlarından beri baskı işlerine âşina oldukları da, yine o devirden kalan bâzı basma Moğol ki-

taplarından anlaşılıyor. «Theodor Benfey» isminde bir Alman âlimi 1859'da neşrettiği bir eserinde, Hind hikâyelerinin batı âlemine doğru yayılmasında Moğolların mühim bir rolü olduğunu iddia etmişse de, son tetkikler bunu yalanlamıştır. İşte bütün bu kısa izahât, Moğol hâkimiyeti devrinde, Batı Asya'daki Moğol saraylarında bile Moğol edebiyatının oldukça gelişmiş olduğunu isbâta kâfidir. Lâkin XIV. yüzyıldan sonra, artık bu sâhalarda Moğolca eserlere tesâdüf edilmemektedir.

6. Moğollar Devrinde İlmî ve Edebî Hayat

Moğol istilâsının ilk harb ve döğüşme devresi, Orta-Asya ve İran'da ve diğer yayıldığı sâhalarda, ilim ve edebiyat hayatına önce pek ağır bir darbe indirdi. Lâkin, Moğol hâkimiyetinin iyice kuruluşundan sonra, hükümdarlar yalnız maddî medeniyetin değil manevî medeniyetin de ilerlemesi için samimiyetle çalıştılar. Moğol hükümdarlarından bâzılarının, meselâ «Mengü»nün ve «Hulagu»nun «Çin» ve «Kara-korum» ilim an'anelerine sâdık kalarak, tabiî ve riyazî ilimlere pek çok kıymet ve ehemmiyet verdikleri bilinmektedir. «Hulagu»nun emriyle ma'denlere âid yazılmış «Mehmed bin Mehmed Tûsî»nin «Tensûhnâme-i İlhânî» adlı dikkate değer bir eseri bilindiği gibi; onun bizzat kimya ile de uğraştığı ve yanında Çinli âlimler bulundurduğu da tarihçe tespit edilmiştir. «Hoca Nâsır-ı Tûsî»nin riyaziyedeki şöhreti, daha evvelce «Kara-korum» sarayına kadar yayılmıştı. Sonradan «Meraga» rasadhânesinin yapılması ve dört âlimin oraya tayin edilmesi de buna bir delildir. Moğol devletleri arasında Çin'de «Yuvan Sülâlesi» adını alan Çin Moğollarını ayırırsak, bilhassa İran Moğolları yâni «İlhanlılar» devrinde, onların hüküm sürdükleri «Azerbaycan» havâlisinde büyük bir fikir faaliyeti ve ilim hareketi görüyoruz. «İlhanlılar»ın islâmiyeti kabul edinceye kadar, dinî ilimlere ve mahallî edebiyatlara ehemmiyet vermeyerek daha ziyade tabiî ve riyâzî ilimlere kıymet vermeleri pek tabiidir. O havâlide «Hulagu» ve çocukları zamanında yazılmış, istinsah edilmiş bu gibi eserlere her tarafta tesâdüf edilir. Acem edebiyatının ağırlık merkezi, harben istilâya uğramayan «Fars» ve «Kirman» sâhalarına, «Salgur: Salûr» Türk hânedânıyla «Âl-i Muzaffer»in saraylarına geçmekle berâber, «İbn Haldûn»un da kaydettiği gibi, Fars dili, Moğol hâkimiyeti devrinde bir kısım islâm âleminde âdetâ Arabça'nın yerine geçerek, ehemmiyet kazandı. M.S. XIV. yüzyılda «Bizans»da Farsça kozmografya kitablarının Yunanca'-

ya tercüme edilmesi, «Güyük Han»ın «İnnosan»a gönderdiği mektubun Farsça yazılması ve daha bu gibi birçok hâdiseler, buna delildir. «Gâzân» zamanından sonra, yâni «İran Moğolları» tamamen islâmiyet dâiresine girince, o sâhalarda dinî ve tasavvufî eserler de yavaş yavaş çoğalmağa başlamış, din âlimleri ve sûfiler de Moğol saraylarında büyük bir hürmet mevkii bularak o cins eserlere de rağbet artmıştır. «Gazân»ın meşhur türbesini yaptırdığı esnâda onun etrafında bir tekke ile Şafi'î ve Hanefî'lere mahsus iki medrese yaptırması, meclisinde «Kutbüddîn Şirâzî, Hümâm Tebrîzî» gibi âlim ve şâirler bulundurması, «Sadrüddîn İbrahim» ve «Sa'düddîn Kutluk Hoca» gibi sûfîlerle münâsebeti, bu cereyanın kuvvetini gösterebilir. Bunun gibi «Emîr Nevrûz» adına da bâzı dinî eserler yazıldığı bilinmektedir. Bilhassa «Olcaytu», «Kelâm» meselelerine çok meraklı olduğu için, yanında muhtelif mezheplere mensub din âlimleri bulunduruyor ve onları huzurunda münâkaşa ettiriyordu. Bunun devrinde «Şi'a-i İmâmiye»nin en büyük âlimlerinden «Şeyh Cemâlüddîn Mutahhar Hıllî»yi (vef. 726) sayabiliriz. Vezir ve tarihçi «Reşîdüddîn»in dinî eserleri de, şüphesiz, bu temâyülün neticesidir. Hülâsa, Moğol hâkimiyeti devrinde, Uzak Doğu ile Yakın Doğu'nun, yâni Budist ve İslâm medeniyetlerinin unsurları biribiriyle kaynaştırılarak birleştirilmeğe çalışılmış, Çince eserler Farsçaya tercüme edilerek bu medeniyetlerin birbirine temasını men'eden dinî âmiller bir müddet için ortadan kaldırılmış, ilimde ve güzel san'atlarda bu muhtelif unsurların birleşmesiyle yeni şekiller vücûde getirilmiştir. Lâkin, mahallî reaksiyonlar ve diğer târihî âmiller neticesinde, bu cereyan devam edemeyerek, islâm medeniyeti tekrar hâkim unsur olarak kaldı ve XIV. yüzyılın ilk yarısındaki siyâsî ihtilâller ve iç çekişmeler ise, o cereyanların gelişmesine mâni oldu.

7. Moğol Devri Tarihçileri: «Cüveynî» ve «Reşîdüddîn»

İran'da Moğolların hâkimiyeti, tarih ve edebiyatın gelişmesine sebep olmuş ve umûmiyetle islâm medeniyetinin vücûde getirdiği tarihî eserler arasında, bir bakımdan en kıymetlileri işte bu devrede vücûde gelmiştir. Bu devrin meselâ, «Cüveynî», «Reşîdüddîn», «Vassâf», «Benâkitî», «Hamdullâh Kazvînî», «Abdullâh Kâşânî», «Şems Kâşânî» gibi mensûr ve manzûm tarihler yazan bir çok tarihçileri ve şâirleri arasında, bilhassa «Cüveynî» ve «Reşîdüddîn» tarihçi olmak bakımından çok seçkin ve ehemmiyetli birer mevki'e mâliktirler. «Tarih-i Cihân-guşâ» adlı tanınmış eserin sahibi olan «Alâüddîn Atâ Melik bin Bahâüddîn Cüveynî», Moğollar devrinin nüfûzlu bir ailesine mensubtur; 623'de doğmuş ve gençliğinde memuriyete girerek, iki defa «Kara-korum»a kadar seyahat etmiştir. «Hulagu» ile berâber muhtelif seferlerde ve hattâ «Alamut» zabtında bulunarak 657'de Bağdad havâlisi «Melik»i yâni umûmî vâlisi oldu ve Irak'ta birçok büyük imarlarda bulundu. «Mecîdü'l-mülk-i Yezdî» gibi düşmanlarının gadrıyla bâzı felâketlere uğramış ve 1283=681'de «Mugan»da fazla üzüntüsünden vefat etmiştir. «Sahib-i Dîvan» mevkiine kadar yükselmiş olan babası ve kardeşi nâmına olsun, kendi nâmına olsun, muhtelif ilmî eserler yazılmıştır; hattâ «Hümâm-ı Tebrizî» ve «Sa'dî-i Şirâzî»nin «Alâüddîn Cüveynî» hakkında çok güzel kasîdeleri olduğu gibi, «Kazvînî»nin meşhur «Acâibü'l-Mahlûkat»ı da ona ithaf edilmiştir. Uğradığı felâketleri tasvir eden «Tesliyetü'l-İhvan» adlı risâlesiyle bu gibi bâzı yazıları daha varsa da, en mühim eseri 650'de yazmaya başlayarak 658'de tamamladığı meşhur tarihidir. Üç ciltten meydana gelen eserinin ilk cildi «Uygur»lar hakkında ve «Güyük»ün saltanatı sonuna kadar olan başlıca Moğol vak'aları ile «Cuci» ve «Çağatay» hakkında kısa bilgiyi içine almıştır. İkinci cilt, «Hârizmşâhlar» ve «Kara Hitaylar» ile «Ögedey» zamanından «Hulagu»ya kadar İran ve havâlisinde hüküm süren başlıca Moğol emîrlerinden bahseder. «Mengü»nün tahta geçmesiyle başlayan üçüncü ciltte 655 tarihine kadar olan İran vak'aları ve «İsmailîler» hakkında mühim bilgiler vardır. Ekseriyetle kendi bilgilerine ve bâzen -nüshaları bugün elde olmayan- birtakım tarihî kaynaklara dayanan ve kısa, açık, temiz, edebî bir üslûbla yazan «Alâüddîn Cüveynî»nin daha ziyâde işittiklerine dayanan bâzı hususlarda ara sıra yanıldığı vâkıa da, çağdaşı ve şâhidi olduğu vak'alar hususunda en mühim menba'dır. «Uygur»lar ve «Kara-korum» hakkında verdiği bilgiler çok dikkat çekicidir. İşte bundan dolayı, «Vassâf» ve «Reşîdüddîn» gibi sonraki Moğol devri tarihçileri bu eserden pek çok istifâde etmişlerdir. «Meraga»da oturan Yakubî hıristiyanlarından olup «İbnü'l-İbrî» adıyla anılan meşhur ve kıymetli tarihçi «Ebü'l-Ferec Grigoryus» (vef. 658) «Chronicon Syriacum» adlı tarihi ile onun kısaltılmışı olan Arabça «Tarih-i Muhtasarü'd-Düvel»inde «Moğollar, Hârizmşâhlar, İsmâilîler» hakkındaki bilgileri tamamiyle ondan almış olduğu gibi, daha sonra «Şahâbüddîn Dımışkî» de 728'de yazdığı «Mesâlikü'l-Ebsâr» adlı büyük ve mültekat eserinde Moğollara âid bâzı bölümleri aynen ondan almıştır. «Tarih-i Güzîde», «Tarih-i Benâkitî», «Ravzatü's-Sefâ», «Habibü's-Siyer» gibi Moğollar, Timûrlular ve Safeviler devrinde yazılan başlıca umûmî is-

lâm tarihleri ise, yine o devirlere âid bilgileri hep «Cihan-güşây» dan almışlardır.

Böyle olmakla berâber, bu devrin en büyük ve en orijinal tarihçisi olarak, musevî asıllı tabîb «Reşîdüddîn Fazlullah bin Ebü'l-Hayr bin Ali»yi gösterebiliriz. 1245'de doğup İlhanlıların hizmetine girmiş ve «Gâzân Han» devrinde büyük nüfûz elde etmiş olan bu adam, tıp ilminde de şöhret kazanmış ve «Gâzân»ın vücûde getirdiği hayır ve ilim müesseselerini idareye memur olarak, kendisi de muhtelif sâhalarda birçok hayrat bırakmıştır. Altmış yaşında olmasına rağmen, bilhassa «Gâzân»ın emriyle büyük bir «Cihan Tarihi» yazmağa başladı. İslâmiyetten evvelki Yakın Asya kavîmleri ile islâm kavîmlerinin ağızdan öğrenilmiş tarihlerinden başka, «Türk Moğollar»a, «Çinliler»e, «Hindliler»e ve Batı Avrupa'nın diğer kavîmlerine âid bütün tarihî bilgileri ve cihan ticaret yollarına âid coğrafî bilgileri toplayıp bir araya toplamak gayesiyle vücûde getirilen bu eser, «Cihan Tarihi» hakkında o zamana kadar Doğuda ve Batıda benzeri olmayan yeni ve şümûllü bir görüş tarzının mahsûlü idi. Bu kadar geniş ve etraflı bir «Umûmî tarih telâkkisi» ancak, muhtelif milletlerin birbirleriyle o kadar sıkı münasebetlere giriştikleri bir devirde ve «Çin, Hind, İran, Uygur, Türk, Tibet, İslâm, Hıristiyan, Musevî...» âlimlerinin birlikte yaşadıkları «İlhânlılar» sarayında olabilirdi. İşte «Reşîdüddîn», bu büyük eseri vücûde getirmek için, hükümdar hazinesinde mevcud «Altun Depter» gibi Moğol ve «Oğuznâme» gibi Türk rivâyetlerinden istifâde ettikten başka, ayrıca Moğol an'anelerini lâyıkıyla bilen «Emir Pûlâd Cengsan»ın ve diğer muhtelif milletlere mensub âlimlerin yardımlarına ve o vâsıta ile o milletlere âid başlıca sözlü ve yazılı kaynaklara da başvurdu. Reşîdüddîn'in bu suretle vücûde getirdiği «Câmiü't-Tevârih» diğer tarihî islâm eserleri gibi sâdece üslûbuna dikkat edilmiş edebî bir mahsul değil, eski kaynaklardaki bilgileri en büyük bir sadakatle nakledip toplayan büyük bir toplu bilgi mecmuasıdır. Sonraki incelemeler, «Reşîdüddîn»in eski Oğuz ve Moğol an'anelerini naklederken, bu husustaki eski Türk ve Moğol rivâyetlerini hiçbir değişikliğe uğratmaksızın aynen aldığını meydana çıkarmak suretiyle «Câmiü't-Tevârih»in ilmî kıymetini açıkça göstermiştir. Eserini yazarken birtakım kâtiblerin ve tarihçilerin kendisine yardım etmiş olmaları, sonradan bâzı «intihal» (çalma) iddialarına meydan açmışsa da, o devir târihçiliğinin umûmî telâkkilerine nazaran, bu gibi iddialara o kadar fazla kıymet verilemez. 706'da tamamlanarak «Olcaytu»ya takdim edilen nüsha esasen «Moğolca»

olup ayrıca Arabçaya ve Farsçaya da tercüme olunmuştu. «Reşîdüddîn»in bundan başka birçok eserleri daha vardır ki, bütün bunlar «Câmiü't-Tesânif-i Reşîdî» adı altında ve bir külliyat şeklinde toplanmış olup, daha yazarının zamanında, Arabça ve Farsça ayrı ayrı nüshaları vücûde getirilmişti. İlimlerin muhtelif şubelerine âid olan bu ayrı ayrı risâlelerin, hepsi tamamiyle «Reşîdüddîn»e âid olmasa bile, yine onun idaresi ve kontrolu altında yazıldığı iyice anlaşılıyor. «Olcaytu» kelâm meselelerine pek ziyâde meraklı olduğu için, «Şafi'iyyü'l-mezheb» olan yazar, hükümdarın bu büyük merakını tatmin için İlâhiyâta âid birçok eserler yazmış ve onları «İran, Hârizm, Türkistan»daki en tanınmış din âlimlerine göndererek, hepsinden çok takdirkâr övme yazıları almıştır. «İlhanlılar» sâhasının dışında yaşayan islâm âlimlerinin de «Reşîdüddîn»e karşı büyük bir hürmet gösterdikleri, hattâ onun Çin ve Frenk âlimleriyle de münasebetleri olduğu anlaşılıyor. Hülâsa, «Reşîdüddîn» İlhanlılar devrinin bütün ilmî hareketlerinde en büyük ve dikkati çeken bir simâdır. Onun tasavvur ettiği tarzda umûmî bir «Cihan Tarihi» vücûde getirmek teşebbüsü, «Reşîdüddîn»den sonra hiçbir ciddî takibçi bulmadı. Sonraki İslâm tarihçileri, sâdece müslüman sülâlelerinin vak'alarını yazıp toplamayı kâfi görerek, diğer milletlerin tarihi hakkında hemen hemen hiçbir alâka göstermemişlerdir. Bu bakımdan, «Reşîdüddîn», islâm tarihçileri arasındaki müstesnâ yerini hiçbir zaman kaybetmemiştir diyebiliriz.

Siyâsî rakiblerinin tezvirleriyle 1318 (718)'de, **«Ebû Saîd Bahâdûr Han»** devrinde idam olunan «Hoca Reşîdüddîn»den başka bu devirde yetişmiş bâzı tarihçileri ve şehnâmecileri daha sayabiliriz. Meselâ «Câmiü't-Tevârih»in kendi eseri olduğunu iddia eden ve ayrıca bir de «Olcaytu Tarihi» vücûde getiren **«Abdullâh Kâşânî»** gayet tantanalı ve ağır bir üslûbla yazdığı -daha ziyâde «Tarih-i Vassâf» adıyla meşhur **«Tecziyetü'l-emsâr ve Tecziyetü'l-a'sar»** adlı tarihi 728'de tamamlayan **«Abdullâh bin Fazlullâhü'ş-Şirâzî»** «Câmiü't-Tevârih»in bir hülâsasından ibaret olup 730 hududunda yazdığı **«Tarih-i Güzide»**sinden başka «Zafernâme» ismiyle **«Şehnâme»** tarzında yetmiş beş bin[20] beyitlik manzum bir tarih yazan ve **«Nüzhetü'l-Kulûb»** adlı eserinde Moğollar devri coğrafyası hakkında kıymetli bilgi veren **«Hamdullâh Müstavfî-i Kazvînî»**, Camiü't-Tevârih'in

(20) Kitabın aslında bu bir dizgi hatâsı neticesinde 75 beyit çıkmıştır. Burada 75 bin olarak düzeltilmiştir.

717'de yapılmış basit bir hülâsasından ibâret olup **«Tarih-i Benakitî»** diye tanınmış eserin sahibi 701'de «Gâzân Han» tarafından «Melikü'ş-Şüerâ» tayin edilen ve 730'da ölen- **«Ebû Süleyman Dâvud bin Ebü'l-Fazl Mehmed Benâkitî»**, keza 730'da yazılmış olan manzum **«Şehnâme-i Cengizî»** sahibi **«Şemseddin Mehmed Kâşânî»**, işte hep bu devir tarihçilerindendir. Bununla beraber bütün bu kabil eserler arasında en mühimi yukarıda söylediğimiz gibi, evvelâ «Câmiü't-Tevârih» sonra «Cihangüşay» üçüncü olarak da «Vassâf»ın tarihidir. Bilhassa eski Oğuz an'anelerini sadakatle toplaması bakımından «Câmiü't-Tevârih» Türk harsı noktasından emsalsiz bir eserdir. Moğollar devrinde tarihî edebiyatın bu gelişmesi, netice itibariyle eski tarihî an'anelerin ve göçebe hâtıralarının canlanmasına sebep oldu. Ve bu da, Moğollardan ziyade, onları temsil eden Türkler için faydalı olmuştur.

2

TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI

8. Moğol Hâkimiyeti Devrinde Lisanlar Mücadelesi

Moğolların daha ilk meydana çıkışları sırasında Moğol dili ile Türk dilinin coğrafî sâhaları, hemen hemen şimdiki vaziyeti gibi idi. «Orhun» nehrinden «Yukarı İrtiş»e kadar bütün «Batı Moğolistan» sâhasına mâlik olan «Naymanlar» ve kuzey komşuları «Oyratlar» hepsi Moğolca konuşuyorlardı. Bu Moğol şubeleri «Yeniseyi» nehrinin «Sekiz Muran» denilen kaynak taraflarında yaşıyorlardı ki, Türkçe «Sekiz» kelimesiyle Moğolca «Muran: Nehir» kelimesinden meydana gelmiş olan bu karışık isim, bize o havâlide Türk ve Moğol dillerinin birbirine karıştığını gösterebilir. «Oyrat»ların kuzeyinde, «Yeniseyi» -yahud Türkler arasındaki kullanılışına göre «Kem»- nehri havzasında, Türkçe konuşan «Kırgızlar» vardı. «İrtiş» üzerinde «Naymanlar»la komşu olarak «Kanglı, Kıpçak, Karluk» Türkleri yaşıyordu ki, bunların merkezi de «Yedi-Su» kuzeyinde bulunan «Kayalık» şehri idi. Evvelce söylediğimiz gibi, Moğol istilâsı, Asya'nın batı sâhalarına karşı yapılmış büyük bir göç değil, daha ziyâde siyâsî ve askerî bir

hâkimiyet şeklinde olduğundan, «Moğolca»nın eski Türk sâhasını batıya doğru süremediğini ve Türk-İslâm çevresine gelen küçük Moğol kitlelerinin ise az zamanda türkleştiğini görüyoruz. Türk dilinin eskiden hâkim olduğu yerlerde, «Moğolca» saray ve devlet dili olmak bakımından geçici bir zaman için nüfûz ve itibar kazanmışsa da, bu küçük mücâdele öyle uzun müddet devâm etmemiş, şüphesiz çok daha medenî bir ekseriyetin dili olan Türkçe, bünye itibâriyle kendine yabancı olmayan «Moğolca»yı pek kolaylıkla temsil eylemiştir.

Moğolların hizmetinde bulunan budist veya hıristiyan Uygur «Bahşı: Bitikçi=Kâtip»larının ve Uygur medeniyeti an'anelerinin de bu hususta mühim bir rol oynadığı tasavvur edilebilir. Her halde bu devirde Batı Asya'da lisanlar mücâdelesinde, «Arabça»nın zararına olarak «Farsça»nın ve Farsça ile «Moğolca»nın zararına olarak da «Türkçe»nin coğrafî sâhaları genişlemiştir.

Türk lisanının gelişmesi bakımından Moğol istilâsının en mühim neticesi, muhtelif Türk şubelerinin yeni göçlerine sebebiyet vererek, yeni yeni lehçevî teşekküllere meydan vermesi, birbirinden uzak kalmış birtakım şubelerin, tekrar yaklaşmasına hizmet etmesi ve Türklerde eski kavmî an'anelerin canlanması oldu. M. XIII. yüzyıldaki bu hareketlerden sonra XIV. yüzyıldan başlayarak, artık «Edebî Türk lehçeleri»nin lâyıkıyla ve sağlamca kurulduğunu ve büyük sarsıntılara uğramaksızın bugüne kadar muntazam bir gelişme takibettiğini görüyoruz. Aşağıdaki bölümlerde «Anadolu, Azerbaycan, Erran, Hârizm, Altınordu, Türkistan» sâhalarında oluşan bu lisanî ve edebî hareketleri ayrı ayrı izah edeceğiz. Yalnız, ondan evvel, «Türkçe»nin XIII. yüzyıl içinde islâm âleminde kazandığı ehemmiyeti ve Moğol saraylarındaki mevkiini tespit etmek faydasız sayılmaz.

9. Moğollar Devrinde Türk Dilinin Ehemmiyeti

Daha «Selçuklular» ve «Hârizmşâhlar» devrinde İslâm âleminin, Arabça ve Farsçadan sonra, üçüncü büyük medeniyet lisanı olmak istidâdını gösteren «Türk dili», XIII. yüzyıl içinde de bu gelişmeyi takip etti. «Bağdad»da 612 (1215)'de ölen «İbn Dehhânü'l-Vâsıtî» isminde büyük bir lisan âliminin, diğer birtakım lisanlarla berâber «Türkçe» de bildiğini ve birtakım talebeler yetiştirdiğini biliyoruz. Yine bu yüzyılın ilk yarısında Mısır'da yazılmış olan «Türkçe-Arabça» bir lûgat «Houtsma» tarafından bastırılmışsa da, yazık ki yazarı belli değildir. Hakikatte «türkçe»

Mısır'da daha «Eyyûbîler» devrinde epeyce ehemmiyet kazanmağa başlayarak, «Memlûkler» zamanında büsbütün kuvvetlenmiştir: Bâzı taşların hassalarına âid Arabça bir risâlesi bulunan «Alâüddîn Beylekü'l-Kıpçâkî» isminde bir Türk yazarının «Envârü'l-Muziye» adlı ve yalnız lûgavî değil Türklere âid etnoğrafik bilgileri de içine alan bir eseriyle, «İmâdüddîn Dâvud bin Ali bin Mehmed Varrakü'l-Mısrî»nin «el-Sahîh min Dürretü'l-Muziye» unvanlı bir kitabı olduğu, sonradan «Jean Deny» tarafından Paris millî kütübhânesinde bulunan «Belâgatü'l-Müştak fî lûgati't-Türk ve'l-Kıfçak» adlı eserden anlaşılmaktadır. 745'de ölen Gırnatalı filolog ve muhaddis «Ebû Hayyân»ın «Kitabü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk»[21] adlı lûgat kitabında «Beylek»in eserinden nakiller vardır ki, buna dayanarak, onu XIII. yüzyıl Türk lisancılarından sayabiliriz. Yine bu yüzyıl Türk filologları arasında «Ebû Hayyân»ın hocası «Divrik»li ve «Sâlûr» Türk kabilesine mensub «Fahreddin Mehmed bin Mustafa»yı sayabiliriz. 631'de doğup 713'de ölen bu yazar, «Kavâid-i Lisanü't-Türk» unvânı ile bir eser yazmıştır. İlhanlılar devri filologlarından «İbn Mühennâ» maalesef yazarlarının ismini yazmayarak Türk diline dâir diğer üç eski eserden daha bahseder ki onlar da aşağıdadır. «Nâdirü'd-Dehr alâ melikü'l-Asr», «Haliyü'l-Mülk», «Tuhfetü'l-Mülk» bugün ortada bulunmayan bu lûgatlerin de XIII. yüzyılda Mısır veya Kuzey Suriye'de yazıldığını tahmin ediyoruz.

Memlûkler devletinde Türkçenin sonraki asırdaki ehemmiyetini aşağıda anlatacağımız için, burada daha fazla tafsilâta girişmeyeceğiz. Moğol hâkimiyeti Türkçenin ehemmiyetini asla azaltamamış, daha çoğaltmıştı. «Güyük Han»ın 1246'da Papa IV. İnnosan'a gönderdiği Farsça «Yarlıg»da hemen hiç Moğolca kelime olmadığı halde, Türkçe kelimeler oldukça boldur. Bundan başka, Yarlıg'ın başlangıcı da tamamen türkçedir ki, bunda Uygur «Bahşı»larının te'sirini görmek pek tabiîdir. Son senelerde «Vatikan» hazine-i evrakında bulunarak, pek etraflı inceleme ve yorumlamalarla profesör «Pelliot» tarafından neşredilen bu küçük fakat mühim nümûne, bize Moğol devletinin resmî muamelelerinde -bilhassa aşıl Türk sâhalarında- belki Türkçenin de resmî dil olarak kullanıldığını anlatabilir.

(21) Gırnatalı Ebû Hayyân'ın bu lûgat kitabı, merhum Prof. Ahmed Caferoğlu tarafından, tercümesiyle birlikte **Kitâb al-İdrâk li-lisân al-atrak** adıyla Türkiyat Enstitüsü'nün 21. kitabı olarak 1930 senesinde, İstanbul'da yayımlanmıştır.

10. Türk Şâir ve Yazarları: «Melik Sa'îd İftiharî» ve «Hüsamüddîn Hâmid ibn Âsımü'l-Âsımî»

İşte yine bu devir içinde «Kelile ve Dimne»yi Moğolcaya tercüme etmiş olan meşhur «Melik Sa'îd İftihârüddîn Mehmed Kazvinî»nin (Onbirinci bölüm, 5. paragraf) «Sind-badnâme»yi de Türkçeye tercüme ettiğini biliyoruz. Moğolca tercüme gibi, bu Türkçe «Sind-badnâme» de yazık ki bugün ortada yoktur. Ancak, bu küçük misâl diğer Türk sâhalarında olduğu gibi, hattâ «İran» içinde de Türk edebiyatının fâsılasız devam ettiğini gösteriyor. Bundan pek az sonra «Sır-Derya» sâhasında ve «Huten»de de Türk edebiyatının eski gelişme yolunu kuvvetle tâkib ettiğini, «Cemâl Karşî»nin «Mülhakatü's-Sürah» adlı mühim eserinden anlıyoruz. Orada «Huten» sultanı «Munmiş Tekin» hakkında söylenmiş, sâde son mısra'ı Türkçe bir mülemma bir rubâî zikredildiği gibi, «Sır-Derya» solunda «Kızıl Urda» karşısında «Barckend: Barchg kend»de oturan büyük âlim «Şeyhülislâm Hüsâmü'l-millet ve'd-Dîn Ebi'l-Mehâmid Hâmid ibn Âsımü'l-Âsımî»nin fıkıh ve tefsîr ilimlerindeki ihtisâsından ve birçok ilmî te'liflerinden başka, fasîh Arabça, melîh Acemce ve sahîh Türkçe şiirleri ve üç lisanda eserleri olduğu ehemmiyetle zikredilmektedir. «Cemâl Karşî»nin «Barckend»de onunla mülâkatı 672 senesine tesâdüf eder. Arabçanın fesâhati, farsçanın melâhati karşısında «Türkçe»nin sıhhat ve samimiyetini ileri süren müellif, görülüyor ki, ona pek bâriz bir kıymet vermektedir. «Barthold» bu ifâdeden Türk edebiyâtının bu yüzyılda daha yeni yeni gelişmeğe başladığı neticesini çıkarıyor, halbuki, daha XI. yüzyılda doğan İslâmî Türk Edebiyatı, bu yüzyılda, Türk âleminin her tarafında oldukça kuvvetli bir gelişme halinde idi. Yukarıda sayılan eserler, öyle istisnâî ve münferid rastlanan hâdiseler değil, bize kadar intikal edemeyen diğer birçok edebî ve lisanî mahsûllerimizin varlığını kesin olarak ispat eden ve edebiyatımızın umûmiyetle zannolunduğundan çok eski ve geniş bir gelişmeye eriştiğini gösteren, kesin ve pek kıymetli delillerdir. «İmam Zâhid Ebû Nasr bin Tahir bin Mehmedü's-Serhasî» ismindeki bir Türk âliminin -«Mehmed bin Bâlî» adlı daha sonra yaşayan bir mütercimin sözüne göre «Olga-Bulga» ibâresiyle yâni eski Doğu Türkçesiyle- yazmış olduğu bir eser de, belki yine bu yüzyıla âid eski bir mahsuldür. «Mehmed bin Bâlî» onu «Güzide» adıyla zamanının -M. XIV. yüzyıl sonu veya XV. yüzyıl başları- lisanına çevirmiştir ki, yazma nüshaları pek boldur; fakat asıl eser, diğer birçok eski

Türk eserleri gibi, bugün ortada yoktur. «Gâzân»ın sarayında mühim bir mevki sahibi olan «Hibetullah»ın türkçe bilmesi, «Reşîdüddîn»in «Kitab-ı Sultanîye»sinde ve «Miftâhü't-Tefâsîr»in VI. cüz'ü olan «İstidâd u saadet» Risâlesi'nde -âdetâ «darbımesel» makamında- aynı Türkçe beyite tesâdüf edilmesi gibi şeyler de «Türkçe»nin XIII. yüzyıldaki umûmî gelişmesini ve ehemmiyetini kuvvetle gösteren delillerdir.

Türk dilinin yine bu XIII. yüzyıla âid kalıntıları, bugün «Yedi-Su» vilâyetinde «Çu» nehri havzasında bâzı Nesturî Hıristiyan kabir taşlarında vardır. Burada böyle bir Türkçe ve süryânice Hıristiyan mezar kitâbelerinin bulunmasının sebebleri, bugüne kadar lâyıkıyla izah edilememiştir. Bu kitâbelerin ekseriyeti, bilhassa «Issık-Köl» etrafında ve «Ila» nehri havzasında olanları hemen umumiyetle XIV. yüzyıla âid ise de «Çu» havzasında bulunanlar arasında daha XIII. yüzyıl başına yâni «Kara Hitay» hükümdarlarının hâkimiyeti devrine âid olanlar da vardır. Bu kabir kitâbeleri hakkında başlıca **«Kuvulson»** ve **«Radloff»**un tetkikleri pek tanınmıştır. «Yedi-Su»daki Hıristiyan âbidelerini «Turfan»daki Hıristiyan eserleriyle karşılaştırıp mukayese eden bir Rus âlimi «Turfan» Hıristiyanlarının «Yedi-Su»dakilere nispetle daha medenî ve daha ileri olduğunu ve buradaki medenî te'sirin batıdan doğuya değil aksine -birdenbire garib görünse de- doğudan batıya doğru bir te'sir mahiyetinde telâkkisi lâzım geldiğini söylüyor. Hakikaten de «Yedi-Su»da bulunan Hıristiyan mezar taşlarında Orhun yazılarında ve Uygur metinlerinde kullanılan sayı usûlüne tesadüf edildiğinden, bunların Uygur'lardan olduğu veyahut Uygur te'siri altında kaldıkları anlaşılmaktadır. Hıristiyan Uygurların merkezi, Turfan'ın doğusundaki küçük bir kasabada olmuş olmalıdır; zira orada Süryânice Sogdca, Türkçe yazılmış olan, fakat yalnız Hıristiyanlığa âid birtakım eserler bulunmuştur. Yedi-Su Hıristiyan Türklerinin Uygurlar'dan ayrı olan başlıca tarafı mezar taşlarındaki kitâbelerde Sogdlulardan alınmış Uygur yazısını değil, Türkçe için lüzumlu bâzı alâmetler ilâvesiyle Süryâni asıllı diğer bir alfabe kullanmış olmalarıdır. Prof. «Barthold» başlangıçta bu Nesturî Türklerin belki de «Kanglı»lardan olması faraziyesini ileri sürmüştü. «Radloff»a göre, bu kitâbelerin dili umumiyetle Uygur lehçesine pek ziyâdę yakın olup, Uygurca karşılığı ile uymayan hattâ hiçbir kelime ve hiçbir şekil dahi yoktur. Arada mevcud olan fark, sâdece, sese âid hususiyetlerdedir.

11. Yesevî Tesirlerinin Devâmı: «Ali»nin «Yusuf ve Zeliha» Manzumesi

Moğol hâkimiyeti devrinin ilk zamanlarından kalan başlıca eser, «Ali» adlı bir şâirin 1233 (630)'de yazmış olduğu «Yusuf ve Zeliha» manzûmesidir. Çeşitli «Kazan» baskıları bulunan bu eserin bir parçasını «Houtsma» 1889'da -Berlin ve Dresden yazmalarına nazaran- neşretmiş ve sonradan «Brockelmann» bunun lisânî mâhiyeti hakkında etraflıca tetkiklerde bulunmuştur. Bu eser, edebî mâhiyetten ziyâde, bilhassa lisan tarihi noktasından pek mühimdir. Çünkü, lisan husûsiyetleri bakımından, bir taraftan eski Doğu Türkçesi şekillerini gösterdiği halde, diğer taraftan Batı Türkçesine yâni «Oğuzca»ya has olan birtakım vasıflara da mâliktir. Bu görüş noktasından «Brockelmann» bu eseri Batı Türkçesinin en eski müjdecisi olarak kabul etmektedir. Eldeki nüshalar istinsâh tarihi itibâriyle çok sonra oldukları için, onlara dayanacak filolojik bir tahlilin ilim bakımından katiyetine hükm edilemez; işte, bu müşküllere eserin yazarı ve nerede yazıldığı hakkında birşey bilinmediğini de ilâve edersek, eldeki bilgilerin şimdilik ancak bâzı faraziyeler ortaya koymaya yetebileceğini anlarız. Böyle olmakla berâber, XIII. yüzyıl içinde Türk lehçeleri hakkındaki bilgilerimize ve eserin bilhassa edebî husûsiyetlerine dayanarak, şimdiye kadar ortaya konan faraziyelerden daha açık ve daha kuvvetli neticeler elde edileceği tabiîdir.

«Firdevsî»denberi Acem edebiyâtında dâimâ «Manzum hikâye» mevzûu olarak kullanılan «Yusuf» Kıssası, edebiyâtımıza önce bu eserle giriyor. Türk şâiri burada Acem san'atkârlarının evvelce hazırladıkları kadrolara uymayarak, daha ziyâde «Kur'an»da mevcud kıssa şeklini tâkib ediyor ve hattâ birçok yerlerde oradan aynen Arabça nakillerde bile bulunuyor. Hanefî mezhebinden koyu bir müslüman olan müellifin, Acem edebiyâtıyla öyle büyük bir alâkası olmadığı ve İran şâirlerinin bol ve san'atlı mesnevî mahsûllerine yabancı kaldığı pek açıktır. Onda görünen yegâne edebî te'sir, denilebilir ki, «Hoca Ahmed Yesevî» ve takibçilerinin tanınmış «Hikmet» tarzıdır: Hece vezninin bilhassa «Hikmet»lerde kullanılan «4+4+4=12» şekli yarım kafiyeler, manzûmenin baştan başa «Dörtlük»lerle kurulması, ekseriya «Hikmet»lerde olduğu gibi dördüncü mısra'ların «Redifli bir nakarat» tarzında olması «Lirizm»den tamamen mahrum olmayan bu şâirin bir «Yesevî Taklidçisi» olduğunu açıkça gösteriyor. «Yesevî» ile takibçilerinde, bu gibi Kur'anî kıssaların, evliyâ menkı-

belerine âid halk rivâyetlerinin -daha kısa olarak- yazılmış nümûneleri çoktur; anlaşılıyor ki, bu cins edebî an'anelerin kuvvetle hüküm sürdüğü bu yerde yetişen «Ali», bu mevzûlardan birini daha büyük bir nispette yazmak istemiş ve eser bu suretle meydana gelmiştir. Böyle olmakla berâber eserin hiçbir tarafında açık bir tasavvuf meyli görülmediğini de kaydedelim: Burada «Yusuf» ile «Zeliha»nın meşhur aşk mâcerâsı, İran mesnevîcileri ile sonradan onları büyük bir sadakatle takip eden birçok klâsik şâirlerimizin tasvir ettikleri tarzda koyu bir «Tasavvuf» cilâsı altında saklanarak değil, tıpkı «Kur'an»da olduğu gibi çok daha sâde ve daha maddî bir şekilde tasvir edilmiştir. Eserin böyle tamamiyle «Kur'anî» bir şekilde yazılmış olması da, onun dindar ve zâhid «Hârizm» muhitinde vücûde geldiğine bir delil olabilir ki, «Hârizm»in bu husûsiyetini aşağıda göstereceğiz.

Hülâsa, eserin lisânî ve edebî husûsiyetleri, onun «Hârizm» sâhasında yazıldığını, yahud, şâirin esâsen Hârizmli bir Oğuz Türkü olup Moğol istilâsı üzerine başka bir yere göç etmiş olsa bile eserini yine eski lehçesiyle vücûde getirdiğini göstermektedir.

3

DESTÂNÎ EDEBİYÂTIN GELİŞMESİ: «CENGİZNÂME»

12. «Cengiznâme»nin Teşekkülü

Kitabımızın ilk kısmında, Moğol İstilâsı gibi bütün Türk âlemini sarsan büyük târihî vâkı'aların, birtakım «Tarihî» mâhiyette halk destanları vücûde getirdiğini söylemiştik (Üçüncü bölüm 4. paragraf). Hakikaten, bu çok büyük tarihî hâdise neticesinde, bir taraftan Moğollar arasında «Yuan-çav-mişi» gibi mühim tarihî destanlar vücûde geldiği gibi, Cengiz vâkı'asından en fazla müteessir olan ve sonradan daha yüzyıllarca «Cengiz» sülâlesi tarafından -veya onların nâmına- idâre edilen «Orta Türkler» arasında da «Cengiznâme» adlı tanınmış destan meydana gelmiştir. «Radloff»un «Kazak-Kırgızlar» arasında topladığı eksik ve kısa bir rivâyete dayanan «Potanin» bu menkıbenin sâdece onlara mahsus olduğunu iddia etmişse de, tabiî, yanlıştır. Bu destan bütün «Orta Türkler» arasında yaygın olup, «Cengiznâme» veya «Pâ-

sitân-ı nesl-i Cengiz Han» adı altında muhtelif zaman ve mekânlarda zabt ve tesbit olunmuş birtakım nüshaları da mevcud ve hattâ bunlardan bâzıları basılmıştır; ilk baskısı 1819'da «Kazan»da «İbrahim Hâlifîn» tarafından yapılmıştır. Şimdiye kadar bilinen altı muhtelif yazma nüshanın, sonradan «İdil-Yayık» aralarında ve «Nogay hâkimiyeti» devrinde tespit edildiği de açıkça anlaşılıyor; yalnız «Berlin» kütübhânesinde bulunan yazmada, diğer nüshalarda mevcud «Başkırd» kabîlelerinin adı geçmediğinden, onun daha sonra «Kırım Nogayları» arasında tespit edilmiş olması ihtimali vardır. «Ebü'l-Gaazi Bahadur Han»ın, «Şecere-i Türkî»yi yazarken müracaat ettiğini söylediği «Onyedi» «Cengiznâme» nüshası arasında, şüphesiz, söz konusu olan menkıbe de mevcuddu. Bu menkıbe, anlaşıldığına göre, «Nogay»lar vâsıtasıyla, tâ «Kuban» sâhasına kadar yayılmış ve hattâ son zamanlarda bâzı etnograflar tarafından tespit olunmuştur. «Cengiz» neslen eski «Gök Türkler»e mensub olduğu için (üçüncü bölüm, 10. paragraf), «Cengiznâme» bir bakış noktasından, bizim eski «Kök-türk» destanının bir nevi devâmı şeklinde telâkki olunabilir. Bugün elde mevcud yazma ve basma nüshalarda, «Cengiz» menkıbesinin sonuna «Timur»a ve Cengiz neslinden diğer bâzı kahramanlara âid menkıbeler daha ilâve olunmuş bulunduğu görülür ki, Moğol İstilâsından sonraki devirlere âid tarihî vâkı'aların mahsûlü olan bu menkıbelerin, asıl destana sonradan ilâve edildiği pek tabiîdir

13. Mevzu'

«Cengiznâme» büyük fâtih'in ecdâdı, kendisinin doğuş tarzı, fetihleri ve te'sisleri hakkındaki umûmî halk rivâyetlerinden toplanmış fakat «Tarihî» mâhiyette bir destandır. «Cengiz»in şeceresi, bu rivâyete göre babası tarafından «Oğuz Han»a dayanıyor ki, tarihçi «Reşîdüddîn» de «Câmiü't-Tevârih»inde bunu kaydetmektedir. Anası tarafından ise «Altun Han» neslindendir. Bu «Altun Han» Akdeniz'de Malta'da otururdu. Gayet güzel bir kızı dünyaya geldi; onu ay ve güneş ışığına göstermeden bir saraya bıraktı. Birgün kız güneş ziyâsından hâmile oldu. Ana baba halktan utandıkları için, diğer kırk kız ile birlikte onu bir gemiye koyup denize bıraktılar. Bu sırada «Tumavul Mergân» deniz kıyısında bulunuyordu; gemiyi ele geçirdi ve kızı aldı. Kızdan «Dö-bonbayan» isminde bir çocuk doğdu ki, güneşten peyda olmuştu. Sonra Tumavul Mergân'ın da ondan «Bilgütay» ve «Budanetay»

adlı iki oğlu oldu. Sonradan «Döbonbayan»a «Alanguva»yı aldılar, ondan «Tagıncar, Buduncar, Salcut» adlı oğulları olduktan sonra «Döbonbayan» öldü. Lâkin vefatından sonra tekrar «Nur» şeklinde geldi ve «Alanguva»yı hâmile bırakarak yine Kurt şeklinde çıkıp gitti. İşte «Cengiz» Han böyle harikulâde bir şekilde doğdu; lâkin kardeşleri onu tanımak istemediler ve gayrimeşru olduğunu iddia ettiler. Fakat böyle bir iftira ile onu halkın gözünden bir türlü düşüremediklerini görünce, öldürmeğe kalkıştılar. O da, ellerinden kurtulmak için, kaçıp dağlara gitti. Nihayet Türk kabîlelerinin temsilcileri gelip onu orada buldular ve kendilerine «Han» seçtiler. O da her kabileye ayrı ayrı «Tamga», «Ağac», «Oran» yâni «Parola», «Kuş» verdi ve böylece, çok büyük bir devlet kurduktan sonra, yurdunu çocuklarına taksim ederek dünyadan gitti.

İşte «Cengiznâme» esas mevzû'u itibariyle hülâsa olarak bundan ibârettir. Burada «Cengiz»in eski «Köktürk» destanına sokulduğunu görüyoruz ve eski Türk destanlarında sık sık gördüğümüz «Işık» ve «Kurt» unsurları, bütün Türk destanlarında olduğu gibi burada da hemen ilk plânda göze çarpıyor. Kahraman yâni «Cengiz» herhangi bir insan gibi tabiî tarzda doğmuş olmayıp, diğer birtakım Türk kahramanları gibi (üçüncü bölüm, 13. paragraf), tabiatüstü bir surette meydana çıkmıştır; yâni bir nevi «İbnullâh»dır. Moğol menkıbesi onu âdetâ «Tanrı» derecesine yükselttiği halde, Türk menkıbesi ona o mâhiyeti vermiyor. Gerek içine aldığı başlıca «Motif»ler gerek üslûbunun bedîî husûsiyetleri ve edâ şekilleri bakımından, «Cengiznâme»yi diğer Türk destanlarından ayırmağa imkân yoktur: Eski «Oğuz» menkıbesinde «Dede Korkud» hikâyelerinde, bugünkü Halk Edebiyatında gördüğümüz üslûb husûsiyetleri ve edâ şekilleri tamamen, bunda da vardır.

ONİKİNCİ BÖLÜM

XIII. YÜZYILDA ANADOLU'DA TÜRK EDEBİYÂTI

1. XIII. Yüzyılda Anadolu

Bilhassa Batı Oğuz Türkleri için, Anadolu'nun XIII. yüzyıldaki siyâsî ve edebî tarihi, muhtelif bakımlardan, fevkalâde ehemmiyeti hâizdir. Anadolu Selçuk İmparatorluğu'nun, siyâset ve medeniyet sâhalarında en çok yükseldiği devirler bu yüzyıla rastladığı gibi, Anadolu'nun büyük içtimaî buhranlarla sarsılması, Moğolların tahakkümü, nihayet, imparatorluğun dağılıp çökmesi Anadolu'nun her tarafında yeni «Feodal» teşekküllerin meydana çıkması da hep bu devre âiddir. Anadolu'nun daha sonraki asırlardaki siyâsî ve medenî tarihini lâyıkıyla anlayabilmek için mâhiyetini iyice kavramağa mecbur olduğumuz birçok cereyanların kaynağı, mutlaka XIII. yüzyıla çıkar. Bütün islâm âleminde derin bir nüfûz icra eden «Mevlânâ Celâleddin Rûmî» gibi sûfîler, «Babâîlik, Bektâşîlik, Mevlevîlik» gibi Türk tarikatleri hep bu yüzyılın mahsûlü olduğu gibi, Anadolu sâhasında Türk edebiyatının ilk kuvvetli gelişmesi de yine bu asır içindedir. Hülâsa, Anadolu Türklerinin umûmî târihinde, XIII. yüzyılı büyük bir «Buhran ve İntikal» asrı olarak kabul edebiliriz ve işte bundan dolayıdır ki, bu yüzyıl ilk bakışta bir yığın tezadlarla dopdolu gibi görünür. Bir taraftan İran te'siri her şeyde âzamî nüfûzunu gösterirken, diğer tarafta millî lisan ve edebiyatın kuvvetle geliştiğini görürüz: bir tarafta Selçukluların temsil ettiği Türk siyâsî hâkimiyeti Moğol nüfûzu altında kesin bir mahkûmiyet şekline girdiği halde, diğer tarafta daha sağlam ve daha tâze siyâsî teşekküllere meydan verecek yeni yeni âmillerin faaliyetine şâhid oluruz. Gerçi, sathî bâzı görüşler, bize belki, artık bitmek üzere bulunan bir hayatın ız-

tıraplarıyla karşılaştığımız hissini verir; halbuki bu ıztıraplar, henüz çok genç ve çok zinde bulunan Anadolu Türk Cemiyeti için bir son, bir «Ölüm» alâmeti değil aksine bir başlangıç, bir «Doğum» sevincidir. İşte Anadolu Türklerinin XIII. yüzyıl tarihi, bu saydığımız seciyelerinden dolayı, bilhassa dikkat çekicidir.

1

SİYÂSÎ VE MEDENÎ HAYAT

2. Selçuklu Devleti'nin Yıkılışı

Büyük «Alâeddin Keykubâd»ın, Moğol istilâsından «Anadolu»yu korumak için nasıl çalıştığını, siyâsî ve askerî ne gibi tedbirlere baş vurduğunu yukarıda söylemiştik (Onuncu bölüm, 24. paragraf). Anadolu saltanatının küçük kardeşine verileceğini hissedince babasını öldürüp yerine geçen «Gıyâsüddin Keyhüsrev»den itibaren bu saltanatın yıkılma devresi başladı. Kan dökücülüğü nispetinde idâresiz olan «Gıyâsüddin Keyhüsrev», «Hârizmşâhlar»ın yıkılışını takiben maiyetindeki kuvvetli aşiretlerle Anadolu'ya sığınan babası tarafından iyi kabul edilen «Hârizm» emîrlerini kötü tedbirlerle memleketten kaçırmak suretiyle hem onların felâketini, hem de bir kısım Anadolu memleketlerinin harab olmasını intâc etti. İran Moğolları «Baycu Noyin»i kuvvetli bir ordu ile sınıra gönderdiler, içerde de işler karışıyor, verâset dâvalarından doğan entrikalar, aşağıda anlatacağımız «Babâîler kıyâmı» gibi «Dinî-siyâsî» mâhiyette büyük ve ehemmiyetli isyanlar, devleti temelinden sarsıyordu. «Köse Dağ» yenilgisinden sonra, artık «Anadolu Selçukluları» doğrudan doğruya «İlhanlılar»ca vergiye bağlandılar. «İlhanlılar»ın Anadolu'ya gönderdikleri ordu kumandanları bile Selçuklu Sultanından çok daha nüfûzlu bulunuyordu. Sultanların azil ve tayininden en ufak işlere kadar herşey, artık Moğolların elinde idi. Bir aralık, yalnız Selçukluların veziri değil, aynı zamanda İlhanlıların da vâli ve mutemedi hükmünde bulunan «Muînüddin Pervâne»nin iyi idâresiyle Anadolu'da nizâm ve asâyiş oldukça iade edilerek memleket sükûna ve halk epeyce refah ve huzura kavuştu. Lâkin onun 676'da -Mısır Memlûkleri ile gizli münasebetlerde bulunduğuna dâir suçlamalarla- idâmından sonra, Anadolu işleri yeniden karıştı. İşte Anadolu'nun bu sırada uğradığı musibetler ve anarşi tasavvurun üstündedir. Memlekette muntazam bir idâre makinesi kalmamış, haris Moğol kumandanlarının zulümleri, her tarafa birden para yetiştirmek mecbûriyetinde bulunan memurların zarûrî kanunsuzlukları, kısmen siyâsî ve kısmen iktisâdî sebeplerle isyan edip fırsat buldukça şehirlere hücûm eden Türkmen aşiretlerinin vaz'iyeti, Moğol vâlileri ile İlhanlılar arasında sık sık ortaya çıkan isyan ve te'dip hâdiseleri, Suriye'deki kuvvetli hâkimiyetlerinden istifâde ederek «Anadolu»yu Moğol nüfûzundan kurtarmak ve o suretle Selçuklulara vâris olmak isteyen «Mısır Memlûkleri»nin entrikaları ve hücumları, Selçuklu prenslerinin bitmeyen rekâbetleri, her taraftа türeyen bir yığın derebeylerin zulüm ve baskısı halkı perişan etmişti. Hakikaten, XIII. yüzyılın son zamanlarında, «Konya» tahtında «Selçuklu Sultanı» adlı bir gölgenin bulunmasına rağmen, hakikatte Selçuklu saltanatını yıkılmış saymak hiç de yanlış sayılamaz. «İlhanlılar»ın ve Moğol kuvvetlerinin bu ağır hâkimiyetine karşı, Anadolu Türklerinin besledikleri o derin hoşnudsuzluk, «Karamanlılar»ın 676'da «Konya»yı istilâları gibi bâzı hâdiselerde kendini hissettirmekle berâber, ancak sonraki asırda sonuçlarını gösterebilmiş, yâni, ancak XIV. yüzyılda «Anadolu Türklüğü» kendisini Moğol tahakkümünden kurtararak önce muhtelif sülâlelerin ve sonra da Osmanlı Hânedânının etrafında, siyâsî hâkimiyeti ve bütünlüğü kazanmıştır.

3. İçtimâî Buhranlar ve İç Mücadeleler

İslâm dünyasının doğu havâlisinde Moğol istilâsının meydana çıkışı, Anadolu'ya yeniden birçok kavmî unsurların gelmesine sebep oldu. «Hârizmşâhlar»ın çöküşü üzerine aşiretleriyle berâber Selçuklulara hizmet eden bâzı Hârizm emîrlerinden başka, «Oğuz, Kıpçak, Kanglı»lardan bir takım yeni zümrelerin de Selçuklu arazisi içine göçtükleri tabiîdir. Kitle halinde vâki olan bu gibi göçlerden başka birtakım derviş zümrelerinin -o devirlerde alışıldığı gibi- küçük hey'etler hâlinde geldikleri, ayrıca kendilerini ve servetlerini Moğol istilâsından kaçırmak isteyen birçok kişilerin yâni bilhassa sermaye sahiblerinin, sonra birtakım âlimlerin ve sûfilerin de Anadolu'ya sığındıkları muhakkaktır. Muhtelif aşiretlerin kitle hâlindeki göçleri Anadolu'daki göçebelerin ve köylülerin mikdarını çoğalttığı gibi, şehir halkının ve sermâye sahiblerinin göçleri de, tabiî şehirlere doğru olmuştu. Büyük mer-

kezlerin esasen karışık olan halkı arasında, Türk-İslâm unsurunun, bu göçlerden sonra daha ziyâde çoğaldığını tahmin edebiliriz. Anadolu'da ilmi ve edebî hareketlerin gelişmesinde ve tasavvuf cereyanının yayılmasında, Moğol İstilâsının, doğurduğu göçler dolayısıyla te'sirli olduğu pek açıktır.

Anadolu'da «Şehir» halkının hayatıyla göçebe Türkmen boylarının yaşayış tarzı arasında, eskiden beri, çok belirli farklar vardı. Bunlar arasında yalnız «İktisâdî» bakımdan değil «Dinî» bakımdan da çok büyük bir ayrılık göze çarpıyordu: İslâm an'anelerine bağlı ve «Medrese»ye merbut olan şehirler, Selçuklu hükümdarlarının «Sünnîlik» dinî siyâsetine «İçtimâî nizam»ının muhafazına tarafdar oldukları halde, eski kavmî an'anelerini saklayan göçebeler, «islâmiyet»in o an'anelere uyan fakat değişik bir şeklini telkin ederek kadınların da bulunduğu şarablı sazlı toplantıları yasaklamayan «Bâtınî-Alevî» Türkmen babalarının baskısı altında bulunuyorlardı; fırsat buldukça zengin şehirlere yapılacak çapullar, bunlar için bir nevi meşrû «İstihsal vasıtası» idi. İşte bu «İktisâdî-Dinî» tezadın -şüphesiz birtakım siyâsî âmillerin de karışmasıyla- vücûde getirdiği ilk çarpışma, Anadolu târihinde «Babâîler Kıyâmı» adıyla bilinir (637). «Şumeysat» havâlisinde yetişen «Kefersud»lu «Baba İshak» adlı bir derviş, Anadolu'nun muhtelif sâhalarındaki Türkmenler arasında birçok taraftarlar kazanarak «Amasya» civârında bir mağarada bir «Velî» i'tikâf hayatı geçirmekte ve gizliden gizliye halkı «Sultan Gıyâsüddin» aleyhine kışkırtmakta idi. Nihayet, Selçuklu devletinin doğu hududlarında Hârizm emîrleriyle uğraştığı epeyce gaileli bir sırada, «Kefersud» ve «Maraş» havâlisinde bulunan müridlerine kıyam işâreti verdi. Bu sâhadaki kalabalık Türkmen kitleleri «Baba Resûlullâh» adını verdikleri bu «Kudsî» rehberlerinin günün birinde «Cihad» ilân edeceğini daha evvelce bildikleri için, zaten hazırdılar; bunun için, karşılarına çıkan şehirler halkını ve muhtelif Selçuklu kuvvetlerini birçok kereler mağlûp ve «Malatya, Tokat, Amasya» havâlisini süratle istilâ ettiler. O taraftaki Türkmenler de onlara yardım ediyorlardı. Henüz Moğol istilâsıyla sarsılmamış, hududlardaki «Eyyûbî» prenslerine kendisine tâbi olduklarını bile tanıtmış olan Selçuklu hükümdarı, büyük bir korku ve telâş içinde «Kubâdiye» hisarına çekilerek, üzerlerine «Hacı Armağanşâh» kumandasında bir ordu gönderdi, «Baba İshak» ile bâzı müridleri yakalanıp idâm edilmekle berâber, Selçuklu ordusu yine yenildi. Nihâyet, büyük süratle doğu hudutlarından getirtilen -muhtelif unsurlardan meydana gelmiş- imparatorluk ordusu, kadınları ve çocuklarıyla berâber cidden fedakârca harbeden bu muteassıp Türkmen aşiretlerini mağlup ve perişan edebildi. Ayaklarında çarıkları, başlarında kızıl börkleriyle, şeyhlerinin kendilerine mübah kıldığı «ganimet»leri almak için zengin şehirlere hücûm eden bu göçebelerin, daha sonraları da bu gibi hareketlerine rastlanmaktadır.

Etnoloji itibâriyle pek karışık yerli ve yabancı unsurların muhtelif nispetlerde karışıp kaynaşmasından, akideler ve an'aneler itibâriyle de muhtelif an'anelerin birleşmesinden meydana gelen ve Türklerden başka diğer din ve milliyetlere mensup unsurları da çoğunlukla içine alan büyük şehirlere gelince, buralarda türlü türlü cereyanların ve muhtelif teşkilâtların varlığını görüyoruz. Bunlar arasında, bilhassa «Medrese» mensupları muhtelif tasavvuf tarikatlerine mensup insanlar ve bütün «Esnaf teşkilâtı»nı da kendi dâiresine alan «Fütüvvet Zümreleri» yâni «Ahîler», «Rindler» bilhassa dikkati çeker. Daha XII. yüzyıldan başlayarak, anarşi zamanlarında tabiî büsbütün kuvvetlenen bu «Fütüvvet Zümreleri», o sırada islâm âleminin her tarafında gördüğümüz «Esnaf Teşkilâtı» ile pek yakından alâkadardır. Horasan, İran, Irak, Suriye ve Mısır'ın sanayî merkezlerinde teşekkül eden bu esnaf toplulukları, bir nevi müslüman «Şövalyelik Teşkilâtı» mahiyetinde olup, hattâ «Karâmıta» dâirelerinin «Bâtınî» propagandalarıyla da sıkı sıkıya alâkadardı. Âyin ve erkânlarının dış şekilleri itibâriyle sonraki «Rüfâîler»den bâzı iktibaslarda bulunan ve «Mevlevîlik, Bektâşîlik, Halvetîlik» gibi büyük tarikatlerle de oldukça alâkadar olan bu «Ahîler Teşkilâtı» Moğol tahakkümünden ve Selçuklu merkez kuvvetlerinin zayıflamasından sonra, bilhassa büyük şehirlerde pek faal bir rol oynamıştır. İşte görülüyor ki, daha Moğol İstilâsından evvel bile, Anadolu Selçukluları devleti mânen çok muhtelif cins hattâ birbirine düşman çeşitli zümre ve sınıflardan meydana gelen bir muhite dayanıyordu. Bu çok belirli zaaf ve çözülme âmilleri «Köse Dağ» mağlûbiyetini tâkip ederek, Selçuklu saltanatının süratle dağılıp çökmesine hizmet etti. Lâkin, yine o âmillerin ileriki yüzyıllarda Anadolu Türklüğünü çok daha canlı ve daha kuvvetli bir halde tekrar toplamağa yardım ettiğini de aşağıda göreceğiz.

4. İlim ve San'at Hayatı

Evvelki yüzyılın son yarısında kuvvetlenen ilim ve san'at hayatı, XIII. yüzyılda, Anadolu'daki büyük medenî merkezlerin iktisâdî gelişmesiyle de uygun olarak ilerlemiş, hattâ, Moğol İstilâ-

sı da, bu sâkin ve çarpışma sahnelerinden uzak görünen muhite yeni âlimler ve san'atkârlar getirmek suretiyle bunu çabuklaştırmıştır. Aşağıda zikredilecek büyük sûfîlerin kısmen «Arapça» ve çoğunlukla «Farsça» lisanıyla yazdıkları ilmî ve edebî pek tanınmış eserlerden başka, Selçuklu hükümdarları veya ileri gelenleri adına yazılmış ve kısmen bize kadar intikal etmiş, bâzı eserler daha vardır. İşte, Anadolu'da İslâm fikir hayatının oldukça kuvvetli bir ilerlemeye eriştiğini gösteren bu şâir ve müellifler arasında, bilhassa bu yüzyılın ortasında «İzzüddin Keykâvus» adına «Kelile ve Dimne»yi nazm eden «Ahmed bin Mehmedü'l-Tûsiü'l-Kâni»yi, büyük islâm âlimi «Kadı Sarâceddin Ürmevey»i, 683'de «Mesud bin Keykâvus» adına Farsça olarak «Kıstâsü'l-Adâlet fî Kavâidi's-Saltanat» adlı altı kısım üzere tertiblenmiş «Siyâsetnâme» tarzında bir eser yazan «Mehmed bin Mahmudü'l-Hatîb»i sayabiliriz. Emîr «Bedreddin Yahyâ» ile onun talebesi ve «Ravzatü'l-Kitab ve Hadîkatü'l-Elbâb» unvanlı ve farsça bir münşeat sahibi «Sadrü'l-Mutîb» lâkabıyla tanınmış «Zekiyüddin Ebû Bekir Konevî» de yine bu devrin epey tanınmış kâtiblerinden sayılır. Bu yüzyılda Anadolu'da mahallî tarihi zabt ve tespit eden mühim bir eserin yazıldığını da biliyoruz. «İbn Bîbî» lâkabıyla tanınmış olan «Divanü't-Tuğra» emîri «Nâsirüddin Yahyâ», Anadolu Selçuklularına âid tek «Selçuknâme»yi Fârisî lisanıyla 648-681 arasında vücûde getirmiştir ki, bunun basılmış muhtasarından başka XV. yüzyılda türkçeye tercüme edilmiş diğer bir nüshası da bilinmekte olup, o da basılmıştır.

XIII. yüzyılda Anadolu tarihi için Anadolu'da yazılmış tek kaynak budur. Hakikaten Ermenilerin mühim merkezi olan «Ani» şehrinden yetişip «Tebrîz»de tahsilini tamamlayan «Kadı Burhaneddin Ebû Nasr bin Mes'ud»un 562'de yazmaya başlayarak «Sultan İzzüddin Selçukî»ye ithaf ettiği «Enîsü'l-Kulûb»[22] adlı, «Şehnâme» vezninde yazılmış -ve bugün Ayasofya kütübhânesinde bulunan- manzum Farsça eser, eski enbiyâ kıssalarından başlayarak Abbâsîler saltanatının bir kısmını da içine almakta ise de, her ne sebepden ise, bundan sonra Anadolu sâhasında bu gibi tarihî eserler vücûde geldiğini bilmiyoruz. Yalnız «İbn Bîbî»nin tanınmış eserinden sonra, Sultan «III. Alâeddin Keykubâd» (697-707)

(22) Prof. Dr. M. Fuad Köprülü'nün, **Anadolu Selçukluları Tarihi'nin yerli kaynakları I (Belleten,** Ankara 1943, sayı 23, s. 379-522) adını taşıyan ve âdeta bir küçük kitap hüviyetindeki mühim ve uzun makalesinin 497.-519. sayfaları arasında **Enîsü'l-Kulûb** de yayımlanmış olup, buna ayrıca bir fihrist (s. 520-521) ve bu eser hakkında bilgi vermek üzere 5 tane de levha ilâve edilmiştir.

ın -aşağıda ayrıca bahsedeceğimiz- «Hoca Dehhânî»ye Farsça manzûm bir «Selçukî Şehnâmesi» yazdırdığı biliniyor ki, nüshası henüz ele geçmeyen bu eserin, Selçukluların yıkılışına yakın bir zamanda yazdırılması da gayet mânalıdır; bunda, Selçuklu âilesinin artık tamamiyle sarsılmış olan eski mânevî nüfûzunu kuvvetlendirmek ve halk arasında bir nevi «Selçukî Vatanperliği» uyandırmak arzusu açık açık görünüyor. İşte bütün bu tafsilât, M. XIII. yüzyıl içinde büyük Anadolu merkezlerinde -Arabça ve Acemce olmakla berâber- oldukça kuvvetli bir ilim ve san'at hareketi mevcud olduğunu ve epey kuvvetli şahsiyetler yetiştirdiğini ispata kâfidir.

2

TASAVVUF CEREYANI VE BÜYÜK SÛFİLER

5. Anadolu'da Büyük Sûfiler

Anadolu Selçukluları daha ilk zamanlardan başlayarak, sûfîlere karşı samimî bir hürmet ve iltifat göstermekteydiler. Bir taraftan Selçuklu Saraylarında, gördükleri bu büyük iyi kabul, diğer taraftan Moğol istilâsı, XIII. asır içinde de Anadolu'ya birçok tanınmış sûfîlerin gelmesine sebep olmuş ve bilhassa büyük şehirlerde tasavvuf cereyanları pek kuvvetlenmişti. Hükümdarlara ve emîrlere uyarak, birçok insanlar onlara intisab ediyorlardı. Bilhassa, Moğol İstilâsından ve idâre merkezinin sarsılmasından sonra, bu siyâsî-içtimâî buhranların zarûrî olarak doğurduğu ruhî buhranlar da, sûfîlerin halk kitleleri üzerindeki esrarlı tesirini bir kat daha çoğaltmıştı. «Hârizm» sâhasından gelen «Yeseviye» mensupları ve «Necmüddin Kübrâ» müridleri keza «Horasan»dan göçen «Kutbüddin Haydar» dervişleri, Anadolu'nun her tarafına yayılarak tasavvuf propagandasına başladılar. İşte bu suretle, XIII. yüzyılda Anadolu şehirlerinde İslâm tasavvufunun pek tanınmış simâlarına tesâdüf ediyoruz: «Konya»da «Şeyh Ekber» lakabıyla tanınmış olup «Zât-ı Bârî»yi «Vücûd-ı Mutlak» sayan «Büyük Panteist» şeyh «Muhyid-Dîn Arabî», onun şârihi sayabileceğimiz «Sadrüddin Konevî» Farsça şiirleriyle tanınan «Evhaduddîn-i Kirmânî», Tokat'da mürid ve mutekidi, «Müînüddin Per-

vâne»nin yaptırdığı hankâhta «Fahrüddin İrâki», Kayseri ve Sivas'ta «Şeyh Necmüddin Dâye», «Sadr Konevî» müridlerinden «Müeyyidüddîn Cendî», «Kasîde-i Tâiye» şârihi «Sadüddîn-i Fergâni» ve daha bu gibi -sûfîyâne eserleri ve şiirleriyle bütün islâm âleminde tanınmış- birçok sûfîler artık Anadolu'da yaşıyorlardı. Bunların hepsi, yaşadıkları şehirlerde kendilerine geniş bir muhit yaratmışlar, birçok tarafdar bulmuşlar, sûfilik edebiyatının Anadolu şehirlerinde yayılmasına gayret etmişlerdir. Nazariye ve meslek itibâriyle, bütün bu sûfîleri «Şeyh Ekber»in mürid ve takipçileri sayabiliriz: Hakikaten de XIII. yüzyılda, bütün Anadolu'da onun tasavvuf felsefesi hâkim olmuş, ve yeni gelişmekte olan Türk şiiri bile derhal onun te'siri altında kalmıştır. Lâkin bunda en büyük âmil «Muhyid-Dîn Arabî» değil onun karanlık ve mübhem nazariyelerini şâirane bir vecd ile canlandıran ve bu suretle çok mahdud bir zümre arasından çıkarıp daha geniş bir kitleye yayan «Mevlânâ Celâleddin Rûmî»dir. Yalnız Türk tasavvuf şiirinin değil, hattâ umûmiyetle Türk edebiyâtının ve harsının tekâmülünü lâyıkıyla anlamak için, «Mevlânâ» ile, ona zıd diğer büyük cereyanın temsilcisi olan «Hacı Bektaş Velî»den biraz etraflıca bahsetmek mecburiyetindeyiz.

6. Mevlânâ Celâleddin Rumî

Hârizm'in tanınmış âlim ve sûfîlerinden «Sultanü'l-Ulemâ Bahâüddîn Veled»in oğlu olup, 604'de «Belh»de doğmuştur. Ehemmiyetli bâzı sebepler dolayısıyla babasıyla berâber Anadolu'ya hicret ederek, «Büyük Alâeddin Keykubâd» zamanında «Konya»da yerleşti. Gerek babasından, gerek onun 628'de vefatından sonra dokuz sene berâber bulunduğu «Seyyid Burhan Tirmizi» den tamamiyle «Zâhidâne» bilgiler almıştı. Bundan dolayı bir taraftan tedris ile, diğer taraftan da «Gazâlî»nin şeriat ahkâmı ile tamamiyle te'lif ettiği tasavvufla meşgul oluyordu. İşte bu sırada «Şems Tebrîzî» adlı rind ve serseri mizac bir dervişin Konya'ya gelerek kendisi ile buluşup konuşması (643), «Mevlânâ»nın mâneviyâtı üzerinde şiddetli ve değiştirici bir te'sir yaptı. Eski bir «İsmailî» âilesine mensub olup birçok yerler dolaşan bu «Şems Tebrîzî», cidden büyük bir sûfîyâne cezbeye mâlik, en geniş ve serbest felsefî telâkkileri ruhunun samimî ihtiyaçları neticesinde kavramış, kuvvetli bir şahsiyetti. Bu kuvvetli tesir altında «Mevlânâ»nın eski sûfîyane telâkkileri değişti; eski zühd ve takvâ'yı bırakarak -birçok sûfî ve âlimlerin haram saydıkları- «Sema'»a devama başladı. «Şems» bir aralık, aleyhinde olanların düşmanlıkları sebebiyle ondan habersizce «Şam»a çekildiyse de, «Mevlânâ»nın ısrar ve dâvetiyle tekrar «Konya»ya döndü. Lâkin «Mevlânâ»nın ortanca oğlu ile arasındaki eski karşılıklı nefret, artık bu defa kesin olarak «Konya»dan kaçmasını icabettirdi ve bir daha izi bile belli olmadı. Mevlânâ belki en güzel gazellerini, işte bu sırada, onun ayrılık acısıyla yazmıştır. Mevlânâ bundan sonra Konyalı «Salâhaddin Zerkûb»ı onun vefatından sonra da «Çelebi Hüsâmeddin»i kendisine sohbet arkadaşı edinmiş ve hattâ «Mesnevî»yi Hüsâmeddin'in ısrarıyla, sırf müridlerine sülûk âdâbını telkin maksadı ile yazmıştır. Hayatında zamanın devlet adamlarından ve büyüklerinden dâima hürmet ve riayet gören, her sınıf halk arasında yüzlerce mürid ve sevgili kazanan Mevlânâ 672' de Konya'da vefat etti.

7. Eserleri ve Te'sirleri:

«Muînüddîn Süleyman Pervâne»ye ithaf etmiş olduğu «Fîhi mâ Fîh» risâlesi ile mektupları istisna edilecek olursa, «Mevlânâ»nın en tanınmış verimi «Mesnevî»si ve şahsiyetini, san'atını en iyi gösteren en kıymetli eseri ise «Dîvân-ı Kebîr»idir. «Mesnevî», «Hakîm Senâî» ile büyük sûfî-şâir «Feridüddin Attâr»ın «İlâhînâme, Mantıkü't-Tayr, Esrarnâme» gibi «didaktik» eserlerini taklid ederek yazılmış ve tamamiyle «Öğretici» mâhiyette bir eserdir. Yedi sekiz senelik bir zaman içinde bâzen epey uzun fâsılalarla yazılan bu 26.000 beyti aşkın büyük eser, islâm tasavvuf edebiyatının belki en tanınmış mahsûlüdür.

Yalnız Hindistan ve İran'da değil Anadolu Türkleri üzerinde de daha yazıldığı zamandan başlayarak, fevkalâde tesirli olmuştur. Bunda, meselâ «Dîvân-ı Kebîr»de olduğu gibi, öyle göz kamaştıracak kıvılcımlara, bütün hudud ve mâni'lerin üstünde açık ve derin düşüncelere tesâdüf edilemez; sırf tarikat sâliklerini ve acemileri irşâd maksadıyla vücûde gelmiş ahlâkî-sûfîyâne bir mahsûl olduğu için, tabiatiyle halkın orta seviyesine göre yazılmıştır. Dil ve nazım bakımından oldukça bozuk ve kusurlu olan bu eser, «Tertib» bakımından da tenkid edilebilir. «Mevlânâ», «Senâî» ve «Attâr» gibi, her fikir ve nasihatı, ekseriya münâsib bir hikâye ile anlatır; lâkin ekseriyetle, o hikâye bitmeden istitrad kabîlinden olarak ikinci bir hikâyeye, o da bitmeden üçüncüye geçer ve hepsinden sonra da ilk hikâyenin sonu gelir. Gerek tertibe gerek lisanın ve nazmın temizliğine ehemmiyet vermemesi, «Şekil»cilikten ve san'at düşüncesinden tamamiyle uzak kaldığına bir delildir.

«Mevlânâ»nın asıl şahsiyeti coşkun bir aşk ve yüksek bir ilham ile yazıp «Dîvan-ı Şemsü'l-Hakâyık» adı altında «Şems Tebrîzî»nin mâneviyetine ithâf ettiği gazellerinde görülür. Lisan ve nazım itibariyle oldukça bozuk ve kusurlu olan bu serbest manzûmeler, yaradılıştan «Mistik» bir ruhun en samimî ve coşkun hislerinin ana noktalarını zabt ve tespit etmek itibâriyle, Mevlânâ'nın hissî hayatını doğrudan doğruya anlamak için en canlı birer vesikadır. «İskenderiye» mektebinin siyâsî fikirlerini biraz Hind, İran ve Arab mefhumlarıyla da karıştıran «Mevlânâ» için, tasavvuf, belirlenmiş bir «Muayyen kaideler ve akideler mecmuası» değil, duyulan, yaşanılan bir şeydir ki, ancak «Hads» ile yâni «İlhâm» ve «Aşk» yoluyla anlaşılabilir. Onun ruhunu bütün samimiliği, derinliği, çıplaklığı ile gösteren bu manzûmelerdeki ilâhî «lirizm», onu İran edebiyatının belki en büyük sûfî şâiri saymağa kâfidir. «Mesnevî»de çok ağırbaşlı, donuk bir mürşid simâsında gördüğümüz bu sûfî, «Dîvân»da tamamiyle coşkun bir âşıktır. «Mesnevî»de «Kelile ve Dimne»den «Cihi» menkıbelerinden «Mahmud ve Ayaz» kıssalarından «Leylâ ve Mecnun» gibi Arab hikâyelerinden, kısas-ı enbiya ve evliyâ menkıbelerinden bâzı kısımlar aldığı gibi, bâzı parçalar da o devir saray hayatının, yahud meselâ «Halep» şiilerinin «Antakya» kapısındaki mâtem âyinleri gibi umûmî bâzı hayat safhalarını da muhtelif münâsebetlerle tasvir etmiştir. Resmettiği birtakım müstehcen hayat safhalarında biraz fazla «Realist» olması, mânevî şahsiyeti ve eserini tanzim etmekteki gayesi düşünülünce, hiç bir suretle muâheze edilemez. İran edebiyatında birtakım mühim takibçiler yetiştiren «Mevlânâ»nın Türk edebiyatı üzerindeki te'siri de, XIII. asırdan başlayarak son zamanlara kadar, fevkalâde geniş ve derindir.

«Mevlevîlik» tarikatının da te'siri ile, şahsiyetinin asırlardanberi tam bir kudsiyet havası ile sarılmış olması, bunda şüphesiz âmil olmuştur. Bu te'sirleri, XIII. asırdan başlayarak, edebiyatımızın muhtelif devirlerinde ve muhtelif şahsiyetleri üzerinde ayrı ayrı göstereceğiz.

Anadolu'nun büyük medenî merkezlerinde, daha XIII. asırdan başlayarak ve daima çoğalan şekilde -Türkmen beyliklerinde ve Osmanlılarda da- devâm eden «Mevlevîlik» cereyanı, Mevlânâ'nın şahsiyeti ile sıkı sıkıya bağlıdır. Etrafına her tabakadan ve her milletten insanlar toplamakla berâber, o, hayatında bir tarikat kurmuş değildi. Lâkin Orta-Asya'ya kadar yayılan, büyük şöhreti sâyesinde, takipçileri zamanında

her tarafta mevlevî zâviyeleri açıldı; ve daha sonraları tarikatın âyin ve erkânı da takarrür etti.

«Musiki, semâ, şiir» gibi câzip üç vasıtaya dayanan «Mevlevîlik», Anadolu'nun, Acem harsına çok düşkün şehirlerinde ve yüksek mahfillerde dâima taraftarlar bulmuş, İslâm güzel san'atları, mevlevî tekkelerinde her zaman büyük bir rağbet görmüş, mevlevî şeyhleri «siyasî-dinî» bütün hareketlerden dâima uzak durarak, içtimâî nizamın muhafazasına samimiyetle çalışmışlardır. Osmanlılar devrinde «Mısır, Suriye, Irak, Azerbaycan»dan başlayarak «Peçuy»a yâni Macaristan içlerine kadar, birçok Mevlevî Zâviyeleri açılması ve -mahdud bâzı zamanlar ayrı bırakılırsa- hükûmet tarafından aslâ takibata uğramaması, bundan dolayıdır. Mevleviler, daha «Mevlânâ»dan itibâren «Bâtınîü'l-mezheb» Türkmen babalarına karşı olmuşlardır. Hattâ sırf bu sebeble «Karamanlılar»a karşı Moğol hâkimiyetini tercih etmişlerdir. Anadolu'da ve Rumeli'de yetişen Türk şâirlerinden büyük bir kısmı Mevlevî tarikatine mensub oldukları için, edebiyâtımızın gelişmesinde de mevlevîlik te'siri pek açıktır. Acem harsının âdetâ birer merkezi olmakla berâber, Mevlevî tekkeleri, medresenin taassubuna karşı, Türklerde klâsik şiir ve san'at zevkinin gelişmesine büyük hizmet etmiştir.

8. «Hacı Bektaş Velî» Eserleri ve Te'sirleri

XIII. yüzyılda Anadolu'da bilhassa halk kitlesi üzerinde en çok tesirli olan şahsiyetlerden biri de «Hacı Bektaş Velî»dir. Bu asırda Anadolu'yu baştan başa kaplayan «Babâî» halîfelerinden Horasanlı bir Türk olup «Kırşehri» civarında «Suluca Kara Öyük» de yerleşmiş ve «Bâbâî-Bâtınî» akidelerini yaymağa çalışarak göçebeler arasında buna âzamî nispette muvaffak olmuştu.

Tarikat silsilesini «Kutbüddîn Haydar, Lokmân-ı Serhasî, Ahmed Yesevî» gibi büyük Türk şeyhlerine kadar götüren bu Türk sûfîsinin kurduğu «Bektâşîlik» Türkler arasında gelişerek kavmî an'aneye uymağa çalışan, bütün tarikatler gibi «Muhtelif unsurlardan karışmış Syncrétiste» bir mahiyettedir: Onun «Kalenderiye, Yeseviye, Haydariye» izleri yâni «Şâmânizm»den Nev-Eflâtuniler'e kadar muhtelif mezhep ve mesleklerin türlü türlü kalıntısı hep birlikte mündemiçtir ki, bu itibarla, onu «Bâtınî» mâhiyetteki «Bâbâîlik»in alelâde bir devâmı saymak hiç de yanlış değildir. «Hacı Bektaş Velî» islâmî ilimlere ve tasavvuf esaslarına lâyıkıyle vâkıf bir âlimdi. O devir sûfîlerine uyarak meydana getir-

diği Arabça «Makâlât-ı Sûfiyâne»si önce Sa'düddin adlı bir müridi tarafından nesir olarak ve XIV. asır sonunda da «Hatiboğlu» tarafından nazım olarak Türkçeye tercüme edilmiştir. Ancak yeni başlayanlara mahsûs olan bu gibi eserler umûmiyetle «Zâhirî» bir mâhiyette olacağı için, «Hacı Bektaş»ın bu eserinde de diğer sûfîlerden o kadar belirli bir surette ayrılacak büyük husûsiyetler göze çarpmıyor. Yalnız «Oniki İmama ikrar»ı, «Tevelli» ve «Teberrî»yi tavsiye suretiyle «Şi'î» meylini açıkça göstermektedir. «Yesevî» tekkelerinde olduğu gibi «Bektâşî» tekkelerinde de «Tasavvufî Türk Halk Edebiyatı»nın büyük bir gelişmeye eriştiğini ve bu cereyanın, ardından gelecek asırların hars tarihi üzerinde ne derin izler bıraktığını aşağıda göreceğiz. Mevlevî tekkelerinin Acem harsına merkez olmasına mukabil, onlara rakib olan Bektâşî tekkeleri daha ziyâde millî harsı ve halk kitlesinin meyillerini gözönüne almışlar ve tasavvufî halk şiirini kuvvetli bir propaganda vasıtası olarak kullanmışlardır.

TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI

9. Anadolu'da Lisanlar ve Harslar Mücadelesi

Anadolu Türkçesinin daha XIII. asırdan evvelki mevki'i ve medeniyet lisanı olarak Arabça ve Acemce ile karşılıklı vaz'iyetleri hakkında, yukarıda biraz bilgi vermiştik (Onuncu bölüm, 25. paragraf). Bu XIII. asır içinde ise, Moğol istilâsının sebep olduğu birtakım etnolojik değişmeler ve yeni Türk unsurlarının bu sâhaya gelmesi, «Mahallî Lisan» olarak Türkçenin nüfûz ve kudretini artırdı; böyle olmakla beraber bu asırda değil XIV. yüzyılın ilk yarısında bile, Anadolu'da «Ermenice» ve ondan daha kuvvetle «Rumca» da konuşma dili olarak kullanılıyordu. «Mevlânâ»nın -belki de Rum olan zevcesinden öğrendiği- «Rumca» ile bâzı sûfiyâne şiirler yazdığını bildiğimiz gibi, sonradan «Âşık Paşa»nın galiba biraz Ermenice bildiği de malûmumuzdur. Fakat, Türklerin siyâsî hâkimiyeti ve lisanlarının büyük temsil kudreti sayesinde, «Türkçe» devamlı olarak sâhasını genişletiyor, Rumca ve Ermenice'den aldığı unsurların çok daha fazlasını onlara ödünç

veriyordu. Moğol istilâsından sonra buralara gelen yeni Türk zümrelerinin, bilhassa doğu Anadolu'da, mahallî şivelerin gelişmesi üzerinde azçok te'sirli oldukları tabiî ise de, edebî Batı Türkçesi'nin umûmî gelişmesi hususunda buna o kadar büyük ve fazla bir ehemmiyet vermek pek doğru değildir.

Anadolu'da «Türkçe» bilhassa «Yazı Lisanı» olmak hususunda, Arabça ve Farsça ile çok uzun bir mücâdeleye mecbur olmuştur. Medreselerde dinî ve ilmî lisan olan ve sultanların Abbasî halîfeleriyle, Eyyûbî prensleriyle, sonradan Memlûklerle yazışmalarında resmî lisan olarak kullanılan «Arabça»nın bu hâkimiyetini, bu devre -hattâ sonraki asırlara- âid kitâbelerde, vakfiyelerde açıkça görüyoruz. İlim ve edebiyat dili olarak Arabça ile Farsçanın o ağır baskısı, aydın muhitlerde «Farsça»nın «Konuşma Dili» olarak kullanılmasını bile intac etmişti: Selçuklu Sultanlarının ve bâzı âlimlerin ve emîrlerin meclislerinde ara sıra Farsça da konuşulduğu ve dâima Farisî şiirler okunduğu malûmdur. Bunun gibi, Moğol tahakkümü devrine âid bâzı vakıfnâmelerde -pek az olarak- Uygur yazısıyla bâzı moğolca kayıdlara da tesâdüf olunmaktadır. Böyle olmakla berâber devletin resmî muâmelelerinde ve kayıdlarında hâkim olan dil, galiba «Arabça» idi. Sonraki asırda Anadolu'da yazılmış pek mühim bir tarihî kaynakta, Arabça bilmeyen vezir «Sahib Fahreddin Ali»nin divan muamelâtını (herhalde 657'den sonra) Arabça'dan Farsça'ya çevirttiği yazılıdır. «Barthold» bu rivâyetin doğruluğu ve geçirdiği hakkında çok şüphe gösteriyor ki, Farsçanın o devirdeki büyük ehemmiyeti düşünülünce, pek haklıdır. Ancak, o devre âid bütün kitâbelerde ve vakfiyelerde, Arabçanın hâkim olması da, bu rivâyetin öyle büsbütün esassız olmadığına bir delildir. Biz dış muhâberelerde şeriat işlerinde «Arabça»nın, divan işlerinde ve iç muâmelelerde daha ziyâde «Farsça»nın, halk ile olan muâmelelerde ise hattâ kısmen «Türkçe»nin kullanıldığı zannındayız. Selçuklu Devleti, kendi Türk teb'asıyla münâsebetlerinde -yalnız «Konuşma Dili» değil XIII. asırda «Edebî Dil» mâhiyetini de almış olan- «Türkçe»yi elbette kullanmak mecburiyetinde idi. Nitekim daha 676'da Karamanoğlu «Mehmed Bey» Selçuklu şehzâdesi olduğunu iddia eden «Gıyasüddin Siyâvuş» namına «Konya»yı zabt ettiği zaman divân ve dergâh ve bargâhda Türkçeden başka bir dil kullanılmamasını emretmişti ki, eğer «Türkçe» eskiden beri devlet işlerinde hiç kullanılmamış olsa, böyle bir teşebbüste bulunulması imkânsız olurdu. Pek geçici bir zamana münhasır kalan bu istilâ sırasında «Türkçe»ye verilen ehemmiyet, hiç şüp-

hesiz, «Türkçe»nin resmî dil olarak daha o zamandan diğer dillerden üstün olduğuna delâlet etmez. Ancak, bu vâkı'adan sonra, «Türkçe»nin devlet teşkilâtında da yavaş yavaş ehemmiyet kazanmağa başlaması pek tabiîdir. Bu asırda Selçuklu divânında «Siyakat» yazısı ve «Erkam-ı Divânî» kullanıldığı Türk dilinin imlâsında ise, Arabçayı takliden sessiz harfler kullanılmayarak «Hareke» usûlünden faydalanıldığı malûmdur ki, bu, Anadolu Türklerinde eski Uygur yazısı an'anesinin unutulduğuna bir delil olabilir. Halbuki Doğu Türkçesi mahsûllerinde, eski Uygur yazısının te'siri ile, «İmlâ» büsbütün başka bir yol almıştı.

10. Millî Edebiyatın Gelişmesi

. Anadolu'nun XIII. yüzyıldaki hayatı hakkında verilen izahat, orada ne gibi «Edebî Muhitler» mevcud olduğunu, yâni, edebiyâtın muhtelif «İçtimâî Zümreler» arasında nasıl bir gelişme yolu takibettiğini anlatabilir. Selçuklu saraylarında ve büyük merkezlerde «Şiir»e karşı büyük bir inhimâk olduğunu ve hattâ muhitin bu baskısı altında şiirlerini vücûde getirdiğini, bizzat «Mevlânâ» itiraf etmektedir. Klâsik Acem edebiyâtının bu kadar yayılması sonunda, artık büyük Anadolu merkezlerinde «Klâsik Türk Şiiri»nin de teşekkül edeceği tabiîydi. Tasavvuf cereyanının intişarı da, hiç şüphesiz, «Sûfîyâne Türk Şiiri»nin de gelişmesine sebep olacaktı. Yalnız, aynı kaynaktan gelen bu kuvvetli cereyânın, şehirlerde ve aydın sınıflar arasında kuvvetli «İran Harsı» te'siri altında aldığı şekli ile, göçebeler ve asıl halk kitlesi arasında hüküm süren «Millî Hars» te'siri altında kalmış şekli, birbirinden epey farklı idi. İşte bu fark, aşağıda göreceğimiz gibi bir taraftan «Klâsik Tasavvuf Şiiri»ni, diğer taraftan da -ilk örneklerini «Yesevî» ve takibçilerinin «Hikmet»lerinden alan- «Halk Tasavvuf Şiiri»ni meydana getirdi. Yine bu devirde halk arasında, ordularda, hattâ saraylarda, ellerinde kopuzlarıyla gezen ve «Dede Korkud» hikâyelerini «Battal Gâzi» ve «Dânişmend Gâzi» menkıbelerini söyleyen «Ozan»lar vardı. Bunlar, bir kısım Anadolu Türklerinin o sırada hâlâ yaşamakta oldukları «Destânî» ve «Kahramanâne» hayatın müterennimleriydi; «Ozanlar» medenî şehirlerde olduğu kadar köylülerin toplandıkları yerlerde, aşîret reislerinin obalarında, uclardaki «Gâziler» arasında da makbûl idiler. Bütün halk sınıfları arasına dağılmış olan bu «Destânî Edebiyat»ın gördüğü rağbet, şâirleri ve ozanları, mevzûlarını İslâm ve İran an'anelerinden alan birtakım «Kahramanlık Hikâyeleri» daha vücûde getirmeğe mecbur etti ki, XIII. yüzyılda kuvvetle başlayan

bu cereyanın, müteakıb asırda, muhtelif âmiller te'siri ile büsbütün inkişaf ettiğini göreceğiz. Bu kahramanlık hikâyeleri, en zîyâde islâm an'anesinin te'siriyle ve «Ebû Müslim»in, «Hamza»nın, «Ali»nin şahsiyetleri etrâfında vücûde geliyordu. XIV. yüzyıl başında ölen meşhur «İbn Teymiye», Türkmenler arasında «Hamzanâme»lerin bolluğundan bahseder ki, pek dikkat çekicidir. Halk arasında bu gibi «Kahramanlık Hikâyeleri»nin yayılması ve makbul olması, mutasavvıfları da birtakım sûfîyâne mevzuları ve menkıbeleri böyle hayâlî «Hikâyeler» tarzında yazmaya sevketmiş ve bu suretle, edebiyâtımızda «Tasvirî» eserler süratle çoğalmıştır. İşte bu izahat, XIII. asır Anadolu'sunda, muhtelif içtimâî muhitlerin bedi'î ihtiyaçlarını tatmin için muhtelif mahiyette eserler vücûde geldiğini ve böylece, Türk edebiyatının oldukça genişlik ve çeşidlilik kazandığını gösterebilir.

11. Bu Asırda Yazılıp Bize İntikâl Edemeyen Eserler

XIII. yüzyıl esnasında yazıldığı halde bize kadar gelememiş birtakım eserler mevcuttur ki, sonraki kayıdlar sâyesinde onlardan bâzıları hakkında bilgimiz vardır. Meselâ «Gülşehrî»nin XIV. yüzyıl başında yazdığı bir eserde, kendisinden evvel yazılmış, manzum bir «Şeyh San'an» kıssasından bahis vardır ki, onun nihayet XIII. asra âid olacağı pek tabiîdir. İran mutasavvıflarının tanınmış mevzûlarından biri olan bu kıssanın, Türkçe nâzımı hakkında bilgimiz yoktur; yalnız, «Gülşehrî», eserin çok acemi ve eski bir nazım dili ile ve birçok kusurlarla dolu olarak yazıldığını söylüyor; işte bu ifâde zikredilen kıssanın eskiliğini ve arûz vezninin çok iptidâî bir şekliyle yazıldığını anlatmaktadır.

Yine bunun gibi «Şeyyâd İsâ» adlı eski bir şâirin -tahminimize göre XIII. yüzyılda- yazmış olduğu «Salsalnâme» adlı bir kahramanlık hikâyesini daha söyliyebiliriz. «Salsal» adlı bir devin «Hazret-i Ali» ile cenk ederek sonunda yenildiğini ve telef olduğunu nakleden bu hikâye, sonraki yüzyıllarda da muhtelif şâirler tarafından yazılmıştır; lâkin bunların en eskisi «Şeyyâd İsâ»nın eski bir dille -ve şüphesiz arûzun pek iptidâî bir şekliyle- yazdığı manzûm ve mensûr eserdir. Bunu sonradan zamanının diline göre islâh edip yenileştiren şâir «İbn Yusuf»un ifâdesi, bize bu ciheti apaçık belirtmektedir. İşte zikredilen bu iki küçük misâl, bize edebiyatımızın bu gibi eski mahsûllerinden ne kadar çok şey kaybettiğini gösterdiği gibi, bilhassa halk arasında okunmağa mahsûs birtakım eski mevzûların da, sonraki şâirler tarafından

-bilhassa lisan ve üslûb bakımından- dâima değişikliğe uğratıldığını öğretiyor. Türk «Şuera Tezkire»leri ancak XV. yüzyıl sonlarında yazılmağa başlandığı için, onlarda bu eski devirler hakkında çok az ve ekseriyetle yanlış bilgi verildiğini de ilâve edelim.

4

DESTÂNÎ EDEBİYAT VE KAHRAMANLIK HİKÂYELERİ

12. Türk-Bizans Mücâdelesinin Dâsitânî Mahsulleri

Yukarıda Anadolu Türkleri arasındaki halk edebiyâtının mâhiyetinden bahsederken, o devirdeki içtimâî şartların «Dinî-Ta'limî» bir edebiyat ile birlikte destânî bir edebiyâtın gelişmesi için de pek müsâid olduğunu (Onuncu bölüm, 28. ve 29. paragraflar) anlatmıştık. Eski Oğuz destanının bir kalıntısı olan «Dede Korkud» hikâyeleri hakkında XIV. bölümde izahat vereceğimiz için, burada, Anadolu serhadlerindeki dâimî «Türk-Bizans» mücâdelelerinin doğurduğu, bâzı dâsitânî mahsûllerden bahsedeceğiz. Bizans Edebiyatında «Akritas» destanını doğuran bu devamlı cenk, aynı şartlar altında Türkler arasında da, «Battal Gâzi» ve «Danişmend Gâzi» menkıbeleri gibi birtakım destânî mahsûller, vücûde getirmiştir. Her manâsı ile «Darü'l-Cihâd» olan uclardaki bu «Alpler Devri»nde, Bizans hududlarında yaşayan «Akrit: Hudud Muhafızları» ve «Apelat: Akıncı»lara karşı müslüman Türklerin de «Alp»leri ve «Gâzi»leri vardı. «Akritas» onların hayat ve mefkûrelerini, «Battalnâme» ve «Danişmendnâme» ise Türklerin hayat ve mefkûrelerini gösterir. Bu eski destanlarda, ortodoksluk uğrunda, kadın ve para uğrunda ölmekten çekinmeyen Bizans şövalyelerine karşı, İslâmiyetin yayılması için çarpışan, «Şahâdet»i yegâne gaye bilen, maddî menfaatleri hakir gören Türk kahramanları, daha kuvvetli bir «Mefkûre»nin temsilcisi oldukları gibi; Bizans kahramanlarına göre de, şüphesiz daha az kan dökücü ve daha az zevk düşkünüdürler. Anadolu'da asırlarca süren bu çetin hars mücâdelesinin Türkler lehine neticelenmesinde, bu «Mefkûre Kuvveti»nin de az te'siri olmamıştır.

13. Seyyid Battal Gâzi Menkıbesi

Anadolu serhadlerindeki kuvvetli hayatın yarattığı destânî edebiyat «Tarihî» bir esasa dayanan kahramanlık menkıbelerinden mürekkeptir ki, bunun en eski ve en belirgin örneği ve -yalnız Anadolu'da değil diğer Türk memleketlerinde de- en yaygın mahsûlü «Seyyid Battal Gâzi» menkıbesidir[23]. Önce «Fleischer» tarafından 1848'de epey etraflıca tetkik edilerek sonra da «Ethé» tarafından 1871'de -beş altı yazmanın karşılaştırılmasıyla elde edilen metne dayanmak suretiyle- Almancaya tercüme olunan ve bizde de muhtelif basmaları ve manzûm, mensûr yazma nüshaları bulunan bu eser, henüz kâfi derecede tetkik edilmiş sayılamaz. Diğer bâzı müsteşrikler daha, bu hususta çalışmışlarsa da, bu çalışma, tamamlanmış olmaktan çok uzaktır.

«Seyyid Battal Gâzi», Türk menkıbesine nazaran «Ebû Mehmed Cafer bin Sultan Hüseyin bin Rebi' bin Abbasü'l-Haşimî» adlı olup «Malatya»da doğmuş ve Abbasîlerden «Mu'tasım» ve «Vâsık billâh» zamanlarında (832-847) yaşamıştır. «Taberî»de ve «Kitâbü'l-Uyûn»da, Emevîler devrinde Doğu Roma ile yapılan harbler sırasında 122'de şehîd olan «Abdullah Battal» adına tesâdüf edilir. «Yakut» da «Mu'cemü'l-Büldan» da «Kayseriye»de «Ebû Muhammedü'l-Battal»ın bir câmii olduğundan bahseder. «Cennâbî, Hezârfen, Kâtib Çelebi» gibi tarihçilerimizle «Evliya Çelebi» bu meselede menkıbe ile tarihi birbirine karıştırmışlardır. Menkıbeleri tâ Doğu Türkistan'a kadar yayılan, hattâ «Aksu» şehrinde bir mezarına da tesâdüf olunan bu menkıbevî Türk kahramanının «Seyyid Gâzi»de türbesi vardır; medfeninin son Selçuklular zamanında, nasıl keşfedildiği hakkındaki menkıbe sonradan belki «Ebâ Eyyüb Ensârî-Akşemseddin» menkıbesine de bir nümûne olmuştur. Herhalde «Seyyid Battal»ı Peygamber sülâlesinden gelen târihî bir Arab cengâveri değil, ilkin Anadolu serhadlerinde İslâmiyet mefkûresi için çarpışan Türk gâzileri arasında doğmuş bir destanın menkıbevî kahramanı saymak lâzımdır. «Seyyid Battal» menkıbesi öyle görünüyor ki, Selçuklu istilâsı zamanında tespit olunmuştur. Eser, İslâm ruhu ile mücehhez Anadolu Türklerinin destanı olmakla berâber, o devirlerdeki dinî te'sirin şiddeti, «Kahraman»ın Peygamber sülâlesinden olmasını ve eski Emevî-Abbâsî halifeleriyle Bizans mücâdelelerinin böylece «Mefkûrevî bir şekle konarak», yeni destanın eski «Dekor» içinde tasvirini

(23) Battal Gâzi ve Menkıbeleri hakkında daha fazla bilgi almak için bk. Pertev N. Boratav, **Battal** mad., **İslâm Ansiklopedisi**, c. II, s. 344-351 ve Bibliyografya.

intac etmiştir. Esasen «Seyyid Battal»ın ismi etrâfında vücûde gelmiş hiçbir Arab hikâyesi de mevcud değildir; yalnız, XII. yüzyıl içinde «Mısır»da böyle bir eserin bulunduğunu ve hattâ sonradan «Sultan Baybars»ın buna benzetildiğini biliyoruz. Bize göre, XIV. yüzyılda ölen meşhur tarihçi «Zehebî»nin bahsettiği tamamiyle hayâlî mâhiyette «Battal» kıssaları, Türklerin mahsûlü olan meşhur destandan başka birşey olmadığı gibi, «Baybars»ın -«Subhü'l-Aşa»da dercedilmiş- «Kayseri» fetihnâmesinde «Battal»a benzetilmesi de bu Türk an'anesinin te'siriyledir.

14. Menkıbenin Mevzu'u ve Başlıca Unsurları

«Seyyid Battal Gâzi» hikâyesi, Peygamber soyundan gelen bu islâm kahramanının, müslümanlığı yaymak mefkûresiyle yapmış olduğu hârika derecesindeki cenklerden bahseder. Onun gelecekteki büyük işlerini yâni «Rum» diyârını müslüman memleketi yapacağını, kiliseler yerine mescidler kuracağını, Peygamber daha evvelce bildirmiştir. İşte kitabda bu büyük kahramanın, başlıca Bizanslılarla -hattâ bâzen Mecûsîler ve Yahudilerle- menkıbevî mücâdeleleri ve sihirbazlar, cadılar, devlerle birtakım harbleri tasvir edilir. Cenklerin sâhası ekseriyetle Anadolu ve bilhassa «Malatya» havâlisidir; lâkin, deniz aşırı birtakım memleketlerde, uzak ülkelerde de «Battal»ın bâzı efsânevî fütuhâtı vardır. «Aşkar div zâde» adlı tanınmış atına binen kahraman, daha çocuk denilecek bir yaştan başlayarak, yalnız başına muhtelif yerlere gider; cesâreti, silâhşorluğu, kuvveti derecesinde de müdhiş hilecidir. Bundan dolayı türlü hilelerle en korkunç düşmanlarının başını keser, ordularını bozar, birbirine kırdırır, herkesi İslâma dâvet ederek kabul etmeyenleri katleder. Muhtelif defalar esir olur, lâkin sonunda yine kurtulur; kendisi şarap içmekten ve her türlü dinî yasaktan çok çekinen, fevkalâde dindar, müttakî hattâ birçok büyük kerâmetler sahibidir. Sâde islâm ilimlerine değil, hattâ hıristiyanlık ahkâmına da etrafiyle vâkıftır; mâhir bir tabibdir, dinî bahislerde bütün hocalar, keşişler, onun ilmine hayran olurlar. Mefkûresi «Rum diyârını islâm dâiresine sokmak ve bu uğurda şehîd olmaktır»; yoksa, meselâ mal ve ganimet kaygusu gibi ferdî emellere yabancıdır. Her vesile ile aldığı büyük ganimetleri «Gâziler»e bol bol dağıtarak kendisi gayet fakirâne bir şekilde yaşar. Arada bir onun aşklarına da tesâdüf ederiz. Kahraman, fevkalâde sür'atle âşık olur; hattâ vefatı da yine böyle bir hâdise sebebiyle ve âdetâ tesâdüfî gibi olmuştur. «Menakıb-ı Seyyid Battal»da «Abdü'l-Vehhab, Abdü's-Selâm, Emîr Ömer» gibi birtakım şahsiyetler ve asıl menkıbe etrafında toplanmış ikinci derecede bâzı vak'alar daha varsa da, bütün destan «Seyyid Battal» etrafında toplanmaktadır.

Bu menkıbe hiç şüphesiz, «Tarihî» bir esas üzerine işlenmiş ve Türklere has bir kahraman destanıdır. Bunda İslâm dininin ve İslâm medeniyetinin unsurları pek belli ve kuvvetli bir şekilde göze çarpıyor: Destanın esas mefkûresi, tamamiyle «Dinî» mâhiyettedir; arada tesâdüf edilen bâzı izlerine rağmen, «Tasavvuf» tesiri kendisini kuvvetle göstermiyor. Destanda İran an'anelerinden bâzı kalıntılara tesâdüf olunması da gayet tabiîdir. İşte eserin bu seciyeleri, bize onun nasıl, nerede ve ne zaman teşekkül ettiği hakkında azçok fikir verebiliyor. Evvelâ, bu mevzûu Anadolu'daki «İslâm-Bizans» mücâdelesinin doğurduğu muhakkaktır; «Emevî» ve bilhassa «Abbasî» ordularında Türk askerlerinin mevki'ini düşünürsek, belki de daha Selçuklu istilâsından çok evvel, Bizans serhadlerinde ve islâm ordularında yaşayan Türkler arasında bu gibi bâzı menkıbelerin mevcudiyetini kabul edebiliriz. Sonraki Selçuklu istilâsı ve Anadolu fütuhâtı, Haçlı harpleri, bu hâtıraların canlanmasını ve serhad şehirlerinde elimizdeki menkıbenin tespit edilmesini intac etmiştir. Eserin bâzı nüshalarında Farsça cümlelere tesâdüf edilmesi -ve yukarıda söylediğimiz gibi- XII. yüzyılda Mısır'da malûm olması, bu Türk menkıbesinin belki de Arabça ve Acemce eski nüshaları mevcud olduğunu gösterebilir. Lâkin bunların, herhalde, Türk menkıbesinin sâdece birer «Tercüme»sinden ibâret olacağını kuvvetle tahmin ediyoruz. Çünkü, destanın tamamiyle Türk mahsûlü ve kahramanının da bir «Türk Kahramanı» olduğu bugün umûmiyetle kabul edildiği gibi, elde bulunan daha sonraki nüshalarda da asırlardanberi uğradığı yıpranmaya rağmen, «Dede Korkud» kitabındaki eski destan üslûbunu hatırlatan bâzı yerler vardır. Ancak, bunların gayet sınırlı olduğunu ve «Seyyid Battal» destanının şehirlerde oturan müslüman ve medenî Türkler arasında vücûde geldiğini unutmamalıyız. Bu menkıbede «Masal» unsurlarının bolluğu, perilerle devlerin mevcudiyeti, diğer «Halkiyat» izlerine çoğunlukla tesâdüf edilmesi de, onun esâsen bir «Halk Destanı» olduğunu gösteriyor. Onunla «Dede Korkud» kitabındaki kahramanlar arasındaki başlıca farkları aşağıda îzah edeceğiz. Bugün mevcud nüshalara nazaran, herhalde medenî şehirlerde ve tahsil görmüş insanlar tarafından tespit edildiği muhakkak olan bu islâmî destan, Anadolu'da asırlardanberi halk arasında yayılmış, hattâ, «Seyyid Bat-

tal»ın şahsiyeti etrafında muhtelif yerlerde mahallî mâhiyette ikinci derecede birtakım menkıbeler vücûde gelmiştir. Anadolu'nun birçok yerlerinde onun «Makam»ları olduğu gibi, birtakım «velî»lerin menkıbeleri de onunkilere bağlanır. Birçok kayalar, mağaralar, mezarlar, halk arasında hâlâ onun an'anesini saklar. «Siretü Zeviü'l-Hüme» gibi sonradan Mısır'da vücûde gelmiş bâzı Arab kahramanlık hikâyelerinde de «Seyyid Battal» -ikinci plânda olmakla berâber- yine oldukça mühim bir mevki işgal eder ki, bunda Türk destanının yâni «Suriye-Mısır» Türkmenleri ile Türk kölemenleri arasında yaşayan «Seyyid Battal» menkıbelerinin te'siri pek açıktır zannındayız.

15. «Seyyid Battal» Destanının Devamı: «Dânişmendnâme»

Anadolu'daki Türk fütuhâtı yalnız, «Seyyid Battal» destanını vücûde getirmekle kalmayarak, onun âdetâ bir devâmı olmak üzere «Melik Dânişmend Ahmed Gâzi»nin kahraman şahsiyeti etrâfında ikinci bir «dâire» daha vücûde getirdi. Daha ilk Selçuklu ordularıyla berâber Anadolu'ya gelerek «Malazgird»den sonra «Malatya, Sivas, Amasya, Tokat, Niksar, Çorum, Osmancık» taraflarını zabteden ve kuvvetli bir Türk devleti kuran «Ahmed Gâzi» Anadolu fütuhâtı tarihinin en belirli ve büyük sîmalarından biridir. Bu târihî kahramanın şahsiyeti etrafında toplanan «Dânişmendnâme» onu «Seyyid Battal» ile «Emîr Ömer»in silsilesine mensup sayar ki, gerek bu noktadan gerek menkıbelerin umûmî mâhiyeti ve seciyeleri itibâriyle, «Dânişmendnâme»yi «Seyyid Battal» destanının âdetâ bir devâmı, yâni, Anadolu fütuhâtına âid Türk destanının ikinci bir dâiresi gibi sayabiliriz. Belki de «Seyyid Battal» menkıbesi, ilkin, «Dânişmendnâme»ye âdetâ bir «Giriş» olmak üzere zabt ve tespit olunmuştur. Maamafih, böyle olmasa bile, onun yayılmasında ve yaygınlaşmasında «Anadolu Selçukluları»ndan çok «Dânişmendliler»in te'siri olduğu açıkça anlaşılıyor. «Seyyid Battal» menkıbesinin Avrupa ilim âlemince tanınmış olmasına karşı, «Dânişmendnâme» şimdiye kadar hiç dikkati çekmemiş, yalnız, onun «Destânî» mâhiyetini kesinlikle anlayamayan bâzı eski tarihçilerimiz tarafından «Târihî Kaynak» olarak kullanılmıştır. Halbuki bu eser, târihî bir esas üzerine dayanmakla berâber, bir Halk destanıdır: «Ahmed Gâzi»nin islâmiyeti yaymak hususunda Rumlarla çarpışmalarını tıpkı «Seyyid Battal» destanında olduğu gibi, hikâye eder. Esasen «Dânişmendnâme» her bakış noktasından «Battalnâme»den farksız bir eserdir: «İdeoloji» bakımından her iki menkıbenin kahramanını birbirinden ayırmağa âdetâ imkân yoktur. «Ahmed Gâzi» de dedesi gibi, tamamen dinî mefkûre ile dolu, aldığı mal ve ganimetlerden aslâ hisse almayan, akılüstü kahramanlıklar gösteren bir şahsiyettir. Rüyasında sık sık dedesini veya Peygamber'i görür, o da dâimâ Bağdad halifeleriyle münâsebettedir. Öldüreceği düşmanı mutlaka evvelce dine dâvet eder. Trabzon Rumları ve Gürcüler dâimî düşmanlarıdır. Onlara karşı harekâtında, kendisi gibi bütün ordusu ferdlerinin de fevkalâde zâhid, şarabdan ve eğlenceden çekingen olduğunu görürüz. Menkıbede, Türklerin eski kahramanları olan «Ebû Müslim»in ve «Battal»ın sancakları da zikredilir. Hârizm ve Mâverâünnehir Türkleri arasında «Millî Kahraman» sıfatıyla menkıbeleri asırlarca yaşayan «Ebû Müslim Horasânî»nin hâtırası anlaşılıyor ki, sonradan Anadolu'ya gelen Oğuzlar arasında da kuvvetini kaybetmemiştir. «Dânişmendnâme»de «Seyyid Battal» menkıbesine nazaran masal unsurları daha az nispette olduğu gibi, asırların yıprandırmasına ve bozmasına rağmen, eski destan ifâdesini andırır ifâdelere de daha sık tesâdüf olunur.

Dânişmendliler devletinin XII. yüzyılın son yarısında yıkılışına kadar o memleketlerde bu menkıbenin duyulup yayıldığı pek tabiîdir. Lâkin daha sonraları da bu ehemmiyetin azalmadığını, hattâ XIII. yüzyılda -İran Klâsik edebiyatının şiddetle te'siri altında bulunan- Selçuklu saraylarında bile bu mevzû'a ehemmiyet verildiğini görüyoruz. 643'de «Münşi-i Sultanî mefhar-ı bülega İbn-i A'lâ»nın «Melik İzzüddin Keykâvus bin Gıyâsüddin»in emriyle «Dânişmendnâme»yi «Esah-ı rivâyât (en doğru rivâyetler) ile tasnif etmesi» bunu pek güzel anlatıyor. Anlaşılıyor ki, halk arasında birçok muhtelif şekilleri duyulmuş ve yayılmış olan -şüphesiz Dânişmendlilere mensub şehirlerde tespit edilmiş olan- bu destanı aydın Selçuklu hükümdarları belki daha edîbâne bir şekilde meydana çıkartmak istemiş ve «münşi»sini bu maksadla memur etmiştir. Uzun müddet Anadolu halkı arasında şöhret ve ehemmiyetini kaybetmeyen bu mevzûu 762'de «I. Murad»ın emriyle yeniden yazan «Tokad» kal'esi dizdarı «Ârif Ali» onu manzûm ve mensûr olarak 17 meclis üzere tertib ve tasnif etmiş ve «İbn-i A'lâ» tarafından yazılan eserin «Karışık, eski, tertibsiz olduğunu ve diline âdetâ Türkçe denilemeyeceğini» kaydetmiştir. Tarihçi Âlî XVI. yüzyıl sonunda yazdığı «Mirkatü'l-Cihad»ında «Ârif Ali»nin eserini esas aldığı gibi «Hall ü Akd» adlı tarihî eserinin «Dânişmendliler»e âid kısmında da yine bu menkıbeyi «Ta-

rihî kaynak» olarak kullanmıştır. Ahmed Gâzi'nin Anadolu'da, asırlarca sâde bir kahraman değil bir «Velî» sıfatıyla da ulu ve aziz sayıldığını ve halk arasında menkıbelerinin yaşadığını biliyoruz.

5

SÛFÎYÂNE TÜRK ŞİİRİNİN GELİŞMESİ

16. Sûfîlik Cereyânı ve Türkçe

XIII. yüzyılda Anadolu'da sûfîlik cereyanının kuvvetlenmesi, Arab, Acem dillerinde, pek zengin bir tasavvuf edebiyatının gelişmesi, şüphesiz Türkçe olarak da böyle bir edebiyatın vücûde gelmesine lüzûm gösterecekti. Türkistan, Hârizm ve Horasan'dan Anadolu'ya gelen «Yesevî» ve «Haydarî» dervişleri, kendileriyle berâber «Ahmed Yesevî»nin ve diğer Yesevî Türk şâirlerinin türkçe ilâhîlerini, hikmetlerini esâsen getirmekte idiler. Anadolu'da, Arab-Acem tasavvuf mahsûllerinin te'siri ile yetişen Türk sûfîleri de, etraflarına kabil olduğu kadar geniş bir kitle toplamak ihtiyâcıyla, mutlaka, halk dili olan «Türkçe»ye müracaat edeceklerdi. «Farsça» medresede, sarayda, hükûmet dâirelerinde ancak pek küçük bir azınlığın anlayabildiği bir dildi; köylüler ve göçebeler şöyle dursun, şehir halkının asıl çoğunluğu da ona yabancı idi. İşte bu derin ihtiyaç te'siri iledir ki, «Mevlânâ» gibi -Farsça söylemekle berâber aslının Türk dili olduğunu unutmayan ve Türkçe bilen- bir şâirin ara sıra Türkçe -ve hattâ Rumca- sûfîyâne şiirler tanzim ettiğini, «Hacı Bektaş Velî»nin «Makâlat»ını «Sa'deddin» adlı -bâzı türkçe şiirleri de olan- bir müridinin derhal türkçeye tercüme mecburiyetinde kaldığını görüyoruz. Yine bu kuvvetli te'sir altındadır ki, Anadolu'da «Ahmed Fakîh», «Şeyyad Hamza» gibi Türk sûfî-şâirlerinin yetiştiğini «Sultan Veled»in yalnız Farsça değil, Türkçe de yazmak mecburiyetini duyduğunu ve bütün bu muhtelif âmiller te'siriyle, bir taraftan «Yunus Emre» gibi büyük bir sûfî şâirin ve diğer taraftan da «Hoca Dehhanî» gibi -din dışı ve san'atlı Türk klâsik şiirinin kurucusu sayabileceğimiz- kuvvetli bir şahsiyet yetişerek edebiyâtımızda yeni bir tekâmül mecrâı açıldığını anlıyoruz.

Bu devrin umûmî hayatından doğan, ondan ilham alan bu edebiyat, kendisini vücûde getiren çevrenin, bütün mânevî simâsını, içtimâî cereyanlarını, mânevî buhranlarını göstermek hususunda kâfi derecede mânâlıdır. Ancak, bu umûmî görüşle berâber, her san'atkârın şahsiyet farklarını ve san'atlarının unsurlarını lâyıkıyla anlamak için, hepsini ayrı ayrı tahlil etmek ve san'atlarının mâhiyetini göstermek mecburiyetindeyiz.

17. Ahmed Fakîh ve «Çarhnâme»si

«Hoca Ahmed Fakîh» veya «Sultan Hoca Fakîh» unvanlarıyla da tanınan bu sûfî şâir, XIII. ve XIV. yüzyıllarda, Anadolu'da çok büyük bir şöhret kazanan Türk şeyhlerindendir. Şüphesiz tarihî bir esâsa dayanan menkıbesine göre, ilkin «Konya»da «Fıkıh» tahsili ile meşgûl olurken, hocası «Sultanü'l-Ulemâ Bahâeddin Veled»in ruhânî feyziyle «Cezbe»ye kapılmış ve kitablarını ateşe atarak dağlara kaçmıştı. Onun dağlarda, kırlarda geçen bu meczûbâne hayatı epeyce sürdü; yıllarca inzivâ âleminde riyâzetle meşgul oldu. Nihayet hocasının 628'de vefatından sonra «Konya»ya dönerek «Dervâze-i Ahmed» denilen yerde oturmağa başladı. Tamamiyle «Cezbe» hâlinde bulunduğu için şeri'at ve tarikat âdâbına hiç riayet etmiyor, birçok kerâmetler gösteriyordu. Bu sebeple halk arasında büyük bir nüfuz kazanmıştı. «Mevlânâ» henüz pek genç iken onun istikbâlini keşfeden bu meczûb, onu görür görmez na'ra ve feryad eder, açılıp ona yol vermeleri için halka bağırırdı. Kırk sene mütemâdiyen nefsiyle mücadele ettiği halde bir türlü onu tamamiyle ezmeğe muvaffak olamadığını söyleyen bu sûfînin menkıbeleri ve şöhreti, sonradan «Bektâşî» ve «Mevlevî» an'anelerine de karışarak, XVI. yüzyıla kadar kuvvetle devâm etmiştir. Vefât tarihi muayyen olmamakla berâber herhalde XIII. asrın ilk yarısının sonlarında olduğu tahmin olunabilir.

«Ahmed Fakîh»in klâsik kasîde tarzında ve «Mefâîlün, Mefâîlün, fa'ûlün» vezniyle yazılmış «Çarhnâme» adlı yüz beyitlik bir manzûmesi vardır. Bunun başlangıcında şâirin, bütün «Sünnî» sûfîler gibi «Şâhmerdân»a karşı fazla bir temâyül göstermekle berâber, Hulefâ-yı Râşidîn'den de tertib üzere bahsettiğini görüyoruz. Esasen «Çarhnâme» isminden de anlaşılacağı gibi, cihânın fânîliğinden, herşeyin zevâle mahkûm olduğundan, kıyâmet gününün dehşetinden, onun için şimdiden hazırlanmak, ibâdet etmek, bütün musîbetlere tahammül eylemek, yoksulları yedirmek, teyâzu'dan ayrılmamak lâzım geldiğinden bahseden ahlâkî-sûfîyâne bir eserdir. San'at endişesiyle hiç mukayyed olmayan şâir,

nazım hatâlarına, kafiye düşüklüklerine kat'iyen ehemmiyet vermemiş, yalnızca halk için basit nasihatnâmeler yazmıştır. Medrese tahsili görmüş olması ve Acem edebiyâtına vukûfu düşünülürse, bu eserde arûz veznini niçin tercih ettiği, kendiliğinden anlaşılır. Anadolu şehirlerinde Acem sûfiyâne şiirinin te'siri altında vücûde gelmiş en eski eser olarak tanıdığımız bu «Çarhnâme»nin «Ahmed Fakîh»den sonra Anadolu'da yetişen sûfî şâirler üzerindeki tesirlerini aşağıda göreceğiz. «Çarhnâme» metni «Ahmed Fakîh» hakkındaki tetkiklerimize ek olarak Zeitsch. f. Türkische Philologie mecmuasında (1926, c. 2, sayı 1) tarafımızdan yayımlanmıştır.

18. Şeyyad Hamza

Anadolu'da XIII. yüzyılın siyâsî ve içtimâî buhranları arasında «Kalender, Abdal, Haydarî, Bâbâî» gibi muhtelif isimler altında her tarafa sokulan «Bâtınî mezhebli» babalardan biri de «Şeyyad Hamza»[24]dır. «Şeyyad»lar şehirden şehire, kasabadan kasabaya gezen bir nevi serseri dervişlerdir ki, gerek şekil ve kıyâfet, gerek itikatları itibâriyle «Kalenderler, Haydarîler, Bâbâîler» gibi Bâtınî zümrelerinden sayılırdı. Bu asrın son yarısında yaşayan «Şeyyad Hamza» Acem sûfilerinin ve «Ahmed Fakîh» gibi Türk şâirlerinin daha ziyâde şehir halkı arasında yayılmış «klâsik» şiirlerine olduğu kadar, «Yesevî» yolunda olanların köylüler ve göçebeler arasında yayılmış olan avâmî mâhiyetteki ilâhilerine, hikmetlerine de tamamen aşinâ idi. Bundan dolayı serseriyâne hayatının kendisini sevkettiği muhtelif muhitler için her iki tarzda eserler yazdı. Mevzû'ları itibâriyle ahlâkî-sûfiyâne mâhiyette propaganda eserlerinden ibâret olan bu mahsûllerde diğer bu cins mahsûller gibi «san'at» gayesi aslâ hedef alınmamaktadır. Esasen kendisi de «Edebî kaideleri iyi bilmeyip, sâdece, Haktan gelen ilhamları kayd ve zabt ettiğini» söylemektedir ki, klâsik edebî ilimlere tamamiyle yabancı olduğu hakkındaki bu ifâde şüphesiz hakikata uygun olmamakla berâber, san'at gayesine tamamen yabancı olduğunu anlatabilir. Onun hece vezniyle yazdığı bâzı küçük parçalar «Nazım tekniği» itibâriyle tabiî daha düzgün

(24) Şeyyad Hamza, ilim âlemine ilk defa 1922'de (**Türk Yurdu Mecm.** İstanbul 1340 : 1922, s. 27-34) M. Fuad Köprülü tarafından tanıtılmışsa da aradan geçen uzun yıllar esnâsında bu hususta yeni araştırmalar da yapılmıştır. Bunlar hakkında topluca bilgi alabilmek için bk. Sâdettin Buluç, **Şeyyad Hamza** mad. **İslâm Ansiklopedisi, c. XI.**

ve güzeldir; lâkin, arûz ile yazdığı parçalarda, bu san'at melekesinin fakirliği derhal göze çarpmakta, devâmlı zihâf ve imâleler kulağa pek çirkin gelmektedir. Böyle olmakla berâber bütün kusurun yalnız şâire değil, arûz ile henüz kâfi derecede uyuşamamış olan ve bu yabancı kalıba dâima zorlukla tatbik edilebilen «Türkçe»nin o zamanki iptidâîliğine âid olduğunu da unutmamalıyız. Şeyyad Hamza'nın ilkin «Körösi Csoma-Archivum (1.3.1922)» da neşrettiğimiz «Fenâ-yı Dünyâ»ya âid bir manzûmesinde «Vezin, nazım şekli, mevzû, edâ» bakımından Ahmed Fakîh'in tesiri gâyet bellidir. Hattâ o kadar ki, bu küçük manzûmenin âdetâ «Çarhnâme»ye -yalnız kafiyece farklı- bir nazîre olduğu bile tahmin edilebilir. Birkaç parça müstesnâ olmak üzere eserlerinin büyük bir kısmı bugün ortada bulunmayan Şeyyad Hamza şüphesiz -meselâ «Yunus Emre» gibi- büyük bir şâir olmamakla berâber, isimleri ekseriyetle unutulmuş diğer birçok selefleri ve çağdaşları ile birlikte «Yunus»un mânevî şahsiyetinin teşekkülünde tesirli-dirler. «Ahmed Fakîh» ile berâber Türkçe sûfilik edebiyâtının gelişmesinde herhalde büyük bir mevkii olan «Şeyyad Hamza»nın eserleri ve hâtırası, bu şiir tarzı «Yunus Emre» ve takipçileri ile millî zevke tamamen uyarak çok kudretli temsilciler yetiştirdikten sonra, yavaş yavaş rağbetten düşmüş, nihâyet XVI. yüzyıldan itibâren halk arasında unutulup gitmiştir.

19. Sultan Veled

«Celâleddin Rumî» Farsça bilmeyen Türk müridlerine sulûk âdâbını öğretecek Türkçe belli başlı bir eser meydana koyamamıştı; lâkin oğlu ve -«Çelebi Hüsâmeddin»den sonra- halîfesi «Sultan Veled», muhitin baskısı ile, gerek Dîvan'ında gerek «İptidânâme» ve «Rebabnâme» adlı mesnevîlerinde «Türkçe» yazmağa mecbur oldu. 623'de doğan «Sultan Veled» babası gibi Hârizm Türkçesini değil, içinde yetiştiği Anadolu Türkçesini biliyordu; fakat babası için olduğu gibi onun için de «Farsça» yazmak Türkçeden daha kolaydı; «Konya»da ve «Şam»da muhtelif âlimlerden ve bilhassa babasından medrese ilimlerini tahsil ettiği gibi, «Şems Tebrizî»den «Hüsâm Çelebi»ye kadar birçok büyük sûfilerle ve zamanın bütün âlimleri ve şâirleriyle dâimî münâsebetlerde bulunarak ilim ve sulûk itibariyle yükselmişti. Menâkıb mecmualarından, babası gibi onun da Moğol ve Selçuklu emîrleriyle, Anadolu'da yer yer sivrilmeğe başlayan Türkmen beyleriyle dostane bağlılıkları olduğu ve etrâfına insan kitleleri toplamak hususunda yaradılıştan kabiliyeti bulunduğu anlaşılıyor. Anadolu'da mevlevîliğin sür'atle

yayılmasında babasının mânevî nüfûzunu cidden büyük bir maharetle kullanan «Sultan Veled»[25]in çok mühim bir rolü vardır. 712'de vefatına kadar geçen doksan senelik uzun hayatı, medenî Anadolu merkezlerinde sûfîlik cereyânının ve mevleviliğin inkişâfında çok müessir olmuştur.

Bütün hayatında babasını taklide çalışan «Sultan Veled», ona benzeterek, büyük bir cild «Dîvan» ile «İptidânâme, İntihânâme, Rebabnâme» adlı üç mesnevî ve bir de «Maarif» unvanlı mensûr bir eser bırakmıştır. Bunlardan 690'da dört ay içinde yazılmış olan «İptidânâme»de «76» beyitlik ve 700 tarihinde beş ay içinde yazılan «Rebabnâme»de ise 164 beyitlik Türkçe kısımlar olduğu gibi, Dîvân'da da, bâzen müstakil ve bâzen Farsça gazeller arasında ve muhtelif vezinlerle yazılmış olarak, hemen hemen yüz beyte yakın Türkçe nazım vardır. «Ahmed Fakîh» ve «Şeyyad Hamza»nın eserleriyle berâber, Anadolu Türkçesinin bize kadar gelebilmiş en eski mahsûllerini teşkil eden bu parçalar, «Sultan Veled»i bir Türk şâiri sayabilmemize müsâiddir. Bu şiirler, daha 1829'dan başlayarak son devirlere kadar Avrupa âlimlerinin dikkatini çekmiş ve hattâ kısmen neşrolunmuşsa da, en doğru ve toplu olarak «Divân-ı Türkî-i Sultan Veled» adı altında 1341'de «Veled Çelebi» tarafından bastırılmıştır. Babasının ortaya sürdüğü sûfîyâne esasları halka yayıp telkinden başka hiçbir şey düşünmeyen ve böylece babasınınkinden ayrı husûsî bir şahsiyete mâlik olmayan «Sultan Veled», «Ahmed Fakîh» gibi, Türk edebiyâtını İran Tasavvuf şiirinin örneklerine göre düzenlemeğe çalışmış ve «Mevlânâ» te'siri edebiyâtımızda onunla kuvvetlenmiştir. O, Türkçe manzûmelerini yazarken, tıpkı Farsça şiirlerini, inşad ve tanzim ederken düşündüğü gibi, sâdece, Anadolu halkını uyandırma ve irşad etme ve babasının büyüklüğünü herkese telkin ile nüfûz dâiresini büyütmek maksadıyla hareket ediyordu. Eserlerinin büyük bir kısmını, Farsça yazması, o devir edebî an'anelerinin bir neticesidir. Nitekim «İptidânâme»sinin sonunda, «Türkçe» fazla yazmamasını o lisanın sûfîyâne ıstılâhlarından mahrum olmasına yüklemektedir. Lisanın ve nazmın bütün o devir eserlerinde müşterek zarurî iptidâîliğini dikkate almazsak, Sultan Veled'in Türkçe şiirleriyle Farsça nazımları arasında, şekil, vezin ve mâ-

(25) Sultan Veled hakkında bakınız:
M. Fuad Köprülü, **Anadolu Selçuklularının yerli kaynakları, Sultan Veled, Belleten** 27, Ankara 1943, s. 451-458.
Mecdud Mansuroğlu, **Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri,** İstanbul 1958, İ. Ü. Edebiyat Fak. yayınları Nu: 765.

nâca belirli bir fark yoktur diyebiliriz. «Sultan Veled» büyük bir sûfî ve tanınmış bir mürşid mânevî nüfûzu ile, Anadolu Türkçesinde kendisinden evvel başlamış olan arûz veznini ve «Mesnevî» şeklini, ahlâkî-sûfîyâne mâhiyette «didaktik» eserler için, kesin bir kaide şeklinde kararlaştırıp tespite muvaffak olmuştur. Böyle olmakla berâber, bu klâsik şiir tarzı, Anadolu'nun başlıca medenî merkezlerinde «Gülşehri» ve «Âşık Paşa» gibi büyük ve kıymetli temsilciler hazırlamakta iken, «Ahmed Yesevî»den gelen edebî an'ane de basit halk kitleleri ve göçebeler arasında yaşayarak, «Şeyyad Hamza» gibi oldukça dikkate lâyık şâirlerden sonra nihayet, «Yunus Emre»de en kemâle ermiş ve orijinal şeklini, en ölmez temsilcisini buldu. Anadolu'da sûfîyâne halk şiirine âdetâ kıvâmını veren ve Türk sûfîyâne şiirinin «Mevlânâ»sı olan bu büyük ve samimî san'atkâr hakkında biraz etraflıca izahata lüzûm vardır.

6

TASAVVUFÎ HALK ŞİİRİ: YUNUS EMRE VE TE'SİRLERİ

20. «Yunus Emre»nin Hayatı

Menkıbeleri, Bektâşî velâyetnâmesi'ne ve sonraki tarihî eserlere girecek kadar büyük şöhret kazanan «Yunus Emre»nin hayatı hakkında, kesin ve müspet olarak birşey söylenemez. Son tetkiklere göre onu, XIII. yüzyılın son yarısında Batı Anadolu'da yetişmiş bir Türkmen dervişi olarak kabul edebiliriz. «Tapduk Emre» adlı bir Bâbâî şeyhine intisab ederek, muhtelif islâm memleketlerinde gezdikten sonra, tekrar «Anadolu»ya memleketi olan «Sakarya» havâlisine döndü ve orada yaşadı; şeyhinin ölümünden sonra, onun müridleri gelib etrafına toplandılar. Daha hayatında menkıbeleri bütün Anadolu'ya yayılan «Yunus» böylece epey bir zaman yaşayarak birçok ilâhîler, nutuklar yazdıktan ve onların halk arasında yayıldığını gördükten sonra, 707 tarihini takip eden seneler içinde öldü. Yazık ki, ölüm tarihini kesin olarak bilemediğimiz gibi, nerede medfun olduğunu da katiyetle söylemek imkânsızdır. Anadolu halkı arasında şöhretinin büyüklüğünden dolayı bugün altı, yedi yerde «Medfen ve makam»ı mevcud

ise de, bizce, «Porsuk» suyunun «Sakarya»ya karıştığı yerde medfun olması ihtimali hepsinden kuvvetlidir[26]. Eski tarihî kaynaklarda ve menkıbelerde «Yunus»un «Ümmî» olduğu ehemmiyetle açıklanır. Tasavvuf tarihinde «Ümmîlik»le şöhret kazandıkları halde «Yunus» gibi «Sûfîyâne irfan»ın en yüksek mertebesine yükselmiş birçok şahsiyetlere tesadüf edildiği için, «Melioransky»nin zannettiği gibi, bu iddiayı kabule o kadar büyük bir mâni yoktur; esâsen bundan maksad «Medresede tahsil görmüş bir dânişmend» olmadığını anlatmaktır. Yoksa, İran edebiyâtındaki belâgat kaidelerine vâkıf olmamakla berâber, bu Türk dervişinin, «Mevlânâ»nın Farsça eserlerine herhalde âşinâ olduğu kanaatindeyiz. Zamanında Anadolu'da hâkim olan Tasavvuf felsefesini «Celâleddin-i Rumî»den hiçbir surette aşağı sayılamayacak bir mânevî kabiliyet ile kavrayan ve onu emsalsiz bir kudretle en basit şekiller altında ifadeye muvaffak olan bu adam, «Harfleri heceleyemeyecek kadar ümmî» olamazdı. Onun şiirlerini büsbütün İlâhî bir menba'dan çıkmış sayabilmek için «Halk muhayyilesi»nde teşekkül eden bu menkıbeye, tarihî bir kıymet verilemez.

21. Yunus Emre'nin Eseri

Eskidenberi halk arasında pek çok okunduğu için «Yunus Dîvânı»nın eski nüshalarına tesâdüf edilememiştir. Bugün ona isnâd edilen divanların -tıpkı Ahmed Yesevî'nin «Divân-ı Hikmet»i gibi- sonraki zamanlarda perestişkârlarından biri tarafından toplanıp, tertib edildiği ve ona, Yunus'a âid olmadığı her suretle açık olan bâzı parçaların da -belki de sırf «Yunus» te'siri altında yazıldığından dolayı- ilâve olunduğu anlaşılıyor. Bizim bildiğimize göre, ona âid olan en eski metin, Osmanlılara esir düşüp uzun müddet Türkiye'de yaşayan «Mulbah»lı bir esirin gotik harfleriyle yayımladığı iki ilâhîdir ki, XV. yüzyılın ilk yarısına âiddir. Bu izâhata göre, bugün elde mevcud matbû veya yazma «Yunus Divanları»nı, filoloji tetkikleri için emniyetle kullanabilmek imkânsızdır. Ancak zamanı ve muhiti düşünülünce, XIII. yüzyıldaki edebî Anadolu lehçesiyle yazıldığına hükmolunabilir ki, esâsen elde mevcud diğer lisanî ve edebî malzeme de bize bu yüzyılın edebî lisanını lâyıkıyle göstermektedir. «Gibb»in, «Yunus»un lisanıyla «Sultan Veled»in lisanı arasında çok belirli bir fark görmesi, her bakımdan yanlış bir iddiadır.

(26) Yunus'un mezarı hk. bk.
Nihad Sâmi Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, c. I, s. 328 v.d.

«Yunus»a isnad edilen dîvan, biri mesnevîlerden diğeri ise gazel ve musammatlardan ibâret olmak üzere ekseriyetle hece vezniyle yazılmış eserlerden mürekkebdir.

Başta küçük bir mensûr mukaddimeyi takip eden mesnevîler, istiâreli bir ifâde ile ve arûzun iptidâî, kusurlu bir şekliyle yazılmış olup, san'at bakımından hiçbir husûsiyeti hâiz olmayan «ta'limî=öğretici» parçalardan ibârettir. İlâhîlerine, nutuklarına -Bektâşî ta'biriyle «Nefes»lerine- gelince, işte «Yunus»un asıl şahsiyeti bunlarda görülür. Bununla berâber bunlar arasında da bir kısmı yine «ta'limî» ve «Zâhidâne» mâhiyette şeylerdir ki, bunlardan asıl «Yunus»un şahsiyetini anlayamayız. Mukaddes Tarihin bütün kıssa ve rivâyetlerine, tasavvufî menkıbelere, zamanının bütün ilmî ve felsefî telâkkilerine vâkıf olan şâir, nasihatleri arasında bir münâsebet getirerek onlardan bahseder. Tabiata ve dış âleme çok lâkayd kalan bu âşık, ancak Yaradan'a ihlâsını arz etmek için, vâsıl olduğu «Büyük ve ezelî hakikat»i gâfillere anlatmak için haykırdığı zaman kudretlidir. O zaman «Vahdet-i Vücûd» felsefesi onun ağzından kuru mefhûmlar hâlinde çıkmaz; yaşayan ve duyulan, sârî bir «Hakikat» şeklinde tecelli eder. Uzun asırlar büyük san'atkârların elinde işlene işlene derin bir ifâde kudreti alan «Farsça» ile «Celâleddin Rumî» bu felsefeyi nasıl kuvvetle ifâde etmiş ise, «Yunus» da, sâde Türkçe ile ve hece vezniyle aynı kudret ve kabiliyeti göstermiş, «Vahdet-i Vücûd» sisteminin -meselâ «Sudûr ve tecellî», «İnsan-ı Kâmil» ve «Devir» telâkkileri gibi- şâirâne ilhama çok müsâid nazariyelerini dâima cüret ve maharetle ve âzamî kudret ve samimiyetle kullanmıştır. «Sûfîyâne Hads» ile «Şâirâne İlham»ı şahsında toplayıp birleştiren bu mutasavvıf san'atkârın «Lirizm»i sâyesinde, Türklerin Tasavvufî Halk şiiri en üstün olgunluk derecesine yükselmiş sayılabilir.

Yunus'un eserleri vezin ve şekil bakımından da ayrıca incelenmeğe değer. «Yunus» aruz veznini kullanmakla berâber, ilâhilerinin en çoğunu -ve tabiî en orijinal ve güzel olanları- hece vezniyle yazmıştır. Bu hususta en büyük âmil, şüphe yok ki, arasından yetiştiği halk kitlesine daha iyi ve daha alıştıkları bir âhenkle hitab etmek endişesi olmuştur. Bundan başka, kendisinden evvel, Anadolu'da Ahmed Yesevî ve takibçilerinin tesiri altında yazıldığı muhakkak olan diğer bu cins bol halk eserlerinden, ayrılmamak fikri de bunda kuvvetle medhaldardır. Manzumelerini Tasannu' (Süslü san'atlı) değil hattâ san'at endişesinden bile uzak olarak sırf derûnî ve samimî bir hamle

ile inşad eden «Yunus» tabiî vicdanında gizli olan fıtrî ve millî ahenge farkında olmadan uymuştur. Divânında hece vezninin hemen her şekline, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 16 hecelilere tesadüf olunur ki, bunlardan bilhassa 12 ve 14 hecelilerde «Yesevî» te'siri pek bellidir. Şekil bakımından, Divan'da klâsik edebiyâtın «mesnevî» ve «Gazel» şekillerine tesadüf edildiği gibi, «Murabba» veya «müsammat» da diyebileceğimiz «Dörtlük»lere de pek çok rastlanmaktadır. Hattâ onun en güzel manzumeleri bu şekil ile tanzim edilmiştir ki Türk şiirinde bu «Şekil»in ehemmiyetini ve en eski devirlerdenberi mevcudiyetini yukarıda muhtelif vesilelerle söylemiştik. İşte görülüyor ki, «Yunus» vezin hususunda olduğu gibi şekil hususunda da halk zevkinden uzaklaşmamış, halk ruhunun asırlardan beri biriktirdiği güzellik menba'ından -şüphesiz gayr-ı meş'ur olarak ve «hads» kuvvetiyle- istifade etmiştir.

22. «Yunus» San'atkâr

Yunus Emre'nin san'atı tamamiyle «Millî» yâni «Türk» bir san'attır ki, bunu tahlil edecek olursak, başlıca iki unsura tesâdüf ederiz: Evvelâ ona ahlâkî-sûfîyâne esaslarını veren «İslâmî-Nev-Eflâtûnî» unsur; ikinci olarak; lisanın, edâsını, şeklini, veznini veren millî unsur. Birisi «Esâs»ı diğeri «Şekl»i teşkil eden bu iki unsur, Yunus'un şahsiyetinde birbiriyle o suretle kaynaşmıştır ki, ondan vücûde gelen o yeni san'at şekli, zevk itibariyle, tamamiyle «Türk»tür. «Yunus», bu iki ayrı unsuru, şahsiyetinin, ruhunun hararet ve heyecâniyle eriterek, ortaya, tamamiyle başka ve hususî vasıflara mâlik yepyeni bir mahsûl çıkarmıştır. İşte onun kudreti, hattâ «Dehâ»sı buradadır ki, biz umûmiyetle Türk san'atında bu «Terkib» kabiliyetini görebiliyoruz. Yunus'un yaratarak üzerine şahsiyetinin damgasını vurduğu ve tespit ettiği bu millî san'at şeklinin husûsî seciyeleri şunlardır: Safvet ve samîmiyet, dilde basit ve serbest söyleyiş, vuzuh (açıklık). Onu okurken karşımızda, sâde, ma'sum, ruhu şefkat dolu bir dervişin ilâhî bir lisanla terennümünü duyarız; ruhunu pek eski bir âşinâ gibi bize açan bu derviş, Hakk'a karşı feryadlarında, hitablarında da dâimâ en tabiî bir sâdelik ve temizlikle bağırır, ağlar, itiraz eder. Onda tasannu, merâsim ve âdâba riayetkârlık yoktur. Engin ruhunun basit ve rahat söyleyişleri, ilâhîlerinde berrak bir surette akseder. En derin ve müşkül tabiat ötesi meselelerinin, onun elinde hayret verici bir açıklık ve basitlik kazandığı görülür ki hattâ İran'ın en büyük sûfî şâirlerinde bile bunun emsâli azdır.

İşte bu büyük kudretinden dolayı, «Yunus»un sûfiyâne şiirleri Anadolu'da sür'atle yayılarak az zamanda birçok takibçileri yetişti. XV. yüzyıla kadar, İran Tasavvuf Edebiyatının şiddetli te'siri altında kalan Anadolu Edebiyatı, bir taraftan «Mevlânâ, Sultan Veled, Attâr, Senâî, Sa'dî» nüfûzuna kapılarak Acem vezin ve şekillerini hergün artan bir muvaffakıyetle kabul ederken, diğer taraftan da Yunus'un kuvvetli şahsiyetiyle canlandırdığı Millî tarzı bırakamayarak ona da uyuyordu. Aynı kaynaktan gelen sûfiyâne ilhâmın böyle iki muhtelif mecrâ ta'kib etmesinde, «Yunus»un şüphesiz büyük bir rolü vardır; eğer o, bu millî tarzı kendi dehasıyla ihyâ ve tespit etmeseydi, büyük İran sûfîlerinin kuvvetli te'siri ile edebiyatımız belki yalnızca diğer mecrâyı tâkibedecekti. Nitekim, «Dindışı» edebiyatta «Yunus» ayârında millî bir dâhî yetişmediği için o yol asırlarca terk edilmiş ve o vâdide hiçbir zaman «Yunus Tarzı» dediğimiz tasavvuf edebiyatı asliyet ve kıymetinde «Millî» bir şey meydana çıkamamıştır.

«Yunus»un san'at şekli hakkında verdiğimiz izahat, onun eserlerinin halk arasında asırlarca yaşamasının sebebini de bize anlatabilir. Onun san'atını teşkil eden iki unsurdan birincisi yâni «İslâmî-Nev-Eflâtunî» unsur Anadolu'da altı asırdanberi azalmak şöyle dursun, son zamanlara kadar artan bir kudretle devâm etti durdu. Medreseler, tekkeler vasıtasiyle yukarı tabakalardan yavaş yavaş halk arasına da yayılan bu telâkkiler ortada hüküm sürerken Yunus ilâhîlerinin unutulması elbette imkânsızdı. Bilhassa, bu unsurun halktan alınmış şekillerle ve halk zevkine uygun bir tarzda te'lif edilerek, ortaya konulması, böylece en yüksek metafizik telâkkilerin çok basit ve millî bir şekilde ifâde olunması «Yunus» ilâhîlerine her tabakada mevki' veriyordu. Böyle olmakla beraber, diğer yüzlerce tâkibçiye rağmen, onun asırlardan beri süren muvaffakiyetini, sadece hitab ettiği muhitin fikrî bir inkılâba erişmesinde değil, daha ziyâde onun şahsiyetinde, dehâsında aramalıdır. «Yunus»u şüphesiz kuvvetli te'siri altında kaldığı «Ahmed Yesevî» ile mukayese edecek olursak, san'atkâr olmak bakımından ona her surette üstün olduğunu itiraf mecburiyetindeyiz. Altı asır içinde halkın eksilmeyen müşterek takdiri şunu gösteriyor ki, Türk edebiyâtı, bütün şubelerinde menşe'lerinden bugüne kadar, ondan daha büyük bir sûfî halk şairi yetiştirememiştir.

7

LÂDİNÎ (DİNDIŞI) KLÂSİK ŞİİRİN BAŞLANGICI: HOCA DEHHÂNÎ

23. Büyük Şehirlerde «Lâdînî Şiir»in Gelişmesi

XIII. yüzyılı dolduran tasavvuf cereyanları, muhitin umûmî temâyüllerinden istifâde ederek, Anadolu şehirlerinde ve göçebeler arasında sûfîyâne şiir tarzına çok kuvvetli bir inkişaf vermiş, şehirlerde büyük İran şâirlerini taklid ederek «Ta'limî» mâhiyette klâsik eserler, halk arasında ise daha ziyâde «Ahmed Yesevî» vâdisinde basit lisanla yazılmış hecâî ilâhîler yayılmağa başlamıştı. Büyük merkezlerde «Rindler, Ahîler» gibi «Fütüvvet» yâni «İslâm şövalyeliği» hissiyatı ile dolu zümreler arasında, hudud boylarında, dinî kahramanlara âid menkıbeler, tasvîrî hikâyeler sür'atle çoğalıyordu. Böyle olmakla berâber, Anadolu Türk cemiyetinin o zamanki içtimâî seviyesine göre, İran edebiyâtı'nın «Lâdînî» mâhiyetteki aşk ve şarab şiirlerine âşinâ olan «Güzîdeler Sınıfı» için, aynı tarz ve mâhiyette Türkçe şiirler yazılmağa başlanması da artık zarurîydi. Yaradılıştan «Zühdî» hayattan hoşlanmayan Anadolu Türklerinin, müslüman olmayan unsurlarla berâber yaşadıkları, büyük medenî merkezlerde, her mânâsıyla serbest ve geniş bir zevk ve sefahat hayatı inkişâf etmişti. «Konya» muhitinin şiir ve musikiye olan incizâbını (çekilişini) «Mevlânâ»ya isnâden yukarıda söylemiştik. Bizans saraylarının eğlencelerine hiç yabancı olmayan Selçuklu hükümdarları ve emîrleri, dâimâ şarablı ve sazlı eğlence meclisleri kurmaktan geri durmazlardı. Moğol tahakkümü altında şüphesiz daha ziyâde kuvvetlenen bu cereyan, XIII. yüzyıl sırasında Selçuklu saraylarında, işte bu hayatı terennüm eden -Acem Edebiyatı'ndan alınmış ve yüksek sınıfa mahsus- bir «Lâdînî» şiir tarzı doğurmuştur ki, tamamiyle «San'at» gayesini hedef alan bu yeni nev'in ilk temsilcisi olarak şâir «Hoca Dehhânî»yi tanıyoruz. Bu tarz daha ondan evvel başka temsilciler yetiştirmişse de onların sonradan unutulmuş ve eserlerinin ortadan kalkmış olduğu, o devir edebî tekâmülünün umûmî hatlarına göre, bizce muhakkaktır.

«Hoca Dehhânî»nin de ancak şu son zamanlarda tarafımızdan meydana çıkarıldığı gözönüne alınırsa, gelecekteki incelemelerin bu görüşümüzü kuvvetlendireceği ümid olunabilir.

24. «Hoca Dehhanî» ve Eseri

«Hoca Dehhânî»[27] XIII. asrın son yarısında yetişerek Selçuklu saraylarına intisab etmiş bir şâirdir. «Dehhan» nakkaş mânâsına geldiği için şâirin «Nakış» ile de alâkası olduğu kuvvetle tahmin olunabilir. Müstesnâ bir kâbiliyete mâlik olduğu cihetle saraydaki diğer şâirler arasında sür'atle kendisini gösterip «III. Alâüddîn»in takdirlerini kazandı; hattâ yukarıda söylediğimiz gibi, hükümdar, Farsça bir «Selçuklu Şehnâmesi» yazdırmak istediği zaman, bu vazifeyi, sarayındaki diğer şâirlere tercihen ona havale etti.

Böyle olmakla berâber «Hoca Dehhânî» yalnız Selçuklu saraylarının sevgili ve seçkin lisanı olan «Farsça»yı değil o devirde yavaş yavaş saraylarda, tekkelerde, devlet dâirelerinde ehemmiyet kazanmağa başlayan «Türk Dili»ni de kullanıyordu. Son zamanlarda neşrettiğimiz iki san'atkârâne gazeli, onu Anadolu'da klâsik Türk edebiyatının temelini kuranlar arasında saymağa bizi mecbur eder. Lisanı, çağdaşlarından daha biraz temiz ve pürüssüzdür ki, bu, şâirin nazım tekniğine de lâyıkıyla vâkıf olduğunu gösterebilir: Meselâ «Sultan Veled»in gazelleri ile mukayese edince, «Dehhânî»nin arûz veznini ne büyük muvaffakiyetle kullandığını anlarız. «Dehhânî»nin eserlerinde daha mühim ve dikkati çeken nokta, tasavvuf te'sirine hemen hiç tesâdüf edilmemesi, yâni onların tamamen «Lâdînî=Dindışı» bir ruhla yazılmış olmasıdır. Zamanın fâniliğini anlayan «Dehhânî», sûfîler gibi bundan ahlâkî nasihatlar çıkarmamış, o vakti bahçelerde aşk ve şarab meclislerinde hoş geçirmek lüzûmunu terennüm etmiştir ki, çağdaşlarının sûfîyâne yazılmış eserleri yanında, bunların nasıl büyük bir «Yenilik» vücûde getirdiği kolaylıkla anlaşılır. Böyle olmakla berâber «Dehhânî»deki bu zevk-perestâne telâkki, daha ziyâde, onun «Hayat» hakkında çok bedbin bir «Görüş»e mâlik olduğunu ihsâs etmektedir. Gazelinin birinde, bu karamsar ve ümitsiz «Hayat Telâkki»si açıkça göze çarpıyor. «Hoca Dehhânî»nin elimize geçmeyen eserleri arasında, zamanının umûmî ve kuvvetli modasına uyarak «Sûfîyâne» mâhiyette şeyler olduğu da kolayca tah-

(27) Hoca Dehhânî hk. bk.
M. F. Köprülü, **Hoca Dehhâni, Hayat mec.** Nu: 1 ve 103, Ankara 1926 (1929).
Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları, Belleten, Nu: 27, Ankara 1943. s. 326.
Mecdud Mansuroğlu, **Anadolu Türkçesi (XIII. asır) Dehhâni ve Manzumeleri,** İstanbul 1947.
Mecdud Mansuroğlu, **Anadolu Metinleri, Türkiyat mec.** c. VII-VIII, İstanbul 1942.

min olunabilir. Lâkin bu «Sûfîyâne» mahsûllerin, cidden sûfîyâne hayat geçiren bir şeyhe veya samimî bir dervişe âid hakikî tasavvuf eserleri değil, sâdece o vâdide de kudretini göstermek ve zamanın temâyülüne uymak isteyen bir san'atkârın tasavvuf rengi altında meydana koyduğu süslü san'atlı mahsûllerden ibâret olduğu unutulmamalıdır. İlham şekilleri «Lâdînî» mâhiyette birtakım İran san'atkârlarının taklid ve takibçisi olan Dehhânî tıpkı onlar gibi san'at gayesini herşeyden evvel düşünmüş, üslûb ve edâya, nazım kaidelerine de -Klâsik İran şâirleri gibi- tamamen riayetten geri durmamıştır. İsminin ve mahdûd bâzı eserlerinin XVI. yüzyıla kadar gelebilmesi, bu kıymetli şâirin -kendisinden sonra o vâdide yetişen büyük üstadlara rağmen- pek çabuk unutulmadığını gösterebilir.

S

HALK ŞİİRİNİN «LÂDİNÎ» ŞEKİLLERİ

25. Halk Türküleri

Bu devir Anadolu Türkleri arasında, ahlâkî-sûfîyâne veya kahramanâne mâhiyette eserlerden ve hikâyelerden başka, tabiî, sırf «Lirik» mâhiyette, birtakım hissî aşk şiirleri, türküleri de vardı. Kuvvetli ma'şerî duyguların, büyük mefkûrelerin değil, alelâde mahallî veya ferdî ihtiyaçların ifâdesi olan bu küçük halk mahsûlleri, umûmiyetle millî vezin ile ve çok eski bir mâziden gelen an'anevî şekillerle ifâde olunuyordu. Meselâ «Türkü», «Türkmânî» ve «Varsagı» gibi etnik menşe'lerini gösteren, yahud «Koşma», «Deyiş», «Kayabaşı» gibi onların köylü'ye âid mâhiyetini veya mutlaka beste ile uygunluğunu anlatan isimler altındaki bu eski halk mahsûllerinden bize birşey intikal edemediği gibi, bu cins eserler yazmakla şöhret kazanmış, o asır halk şâirlerinden yâni «Ozan»lardan hiçbirinin ismini bile bilmiyoruz. Bu bilinmezliğin sebepleri mâlûmdur: Halk arasındaki eserlerin çabuk yıpranıp ortadan kalkması, eski mevzû'ların dâima yenileşmesi ve hepsinden fazla olarak, eski müverrih ve ediblerimizin halka âid şeylere karşı dâima küçümseme ve horgörme hissi beslemeleri sonucunda, bu kadar eski devirlere değil, hattâ daha yakın zamanlara âid halk şâirlerinin isimleri bile zabt ve tespit edilmemiştir.

Halk şâirlerinin «Mânî, Koşma, Türkü, Türkmânî, Varsagı v.b.» gibi nevilerin arasındaki fark, kısmen «Şekil»lerine ve daha ziyâde musiki mâhiyetlerine yâni «Beste»lerine âiddir. Bunlardan meselâ «Türkü», Türklerin «Türkmânî» Türkmenlerin «Varsagı» Varsakların hususî besteleriyle söylenen parçalardır; yoksa, «Edebî Şekil» olarak, bütün bunların «Dörtlük»lerden yâni «Mânî» dediğimiz dört mısra'lık parçaların birbirine eklenmesinden vücûde geldiği pek açıktır ki, Türk nazmında, hattâ daha İslâmdan evvelki devirlerden beri, bu husûsiyetini gördüğümüzü yukarıda söylemiştik. Burada, bu şekiller arasında en «örnek» mâhiyette olan ve Anadolu Türkleri'nin halk edebiyâtında belki de en mühim mevki'i işgal eden «Mânî»lerle son asırlarda çok ehemmiyet kazanan «Koşma» tarzı hakkında biraz izâhat verelim.

26. Mânî

Halk edebiyatımızın en eski ve umûmî bir şeklini teşkil eden yedi heceli ve dört mısra'dan meydana gelen şeklin, «Kutadgu Bilig»den başlayarak klâsik edebiyâtımız üzerinde de şiddetle tesirli olduğunu söylemiştik (Dokuzuncu bölüm, 22. paragraf). Daha «Kutadgu Bilig»de bu cins dörtlüklere «Ma'ni» ismi verildiğini görüyoruz; buna nazaran «Mânî» kelimesinin «Ma'ni»den bozulmuş olduğuna pek kolaylıkla hükmedebiliriz. Bu nazım şekli bugün bile -tabiî «Mânî» ismiyle değil fakat başka muhtelif adlarla- çeşitli Türk şubeleri arasında kuvvetle yaşamaktadır: Meselâ buna Kazak-Kırgız'lar «Aytipa» veya «Kayım ülenek», Step-Kırım Tatarları «Çinik» veya «Çinig», Özbekler «Aşula» veya «Koşuk» derler.

Bu «Mânî» isminin yayılmasından evvél bu cins manzûmelere belki de «Tuyuğ» adı verildiği, yahud, bu «Tuyuğ» adının sâdece imâlı ve cinaslı mânîlere işaret olduğu tahmin olunabilir; böyle bile olsa, aşağıda îzah edileceği gibi «Tuyuğ» adının sonra büsbütün başka bir nazım şekline tahsis olunması üzerine, halk edebiyâtında artık bu isim unutulmuştur. «Mânî» şeklinin sonraları uğramış olduğu bâzı değişmeler hakkında ileride bilgi vereceğiz.

27. Koşma

Anadolu Türklerindeki, «Koşma» şekli, Doğu Türklerinde mevcud «Koşuk»larla Altaylılardaki «Kojun»lardan başka birşey

değildir. «Mahmud Kâşgarî»de daha umûmî mânâda kullanılmış olan bu kelimenin, sonraları XIV. ve XV. asırlar esnâsında bilhassa «Âzerî» ve «Çağatay» edebiyatlarında delâlet ettiği mânâyı ilerde göreceğiz. Anadolu Türklerinde «Koşma» adıyla tanınan bu şekil, diğer bütün Halk Edebiyatı şekilleri gibi, asıl bestesinin husûsiyetiyle ayrılır. Böyle olmakla berâber, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda «Âşık» denilen Saz Şâirleri Edebiyatının kaideleri lâyıkıyle yerleştikten sonra, onbir heceli dörder mısra'lık muhtelif kıt'alardan meydana gelen ve dördüncü mısra'ları kafiyeli olan manzûmelere tahsisen bu isim verilmiştir. Hemen hemen yine aynı şekil ve mâhiyette olan «Türkü, Türkmânî, Varsagı» gibi şekillerle bu «Koşma» şekli arasındaki fark, bilhassa beste husûsiyetlerine dayanıyordu.

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIV. ASIRDA ÇAĞATAY EDEBİYÂTININ İNKİŞÂFI

1. Çağatay Edebiyâtı Nedir?

XIV. asırdan başlayarak, Çağatay ulusunun hükümran olduğu sâhalarda vücûde gelen Türk eserleri umûmiyetle «Çağatayca» olarak kabul edilmektedir. Sonraki asırlarda «Nevâî» ve «Babur Şâh» ile artık olgun çağına erişmiş olan bu «Edebî Lehçe»yi eski müellifler umûmiyetle «Türkçe» yahud «Uygurca, Çağatayca, Moğol dili, Nevâî dili, Tatarca» gibi muhtelif isimler altında zikrederler. Böyle olmakla berâber bütün bu muhtelif isimler arasında -hattâ en son Avrupa âlimleri tarafından bile- tercihen kullanılan «Çağatayca» tabiridir. Anadolu ve Azerbaycan sâhaları müstesna olmak üzere, «Timurlular» devrinden başlayarak son zamanlara kadar vücûde gelen doğu lehçeleri mahsûlleri, hattâ «Timûr»dan evvel «Hârizm» ve «Altınordu» eserleri de dâhil olmak üzere, umûmiyetle «Çağatay Edebiyâtı» unvanı altında toplanabilir. Bir aralık bâzı müsteşrikler «Uygur» harfleri ile yazılan eserleri -lisanî ve edebî seciyelerine bakmayarak- «Uygurca» adı altında toplamak istemişlerse de, Türk târih ve filolojisine âid tetkiklerin ilerlemesi sâyesinde, artık bu gibi çok yanlış ve sathî telâkkilerin devâmına imkân kalmamıştır. Edebî Türk lehçelerinin Moğol istilâsına kadar nasıl bir tekâmül geçirdiğini yukarıdaki bölümlerde gösterdiğimiz cihetle, bu bölümde sadece, Moğol istilâsından sonraki edebî Doğu Lehçesinin -bilhassa XIV. asırdaki- gelişmesini ve bu gelişmenin vukû bulduğu coğrafî sâhaların medenî ve kavmî husûsiyetlerini anlatmaya çalışacağız.

«Babur Şâh» XVI. asrın başında, bu edebî Çağatay Lehçesini «Fergana»da «Endican» şehrinin halk dili addediyor. Hattâ

«Nevâî»nin şiirlerini de «Endican» şivesiyle yazılmış sayıyordu. «Radloff» pek haklı olarak, edebî Çağatay Lehçesinin herhangi mahallî bir Türk şivesiyle alâkadar olmadığını iddia etti. Aşağıda açıklayarak göstereceğimiz gibi «Çağatayca» dediğimiz edebî lehçe, Moğol istilâsından sonra, İslâm medeniyeti te'siri altında yerleşip gelişen edebî Doğu Türkçesi'dir ki, bunda «Hârizm» ile «Altınordu-Kıpçak» sâhalarının nüfûzu, Türkistan'ın doğu ve batı sâhalarının nüfûzundan şüphesiz daha fazla olmuştur. Bu lehçe XIII. asrın ikinci yarısında ve bilhassa XIV. asırda «Hârizm» ve «Kıpçak» sâhalarında lâyıkıyle işlendikten sonra, XV. asırda «Mâverâünnehir» ve «Horasan»da en olgun seviyeye erişmiş ve asırlarca Hazer denizi'nden «Kansu»ya kadar uzanan geniş Türk sâhasının edebî lisanı olarak yaşadığı gibi, hattâ «İran, Azerbaycan, Anadolu, Mısır, Hindistan» Türk saraylarında da büyük bir nüfûz kazanmıştır. Aşağıdaki bölümlerde bunu bütün tarihî sebepleriyle açıklayarak aydınlatmaya çalışacağız.

1

SİYÂSÎ VE MEDENÎ HAYAT

2. Timur İstilâsına Kadar Çağatay İmparatorluğu

Cengiz'den sonra Moğol İmparatorluğu'nun geçirdiği safhaları yukarıda kısaca anlatmıştık (Onikinci bölüm, 3. paragraf). «Çağatay»ın nâmına izâfe edilmiş olan, merkezî imparatorluğun kuruluşu, hakikatte, onun vefâtından epeyice sonradır. Çünkü, önce babası tarafından «Çağatay»a verilmiş olan sâha, hiçbir zaman, «İli» vâdisinde oturan «Çağatay» tarafından öyle müstakilen idâre edilmemiştir. «İli» vâdisine kadar bütün bu sâhada, eskiden beri mevcud olan mahallî sülâlelerin idâresi, Moğollar tarafından ihlâl edilmemişti; yalnız Büyük Hâkan'ın hâkimiyeti, bütün bu mahallî sülâlelerin ve «Çağatay»ın hâkimiyeti üstünde kalmıştı. Meselâ, ona âid olan medenî ve ma'mûr müslüman «Mâverâünnehir» sâhasını «Hucend»de oturan «Mahmud Yalavaç» ve sonradan oğlu «Mes'ûd Bey» Büyük Hâkan nâmına idâre ediyorlardı. Bu muhtelif hâkimiyetlerin birbirleriyle münâsebetleri ve bu idârelerin birbirleriyle ne suretle te'lif edilebildiği meçhuldür.

Çağatay ulusunun ilk hanı olarak tanıdığımız «Kara Hulagu»dur. Hattâ Büyük Hâkan «Güyük» ona veliahd olarak da Çağatay'ın oğlu «Yiysu Münge»yi tayin etmişti. Lâkin, Moğol İmparatorluğu'nun dâhilî birliğini bozmakla neticelenen uzun çatışmalardan sonra, Çağatay'ın torunu «Algu» bütün «Orta-Asya» hattâ «Hârizm» ve «Efganistan» sâhalarını ele geçirmeğe ve Çağatay ulusuna müstakil bir Orta-Asya devleti temin etmeğe muvaffak oldu. Onun vefâtından (1265-1266) sonra, hâkimiyet «Ügedey» sülâlesinden «Kaydu»ya ve vefâtıyla oğlu «Çapar»a geçtiyse de 1306-1307'de yine Çağatay prenslerinden «Duvâ» hâkimiyeti eline aldı ve Çağatay İmparatorluğu'nun asıl kurucusu oldu. O sırada Moğol prensleri arasındaki devamlı harbler, iç karışıklıklar, büyük Moğol İmparatorluğu'nun ilk devrindeki iktisâdî gelişmeyi, ticârî münâsebetleri şiddetle zedelemiş ve denize hiçbir mahreci olmayan Çağatay İmparatorluğu bundan pek çok müteessir olmuştu. «Duvâ» buna çare bulmak üzere, muhtelif yerlerdeki Moğol hükümdarları arasında umûmî bir sulh yaparak eski birliği yeni zamanın icablarına göre yeniden kurmağa çalıştı ise de faydalı olamadı. Oğlu «İsen-Buka» zamanında Büyük Hâkan'ın ordusu «Orta-Asya»yı istilâ ve tahribetti; Çağatay hanlarının «Issık Köl» (Isığ Göl) civârındaki kışlık ve «Talas» vâdisindeki yazlık yurdları bile bundan kurtulamadı. Yerine geçen «Kebek» (1318-1326) «Mâverâünnehr»in medenî ve iktisâdî hayatıyla alâkadar olmağa çalışarak «Nesef: Nahşeb» civârında bir saray yaptırdı ve Çağatay ulusunda ilk defa olarak, kendi ismine sikkeler bastırdı. Yerine geçen kardeşi «Tarmaşîrîn» islâmiyeti kabul ederek, «Alâüddîn» lâkabını aldı; Cengiz Yasası'nı ihlâl ettiğinden dolayı, kendisine isyan eden doğu memleketlerindeki göçebeler sebebiyle o havâliyi büsbütün bıraktı. Onun bu sarih islâmcılık siyâseti, «Mâverâünnehir» ile diğer müslüman milletleri arasındaki eski ticârî münâsebetlerin yeniden kurulmasına sebep olmuştu. Lâkin bu islâmî siyâsete rağmen, onun da, selefleri gibi Hindistan'daki islâm hükümdarlarıyla harblerde bulunduğunu biliyoruz. Kısa bir müddet İmparatorluk sıklet merkezinin tekrar «İli» vâdisine nakledilerek hattâ «Cenkeşi» zamanında hıristiyanlara propaganda yapması ve kilise inşası için müsaadelerde bulunulduğu malûm ise de, bunun çok devam etmediğini ve «Kazan Han» zamanında «Nesef: Karşı» şehrinin tekrar hükûmet merkezi olduğu da malûmdur. Lâkin 1346-1347'den itibâren hanlarla memleketin askerî Türk aristokrasisi arasındaki büyük çarpışmalar, Çağatay sülâlesinin Mâverâünnehir'deki bu hâkimiyetine nihayet vererek, nüfûz tamâmiyle o beylerin eline geçti. Bu emîr-

ler, maddî nüfûz tamâmen kendi ellerinde olduğu halde 1270 senesine kadar, yine Çağatay sülâlesine mensub prensleri ve sonradan «Ügedey» çocuklarını, sırf halka karşı bir gösteriş olmak üzere, tahta geçiriyorlardı. İmparatorluğun daha doğu havâlisinde ise Çağatay hânedanından «Tugluk Timûr» 748'de han olarak emirlerin nüfûzunu kırmış ve hattâ bir aralık «Mâverâünnehr»i de alarak Çağatay devletinin eski birliğini yeniden kuracak gibi görünmüşse de, Mâverâünnehir'de «Timûr» gibi büyük ve kuvvetli bir şahsiyetin ortaya çıkışı buna mâni olmuş ve Mâverâünnehir» Türkleri onun idâresi altında, tekrar siyâsî ve askerî büyük roller oynamıştır.

3. Orta Asya'da Medenî ve Fikrî Hayat

XIII. yüzyılın son ve takibeden asrın ilk yarıları, «Orta-Asya» için medenî ve fikrî tam bir düşme devresi olmuştur. Devamlı harbler ve katiller eski şehir hayatını bozmuş, kervan yollarında artık emniyet kalmamış, harbçi Moğol hükümdarları hattâ birbirinin sâhasından gelen zavallı tâcirleri katledecek kadar çirkin ve müfrit hareketlere başlamışlardı. Meselâ «Buhârâ» Moğol hâkimiyetinin ilk devirlerinde, o zamana kadar görmediği büyük bir maddî refâh ve inkişafa erişmiş olduğu halde, sonradan muhtelif hücûmlara ve müteaddid yağmalara uğrayarak fakir düşmüştü. «İli»nin kuzeyindeki ovada artık eski şehir hayatı kalmamış, «Kara Hıtaylar» devrindeki kanallar bozulmuş, her tarafta harâbeler göze çarpmağa başlamıştı. Şehir hayatının ve ziraatın bu çöküşüne karşılık, göçebe hayatı kuvvetlenmiş, mer'alar tabiatiyle çoğalmıştı. Yalnız «Mâverâünnehir» ile bugünkü «Çin Türkistanı» sâhası müstesna olmak üzere, Moğol devrinde, Orta-Asya' da şehir hayatının çöküşüne ve dağılışına şâhid oluyoruz. Devletin başlıca askerî kuvvetini teşkil eden Çağatay «ulus»ları imparatorluğun muhtelif sâhalarında, vergiden muâf ve serbest surette yaşarlar, diğer halktan her itibarla seçkin bulunurlardı. Bu vaziyet «Timûr» devrinde de devam etmiş, yalnız «Timûr»un mensup olduğu «Barlas» ulusu ve ondan yetişen emîrler, diğerlerine nispetle daha çok ehemmiyet kazanmıştı.

Umumiyetle Moğol İmparatorluğu'nun inhilâlinde, iç karışıklıklarda, hânedan mücâdelelerinde başlıca kuvvetli bir âmil de, Moğollar üzerinde te'sir yapan medenî unsurların ve dinlerin tehâlüfü olmuştur. Muhtelif sâhalarda ve muhtelif zamanlarda budistlerin, hıristiyanların veya islâmların nüfûzu altında kalan Moğol devletleri üzerinde, bu «Hars Buhranı», maddeten de pek zararlı neticeler doğurdu. Biz bunu Çağatay İmparatorluğu'nda da görüyoruz. Böyle olmakla berâber burada da o şiddetli hars mücâdeleleri, yavaş yavaş, islâmiyetin galebesiyle neticelendi. Doğu ve Batı Türkistan medenî merkezlerinde esâsen kuvvetli olan islâm medeniyeti tesirleri, daha «Mübârekşâh» ve «Burak» zamanından başlayarak, Moğol göçebelerini de kendi nüfûzu dâiresine alarak sür'atle islâmlaştırdı. Bilhassa «Tarmaşîrîn»den sonra bu nüfûz büsbütün kuvvetlenmiş, diğer harsların ve hattâ eski Moğol «Yasa»sının e'sirlerine bile karşı durmuştur. Bu «İslâmlaşma» ile uyumlu olarak «Türkleşme» ameliyesi de devamlı muvaffakiyet kazanıyor, «Türk Dili» -ileride göstereceğimiz gibi- şiddetle yayılıyordu. Bu devirde Orta-Asya medreseleri, islâmî ilimlerin yayılması husûsundaki eski faaliyetlerine devâm etmekteydiler; «Cemal Karşî» XIII. asrın son yarısı sırasında Orta-Asya'da yetişen birtakım âlimleri «Mülhakâtü's-Sürâh»ında zikrediyor: Orada «Balasagun, Almalık, Kâşgar, Hutan, Hucend, Taşkend, Barcekend, Cend» gibi şehirlerden yetişmiş birtakım âlimlerden bahsedilmiştir. Daha Çağatay'ın sarayında «Miftâhü'l-Ulûm» sahibi Hârizmli meşhur «Yusuf Sekkâki»nin mevcudiyetini bilmekle berâber, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Büyük Çağatay İmparatorluğu içindeki ilim ve san'at hayatı hakkında bilgilerimiz yazık ki çok eksiktir.

4. Timur İstilâsına Kadar «Hârizm»

Son «Hârizmşâhlar» devrinde büyük bir islâm imparatorluğunun nüvesini teşkil eden «Hârizm» Moğol istilâsının ilk şiddetli sadmesine ma'ruz kalmakla berâber, coğrafî mevkiinin ticârî ehemmiyeti ve büyük Boğol İmparatorluğu'nun ta'kibettiği iktisâdî siyâset dolayısıyla çok az zamanda tekrar eski ehemmiyetini kazanmağa muvaffak oldu. Her nekadar köy hayatı ve arklarla sulanan ziraat sâhası Moğol istilâsından sonra bir daha eski genişlik ve ehemmiyetini kazanamamışsa da, buna mukabil «Şehir Hayatı» çabucak canlanmıştır. Meselâ, ilkin şiddetle tahribedilen «Ürgenc» şehri derhal eski mevkiine yakın bir yerde ihyâ edildi ki, XIV. asrın ilk yarısında burayı ziyâret eden «İbn Battûta» ve «Pegolotni» burayı «Ma'mur, kalabalık, güzel bir ticaret merkezi» olarak anlatmışlardır. Hakikaten Doğu Avrupa ile Batı Asya ve Uzak Doğu arasındaki işlek kervan yollarının en mühim merkezi burasıydı. Gerek Hârizm'in, gerek medenî ve iktisâdî cihetten âdetâ ona bağlı olan «Aşağı Seyhun» şehirlerinin -XIII. ve XIV. asırlarda da devâm eden- bu ehemmiyeti oradaki eski fi-

kir ve san'at hayatının kuvvetli bir şekilde devam ve inkişâfına sebebiyet verdi ki, Türk edebiyatının umûmî tekâmülünde ve bilhassa Çağatay edebî lehçesinin teşekkülünde bunun te'sirini aşağıda göreceğiz. Buradaki eski «Mu'tezilîlik» an'anesi bile Moğol istilâsı ile bozulmamış ve Batı Asya'nın her tarafında ortadan kalktığı halde XIV. asırda burada birtakım «Mu'tezilîü'l-Mezheb» âlimler yetişmiştir. Bugünkü «Köhne Ürgenc»de hâlâ azâmetli harâbeleri meşhur olan mi'mârî âbideleri meselâ -vâli «Kutlu Timûr»un zevcesi- «Turabik Hanım Türbesi» Hârizm'in mimârî hususundaki belli ilerlemesini de gösterebilir; sonradan «Emir Timûr» «Keş»deki meşhur «Aksaray» âbidesini yine Hârizm ustalarına yaptırmıştı ki, bu da bu hususta kuvvetli bir delil teşkil eder. Kezâ, buranın musikişinasları da o devirde pek tanınmıştı. İşte ilim ve san'at hususundaki bu seçkin mevki'inden dolayı XV. asır tarihçilerinden «Abdü'r-Rezzak Semerkandî» Hârizm'i «Mecma'ı-A'yân-ı Cihan» (âlimlerin toplandığı yer) olarak vasıflandırmıştı.

Siyâsî bakımdan «Hârizm» hemen hemen birbuçuk asır kadar «Altınordu» hanlarına tâbi oldu ve onların ta'yin ettikleri vâliler tarafından idâre edildi, yalnız güneyde «Kâs» ve «Hiyve» Çağataylılara âiddi. «Volga» havzasıyla «Ceyhun» sâhasının böylece aynı siyâsî hâkimiyet altında yaşamasının medenî neticeleri pek mühim olmuştur. 1360'dan biraz sonra burada «Sûfî» lâkablı ve «Kongrat» ulusuna mensub bir âilenin müstakilen hüküm sürdüğünü görüyoruz. Bu sülâlenin kurucusu olan «Hüseyin Sûfî», «Kâs» ve «Hiyve»yi de Çağataylıların elinden zabt etti ki, işte bu hâdise, onunla «Timûr» arasındaki muharebelerin ilk âmili olmuştur. Bununla birlikte «Timûr»un Hârizm'i zabt edebilmesi, müteaddid kuvvetli teşebbüsler neticesinde ve ancak 1379'da mümkün olabildi. «Timur» ile «Tohtamış» arasındaki uzun harblerde, «Altınordu» ile pek eski ve kuvvetli bağları olan Hârizmliler dâima «Tohtamış»ın tarafını tutmuşlar, hattâ 1383-1384'den itibâren onun adına sikkeler bile bastırmışlardır. Nihayet 1388'de «Tohtamış» âilesinden bir prens ile birlikte «Süleyman Sûfî»nin hükümran olduğu bu sâha «Timur» tarafından kat'î surette zabt ve ilhak ve payitaht olan o ma'mur ve zengin «Ürgenc» şehri yağma ve tamamiyle tahrib olundu.

5. Altınordu Devleti

Volga Türk Bulgarlarını ve Kıpçakları hâkimiyeti altına alarak «Kıpçak» sâhasında «Altınordu» devletini kuran, Cengiz Han'ın torunu ve «Cuci»nin oğlu «Batu Han»dır. Cengiz'in vefâtında, «İrtiş» batısındaki bozkırlardan batıya doğru ve Moğolların hüküm sürdükleri bütün o geniş Kıpçak sâhası, «Hârizm» ve «İran»ın Hazer güneyindeki vilâyetleri de dâhil olmak üzere tamamiyle «Cuci» çocuklarına kalmış ve bunlar arasında da «Batu» hepsine üstünlük sağlamış, onun bu hâkimiyeti «Büyük Han» tarafından da tasdik edilmişti. Daha 1236 senesinde Volga Türk Bulgarlarını mağlûp ve oldukça büyük bir ticâret merkezi olan «Bulgar» şehrini tahrip eden «Batu»nun, Rusya ve doğu Avrupa' ya seferleri hakkında burada izahâta girişecek değiliz. «Mengü»nün kurultay tarafından Büyük Hâkan seçilişinden sonra, Büyük Moğol İmparatorluğu, artık fi'len «Mengü» ile «Batu» arasında taksim edilmiş demekti. Rahib «Rubruquis»in verdiği tafsilâta göre, «Çu» ve «Talas» nehirleri arasındaki bozkır, hududu teşkil ediyordu. Kendisine idâre merkezi olmak üzere «Saray» şehrini bina eden «Batu»nun vefâtından sonra oğlu «Sartak» (1255-1256) ve biraz sonra da kardeşi «Cuci»nin üçüncü oğlu «Berke Han» tahta geçti (1257). Bu hükümdar ile «Çağatay» prensleri ve İrandaki Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu «Hulagu» arasında uzun ve kanlı muharebeler olmuştur ki, bâzı islâm tarihçileri bunu -İslâmiyeti kabul etmiş olan- «Berke»nin islâmî gayretine hamlederler. Halbuki tarihî hakikat büsbütün başkadır: İran'da teşkil olunan Moğol İmparatorluğu'na «Erran» ve «Azerbaycan» gibi sâhaların katılması, başlangıçta «Cuci» çocuklarına âid birtakım kıt'aları onların elinden çekip alıyordu ki, işte «Berke» zamanından başlayarak, «Altınordu» hükümdarları buraları tekrar ellerine geçirmek teşebbüsünden hemen hiçbir zaman geri durmamışlardır. «Berke» ile İran Moğolları arasında başlıca iki mühim harb olmuştur. İlk harbde, «Terek» ötesine kadar muvaffakiyetle ilerleyen Hulagu (1262) orada pek fena bir mağlubiyete uğrayarak bozgun halinde geri çekilmiş, ikinci harb ise «Berke»nin vefâtı ve ordusunun geri dönüşü sebebiyle neticesiz kalmıştır (1266). İran Moğolları'yla şiddetle mücâdele halinde bulunan Mısır Türk Memlûkleri, Sultan «Baybars» zamanından başlayarak «Altınordu» ile samimî bağlantılar kurmuşlardı.

Berke'den sonra yerine geçen «Mengü Timur Han»ın son zamanında «Altınordu» artık Büyük Han'la alâkasını keserek, tamamiyle müstakil bir devlet şeklini aldı ve onun halefleri kendi namlarına sikke bastırmağa başladılar. «Altınordu»da İslâmiyet nüfûzunun devamlı olarak artmasını, eski müslüman Bulgarların te'sirinden ziyâde, Orta-Asya ve bilhassa «Hârizm» Türklerinin medenî ve iktisâdî te'sirine atfetmek daha doğrudur. Böyle

olmakla berâber bu nüfûza rağmen, «Berke»den sonra Altınordu'da yeniden, kâfir hanlara tesâdüf edilmektedir. İslâmiyetin burada kat'î ve son olarak yerleşmesi ancak «Özbek Han» zamanında (saltanatı: 1212 veya 1213'den 1340 senesine kadar) kabil olabildi. Maamafih bu müslüman hükümdarın, «Moskova» ve «Bizans» saraylariyle yakınlığı, hattâ «Papa»larla da pek dostâne münâsebetleri vardı. Burada tafsiline lüzûm görmediğimiz birçok uzun iç mücâdelelerden sonra iktidar mevkiini elde eden «Tohtamış»la «Timur» arasındaki uzun ve kanlı mücâdeleler, nihayet, «Timur»un galebesi ve bütün o havâliyi istilâsıyla neticelendi.

6. Altınordu'da Medenî ve Fikrî Hayat

«Altınordu» sâhasında, hattâ daha XIII. asırdan başlayarak, oldukça kuvvetli bir medenî gelişme olduğu anlaşılmaktadır. Bu mânevî gelişmede, kısmen eski Türk-Bulgar medeniyetinin an'aneleri ve bundan çok daha fazla olarak da, Orta-Asya ve bilhassa Hârizm islâm medeniyeti unsurlarının müdâhalesi muhakkaktır. Bu imparatorluğun coğrafî vaziyeti ve iktisâdî tekamülü icâbı olarak şehir hayatı gittikçe inkişaf etmiş, «Saray» ve «Kazan» gibi yeni kurulan merkezlerden başka, eski şehirler de yeni mahalleler ilâvesiyle büyümüştü. Bu iktisâdî faaliyet neticesinde, muhtelif şehirlerde sikkeler basılmıştır ki, her şehrin hususî an'anesine göre bunların süslemeleri ve yazıları değişmekte, yalnız kıymetleri Büyük Moğol İmparatorluğu'nun diğer sâhalarındaki sikkelerle aynı ayarda olarak, hemen hemen yeknesak bir mahiyette bulunmaktadır. «Hârizm» kıt'asına mâlikiyet, Altınordu'nun ticârî ehemmiyetinde ve iktisâdî refahında şüphesiz büyük bir âmil olmuştur.

«Altınordu» medeniyetinde kuvvetli İslâm te'sirini, gerek Mısır'dan oraya giden sefâret heyetleri vasıtasıyla elde edilen mühim bilgilerden, gerek «İbn Battûta»nın verdiği tafsilâttan anlıyoruz. Daha «Berke» zamanında, hatunların ve emîrlerin nezdinde imam ve müezzin bulunduğu gibi, ayrıca çocuklara Kur'an öğretilen mektepler de vardı. Lâkin, bütün bunlara rağmen, Türk-Moğol an'aneleri de ehemmiyetlerini şiddetle muhafaza etmekte idiler. XIV. asır esnâsında ise İslâm medeniyeti tesirlerinin büsbütün kuvvetlendiği, her tarafta medreseler, tekkeler kurulduğunu, Arab ve Acem dil ve edebiyatlarına ve islâmî ilimlere âşinâ insanların çoğaldığını görmekteyiz ki, Türk lisan ve edebiyatının gelişmesi üzerinde bunların ne kadar kuvvetle tesirli olduğunu aşağıda aydınlatmaya çalışacağız. Hakikatte de, XIV. asır esnasında hemen hemen büsbütün türkleşen bu sâha, «Hârizm» kıt'asıyla birlikte, Türk edebiyatının umûmî tekâmülünde ve bilhassa edebî Çağatay lehçesinin teşekkül ve inkişâfında fevkalâde tesirli olduğu halde, bu büyük ve kuvvetli te'sir, yazık ki şu son zamanlara kadar, bir türlü anlaşılamamıştı.

7. Timur İstilâsı ve Neticeleri

Dört büyük Çağatay ulusu'ndan «Barlas»lara mensub tarihî bir âilenin çocuğu olan «Emîr Timûr» şüphesiz, orta çağ Türk-İslâm tarihinin en büyük şahsiyetlerinden biridir. Mensub olduğu kabîle aslen Moğol olmakla berâber türkleşmiş bulunduğundan onu bir «Türk Hükümdârı» saymak tabiîdir. Mâverâünnehir'deki Çağatay hanlarının hâkimiyetine nihayet veren «Emîr Kazagan»dan sonra -«Kazagan» âilesinden «Abdullâh» ile «Hüseyin»in kısa süren hâkimiyetlerini istisna edecek olursak- Mâverâünnehir onun idâresi altına düştü. Kendisinden evvelki emîrler, eski göçebe an'anesine sadık kalarak, büyük şehirlerde merkez kurmamışlardı; halbuki islâm ruhânilerine ve dervişlere dayanan «Emîr Timur» «Semerkand»ı payıtaht yaparak, bilhassa islâmî esaslara göre medenî bir devlet kurmaya çalıştı. Teşkilâtında «Ehl-i Sünnet» esaslarına sadık kalmakla berâber, eski Türk-Moğol an'anelerinden de kurtulmuş olduğu iddia edilemez; hattâ bundan dolayı, kendisine düşman bâzı islâm âlimlerinin hücûmlarına ve tekfirlerine de uğramıştır. Böyle olmakla berâber «Almalık»da ve «Çu» nehri sahillerindeki Türkler arasında o zamana kadar mevcud «Nesturî» hıristiyanlığını ortadan kaldıran, İran içindeki «Batınî-Şi'î» cereyanlarına karşı şiddetle hareket eden «Timur»un bu islâmcılık siyâseti pek sarihtir.

Mâverâünnehr'i doğudan gelebilecek tehlikelere karşı muhafaza için «İli» üzerinde ve «Kâşgar»da hükümran Çağatay prenslerine karşı muhtelif seferler yapan «Timur», uzunca bir müddet uğraştıktan sonra «Hârizm»i de ilhak ederek, bu suretle İran fütuhâtına hazırlandı. «İlhanlılar» İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra bu havâlide siyâsî heyetler vücûde gelmişti. Herat'da «Kert»ler, Horasan'da «Serbedâr»lar, Azerbaycan ve Irak'ta «Celâyir»ler, İsfahan ve Şiraz'da «Muzafferî»ler. Birbirleriyle devamlı olarak çarpışma halinde bulunan bu küçük devletleri birer birer ezmek «Timur» için pek o kadar müşkül olmadı. Sırasıyla «Herat», «Tûs», «Tebrîz», «Bağdad», «İsfahan», «Şiraz» merkezlerini ele geçirdi (1381-1386). Bilhassa 1394'den sonra, artık bütün «İran» onun hâkimiyeti altına girmişti. «Timur» İran'ın zabtından son-

ra, «Altınordu» hükümdarı «Tohtamış»la mücâdelesini de muzafferiyetle bitirdi; Hindistan seferini de büyük bir şâ'şa'a ile tamamladıktan sonra, yine doğuya dönerek «Ankara»da «Yıldırım Bâyezid»i mağlûb ve esir etti ve genç Osmanlı İmparatorluğu'nu temelinden sarstı. «Niğbolu»daki ağır mağlûbiyetlerinin acısını unutamayan Avrupa hıristiyanları, bu suretle, diğer bir Türk hükümdarı vasıtasıyla Anadolu Türklerinden intikam almış oluyorlardı. İşte, bu muazzam zaferlerden sonra, eski Cengiz İmparatorluğu'nu ihyâ için «Timur»a artık bir sâha kalıyordu. «Çin»in fethi! Bu büyük maksadla «Sır-Derya» üzerinde ordusunu tahşid ettiği sırada, birden bire vefat etti (1404). Sırf Büyük cihangirin kuvvetli şahsiyetine bağlı olan bu muazzam ve mütecanis olmayan imparatorluk, devamlı aile geçimsizlikleri neticesinde pek çabuk parçalanmış, hattâ «Cengiz İmparatorluğu» kadar dayanıklı ve devamlı olamamıştır. Fakat yine de, sadece «Türkistan» ile «İran»ın doğu ve güney eyaletlerinde tutunabilen sonraki «Timurlular» devrinde, sükûn ve asâyişin nisbî bir surette iadesi sâyesinde, cidden dikkate lâyık bir medeniyet vücûde gelerek «Edebi Çağatay Lehçesi» de büyük bir inkişafa erişmiştir ki, bunun teferruâtını ileride göreceğiz.

«Timur»un vefatıyla derhal çözülmeğe başlamamış olsaydı, bu büyük Türk-İslâm İmparatorluğu'nun kuruluşu, cihan tarihinde şüphesiz mühim neticeler doğuracak, Moğolların ilk devrinde başlayan «Avrupa-Uzak Doğu» münâsebeti belki yeniden kurulabilecekti. Halbuki «Timur», Kırım'dan Çin'e giden en mühim ticârî merkezleri, «Saray, Ürgenc, Almalık»ı tahrib etmekle bu yolu büsbütün kapamış oldu. Hind seferleri ile Fars ve Irak muhârebeleri de Hindistan ticareti üzerine pek zararlı te'sirler yaptı. Timur İstilâsının başlıca medenî neticesi, «İran» ve «Azerbaycan»ın hattâ «Hârizm» ve «Altınordu»nun zararına, «Horasan» ve «Mâverâünnehr»in medenî ilerlemeye erişmiş olmasıdır. «Semerkand» ve «Herat», «Tebrîz» ve «Ürgenç»in gerilemesine karşılık, birçok yeni âbidelerle süslendi; yollar, köprüler, arklar, kervansaraylar vücûde getirildi; başka memleketlerin tahribiyle elde edilen zengin ganimetler burasını süsledi ve yükseltti. «Timurlular devri» medeniyet ve edebiyatından bahsederken, bu devrin Türk harsı bakımından ehemmiyet derecesini daha açık surette göstermek kabil olacaktır.

2

HÂRİZM'DE TÜRK LİSAN VE EDEBİYÂTI

8. Hârizm'de Türkçe Eserler

İslâmî ilimlerde birçok büyük mütehassıslar yetiştiren «Hârizm», Moğol istilâsından sonra da, memleketin iktisâdî bakımdan yeniden canlandırılmasıyla uygun olarak, ilmî ve edebî faaliyetini devam ettirmeğe muvaffak oldu. XIII. asırdan başlayıp, bilhassa XIV. asrın ilk yarısında, bu maddî ve mânevî gelişmenin cidden çok yüksek bir dereceye vardığını, o devre âid birçok san'at eserleri ve o devirde Hârizm'den yetişip diğer islâm sâhalarını ve bilhassa «Altınordu» şehirlerini dolduran âlimler ve şeyhler, parlak bir surette göstermektedir. XIV. asırda Altınordu hükümdarları nâmına Hârizm'i idare eden «Şahâbeddin Emîr Kutlûğ Timur»un «Medrese-i Cürcâniye» nâmıyla tanınmış olan medresesi gibi bâzı yeni ilim müesseseleri de kurulmuştu. «İbn Battûta» şehrin servet ve mâmurluğunu ve bilhassa görüştüğü âlim, vâ'iz ve müzekkirlerin meziyet ve kudretini pek çok medhetmektedir. Yine onun ifâdesi, Emîr'in Ehl-i Sünnet akidelerine bağlı olduğu halde ulemâdan birçoğunun eski Mu'tezilî an'anesine hâlâ sâdık ve bağlı kaldıklarını gösteriyor. «Buhâra» ahâlisinin muta'assıb, riyâkâr, yalancı olduklarını ve hattâ bundan dolayı Hârizm'de şahadetleri itibarlı sayılmadığını söyleyen «İbn Battûta», Hârizm halkını «gayet iyi huylu, dindar ve dinî vazifelerine çok riâyetkâr» olarak vasıflandırmaktadır. Hakikaten Hârizm'de İslâmî ilimlere verilen ehemmiyet ve eskiden beri orada birçok fakîhler yetişmesi buna bir delildir. Böyle olmakla berâber bu islâmî te'sirlere rağmen, Emîr'in dîvânında fakîhlerle beraber «Yargucular»ın da bulunması, muâmelelerde millî örflerin ehemmiyetini gösterebilir. «Yesevî» dervişlerinin ve «Necmüddin Kübrâ» mürîdlerinin eski büyük nüfûzu, Moğol istilâsından sonra da hemen hiç eksilmemişti; bilhassa köy halkı ve göçebeler üzerinde «Yesevîlik» an'aneleri çok kuvvetliydi.

İlk Moğol istilâsından sonra «Hârizm»e bâzı Moğol unsurlarının -meselâ en belirgin olarak «Kongrat»ların- gelmesi, memleketin eski kavmî sîmasını hiç de değiştiremedi ve kuvvetli Türk

ekseriyeti arasında onlar da sür'atle türkleşmeğe mecbur oldular. İşte bu bakımdan, ilk kuruluşlarını yukarıda anlatmış olduğumuz (Onuncu bölüm, 19. paragraf) Hârizm edebî lehçesi, tabii bir surette gelişmesine devâm etmiş ve şüphesiz -eski an'aneyi takib ederek- birçok edebî ve lisânî mahsûller vücûde getirmiştir. Türkçe'nin bu te'sirini yalnız Türkçe edebî eserlerde değil, hattâ Arapça ve Farsça yazılmış dinî veya lisânî mahsûllerde de açıkça görüyoruz: Meselâ; «Mehmed bin Mahmud Alâüddin Abdürrahimü't-Tercümânîü'l-Mülkü'l-Hârizmî»nin XIII. asır ortalarında yazdığı «Yetimetü'd-Dehr»inde ekser misâller mahallî konuşma lisanı olmak üzere «Hârizmce»den getirilmişse de, bâzen Farsça ve az olarak Türkçe misâller de mevcuddur.

Bunun gibi «Tâcüddînü'l-Kerderî»nin «Mukaddimetü'l-Edeb» tarzında 709'da yazmış olduğu «Esâmî fî'l-Esâmî»de de arasıra Türkçeye tesâdüf ediliyor (Veliyüddin Ef. kütüphânesi, nu. 3153). Daha sonraki devirlere âid olmak üzere «Hekimoğlu» kütübhânesinde 951 numarada kayıtlı bir Kur'an nüshası vardır ki, bu zamanki Hârizm Türkçesiyle -alışıldığı gibi- kelime kelime tercüme olunmuştur. Maamafih bu mahsûller, edebî olmaktan ziyâde lisânî mâhiyette vesikalardır. Burada, mevzû'umuzdan uzaklaşmamak için, yalnız şimdiye kadar ele geçebilmiş olan pek mahdud Hârizm edebî eserlerinden bahsedeceğiz ki, bu az bulunan nümûneler bile, o devirde Hârizm sâhasındaki edebî faaliyetin derecesini anlatabilir.

9. Rabgûzî ve «Kısasü'l-Enbiyâ»sı

«Ribat Oğuz» kasabasına mensub olduğu için «Rabgûzî» veya «Rubgûzî» mahlasını alan «Burhanoğlu Kadı Nâsır» tarafından «Nâsırüddîn Tok Buğa» nâmına yazılmış olan «Kısas-ı Enbiyâ», Türk Edebiyatının eski ve dikkate değer eserlerinden biridir. Fakat, ilim âlemince uzun müddettenberi mâlûm olmasına rağmen, bu kitabın ne lehçesi, ne zamanı, ne de yazıldığı yer henüz ta'yin edilebilmiştir. Londra ve Leningrad'daki yazma nüshalar, yeni olduğu gibi, 1859'danberi Kazan'da birkaç defa basılan nüshaları da lisânî bir tetkik için itimâda şâyân değildir. Maamafih ileride yapılacak ciddî tetkikleri beklemekle berâber biz şimdilik bu hususdaki görüşümüzü de hülâsa edelim.

«Rubgûzî» bu kitabı aslı Moğol olduğu halde, İslâmiyeti kabul eden ve gece gündüz ibâdetle meşgul olan «Emirü'l-Eccel Tâcü'l-Ümerâ Muhibbü'l-Ulema beğler Uluğu Nâsırüddîn Tok Buğa»dan aldığı emir üzerine yazmağa başlayarak bir sene çalışmış ve 710 (1311)'da bitirmiştir. «Rieu», bu Moğol emîrinin, 733'de «İbn Battûta»nın «Nahşeb: Karşı» yakınında «Tarmâşîrîn» ordugâhında gördüğü emîr olması ihtimalini ileri sürüyor. «Tarmâşîrîn» ordugâhında bulunmadığı zaman onun yerine bakmasından nüfûz ve ehemmiyeti anlaşılan bu büyük «emîr»i «Rubgûzî»nin övdüğü «Nâsırüddîn Tok Buğa» saymak, pek aykırı bir düşünce olmasa gerektir: İslâm nüfûzunun şiddetle hissedildiği «Tarmaşîrîn» sarayında öyle yüksek bir mevki işgal edebilen «Emîr Tok Buğa»nın pek kuvvetli bir müslüman olduğu tabiîdir; aynı zâtın, ondan çeyrek asır evvel İslâmiyeti yeni kabul ederek «Rubgûzî»ye -yine kendi ifâdesine göre, «henüz yaşı küçükken»- Türkçe «Kısas-ı Enbiyâ» yazdırmasını, biz aslâ uzak bulmuyoruz. Esasen aşağıda göreceğimiz gibi, bu devirde Çağatay uluslarına mensub hanlar ve emîrler tamamiyle türkleşmişler, hattâ, yazı ve konuşma dili olarak Türkçe'den başka lisanlara yabancı kalmışlardı. Eser, mevzû'u ve yazılışı bakımından, İslâmiyeti yeni kabul etmiş basit zihniyetlerin ihtiyacını karşılayacak mâhiyettedir: İslâm dininin kabul ettiği diğer birtakım peygamberlerle Hazret-i Muhammed'in, Çar-Yâr'ın, Hasan ve Hüseyin'in tanınmış menkıbeleri, hattâ «Avc bin Ank, Harût ve Marût, Eshâb-ı Kehf» kıssaları gibi ayrıca birçok efsânevî şeyler eseri teşkil etmektedir. Müellif eserinde devamlı olarak âyetlerin şehâdetine dayanmakta ve birtakım tefsirlere «Ebû İshak Nişâbûrî»nin «Kısasü'l-Enbiyâ»sı gibi itimad edilir eserlere mürâcaat ettiğini söylemektedir. «Rubgûzî»nin İslâm ilimlerine ve Arab diline hakkıyla vâkıf olduğunda hiç şüphe yoktur; eserinde sık sık geçen Arabça-Türkçe Müdelildir. Öyle anlaşılıyor ki, müellif, «Emîr Tok Buğa»nın kolaylıkla ve lezzetle okuyabileceği tarzda bir eser vücûde getirmeğe çalışmış, basit bir dimağın tecessüsünü tahrik edecek «Harikulâde» menkıbelere eserinde büyük bir mevki vermiştir. Müellifin bütün bu menkıbeleri kendisinden evvel yazılmış birtakım Arapça kaynaklardan aldığına hiç şüphe yoktur: Meselâ eserde «Nuh»a âid olan menkıbenin Arabça aslı müsteşrik «Goldziher» tarafından yayımlanmıştır.

10. «Kısas-ı Enbiyâ»nın Lisanî ve Edebî Mâhiyeti

«Rabgûzî»nin eski ve itimad edilir nüshaları bulunmadığı için, bu eserin lisânî seciyeleri hakkında kat'i ve açık bir hüküm vermek çok müşküldür. Ancak, elde mevcud nüshaların en iyisi sayabileceğimiz Londra nüshası hakkında «Rieu»nün verdiği izâ-

hat, eserin edebî seciyeleri ve Türk lisan ve edebiyatının umûmî tekâmülü hakkındaki malûmâtımızla birleşince, belki hakikate azçok yaklaşabiliriz: Fikrimizce, «Kısas-ı Enbiyâ»yı lisan bakımından yukarıda bahsettiğimiz Türkçe Anonim Tefsîr ile «Kutadgu Bilig» ve «Atabetü'l-Hakayık»ın, «Yesevî» hikmetlerinin mensub olduğu dâireye sokmak hiç de yanlış sayılmaz. Aradaki birtakım farkları, kısmen «Hâkaniye» edebî lehçesinin Moğol istilâsından sonraki zarurî değişikliklerine ve hattâ belki de kısmen «Ribat Oğuz» mahallî şivesine dayandırabiliriz. Eğer «Ribat-Oğuz» mevkiinin nerede olduğu ta'yin edilebilseydi, bu hususta daha çok aydınlanabilirdik. Ancak, bu mevkiin, her nerde olursa olsun, esasen bir «Oğuz» merkezi olduğu isminden açıkça anlaşılıyor. Bu bakımdan, «Kısas-ı Enbiyâ»da, eski Oğuz lehçesine âid birtakım izlere tesâdüf edilmesi de uzak görülemez. Ancak Doğu Türkistan'dan Hârizm'e kadar bütün Orta-Asya Türkleri arasında -bâzı ufak mahallî farklarla- aynı edebî lehçe kullanıldığı için, bu gibi eserlerde mahallî şivelerin öyle büyük te'siri olduğunu kabul etmek hatâlıdır. Biz, XIII.-XIV. yüzyıllarda Türk şivelerinin etnolojik dağılışını ve bilhassa Hârizm'in XIV. asırdaki harsî ehemmiyeti cihetiyle «Ribat-Oğuz»un Hârizm medeniyet sâhasında olacağını ve böyle olunca da Çağatay emîrlerinden birine ithaf edilmiş olsa bile yine bu eserin -lisânî seciyeleri bakımından da yabancı olmadığı- Hârizm mahsûlleri sırasında sayılması lâzım geleceğini tahmin ediyoruz. Her ne olursa olsun, eski «Hâkaniye» Türkçesini XV. asrın edebî «Çağatay» lehçesine bağlayan tekâmül silsilesinde «Kısas-ı Enbiyâ»nın çok büyük bir ehemmiyeti vardır.

«Rubgûzî»nin büyük eseri bedii bakımdan da pek dikkate değer bir eserdir. O zamana göre, çok selis ve san'atkârca bir nesir ile yazılan kıssaların arasında, münâsebet düşürerek gazellere, Arabça ile karışık manzûmelere ve hepsinden daha çok dikkat çekici olmak üzere de «Kutadgu Bilig-Atabetü'l-Hakâyık» an'anesine uyarak mütekarib vezniyle «Dörtlükler»e tesâdüf olunuyor. Bu manzûmelerin büyük bir kısmı «Fâilâtün, Fâilâtün, Fâilâtün, Fâilât» vezniyle yazılmıştır. «Rubgûzî»deki bu manzûmeler eksériya iptidâî, basit, çok defa «Lirizm»den mahrum olmakla berâber, arada bir oldukça canlı ve kuvvetli tasvirî parçalar da yok değildir. Bilhassa buradaki «Dörtlükler»den bâzısı, telâkki ve edâ itibâriyle cidden çok güzeldir. Herhalde «Rubgûzî», san'at endişesiyle oldukça ilgili olan en kuru dinî mevzûlara bile bedii bir şekil vermeğe çalışan bir şahsiyettir. Her peygamberin menkıbesine eksériyetle müsacca' bir mukaddime ile başlıyor ki, bunlar arasında «Dede Korkud» hikâyelerinin başlangıçlarını hatırlatanlar da yok değildir. Hülâsa, gerek nâzım, gerek nâsir sıfatiyle edebiyat tarihinde ona bir mevki ayırmak ve «Kısas-ı Enbiyâ»yı, sâdece bir lisan vesikası değil bir san'at eseri olarak da kabul etmek mecburiyetindeyiz.

11. Muînü'l-Mürîd, «Şeyh Şeref» ve «İslâm»

Hârizm'li tarihçi «Ebü'l-Gâzi Bahadur Han» henüz basılmamış «Şecere-i Terakime»[28] adlı eserinde, «Hızır ili Türkmenleri»nin aslı hakkında bilgi verirken, kendi zamanında dahi Türkmenler arasında pek yaygın ve itibarda olan «Muînü'l-Mürîd» adlı bir eserden ve onun müellifinden bahseder: «Salur» kabîlesine mensup nüfûzlu beylerden olup «Ebülhan: Bilhan» dağında oturan «Er Sarıbay», «Ürgenc»in meşhur şeyhlerinden ve ulemâsından «Şeyh Şeref»e gitmiş ve hiç Arabça bilmeyen göçebe Türklerin dinî meselelerde de mürâcaat edebilecekleri Türkçe bir eser yazmasını rica etmiş; «Şeyh Şeref» de bunun ricası üzerine «Muînü'l-Mürîd» adlı eseri yazıp vermiş. O zamandan beri bütün Türkmenler bu kitab ile amel ederlermiş.

«Ebü'l-Gâzî»nin bu rivâyetine göre, nüshaları pek bol olması lâzımgelen bu eser, şimdiye kadar bulunamamıştı. Son zamanlarda Bursa kütüphânelerinden birinde bunun eski bir nüshasına tesâdüf edildiği gibi, Türk edebiyatının bu kıymetli yâdigârı hakkında doğru bir fikir edinmek artık kabildir. Nüshanın kenarlarındaki bâzı kayıdlardan bu «Muînü'l-Mürîd» nüshasının diğer bir nüsha ile mukabele edildiği ve aradaki farkların tespit edildiği anlaşılıyor ki, pek dikkat çekicidir. 713 (1313)'de yazıldığı anlaşılan bu manzûm eserde, sâdece kitabın ismi «Muînü'l-Mürîd» olduğu ve yazılış tarihi kayd edilmekte ve bir de «Baba İslâm» isminde bir şeyh medholunmaktadır. Eserin sonunda, şâir kendi adının da «İslâm» olduğunu söyliyerek «Baba İslâm»ı kendi atası olarak gösteriyor. Bununla berâber, buradaki «Ata» kelimesini «Şeyh: Mürşid» manâsına almak şüphesiz daha doğrudur; çünkü aynı yerde kardeşlerden bahsediyor ki, bunların da «Tarikat Arkadaşları» olduğu pek tabiîdir. Acaba kendisine «İslâm» diyen şâir «Şeyh Şeref» midir? Yoksa Türkmen an'anesi bu eseri «Şeyh Şeref»e isnadda hatâ mı ediyor? Diğer bir ihtimal olarak, müellifin şeyhi olan ve «Kutb-ı Âlem, Hüccetü'l-İslâm» olarak gösterilen «Baba İslâm» «Şeyh Şeref» midir? Yâni bu takdirde,

(28) Zeki Velidî Togan, **Hârizm'de yazılmış eski Türkçe eserler, Muînü'l-Mürid, Türkiyat mec.**, İstanbul 1928, c. II, s. 315.

bu eser onun mürîdlerinden biri tarafından yazılıp, sonradan halk an'anesinde doğrudan doğruya «Şeyh Şeref»e mi isnâd olunmuştur? Eserin bir yerinde «Şeyh Şeref»in «Mebâdi-i Sulûk»e âid bir eserinden bahsedilmesi, «Muînü'l-Mürîd»in ona değil, mürîdlerinden «İslâm» adlı bir dervişe âid olduğunu anlatmaktadır. Türkmenler arasında o kadar makbul olan ve şüphesiz birçok nüshaları bulunan bir eseri, Türkmen an'anesinin ve bilhassa «Ebü'l-Gâzî»nin başka bir müellife isnad etmesi çok garib olmakla berâber, bir vâkı'adır; belki de «Şeyh Şeref»in Türkmenler arasında asırlarca eksilmeyen büyük şöhreti, mürîdine âid olan eserin ona isnâd edilmesine sebep olmuş olabilir.

Bugün «Ürgenc»de mezarı bulunan bu Hârizmli «Şeyh Şeref», «Yesevîye» silsilesinden meşhur şeyh «Zengî Ata»nın mürîdi olup XIII. asrın son ve XIV. asrın ilk senelerinde yaşamıştır. Şöhreti bugün bile Türkmenler arasında pek yaygın olduğu gibi, hattâ «Tobol» Türkleri arasında da ona âid an'aneler vardır, bunun gibi Özbek'ler arasında, ona, hattâ bir «Destan Kahramanı» mâhiyeti izafe olunduğunu da görmekteyiz. Bugünkü «Aşkâbad» Türkmenlerinin «Şeyh Şeref»i şüphesiz tamamen yanlış olarak, -aşağıda ayrıca bahsedeceğimiz- XV. asır mahsûllerinden «Revnakü'l-İslâm» isimli eserin yazarı olarak tanıdıklarını «Samoiloviç» kaydetmektedir. Bu Yesevî dervişinin Yesevî an'anesine sâdık kalarak o tarzda birtakım «Hikmet»ler vücûde getirmiş olması da muhtemeldir: Birçok eski Yesevî dervişlerinin eserlerini ihtivâ eden mecmualarda -meselâ «Bakırgan kitabı»nda- sık sık tesâdüf edilen «Kul Şerîf» mahlaslı manzûmelerin ona âid olması imkânı oldukça kuvvetlidir. Hattâ, onun «Mebâdi-i Sulûk» hakkındaki eserinin de Türkçe olduğunu tahmin edebiliriz.

12. Muînü'l-Mürîd'in Lisânî ve Edebî Mâhiyeti

«Muînü'l-Mürîd»in lisânî mâhiyeti hakkında henüz etraflı bir tetkik yapılmış olmamakla berâber, bizzat tetkik etmiş olduğumuz bu eski nüsha hakkındaki düşüncelerimizi kısaca tespit edebiliriz: Doğu Türkistan'da gelişerek, sonradan Batı Türkistan ve Hârizm sâhalarında da kullanılan edebî «Hâkaniye Lehçesi»nin «Kutadgu Bilig» ve «Atabetü'l-Hakâyık»la başlayarak XIII.-XIV. asırlardaki tekâmülü sırasında vücûde getirdiği meselâ «Kısas-ı Rubgûzî» gibi edebî mahsûllerin lisanıyla, «Muînü'l-Mürîd»in lisanı arasında öyle büyük bir fark yoktur; yalnız, belki de «Hârizm» sâhasında vücûde gelmesi bakımından, «Oğuz» lehçesine âid bâzı bünye ve ses hususiyetlerine ara sıra onda da tesâdüf olunmaktadır. Hattâ, etraflı bir tetkik neticesinde, «Muînü'l-Mürîd»de, eski edebî Hâkaniye lehçesinde bulunmayıp yalnız «Oğuz, Kıpçak Kanglı» lehçelerine has olan şekillerin tespit olunabileceği muhakkak gibidir. Lâkin, bu sonraki batı lehçeleri şekillerinin bu eserde o kadar çok olmadığını ve «Muînü'l-Mürîd»in de -tıpkı «Kısas-ı Rubgûzî» gibi- daha ziyâde Doğu Türk edebî lehçeleri dâiresine sokulması icab ettiğini söyleyebiliriz. Hârizm'in Moğol istilâsından sonraki siyâsî ve etnolojik vaziyeti itibâriyle eserde az çok «Kıpçak-Oğuz» tesirlerine tesâdüf edilmesi pek tabiîdir.

«Muînü'l-Mürîd» tıpkı «Atabetü'l-Hakâyık» gibi baştan başa dörtlüklerle ve mütekarib vezninde yazılmış sekiz dokuzyüz beyitlik «Dinî-Sûfiyâne» ve sırf öğretici mâhiyette bir eserdir. Bu eser müellifinin «Atabetü'l-Hakâyık»ı görüp hattâ onu taklide özendiği muhakkak gibidir. Esasen -biraz aşağıda bahsedeceğimiz «Cevârihü'l-Esrâr» ile birlikte- bu üç eser, nazım şekli ve vezin bakımından, Türk Edebiyatı içinde âdetâ hususî bir zümre teşkil etmektedir. «Muînü'l-Mürîd» mevzû'u bakımından «Ebü'l-Gâzî»nin yazdığı gibi, dinî meselelerden -imân, marifet-i Hak, marifet-i Resûl, namazın erkânı, abdestin farzları, göçebeleri çok alâkadar eden hayvan sürüleri zekâtı, faiz meseleleri gibi- bir de âdâb-ı sulûk'e ve dervişliğe âid tasavvufî şeylerden bahseder. Anlaşılıyor ki, şâir, klâsik edebiyata ve fıkıh meselelerine vâkıf bir âlim ve aynı zamanda bir sûfîdir. «Şeyh Şeref»in yalnız şeyh değil «Molla» olduğu hakkında tarihî menba'ların verdiği bilgiyi onun mürîdi olan «İslâm»a da şümûllendirebileceğimizi, «Muînü'l-Mürîd» gösteriyor.

Bu eserde dinî ve sûfiyâne ıstılâhlarla birlikte Arab ve Acem kelimelerinin de oldukça arttığını görüyoruz ki, Türkler arasında klâsik edebiyatın inkişafıyla uygun olarak, dilde bu yabancı unsurların çoğalması gayet tabiîdir. Böyle olmakla berâber, bu eserdeki tasavvufî ruh tamamiyle «öğretici» bir mâhiyette olduğu için, eser, tıpkı «Atabetü'l-Hakâyık»da olduğu gibi «Lirizm»den mahrum ve çok kuru bir mahsûl olmaktan kurtulamıyor. En ziyâde büyük Hârizm ilim merkezlerinin «Rasyonalist» dindar ve zâhid temâyülü, kısmen de eserin hitabettiği Türk kitlelerinin geniş ve felsefî tasavvuf telâkkilerini henüz kavrayamayacak kadar geri bulunmaları, bu hususda medhaldardır. Hülâsa, hakikî bir şâirâne ilhama mâlik olmamakla berâber klâsik nazım kaidelerine oldukça riayetkâr olan şâirin, bu eserde «Yesevî» an'anesine uymakla kalmayıp daha ziyâde «Edîb Ahmed»i takibettiği açıkça anlaşılır. Her ne olursa olsun «Hâkaniye» lehçesinden «Çağatay»

lehçesine doğru giden lisânî ve edebî tekâmül silsilesinde -bilhassa Hârizm'deki o eski edebî an'anelerin devamlılığını göstermek bakımından da -«Muînü'l-Mürîd»in pek mühim bir mevkii vardır.

13. Cevâhirü'l-Esrâr

Muînü'l-Mürîd'in, bulunduğu küçük mecmuanın kenarlarında «Cevâhirü'l-Esrâr» adlı bir kitabdan alınmış altı kıt'a derce-dilmiştir. Tıpkı «Muînü'l-Mürîd» gibi «Atabetü'l-Hakâyık» tarzında yâni mütekarib (aynı veznin tekrarlanması ile) vezninde dörtlüklerle yazılmış olduğu anlaşılan bu eserin «Âdâb-ı sulûk»ı öğretmek maksadıyla yazılmış «Öğretici» mâhiyette sûfîyâne bir manzum eser olduğu görülüyor. Kimin tarafından, nerede ve ne zaman yazıldığına dâir ne elimizdeki parçalarında ne de diğer tarihî kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlanmıştır. Yalnız kıt'alardan birinin son mısra'ında «Hıtay, Hind, Moğol, Rus, Çerkes, As»lardan bahsetmesi, ya «Altınordu»da veya onunla pek alâkalı olan Hârizm'de yazıldığına bir delil olabilir. «İbn Battûta», «Altınordu» sâhasında bu muhtelif kavîmlere mensub insanlara da tesâdüf etmişti. Bundan başka eserin lisânî mahiyeti, mevzû'u, şekil ve vezin bakımından edebî husûsiyetleri, onu, «Muînü'l-Mürîd»den belki biraz sonra veya evvel yine Hârizm sâhasında vücûde gelmiş saymağa bizi mecbur ediyor. Bedi'i mâhiyeti bakımından da «Muînü'l-Mürîd»den pek farklı olmayan bu eser, bize XIV. asır esnasında «Hârizm»de dinî-sûfîyâne mahiyette bir klâsik Türk edebiyatının kuvvetle geliştiğini gösterebilir. Bu eserin «Şeyh Şeref»e âid olması ihtimâli de şüphesiz bir faraziye olarak hatıra gelmektedir.

14. Nehcü'l-Ferâdis

Kuzey Türkleri tarihçilerinden «Şahabeddin Mercânî» «Müstefâdü'l-Ahbâr» adlı tarihinde, Altınordu sâhasına mensup eserler arasında «Nehcü'l-Ferâdis» adlı bir eserin mevcûdiyetini ilk defa söyleyerek, gördüğü nüsha hakkında da kısaca bilgi vermiş-

(29) Z. Velidî Togan, **Hârizm'de yazılmış eski Türkçe eserler, Türkiyat mec.**, İstanbul 1928, c. II, s. 331.
Nehcü'l-Ferâdis, Jamos Eckmann önsözü ile, T.D.K., Ankara 1926.
Nehcü'l-Ferâdis'in **Bibliotheque National**'deki nüshası, hak. T.D.E.Y, 1963.
Ali Fehmi Karamanlıoğlu, **Nehcü'l-Ferâdis'in dil hususiyetleri,** T.D.E.D., İstanbul 1968-1971, c. XVI-XIX.

ti. Sonradan o nüsha ortadan kaybolmuşsa da son zamanlarda eserin diğer eski ve güzel bir nüshası Zeki Velidî Bey tarafından «Yenicâmi» kütübhânesinde 879 numarada bulunmuştur. Bu büyük, sıhhatli ve hareketli nüshanın 761 (1310)'de Hârizmli «Mehmed bin Mehmed bin Hüsrev» tarafından yazılıp sonradan nasılsa Mısır'a geldiği ve orada «Melikü'z-Zâhir Ebû Saîd Çakmak» (1438-1445)'ın oğlu «Mehmed»in kütübhânesinde bulunduğu anlaşılıyor. Yine orada müstensihin bir kaydına göre, kitabın yine Hârizmli olan müellifi, istinsâhın bitimi tarihinden üç gün evvel yâni 1360 martının 22. pazar günü vefat etmiştir. «Şahabeddin Mercânî»nin bahsettiği nüsha ise 759 (1357)'de «Saray» şehrinde yazılmış olup müellif veya müstensih olarak «Mahmud bin Aliü's-Sarâyiü'l-Bulgâriü'l-Kerderî» gösterilmektedir. Bu asırda Türkçe yazdığı açıklanan birçok «Mahmud Hârizmî»ler varsa da, bu hususta etraflı incelemelerde bulunan Zeki Velidî Beye göre, eserin müellifi hakkında henüz kat'î bir şey söylenemez. Böyle olmakla berâber biz şimdilik «Mahmud bin Aliü's-Sarâyî»i eserin müellifi olarak kabul edebiliriz. Bu müellifin «Kerder» gibi Hârizm sâhasında hususî bir ehemmiyete mâlik bir yere mensub oluşu da dikkate değer bir husustur. Çünkü -şimdiki «Köhne Ürgenc»in doğusunda «Nöküz» ve «Çimbay» havâlisinde olan- «Kerder»in pek eskiden beri medenî bir Türk sâhası olduğu, buradan yetişen fıkıhçılar yanında eskidenberi pek çok Türk talebesi bulunduğu ve daha sonraları da Türkçe eserler yazan birtakım «Kerder»li âlimlere rast gelindiği bilinmektedir. Hattâ XV. asırda «Şuera tezkiresi» yazan meşhur «Devletşah», -«Ali Şîr Nevâî»den evvel- en tanınmış Türk şâiri «Lûtfî» ile aynı şöhret derecesinde olmak üzere «Kerderî» mahlaslı diğer bir Türk şâirinden daha bahsetmektedir ki, bu hususta ileride geniş bilgi vereceğiz. «Nehcü'l-Ferâdis»in Hârizm'de yazıldığı, lisânî mâhiyetinden başka, orada söylenen rivâyetlerin hepsinin «Türkistan, Uş, İspicâb, Hârizm» âlimlerinden nakl edilmiş olmasından da anlaşılıyor. Eğer eser «Altınordu» sâhasında vücûde gelmiş olsa idi, müellifin, daha ziyâde o havâlide yetişen âlimlere dayanması ve onlardan birtakım nakillerde bulunması îcab edecekti.

15. Nehcü'l-Ferâdis'in Lisânî ve Edebî Mâhiyeti

«Nehcü'l-Ferâdis», isminden de anlaşılacağı gibi tamamiyle dinî mahiyette bir eserdir. Müellif kırk hadîs seçerek her hadîsi îzah için «Peygamber'in ahvâlinden, Hulefâ-yı Râşidîn'in ef'âlin-

den, ulemâ ve meşâyihin sözlerinden» birtakım şeyler yazmış ve bu suretle vücûde gelen on faslı ayrıca onar onar dört bâb altında toplamıştır. Müstensihin, kitabın sonunda kayıtlı bir fıkrasına göre, müellifin başlıca kaynakları şunlardır: «Zemahşerî»nin «Keşşâf»ı ile «Ebü'l-Maâlî İspicabî»nin «Tefsir»i, Ebû Tâlib Mekkî»nin meşhur «Kutü'l-Kulûb»u, keza «İmam Zeynü'l-Eimmetü'l-Firdevsî»nin «Müctela»sı ile onun şerhi, «Vâkıdî»nin «Megâzî»si, «İmam Mehmed Kâtib»in «Megâzî»si. Halbuki eser lâyıkıyla tetkik edilince, müellifin bunlardan başka daha birçok mühim kaynaklardan istifâde ettiği görülmekte ve bu suretle, İslâmî ilimlerde büyük bir ihâta sahibi olduğu derhal anlaşılmaktadır. Birinci bâb Peygamber'in faziletlerinden ve hayatından, ikinci bâb Hulefâ-yı Râşidîn ve Ehl-i Beyt ile dört imamın faziletlerinden, üçüncü bâb muhtelif faziletlerden, dördüncü bâb ise âfet ve reziletlerden bahseder. Okuyanları ve ahkâmıyla amel edenleri «Cennet Yoluna» sevkedecek olan bu büyük eserde «Rubgûzî»de olduğu gibi tabiîlikten çok uzak efsâneler değil, aksine gayet tabiî ve tamamiyle hayata uygun şeyler mevcuddur. İfade oldukça sâde ve selîs olmakla berâber, meselâ «Kısas-ı Rabgûzî»de takib edilen san'at gayesine burada tesâdüf edilemez: «Rabgûzî», okuyucuya eserini lezzetle okutmak, onu eğlendirmek ve sıkmamak için san'at kabiliyetini sarfetmişti; halbuki Nehcü'l-Ferâdis müellifi, okuyucusunu eğlendirmek değil, onlara faydalı olmak gayesini takibetmektedir. Şu halde bu eserde «Bedi'i» bir mâhiyet bulmak imkânsızdır. Buna rağmen, dinî kıymeti itibariyle bu eserin epeyce şöhret kazandığı, daha müellif hayatta iken «Saray»da istinsah edilmiş nüshasına tesâdüf edilmesi ile sâbittir.

«Nehcü'l-Ferâdis» bilhassa lisan tarihi noktasından, fevkalâde dikkate değer: Eldeki sahîh ve eski nüshanın Hârizmli biri tarafından baştan başa Hârizm şivesine göre ve büyük bir dikkatle harekelenmiş olması, imlâ hususunda da edebî lehçenin muttarid imlâsına dâima riayet edilmeyerek, ekseriyetle mahallî şîve te'sirinde kalmış bulunması, bu ehemmiyeti bir kat daha artırmaktadır. Hakikatte, bu büyük eser, yalnız fonetik ve morfolojik husûsiyetleri bakımından değil, içindeki lûgatler itibâriyle de çok zengindir. Elimizdeki diğer Hârizm eserleri gibi «Nehcü'l-Ferâdis» de, XIV. asır esnasında edebî «Hâkaniye» Türkçesi'nden «Çağatayca»ya doğru giden tekâmül silsilesinin mahsûllerinden biri ve lisan tarihi bakımından belki de en mühimmidir. «Mukaddimetü'l-Edeb» nüshalarıyla «Mehmed bin Kays»ın «Kanglı lûgatı»ndan başlayarak «Nehcü'l-Ferâdis»e kadar gelen «Hârizm» mahsûl-

leri üzerinde yapılacak esaslı incelemeler neticesinde, Türk lisanının gelişmesi tarihinde, şimdiye kadar meçhûl kalmış en mühim bir sâha birdenbire aydınlanacaktır.

3

ALTINORDU'DA TÜRK LİSAN VE EDEBİYÂTI

16. Altınordu'da Türkçe

XIII. ve XIV. asırlarda «Altınordu» sâhasında Türk dilinin şümûl ve intişar derecesini ve burada konuşulan Türk lehçelerinin mâhiyetini lâyıkıyle anlamak için, önce, etnoloji bakımından bu sâhadaki halkın teşekkül tarzını öğrenmek zarûreti vardır. Ancak bu hususta müsbet bir fikir edindikten sonradır ki, «Altınordu»daki ilim ve san'at hayatını ve burada gelişen Türk edebiyatını anlamak kabil olabilir. Hakikatte, Moğol istilâsından sonra «Cuci Çocukları» hâkimiyeti altına giren bu geniş sâhanın muhtelif yerlerinde, diğer Türk olmayan kavimlerden başka, «Bulgarlar, Suvarlar, Başkırtlar, Kıpçaklar v.b....» gibi pek muhtelif birtakım Türk şubeleri de bulunuyordu. Moğol istilâsı, esasen birbirleriyle münâsebette bulunan bu şubelerin yeniden birtakım karışmalara daha marûz kalmasına sebep olmuştu. Sonradan «Altınordu» hanlarının siyâsî hâkimiyeti altında -hattâ «Hârizm» sâhası gibi o zamana kadar asırlarca bu sâhanın dışında ve müstakil yaşayan kıt'alar da dahil olmak üzere- bütün bunların bir vahdet teşkil etmeleri, «Altınordu» sâhasının şüphesiz yeni yeni kavmî teşekküllere bir sahne olmasını icab ettirmiştir.

Altınordu devletinin teşekkülünden evvel «Volga» havâlisinde eski bir müslüman Türk devleti, yâni «Bulgarlar» bulunuyordu. Harâbeleri hâlâ mevcud «Bulgar» ve «Suvar» gibi şehirlere mâlik olan ve islâmiyeti daha pek eskiden kabul ederek «Abbâsîler» ve «Şâmânîler»le münâsebetlere girişen bu Bulgarların dilini islâm coğrafyacısı «İstahrî», Hazar dilinden farksız olarak gösterdiği halde, «el-Birûnî», «Bulgar-Suvar» lehçesinin «Türkçe» ile «Hazer»ce arasında karışık olduğunu söylemektedir. «Mahmud Kâşgarî»nin verdiği bilgi de, «Bulgar-Suvar» lehçeleriyle «Peçenek» lehçesi arasındaki yakınlığı ve hattâ bu üçünün de «Oğuzca» ile bâzı benzer noktaları bulunduğunu açıkça gösteri-

yor. Birbirini doğrulayan ve tamamlayan bu son ifâdeler karşısında, «İstahrî»nin ortaya sürdüğü düşünce ehemmiyetini kaybetmektedir. «Hazar»larla -en az VI. asırdan beri- uzun müddet sıkı temaslarda bulunan ve hattâ onlarla berâber «Tu-kiie» hükümdarlarının teb'ası olan «Bulgarlar»ın lisanına şüphesiz, «Hazarlar»dan birtakım şeyler geçmiş ve işte belki bu vakı'a «İstahrî»yi şaşırtmıştır. Bulgarların üç kabilesinden birini «Eşkel: Çigil»lerin teşkil etmesi de, belki Bulgar lehçesinin Hâkaniye Türkçesinden büsbütün uzaklaşmamasını intâc etmiştir. Bu eski Bulgar devletinin coğrafî vaziyeti, siyâsî ve iktisâdî münasebetleri, Büyük Moğol istilâsına kadar Güney Rusya steplerine gelip yerleşen diğer muhtelif Türk şubeleriyle bağlantısı düşünülecek olursa bu cihet daha iyi anlaşılabilir. Bağdad'daki Türklerden «Türkçe»yi öğrenmiş olan «İbn Fadlân»ın Bulgar hükümdarlarıyla doğrudan doğruya kolaylıkla görüşüp anlaşabildiği halde, meselâ «Başkırt»larla ancak tercüman vasıtasıyla anlaşabilmesi de, «Bulgar» lehçesinin o sırada Bağdad'da da malûm olan Türk lehçelerinden pek o kadar farklı olmadığını göstermek bakımından yukarıdaki iddiamızı kuvvetlendirebilir.

Moğol istilâsından evvel ve sonra bu sâhada göze çarpan en belirli ve kuvvetli lisânî te'sir hiç şüphesiz «Kıpçak»ların te'siridir. Daha H. 154'den başlayarak Hazar ordularında hizmet ve Kafkasya'da Arablarla harbeden «Kıpçaklar», «Kimaklar»ın en büyük şubesi olup eskidenberi Batı Türk kabilesi olarak yaşamışlardır. Daha «Gazneliler» devrinde Hârizm'de askerlik eden Kıpçaklar -Oğuzlardan sonra- Hârizm kuzeyinde bozkırlarda yerleşmişler ve M. XI. asırdan itibâren «Güney Rusya»da görünmeğe başlayarak her iki sâhaya da «Deşt-ı Kıpçak» adını vermişlerdir. Rusların «Polovetsi», Batı Avrupalıların «Kuman» adını verdikleri bu Kıpçakların lisanı, Oğuz lehçesine çok benzeyen eski batı lehçelerindendi. Sonradan Altınordu devletine yadigâr kalan bu «Kıpçak» ismini bu devir edebiyatı içinde kullanmak, pek yanlış bir hareket sayılmaz.

İşte «Hârizm» ile «Altınordu» sâhaları arasında etnoloji bakımından bu benzeyişleri, daha «Şâmânîler» devrinden beri bu iki sâhanın iktisâdî sıkı münâsebetlerini, ve XIII. asırdan itibâren her iki sâhanın da aynı siyâsî hâkimiyet altında birleştiğini düşünürsek «Hârizm-Altınordu» medenî merkezlerinde -ufak tefek bâzı mahallî farklar olsa bile- aynı edebî ve umûmî lehçenin hükümran olacağına derhal hükmedebiliriz. Hakikaten, eski edebî «Hâkaniye» Türkçesi yalnız «Hârizm»de değil Altınordu'nun klâsik edebiyat an'anesi ile çok dolu medenî merkezlerinde işlenmiş, buralarda da Türkçe'nin lisânî ve edebî tekâmül bakımından pek mühim mahsûller meydana gelmiştir.

Halbuki, son zamanlara kadar, «Altınordu»nun tamamiyle barbar ve hars itibâriyle çok iptidâî bir seviyede olduğu iddia ediliyordu. Sonradan Rus arkeologları tarafından «Saray»da yapılan hafriyat, buranın maddî medeniyet bakımından yüksekliğini gösterdiği gibi, bu sâhada Türk edebiyatının -şimdiye kadar bilinmeyen- zengin mahsûllerini meydana koymamız da «Altınordu»nun Türk harsı tarihindeki ehemmiyetini kat'î suretde ispat etmiştir.

17. Bulgar Sahasında Türkçe: Eski Kabir Taşları

Bulgar Türkleri hakkında X. asırda «İbn Fadlân»ın verdiği bilgiler, onların çok yüksek bir medenî seviyede olmadıklarını ve hattâ İslâm Medeniyeti te'sirlerinin daha ziyâde sathî ve dış görünüşte kaldığını göstermektedir. Bu te'sirlerin yavaş yavaş daha kuvvetlendiğini ve burada medeniyet seviyesinin yükseldiğini ise, daha sonraki kaynaklardan öğreniyoruz. Meselâ XII. asır esnâsında Arab seyyahı «Ebû Hâmidü'l-Endülüsî», Bulgar kadısı olan «Yakub bin Nu'mân»la görüşmüş, hattâ onun «Tarih-i Bulgar» adlı -galiba efsanevî mâhiyette- bir eserinden bahsetmiştir. Bu asırlar esnâsında «Bulgar» sâhasından birtakım islâm âlimleri yetiştiği ve islâm ilimlerinin burada oldukça kuvvetli bir inkişafa eriştiği «Şahabeddin Mercânî»nin sayıp döktüğü birtakım âlimlerin mevcûdiyetinden anlaşılmaktadır. Meselâ «Hazar» ve «Bulgar» hududlarındaki bir memlekete mensub olan «Süleyman bin Davudü's-Saksinî», «Zühretü'r-Riyâz» adlı bir eserinde dâimâ «Ebu'l-Alâ Hâmid bin İdrisü'l-Bulgarî»den bahsediyor; bunun gibi Gazneliler devrine mensub «Şeyh Ahmed Bulgarî» de bu arada sayılabilir. Moğol istilâsından sonra da bu ilmî faaliyetin az olmadığı ve devam ettiği, XIV. asırda meselâ «Şeyh Burhaneddin İbrahim bin Hızır», «Şeyh Ebû Mehmed Sadreddin bin Alâeddin» gibi Bulgar âlimlerinin mevcudiyetiyle ortaya çıkmıştır.

Hakikaten de, «Bulgar» şehri Moğol fâtihleri eline geçtikten ve sonradan «Altınordu»ya tâbi olduktan sonra da, epey zaman eski ma'murluğunu ve ehemmiyetini muhafaza etmiş ve nihayet 1399'da Ruslar tarafından tahrib edilmiştir; lâkin «Bulgar»ın büsbütün terkedilmesi, «Kazan» şehrinin kurulmasıyla buranın «Uluğ Mehmed» (Vefatı: 1446) tarafından kurulan müstakil Tatar devletine payıtaht olmasından sonradır. Fakat bu hükümdârın da

1427-1428 senesinde «Bulgar»da basılmış sikkesine tesâdüf olunmuştur.

Bu sâhada Türk lisan ve edebiyatının hiç olmazsa XIII. ve XIV. yüzyıllarda, birtakım eski mahsûller vücûde getirdiği tabiî olmakla berâber, yazık ki, bunu gösterecek hiç bir esere mâlik değiliz. Yalnız, sonradan Bulgar harâbelerinde yapılan arkeoloji tetkikleri sâyesinde, XIII. ve XIV. asırlara âid birtakım «Kabir Taşları» meydana çıkmıştır. Güzel işlenmiş, en çok Sülüs ve kısmen Kûfî, çok defa da muhtelit bir hatla yazılmış olan bu kitâbelerin eskileri Arabçadır; Türkçe kitâbelerin «Ayneddin Ahmerof» tarafından bulunmuş küçük bir kitâbeden başka, hepsi XIV. asra âiddir. Bunlar arasında Hicrî 717 senesine âid ve arûz ile yazılmış manzûm bir Türkçe kitâbe de vardır. Bilhassa bu manzûm kitâbede ve diğer birçok Türkçe kabir taşlarında, o devirdeki «Hârizm-Altınordu» edebî lehçesinin kuvvetli te'siri derhal göze çarpıyor ki, gayet tabiîdir. Yalnız, bâzı taşlarda ve bilhassa bâzı aded isimlerinde bugünkü «Çuvaş» lehçesiyle çok yakın bir akrabalık mevcud olduğu birtakım âlimler tarafından ileri sürülmüştür. Şimdilik kat'î birşey söylenemezse de, eski Bulgar lehçesinin «Çavuşça»ya büsbütün yabancı olduğu da iddia edilemez.

18. Altınordu'da Resmî Lisan

Altınordu devleti Moğol fâtihleri tarafından kurulmuş olmakla berâber, halkın ekseriyetini dâimâ Türkler teşkil ettiği için «Moğolca» burada büyük bir ehemmiyet kazanamamıştı; Moğol müstevlileri, «Bulgar-Kıpçak» ekseriyeti arasında -bilhassa islâmiyetin kabûlünden sonra- büyük medenî merkezlerde büyük bir süratle türkleşmeğe mahkûm oldular. Hakikatte «Ebü'l-Gâzi» daha XV. asırda bile burada «Moğolca»nın tamâmen unutulmadığını söylüyorsa da, bunu doğrulayacak hiçbir müsbet delil yoktur; şimdiye kadar, yalnız XIV. asrın son yarısında «Abdullah Han» tarafından verilen bir «Pâyize»de Moğolcaya rastlanmıştır. Ondan evvel, Mısır Memlûklerinin -kendi müttefikleri olan- hükümdar «Tini Big» Hanla resmî yazışmalarında Moğolca yazdıkları ve bunun için Moğolca bilen me'murlar kullandıkları söylenirse de, buna kat'î bir mâhiyet verilemez. Çünkü yine aynı devir kaynakları, daha 1260'da «Berke Han»a Mısır'dan gelen elçilerin getirdikleri mektubu baş kadının Türkçe'ye tercüme ederek Hana o suretle anlatabildiğini de söylüyorlar. Esasen, aşağıda göreceğimiz gibi, o devirden kalabilen «Yarlık»ların hepsi Türkçe olduğu gibi, zamanı ta'yin edilememekle berâber yine «Altınordu»ya âid olduğu

muhakkak birtakım sikkelerin üzerinde de «Kutluğ Bolsun» suretinde Türkçe yazılara rastgelinmektedir.

«Altınordu»daki Moğol azınlığı arasında daha XIII. asırda başlayan bu «Türkleşme»nin XIV. yüzyılda artık muvaffakıyetle neticelenmiş olduğunu «İbn Battûta»nın sözlerinden anlıyoruz: Onun saydığı bütün lâkablar ve isimlerin hepsi Türkçe olduğu gibi, hükümdar «Özbek Han» ve emîrleri de sırf Türkçe konuşuyorlardı. Böyle olmakla berâber, aslen Moğol neslinden gelmiş olanlar, memleketin hâkim ve idareci sınıfını teşkil ederek, böylece, imtiyazlı bir vaziyetde bulunmakta idiler. «İbn Battûta» Özbek Hanın sofrasında yemek sırasında «Türkçe Şarkılar» terennüm edildiğini söyleyerek, Altınordu saraylarında -aşağıda göreceğimiz gibi- Türk Halk Edebiyatının rağbette olduğunu anlatıyor.

19. Yarlıklar

Oğuz lehçesinde tanınmayan bu kelime, «Çiğil» lehçesinde hükümdar emirnâmeleri mânasında kullanılır. Moğol hükümdarları, kırallara ve papalara yazdıkları mektuplarda -onları tâbi mevkiinde gördükleri için- bu ismi vermişlerdir. «Altınordu» hükümdarları tarafından ısdar olunan (çıkarılan) bu yarlıklardan bir kısmının sâde Rusça, bir kısmının da İtalyanca ve Lâtince tercümeleri kalmış ve ancak üç yarlık metni bize kadar gelebilmiştir. Bunlardan ikisi «Tarhanlık» tevcihini beyan etmektedir ki, birisi 1391'de «Tohtamış Han» tarafından «Big Hacı»ya, diğeri 1397'de «Timur Kutluğ Han» tarafından «Mehmed» isminde birine verilmiştir. Üçüncü yarlık, yine «Tohtamış»ın 1393'de Lehistan-Litvanya kıralı bulunan «Yagayla»ya gönderdiği bir mektuptur. Bunlardan birinci yarlık Arab harfleriyle, ikincisi hem Arab hem de Uygur harfleriyle, üçüncüsü ise sâdece Uygur harfleriyle yazılmıştır. Asılları mevcud olmamakla berâber, «Tohtamış»ın Kırım'daki Cenevizler'e yolladığı bâzı yarlıkların da yine Uygur harfleriyle yazıldığını biliyoruz. Bundan, Altınordu hükümdarlarının Uygur harflerini en ziyâde dış haberleşme için kullandıkları, iç işleri için ise Arab harflerini tercih ederek, ancak bâzı mühim şeylerde «Uygur Harfleri» kullandıkları hükmüne varılabilir. O zamana kadar «Kıpçak» sâhasında tanınmayan Uygur harfleri, hiç şüphesiz, doğrudan doğruya Moğol istilâsının bu sâhaya getirdiği bir şeydir: «Cani Big» (1341-1357) zamanında yalnız «Saray» şehrinde basılmış bâzı sikkelerde ve bir de «Tohtamış» sikkelerinde bu harflere tesâdüf edilmektedir ki, bu, İslâm medeniyetinin

tesiri altında kalan «Altınordu» sâhasında Uygur harflerinin ilkin büyük bir ehemmiyet kazanamadığını gösterebilir. Bununla berâber «Kuun Geza»nın verdiği bilgiye göre, sonradan bu harflerin epey ehemmiyet kazanarak hattâ XV. yüzyıl ortalarında bile Kıpçak hâkanlığında bunların kullanıldığı muhakkaktır.

«Hammer»den başlayarak «Berezin, Banzaruf, Radloff» ve daha sonra «Samoiloviç» gibi âlimler tarafından bilhassa tetkik edilen bu yarlıklar, «Altınordu» sâhasındaki resmî lisanın mahiyetini öğrenmek için mühimdir. Bilhassa «Altınordu»da yazılmış eski Türkçe eserlerin henüz meydana çıkmadığı devirlerde, bunlar, «Altınordu»daki edebî Türk lehçesinin yegâne nümûnelerini teşkil etmekte idiler. Bu yarlıkların lehçevî mâhiyeti hakkındaki fikirler de epey muhteliftir: «Berezin» bunların Uygur lehçesiyle yazıldığını, «Vámbery» ise «Timur Kutluğ» yarlığının «Yeni Uygur» lehçesinde olduğunu söylemiş, «Banzaruf» Tohtamış yarlıklarındaki birtakım Moğol unsurlarını göstermiş, «Radloff» ise bunların «Çağatayca» denen ve esâsında eski edebî Uygur lehçesinin tekâmülünden ibâret bulunan edebî lehçeye mensub olduğunu şiddetle iddia etmiştir. Yukarıda söylediğimiz gibi, Türk filolojisinin henüz iptidâî bir devrinde ileri sürülen bu gibi görüşlere büyük bir kıymet verilemez. Esasen, meselâ «Yagayla»ya yazılan yarlığın lisanı ile «Timur Kutluğ» yarlığı lisanı, birbirinden oldukça farklıdır: «Timur Kutluğ» yarlığı, teşekkül ve inkişafının âmillerini yukarıda izah ettiğimiz «Hârizm-Altınordu» edebî lehçesine mensubdur; halbuki «Tohtamış» yarlığında, edebî «Hâkaniye» lehçesi tesirlerinin azlığına mukabil mahallî «Kıpçak» lehçesinin nüfûzunu görüyoruz ki, bunu, yarlığı yazan kâtibin eski edebî an'aneyi iyi bilmeyen bir Kıpçak Türkü olmasına da hamledebiliriz. Böyle olmakla berâber, bunlardan daha eski ve ihtivâ ettiği lisânî malzeme itibâriyle çok daha zengin XIV. yüzyıl «Altınordu» edebî mahsûlleri meydana çıktıktan sonra, bu yarlıkların lisan bakımından eski ehemmiyeti kalmamıştır.

20. Kıpçak-Kuman Lehçesinin En Eski Âbidesi Codex Cumanicus[30]

«Altınordu» sâhasındaki eski mahallî lehçeler arasında şüphesiz en mühim olanı «Kıpçak-Kuman» lehçesi, XIV. yüzyılın ilk

(30) Reşid Rahmeti Arat, **Kıpçak** mad. **İslâm Ansiklopedisi**, c. VII, s. 713.
Câferoğlu Ahmed, **Türk Dili Tarihi Notları**, İstanbul 1943, c. II, s. 135.
Dr. Saadet Ş. Çağatay, **Türk Lehçeleri örnekleri**, Ankara, 1963, s. 131-135.

senelerine âid «Codex Cumanicus: Kuman Mecmuası» adlı mühim eser sâyesinde, oldukça etraflı surette anlaşılabilmiştir. Daha Moğol İstilâsından evvel hıristiyanlık te'sirlerine ma'rûz kalmış olan «Kıpçak-Kumanlar» arasında Moğol İstilâsından sonra da «Fransisken» râhibleri tarafından «Katolik» propagandasına tam bir faaliyetle devâm edildiği, bu eserden çıkarılabilir. «İbn Battûta»nın «Kırım»da ve «Saray» şehrinde gördüğünü bildirdiği hıristiyan Kıpçaklar, bu propagandanın canlı delilleridir. Kısmen Cenevveli ve Venedikli, kısmen de Alman misyonerler tarafından terbiedilmiş olan bu eski mecmuanın, vaktiyle zannolunduğu gibi «Karadeniz İtalyan ticaret merkezlerindeki tâcirlere münâsebette bulundukları halkın lisanını öğretmek» maksadıyla değil, sırf «Dinî Propaganda» gayesiyle yazıldığı muhakkaktır. Mecmuanın büyük bir kısmını teşkil eden «Lâtince-Farsça-Kumanca» lûgatler ticaret mevzûlarına âid olmaktan çok ziyâde dinî ve mücerret mevzûlara âid bulunuyor; 2500 kadar kelimeyi ihtivâ eden bu mühim lûgatçeden sonra, Kuman diline âid bâzı sarf ve nahiv (gramer) bilgileri, İncil'den tercümeler, bâzı katolik ilâhîlerinin Türkçe tercümeleri, şüphesiz Kumanlara âid birtakım darbımeseller ve bilmeceler vardır. Lâtin harfleriyle tespit edilmiş olan bu lisânî maddelerden «Savtiyat: Fonetik» bakımından istifâde çok müşkül ise de, «Bünyeviyât: Morfoloji» yâni gramer şekilleri ve «Lûgat» bakımından eser pek kıymetlidir. Meşhur «Petrarca: Petrark» tarafından Venedik Cumhuriyetine hediye edilmiş kitablar arasında bulunan bu mecmua, bugün Venedik'te «St. Marcus» kütübhânesinde bulunmaktadır.

İlkin 1828'de müsteşrik «Klaproth»un dikkatini çekerek 1880'de «Kont Geza Kuun» tarafından neşrolunan bu eser hakkında «Teza, Blu, Zaleman» ve bilhassa «Radloff» ve «Bang» birçok tetkiklerde bulunmuşlardır. «Radloff» buradaki lehçenin yâni «Kıpçakça»nın batı Türk lehçelerinden olduğunu iddia ettiği halde, «Bang» aksine onu doğu lehçelerine bağlamak fikrinde bulunuyor. Biz, yukarıda «Kıpçak» lehçesinden bahsederken söylediğimiz gibi (Onüçüncü bölüm, 16. paragraf) yalnız lisânî değil tarihî ve etnolojik sebeplerle de «Radloff»un faraziyesini tercih etmekteyiz. XIII. yüzyılda Güney Rusya bozkırlarında yaşayan «Kıpçaklar»ın lisanını ve halk edebiyatını gösteren bu eserde, mücerred mefhumlara âid epey çok «Arab» ve «Acem» kelimelerinden başka «Hazarlar»dan alınmış ve «Musevîlik» tesirlerini gösteren az rastlanan bâzı kelimeler, hattâ Ortodoks Rus şehirlilerinden alınma birtakım isimler de vardır. Bu mecmuayı vücûde getiren misyonerler, müslüman Türkler arasında esâsen mevcud ve yaygın olan

Arab ve Acem kelimelerini aldıklarından, burada onlara bol miktarda rastlanmaktadır. Bu devre âid eski batı kaynaklarına göre, kanlı cenkleri takibeden akşamlarda Kıpçak hanları ile «Batur: Bahadur»lar toplanırlar, «Şölen» kurarlar, «Ozan»lar ellerinde kopuzlarıyla eski ve yeni cenk destanları terennüm ederlerdi. Bu bakımdan, daha Moğol İstilâsından evvel zengin bir halk edebiyatına mâlik olduğunu bildiğimiz «Kıpçak-Kumanlar»dan bize ancak «Codex»de zabtedilmiş bâzı darbımeseller ve bilmeceler kalmıştır.

21. Altınordu'da Klâsik Edebiyatın Gelişmesi

Medenî İslâm-Türk merkezleriyle ve bilhassa Hârizm ile sıkı münâsebetlerde bulunan, birçok din âlimleri yetiştiren, XIII. yüzyıldan beri hükümdarları adına birçok dinî kitablar yazılan «Altınordu» Türkleri sâhasında, Halk Edebiyatından başka klâsik edebiyatın da inkişaf edeceği pek tabiî idi. Yukarıda söylediğimiz gibi, «Bulgar» kabir taşları, XIV. yüzyılda Klâsik Türk Edebiyatı nüfûzunun o sâhalara kadar büyük bir kuvvetle ilerlediğini gösterirken, medenî ve iktisâdî ehemmiyeti itibâriyle şüphesiz ondan çok üstün olan «Saray» gibi şehirlerde ve bilhassa «hükümdarlar»la imtiyazlı aristokrat sınıfların -yâni, emîrler, seyyidler, âlimler, şeyhler, tâcirlerin- etrafında böyle bir edebî inkişaf olmaması, âdetâ imkânsızdı. Önce Doğu Türkistan'da teşekkül ederek, sonra XIII. ve XIV. asırlar esnâsında Hârizm'de büyük bir inkişafa erişen Klâsik Türk Edebiyatı, tabiatiyle «Altınordu» sâhasına da yayılacak ve orada da kuvvetli mahsûller verecekti. «Altınordu»ya tâbi sâhalarda yetişen âlim ve şâirler medenî faaliyetlere kayıdsız kalmayan bu medenî hükümdarların saraylarına gelmek ve eserlerini onlara takdim ve ithaf ederek mükâfat almak fırsatını elbet kaçırmazlardı. Şimdiye kadar buralarda yetişen din âlimlerinin ve sûfîlerin isimleri, hükümdarlara takdim edilen bâzı dinî eserler, bu havâlide istinsâh edilmiş dinî ve edebî kitablar hakkında epeyce mühim bilgi elde edilmiştir; ancak, bu eski «Kıpçak» sâhasında vücûde gelen Türkçe eserlerden ilim âlemince bilinenler henüz çok mahduddur. «Kutb»un «Hüsrev ü Şîrîn»i, «Hârizmî»nin «Mahabbetnâme»si, «Hüsam Kâtib»in «Cümcümenâme»si, «Mevlânâ İshak», «Mevlânâ İmad-ı Mevlevî», «Saraylı Ahmed Hoca», «Mevlânâ Muhsin», «Abdülmecid», «Tuğlu Hoca» gibi şâirlerin bâzı mahdud gazelleri gibi. Böylece, şimdiye kadar bu zengin edebiyat mahsûllerinden yalnız «Mahabbetnâme»nin ilim âlemince bilinip diğerlerinin iptida bizim tarafımızdan meydana çıkarıldığını düşünürsek, eskisine nispetle, bu sâhanın birdenbire ne kadar aydınlandığı anlaşılabilir. Bu eserlere ilâve olarak, Mısır Memlûkleri'nin ve onlara mensub emîrlerin saraylarında Kıpçak Türkleri tarafından vücûde getirilip zamanımıza kadar kalan bâzı eserleri de yine XIV. yüzyıl Kıpçak edebiyatı mahsûlleri arasında sayabiliriz ki, bunlar hakkında biraz aşağıda bilgi verecegiz. Bunun gibi büyük bir ihtimal ile yine bu asırda «Mahmud» isminde Kırımlı meçhul bir şâirin «Kırım» veya «Deşt» dilinde -hece vezninin yedilisiyle ve eski edebî Türk an'anesine uyarak dörtlüklerle- bir «Yusuf ve Zeliha» hikâyesi yazdığını da, -sonradan Rus müsteşriki «Falef» tarafından bâzı parçaları yayımlanan- bu eserin Güney Türkçesine çevrilmiş nüshasından anlamaktayız. İşte Kıpçak sâhasından kalan bu edebî yâdigârlar, «Altınordu» devrinde orada Türk edebiyatının nasıl büyük ve parlak bir gelişmeye eriştiğini kuvvet ve açıklıkla anlatabilir. İleride yapılacak tetkikler sonucunda bu hususdaki bilgilerimiz bir kat daha artacak ve Türk edebiyatının umûmî tekâmülünde «Hârizm» ile birlikte «Altınordu»nun hâiz olduğu büyük mevki daha iyi anlaşılacaktır. Bu edebiyat nasıl eski «Hâkaniye Türkçesi» edebiyatının bir devâmı sayılabilirse, XV. asrın zengin «Çağatay» edebiyatı da zamanın ve mahallî şîveler tesirlerinin hissesi dâima gözönüne alınmak şartiyle bilhassa «İdeoloji» yâni edebî ve mânevî seciyeleri bakımından, bu, XIV. asır «Hârizm-Altınordu» edebiyatının doğrudan doğruya bir devâmından başka bir şey değildir.

22. Kutb'ın «Hüsrev ü Şirin» Manzumesi

Altınordu sâhasında yazılmış en eski Türk eseri olarak -şimdiki tetkiklere göre- «Kutb» mahlaslı bir şâirin «Hüsrev ü Şîrîn» mesnevîsini biliyoruz. Yegâne nüshası Paris'te «Bibliothéque Nationel»de bulunan bu mühim eser, «Özbek Han»dan sonra «Altınordu» tahtına geçen oğlu «Tini Big Han» zamanında ve onun «Birçok bilgilere vâkıf ilim ve irfan hâmisi olan» zevcesi hâtun adına yazılmıştır. Türlü zorluklara katlanarak uzak yerlerden gelip Han hizmetinde bulunmak maksadıyla bu eserini yazdığını söylediğine göre belki de «Hârizmli» sayabileceğimiz şâir «Kutb», kı-

(31) Hüsrev ü Şîrîn hakkında bk.
M. F. Köprülü, **Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar**, İstanbul, 1934. s. 118.
Tıbkı basım, Prof. Dr. A. Zajaczkowski, Varşova 1958.
Doç. Dr. Hacıeminoğlu, **Hüsrev ü Şirin Transkripsiyonlu Metini, Dil Hususiyetlerinin İncelenmesi**, İstanbul, 1958.

lıcı kuvvetiyle o mevki'e gelen «Tini Big» -«İbn Battûta»nın şüphesiz daha doğru olan telâffuz ve izah tarzına göre «Tin Beg» yâni «Can»ın karşılığı olan «Ten» Beğ- hanın kahramanlığını, iyi ahlâkını uzun uzun medhettikten sonra, onun ahlâkıyla uyumlu olarak «Tab-ı Mevzun»a da mâlik olduğunu ve her sözünün «Bin Dürr-i Meknûn» saçtığını ilâve etmektedir. «Tini Beg Han»ın şâirliğini ve zevcesinin de yüksek bir tahsil gördüğünü açıkça gösteren bu ifâdeler, o devir Altınordu hükümdarlarının fikrî seviyeleri hakkında bizi pek güzel aydınlatabilir. «Özbek Han» 1341 sonbaharında ölmüş, yerine geçen «Tini Beg Han» da 1343'de kardeşi «Cani Beg» tarafından öldürüldüğü için, bu kitabın işte bu kısa müddet içinde tanzim ve takdim edildiği anlaşılıyor. Bununla berâber, daha kitabın tamamlanmasından evvel Tini Beg'in hatunu vefat etmişti.

«Nizâmî» hakkında çok büyük bir hürmet besleyen «Kutb», onun «Hüsrev ü Şîrîn»ini aynı vezin ve şekilde Türkçeye tercüme etmek istemiştir. Mukaddimedeki, Peygamber ve Çihar-yâr na'atleriyle medhiyeler ve «Sebeb-i Te'lif-i Kitab» kısımlarında «Nizâmî»den ister istemez ayrılan şâir, hikâyenin cereyanında da hemen tamamiyle «Nizâmî»ye uymuş, bâzı yerlerde onu kısaltmış, fakat bâzı yerlerde de imkân buldukça «Nizâmî»nin metnini aynen tercümeye çalışmıştır. Böyle olmakla berâber arasıra bâzı tasvirî parçalarda Farsça aslını bırakarak kendi şahsiyetine tâbi olduğu, meselâ «Hüsrev»in saltanatını âdetâ Altınordu hükümdarlarınınki gibi tavsiften geri durmadığı da bilhassa dikkate değer.

Bu büyük eser baştan başa aynı vezinle yazıldığı halde, yalnız «Çihar-yâr» vasfındaki -yine mesnevî şeklinde- küçük bir Na't'te «Kutadgu Bilig» vezni kullanılmıştır ki, yalnız Türk değil hattâ Acem klâsik edebiyatında da bunun ikinci bir misaline tesâdüf edilemez. İleride, bu gibi mesnevî tarzında büyük hikâyelerde arada bir nazım şeklinin ve veznin değiştirildiğini ve şâirin bu suretle eserini yeknesak ve monoton bir ahenkten kurtarmağa çalıştığını çok defa göreceğiz; lâkin, «Kutb»un eserinde gördüğümüz tarzda, eserin başında ve bir defa vezin değiştirildiğine hiç tesâdüf etmeyeceğiz. Klâsik edebiyat kaidelerine tamamiyle muhalif olan bu usûlsüzlüğün, onlara etrafiyle vâkıf ve -Türkçenin o zamanki edebî tekâmülü derecesine göre imkân nispetinde- riayetkâr olan bir şâir tarafından neden lüzûm görüldüğünü anlamak kolay değildir.

Dinî ve sûfîyâne mahiyetteki öğretici propaganda eserlerinden tamamen ayrı olan ve sırf «Bedîî» bir gaye takibedilerek yazılan

bu kıymetli eser, bu bakımdan, «Hârizm-Altınordu» edebî mahsûllerinin elimizdeki ilk «Lâdini=Dindışı» nümûnesini teşkil eder. Şâirin, «Tini Beg»in güzel zevcesine böyle bir aşk ve ihtiras romanı ithaf etmesi de, ancak, İslâm medeniyeti te'sirlerine rağmen kavmî an'anelerini saklayan serbest bir Türk muhitinde kabil olabilirdi. Hakikaten de «İbn Battûta» buradaki Türk kadınlarında «Tesettür=Örtünme» olmadığını ve umûmiyetle kadınlara fevkalâde hürmet edildiğini hayretle zikrediyor ki, «Kutb»un bu eseri, Hâtun'a ithafı da bunu doğrulamaktadır. Klâsik nazım kaidelerine lâyıkıyle vâkıf, düzgün ve akıcı bir üslûba ve mükemmel tasvir kudretine mâlik olan şâir «Kutb», bu asrın çok değerli bir san'atkârıdır. Onun, bundan başka Türkçe eserleri olması tabiî ise de, yazık ki, ne onlara, ne de hayatına âid elimizde bilgi vardır. Bu tek nüshayı XIV. asırda istinsah eden yine bu asrın Kıpçak şâir ve fakîhlerinden «Berke» hakkında, Mısır'da Türk edebiyatı mahsûllerinden bahsederken bilgi vereceğiz.

23. «Harizmî»nin «Mahabbetnâme»si

Altınordu'dan bize kalabilen ikinci mühim edebî eser olarak «Hârizmî»nin «Mahabbetnâme»[32] isimli manzumesini biliyoruz. Bir nüshası «British Museum» yazmaları arasında bulunan bu eser, Hicrî 754'de yazılmış ve «Mehmed Hoca Big» isminde bir emîre ithâf edilmiştir. Bu yazmaların kataloğunu tanzim eden «Rieu» bu zâtın «Endhud, Şiburgan, Belh» hükümdarı olup sonradan «Kert» hânedânından «Melik Muizüddin Hüseyin Kert» ile harbederken maktûl düşen «Emîr Mehmed Hoca Apardı» olduğunu iddia etmişse de, onun bu görüşü ilkin «Barthold» tarafından, sonra da -«Barthold»un bu makalesinden tamamen habersiz olduğum halde- benim tarafımdan cerhedilmiştir. «Hârizmî»nin eserindeki açıklamalara göre bu «Mehmed Hoca Big» «Kongrat» kabîlesinden olup «Cani Big Han» yanında mühim bir mevki ve nüfûz sahibi idi. Halbuki «Emîr Mehmed Hoca Apardı» ile Altınordu devleti ve hükümdârı arasında hiçbir münâsebet olmadığından, bu eserin nâmına ithaf olunduğu zatı yalnızca «Altınordu» sâhasında aramak icabederdi. Esasen müellif, eserini «Kıpçak» sâhasında yazdığını, Farsça bir mesnevîsinde bir «Seyyid»le birlikte

(32) Hârizmî'nin Mahabbetnâmesi hakkında bk.
F. Köprülü, **Çağatay Edebiyatı** mad., **İslâm Ansiklopedisi**, s. 282.
Eserin bir nüshası Londra'da British Museum'da büyük bir mec. içindedir.
Nihad Sâmi Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, 1871, c. I, s. 358-359.

«Hicaz»a olan seferini tasvir ederken, takibettiği başlıca yolları anlatmak suretiyle, bizzat göstermektedir.

İşte biz de aynı görüş noktasından hareket ederek, bu «Mehmed Hoca Big»in -gençliği, «Cani Beg»le münâsebeti «Kongratlar»dan olması dolayısıyle- sonradan «Cani Beg»in oğlu «Birdi Big Han» (1357-1359)'ın saltanatında Moskova'ya «Kınaz İvan» yanına giden Hanzâde «Mehmed Hoca Big» olması lâzım geleceğini söylemiş ve böylece «Barthold»u doğrulamış ve tamamlamıştık.

«Mahabbetnâme» yalnız Türkçe değil çok kuvvetli Farsça şairler de yazan «Hârizmî» mahlaslı ve şüphesiz Hârizmli bir şâirin, mesnevî tarzında onbir küçük nâmeden meydana gelmiş ve «Mefâîlün, Mefâîlün, Faûlün» vezniyle yazılmış uzunca bir manzumesidir ki, içinde pek az, «Kıt'a» adı altında -fakat aynı vezinle- gazellere de tesâdüf olunur. Şâir, ilkin «Mehmed Hoca Big»le mülâkatını hikâye ederek huzurunda üç gazel okuduğunu, sonra onun kendisini pek ziyâde medh ve takdir ederek: «Farsça şiirlerle dünyayı doldurduğundan bahsettiğini, o kışı yanında geçirerek o memleket diliyle bir kitab yazmasını temenni ettiğini» anlatıyor ve ardından yazdığı medhiyede onu: «Kongrat uruğuna mensub, arslan yürekli, yaşı küçük olmasına rağmen ulların ulusu» tarzında vasfediyor. Bu mukaddime «Mehmed Hoca Big»in genç yaşta Fârisî edebiyatına âşinâ olmakla berâber, millî lisana kıymet verdiğini, «Hârizmî»nin -galiba hac maksadıyla- Hârizm'den kalkıp Kıpçak sâhasına geldiğini ve esasen Farsça şiirleriyle her tarafta tanınmış bir şâir olduğunu bize anlatmaktadır. Hakikaten «Hârizmî»nin, birçok Farsça şiirlerinden başka -aşağıda anlatacağımız gibi bir tanesi bize kadar gelebilmiş- Türkçe güzel gazelleri de vardır. İran edebiyatıyla çok uğraşmış ve alışmış olduğundan dolayı «Mahabbetnâme»de de bâzı Farsça parçalara tesâdüf edilmektedir.

Böyle olmakla berâber bu san'atkâr Türkçeyi de tam bir muvaffakiyetle kullanmakta, Arabça, Farsça kelimelerle biraz fazla dolu olmasına rağmen, çok akıcı ve temiz bir lisanla yazmaktadır. Şâir Hârizmli olduğu cihetle, eserde mahallî Kıpçak lehçesinin te'siri hemen hiç görünmüyor. «Hârizm-Altınordu» eserleri arasında XV. yüzyıl «Çağatayca»sına en yakın hattâ hemen hemen onun aynı olan eser, şüphesiz bu «Mahabbetnâme»dir ve Hârizmî bu eski klâsik edebiyatın XIV. yüzyıldaki en büyük şâiridir. «Şahruh» devri emîrlerinden -millî an'anelere ziyadesiyle bağlı, kalmasıyla tanınmış- «Celâleddin Firûzşah» adına Uygur harfleriyle yazılıp, bugün «British Museum»da bulunan büyük bir mecmua içinde

«Mahabbetnâme»ye de tesâdüf ettiğini «Barthold» söylediği gibi, «Millet Kütübhânesi'ndeki bir mecmuada da bu eserin bazı parçalarına tesâdüf edilmiştir. Bütün bunlar, «Mahabbetnâme»nin Türk edebî çevrelerinde uzun zaman okunduğunu ve «Hârizmî»nin oldukça geniş şöhretini gösteren delillerdir. Şâir «Hucendî»nin -tahminimize göre XV. asır başlarına âid- «Letâfetnâme» adlı Türkçe mesnevîsinde «Hârizmî»nin şâirliğinin kıymetinden bahsedilmektedir.

24. «Hüssam Kâtib»in «Cümcümenâme»si

Kıpçak sâhasının eski mahsûllerinden biri de «Hüssam Kâtib»in 770'de yazmış olduğu «Dâsitan-ı Cümcüme Sultan» adlı küçük manzum eserdir. Bu eser, Kazan Dârülfünûnu matbaasında «Hikâyet-i Cümcüme Sultan Fî Nübüvvet-i İlyas aleyhi's-Selâm» adı altında basılmışsa da, o metinde, hangi senede yazıldığı -galiba baskıya esas olan nüshada bulunmadığı için- boş bırakılmıştır. Sonradan bu eserin «Leningrad» Asya Müzesi Kütübhânesi'nde bulunan nüshası -içinde 770'de yazıldığı açıklanmış bulunması sebebiyle- «Zalman»ın dikkatini çekerek, «Feridüddin Attâr»ın aynı isim altındaki Farsça küçük bir manzûmesini yayımlayan ve tercüme eden «Jukovsky»ye de bundan bilgi vermişti; lâkin her nedense «Jukovsky»nin bundan bahseden üçbeş kelimesi şimdiye kadar kimsenin gözüne çarpmamıştır.

Halbuki, gerek zamanının eskiliği, gerek «Zalman» ve «Jukovsky»nin dikkat etmedikleri çok mühim bir cihet, yâni lisan bakımından eski «Kıpçak» sâhası mahsûllerinden olması, onun ehemmiyetini göstermeğe kâfidir. Bu eserin bir zamanlar «Kıpçak» sâhasında büyük bir ehemmiyet kazanarak asırlarca unutulmadığı, Kırım hânı meşhur «Sahib Giray bin Hacı Giray»ın 955'de bunu Hazine kitabları arasında bularak, o zaman Kırım'da moda olan Anadolu Türkçesine tercüme ettirmesiyle de pek iyi anlaşılıyor; hususî kütübhânemizdeki bu nüshada, eserin 777'de -ki 770 olacaktır- «Hüsam Kâtib» adlı biri tarafından «Mogal:Moğol» dilince nazm edildiği açıklanmıştır ki, burada «Moğol dili»nden maksad şüphesiz eski «Kıpçak Lehçesi» olacağını vaktiyle söylemiştim. Sonradan Asya müzesinde görüb tetkik ettiğim nüsha, bunun doğruluğunu tamamiyle meydana çıkardı. Lisan tarihi bakımından, gerek bu nüsha, gerek Kazan'da basılmış olan nüsha, sonraki devirlere âid itimad edilmeyecek kadar bozuk ve tahrif edilmiştir; manzûmenin başlangıcında iki nüsha arasında epey ayrılık varsa da, sonraları bu ayrılık azalmaktadır. Manzûme,

müstensihler elinde o kadar çok bozulmuştur ki, ekseri mısra'lar tamamiyle vezinsiz bir haldedir. Fakat, edebiyat tarihi bakımından bu nüshalardan da açık bir fikir edinebilmek kabildir.

«Dâsitân-ı Cümcüme Sultan», «İsâ» ile «Kesikbaş» hikâyesinden ibârettir ki, Türk edebiyatında bu mevzu pek tanınmış ve rağbet görmüştür; hattâ yine Türk edebiyatının tanınmış ve umûmî mevzu'larından «Hazret-i Ali» ile «Kesikbaş» hikâyesi de bunun diğer bir şekli sayılabilir. Bizim görüşümüze göre, «Hüsam Kâtib»in eseri «Feridüddin Attâr»ın «Cümcümenâme»sinden iktibas edilmiştir. «Fâilâtün, fâilâtün, fâilün» vezni ve mesnevî şekli itibâriyle mevcud olan kuvvetli uygunluktan başka, hikâyenin umûmî tertibinde de aradaki büyük yakınlık derhal göze çarpmaktadır. Böyle olmakla beraber «Attâr»ın kısa manzûmesi İslâm dinine âid birçok husûsiyetlerden soyulmuş olduğu halde, «Hüsam Kâtib» -şüphesiz muhitinin te'siri ile- muhtelif cehennemlerden, âhiret ahvâlinden, her cehennemde ne çeşid âsilerin bulunduğundan, onların çarpıldığı türlü türlü cezalardan uzun uzun bahsetmiş, eserine «Dinî-Ta'limî» bir mâhiyet vererek Farsça aslındaki bedîîliği kaybeylemiştir. «İlyas Peygamber» zamanında geldiği halde ona îman etmediği için yüzlerce yıl azab ve işkence çeken ve nihayet, teb'asına, fakir ve yoksullara lutûf ve adâletinden dolayı kurtulan, bu kurukafa, İsâ'nın şefaatiyle dirilip ona îman ediyor ve ömrünü ibâdetle geçirerek îman ve cennet ehli oluyor... «Hüsam Kâtib» bu Cümcüme Sultanın eski debdebesini, azâmetini anlatırken, âdetâ o devir «Altınordu» hâkanlarının hayatına tercüman olmaktadır. Bu gibi ufak bâzı mahallî husûsiyetler bir yana bırakılırsa, eser baştan başa, dünya, âhiret ve cehennem ahvâli gibi dinî meseleler hakkındaki «Avâmî» islâm ideolojisinin bir ifâdesi sayılabilir.

Bu eser mevzûu itibâriyle, diğer bedîî mahsûllerden daha ziyâde halk arasında yaşamış, sevilmiş, okunmuştur. Azerî ve Osmanlı sâhalarında da bu mevzû'a büyük ehemmiyet verildiği mâlûmdur: Safevîlerin son devirlerinde «Derbend»den geçen Avrupalı seyyah «Olearius» orada «Cümcüme Sultan»ın mezarını görmüş, hattâ o mevzû'a âid bir eser yazıldığından da haberdar olmuştu. Halk arasında bu mevzu hakkındaki eserlerin mevcûdiyeti bakımından, «Olearius»un verdiği bilgi şüphesiz doğrudur; yalnız, «Cümcüme Sultan» hikâyesini büyük şâir «Fuzûlî»ye isnâd etmesindeki yanlışlık çok açıktır.

25. Diğer Altınordu Şairleri

XIV. yüzyılda Mısır'da yaşayan Kıpçak şâirlerinden «Seyf Sarâyî», yine o asır şâirlerinden bâzılarının eserlerine söylediği nazireleri kaydettiği sırada o eserleri de ayrıca zabtetmiştir ki, «Leiden» kütübhânesinde bulunan bu kıymetli eser, bize «Altınordu» edebiyatının inkişaf derecesi hakkında açık bir fikir vermekte ve ayrıca, o devirde muhtelif Türk sâhaları arasındaki medenî ve edebî münâsebetlerin zannettiğimizden pek çok fazla olduğunu da göstermektedir: Meselâ «Seyf Sarâyî», Azerî sâhasının en eski ve en tanınmış şâirlerinden «Hasanoğlu»nun (buna âid tafsilât Dördüncü bölümde) bir gazelini kaydederek ona nazîre söylüyor; demek oluyor ki o zaman «Azerî» edebiyatıyla «Altınordu-Mısır» Türk edebiyatları arasında kuvvetli bir bağ vardı. Aşağıda Mısır Türklerinin edebî hayatından bahsederken, «Memlûkler» sâhasının «Hârizm-Altınordu-Azerî-Anadolu» dâirelerindeki, edebî ve lisânî mahsûller için nasıl mükemmel bir buluşma yeri olduğunu ve bunun başlıca sebeplerini anlatmağa çalışacağız.

«Seyf Sarâyî»nin nazîre söylediği ve birer gazelini kaydettiği birtakım şâirler arasında «Mahabbetnâme» sahibi meşhur «Hârizmî»yi tanıyoruz. Diğerleri yâni «Mevlânâ İshak, Mevlânâ İmad Mevlevî, Saraylı Ahmed Hoca, Abdülmecîd, Tuğlu Hoca, Kadı Muhsin» hakkında şimdilik hiç başka malûmatımız yoktur. Gazellerine nazaran tamamiyle «Kıpçak» dâiresine mensûb oldukları anlaşılan bu şâirler, acaba «Mısır»da mı yoksa «Altınordu»da mı yaşadılar? Bu gazeller hangi asırda yazıldı? Bu şâirlerin acaba başka eserleri de yok mudur? Bu gibi suallere henüz kat'î bir cevap verilemez. «Seyf Sarâyî» eğer «Hasanoğlu» ile «Hârizmî»den bahsetmeseydi, bu şâirlerin «Memlûkler» sâhasında yâni «Mısır» ve «Suriye»de yetişmiş olduklarını iddia etmek belki kabil olurdu. Lâkin, şimdi buna imkân yoktur. Bu şâirlerin herhalde başka Türkçe eserleri de olduğu tereddüd etmeden söylenebilir. Gazellerdeki lisanın tekâmül derecesine bakılınca, bunların XIV. asırdan daha evvele âid olmadıklarını kuvvetle tahmin ediyoruz.

Bu gazellerin hepsi de tamamen «Dindışı» bir ilham ile ve «Bedi'î» bir gaye gözetilerek yazılmıştır. Bu şâirler arasında, «Hârizmî», lisanının güzelliği, mecazlarının tazeliği ile derhal seçiliyor. Kendisi de gazelinin makta'ında «Teni toprak olsa bile nâmının bu eserlerle yaşayacağını» söylemektedir. «Mahabbetnâme»nin üstad şâiri, böylece, zamanındaki büyük şöhretini anlatmış

oluyor. Diğer şâirlerden bilhassa «Saraylı Ahmed Hoca» ile «Abdal» mahlaslı «Abdülmecîd» nazımlarında -diğerlerine nazaran- akıcılık ve incelik bakımından epey seçkindir. «İmâd-ı Mevlevî» ile «Tuğlu Hoca»nın gazellerinde ise fazla cinas temayülü göze çarpmaktadır. Yalnızca birer gazellerine dayanarak bunların şahsiyetleri hakkında kat'i bir fikir yürütmek kabil olamazsa da, «Hârizmî» ile «Seyf Sarâyî»nin san'atkâr olmak sıfatıyla, diğerlerinden üstün olduğunu söylemekten çekinmeyiz. Herhalde bütün bu eserler, XIV. asır sırasında «Altınordu»da Türk âleminin diğer sâhalarıyla ahenkli olarak, kuvvetli medenî ve edebî bir gelişme olduğuna en kat'î delillerdir.

4

MEMLÛKLER DEVLETİ'NDE TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI

26. Mısır ve Suriye'de Türkler[33]

Daha «Abbâsîler» zamanından başlayarak «Suriye» ve «Mısır»da Türk askerî kuvvetlerine tesâdüf ediliyordu. Mısır'da -hâlis bir Türk sülâlesi olan- «Tolunlular» hâkimiyetinin kurulmasından başlayarak, hattâ «Fâtımîler» devri de dâhil olmak üzere, «Türk» unsurunun orduda ve devlet teşkilâtında bir nevi «Askerî Aristokrasi» teşkil etmek üzere devamlı olarak çoğaldığını ve ehemmiyet kazandığını görüyoruz. Lâkin, «Mısır» ve «Suriye»de hâkimiyetin sâdece Türkler eline geçmesi, asıl «Eyyûbîler» sülâlesiyle (1169-1250) başlar.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun mutâd uzantılarından biri olan bu devletin merkez kuvveti ve başlıca dayanağını «Oğuzlar» teşkil ediyor, «Salâhaddîn Eyyûbî»nin ordusunda ve sarayında tamamiyle «Türkçe» konuşuluyor, o devrin bütün tarihçi ve şâirleri, bu devleti sâdece «Türk Devleti» sayıyorlardı. Hakikatte de «Eyyûbiler»le berâber Mısır'a eski Selçuklu medeniyetinin ve Türk an'anelerinin girdiğini, askerî timarların ihdas olunduğunu, «Fâtimîler»in şi'îliğine karşı «Sünnîlik» cereyanının kuvvetlendiğini, hülâsa, mezheb akîdelerinden idare teşkilâtına, güzel san'atlara, yazıya kadar medeniyetin her dalında yeni bir devre başladığını görüyoruz ki, buna, tereddüdsüzce «Türk Devresi» diyebiliriz. Bu Türk devresi yalnız «Eyyûbîler» sülâlesinin hâkimiyeti zamanında değil, onu tâkib eden «Türk Memlûkleri» (1250-1382) ile ondan sonraki «Çerkes Memlûkleri» (1382-1517) zamanını da içine alır. İşte «Haçlı Muhârebeleri»ni de ihtivâ eden bu devre esnasında, Mısır'daki bu Türk imparatorluğu dünyanın en büyük siyâsî kuvvetlerinden biri mâhiyetini almış, adetâ ortaçağ tarihinin ağırlık merkezi «Doğu Akdeniz»e nakledilmiş, İslâm ve hıristiyan âlemlerinin çarpışmaları bile bu sâhada olmuştur. Muntazam ve kuvvetli ordularıyla «Haçlılar»ın mücâdelelerini İslâm dünyası lehine halleden, o müthiş Moğol İstilâsını durduran «İlhanlılar»a karşı «Altınordu» ile ittifak eden bu devlet -ister «Eyyûbîler» ister «Memlûkler» adı altında olsun- Ortaçağın kuvvetli bir imparatorluğu idi.

Suriye ve Mısır'ın yerli halkına nispetle, pek küçük bir azınlık, adetâ bir nevi «Askerî Aristokrasi» mâhiyetinde olan ve «Eyyûbî» sülâlesinden sonra artık devletin yüksek hâkimiyetini de kendilerine tahsis eden bu «Memlûkler» arasında Türklerden başka bâzı unsurlar da bulunmakla berâber, mutlak ekseriyet dâima Türklerden teşekkül ediyordu. İşte «Mısır» ve «Suriye», medeniyet itibâriyle en yüksek ve siyâseten en parlak devirlerini bu Türk hâkimiyetine borçludur. «Mısır»ın en muazzam mimârî âbideleri, en yüksek edebî ve ilmî gelişmesi, iktisâdî refâhı bu «Türk Devresi»ne tesâdüf eder. Birbirleriyle dâima mücâdele eden bir avuç Türk kölesinin «İmtiyazlı Bir Sınıf» bir nevi «Askerî Derebeyliği» teşkil ederek, kendilerine tamamen yabancı bir halk üzerinde asırlarca tahakküm etmeleri, Haçlı ve Moğol harbleri gibi çok büyük sadmelere muvaffakıyetle göğüs germeleri ve iç ve dış bu binlerce gaile arasında dışta nüfûz ve şevketlerini sürdürmeğe, içte de birçok imâr ve ıslâhâta muvaffak olmaları, ilk bakışta bir muamma gibi görünmektedir. Halbuki, Türk kavminin o yaradılıştan fütûhat ve teşkilât kabiliyetine dayanan bu siyâsî teşekkülün o büyük kudret ve hayatiyeti, muhtelif sebeplere dayanır: Bir nevi istifâ neticesinde iktidar mevkiine kuvvetli ve yüksek şahsiyetlerin geçmesi, dış tehlike karşısında «Müşterek iktisâdî menfaatler»e da-

(33) Abdülkadir İnan, **Mısır'da Oğuz Türkmenleri ve Kıpçak Lehçeleri, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, Ankara, 1953, s. 63 v.d.
Memlûklar Devrinde Türkçe Eserler hak. bak.
M. Th Houtsma neşri,
Tercüman- Türkî ve Arabî,
Ein Türkische-Arabisches Glossar, Leiden, 1894.
Prof. Dr. Ahmed Câferoğlu, **Kitab al idrak li lisan al Atrak**, İstanbul, 1931.
F. Köprülü, Kilisli Muallim Rifat, **El Kavaninü'l Türkiyye Li Zabti'l Lûgat-Türkiyye.**

yanan «Sınıf Şuuru»nun derhal yarattığı kuvvetli tesânüd, Memlûk emîrleri arasında rekabet sebebiyle askerî terbiyenin ve disiplinin fevkalâde ileri bulunması, içte takibedilen ince ve mâhirane siyâset, dinî âmiller, ilah... gibi. Ziraat yapanlardan alınan oldukça ağır vergilerden, Mısır ve Suriye'nin pek bol olan tabiî servet menba'larından başka, bilhassa Hind Ticaret yolunun Mısır'dan geçmesi dolayısıyla elde edilen pek büyük vâridat, imparatorluğun o muazzam ve karışık teşkilâtını yaşatmağa kâfi geliyordu.

27. Memlûkler Devleti'nde Türk Dilinin Ehemmiyeti

Bilhassa ordu ve saray lisanının «Türkçe» olması, esasen Türk sâhası olmamakla berâber, Memlûkler devleti dâiresinde Türk diline büyük bir ehemmiyet verilmesini tabiatiyle intâc edecekti. Emîrlerden ve Memlûk sultanlarından Arabça bilenler, hemen hemen yok gibiydi: Meselâ tarihçi «Makrizî» Türk Memlûklerinden «Sultan Kalavun»un (1279-1290) pek az «Arabça» bildiğini söylediği gibi, Çerkes Memlûklerinin ilk sultanı olan «Barkuk: Berkuk» (1382-1399)'un da «Haleb»e geldiği zaman, derhal, kendisine bilhassa Türkçe eserler okumak üzere bir Türk âlimi buldurduğunu biliyoruz. Bu hâdise, eskidenberi saray ve ordu lisanı olan «Türkçe»nin harsen (kültür bakımından) «Türkleşmiş» Çerkes Memlûkleri zamanında hâkimiyetini kaybetmediğine bir delildir ki, XV. asır Mısır eserlerinden bahsederken bunu diğer delillerle de kuvvetlendireceğiz. İşte bütün bu gibi âmiller sonunda, «Mısır»da daha XIII. asır içinde Türk dilini öğrenmek ve öğretmek maksadıyla ne gibi lisânî eserler yazıldığını yukarıda anlatmıştık (Onbirinci bölüm, 9. paragraf). Eyyûbiler zamanından beri başlayan bu mühim cereyan, XIV. asırda da -Türkçenin her tarafta kazandığı ehemmiyetle uygun olarak- daha büyük bir kuvvetle devâm etti. Arabça bilmeyen Türk emîrleri ve Memlûk sultanları adına birçok Türkçe eserler yazıldığı gibi, ayrıca, diğer medenî Türk sâhalarında ve bilhassa «Anadolu» ve «Kıpçak»da vücûde gelmiş başlıca Türk eserleri de onların kütübhâneleri için büyük bir dikkatle istinsâh ettirildi. «Hârizm-Altınordu-Azerbaycan-Anadolu-Mısır ve Suriye» sâhaları arasındaki bu çok kuvvetli harsî münâsebeti gösteren bu gibi eski ve mühim nüshalara bolca tesâdüf edilmektedir.

XIV. yüzyılda emîr «Suyurgutmış» tarafından «Kahire»de kurulan medresede, ilkin, Türkistan'dan bilhassa çağırılan «el-İtkanî» ve onun 758'de vefatı üzerine «Saray» şehrinden dâvet edilen «Mahmud bin Kutluşâh» (vef. 775) Türkçe öğretmekle meşgul olmuşlardı ki, bunların umûmiyetle Türk ve «Hanefî» mezhebinden olduklarını söylemek fazladır. Türk Memlûkleri, bu suretle, Mısır'da «Eyyûbîler» zamanından beri çok kuvvetlenmiş olan «Şafi'i» an'anelerine karşı bilhassa «Hanefilik»i müdâfa'a etmek ve yaymak istiyorlardı.

Bu asırda Memlûkler saltanatı dâiresinde «Türkçe»nin yayılmasına ve Türk dili ile dinî-edebî birçok eser yazıldığına dâir muhtelif kayıdlar vardır. Meselâ 739'da Şam kadıü'l-kudat'ı olan «Mahmudü'l-Kazvinî»nin Türkçe bildiği bilinmektedir. 749'da «Sadreddîn» isminde bir âlim, emîrlerden biri adına Hanefî mezhebi üzere dinî bir kitap düzenleyip takdim etmişti. 1399'da vefat eden «Mahmud bin Abdullahü'l-Gülistaniü's-Sarayî» isminde bir âlim Arab, Acem, Türk lisanlarında muhtelif eserler yazmış ve hattâ «Sultan Barkuk»un «Haleb»e gelişinde Türkçe kitaplar okumak üzere bilhassa yanına çağrılmıştı; hülâsa, yine bu asır esnâsında, Mısır ve Suriye sâhalarında meselâ «İbrahim Şeyh Sarayî» ve «Ahmed İbn Ebî Yezidü's-Sarâyî» gibi Arabça ve Farsçadan başka Türkçe de yazan Türk müelliflerine pek çok tesâdüf edilmektedir.

Büyük bir kısmı yazık ki bugüne kadar bilinmeyen, hattâ isimlerine «Keşfü'z-Zünûn»da tesâdüf edilemeyen bu Mısır Türk eserleri, İstanbul Kütübhânelerinin tetkiki ile yavaş yavaş meydana çıkıyor. Bu meyanda, Millet Kütübhânesi'nde, Feyzullâh efendi kitabları arasında 1046 numarada kayıdlı Türkçe ve harekeli bir fıkıh kitabı da, bilhassa muamelâta âid olması bakımından, bu devirde Mısır'da vücûde gelmiş kıymetli lisan kalıntılarındandır. Aşağıda bahsedeceğimiz Endülüslü «Ebû Hayyân»dan sonra «Zeynüddîn Abdurrahman bin Ebî Bekrü'l-Aynî» (vef. 793)'nin «el-Dürretü'l-Muziyye fi Lûgati't-Türkiye» adıyla manzûm bir lûgat eseri yazdığını «Kâtib Çelebi» bildirmektedir. Bu mesele hakkında ileride yapılacak daha ciddî ve etraflı tetkikleri bekleyerek burada, yalnız, eserleri bize kadar gelmiş bazı mahdud müellif ve şâirlerden bahsedeceğiz.

27. Gırnatalı «Ebû Hayyân»

Umûmiyetle «Ebû Hayyân» diye tanınan «Esirüddîn Mehmed bin Yusufü'l-Gırnâtî» bu asrın pek tanınmış lisan âlimlerindendir. İlk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra Mısır'a gelmiş ve ömrünün büyük bir kısmını orada geçirerek «Kahire»de ölmüştür. Dinî, lisânî, târihî mahiyette birçok mühim eserleri arasında

«Türkçe, Farsça, Habeşçe» gibi kendisine yabancı lisanlara âid eserleri de vardır. Mısır'da Türk dilinin hâiz olduğu ehemmiyet onu bilhassa «Türkçe» ile uğraşmağa sevketmiş ve «Kitabü'l-İdrâk li-lisani'l-Etrâk», «Zehrü'l-Mülk fi Nahvi't-Türk», «el-Ef'al fi lisani't-Türk», «el-Dürretü'l-Muziyye fi Lûgati't-Türkiye» adındaki eserleri vücûde getirmiştir. Bunlardan 1312'de yazmış olduğu «Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk» İstanbul'da pek itimad edilemeyecek fena bir şekilde bastırılmış olduğundan, herhalde yeni bir tab'ına ihtiyaç vardır. «Ebû Hayyân» bu muhtelif eserleri yazarken meselâ «Beylik»in eseri gibi Türkçeye âid eski eserlere ve üstadı «Fahreddin Mehmed» gibi Türk âlimlerine mürâcaat ve onlardan büyük ölçüde istifâde etmiştir.

«Divanü Lûgât» ile, «Houtsma» tarafından bastırılan -1254' de «Halil Konevî» tarafından istinsah edilmiş -«Kitab-ı Mecmu'-ı Tercüman-ı Türkî ve Arabî ve Fârisî ve Moğolî» bir de «Ba'lbek»li bir tâcir olup kelâm ve fıkıh ile de uğraşan «Mehmed bin Abdü'l-Veliü'l-Ya'li» (1246-1302)'nin -bugün elde bulunmayan «el-Umdetü'l-Kaviye fi lûgati't-Türkiye» adlı eseri ve «Beylik»le «Fahrüddin»in -yine nüshalarına tesâdüf edilmeyen- kitabları istisna edilecek olursa, «Kitabü'l-İdrâk» -şimdiki bilgimize göre- Türk diline âid en eski ve kıymetli eserlerden biridir. Müellifin esasen değerli bir filolog olması ve eserini müsâid bir muhitte ve kâfi derecede bol malzemeye mâlik olarak yazması da, eserine cidden büyük bir kıymet vermektedir. Buradaki lehçe, «Kitab-ı Mecmu'-ı Tercüman-ı Türkî»deki lehçeden hemen hemen farksız olup «Kıpçakça»dır. Moğol istilâsından sonra Kıpçak kölelerinin Memlûkler sâhasında fevkalâde çoğalması ve sonradan «Altınordu» ile sıkı münâsebetler, Mısır'da bu lehçeye büyük bir üstünlük kazandırmıştı. Maamafih, Moğol İstilâsından evvel ve bilhassa «Eyyûbiler»in ilk zamanında daha hâkim olan «Türkmence» de büsbütün ortadan kalkmış değildi; en son zamanlara kadar Memlûkler arasında «Kıpçaklar»dan başka «Türkmenler»in de bulunması ve «Anadolu» ile medenî ve edebî münâsebetler, bu tesiri de tabiatiyle devâm ettiriyordu. İşte «Ebû Hayyân»ın «Kitabü'l-İdrak»te arasıra bahsettiği «Türkmence» budur. Maamafih Mısır'daki Kıpçak «Konuşma Lehçesi» Türkmence ile bu sıkı karışma neticesinde, «Altınordu»da konuşulan «Kıpçakça»dan epey fark etmiş ve bu lehçe farkı şüphesiz -çok az hissedilir bir şekilde- edebî eserlerde bile kendini az çok göstermeğe başlamıştı. Herhalde, Endülüslü «Ebû Hayyân»ın eseri, Türk filolojisi tarihinde bir merhaledir.

29. Berke Fakih[34]

XIV. yüzyılda Mısır'da yazılmış Kıpçak eserlerinden biri, 789 da «İskenderiye»de Kıpçak cinsinden «Berke İbn Berakiz İbn-i Kandud İbn-i Edgü» isimli bir fakîh tarafından İskenderiye sultanat nâibi «Emir-i Kebirü'l-Mülkü'z-Zâhiriü'l-Mahdumiü's-Seyfi Bacmân» adına yazılan «Kitab-ı İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn» tercümesidir. Ayasofya kütübhânesinde 1016 numarada kayıdlı bulunan bu kitab, bilhassa ibâdetlere âid bir fıkıh kitabının -her satır altına yazılmış- bir tercümesinden ibâret olup, «Berke»nin bilhassa fıkıh ile meşgul olduğunu göstermektedir. Yukarıda bahsettiğimiz «Hüsrev ü Şîrîn» (Onüçüncü bölüm, 21. paragraf) nüshasını 785 tarihinde istinsâh eden bu zat, o eserin sonuna ilâve ettiği ellibir beyitlik Türkçe bir manzûmede kendi hal tercümesi hakkında biraz bilgi verdiğinden, bu sâyede hem hayatı hem de şâirliği hakkında bir fikir edinebiliriz: Bu izahata göre «Berke Fakîh» Emîr «Altun Boğa Beg» mâiyetinde imiş. Yine onun mâiyetinde olarak, kâfirlerden müminlerin intikamını almak için gazâ niyetiyle «İskenderiye»ye gelmiş. Bu gazânın Kıbrıslılara karşı yapılmış olduğu, o devrin tarihî vak'alarına göre, derhal anlaşılıyor. «Berke» «Hüsrev ü Şîrîn» manzûmesini orada, yine kendisiyle berâber gelen arkadaşı «Kutlu Koca» adına ve onun teşvikiyle istinsâh etmiştir. Kendisinin ilim ve fazlını, hattâ «Berke Fakîh» diye bütün Mısır'da tanınmış olduğunu söylemekle berâber, fakîhlere rağbet kalmadığını, hürmet gösterilmediğini, zamanını kâh aç kâh tok olarak sefâletle geçirdiğini acı acı anlatıyor. «Berke Fakîh» bu manzûmesini mesnevî tarzı ile ve «Kutadgu Bilig» vezniyle yazmak istemişse de, şiir kabiliyeti ve nazım kaidelerine alışkanlığı olmadığından, beyitlerin büyük bir kısmı vezinsiz bir halde kalmıştır. Lisanı, «Altınordu»daki Kıpçak eserlerinden tamamiyle farksız ve sonraki Türkmen te'sirlerinden kurtulmuş olduğundan, memleketinden yaşlı iken çıktığı tahmin olunabilir. Edebi kabiliyeti ve nazım kaideleri hakkındaki vukûfu bu kadar aşağı olan bir adamı, hattâ şâir saymak bile doğru değildir. İşte bu bakımdan «Berke Fâkîh»in niçin zamanından şikâyet ettiği, kendi kendine anlaşılıyor.

(34) Berke Fakih Eseri ve Türkçesi için bak. Prof. Abdülkadir İnan, **Mısır'da Oğuz Kıpçak ve Türkmen Lehçeleri, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı** 1953, s. 55, 63-65.

30. «Seyf Sarâyî»: Şiirleri ve «Gülistan» Tercümesi[35]

XIV. yüzyılın son yarısında yetişen ve «Gülistan»ı tercüme ettikten başka ayrıca birçok şiirler de yazan «Seyf Sarâyî» bu devrin ve bu sâhanın belki en dikkat çeken bir siması olarak gösterilebilir. 793 şevvalinde tamamlanmış olan «Gülistan» tercümesi o kadar akıcı ve temiz bir lisanla yazılmıştır ki, mütercimin edebî kudreti, cidden her türlü itirazın üstündedir. XIV. yüzyılda Kıpçak lehçesinde «Edebî Nesir»e bundan daha güzel bir nümûne bulunamaz. «Hâcibü'l-hicâb» emîr «Necbas» adına tercüme edilen bu eser, Türkçenin, «Mısır» sâhasında yalnız dinî-amelî mâhiyette filoloji ve fıkıh eserleri vücûde getirmekle kalmayıp, bedîî mahsûller de meydana çıkardığını ve Acem edebiyatının -diğer Türk sâhalarında olduğu gibi- «Mısır»da da kuvvetle tesirli olduğunu gösterir. Hakikatte de «Ebû Hayyân»ın diğer lisânî eserleri arasında bir de Farsça kaideler kitabı yazması, Türkçe yazdıklarından bahsedilen Türk âlimlerinin ekseriyetle birtakım Farsça eserleri olduğu da açıklanmış bulunması, Memlûkler devrinde İran medenî nüfûzunun çoğaldığına diğer kuvvetli bir delildir. İşte «Seyf Sarâyî» eserlerinden anlaşıldığına göre, klâsik İran edebiyatının bütün inceliklerini lâyıkıyla bilen ve nazmın «kasîde, gazel, mesnevî, rubâî» gibi pek muhtelif şekillerini aynı kuvvetle kullanabilen mühim bir san'atkârdır; İran edebiyatından başka, diğer Türk lehçelerinin ve bilhassa «Kıpçakça»nın edebî mahsûllerine de etrafıyle vâkıf olduğu, onlara söylediği birtakım nazîrelerden anlaşılıyor. Kendisiyle nazîre yazdığı şâirler arasında yapılacak ufak bir mukayese, «Seyf Sarâyî»nin ne kadar yüksek bir edebî kudrete mâlik olduğunu derhal gösterebilir. Halbuki, bu şâirler arasında, meselâ «Hasanoğlu» ve «Hârizmî» gibi cidden büyük üstadlar da vardır. «Hârizmî»nin gazeline nazîre olarak «İskenderiye» emîri adına küçük bir kasîde söylemiştir ki, mecazlarının zenginliği, lisanının güzelliği, nazmının akıcılığı bakımından, meselâ «Berke» gibi çağdaşlarının basit ve kıymetsiz eserleriyle kıyas bile edilemez. Eserlerinde tamamiyle «bedîî» bir gaye katibeden «Şeyf Sarâyî», şâirler vasfındaki küçük bir mesnevîsinde, kendisini «Cihan âriflerinin hâkipâyı, cümle şâirlerin kemteri ve güzellerin daimî müşterisi» olarak mütevâzı bir şekilde tasvir etmekle berâber, birtakım çağdaşları hakkında bâzı zımni hücûmlarda da bulunmakta, «Başkalarının eserlerini kendilerine mal edenlerden, helva yerine şalgam çöpü yiyenlerden, elfâza bakıp mânâyı veya mânâya ehemmiyet verip elfâzı ihmal edenlerden» bahsetmektedir. Şâir belki de bu sözlerle «Berke Fakîh» ve emsâli adamları kasdetmektedir. Herhalde yalnız «Mısır» sâhasında değil umûmiyetle XIV. asır Kıpçak şâirleri arasında «Seyf Sarâyî»ye pek mümtaz bir mevki ayırmak mecburiyetindeyiz.

Bu sırada, edebî lisan olmak üzere «Türkçe»nin uzun zamandanberi işlenmiş, klâsik Acem edebiyatı nüfûzu ile epeyce karışmış ve kaynaşmış olması, onun muvaffakıyetinde şüphesiz mühim bir âmil olmuştur. Lâkin bu hiç bir suretle «Seyf Sarâyî»nin san' atkârlık kudretini azaltacak birşey değildir.

(35) Gülistan Tercümesinin bir nüshası, Hollanda Leiden Akademisi Kütübhanesinde. R. P. Dozy, **Catalogue Codicum Orientalum**, I, nr. 355.
Nihad Sâmi Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1971, c. I, s. 361.

5

TİMUR DEVRİNDE TÜRK LİSAN VE EDEBİYÂTI

31. Orta Asya'da «Türkçe»

Türkistan sâhasına gelip yerleşen Moğollar arasında daha XIII. yüzyılda başlayan «İslâmlaşma» ve «Türkleşme» ameliyesinin XIV. yüzyılda da başarı ile devam ettiği muhakkaktır. Çağatay Hanlarının sonra da «Timur»un asıl merkez kuvvetini teşkil eden, Moğol ulusları, «Orta-Asya»da yavaş yavaş Türkleşmişlerdi. Başlıca, «Timur»un mensub olduğu -«Kaşka Derya» sâhasındaki- «Barlas»larla Çin Türkistanı'ndan başka «Fergana» ve «Isık-Köl»e kadar güney «Yedi-Su» havâlisindeki «Duglat»ları da, bunlar meyanında sayabiliriz. Doğu ve Batı Türkistan'a siyâseten hâkim olan bu Moğol unsurlarının bu suretle türkleşmesi sebebiyle, XIV. yüzyıl esnâsındaki Çağatay Hanlarının sikkelerinde Moğolca kelimelere tesâdüf edilmemekte, yalnız -«Altınordu»da olduğu gibi- üzerlerinde Türkçe ve Uygur harfleriyle «Kutlu bolsun» cümlesi olan birtakım isimsiz sikkeler bulunmaktadır. Çağatay Hanlarının sikkelerinde «Moğolca»ya tesâdüf edilmemesine rağmen sonradan, «Emîr Timur»un sikkeleri üzerinde Arab harfleri ile yazılmış «Moğol» sözlerine rast gelinmesi biraz garibtir.

XIV. yüzyıl Çağatay hanlarının «Moğolca» değil «Türkçe» ko-

nuştuklarını «İbn Battûta» açıkça söylüyor. «Tarmaşîrîn» tarafından kabul edildiği zaman, Han ona Türkçe hitabetmişti. Yine «Tarmaşîrîn»in sabah namazından güneşin doğmasına kadar oturup «Türk Diliyle» zikrettiğini aynı kaynaktan öğreniyoruz. «İbn Battûta», hattâ «Kebek» Hanım da Türkçe konuştuğunu tasavvur etmektedir. Böyle olmakla berâber, Han'ın mürşîdi olan «Otrar»lı «İmam Hüsâmeddin Yagı»nın, Han meclisinde «Türkçe» vaaz ve nasihat eylemekle berâber «Farsça» da konuşabildiği, bunun gibi «Tamgacı» -yâni nişancı mühürdar- vazifesini gören memurun Arabça da bildiği oradan anlaşılıyor. Yine «İbn Battûta» «Buhârâ»da «Şeyh Seyfeddin Bâharzî» zâviyesi şeyhinin evinde misafir olduğu zaman «Türkçe» ve «Farsça» şarkılar dahi dinlemiştir. «İbn Battûta» da devlet teşkilâtına mahsus birçok Türkçe tâbirler kayıdlı ise de, bunlar daha evvelce «Uygurlar» tesiri ile «Moğolca»ya geçmiş ve bütün Moğol devletlerinde kullanılmış şeylerdir. «Timur» esasen Türkleşmiş bir Moğol kabîlesine mensub olduğu için anadili Moğolca değil «Türkçe» idi; fakat Orta-Asya'da İran harsının kuvvetli bulunması sebebiyle, hiç tahsil görmemiş olduğu halde, «Fars» dilini de öğrenmişti. Bundan dolayı meclisinde bulundurduğu âlimler ve şeyhlerle yalnızca «Türkçe» değil Farsça olarak da müsâhabelerde bulunur, tarihe olan merakı hasebiyle sarayında birtakım «Kıssahan»lar bulundururdu. Maamafih «Timur» devrinde, «Türkçe»nin edebî dil olmak bakımından da epeyce ehemmiyet kazandığını, resmî vekâyi'nâmelerin «Bahşı»lar tarafından Türkçe olarak zabt ve tespit edildiğini birtakım Türk şâir ve müelliflerinin yetiştiğini söyliyebiliriz. XIV. yüzyılda bir taraftan Hârizm ve Altınordu'da diğer taraftan İran ve Azerbaycan'da Türk edebiyatının gelişmesi, o sâhalarla iktisâdî ve harsî münâsebetlerini asla kaybetmeyen «Mâverâünnehir»de de tabiî tesirsiz kalamazdı. İşte kısmen bu tesirler, kısmen de oradaki eski edebî an'aneler «Timur» devrinde epeyce kuvvetli bir edebî gelişmenin sebebi olmuştur. Bu inkişafın âmillerini ve istikametlerini daha iyi anlayabilmek için, bu devrin umûmî ideolojisini kısaca göstermek mecburiyetindeyiz.

32. Timur Devrinde Mânevî ve Edebî Hayat

Eski Cengiz İmparatorluğu'nu islâmî esaslar üzerine yeniden kurmak gayesini tâkib eden «Timur» devrinde, ilim ve san'at hayatının yeniden kuvvetlenmeğe başladığı, hükümdarın ve şehzâdelerin etrafında âlim ve şâir zümrelerinin toplanmakta olduğu, şeyhlerin büyük ehemmiyet kazandığı derhal göze çarpar. Maamafih bu vaziyet, «Timur»un darbesine uğrayan «Celâyirler», «Kertler», «Muzafferîler» gibi hânedanların saraylarında da bundan farksızdı. İslâm medeniyeti, Moğol İstilâsının getirmek istediği yeni medeniyet unsurlarını, kat'i surette mağlûb etmiş, batı ve Uzak-Doğu ile münâsebetler âdetâ kesintiye uğrayarak Moğollar devrinin dinen müsâmahakâr vaziyetine karşı şiddetli bir karşı koyma başgöstermişti. Tasavvuf tarikatlerinin fevkalâde yayıldığı, her tarafta tekkelere, şeyhlere, dervişlere, meczûblara tesâdüf edildiği bu devirde «Kemâl Hucendî», «Magribî», «Gecec-i Tebrizî» gibi tanınmış sûfî şâirlerin yetişmesi pek tabiîdir. Bunlardan başka «İbn Yemîn», «Hâce-i Kirmânî», «Selmân-ı Sâvecî» gibi pek büyük san'atkârlar, «Ubeyd Zâkânî» ve «Büshak Şirazî» gibi cidden dikkate değer şahsiyetler yetiştiren bu devrin en büyük şâiri şüphesiz «Hâfız Şirâzî»dir. «Selmân»ın ve bilhassa «Hâfız Şirâzî»nin Türk edebiyatı üzerindeki kuvvetli tesirlerini, hattâ XIV. yüzyılın sonlarından başlayarak, tâkib etmek kabildir. Bu devrin «Seyyid Şerif Cürcânî», «Sa'deddin Taftezânî» gibi büyük ve tanınmış islâm âlimlerine karşı da «Timur»un fevkalâde teveccühkâr olduğunu görüyoruz. Arabcanın dinî eserler için dâimâ kullanılmasına rağmen, bu devirde «Farsça» Mâverâünnehir'de şiir ve tasavvuf lisanı olarak artık büsbütün ehemmiyet kazanmış, «Türk Dili» ise, ancak, XV. yüzyıldan itibâren edebiyat sâhasında ona rekabete başlamıştır.

33. Mâverâünnehir'de Türk Edebiyatı

XIV. yüzyılda «Mâverâünnehir»de yazılan Türkçe eserler hakkındaki bilgimiz, maalesef, pek azdır. Yalnız, 1366'da Han ilân edilmiş olup, pek az sonra hal'edilen Çağatayîlerden «Kâbilşâh»ın -daha XV. yüzyılda bile halk arasında epeyce tanınmış olan- şiirlerini yazdığını biliyoruz ki, artık türkleşmiş Çağatay sülâlesinden olan bu Han'ın «Türkçe» yazdığını kuvvetle tahmin edebiliriz. XV. asırda Uygur yazısıyla yazılmış nüshaları bize kadar gelen ve Avrupa âlimleri tarafından tetkik ve neşredilmiş olan «Tezkiretü'l-Evliyâ», «Bahtiyârnâme», «Mi'racnâme» gibi birtakım menşûr eserleri, XIV. yüzyılın -hiç olmazsa- ikinci yarısında yazılmış saymak, pek yanlış olmaz zannındayız. Çok mükemmel ve çok zarif bir Uygur hattıyla yazılmış olan bu eserler, bir zaman «Uygur Edebiyatı» mahsûlleri gibi sayılmış ve onların -lisânî seciyeleri bakımından- Çağatay edebî lehçesinin ilk devri eserleri olduğu düşünülmemişti. Hakikatte de, daha Çağatay hanları zamanında dev-

letin resmî yazısı olarak kullanılan «Uygur Yazısı» yalnız «Timur» devrinde değil, onu tâkibeden asırlarda Timur çocukları zamanında da ehemmiyetini kaybetmemiş ve bu eserlerden başka, hattâ daha sonraki devirlere âid mahsûllerin bile bu alfabe ile yazılmış nüshalarına tesâdüf olunmuştur. «Timur» devri vak'anüvislerinin de kullandıkları bu yazı, İslâm medeniyeti te'sirlerine rağmen eski an'aneyi bozmamak isteyen Türk «Bahşı»ları ve an'aneye bağlı Türk emîrleri tarafından bilhassa saklanmıştır: «Şâhruh Mirza» devri ümerâsından olup eski an'anelere çok bağlılığı ile meşhur, «Celâleddin Firuzşah», adına Uygur harfleri ile yazılmış bir mecmua içinde XV. asra âid diğer eserlerden başka «Mahabbetnâme»nin de bulunduğunu yukarda söylemiştik. Son zamanlarda İstanbul kütübhânelerinde de -yine aynı asır esnâsında Orta-Asya'da yazılmış- Uygur harfleri ile kaleme alınmış birtakım eserlerin bulunması bunu teyid eder.

34. Bu Asırdan Kalan Eserler: Bahtiyarnâme, Mi'racnâme, Tezkiretü'l-Evliyâ

Bu asır yâdigârlarından, Uygur yazısıyla yazılmış olan üçü bize kadar gelebilmiştir. «Bahtiyârnâme, Mi'râcnâme, Tezkiretü'l-Evliyâ». Hind hikâyelerinden meşhur «Sindbâd»[36] hikâyesinin İslâm edebiyatı dâiresinde de vücûde gelen taklidleri, umûmiyetle «Bahtiyârnâme» veya «Onbir Vezir Hikâyesi» nâmıyla tanınmıştır. Bu hikâyenin, bugün elde mevcud en eski Farsça metni H. 600 tarihinde yazılmıştır ki, Oxford'daki «Bodleian» kütübhânesindeki Uygur harfleriyle yazılı nüsha, işte bu eski metinden Türkçeye tercüme edilmiştir. İlkin «Jaubert» tarafından 1827'de beşinci hikâyeye âid küçük bir parçası Fransızca tercümesiyle berâber neşrolunmuş, sonradan «Lomley Davis»in «Kitab-ı ilmü'n-Nâfi»inde ve «Vambéry»nin «Kutadgu Bilig»inde bâzı küçük kısımları iktibas edilmiştir. Bu tek nüshayı «Mansur Bahşî» isminde bir kâtib 838=1435'de istinsâh etmişse de, asıl tercümenin daha evvele yâni XIV. asra âid olduğu iddia edilebilir. Ahlâkî mâhiyette on hikâyeden ibâret olan bu eserin Türkçeye kimin tarafından tercüme edildiği de malûm değildir; üslûbu sâde, her türlü kelime ve san'at oyunlarından uzak, lâkin oldukça düzgün ve temizdir. Tek nüshası -tabiî «Uygur» yazısıyla yazılmış olarak- «Bibliothéque

(36) Ahmed Ateş (Arapça tercümesinden) **Sindbadnâme**, İstanbul 1948.

National»de bulunan «Mi'râcnâme» ile «Tezkiretü'l Evliyâ», Fransızca tercümeleri ile berâber «Pavet du Courteille» tarafından neşredilmiş iki mühim lisânî mahsûldür ki, Bahtiyârnâme ile aynı zamana âid bulunuyorlar. Bunları 840=1436'da Herat'da «Mâlik Bahşi» adında biri istinsâh etmiştir. Tabiî «Bahtiyârnâme» gibi bunlar da yaratılmış eserler değil, İslâm medeniyetinin devamlı tesiri altında vücûde gelmiş -tercüme edenleri bilinmeyen- tercümelerdir: «Mi'râcnâme», mi'rac vasfında bir eserdir ki «Nehcü'l-Ferâdis» isminde bir eserden «Türkçe»ye çevrildiği mukaddimesinde açıklanmıştır. Acaba bu «Nehcü'l-Ferâdis» yukarıda zikrettiğimiz eserden başka birşey midir? Şimdilik bu hususta kat'î birşey söylenemez. «Tezkiretü'l-Evliyâ»ya gelince, bu eser, «Feridüddin Attâr»ın çok meşhur «Tezkiretü'l-Evliyâ»sından, arasıra telhis suretiyle yapılmış serbest bir tercümedir. Edebiyat tarihinden ziyâde lisan ve yazı tarihi bakımından dikkate değer olan bu eserler, daha XIV. asırda Türkler arasında İslâm medeniyeti ve Acem edebiyatı nüfûzunun nasıl büyük bir kuvvet kazandığını gösteren nâdir ve kıymetli nümûnelerdir.

35. Timur Devrinde Tarihî Edebiyat ve Türkçe Tarihler

Timur devrinde, eski Moğol an'anesine uyarak, vak'aların zabt ve tespiti ile vazifeli birtakım memurlar olduğunu biliyoruz. Esasen tarihe fevkalâde meraklı olan, hattâ bu hususdaki vukûfu ile tarihçi «İbn Haldûn»un bile hayret ve takdirini çeken Cihangîrin, kendi saltanatı zamanına âid vak'aları zabt ve tespite bilhassa ehemmiyet vereceği pek tabiî idi. Sonradan XV. asrın ilk yarısında o eski kaynaklardan lâyıkıyla istifâde ederek bu devre âid meşhur «Zafernâme»sini yazan «Şerefeddîn Yezdî»nin orada verdiği kıymetli bilgilere göre, «Timur» devri vak'aları, resmî bir suretle tertib edilen Türkçe manzum bir eserle -manzûm veya mensûr olduğunu bilmediğimiz- diğer bir Farsça eserde toplanmıştı. Bu Türkçe manzûm eser, öyle anlaşılıyor ki, «Abdullah bin Mehmed bin Ali Nasrullahî»nin XVI. asırda yazdığı «Zübdetü'l-Âsâr» adlı tarihte «Uygur bahşılarının Uygur hattı ve telâffuzu ile yazdıklarını» söylediği ve bizzat görerek hattâ eserine me'haz ittihâz ettiği «Tarih-i Hânî» unvanlı kitab olacaktır. Yine «Şerefeddîn Yezdi» bunlardan başka Timur veka'yii hakkında Türkçe ve Farsça manzûm ve mensûr birçok eserler daha yazıldığını söylüyor ki, bunlardan «Şeyh Mahmud Zengî Acem Kirmânî»nin -sonradan oğlu «Kutbüddîn» tarafından ikmâl edilen- «Cuş u Huruş» adlı

Farsça şehnâmesiyle, Semerkand ulemâsından «Mevlânâ Safiyüddin Huttelânî»nin Türkçe tarihi «Habibü's-Siyer»de zikredilmiştir. Bu eski tarihî eserlerin ve bilhassa «Tarih-i Hânî» ile «Safiyüddin Huttelânî»nin yazdığı Türkçe tarihin kaybolması, Türk edebiyatı için çok büyük bir kayıpdır. «Timur» hayatta iken yazılan bu gibi târihî eserlerden yalnız «Nizameddîn-i Şâmî»nin 806=1404'de yazdığı eser «British Museum»dadır. Sonradan Timur'un evlad u ahfadı devrinde yetişen tarihçiler tarafından ekseriyetle istifâde edilmiş olan bu eserler, şüphesiz mühim olmakla berâber, Moğol devrinin vücûde getirdiği «Camiü't-Tevârih» gibi muazzam mahsûllerle -gerek plân gerek ihtiva ettiği malzeme bakımından- aslâ mukayese edilemez.

36. Timur Devri Türk Şâirleri: «Emir Seyfeddin»

Türk lisan ve edebiyatının «Timur» devrindeki gelişmesine rağmen, bu devir Türk şâirleri hakkındaki bilgilerimiz çok sınırlıdır. Meselâ, bu zamana âid olarak bildiğimiz tek şâir, «Seyfî» mahlası ile Farsça, Türkçe bâzı şiirler yazan «Emîr Hacı Seyfeddin»den ibâret bulunuyor. «Timur»un başlıca büyük emîrlerinden biri olup o zamanın birçok büyük vak'alarına iştirâk eden ve «Şahruh»un saltanatının başlangıcında bâzı hizmetlerde bulunup XV. asrın -galiba- ilk 25 yılı içinde ölen «Emîr Seyfeddin»in bir Türk şâiri olduğunu, yalnız «Devletşâh» tezkiresinden öğreniyoruz. Bu şâirin şimdiye kadar tesâdüf edilebilen tek Türkçe eseri de «Atabetü'l-Hakâyık»ın sonunda mevcud küçük bir takrizidir: Tıpkı «Atabetü'l-Hakâyık» gibi «Kutadgu Bilig» vezniyle yazılmış bir «Kıt'a»dan ibâret olan bu takrîzde, şâirin doğrudan doğruya eski «Kâşgar» edebî an'anesine uyduğu göze çarpıyor. «Emîr Seyfeddin»in şahsiyeti ve edebî kıymeti hakkında açık bir fikir edinebilmek için, eserlerinin meydana çıkmasını temenniden başka bir şey yapılamaz. Yalnız, «Devletşâh»ın tezkîresinde velev, istitrad yolu ile olsun, ondan bahsedilmesi XV. asır sonlarında eserlerinin henüz tamamiyle unutulmadığını gösterir.

6

DESTÂNÎ EDEBİYÂTIN DEVÂMI: «TİMUR» VE «İDİGE» DESTANLARI

37. Destânî Edebiyatın Devâmı

XIV. asırda «Timur»un yaptığı büyük fütuhât ve Türk âleminde onun neticesinde doğan derin sarsıntılar, halkın muhayyilesi üzerinde de tesirsiz kalamazdı. Bundan dolayı Moğol İstilâsından sonra nasıl «Cengiz»in şahsiyeti etrafında yeni bir «Halk destanı» teşekkül ettiyse, yine aynı âmiller tesiriyle, «Timur»un şahsiyeti etrafında da aynı mâhiyette birtakım halk menkıbeleri vücûde geldiğini görüyoruz. Türklerin etnoloji itibâriyle birbirinden oldukça farklı, hattâ medeniyet seviyesi ve hayat şartları bakımından da büsbütün ayrı birtakım medenî ve göçebe şubeleri üzerinde hükümran olan «Emir Timur» hakkında, daha hayatından başlayarak, her tarafta menkıbeler teşekkül etmeğe başlamış ve bu menkıbeler, XV. ve daha sonraki asırlar içinde, bütün «Orta Türkler» arasında yayılmıştır. Orta-Asya'nın büyük medenî merkezlerinde meselâ «Ebâ Müslim Kıssası» gibi menkıbeleri takliden vücûde gelen «Cenknâme-i Emîr Timur» adlı büyük menkıbe mecmuaları -hattâ Farsçaya tercüme edilerek- «Bahşı»lar ve «Kıssahan»lar tarafından halk içtimalarında lezzetle okunduğu gibi, muhtelif sâhalardaki medenî ve bilhassa göçebe Türkler arasında da ona âid menkıbeler büyük bir süratle yayılmağa başlamıştır. Aynı sûretle «Timur» ile «Tohtamış» ve «Tohtamış» ile «İdige» arasındaki uzun mücâdelelerde «Altınordu» sâhasında «İdige» etrafında bir «Halk Destânı» vücûde getirmiş ve bu destân da sonradan hemen hemen bütün «Orta Türkler» arasında yayılmıştır. Esas bakımından «Tarihî» mâhiyette olan ve âdetâ «Cengiznâme»nin bir nevi devâmı gibi sayılabilen bu «Orta Türk destanları» doğrudan doğruya XIV. asır tarihî hayatının doğurduğu edebî mahsûller olduğu için -bugün elde mevcud şekilleri daha sonraki devirlerde tespit edilmiş ve hattâ zamanın tesirleri ile birçok mühim değişikliklere uğramış olmakla berâber- onları da yine bu XIV. asır eserleri arasında göstermeyi daha uygun bulduk.

38. Timur Menkıbesinin Yayılma Sâhası ve Muhtelif Şekilleri

Medenî Türkistan merkezlerinde yazılmış olan «Cenk-nâme-i Emîr Timur» Timur menkıbelerinin en zenginidir. Bundan sonra, «Dâsitan-ı Nesl-i Cengiz Han ve hem Aksak Timur» adı altında yayımlanan ve muhtelif yazma nüshaları olan rivâyet, dikkate şâyândır. «Radloff»un «Tobol-Baraba» Türkleri arasında bulup neşrettiği diğer kısa bir rivâyet, şüphesiz, «Dâsitan-ı Aksak Timur»un bâzı parçalarından ibarettir ki, bu, Timur destanının «Sibirya Türkleri» arasında da mevcudiyetini gösterir. «Başkırtlar» ve bilhassa «Doğu Başkırtlar» için «Timur» -tıpkı Cengiz kadar mühim- bir destan kahramanı olup, aralarında ona âid birçok rivâyetler vardır. Bu hususdaki «Kazak-Kırgız» rivâyetleri şüphesiz daha zengindir. «Radloff»un neşrettiği bir rivâyet, bu zikrettiklerimizden büsbütün başka bir mahiyette olmakla berâber, vezin yâni «nazım hususiyeti» bakımından bu cins eski halk destanlarından ayrılmaktadır. «Risâle-i Tevârih-i Bulgâriye» adlı bozulmuş eserdeki Timur'a âid hikâyeler de «Dâsitân-ı Aksak Timur»dan alınmış olmalıdır. Timur Destanı hakkında yalnız «Potanin» -sâdece «Radloff» rivâyetine ve bir de Kafkas kavimlerinden «Çeçenler», «Asetinler», «İnguşlar» arasındaki rivâyetlere dayanarak- bâzı açıklama ve tahlillerde bulunmak istemiştir. Onun görüşüne göre, bu destanın esası pek eski olup iptida «Timur» adlı bir mâ'bud'a âid olmuş ve sonradan «Aksak Timur»a isnâd edilmiştir; Kafkasya'daki «Asetinler»in «Temür kazık» denen Kutub yıldızı'na «Aksak Timur» adını vermeleri de galiba «Potanin»i bu hususta yanıltmış ve tamamiyle «târihî» mahiyetteki bu destanı, «Dinî» bakımdan izâha çalışmıştır. Halbuki «Dâsitan-ı Nesl-i Cengiz Han ve Hem Aksak Timur» adlı mecmuadaki rivâyet, esas itibariyle tamamen tarihî vak'aların destan şekline sokulup eski destânî unsurlarla karıştırılmasından vücûde gelmiştir: Meselâ; Destânda Timur'un Çağatay çocuklarıyla tarihî mücâdelesi, doğrudan doğruya «Hindistan şehrinde Cengiz Han oğlu Ceday Han»a karşı gösteriliyor; sonra, kahramanın çocukluğu, devlet kurması, fütuhâtı, dâima islâmiyetin yayılması için çalışması, tabiî menkıbevî bir şekilde anlatılmaktadır.

39. Altınordu'da Destânî Edebiyat ve Halk Şâirleri

XIV. asır esnasında Altınordu sâhasında yaşayan göçebe Türk kabileleri arasında halk şiiri ve halk musikisi ehemmiyetini hiç kaybetmemiş, kavmî an'anelerin ve göçebelik hayatının icâbları da «Destânî Şiir»e burada çok büyük bir inkişâf vermişti. Hanlar, kendî «Orda: Karargâh»larında âdetleri üzere bal şarabı sohbetleri yaptıkları vakit, mutlaka çalgı da bulunur ve Han kadehi eline aldığı sırada saz ona mahsus bir beste çalar ve o sırada çadırın dışında bekleyen maiyet erkânı bu nağmeyi duyunca hürmet makamında başlarını açarlardı. «Tarih-i Dost Sultan» gibi bu devir halk an'anelerine âid en mevsûk kaynakların verdiği bilgiler, Tohtamış Han'ın meclisinde birtakım halk şiirleri okunduğunu ve yine bu devirde «Kemalzâde», «Cihan Mirza» gibi pek tanınmış halk şâirleri -o zamanki halk ta'biri ile «Yirav» veya «Çirav»lar- mevcud olduğunu bize bildiriyor. Yine aynı kaynaklar vasıtasıyla «İdige» Beğin oğlu meşhur «Nureddin Mirza»nın da kıymetli bir şâir-musikişinas olduğunu, bunun gibi «Tohtamış» evlâdından «Kadirbirdi Han»ın da aynı tarzda şiirler söylediğini öğreniyoruz. İşte bu geniş «Altınordu» sâhasında eski kavmî an'anelerine sâdık kalan, böyle şâirâne ve destânî bir hayat geçiren muhtelif göçebe Türk kabileleri arasında XIV. yüzyıl içinde vuku'a gelen birtakım büyük tarihî hâdiselerin «İdige-Tohtamış» menkıbeleri gibi kıymetli destânî mahsûller vücûde getireceği pek tabiî idi. Aynı zamanda İslâmî ruh ile dolu olan bu halk destanlarında «Yirav: Cirav»ların tıpkı İslâmdan evvelki devrede olduğu gibi istikbalden haber veren bir «Bakıcı» sayılması da, bilhassa dikkati çekmektedir. Altınordu âhasında inkişaf eden bu gibi destânlarda, «Cani Big Han»la zevcesine âid bâzı ufak rivâyetler bir tarafa bırakılacak olursa, Hanlardan yalnız «Tohtamış» bir destan kahramanı ehemmiyetini kazanmış, fakat bütün destân daha ziyâde «İdige» etrafında toplanmıştır.

40. «İdige»nin Târihî Şahsiyeti ve Menkıbenin Teşekkül ve Yayılma Sâhası

Timur menkıbesi ile aynı zamana âid olarak Orta Türkler'de -Nogay, Kırım, Başkırt, Kazak-Kırgız, Sibir Türklerinde- yayılmış olan en mühim «Altınordu» menkıbesi, «İdige» etrafında toplanan menkıbelerdir. Tamamiyle tarihî bir şahsiyet olan «İdige Mirza»,

«Timur-Tohtamış» mücâdelesinin ve onun sonucu «Altınordu»daki çözülüşün başlıca âmillerinden biridir. İlkin «Altınordu»nun havâlisinde hüküm sürmekte iken, «Tohtamış Han»la arasındaki geçimsizlikten dolayı «Timurleng» yanına kaçarak, onu Altınordu'ya karşı harekete teşvik etmiştir. «Tohtamış»ın mağlûbiyetinden sonra tekrar «Altınordu»ya dönen «İdige», ondört sene kadar bütün o havâlinin hakikî hâkimi oldu; tahta oturttuğu hükümdar «Kutluğ Timur Han» ve bunun vefâtından sonra «Şadi Beğ» ve diğerleri, onun birer âletinden ibaretti. Birçok mücâdelelerden sonra 1406'da «Tohtamış»a ansızın hücûm ederek mağlûb ve «İrtiş» kenarında katleden «İdige» o yıl Hârizm'i de zabt etti. Ruslarla ve «Tohtamış» çocuklarıyla devamlı harblerde bulunmakla berâber, hanlık makamına -Cengiz neslinden olmak şartıyla- istediğini getiriyor, istemediğini kolayca tahttan indiriyordu. Nihayet Tohtamış oğullarından «Kadir Birdi» ile harb ederken esir ve idam edildi (1419).

İşte Orta Türkler arasında hâlâ bütün kuvvetiyle yaşayan «İdige» menkıbesi bu târihî vak'aların destânî bir şekilde ifâdesinden ibârettir.

Daha 1820'den başlayarak bugüne kadar «İdige» menkıbesinin birtakım muhtelif rivâyetleri tespit ve hattâ neşrolunmuştur ki, bunlar da «Kazak-Kırgız, Kırım, Nogay, Türkmen, Kara Kalpak, Başkırt» rivâyetleridir. İlkin «Tarih-i Dost Sultan»da ve ondan naklen «Umdetü't-Tevârih»de, bu hususiaki en eski halk rivâyetleri tespit olunmuşsa da, «İdige» menkıbesi hakkında şimdiye kadar tetkiklerde bulunanlar bundan aslâ haberdar olmamışlardır. «Radloff» ve «Melioransky» bu kahramanın «Nogay-Mangıt» olduğunu ve böyle olunca da bu destânın önce «Nogaylar» arasında teşekkül ederek sonradan bunlar vasıtasıyla diğer Türk şubelerine yayıldığı fikrindedirler. Halbuki, «Kırım»dan «Altay»a «Petropavlovosk»dan «Taşkend» ve «Ürgenc» havâlisine kadar çok geniş sâhadaki muhtelif Türk şubeleri arasında müşterek olan bu destân «Altınordu» devrinde, yâni, bütün bu şubeler birbirleriyle çok kaynaşmış bir halde ve aynı siyâsî hâkimiyet altında yaşarlarken teşekkül etmiş ve «İdige»nin vefâtından yaklaşık birbuçuk asır sonra bu «İl» heyeti bozulup kabileler muhtelif taraflara dağıldıktan sonra, bu rivâyet onlarla berâber başka coğrafî sâhalara intikal etmiştir. Bu menkıbenin muhtelif rivâyetlerinde birtakım eski destânî unsurlara -meselâ «İdige»nin alelâde bir surette doğmayıp harikulâde bir surette yâni bir «Peri kızı»ndan doğmuş olması gibi şeylere- bolca rastlanıyor. Lâkin muhtelif rivâyetlere ve bilhassa «Tarih-i Dost Sultan»da tespit edilen an'aneye göre, «İdige» Kıpçak sâhasında ilkin islâmı yayan evliyâdan meşhur «Baba Tüklas» neslinden ve binnetice «Ebû Bekir» evlâdındandır. O kadar inançlı idi ki, namazı cemaatle kılmak için bir büyük mescid çadırı yaptırıp yaylaya çıktığı zaman onu da berâber götürürdü.

41. Menkıbenin Hülâsası

«İdige» menkıbesi hakkında umûmî bir fikir vermek için «Nogay» rivâyetinin küçük bir hülâsasını nakledelim: Kırım'da «Toyguca» adlı bir Han vardı. Han'ın av kuşlarına da «Kutlukaya» adındaki veziri nezâret ediyordu. «Kutlukaya» Han'ın kuşları arasından en güzellerini seçip «Şah Timur: Timurleng»a hediye olarak yolladı; bu hiyâneti haber alan Han, fena halde hiddetlenerek veziri idâm ettirdi. Vezirin bir oğlu kalmıştı. «Gerayet» kabilesinden «Hayantimur Atalık»ın dokuz oğlu vardı; evlâdlık olarak bu çocuğu da yanına aldı. «Toyguca»nın vefâtından sonra «Tohtamış» Altınordu'ya Han oldu. «Hayantimur» bu on çocuğu Han'ın hizmetine gönderdi. Asıl dokuz oğul, Han'ın yanında kaldılar; evlâdlık, Han'ın emriyle at sürülerine çobanlık etmek üzere sahraya gönderildi. Buna «Kuba Oğul» diyorlardı; fakat asıl ismi «İdige» idi. Han onu gördüğü zaman, hattâ kendi de farkında olmaksızın dehşet duyuyordu. Zevcesi bunu nasılsa hissederek Han'ı ikaz etti. Esasen Han rüyâsında buna benzer birşey görmüş ve meraka düşmüştü. Nihayet ilini yurdunu topladı; «Kuba Oğul»un aslı ve neslini sordu. Hiç kimse bilmedi. Bunu bilse bilse «Koba Çırav» adlı bir halk şâiri bilir dediler. «Koba Çırav» geldi; terennüm ederek dedi ki «Bunu bilse bilse Sıpra Çırav bilir». «Sıpra Çırav» adlı bu halk şâirini Han'ın huzuruna getirdiler; birçok şiirler terennüm etti ve dedi ki: «Bu Kutlukaya oğlu İdige'dir, senin tahtını ilini yurdunu alır». «Tohtamış» artık bunun üzerine «İdige»yi öldürmeğe karar verdi. Lâkin «İdige», «Timur» yanına sığınmak için kaçtı. «Tohtamış Han», «Canbay» isminde bir «Batur: Kahraman»ı velev hiyle ile olsun, «İdige»yi kandırıp getirmek için yolladı. Lâkin «İdige» bu «Canbay»ın sahte sözlerine kanmadı; «Timur» yanına gitti. O, «İdige»yi çok iyi kabul etti. Hattâ kızını verdi. «İdige»nin meşhur oğlu «Nûreddin» (rivâyetlerde: Nur-ı Âdil, Nuradın, Meradem, Meraden) bundan doğdu. Çocuk on yaşında iken, bir meclisde, babasının «Tohtamış» tarafından hakarete uğramış olduğunu öğrendi; çok müteessir oldu. Nihayet ona

karşı harbe giderek «Tohtamış»ı öldürdü. Bundan sonra, muhtelif sebeplerle babasıyle de düşman oldu. Baba ile oğulun birçok muhâvere ve müşâereleri vardır. Nihayet «İdige», Tohtamış oğullarından «Kadir Birdi Han» tarafından öldürüldü.

Esas itibariyle tamâmen tarihî mahiyette olan bu «İdige» menkıbesi, XIV. ve XV. asırlarda «Altınordu» sâhasındaki Türk kabîlelerinin kahramanlık hayatını ve edebî an'anelerini göstermek bakımından, çok dikkat çekicidir. İhtiva ettiği edebî ve destânî unsurlar, Türklerin umûmî destânî edebiyatında eskiden beri yaşayan şeylerdir. Böyle olmakla berâber «Altınordu»nun bu parlak destân devri «Tohtamış», «İdige» ve «Nûreddin» menkıbeleriyle bitmemiş, bu sâhada vuku'a gelen sonraki büyük tarihî hâdiseler «Kublandı Batur», «Çura Batur» gibi yeni halk destânları doğurmuştur ki, âid oldukları bölümlerde bunlar hakkında da izahat vereceğiz.

SON

ANADOLU'DA TÜRK DİLİ VE EDEBİYATININ TEKÂMÜLÜNE UMUMÎ BİR BAKIŞ XIII.-XVI. ASIR

ÖNSÖZ

Merhum Ord. Prof. Fuad Köprülü'nün, **Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının Tekâmülüne Umumî Bir Bakış (XIII.-XVI. Asır)** adı altında burada yayımladığımız uzun makalesi, 1930-1931'de **Encyclopaedia of Islam** için yazmış olduğu **Ottoman Turkish Literature** adını taşıyan ve bu ansiklopedinin **Turks** maddesinin 938.-959. sayfaları arasında yeralan ve 1931-1932 yılları arasında Leiden'de üç dilde birden neşredilmiş olan kısa fakat son derece özlü ansiklopedi maddesidir.

Köprülü'nün bu araştırma yazısının XIII.-XVI. yüzyılları içine alan kısmının Türkçesi de 1933 senesinde Eminönü Halkevi'nin yayımlamakta olduğu **Yeni Türk Mecmuası**'nda 3 ayrı sayıda neşredilmiştir*. Burada hemen belirtmek isteriz ki **Yeni Türk**'de yayımlanan makale **Encyclopaedia of Islam**'da çıkmış olan maddenin 938.-951. sayfalarına tekabül etmektedir. Adı geçen maddenin XVII.-XX. yüzyılları içine alan 951.-959. sayfalarının Türkçesi bugün için mevcut değildir. Türk Edebiyatı Tarihi'nin ileride yeni bir baskısı yapılacak olursa bu kısım da tercüme olunarak, makale, âdeta müstakil bir küçük kitap haline getirilecektir.

Dikkat edilecek olursa Köprülü'nün XIII.-XVI. yüzyılları içine alan bu orijinal araştırması, Anadolu'daki Türk Dili ve Edebiyatını hem ana hatlarıyla hem de birçok teferruatı da gözönünde tutarak yapılmış çok özlü ve çok ölçülü bir terkip denemesidir. Buna ilâve olarâk, Köprülü, diğer birçok yazılarında da olduğu gibi, ileride yapılacak araştırmalarda hangi hususlara ehemmiyet verilmesi gerektiğini de bir ansiklopedi maddesinin dar çerçevesi içinde dahi belirtmekten geri kalmamıştır.

(*) Yeni Türk Mecmuası, Ocak 1933, sayı 4, s. 277-292; Şubat 1933, sayı 5, s. 375-394; Nisan 1933, sayı 7, s. 534-553.

Köprülü'nün Yeni Türk Mecmuası'nda çok kötü ve tertipsiz bir şekilde basılmış olan makalesini burada yer yer İngilizce aslı ile karşılaştırarak daha kolay kullanılabilir bir hale getirmeğe çalıştık. Aslında metin içinde geçen notları büyük ölçüde dipnotu şeklinde verdik. Asıl metinde, bâzı zarûrî sadeleştirmeler dışında hiçbir değişiklik yapmadık. Ancak mevcut notlara gerekli yerlerde ya Köprülü'nün daha sonraki araştırmalarından faydalanarak veya diğer araştırıcıların bir takım etüdlerini de kullanmak suretiyle okuyucuların bibliyografik bilgilerine yardımcı olmağa çalıştık. Notlarda [ ] içine alınmış kısımlar sayın N. Pekin ile tarafımdan ilâve edilmiştir.

Köprülü'nün burada yayımladığımız makalesi ayrıca **Türk Tarihi'nin Ana Hatları** adını taşıyan müsveddelerde de yer almıştır. Ancak o müsveddeler elimizde olmadığından makalenin oradaki şekli ile bir karşılaştırma yapılamamıştır.

Dr. Orhan F. Köprülü
İndiana Üniversitesi Osmanlı Tarihi
eski Assoc. Profesörü

ANADOLU'DA TÜRK DİLİ VE EDEBİYATININ TEKÂMÜLÜNE UMUMÎ BİR BAKIŞ

XIII. Asır

M.S. XI. asırda başlayan Selçuklular istilâsının Anadolu'daki linguistique ve etnik neticeleri mâlumdur. XIII. yüzyılda, Türk-Moğol istilâsı, Anadolu sâhasına, doğudan, yeni birtakım Türk ve İslâm unsurları getirmek suretiyle türkçenin bu sâhadaki hâkimliğini, bir kat daha temin etti. Türk hâkimiyeti altında yaşayan muhtelif hıristiyan unsurları arasında islâmiyeti kabul edenler Türkleştikleri gibi, Türk ekseriyeti arasına gelip yerleşen islâmlar da türkleşiyorlardı. Bu yüzyılda Anadolu'ya gelip yerleşen bir kısım Moğolların da bir asır sonra artık türkleştiklerini görüyoruz.

Anadolu'ya gelip yerleşen bu Türkler arasında Türk kavminin muhtelif şu'belerine mensub olanlar vardı; fakat ekseriyeti teşkil edenler Oğuzlar olduğu için, Anadolu'da teşekkül eden edebî lehçenin esâsını *Oğuzca* teşkil etti. Daha X. yüzyıldan epey evvel diğer Türk lehçelerinden ayrılmış olan Oğuzca zengin bir Halk Edebiyatına mâlikti. Gazneliler devrinde Oğuz şiirinin mevcudiyetini biliyoruz[1]. Anadolu'da yerleşen Oğuzlar, kendileri ile berâber bütün edebî ananelerini getirmişlerdi. Fakat bundan başka, diğer Türk lehçelerinin edebî mahsûlleri de muhtelif âmiller te'siri ile buralara geliyordu. *Ahmed Yesevî* ve tâkibçilerinin eserleriyle, Anadolu'nun eski edebî mahsûlleri arasındaki sarih bağları, bir kitabımızda kat'î surette göstermiş ve Selçuklular devri Türkleriyle doğudaki diğer Türkler arasındaki kültür münasebetlerinin şimdiye kadar zannolunduğundan çok eski ve çok kuvvetli bulunduğunu ispat etmiştik[2]. İşte bütün bu te'sirler altında

(1) Fuad Köprülü, **Gazneviler Devrinde Türk Şiiri, Edebiyat Fakültesi Mecmuası,** İstanbul, c. VII, sayı 2, sayfa 81-83.
(2) Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,** İstanbul 1919 (2. basım Ankara, 1966; 3. basım Ankara 1976).

Anadolu'da yavaş yavaş Halk Edebiyatından ayrı bir Türkçe yazılı edebiyat meydana çıkmıştır. Bu yazılı edebiyatın XIII. yüzyıldan evvel başladığına dâir bilgimiz yoktur. Gerçi Anadolu Selçukluları zamanında daha XII. yüzyılda Anadolu'nun büyük merkezlerinde islâm kültürünün kuvvetlendiği, medreseler açıldığı, hükümdarlar adına arapça ve bilhassa acemce eserler yazıldığı bilinmektedir.

Selçuklular, Dânişmendlileri ortadan kaldırdıktan ve Haçlı istilâlarını atlattıktan sonra Anadolu'da ilim san'at hayatı büyük bir gelişmeye kavuşmuş oldu. Altın devrini asıl XIII. yüzyılda idrak eden bu gelişme mahsûlleri, kısmen arap ve en ziyâde acem diliyle yazılmıştır. Hiç şüphe yok ki Anadolu'da türkçe edebî lisan olmak için, arapça ve farsça ile uzun mücadeleye mecbur kaldı. Medreselerde dinî ve ilmî lisan olan, sultanların Abbâsî halîfeleriyle, Eyyûbî prensleriyle, Memlûklerle yazışmalarında resmî dil olarak kullanılan arapçanın bu hâkimiyetini, bu asra hattâ daha sonraki asırlara âit kitâbelerde, vakfiyelerde açıkça görüyoruz. Farsçanın hâkimiyeti bundan daha büyüktü: Sultanların ve bâzı âlim ve emîrlerin meclislerinde ara sıra farsça konuşulduğu ve dâima farsça şiirler okunduğu bilinmektedir. Kezâlik İlhanlılar tahakkümü devrine âit, bâzı vakıfnâmelerde -çok az olarak- Uygur yazısı ile bâzı moğolca kayıtlara da rastlanmaktadır. Maamafih, devletin resmî işlerinde ve kayıdlarında hâkim olan lisan, gâliba arapça idi. Arapça bilmeyen vezir *Sahip Fahreddin Ali*'nin, hicrî 657'den sonra divan muâmelelerini arapçadan farsçaya çevirttiği hakkında tarihî bir kayıd vardır. Barthold, bu rivâyetin doğruluğu ve yaygınlığı hakkında biraz haklı bir şüphe göstermektedir; ancak bu devre âit bütün kitâbe ve vakfiyelerin arapça olması, bunun büsbütün esassız olmadığına bir delildir. Biz haberleşmelerde ve şer'î işlerde arabçanın, divan işlerinde ve dahilî muâmelelerde daha ziyâde farsçanın, halk ile olan muâmelelerde de türkçenin kullanıldığını zannediyoruz. Hicrî 676'da *Karamanoğlu Mehmed Bey* Konya'yı zaptettiği zaman, divan işlerinde yalnız türkçe kullanılmasını emretmiş ve bir rivâyete göre eski kâtiplerden birtakımını katlettirmişti. Eski kaynaklara dayanarak eserini XVI. yüzyıl sonlarında yazan *Seyyid Lokman*, bu divan defterlerinde bâzı ibârelerin farsça olmakla berâber, umûmiyetle türkçe kullanıldığını ve bu usûlün o asırda da devam ettiğini söylüyor[3]. İbn Bîbî'nin verdiği bilgilere göre, yalnız divan işlerinde değil, hattâ husûsî hayatta bile türkçeden başka dil kullanılması yasaklanmıştı[4]. Kısa bir zamana münhasır kalan bu istilâ devrinde türkçeye verilen ehemmiyet, şüphesiz türkçenin resmî dil olarak daha o zamandan diğer dillerden üstün olduğuna delâlet etmez. Nitekim XIV. yüzyılda Anadolu'nun bâzı sâhalarında farsçanın resmî dil olarak büyük ehemmiyetini, menşurların, mektupların, hesapların, defterlerin, hükümlerin farsça yazıldığını biliyoruz[5]. Anadolu'da şer'î mahkemelerde ancak XVI. yüzyıldan itibaren türkçenin umûmîleştiğini, Bağdad'da XVII. yüzyılda bile defterlerin farsça yazıldığını düşünürsek bunu daha iyi anlarız. Maamafih türkçenin XIII. yüzyıl sonlarından başlayarak devlet muâmelelerinde yavaş yavaş ehemmiyet kazanmağa başladığı muhakkaktır. Orhan'ın hicrî 761 tarihli türkçe vakfiyesi, onu takibeden asırda türkçenin bu hususta kazandığı ehemmiyeti gösterecek bir delildir[6]. Bu yüzyılda Selçuklular divânında siyakat yazısı ve erkam-ı divaniye kullanılıyordu. Türkçe yazılan eserlerde ise, arabçayı taklid ederek sesli harfler kullanılmıyor, hareke usûlünden faydalanılıyordu. Bu belki de Anadolu Türkleri arasında eski Uygur yazısı an'anesinin unutulduğuna delil olabilir.

İşte bütün bu şartlar altında, Anadolu'da, XIII. yüzyıl içinde türkçe edebî eserler vücûde geldiğini görüyoruz. Maamafih bunların büyük bir kısmı kaybolmuş bir kısmının mevcûdiyeti birtakım târihî kayıdlar sayesinde anlaşılabilmiş, pek az bir kısmı bize kadar gelebilmiştir. Müellifi meçhul manzum bir «*Şeyh San'an*» hikâyesi, *Şeyyad Hamza* adlı bir şâirin -Hazreti Ali'nin *Salsal* adlı bir devle cenklerini tasvir eden- manzum ve meşhur *Salsalnâme*'si, hicrî 643'de Selçuk sultanının münşîsi *İbn Atâ*'nın hükümdar Melik *İzzeddin Keykâvus bin Gıyâseddin*'in emriyle yazdığı *Dânişmendnâme* elimizde bulunmayan ve fakat mevcudiyetleri târih kaynaklarıyla anlaşılan eserlerdir. Daha evvel XII. yüzyılda Mısır'da mevcûdiyetini bildiğimiz, *Seyyid Battal* hikâyelerinin de XIII. yüzyılda türkçeye tercüme edilmiş olması muhtemeldir. Anadolu'daki ilk islâm fütuhâtının hâtıralarını yaşatan bu *Battalnâme*, ilk Selçuk istilâsında Anadolu'ya gelerek Dânişmendliler devletini kuran Türk Kahramanı *Melik Dânişmend Ahmed Gazi*'nin şahsiyeti etrâfında teşekkül eden *Dânişmendnâme*, Anadolu'daki İslâm-Bizans mücâdelelerinin mahsûlüdür.

(3) Seyyid Lokman, **İcmâl-i ahvâl-i âl-i Selçuk**, J. J. W. Lagus basması, **Seid Locmani ex libro turcico quil Oghuzname inscribitur excerpta**, Helsingfors 1854, s. 13.

(4) **Mufassal Selçuknâme**, Ayasofya yazması, nr. 2895.

(5) Aziz bin Erdeşîr Esterâbâdî, **Bezm ü Rezm**, İstanbul 1927 (Türkiyat Enstitüsü neşriyatı), 537 sayfa.

(6) **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, İstanbul 1926, 17 (94).

XIII. yüzyılda Anadolu'nun siyâsî ve iktisâdî vaziyeti, bilhassa ilk Moğol istilâlarıyla başlayan maddî ve manevî buhran bu sâhada tasavvuf cereyanını kuvvetlendirmişti. Büyük merkezlerde İran sûfîyâne edebiyatının mahsûlleri pek makbuldü. Doğu'dan gelen *Yesevî* ve *Haydarî* dervişleri de Ahmed Yesevî'nin takipçilerinin Türkçe sûfîyâne şiirlerini Anadolu'ya getiriyorlardı. Anadolu'da arab-acem tasavvufunun te'siri altında kalan türk sûfileri de etraflarına mümkün olduğu kadar çok geniş bir kitle toplamak ihtiyacı ile halk dili olan türkçeye müracaata mecbur kaldılar: *Mevlânâ*'nın pek nâdir olmakla berâber bâzı türkçe şiirler yazması *Sultan Veled*'in bâzı türkçe şiirler vücûde getirmesi, işte bu ihtiyaç te'siri iledir. Sultan Veled'in türkçe şiirleri şu son zamanlara kadar, Selçuklular devri edebiyatının yegâne bilinen mahsûlleri idi[7]. Buna ilâve olarak, bu asrın başında yaşayan ve *Çarhnâme* adlı sûfîyâne bir mesnevîsi elimizde bulunan Konyalı *Ahmed Fakih*'i[8] ondan biraz sonra Ahmed Fakih'in takibçisi sayabileceğimiz *Şeyyad Hamza*'yı zikredebiliriz.[9] Bunlar eserlerini arûz ile ve İran sûfîlerini taklid ederek yazmışlardır.

Anadolu'daki tasavvuf cereyanı yalnız böyle taklidî eserler meydana getirmekle kalmadı: Sâde halk diliyle, hece vezniyle, halk edebiyatına mahsus şekillerle tamamiyle türk ve orijinal yeni bir cins şiir daha yarattı ki, bunun doğmasına *Yesevî* takibçilerinin de büyük te'siri olmuştur. Bu tarzın en büyük mümessili olarak XIV. yüzyıl başlarında henüz hayatta olan *Yunus Emre*'yi gösterebiliriz. Yunus'un san'atı tamamiyle «Millî» yâni Türk bir san'attır ki, bunu tahlil edince başlıca iki unsura tesâdüf ederiz: 1 — Ona ahlâkî sûfîyâne esasını veren «İslâmî Nev-Eflâtunî» unsur; onun tasavvuf felsefesi meselâ Mevlânâ Celâleddin Rûmî'den tamamiyle farksızdır. 2 — Lisanını, edâsını, şeklini veznini veren millî unsur. Bu iki unsur onun şahsiyetinde o suretle mezcolmuştur ki, ondan vücûde gelen yeni san'at şekli tamamiyle Türk'tür. İşte bu büyük kudretinden dolayı Yunus'un sûfîyâne şiirleri, Anadolu'da sür'atle yayılarak asırlarca devam etti; onun birçok ta'kipçi ve taklidçileri yetişti ve böylece halk diliyle ve millî hece vezniyle sûfîyâne şiirler yazmak an'anesi, İran te'sirinin en kuvvetlendiği devirlerde bile, kuvvetini kaybetmedi. Sonraki yüzyıl-

(7) [Sultan Veled'in Türkçe şiirleri için bk. Mecdud Mansuroğlu, **Sultan Veled'in Türkçe Manzûmeleri**, İstanbul (İst. Ünv. Edebiyat Fakültesi yayınları)].

(8) Köprülüzâde M. Fuad, **Anatolische Dichter in der Seldschukenzeit, Körösi Csoma Archiv, II.**

(9) Köprülüzâde M. Fuad, **aynı makale.**

larda, Anadolu'da inkişaf eden muhtelif Ortodoks ve Heterodoks tarikatlere mensub sûfîler, halk kitlesi üzerinde tesirli olmak için, Yunus tarzında halka mahsus şiirler yazmışlardır. Bunlar arasında bilhassa *Bektâşî, Hurûfî, Kızılbaş* şâirleri Yunus'u en ziyâde muvaffakiyetle taklid etmişlerdir.

XIII. yüzyılda İran Edebiyatı te'siri altında, Anadolu'da «Lâdinî: Profane» klâsik şiirin de başladığını görüyoruz. Bu yüzyılda Anadolu'nun büyük merkezlerinde her mânâsıyla geniş ve serbest bir zevk ve sefahat hayatı inkişaf etmiş, yüksek sınıflar arasında musikiye, şaraba, şiire heves artmıştı. Bizans saraylarının eğlencelerine hiç yabancı olmayan Selçuk hükümdarları ve emîrleri, dâima şaraplı ve sazlı eğlence meclisleri kuruyorlardı. İlhanlılar tahakkümü altında daha kuvvetlenen bu cereyan, XIII. yüzyıl esnâsında Selçuk saraylarında, işte bu hayatı terennüm eden, zühdî ve didaktik temâyüllere yabancı İran Edebiyatından iktibas edilmiş ve yüksek sınıfa mahsus bir *Lâdinî şiir* tarzı doğmuştur ki, tamamiyle san'at gayesini güden bu bedîî edebiyatın ilk mümessili olarak şâir *Hoca Dehhânî*'yi tanıyoruz. Doğu Türklerinde daha XII. yüzyılda inkişaf eden bu tarzın, Anadolu'da Hoca Dehhânî'den evvel de birtakım mümessiller yetiştirdiği kolaylıkla tahmin olunabilir; çünkü Hoca Dehhânî'nin eserleri, lisan bakımından temiz ve kusursuz olduğu gibi, nazım tekniği bakımından da çok mükemmeldir. Osmanlı edebiyatından bahseden bütün Türk ve Avrupalı müellifler, Anadolu'da lâdinî Türk şiirinin inkişâfını nihâyet Yıldırım Bayezid zamanına irca etmekle, tamamen yanılmışlardır. Şahsını ve eserini ilk defa meydana koyduğumuz bu büyük şâir[10] aşk ve şarap mevzularına âit güzel gazelleri ve kasîdeleri, Anadolu'da klâsik Türk Edebiyatının en eski mümessillerinden sayılmalıdır. III. Alâeddin zamanında, hükümdarın emriyle farsça bir *Selçuk Şehnâmesi* yazdığını da bildiğimiz Dehhânî, bu hükümdara takdim ettiği türkçe bir kasîdede ve bâzı gazellerinde, onun zamanında Anadolu'ya geldiğini, onun büyük lütûf ve ikramlarına nâil olduğunu, Anadolu'da büyük bir şöhret kazandığını, anlatmakta hattâ, tekrar Horasan'a dönmek için müsaade istemektedir. Bu ifâde şâirin Horasan Türkmenlerinden olduğunu gösteriyor. Lisanı, lehçe bakımından, tamamiyle Anadolu Oğuzcasının evsafını arzetmektedir. Bâzı tarihî kayıtlar, onun XV.

(10) F. Köprülü, **Hoca Dehhânî, Hayat Mecmuası,** Ankara 1926-1929, sayı 1 ve 103. [**Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları, Belleten,** Ankara, 1943, sayı 27, s. 396; Mecdud Mansuroğlu, **Anadolu Türkçesi XIII. yüzyıl, Dehhânî ve Manzûmeleri, Türkiyat Mecmuası,** İstanbul 1942, c. VII-VIII.]

yüzyıl başlarında bile Anadolu'nun büyük şâirlerinden sayıldığını ve hattâ bu asrın sonlarına kadar şöhretinin büsbütün unutulmadığını anlatıyor. Dehhânî'nin şiirlerini meselâ çağdaşı Sultan Veled'in türkçe eserleriyle mukayese edince Dehhânî'nin arûz vezinini nekadar muvaffakiyetle kullandığını anlarız. Dehhânî'nin eserlerinde en mühim bir nokta, tasavvuf te'sirine tesâdüf edilmesidir. Bu devre âit eserler yavaş yavaş keşfedildikçe, XIII. yüzyıl sonlarında Anadolu'da Türk edebiyatının oldukça zengin ve gelişmiş bir safhada bulunduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Bu devirde Anadolu'daki halk tabakası ve göçebe aşiretler arasında, daha evvelki yüzyıllarda olduğu gibi halk edebiyatı mahsûllerinin ve eski Oğuzların *Ozan* dedikleri halk şâir-çalgıcılarının bulunduğu tabiîdir[11]. Bunlar, halk toplantılarında, göçebeler arasında, ellerinde Çöğürleriyle geziyorlar, Selçuklu ordularında da bulunuyorlardı. Bunlar *Dede Korkud* hikâyeleri gibi eski Oğuz destanları parçalarını da terennüm ederlerdi. Bu yüzyıldan başlayarak Mısır Memlûkleri'nin askerî alaylarında da gördüğümüz ozanlar hakkında Mısır tarihlerinde verilen malûmat[12] bunlara da tatbik olunabilir. Bu halk edebiyatı mahsûlleri, umûmiyetle millî vezin ile ve çok eski bir mâziden gelen an'anevî şekillerle ifâde olunuyordu: *Türkü, Türkmânî, Varsağı,* gibi etnik menşelerini gösteren yahud, *Koşma, Deyiş, Kayabaşı* gibi onların halkçı mâhiyetini veya mutlaka beste ile müterafık olduklarını anlatan şekiller gibi bu halk şâirleri en ziyâde «*Kobuz*» nâmındaki eski Türk sazını kullanıyorlardı. Daha XII. yüzyılda Anadolu Selçukları'nın saraylarında Bizans İmparatoru Aleksi'nin korkaklığını gösteren sahneler temsil olunduğunu *Anna Komnen* yazmakta ise de, âdetâ bir nevi ortaoyununu hatırlatan ve sarayda mukallitlerin mevcudiyetini gösteren bu hâdise hakkında başka hiçbir malûmatımız yoktur.

XIV. Asır

XIII. yüzyılda başlayan edebî tekâmülün, XIV. yüzyılda aynı yollar üzerinde yürüdüğünü görüyoruz. Selçuklular'ın yıkılışından sonra, Anadolu'nun her tarafında birtakım küçük beyliklerin kurulması bunlar arasında harplerin eksik olmaması, Anadolu'da daha evvelce başlamış olan islâmlaşma ve türkleşme hareketini

(11) Köprülüzâde M. Fuad, **Ozan, Azerbaycan Yurd Bilgisi Mecmuası,** İstanbul, c. I, sayı 3, sayfa 133-140.

(12) Quatremère, **Histoire des Sultans Mamlouk,** I, 136.

geri bırakmıyor. Karamanoğulları, Ermenilere karşı, Kastamonu Beyleri, Germiyan, Aydın ve Menteşe Emâretleri, Bizanslılara karşı dâimâ muvaffakiyetler kazanıyorlar. Anadolu'nun batı bitiminde, Bizans hududunda kurulan Osmanlı beyliği, kendi sâhasını Bizansların zararına, mütemâdî genişleterek, Marmara kıyılarına geliyor ve bu yüzyıl sonlarında Anadolu'nun büyük bir kısmını tamâmen zaptederek Anadolu Türklerinin siyâsî birliğini yeniden tesis ettiği gibi, Bizans'ı, Sırpları, Bulgarları ve en nihayet Niğbolu'da Avrupa'nın müttefik kuvvetlerini mağlûb etmek suretiyle, Rumeli'de büyük ve kuvvetli bir imparatorluk vücûde getiriyor. Bu askerî muvaffakiyetlerin, Anadolu'daki islâmlaşma ve türkleşme hareketleri üzerinde, şiddetle müessir olduğu ve hattâ Rumeli'de bile Türk Lisanının yavaş yavaş yerleştiği muhakkaktır.

Bu yüzyıl sırasında Anadolu'daki beyliklerden bâzıları, muhtelif zamanlarda büyük kuvvet kazandılar. Yıldırım Bayezid'in Anadolu fütuhâtına kadar orada muhtelif siyâsî merkezlerin mevcûdiyeti, oralarda ilim ve san'at hayatının muhtelif beyler tarafından himâye edilmesini mucib oldu.

Arab ve acem kültürüne vâkıf olmayan birtakım Türk emirleri, millî lisanlarına kıymet vererek, Türkçe eserler yazılmasına, arapça ve acemce birtakım eserlerin türkçeye tercüme edilmesine sebeb oldular. İbn Battûta'da Türkmen beylerinin saraylarında türkçenin ehemmiyeti ve türk şâirlerinin mevcûdiyeti hakkında dikkate değer bilgi vardır. XIV. yüzyılda Anadolu'nun Konya, Niğde, Lâdik, Kastamonu, Sinop, Sivas, Kırşehir, Bursa, İznik gibi muhtelif merkezlerinde türkçe eserler yazıldığını, bize kadar kalabilen nâdir eserlerden anlıyoruz. Harpler, istilâlar, yangınlar, bu eski devirlerin birçok mahsûllerini ortadan kaldırmış olduğu gibi, ancak XVI. yüzyılda yazılmağa başlayan Şuerâ tezkireleri müellifleri de, eski devirler hakkında çok az ve ekseriya yanlış bilgi verdiklerinden XIII. yüzyıl gibi, bu yüzyıl hakkındaki bilgilerimiz de çok mahdud kalmıştır. Bu hususta burada verebileceğimiz bilgiler, bu devre âit pek çoğunu bizzat bulabildiğimiz, birtakım eserlerle, Avrupa kütübhânelerindeki bâzı nâdir yazmalardan çıkarılmıştır. Yoksa ne *Hammer*'de ne de *Gibb*'de bunlar hakkında birşey olmadığı gibi şuerâ tezkirelerimizde de bunların pek çoğunun ismine bile tesâdüf edilemez. Bu eserlerden şimdiye kadar bilgimiz olanlarının isimlerini burada kaydetmeyi ileride yapılacak dil ve edebiyat tetkikleri için faydalı görüyoruz.

1. *İNANOĞULLARI:* Denizli, Lâdik havâlisinde (1277? - 1368): Müellifi meçhul bir *Fâtiha tefsiri* (İstanbul Üniversitesi kütp. yazmaları arasında) ile yine aynı müellifin olması pek muhtemel bir *İhlas tefsiri* (Ankara kütp. yazmaları arasında), Murad Arslanbey bin İnac'ın emriyle yazılmıştır. Bunun vefâtı hic. 763'den evvel olduğu için, bu eserlerin zamanını, yaklaşık olarak anlayabiliyoruz. Mevlevîliğe mensub olan bu aileye yaranmak için, müellif her iki tefsirde de evliyâ menkıbelerinden bahsetmiş ve bilhassa Mevlânâ Celâleddin Rûmî için, pek hürmetkâr bir dil kullanmıştır. Bu yüzyılda Lâdik'de yetişmiş Türk şâirlerinden *Muarrif Lâdikî* lâkablı bir şâir malûm olduğu gibi[13], manzum bir *Hasan Hüseyin hikâyesi* yazmış olan (Millet kütp. nr. 1518) *Nakiboğlu* da büyük bir ihtimalle bu şehirdendir. Eflâkî menkıbesinde Çelebi Ârif (vefâtı 719) ile aynı asırda gösterilen Nakiboğlu Tâceddîn'in bu şâirden başka birisi olmadığını kuvvetle tahmin etmekteyiz[14].

2. *AYDINOĞULLARI:* (1307-1403): Bursa'da Ulu Câmi kütübhânesi'nde (nr. 21) baş tarafı eksik bir *Kısas-ı Enbiyâ* vardır. Bunun tam bir nüshası sonradan maarif vekâleti tarafından satın alındığından, bunun Aydınoğlu Mehmed Bey (hicrî 707-734) nâmına arapçadan tercüme edildiği anlaşılmıştır. Müellifi meçhûldür. Yine Mehmed Bey adına bir *Tezkiretü'l-Evliyâ Tercümesi* de Veliyüddin Efendi kütübhânesi'ndedir. Aydınoğulları adına yazılmış ikinci mühim eser de, *Mes'ud* adlı bir müellifin Mehmed Bey'in oğlu meşhur Umur Bey emriyle tercüme ettiği *Kelile ve Dimne*'dir. Tercüme edenin mukaddimesine göre, daha Mehmed Bey'in sağlığında ve Umur Bey pek genç iken yazılan bu eserin herhalde 734 tarihinden evvellere âit olduğu anlaşılıyor. (Bir nüshası Bodleian türkçe yazmaları arasında (Marsh 180), diğer nüshası Lâleli kütübhânesi 1897 numaradadır.)

3. *MENTEŞEOĞULLARI:* (1300-1425): Bunlardan Mehmed Bey adına Barçınlı *Mahmud bin Mehmed*'in farsçadan tercüme ettiği *Baznâme* Hammer'in neşri sâyesinde malûmdur. Mehmed Bey'in 786 tarihli bir sikkesi mevcud olduğundan, bu eserin ne zaman yazıldığını yaklaşık olarak bilmek mümkündür. Kâtib Çelebi, *Mehmed bin Mahmud Şirvânî*'nin İlyas bin Mehmed Bey nâmına *İlyâsiye* adlı arapça bir eser te'lif ederek, sonra yine İlyas Bey'in emriyle bunu türkçeye tercüme ettiğini ve fakat lisanının kaba olduğunu kaydeder. XIV. yüzyıl sonlarına âit olan bu eserin nüshası henüz bilinmemektedir.

(13) F. Köprülü, **Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar,** İstanbul 1919, s. 263.
(14) Clément Huart, **Les Saints des Derviches Tourneurs,** II, 329.

4. *GERMİYANOĞULLARI* (1300-?!-1423): Bunlardan Süleyman bin Mehmed Bey (770-790) nâmına *Kabusnâme* ve *Merzibannâme*'nin türkçeye tercüme edildiği rivâyet edilirse de[15], ikincisinin nüshası malûm değildir. *Şeyhoğlu, Hurşidnâme* adlı büyük mesnevîsinin mukaddimesinde, bu Süleyman Şah'dan bahsediyor.

5. *HAMİDOĞULLARI* (1300-1391): Ankara kütübhânesi yazmaları arasında 5/42 numarada, müellifi meçhul bir *Sûre-i Melek Tefsiri* vardır ki, Hızır bin Gölbeyi isminde Anadolu emîrlerinden birinin emriyle yazılmıştır. Bu Hızır Bey'in Eğridir gölü havâlisinde hüküm süren Hamidoğullarından Dündar Bey'in oğlu olduğunu ve Dündar Bey'e belki de Gölbeyi lâkabı verildiğini tahmin ediyoruz. Böyle olmasa bile, bu eser lisânî mâhiyeti bakımından herhalde XIV. yüzyıl mahsûllerindendir.

6. *OSMANOĞULLARI (Osmanlı Devleti):* Ankaralı *Mustafa bin Mahmud* adlı biri Orhan'ın şehzâdesi Süleyman Paşa nâmına bir *Sûretü'l-Mülk Tefsiri* yazmıştır (nüshası Beyazıt umûmî kütp.). Yine bu zâtın aynı kütübhânede *Hilvü'n-Nâsihîn* adlı türkçe bir eseri daha olduğunu Bursalı Tahir Bey söylüyor[16]. I. Murad adına yazılmış eserler arasında, Tokat kalesi dizdarı *Arif Ali*'nin 762'de onun emriyle yeniden kaleme aldığı *Dânişmendnâme*'yi, meçhul bir müellifin manzum *Kelile ve Dimne* tercümesini zikredebiliriz[17]. Bu zikredilen eserlerden başka yine bu yüzyılda Anadolu'nun muhtelif sâhalarında yazılmış birtakım eserler de elimizde bulunuyor: 710'da yazılmış *Taberî tercümesi* (Rieu, British Museum türkçe yazmalar kataloğu, s. 22), *Şâdî* veya *Şeyyad* adlı bir şâirin 763'te Kastamonu'da yazdığı ve kötürüm Bayezid'e takdim ettiği manzum bir *Dâsitan-ı Maktel-i Hüseyin* ile yine bu eserle aynı cild dâhilinde bulunan *İzzeddinoğlu*'nun *Tavus* manzûmesi, *Ali*'nin *Hızret-i Ömer Destanı,* 760'da yazılmış müellifi meçhul bir *Mihr ü Vefâ* mesnevîsi, *Hocaoğlu*'nun bir münâcatı, *Sinanoğlu*'nun manzum nasihatleri (husûsî kütübhânemiz yazmaları arasında), Beypazarlı *Maazoğlu Hasan*'ın *Gazavât-ı Ali*'ye âit bir mesnevîsiyle yine Ali'nin, *Feth-i Kal'a-i Selâsil* adlı diğer mesnevîsi (Millet kütüphânesi, yaz. nr./1518), Thury Josef'in bahsettiği 741'de yazılmış

(15) Ahmet Tevhit, **Germiyan Beyleri, Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası,** nr. 8.
(16) **Osmanlı Müellifleri,** c. II, s. 13.
(17) Pertsch, **Die türkischen Harndschriften... zu Gotha,** s. 168.

müellifi meçhul *Tezkire-i Evliyâ-i Attâr* tercümesi[18], acaba Paris'te Bibliothéque National (Ancien fond turc 87)'deki Tezkire-i Evliyâ tercümesi bunun diğer bir nüshası mıdır? Mevlânâ Sinâneddin Akşehrî halifesi *Ahmed bin Derviş*'in *Menâkıbü'l- Ebrâr fî Makâlâti'l-Ahyâr* adlı eseri (Köprülü kütübhânesi yaz. II, 253), Mevlevî *Yusuf Meddah*'ın 770'de Sivas'ta yazdığı, *Varka ve Gülşah* mesnevîsi[19], *Tursun Fakih*'in büyük bir mesnevîsi (husûsî kütp.), *Ali*'nin *Hikâyet-i Ken'an ve Şemun* adlı mesnevîsi (husûsî kütp. yazmaları), *Hacı Paşa*'nın *Teshil*'i (Pertsch, *Gotha kataloğu* s. 97; nüshaları çoktur), *İshak bin Murad* 790'da yazdığı *Müntehâbü'ş-Şifâ* (Pertsch, Die türkischen... s. 99; Bibliothéque National'de ve Ankara Maarif kütübhânesinde nüshaları vardır)'sı, Menâkıb sahibi *Eflâkî Dede*'nin bâzı gazelleri[20], Lâdikli *Mehmed bin Âşık Selmânü'l-Lâdikî*'nin 800'de yazdığı *Keşfü'l-Maânî* unvanlı manzum *Şâtıbî* tercümesi ile Kur'an hakkındaki diğer bir manzum eseri (husûsî kütp. yaz. arasında), *Yahya bin Halil*'in mensûr *Fütüvvetnâme*'siyle (muhtelif nüshaları vardır; *OLZ* 1928, 12) Yıldırım devrinde yazılmış diğer mensur bir *Fütüvvetnâme* (husûsî kütp.) bu meyanda sayılabilir. *Gülşehrî*'nin 717'de yazdığı *Mantıku't-Tayr* tercümesi ile sâir şiirleri,[21] *Hoca Mes'ud* ile yeğeni *İzzeddin Ahmed*'in 751'de yazılmış *Süheyl ü Nevbahar* mesnevîsi[22], yine Hoca Mes'ud'un 755'de yazdığı *Ferhengnâme-i Sa'dî* tercümesi (Veled Çelebi ve Kilisli Rıfat İst. 1342). (Bunun yazma bir nüshası Kopenhag Kütp. diğer bir nüshası da İsmail Hikmet Bey'dedir).

Bu devirde Memlûkler İmparatorluğu sâhasında XIII. yüzyıldan beri gelen bir cereyan neticesi olarak, türkçenin ehemmiyet kazandığını doğu ve batı lehçeleriyle birtakım eserler yazıldığını biliyoruz ki, bunlardan *Kemaloğlu İsmâil* adlı bir şâirin 789'da Trablusşam'da yazdığı *Ferahnâme* adlı bir mesnevî (husûsî kütüphânededir). Suriye'de Türkmen aşiretlerinin oldukça kesif kitleler hâlinde yaşadığı bu devirde oralarda Türkmen yâni Anadolu lehçesiyle böyle eserler yazılması gayet tabiîdir. Şâir, halk arasında bu hikâyenin yayılmış olduğunu ve kendisinin bunu araptan tercüme ettiğini anlatırken bunun daha evvel belki, XIII. yüzyılda yazılmış diğer bir türkçe tercümesi olduğunu da ilâve etmektedir. Bu eserden bahsedişimiz onun Anadolu'da da şöhret kazanmasından ve Anadolu Türkçesiyle yazılmış olmasından dolayıdır. Hattâ *Âşık Çelebi*, bu eseri *Şeyhoğlu*'na Âlî de, *Ahmed Dâî*'ye isnad ederler. Bu ilk devirler hakkında şuera tezkirelerinin yanlış bilgilerine dayanan *Gibb* de bu yanlışlıktan kurtulamamıştır[23].

XIV. yüzyılda Anadolu'nun muhtelif sâhalarında, muhtelif mevzu'lara dâir yazılmış veya tercüme edilmiş olan bu eserleri sıralamakla, bu devrin edebî faaliyetlerinin şimdiye kadar tasavvur olunduğundan ne kadar çok geniş ve kuvvetli olduğunu anlamak istiyoruz. Hammer ve Gibb bu eserler hakkında malûmat sahibi olmadıklarından yalnız eski Tezkirecilerin verdikleri bilgilere dayanarak, *Âşık Paşa, Kadı Burhaneddin, Süleyman Çelebi, Ahmed Dâî, Ahmedî, Nesimî* gibi pek tanınmış şâirlerden bahsetmişlerdir. Thury Joseph de XIII. ve XIV. yüzyıllarda, yazılan eserlerin ancak 6 tane olduğunu kaydetmiştir. Avrupa'da ve Türkiye'de edebiyat tarihine âit yazılan eserlerde son günlere kadar devam eden bu çok eksik, çok iptidâî malûmatın ve ona dayanarak, Anadolu'da Türk kültürünün ve edebiyatının inkişafı hakkında ileri sürülen nazariyelerin mânâsızlığını anlatmak için bu kadar izahat kâfidir sanıyoruz. Halbuki XIV. yüzyıl Anadolu edebiyatının mahsûlleri yalnız bunlardan ibâret değildir. *Ömer bin Mezit* isminde bir şâirin hicrî 840'da vücûde getirdiği, *Mecmaü'n-Nezâir* adlı şiirler mecmuasıyla (yegâne yazması kitabçı Râif Bey'dedir) ve Eğridirli *Hacı Kemal*'in 918'de vücûde getirdiği *Câmiü'n-Nezâir*'de (yegâne nüshası Beyazıd umûmî kütübhânesi'nde) ve bunlar kadar mühim olmamakla berâber daha bu gibi bâzı eski mecmualarda bu asra mensub şâirlerin isimleri ve eserleri derc edilmiştir[24].

XIV. yüzyıl Anadolu edebiyatının bu umûmî levhasını çizdikten sonra, bu devir lisan ve edebiyatının umûmî gelişmesine ve başlıca şahsiyetlerine umûmî bir göz atabiliriz.

İran kültürüne fazla bağlı Selçuklu sultanlarının yerine, ana

(18) **Türk Dili yâdigârları, Millî Tetebbu'lar Mecmuası,** sayı 4, sayfa 107.

(19) [Varka ve Gülşah hakkında fazla bilgi için bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri,** Ankara 1937, s. 82; İsmail Hikmet Ertaylan, **Yusuf-i Meddahî, Türk dili ve edebiyatı dergisi,** İstanbul 1946, c. V, s. 33-50; Ahmed Ateş **Farsça bir eski Varka ve Gülşah mesnevisi, Türk dili ve edebiyatı dergisi].**

(20) Veled Çelebi, **Eş'âr-ı Türkiye-i Sultan Veled**'in sonunda.

(21) F. Köprülü, **İlk Mutasavvıflar,** İstanbul 1919, s. 268 v.d. [Gülşehrî ve eseri hakkında daha sonraki bilgiler için bk. Âgâh Sırrı Levend, **Mantıku't-Tayr** (tıpkı basım), Ankara 1957, önsözü: F. Köprülü, **Millî Edebiyat Cereyanının ilk Mübeşşirleri,** İstanbul 1928, s. 60-63]

(22) Mordtman neşri, Hannover 1924. [İkinci ve minyatürlü bir nüsha Çankırı'da bulunmuştur.] F. Köprülü, **Süheyl ü Nevbahâr ve Ferhengnâme-i Sa'dî, Türkiyat Mecmuası,** İstanbul 1928, II, s. 481-489; Kilisli Muallim Rifat, **Süheyl ü Nevbahâr'a dâir, Türkiyat Mecmuası,** II, s. 401-409.

(23) **A History of Ottoman Poetry (Eş'âr-ı Osmaniye Tarihi),** London 1909, s. 256.

(24) Bu kitaplar ve onlarda eserleri mevcut şâirlerin isimleri hakkında bk. F. Köprülü, **Millî Edebiyat Cereyanının ilk Mübeşşirleri,** İstanbul 1928, s. 60-62.

dillerinden başka lisanlara pek vâkıf olmayan basit ve sâde Türkmen beylerinin kaim olması, türkçenin XIV. yüzyılda ilim ve san'at lisanı olarak kullanılmasına çok yardım etmiştir. Birçok âlimler, şeyhler, şâirler, Türkmen beylerinin ve yine onlar gibi basit insanlar olan o beylikler ricâlinin teveccühünü kazanmak, câizeler koparmak için, türkçe eser yazmağa veya arap ve acem eserlerini türkçeye tercümeye gayret ettiler. Bizzat hükümdarlar kendilerini alâkadar eden dinî veya edebî eserlerin tercümesini emrediyorlardı. Tefsîrler, akaide âit eserler, tasavvuf eserleri, evliyâ menkıbeleri, tıp kitabları, avcılık kitabları, islâm tarihine âit eserler, hülâsa medreselerde malûm ve meşhur olan başlıca didaktik mahsûller türkçeye tercüme edilmeğe başlandı. Tasavvuf cereyanının ve bilhassa hükümdar saraylarında mevleviliğin kazandığı büyük nüfûz neticesinde bütün bu mahsûllerde, Mevlânâ ve kısmen Sultan Veled nüfûzu hissedilir. Manzum eserlerde bu nüfûzun büsbütün kuvvetli bulunduğunu, hattâ o devir şâirlerinden birçoğunun mevlevî olduğunu söyleyebiliriz.

Mensur Edebiyatın bilhassa didaktik mahsûller verdiği bu devirde, manzûm edebiyatın fevkalâde inkişâf ettiğini ve dinî kahramanâne mâhiyette halk hikâyelerinden bedîî bir gaye takibeden san'atlı eserlere kadar her nevi eserler yazıldığını biliyoruz. Daha XIII. yüzyıldan başlayarak, bu asırda büyük bir inkişâf gösteren dinî kahramanâne *Peygamber*'in gazâlarından ve mucizelerinden ve bilhassa *Ali*'nin kahramanlıklarından bahseden halk eserleridir. Mesnevî tarzında ve fâilâtün, fâilâtün, fâilün vezniyle gayet sâde bir tarzda yazılan bu eserlerde, kahramanların târihî siması daha ziyâde menkıbevî bir şekle girer. Harikulâde vak'alar, devler, cinler, sihir, kerâmet, mucize unsurları, esere tamamiyle fantastik bir mâhiyet verir. İslâm ideolojisinin hâkim olduğu bu cins kahramanlık hikâyelerinden bâzıları da Hamza'nın şahsiyeti etrafında toplanır. *İbn Teymiyye* daha XIII. yüzyıl sonlarında Suriye Türkmenleri arasında *Hamzanâme*'lerin mevcudiyetinden bahsetmektedir (*Minhacü's-Sünne* c. IV, s. 12). Bu *Hamza, Hârunü'r-Reşîd* zamanında, Horasan'da Badgis'de isyan eden «*Hamza bin Abdullâh el-Hâricî*»dir. (*Taberî, İbnü'l-Esîr* gibi kroniklerle *Şehristânî, Abdülkahir-i Bağdâdî* gibi islâm fırkalarından bahseden müelliflere müracaat; Selçuklu hükümdarı Selçuk Bey zamanında yazılmış müellifi meçhûl bir *Sistan* tarihinde ona dâir mühim tafsilât vardır.) Bunun ma'iyetinde birçok Türkmenler de bulunduğu için menkıbeleri Türkler arasında asırlarca yaşamıştır. Maamafih sonraları bu *Hamza-i Hârici* ile İslâm kahramanı meşhur

Hamza bin Abdü'l-Muttalib'in şahsiyetleri birbirine karıştırılmış, hattâ ikincisi halkın hâtırasında ötekini büsbütün unutturmuştur[25].

Lazkiye İsmailîleri'nin emîri olup birçok kahramanâne menkıbeleriyle şöhret kazanan Hamza'nın şahsiyeti de bunlara karışmış ve Hamzanâme mevzularının zenginleşmesine yardım etmiştir (Hammer, *Histoire des Assasins*, 316. Arab hikâyecilerinin buna âit eserlerinin Suriye'nin zaptından sonra Türkler'e geçip türkçe hamzanâmelerin teşekkülüne sebebiyet verdiği hakkında Hammer'in mütâlaası doğru değildir). Biz buna mümâsil bir hâdiseyi *Ebû Müslim* için de görüyoruz. Ebû Müslim'in mâiyetinde birçok harplerde bulunmuş olan Türkler arasında onun menkıbeleri teşekkül etmiş ve Anadolu'da *Ali* ve *Hamza* hikâyeleriyle berâber halk arasında *Ebû Müslim Hikâyeleri* de büyük bir mevki kazanmıştır[26]. Bunun en eski nüshası M.S. 1150'de Merv'de Sultan Sencer'in nezdinde bulunan Karahan ailesine mensub *Melikzâd bin Mahmud bin Hüseyin bin Kızılarslan* Hâkan namına yazılmıştır. İslâm ideolojisinin hâkim olduğu kahramanlık hikâyeleri arasında *Battalnâme* ve *Dânişmendnâme*'yi de zikretmek icab eder. Anadolu Türkleri arasında din ve kahramanlık hislerinin asırlarca nasıl hâkim olduğu bu asırdaki Rumeli fütûhâtının bu hisleri -ilk Anadolu fütûhâtı esnasında olduğu gibi- ne derece kuvvetlendirdiği düşünülürse bu asır edebiyatının bu cins mahsûlleri bolca meydana getirmesinin hikmeti kendiliğinden anlaşılır. Bu cins edebiyat XV. yüzyılda da yeni yeni mahsûller meydana getirmiş ve XVI. yüzyıldan itibaren artık yeni şeyler vücûde getirmeyerek eski mevzûları tekrar ile iktifâ etmiştir.

İslâm ideolojisinin bu asırdaki bol mahsûlleri arasında *Siyer* kitablarını, Fatma'ya, Hasan ve Hüseyin'e, Kerbelâ faciasına âit eserleri, Mevlid kitablarını sayabiliriz. Peygamber'e ve Ehl-i Beyt'e âid olan eserler, bu islâm muhitinde büyük bir rağbet görüyordu. Mısır Türk Memlûkleri'nin ve emîrlerinin saraylarında, onlara siyer kitabları okumakla mükellef olan adamlar vardı. XIV. yüzyılın son yarısında Suriye'de türkçe manzûm ve mensûr büyük bir siyer kitabı yazan *Vâkıdî*'nin *Fütûhü'ş-Şam*'ını tercüme eden *Erzurumlu Darîr* bunlardandır[27]. Lisanı bakımından, azerî lehçe-

(25) İslâm Edebiyatında Hamzanâmeler için bk. F. Köprülü, **Türkiyat Mecmuası**, İstanbul 1925, c. I, s. 9.

(26) Tafsilât için bk. F. Köprülü, **Türkiye Tarihi**, İstanbul 1923, s. 73.

(27) F. Köprülü, **Fuzûlî hayatı ve eseri**, İstanbul 1924, s. 9; Bursalı Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, c. III, s. 37; Rieu, **Cat. of Turkish MSS...**, s. 37.

sinin ilk devrine -yâni bu doğu Oğuz lehçesinin Anadolu yâni batı Oğuz lehçesiyle büsbütün ayrılmadığı bir devre- âid olmakla berâber, Anadolu'da kazandığı şöhret bakımından onu da bu asırda sayabiliriz. Bu cins edebiyatın mahsûlleri arasında en mühimmi *Süleyman Çelebi*'nin 812'de Bursa'da yazmış olduğu *Vesîletü'n-Necat* adlı meşhur mevliddir. Bu cins eserlerin müellifleri kuvvetli bir dinî mefkûreye sahib oldukları için eserlerini büyüklerden câize koparmak maksadıyla, yahud bir san'at eseri vücûde getirmek endişesiyle yazmıyorlardı; sırf uhrevî bir mükâfat bekledikleri için doğrudan doğruya halka hitab ediyorlar, onların anlayacakları ve sevecekleri sâde, külfetsiz bir dille yazıyorlar, hattâ çok defa isimlerini zikretmeğe lüzûm bile görmüyorlardı.

XIV. asrın ilk zamanlarından başlayarak, klâsik İran edebiyatını örnek alan ve tamamiyle san'at gayesi güden, şâirlerin de çoğaldığını görüyoruz. Gerek eskiliği, gerek san'atkârlığı, kıymetinin yüksekliği bakımından Kırşehirli şeyh *Ahmed Gülşehrî*'yi ilk safta zikredebiliriz. Attâr'ın *Mantıkü't-Tayr*'ını muhtelif menba'lardan bilhassa *Mesnevi*'den aldığı hikâyelerle ve zamanına âit birçok hasbihallerle ve şikâyetlerle genişleterek türkçeye nakleden ve ayrıca birtakım şiirleri de elimizde bulunan bu büyük san'atkâr, islâm edebiyatlarına ve ilimlerine vâkıf bir sûfidir. Fakat eserlerini sûfîlik propagandası maksadıyla değil, hakikî bir san'at gayesi ile yazmıştır. O devre göre lisanın temizliğine, nazmının kusursuzluğuna, âhengine, üslûbuna çok itinâ eden ve muvaffak olan *Gülşehrî*, hakiki bir san'atkâr olduğunu göstermiştir. Eserinin yapacağı bedii te'siri büyük bir dikkatle takibeden bu şâirde oldukça kuvvetli bir lirizm vardır; en mücerret ahlâkî nasihatler verirken, tasavvuf esaslarını anlatırken bile üslûbu kuru ve tatsız değildir. Sonra tabi'at manzaralarını tasvir ederken, renkli, itinâlı ve canlı bir üslûba maliktir. Kendi kıymetini pekiyi bilen Gülşehrî birçok ilâvelerle aslından daha mütenevvi bir hale soktuğu *Mantıkü't-Tayr tercümesi*'nin Attâr'ınkinden aşağı olmadığını ve kendisinden evvel türkçe hiç o kadar güzel bir eser yazılmadığını iddia ediyor ki, çok doğrudur. Bu büyük şâirin şöhreti Anadolu'da XVI. yüzyıl başlarına kadar devam etmişse de XV. yüzyılın başlarından sonra «büyük bir şâir» sayılmamış, yeni şöhretler onun adını gölgede bırakmıştır. Tezkirelerimizde hiç ismine tesâdüf edilmez, (eserinin ilk yazma nüshası İstanbul Arkeoloji müzesi kütüphânesi'ndedir)[28].

XIV. yüzyılda Hoca Gülşehrî'den başka birtakım müellifler de

(28) F. Köprülü, **Millî Edebiyat Cereyanının ilk Mübeşşirleri**, İstanbul 1928, s. 60-63.

yetiştirdiği için Anadolu'nun hars merkezlerinden olduğu anlaşılan Kırşehri meşhur sûfî şâir *Âşık Paşa*'yı da yetiştirmiştir. Onun 730'da yazdığı *Garibnâme*'si Anadolu'da eskidenberi büyük bir ehemmiyet kazandığı için pek çok nüshalarına tesâdüf edilmektedir. Tezkire ve tarihlerimizde büyük bir sûfî sıfatıyla dâimâ zikredilen Âşık Paşa şâir olmak itibariyle Mevlânâ ile Sultan Veled'in basit bir taklidcisinden başka birşey değildir. Farsça bilmeyen türklere sulûk âdâbını öğretmek maksadıyla yazılmış olan bu ta'limî mâhiyetteki uzun eserde bilhassa Mesnevî'den büyük mikyasda toplamalar yapmıştır. Bu uzun eserde o devir Anadolu hayatının husûsiyetlerini gösterecek mahallî parçalar yoktur diyebiliriz. Yalnız bir yerde Türkistan'ın dumanlı dağlarından hasretle bahseden Âşık Paşa, şâir olmak bakımından Gülşehrî'nin çok altındadır. Dili ve üslûbu ona nazaran daha kaba, daha kuru ve lirizmden hemen tamamiyle mahrumdur. Gülşehrî'de gördüğümüz san'at ve güzellik endişesine Âşık Paşa tamamiyle yabancıdır. Anadolu'nun nüfûzlu bir sûfî ailesine mensub olması ve eserinin didaktik mâhiyeti, şöhretini -fakat bir şâir değil, sade bir mutasavvıf sıfatıyla- asırlarca yaşatmıştır. Âşık Paşa'nın ayrıca hece vezniyle yazdığı birtakım ilâhîler de vardır ki, bunlar, Yunus Emre'nin -asıl san'atkâr şahsiyetini göstermeyen- alelâde mâhiyetteki ilâhîlerinden farksızdır (Âşık Paşa ailesi hakkında Âlî Bey'in Âşık Paşazâde Tarihi mukaddimesine müracaat).[29] Bir veli sıfatiyle onun son senelere kadar devam eden nüfûz ve şöhreti hakkında Gordlewsky'nin Comtes rendus de *l'Acadèmie des Sciences de U.R.S.S.* (1927, I, 25-28)'deki makalesine bakınız. Âşık Paşa'nın dili hakkında Brockelmann'ın *Z.D.M.G.* (1919, LXXIII, p 1-29)'deki araştırmasına bakılmalıdır.

Yunus Emre'nin edebî te'siri yalnız Âşık Paşa'nın sûfîyâne manzûmelerinde görünmekle kalmaz; o te'sir altında birçok dervişler, halk diliyle ve hece vezniyle ilâhîler yazmışlardır ki, bunların en meşhurları *Said Emre* ile *Kaygusuz Abdal*'dır. Hacı Bektaş Velî halîfelerinden meşhur Hacim Sultan'ın dervişi olan Said Emre, XIV. yüzyılın ilk senelerinde yaşamış ve Yunus'la muâsır bir şâirdir. «*Hacı Bektaş Vilâyetnâmesi*»nde bir iki şiiri de zikredilen *Saîd* veya *Sa'deddin* de bundan başka biri değildir sanıyorum[30] (maalesef bu şiirler burada çok yanlış basılmıştır). Said Emre'nin arûz ile yazdığı diğer bir manzûmesi de Ahmed Fakih'in

(29) [Âşık Paşa hakkında fazla bilgi için bk. F. Köprülü, **Âşık Paşa** ve **Âşık Paşazâde** maddeleri, **İslâm Ansiklopedisi**, c. I.].

(30) E. Gros, **das Vilâyetnâme, T.B.N.**, 25, s. 215-216.

Çarhnâme'sine naziredir[31]. Yunus'u muvaffakıyetle taklid etmekle berâber san'at bakımından bir husûsiyeti olmayan bu şâirden sonra Bektâşî dervişlerinden Abdal Musa'nın halîfesi *Kaygusuz Abdal*'ı bilhassa zikretmek lâzımdır. Onun şiirlerinde hakikî bir lirizm, derin bir saffet ve samimiyet, Yunus'tan daha serbest, daha istihzalı bir ifâde vardır. Daha sonraki yüzyıllarda bolca mahsûller veren bektâşî şiiri dediğimiz zümre edebiyatının teşekkülünde Kaygusuz'un nüfûzu çok büyüktür[32].

Bu asrın son yarısında doğu ve batı Anadolu'da büyük bir şöhret kazanan *Nesîmî* ile sûfiyâne klâsik şiirin, yüksek bir tekemmül derecesine vardığını görüyoruz. Kullandığı lehçe bakımından Âzerî dâiresine mensub olmakla berâber, Anadolu'daki büyük şöhreti ve nüfûzu bakımından onu bu sâha edebiyat kadrosuna sokmak zarurîdir. XIV. yüzyılın son zamanlarında Esterâbâd, Irak, Azerbaycan, Anadolu sâhalarında yayılan ve XV. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu sâhasında büyük bir nüfûz kazanarak sonraları Bektâşîlik'le karışan *Hurûfîlik* İran'da pek çabuk kaybolmuş ve yalnız Türkler arasında yaşamıştır[33]. Nesîmî bu mesleği kuran Fazlullâh-ı Hurûfî'nin başlıca halîfelerinden olup, Anadolu'da Hurûfîliğin yayılmasında çok büyük bir rol oynamış ve hicrî 807'de derisi yüzülmek suretiyle öldürülmüştür[34]. Nüfûzu asırlarca Osmanlı ve Âzerî edebiyatları dâirelerine mensub şâirler üzerinde göze çarpan ve hâtırası halk kitleleri ve bilhassa Bektâşîler, Hurûfîler, Kızılbaşlar gibi heterodoks zümreler arasında yaşayan Nesîmî büyük bir şâirdir. Sûfiyâne lirizm onda çok kuvvetli ve çok ahenklidir. Sûfiyâne aşkı, onun kadar samimî, canlı ifâde eden şâir çok nâdirdir. Maamafih klâsik şiir tarzının bütün kaidelerine riâyet etmiş, klâsik şiir şekillerini muvaffakiyetle kullanmıştır. Onun divânında klâsik türk şiirine mahsus olan -ve İran edebiyatında tesâdüf edilmeyen- tuyuğlar da vardır[35]. XV. ve XVI. yüzyıllarda Anadolu'da yetişen Hurûfî şâirlerinin hepsi Nesîmî'yi taklid etmişlerdir. Âzerî edebiyatında ise, Habîbî'den, Hatâyî'den, Fuzûlî'den başlayarak, bu te'sir son zamanlara kadar kendisini

(31) Said Emre hakkında bk. F. Köprülü, **Hayat Mecmuası,** Ankara 1927, sayı 42.

(32) F. Köprülü, **İlk Mutasavvıflar,** İstanbul 1919, s. 376. [Kaygusuz Abdal Menâkıbı, Köprülü'nün husûsî kütüphanesindeki türkçe yazmalar arasındadır.]

(33) F. Köprülü, **Anadolu'da İslâmiyet, Edebiyat Fakültesi Mecmuası,** İstanbul 1922 ve 1923, c. II. (3 makale halindedir).

(34) Umûmiyetle yanlış kaydedilen vefat yılı hakkında bk. F. Köprülü, **Hayat Mecmuası,** Ankara 1927, s. 20.

(35) F. Köprülü, **Tuyuğ, Türkiyat Mecmuası,** İstanbul 1928, II, s. 219-243.

göstermiş, hattâ Çağatay edebiyatı dâiresinde de Nesîmî'nin şöhreti ve nüfûzu dâima göze çarpmıştır.

XIV. yüzyılda İran edebiyatı'ndan alınma hikâye mevzûlarının da kullanıldığını görüyoruz. *Mes'ud*'un arada bâzı manzûm parçalar da bulunan mensûr *Kelile ve Dimne* tercümesi, yine bu eserin I. Murad zamanında yapılan manzûm tercümesi gibi, Maamafih edebî kıymet bakımından *Mes'ud bin Ahmed*'le yeğeni *İzzeddin* tarafından yazılan manzûm *Süheyl-i Nevbahâr* hikâyesi onlardan çok yüksektir. Hiç bilmediğimiz farsça bir eserden tercüme edilen bu mesnevî, öyle görünüyor ki, basit bir tercüme değil belki genişleterek yapılmış bir adaptasyondur. Eser o devir mesnevîlerinde hemen umûmiyetle kullanılan «fâilâtün, fâilâtün, fâilün» vezniyle değil «faûlün, faûlün, faûlün, faûl» vezniyle yazılmıştır. Arada bir çeşitli vezinlerle yazılmış muhtelif gazellere de tesâdüf ediliyor. Şâir, türk dilinin arûz ile henüz kâfi derecede uyuşmadığı ve bundan dolayı kendisinin mazur görülmesini söyler, fakat bunda biraz tevâzu olduğunu ilâve edelim. Klâsik nazım tekniğini pek iyi bilen şâir, bu hususta zamanına nispetle büyük bir muvaffakiyet göstermiştir. Tertip, ifâde, dil bakımından bu büyük aşk hikâyesini o devrin en kıymetli mahsûllerinden sayabiliriz. Gerek tasvîr parçalarında, gerek ruhî tahlillerde, gerek kahramanların ağzından söylenen aşk şiirlerinde renk ve heyecan eksik değildir. Bedii kıymet bakımından bu şâirin seçmelerle yapılan *Bostan tercümesi*'ni, bu eseri ile aynı safa koyamayız, herhalde İslâm ilimlerine ve İran edebiyatına lâyıkıyla vâkıf olduğu anlaşılan *Hoca Mes'ud* bu asrın mahdûd şâirlerinden biridir. Kıymetli bir şâir olduğu anlaşılan yeğeni *İzzeddin*'in başka eserleri maalesef malûm değildir.

Hoca Mes'ud'dan sonra, bu cins manzûm aşk hikâyeleri yazmakla şöhret kazanan başlıca şâirlerden biri de *Şeyhoğlu Mustafa*'dır. *Hurşidnâme* adlı büyük hikâyesini H. 789 (M. 1387)'da tamamlayan bu şâir[36], Hoca Mes'ud'un gözde talebesidir. Germiyan'ın nüfûzlu ailelerinden birine mensub olup, Germiyan beyi Süleyman Şah'ın nişancılığında ve defterdarlığında bulunmuş olan bu şâirin daha sonraları Yıldırım Bayezid'in yanına gelmiş ve ona *Hurşidnâme*'sinin ikinci bir nüshasını takdim etmiş olduğunu görüyoruz. Şeyhoğlu'nun mürettep divânı malûm olmamakla berâber eski mecmualarda birçok şiirlerine tesâdüf edilir. Onun *Ken-*

(36) Daha fazla bilgi için bk. Ömer Faruk Akün, **Şeyh-oğlu** mad., **İslâm Ansiklopedisi,** XI.

zü'l-Küberâ[37] adlı mensûr bir eseri vardır ki hicrî 803'de bitirmiş ve o devrin ricâlinden Paşa Ağa bin Hoca Paşa'ya takdim etmiştir (tek nüshası husûsî kütüphânemizdedir). Müellifin «*Sahibü's-Seyf ve'l-Kalem*» diye medhettiği ve gençliğindenberi lûtfunu gördüğünü söylediği, bu zatın Yıldırım devri ricâlinden olduğu anlaşılıyor. Bu eserin sonunda müellif 62 yaşında olduğunu söylemesine nazaran hicrî 741'de doğduğu anlaşılıyor ki, *Hurşidnâme*'deki ifâdesi de bunu doğrulamâktadır. Arada bir manzûm parçalarla süslenen hattâ Yusuf Meddâh, Has, Dehhânî, Gülşehrî, Hoca Mes'ud, Elvan Çelebi gibi eski Anadolu şâirlerinin (bunlardan yalnız *Has* hakkında bilgimiz yoktur) bâzı parçalarını da ihtiva eden bu eser bir nevi siyâsetnâmedir. Ve buna göre, o devrin içtimâî hayatı hakkında da mühim bilgiler vermektedir. Bütün bu eserlerin tetkiki neticesinde *Şeyhoğlu*'nun iyi bir nesir yazıcısı ve İran şiirlerini muvaffakiyetle tercüme eden kuvvetli bir nâzım olduğuna kanaat getirdik. Şiirlerinde, fazla bir lirizm bulunmamakla berâber, üslûb ve teknik bakımından kusursuz sayılabilir. Muâsırı olan meşhur *Ahmedî*'nin onu tercüme ve intihal ile suçladığını, divânındaki bâzı kayıdlar anlatmaktadır; hattâ adının Mustafa olduğunu da ilk defa ondan öğreniyoruz. Maamafih devrinde büyük şöhret kazanmış ve şöhreti XVI. yüzyılda bile devâm etmiştir.

Bu yüzyılda, en büyük şâir olarak Nesîmî'yi istisna edersek, *İskendernâme* sahibi meşhur *Ahmedî*'yi kabul etmek lâzımdır.1390'da tamamlanmış olan bu eser, eskiden beri büyük bir şöhret kazandığı ve müteaddid nüshaları bulunduğu için mufassal bir surette *Thury Joseph* tarafından tetkik edilmiş[38] ve sonradan *Brockelmann*'ın filolojik bir tetkikine mevzû teşkil etmiştir.[39] Maamafih İskendernâme nüshaları arasında büyük farklar olduğunu bilhassa Azerbaycan'da yazılan nüshaların Âzerî lehçesine âit husûsiyetlerle dolu olduğunu ilâve edelim. Doğu ve Batı edebiyatlarında, eskidenberi tesâdüf edilen bu mevzu'u, Ahmedî İran menba'larından almakla berâber, buna Anadolu tarihine ve bilhassa Osmanlı hükümdarlarına âit uzun bir kısım da ilâve etmiştir. Bundan dolayı onu türkçe ile Osmanlı kroniğini yazan kronikçi saya-

(37) [Köprülü, daha sonraki araştırmalarında bu eserin telif olmayıp, Necmü'd-Dîn Râzî'nin **Mirsadü'l-ibâd**'ının hülâsaten tercümesi olduğunu tespit etmiştir (bk. **Anadolu Selçukluları Tarihi'nin yerli kaynakları, Belleten,** 1943, sayı 27, sayfa 448, not 1.]

(38) **Millî Tetebbu'lar Mecmuası,** sayı 4.

(39) **Z.D.M.G.,** 1919, LXXII, 1-2.

biliriz[40]. İskendernâme'nin dil ve tarih bakımından kıymeti büyük olmakla berâber, san'at noktasından, onun Dîvân'ı şüphesiz daha ehemmiyetlidir. Sekizbin beyitten fazla olan bu büyük Dîvân'da kasîdeler, gazeller, terci' ve terkib-i bendler vardır. Kasîdeler ekseriyetle Mîr Süleyman'a, bir tanesi de Çelebi Mehmed'e takdim edilmiştir; bunlardan şâirin Emîr Süleyman'a mensubiyeti pekiyi anlaşılmaktadır. Bu şiirler arasında Bursa vasfında ve Bursalıların aleyhinde bazı mahallî parçalar da vardır. Bunlardan başka birtakım eserler daha yazmış olan Ahmedî şiirlerinin kemiyeti ve keyfiyeti bakımından bu asrın bütün şâirlerinden üstündür. Dili daha düzgün üslûbu mevzûlarının icâbına göre mütenevvi, tasvirleri daha renklidir. Şiirlerinde taşkın bir lirizmden ziyâde, bir san'atkâr itinası vardır. Kendisinden sonra artık eski dîvanların okunmadığını eserlerinin Şeyhoğlu'nunkiler gibi tercüme ve intihal olmadığını gururla anlatır. Anadolu şâirleri içinde Gülşehri'yi hürmetle zikretmesi edebî zevkinin yüksekliğine güzel bir delildir. İran şâirlerinden, Kemal Hucendî, Selman Sâvecî hakkında hürmetkâr bir lisan kullanır. Ahmedî'nin edebî şahsiyetinin teşekkülünde, Gülşehrî'nin, hattâ Şeyhoğlu'nun te'siri olmakla berâber, o, seleflerini geçmiş ve müteâkıb asırlarda ise XIV. yüzyılın büyük şâiri olarak kabul edilmiştir. XV. ve XVI. yüzyıl şâir ve müelliflerinde, onun bu şöhretini gösteren kayıdlara tesâdüf edildiği gibi, bu asırların birçok şâirleri de ona nazîreler yazmışlardır. İskendernâme'sinin bu asırlar içinde Azerbaycan'da, Horasan'da, Mâverâünnehir'de lezzetle okunduğunu, hattâ Şeybânî silsilesinin kurucusu şâir Şeybânî Han'ın bu eseri pek sevdiğini biliyoruz. Anadolu'da klâsik Türk şiirinin başlıca müessisi sayılması bu bakımdan yanlış sayılmaz.

XIV. yüzyıla âit bu umûmî tabloyu tamamlamak için eserlerinde âzerî lehçesi husûsiyetleri görülmekle berâber Anadolu edebiyatı kadrosu içinde zikri icabeden *Kadı Burhaneddin*'den bahsetmek zarûrîdir. Salur Kabîlesine mensub olan Sivas sultânı Kadı Burhaneddin'in maceralarla dolu siyâsî hayatı (745-801) malûmdur. Fıkha âid arapça mühim te'lif eserleri bulunan ve müverrih Aynî'ye göre, arabça, acemce şiirler de yazan bu hükümdarın, rubâîler ve tuyuğlardan meydana gelmiş Türkçe Dîvânı vardır. Biraz kaba ve tekniği kusurlu olmakla berâber, Burhaneddin'in şiirlerinde, samimî, çok canlı, husûsî bir edâ vardır. Dünyanın fâniliğini, aşk erleri nazarında iki cihânın bir kâse hükmün-

(40) [Bu eser için bk. Nihad Sâmi Banarlı, **Ahmedî ve Dâsıtân-ı mülûk-i Âl-i Osman,** İstanbul 1939].

de olduğunu, mâşuk ve âşık'ın vahdetini terennüm etmek suretiyle biraz İran mutasavvıflarının te'sirini gösteren bu manzûmelerde hergünkü hayattan alınmış mahallî mefhumlar da vardır ki, o şiirlerde kendisinin, haşin, cengâver, cüretkâr ruhu gözükür. Mevlânâ'nın şiirlerini çok okuyan ve ona karşı büyük bir hürmet besleyen bu hükümdarın şiirlerinde biraz tasavvuf çeşnisi bulunması gayet tabiîdir. Belki de eserlerinin nazım tekniği bakımından zayıf olması dolayısıyla onun şâir sıfatıyla daha ziyade tanındığını görüyoruz. Maamafih şiirlerinde şahsiyeti çok bârizdir[41].

İşte bütün bu izahat gösteriyor ki, XIV. yüzyıl Anadolu türk edebiyatının büyük bir kuvvetle inkişâf ettiği millî dilin din ve ilim lisanı olan arapça ile edebiyat dili olan farsçaya karşı muvaffakıyetle mücâdele ettiği bir devirdir. XIII. yüzyılda başlayan bu cereyan bu asırda büyük muvaffakıyet kazanmış, türkçe yalnız halk arasında değil, yüksek sınıflar arasında da ilim ve edebiyat lisanı olmuş, acem edebiyatı örneklerini taklid ederek klâsik türk edebiyatının kuvvetli temelleri atılmıştır. Bu muvaffakıyet henüz âzamî derecesine varmış değildi: Devlet yazışmaları bâzı sâhalarda farsça yazılıyordu. Kitâbelerde, şer'î muâmelelerde, vakfiyelerde arabça kullanılıyordu. Fıkha, Kelâma âit eserler henüz arapça ve tasavvufa âit olanlar da arabça ve acemce yazılıyordu. Fakat bütün bunlara rağmen I. Murad'ın birtakım fermanlarında olduğu gibi[42], türkçenin de devlet muâmelelerinde ehemmiyet kazandığı görülmektedir. Birçok müellif ve şâirler, türkçenin kâfî derecede işlenmediğini söyledikleri halde, umûmî cereyan te'siri ile türkçe yazmak veya türkçeye tercüme etmek ihtiyacını duyuyorlar. Firdevsî, Nizâmî, Attâr, Sa'dî, Mevlânâ, Selman Sâvecî, Kemal Hucendî gibi İran şâirleri taklid ve tercüme ediliyor. Lisan yavaş yavaş, arap ve acem unsurlarıyla doluyor, bu lisanların gramerleri, türkçeye birtakım kaideler vermek sûretiyle millî lisanın istiklâlini ve estetiğini bozmak istidadı gösteriyor. İran Edebiyatının nazım şekilleri ve kaideleri iktibas ediliyor, fakat henüz türkçe kelimeler bolca kullanılmakta arap ve acem dillerinin hâkimiyeti sonraki asırlarda olduğu gibi hissedilmemek-

(41) [Kadı Burhaneddin'in Divan'ı T.D.K. tarafından 1943'de İstanbul'da fotolito usûlü ile basılmıştır. Daha önce İstanbul'da Amerikan mektebi müdürü F. F. Godsell tarafından 1922'de **Tuyugat-ı Kadı Burhaneddin** adı ile bastırılmıştır. Eserin başında Cenab Şahabeddin'in bir önsözü vardır. Bir kısım Tuyug ve rubaileri 1895'de Rus müsteşrikı Melioransky tarafından tercümesi ile birlikte neşrolunmuştur (**Vostoçn Zametki**, s. 131). İngiliz müsteşrikı Gibb de Kadı Burhaneddin'in şiirlerinden **A History of Ottoman Poetry** isimli eserinde bahsetmiştir].

(42) Kraelitz, **Tarih Encümeni Mecmuası**, c. XXVIII, 242 v.d.

tedir. Daha XIII. yüzyılda edebî Anadolu türkçesi aşağı yukarı teessüs etmiş olduğu için XIV. yüzyılda Anadolu'nun muhtelif sâhalarında yazılmış eserler arasında lehçe noksanından başka birşey göze çarpmıyor. Bu asırda yetişen şâirlerin çoğunun mevlevî olması da dikkate değer.

XV. Yüzyıl

XV. yüzyılın ilk senelerinde Timur'un Ankara zaferi, Osmanlı Devletinin kurduğu Anadolu siyâsî birliğini yeniden ihlâl etti. Anadolu siyâseten yine küçük parçalara bölündü. Fakat Osmanlı hâkimiyeti Rumeli'de kuvvetli bir surette yerleşmiş olduğu gibi, Avrupa'nın siyâsî vaziyeti yeni bir haçlılar heyeti teşkil etmeğe müsaid değildi. Bundan dolayı Süleyman'ın ilkin Bizanslılara bıraktığı bazı topraklar istisna edilirse, şehzâdelerin taht kavgaları bile, Rumeli hududlarını değiştiremedi. Timur istilâsı bir sel gibi geçip gittikten ve Çelebi Sultan Mehmed Osmanlı tahtında rakibsiz olarak oturduktan sonra Anadolu yavaş yavaş tekrar Osmanlı İmparatorluğu dâiresine girmeğe başladı. Mâverâünnehir cihangîri bu suretle, Osmanlı Devletinin siyâsî tekâmülünü kısa bir müddet için durdurmaktan fazla bir iş yapmamış oldu. Anadolu için muzir olan bu istilâ Rumeli'deki türk nüfûsunun çoğalmasını ve Rumeli merkezlerinde türk kültürünün kuvvetlenmesini de intac etti. Anadolu'nun zengin ve münevver tabakasına mensub müslüman ve hıristiyan birçok halk taşınabilen servetleriyle birlikte Rumeli'ye hicret ettiler.

XIV. yüzyılda Anadolu'da ve Rumeli'de devam eden islâmlaşma ve türkleşme hâdisesi, bu asırda daha büyük kuvvetle devam ediyordu. İktisâdî sebebler mağlûp hıristiyanlardan bir kısmının isâmlığı kabulü ile neticelendiği gibi, devşirme usûlü harplerde ve akınlarda elde edilen esirler, başka sâhalardan muhâceretler de, Türkçenin sâhasını genişletiyordu. İşte bu suretle Rumeli'de bu türkleşme hâdisesi, Anadolu'dan çeşitli sebeplerle nakledilen halk kitlelerinin de iştirâkiyle, çok bâriz bir surette inkişâf etmekte idi. Anadolu'da da Türk sâhası XIII. yüzyıla nispetle daha genişlemişti. Antakya'dan başlayarak, ta Karaman sâhasına kadar, eskiden Ermenilerin kesretle bulundukları yerlerin, artık türklerle meskûn olduğunu ve türkçenin buralarda hâkim bulunduğu XV. yüzyılın ilk yarısında buradan geçen Bertrandon de la Broquière (Le voyage d'outremer, p. 100-101), söylüyor. Rumeli'de yazılmış en eski eser şimdilik bildiğimize göre hicrî 803'te Edirne'de Kara-

bulut mescidi imamı *Halil*'in Peygamber'in kızı Fatma'nın vefatı hâdisesini tasvir eden manzûm hikâyesidir. Mesnevî tarzında yazılmış olan bu eser XIV. yüzyıldaki bu cins halk mahsûllerinden tamamiyle farksızdır (yegâne nüshası husûsî kütüphânemizdedir).

Türk dilinin sâhası yalnız halk dili olarak gelişmekle kalmıyor, edebî dil ve devlet dili olarak da nüfûzunu arttırıyordu: Hicrî 814'de Germiyanoğlu II. Yakub'un vakfiye kitâbesi, bu cins kitâbelerde ilk defa olarak türkçe yazılmıştı[43]. Ankara'da 843 tarihli manzum bir mezar kitâbesi, Bursa'da şâir *Cemâlî*'nin yazmış olduğu 870 tarihli diğer manzum bir kitâbe edebî türk dilinin umûmî hayattaki mevkiini gösterecek açık misâllerdir. Fâtih Sultan Mehmed'in ilk devirlerinden kalan resmî devlet evrâkı umûmiyetle türkçe olduğu gibi[44], en eskisi 860 tarihli ve bu yüzyıla âid olan birtakım fermanlar da türkçe olarak hattâ temiz halk diliyle yazılmıştır.[45] Gene Fâtihin kanunnâmeleri de saf türkçedir. Bütün bu izahât gösteriyor ki türkçe XV. yüzyılda büyük bir imparatorluğun devlet dili, ilim ve edebiyat dili olmak kudret ve salâhiyetini kazanmıştı. *Balıkesirli Devletoğlu Yusuf*, 828'de yazdığı bir eserde, medreselerde tedrisâtın türkçe olarak yapıldığını söylüyor ki bunun XIV. yüzyılda da böyle olduğu kolaylıkla tahmin olunabilir. İmparatorluğun bâzı islâm ve hıristiyan devletleriyle yazışmalarında, Selçuklu ve Bizans an'anelerini takibederek ekseriyetle yabancı dilleri kullanması türkçenin devlet işlerinde ehemmiyetini küçültecek birşey değildir. Bu büyük imparatorluk siyâsî ve askerî noktadan dünyanın en kuvvetli devleti sayıldığı XVI. yüzyılda bile Türk'ün gayrı milletlerle meskûn büyük sâhaları mahallî kanunlarıyla idare etmiş ve o sâhalarda yerli halk ile münâsebetlerinde onların lisanını da kullanmıştır. Macaristan'da macarcanın, Bağdad'da eski alışkanlığa uyarak acemcenin ve arapçanın devlet işlerinde kullanılması gibi Fâtih'in Rum bir kâtibi bulunduğunu müverrih Kritovulos kaydetmektedir. Divân-ı Hümâyun'dan, rumca, slavanca hükümler verilmesi de âdet idi.

XV. yüzyılın ilk yarısında şâir ve âlimleri himâye ve teşvik eden başlıca üç büyük saray vardı, Konya'da Karamanoğulları, Kastamonu'da Candaroğulları, Edirne ve Bursa'da Osmanlı hükümdarları. Selçukluların medenî an'anelerinin mirasına oturan ve eskidenberi millî lisanlarına ehemmiyet veren Karamanoğulları sarayında bu asır esnâsında birçok âlim ve şâirin yetiştiği mu-

(43) Halil Edhem, **Tarih Encümeni Mecmuası**, c. I, s. 116.
(44) Ahmed Refik, **Tarih Encümeni Mecmuası**, bk. fihrist.
(45) Kraelitz, **Osmanische Urkunden in Türkischer Sprache**, Viyana 1922.

hakkaktır. Bunlardan *Fehhâr, Hoca Fakîh Karamânî, Halimî* ve *Nizâmî* gibi birtakım şâirler Anadolu'da şöhret kazanmışlardı. Bilhassa Nizâmî, devrin büyük şâiri Bursalı Ahmed Paşa ile rakib sayılabilecek kadar kuvvetli bir san'atkârdı. Âlimleri ve san'atkârları himaye eden Candaroğulları'nın münevver idaresi altında, Sinop ve bilhassa Kastamonu, türk kültürünün iki büyük merkeziydi. Bu hânedana mensub beyler nâmına bu yüzyılda da birtakım türkçe eserler yazılmıştır. *Mümin bin Mukbil bin Sinan Sinobî*'nin tıbba âid *Miftâhü'n-Nur* ve *Hazâinü's-Sürûr*'u İsfendiyar Bey adınadır[46]. *Cevâhirü'l-Esdâf* adlı, müellifi meçhul türkçe Kur'an tefsiri de yine İsfendiyar'ın emriyle yazılmıştır[47]. Muhtelif nüshaları mevcud olan bu eser XV. yüzyılda bütün Anadolu ve Rumeli'deki umûmî edebiyat lisanı ile yazıldığı cihetle bunu Kastamonu lehçesi mahsûlü saymak tamamiyle yanlıştır. Bu hânedânın ilim ve edebiyatı himâye husûsunda en mühim unsuru *İsmâil Bey* (1443-1457)'dir. *Hülviyat-ı Sultânî* adlı türkçe dinî bir eser de yazmış olan[48] İsmâil Bey, âlimleri himâye ettiği gibi[49], *Ömer bin Ahmed* adlı bir müellife, *Risale-i Münciyye* nâmıyla türkçe mufassal bir tecvid yazdırmıştır[50]. Yine onun emriyle yapılmış mütercimi meçhul bir *Kimya-yı Saâdet tercümesi* de vardır. Bu asır başındaki Anadolu şâirlerinden *Mehmed Sinobî*, Şeyhî ile muâsır *Derviş Türâbî*, İsmâil Bey şâirlerinden, *Hamdî, Hâkî, Sendî, Dâî*, Candaroğulları sâhasında yetişmişlerdir. Bu son iki şâirin Fâtih zamanında Osmanlı sarayına intisâb ettiklerini biliyoruz. Yine bu aileden Kasım Bey bin İsfendiyar nâmına türkçe *Hülâsatü't-Tıb* adlı bir eser yazılmış olduğu gibi onun oğlu *Rüstem Bey* de divan sahibi bir şâirdir. XVI. yüzyılda bu aileye mensub *Şemsi Paşa* ile *Emîrî* adlı iki maruf şâir tezkirelerde yazılmıştır. Kastamonu, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra da asırlarca edebî bir merkez olmak şöhretini muhafaza etmiştir. Geçen asırda olduğu gibi, XV. yüzyılda da en kuvvetli edebî inkişaf Osmanlı sarayı etrafında oldu. Yıldırım'ın oğlu Emîr Süleyman, şâirlere karşı çok lütûfkâr olduğu için *Ahmedî, Ahmed Dâî* gibi tanınmış şâirler ona kasîdeler söylemişlerdir. Onun nâmına *Mehmed bin Şeyh Mustafa* adlı birinin yazdı-

(46) Bibliotheque National, Ancien fond turc, 172.
(47) Bu eser hakkında bk. Cl. Huart, **Un Commentaire de Qoran en dialecte turc de Qastamouni, Journal Asiatique**, 1921, II sêrie, tome XVIII, s. 161-216.
(48) Türkiye ve Avrupa kütüphanelerinde muhtelif yazmaları bulunan bu eser hakkında bk. Rieu, **Cat. of Turkish MSS...**, s. 11.
(49) **Şakayık tercümesi**, s. 121, 125, 139.
(50) İstanbul Millet Kütüphanesi yazmaları arasındadır.

ğı türkçe *Kavsnâme* risâlesinden başka[51], yine *Mehmed* adlı bir şâir de hicrî 800'de yazmağa başladığı *Tuhfenâme* yahud *Aşknâme* adlı mesnevîsini ona ithâf etmiştir. Bu eser,[52] birkaç noktadan dikkat çekicidir. Müellif hac maksadı ile Mısır'dan geçtiği sırada Doğu türkçesiyle yazılmış bir *Hüma ve Ferruf* hikâyesi satın alıyor. Lisanını kaba, terkibini ve tahkiyesini fena bulmakla berâber mevzûunu çok beğeniyor ve daha Mısır'da onu Anadolu Türkçesiyle yazmağa başlıyor, lâkin tamamlamıyor. Nihayet, Emîr Süleyman pâdişâh olunca, eserini tamamlayarak ona takdim ediyor. Emîr Süleyman ve Hamzabey hakkında medihleri ihtiva eden bu mesnevî Mefâîlün, mefâîlün, faûlün vezni ile yazılmışsa da Süheyl ü Nevbâhâr'da olduğu gibi arada başka vezinlerle söylenmiş gazellerle de süslenmiştir. Lisan eski olmakla berâber temizdir; nazım tekniği oldukça kuvvetlidir. Şöhretinin yalnız bu asırda değil, XVI. yüzyıl başlarında bile unutulmadığı Ömer bin Mezid'in ve Eğridirli Kemal'in nazîre mecmualarındaki eserlerinden anlaşılan bu şâir, herhalde buna lâyıktır. Çelebi Sultan Mehmed zamanında *Hızır bin Yâkub*'un 809'da kelâma ve felsefeye dâir te' lif ettiği *Cevâhirü'l-Maânî* adlı eserini biliyoruz.[53] Yine bu devirde yazılan eserlerden *Salâhaddin*'in 811'de tamamladığı *Şemsiyye* adlı mesnevîsi Ankara'da yaşayan Devlet Han ailesinden İskender Paşa nâmına ithâf olunmuştur[54]. *Hatiboğlu*'nun 812'de yazdığı manzum *Makaalât-ı Hacı Bektaş Velî Tercümesi*[55], *Kudbeddin-i İznikî*' nin (vefatı 821) *Mukaddeme*'si (muhtelif yazmaları vardır. Bursalı Tahir bey'in *Osmanlı Müellifleri*, c. I, s. 144'nde *Râhatü'l-Kulûb* adıyla zikrettiği eser bundan başka birşey değildir. Tahir Bey bunu *Mukaddeme*'den ayrı bir eser saymakla yanılmıştır) bu devre aittir.

*
* *

Bu yüzyılda Türk dili ve edebiyatının gelişmesine en çok hizmet eden, bilhassa Sultan II. Murad oldu. Büyük bir devlet adamı olduğu nispette samimî bir sulhsever, ihtiraslardan azâde, kâmil bir insan olan ve bâzen şiir de yazan bu hükümdar, ilme, şiire, musikiye meftundu. Zamanının tanınmış âlimlerini, musikişinaslarını sarayına topluyor, onları mükâfatlandırıyor, arapça ve acemceden

(51) Bibliotheque National, Ancien fond turc, 164.
(52) Bibliotheque National, Supplement turc, 604.
(53) Bibliotheque National, Supplement turc, 499.
(54) Muhtelif yazma nüshaları bulunan bu eser hakkında bk. Fleischer, Cod Lips, CCLXII.
(55) **Türkiyat Mecmuası**, İstanbul 1928, II, s. 494.

eserler tercüme ettiriyor, muhtelif ilim şubelerine âit eserler yazılmasını teşvik ediyordu. Sarayında, hânende ve sâzendeler bulunduran bu hükümdarın emriyle, *Hızır bin Abdullah* adlı bir müellif türkçe bir musiki risâlesi yazmış olduğu gibi,[56] yine o devirde musikiye dâir türkçe iki eser yazmış olan *Ahmedoğlu Şükrullâh* da Murad'ın musikiye intisabından ve bu devirde musikinin inkişafından bahsediyor[57]. Onun devrin büyük üstâdı *Şeyhî* başta olmak üzere, *Rûmî, Hüsâmî, Şemsî, Hassan, Sâfî, Ezherî, Nucûmî, Nedîmî, Ulvî, Zaifi* gibi birçok şâirleri vardı ki, bunların isimlerine tezkirelerde rastlanır. Fakat bunların dışında eserleri bize kadar gelmiş diğer birçok müellifler, şâirler ve mütercimler de vardır. *Şehzâde Ahmed Mısrî*'nin *Kırk Vezir Hikâyesi, Mehmed bin Ali el-Halebî*'nin *Fereç ba'de'ş-Şidde* tercümesi[58], yine aynı kimsenin *Menakıb-ı İmâm'-ı Âzam* tercümesi (husûsî kütp.), 830'da *Mercimek Ahmed*'in *Kabusnâme Tercümesi*[59], *Kasım bin Mahmud Karahisarî*'nin *Mirsâdü'l-İbâd Tercümesi* (müteaddid nüshaları vardır), *Mehmed bin Süleyman*'ın *Hayatü'l-Hayavan tercümesi* (Nuruosmaniye kütüphânesi, mr. 2998-2999), Balıkesirli *Devletoğlu Yusuf'un* 828'de *Hihâye ve Vikâye tercümesi* (birbirinden farklıca çeşitli nüshaları husûsi kütübhânemizde),[60] *Şeyh Elvan Şirâzî*'nin 829'da yazdığı manzum *Gülşen-i Râz tercümesi* (nüshaları pek çoktur), Celâleddin Rûmî mesnevîsi'nin 840'da *Mesnevî-i Muradî* nâmıyla yapılmış mütercimi meçhul manzûm tercümesi,[61] mütercimi meçhul bir *Müfredat-ı ibn Baytar tercümesi*[62], Konya müzesi kütübhânesinde mevcud, satır arasında türkçe tercümeli -galiba Kemal Paşa'ya âid- türkçe bir Kur'an tercümesi, *Hatiboğlu*'nun 829'da takdim ettiği *Ferahnâme* adlı mesnevîsi[63], *Musa Abdi*'nin hükümdârın emriyle farsçadan çevirdiği *Camasb-nâme* (yazmaları pek çoktur, iki nüshası husûsî kütp.), *Musa bin Mes'ud*'un yine pâdişâhın emriyle farsçadan tercüme ettiği *Bahnâme risâlesi*

(56) Bir nüshası Bibliotheque National, Ancien fond turc, 150; diğeri Berlin Kütüphanesi'ndedir.
(57) Albert Lavignac, **Encyclopédie de la Musique**, 2978.
(58) Rieu, **Cat. of Turkish MSS...**, A. Vambery, **Alt-Osmanische Sprachstudien**, 1901.
(59) Bibliotheque National, Supplement turc, 530; Rieu, **Cat. of Turkish MSS.**, s. 116; Pertsch, **Kat. der türk, Hss. zu Berlin**, s. 276.
(60) **Hidâye tercümesi**'nin bir nüshası British Museum'dadır. Rieu, **Cat.**, s. 9. **Vikaye tercümesi**'nin Bibliothêque National'deki nüshasında (Supplement turc, 26) mütercimin adı zikredilmemiştir.
(61) Browne Cambridge yazmaları, nr. 1000.
(62) Tornberg, Upsala yazmaları katalogu, CCLXIII.
(63) Eser ve müellif hakkında bk. F. Köprülü, **Türkiyat Mecmuası** (II, s. 489-496)'ndaki **makale.**

(Şehid Ali Paşa kütübhânesinde 283 numaralı mecmuada), *Serezli Sa'dî*'nin, 3500 beyitlik *Süleymannâme*'si (Uzun Firdevsî tarafından Süleymannâme mukaddemesinde verilen bilgilere göre), *İbn Kesir Tarihi Tercümesi* (Damad İbrahim Paşa Kütübhânesinde), *Yazıcızâde Ali*'nin *Selçuknâme*'si (Topkapı Sarayı Müz. kütb. nde, diğer tam bir nüshası Bibliothéque National Sup. turc. 337. Houtsma tarafından İbn Bîbî tercümesi zannedilerek Selçuklu tarihine âid metinler arasında neşrolunan eser bunun bir parçasıdır), *Yahya bin Mehmed Kâtib*'in inşa kaidelerinden bahseden ve resmî muharrerat nümûnelerini ve o arada muhim tarihî vesikaları ihtiva eden *Menâhicü'l-İnşa*[64], *Ebü'l-Fadl Musâ bin Hacı Hüseyin bin İsâ İznikî*'nin 838'de yazdığı *Enfesü'l-Cevâhir* adlı tefsir tercümesi, hep bu devir eserlerindendir.

Hacı Halîfe, *İbn Arabşah*'ın bir *Tefsir-i Ebü'l-Leys tercümesi* olduğunu ve II. Murad emriyle *Câmiü'l-Hikâyât-ı Avfî*'yi de tercüme ettiğini ve türkçe lûgata dâir diğer bir risâlesi olduğunu kaydetmektedir (*Keşfü'z-Zünûn*, Mısır tab'ı c. I, s. 234, 277, 284). Eski Türkçe tefsirler için: J. Schacht'ın makalesine bakınız: (*OLZ*, 127 N. 9). Bu devir âlimlerinden *Manyasoğlu Mahmud*'un 841'de Üsküb'de Murad nâmına yazdığı *A'cebü'l-Ucâb* adlı ve muhtelif meselelerden bahseden mensur eser de[65], Türk kültürünün Rumeli merkezlerinde de kuvvetlenmeğe başladığını gösteren mühim bir vesikadır. (*Şakayık tercümesi* s. 123'te ismi yanlış olarak Mehmed yazılmıştır). Maamafih şiir tarihi itibâriyle bu devrin en mühim mahsûlü *Ömer bin Mezîd*'in, XIII., XIV. yüzyıllarda yaşamış 83 şâire âid 397 manzûmeyi ve müellifin kendi eserlerini ihtiva eden 840 tarihinde yazılmış, *Mecmuatü'n-Nazâir*'idir. II. Murad'ın büyük ümerâsından Timurtaş paşa oğlu *Umur Bey* de, Türk edebiyatının gelişmesi için büyük bir gayret göstermiş, hükümdârı gibi, birçok eserlerin türkçeye tercümesine ve türkçe eserler yazılmasına hizmet etmiştir. Onun adına yazılmış eserlerin başlıcaları şunlardır: *Mehmed bin Mahmud Şirvânî*'nin 831'de yazdığı *Cevhernâme* (Dresden kütb., Fleischer 507), *Müfredat-ı ibn Baytar Tercümesi* (Bursa Haccacoğlu kütb), *Faslü'l-Hitab tercümesi* (Keşfü'z-Zünûn c. 2, s. 8), *İksirü's-Saadet Tercümesi* (Dresden Kütübhânesi, Fleischer; diğer bir nüshası husûsî kütb). Bu son eser Umur Bey'in millî lisana karşı merbûtiyetini bilhassa göstermektedir. Çünkü mütercim Umur Bey'in âzamî nispette türkçe kelime kullanılmasını istediğini ve kendisinin de bütün müşkilâtına rağmen, bunu yapmağa çalıştığını bilhassa açıklıyor. Bursa'da Ulu Câmi Kütübhânesi'nde mevcud *Enfesü'l-Cevâhir* nüshasının başında Umur Bey'in bir vakfiyesi vardır ki, burada onun tarafından vakfedilen kitabların isimleri de yazılıdır. Bunlar arasında türkçe oldukları açıkça bildirilen eserler şunlardır. Dört cild *Tefsir-i Ebü'l-Leys tercümesi*, bir cild *Kısasü'l-Enbiyâ*, bir cild *Tezkiretü'l-Evliyâ*, bir cild *Tıbb-ı Nebî*, altı cild *Siyret-i Nebî*, bir cild *Âşık Paşa Divânı*, bir cild *Zikrü'l-Mevt*, bir cild *Fıkıh* kitabı, bir cild *Merzebannâme tercümesi*, bir cild *İksir-i Saâdet tercümesi*, bir cild *Mirsadü'l-İbâd tercümesi*, bir cild *Bidayetü'l-Hidâye tercümesi*, bir cild *Fütûhü'ş-Şam tercümesi*, bir cild *Tefsir*, bir cild *Ebû Müslim Kısası*. Bunlardan bir kısmının yukarıda bahsettiğimiz eserler olduğu tahmin olunabilir. Yine Bursa'da mevcud *Kâmilü's-Sınâa*, adlı bir tıp kitabı tercümesi de 857'de Umur Bey tarafından vakfedilmiş olup, Bergama Kadısı tarafından tercüme edilmiştir. İşte bütün bu izâhat Türk lisanının, XV. yüzyılın ilk yarısında nasıl bir ilim ve san'at lisanı olduğunu ve kültür faaliyetinin, münevver hükümdarların ve ümerânın himâyeleri ile Osmanlı sâhasında ne büyük bir inkişâf aldığını gösterebilir. İslâm ilimlerinin muhtelif şubelerine, tefsîre, hadîse, fıkha, siyere, tasavvufa, tıbba, tarihe âid klâsik kitablar, ahlâka ve âdâba âid eserler, hikâyeler sâde bir lisanla türkçeye tercüme olunmuştur.

Maamafih bu faaliyet, yalnız klâsik mâhiyette islâm eserlerinin tercümesine münhasır değildi, daha XIII., XIV. yüzyıllarda gelişmesinden bahsettiğimiz muhtelif edebî nevi'ler bu asrın ilk yarısında kuvvetli temsilciler buldu. Halk arasında okunmağa mahsus siyer kitablarının en güzelini *Süleyman Çelebi* 812'de Bursa'da yazdı[66]. Onun *Mevlid* manzûmesi asırlarca halk arasında okundu, hattâ bestekârlar tarafından bestelendi[67]. Her asırda ona birçok nazîreler yazıldığı[68] halde, ifâdesindeki sâdelik ve selâset şâirin ilhamındaki samimîlik ve tabiîlik, onu Türk edebiyatının bir şaheseri halinde asırlarca yaşattı. Sûfiyâne edebiyat Anadolu ve Rumeli'de yeni tarikatlerin teşekkül ve intişarı ile uygun olarak kuvvetlendi. *Gülşen-i Râz*, *Mirsâdü'l-İbâd*, *Faslü'l-Hitab*, *Tezkire-i Evliyâ* gibi, tasavvuf edebiyatının klâsik mahsûllerinin tercümeleri yanında ahlâk-ı sûfiyâneye ve sulûk âdabına dâir manzûm ve

(64) Bibliotheque National, Supplement turc, 660.
(65) Muhtelif yazmaları vardır. Bir nüshası Bibliotheque National, Ancien fond turc, 13.

(66) [Mevlid hakkında daha yeni bilgiler için bk. Ahmed Ateş, **Mevlid**, Ankara 1954.]
(67) Beliğ, **Güldeste-i Riyâz-ı İrfân**, Bursa 1302, s. 525-529.
(68) [Nihad Sâmi Banarlı, **Büyük nezîreler, Mevlid ve Mevlid'de millî çizgiler**, İstanbul, 1962].

mensûr muhtelif eserler yazıldı. *Şeyh Eşref bin Ahmed*'in bu asır başlarına âid olduğunu tahmin ettiğim, *Münâcaatnâme, Fütüvvetnâme, İbretnâme, Ma'zeretnâme, Elestnâme, Hayretnâme* gibi nazım bakımından çok kusurlu, âdetâ iptidâî mâhiyetteki mesnevîleri (yegâne nüshaları husûsî kütb.) ve yukarıda isimleri geçen birtakım eserler buraya sokulabilir. *Hacı Bektaş Veli Velâyetnâmesi*'nin Hatiboğlu tarafından yapılan manzûm tercümesi de bunlardandır; şâirin burada en büyük Türk şâirleri olmak üzere *Hoca Dehhânî* ile *Ahmedî'yi* ve *Şeyhoğlu*'nu göstermesi, o asrın umumî edebî telâkkilerine de uygundur. Esasen ne bu eser, ne de nasihat ve mev'ize vâdisindeki *Ferahnâme*'si onu hakikî bir san'atkâr saymamıza hak verebilirse de nazım tekniğine vükûfu da inkâr olunamaz.

Bu devirde Anadolu'da büyük şöhret kazanan ve etrâfına birçok müridler toplayan sûfîlerden bâzıları da *Yunus Emre* vâdisinde şiirler yazıyorlardı. *Emîr Seyyid* mahlasıyla hece vezniyle ilâhîler söyleyen meşhur Emîr Sultan'ın etrafında binlerce mürid toplanmış, onların arasından da muhtelif şâirler yetişmiştir. Kezâlik Ankaralı *Hacı Bayram Velî*'nin Yunus tarzında bâzı ilâhîleri bilinmektedir. Kurduğu *Melâmiyye-i Bayramiyye* tarikatı sâyesinde şöhreti bütün Türkiye'de asırlarca yaşayan bu büyük sûfî'nin mürîdleri arasında da birçok şâirler yetişmiştir. Bunlardan yukarıda bahsettiğimiz Yazıcı Selâhaddin'in oğlu *Yazıcıoğlu* mahlasıyla meşhur *Mehmed*, 853'de bitirdiği *Muhammediyye* adlı eseri sâyesinde yalnız Türkiye'de değil XVI. yüzyıldan başlayarak Kırım'da ve daha sonraki zamanlarda Kazan Türkleri ve Başkırtlar arasında büyük bir kudsiyet kazanmıştır. Evliyâ Çelebi, Ejderhan'da Muhammediyye'nin Moskofça tercümesini (?) okuyan müslümanlardan bahsediyor (Seyahatnâme, c. VII, s. 812). Siyer kitablarıyle Mevlid gibi esasını siyer kitablarından alan manzûm halk eserleri tarzında vücûde getirilmiş olan bu büyük kitab san'at gayesi gözetilerek muhtelif vezinler ve şekillerle epeyce ağır bir lisanla yazılmıştır. Tasavvuf te'siri ara sıra göze çarpmakla berâber, eserde hâkim olan tamamiyle Ehl-i Sünnet ideolojisidir. İşte bunun da te'siri ile Muhammediyye asırlarca mekteplerde ders kitabı olarak okutulmuş, ona şerhler yazılmış şâirin şahsiyeti etrafında menkıbeler teşekkül etmiş, eser bestelenmiş, şehir ve kasabalarda Siyerciler ve Mevlidçiler, yâni bunu bestesiyle okuyan bir sınıf vücûde gelmiş ve bu asırdan başlayarak ona nazîreler yazılmıştır. Bayramiyye tarîkatine mensub *Mahmud bin Mehmed*'in, II. Bayezid'e takdim ettiği *Mahmudiyye* (Şakayık Tercümesi, 323

Keşfü'z-Zünûn, II, 237) veyahud asıl ismiyle *Kitabü'l-Vesîle*'si gibi. Fakat ne bu ne de diğer nazîreler -meselâ mevlevî dervişi *Yusuf Sineçak*'in nazîresi- şöhret kazanmıştır[69].

Bu devirdeki sûfî şâirler arasında bilhassa *Kemal Ümmî* dikkati çeker. Tarih kaynaklarının ona dâir verdikleri birbirini tutmaz bilgiler karşısında nüshalarına pek çok tesâdüf edilen Divân'ına müracaat mecburiyeti vardır. Hicrî 810'da *Şeyh Hamideddin Aksarâyî*'ye ve 832'de ölen *Şeyh Ali Erdebilî*'ye söylediği mersiyeler, bu halvetî dervişlerinin mürşîdlerini bize gösterdiği gibi, XV. yüzyılın ilk senelerinden başlayarak, şiir yazdığını da meydana koyuyor. Arûz veznini ve klâsik nazım şekillerini, kudretle kullanan bu sûfî şâir, sûfîyâne ahlâk esaslarını şerheden manzûmeler, evliyâ menkıbeleri yazdığı gibi, bâzen vecid ve heyecanla dolu panteist şiirler, tasvirî mâhiyette tabiat şiirleri de yazmıştır. Bunlar kuru didaktik propaganda eserleri değil, hakikî bir şâirin canlı nağmeleridir. *Kemal Ümmî*'nin şiirleri de Kırım vasıtasıyla Kazan Türkleri arasına ve oradan Başkırtlara ve Özbekler arasına yayılmıştır.

Müzekki'n-Nüfûs adlı eseri ve Divan'ı Anadolu'da ehemmiyetini asırlarca muhafaza eden *Bayramiyye Tarîkati*'nin *Eşrefiye şûbesi* kurucusu İznikli *Eşrefoğlu* lâkabiyle meşhur *Abdullâh bin Eşref bin Mehmed*[70] (vefatı 874 hicrî) de bu devrin tanınmış sûfî şâirlerindendir. Ancak bu şöhret Yazıcıoğlu'nun şiirlerine benzeyen şiirlerinden ziyâde kayınpederi *Hacı Bayram Velî* gibi, etrafına pekçok mürîdler toplamağa muvaffak oluşundan ileri gelmektedir. Türkiye'de büyük sûfîlerin yetişmesi ve yeni tarîkatler kurması, onlara âid türkçe menâkıb mecmuaları yazılmasını ve böylece Türk *Hagiographie*'sinin teşekkülünü intâc etti.

Emîr Sultan, Eşrefoğlu, sonra *Hacı Bektaş Velî, Kaygusuz, Otman Baba* gibi büyük şahsiyetler hakkında yazılan bu cins eserler, yalnız din tarihi değil umûmiyetle içtimâî tarih noktasından çok mühim vesikalardır. Halbuki XIV. yüzyılda bu gibi eserler daha ziyâde farsça yazılıyordu. XIV. yüzyıldan itibâren bu evliyâ menkıbeleri mecmualarının fevkalâde çoğaldığını görüyoruz.

---

(69) İstanbul Üniversitesi kütüphanesi yazmaları. İstanbul ve Kazan'da muhtelif basmaları olan **Muhammediye**'nin Şimâl Türkleri arasında şöhretini anlamak için bk. A. Aziz ve Ali Rahim, **Tatar Edebiyatı Tarihi**, 1. basım, c. I, kısım 2, s. 169-177.

(70) [Eşrefoğlu'nun hayatı ve **menâkıbnâme**'si hakkında geniş bilgi için bk. Orhan Köprülü, **Tarihî Kaynak olarak XIV. ve XV. asırlardaki bâzı Türk Menâkıbnâmeleri,** basılmamış doktora tezi, İstanbul 1951 (Tarih Semineri kütüphanesi, nr. 512].

Nesîmî ile başlayan *Hurûfî edebiyatı* bu asırda *Beşâretnâme*'sini 812'de yazan[71] ve diğer eserleri elimizde bulunan *Nesîmî* talebesi *Refîî*, *Aşknâme* sahibi *Firişteoğlu* (vefatı 864 hicrî) ve manzûm ve mensûr eserleri olan *Virânî Baba* gibi tanınmış propagandacılar yetiştirdi. O sırada Anadolu'da ve Rumeli'de pekçok tesâdüf edilen *Hétérodoxe* tarîkatlara mensub dervişler arasında Hurûfî propagandacıları da pek çoktu. Fâtih Sultan Mehmed'in sarayına kadar nüfûz eden ve nihâyet Mahmud Paşa ile Fahreddin A'cemî'nin tesiri ile yakılmak suretiyle cezalandırılan bu meslek müntesibleri herşeye rağmen faaliyetlerini devam ettirdiler, sonraları II. Bayezid'in maruz kaldığı suikasddan sonra da bu hétérodoxe zümreler aleyhinde şiddetli ta'kipte bulunuldu ise de kat'î bir netice vermedi. Kayserili *Temennâyî*, Karaferyeli *Hasan Rûmî*, *Hüseynî*, Yenice-i Vardarlı *Usulî*, *Nebâtî*, Bağdadlı *Tarzî*, Bosnalı *Vahdetî*, Tebrizli *Penâhî*, *Muhitî* XV. yüzyıl sonlarıyla XVI. yüzyılda Türkiye'de yetişen Nesîmî takibçisi Hurûfî şâirlerin en tanınmışlarıdır.

Âzerî Türk edebî lehçesinin hâkim olduğu sâhalarda *Şah İsmâil Safevî* -şiirde mahlası *Hatâî- Leşkerî, Tıflî*, daha sonra İstanbul'a gelen *Habîbî* gibi kudretli şâirler yetiştiren hurûfîlik cereyânı, Türkiye'de de böyle kuvvetli temsilciler yetiştirmiştir.

Dinî yahud sûfîyâne bir ideal takibeden şâirleri bırakarak XV. yüzyılın ilk yarısında hükümdarlara ve ümerâya, kasîdeler, aşk ve şarap şiirleri, sevda maceralarını anlatan manzûm hikâyeler yazan yâni lâdinî edebiyatın mümessili olan san'atkârlara gözümüzü çevirecek olursak, bunların en eskisi olarak *Ahmed Dâî*'yi[72] görürüz. Germiyan ve Osmanlı saraylarına mensub olan bu şâirin bâzı tercüme eserleri, *Münşaat*'ı, *Ukûdü'l-Cevâhir* adlı Arapça-Acemce-Türkçe bir lûgatî vardır. (Bu son eserin muhtelif nüshaları vardır).[73] *Farahnâme* adlı mesnevîsi olduğunu bildiren tezkirecilerin aldandığını yukarıda söylemiştik. Eski mecmualarda sık sık tesâdüf edilen şiirlerinden Selman Sâvecî, Kemal Hucendî gibi, acem şâirlerini epey muvaffakıyetle taklid ettiği anlaşılıyor. Sehî Tezkiresi'nde «Kendi ihtirâ-ı hassı» olarak kaydedilen gazel, acem nümûnelerinin taklidinden başka birşey değildir.

Hasanoğlu adlı bir Âzerî türk şâirinin, Dâî'den bir asır evvel

(71) Avrupa ve İstanbul kütüphanelerinde nüshaları çoktur. Husûsî kütüphanemizde de iki nüshası vardır.

(72) [Ahmed Dâî hakkında daha sonraki bilgiler için bk. İsmail Hikmet Ertaylan, **Ahmed-i Dâî, hayatı ve eserleri**, İstanbul 1952].

(73) Nüshaları Cambridge'de, Paris'te ve husûsî kütüphanemizdedir.

bu tarzda gazeller yazdığını vaktiyle göstermiştim[74]. Osmanlı şiirinin tekâmülü üzerinde Ahmed Dâî'nin mühim bir nüfûzu olduğu hakkındaki iddia, tamamiyle indîdir.

Ahmedî ve Nesîmî'den sonra bu devrin en mühim şâiri olarak *Şeyhî*'yi[75], göstermek lâzımdır. Germiyan ve Osmanlı saraylarına intisâb ederek hükümdarlara ve ümeraya kasîdeler yazan, Çelebi Sultan Mehmed'in ve Sultan Murad'ın lûtuflarını kazanan bu şâirin hayatı hakkında eski menba'ların verdiği bilgiler, karışık ve bâzen birbirine zıd bilgilerdir. Jean Deny, *Encyclopédie de l'Islam*'daki makalesinde bu zıdlığı gözönüne almış ve iki ayrı Sinan Germiyânî'nin birbirine karıştırılmış olacağı şüphesini ileri sürmüştür. Hakikaten Şakayık tercümesinde, bizim Şeyhî'den başka *-Mecmuatü'n-Nazâir*'de- şiirlerine tesâdüf olunan Germiyanlı diğer bir şâir *Sinan*'dan bahsedilmekte ve II. Murad'ın, Şeyhî ile Sinan Germiyânî'yi imtihan için ikisine de Hamse yazmalarını emrettiği ve Sinan'ın Hüsrev ü Şîrîn'den bin beyit kadar yazarak pâdişâhtan mühim caizeler aldığı, fakat memleketine dönerken, yolda eşkiya tarafından soyulduğu kayıtlıdır (s. 294, Şakâyık metninde, bu şâir Sinan'dan bahsedilirse de, bu malûmat yoktur; mütercim tarafından ilâve edilmiştir). İşte bu kayıd, Deny'nin şüphesini büsbütün kuvvetlendirmiştir. Vefatı umûmiyetle kabul edildiği gibi 826'da değildir, 832'de ölen Germiyan beyi II. Yakub'a bir mersiye söylediğine göre, ölümü herhalde ondan sonradır. Vefat senesi bile kat'iyetle anlaşılmayan bu şâirin Kütahya yakınında Tumlupınar (Dumlupınar) köyünde medfun olduğunu Evliya Çelebi söylüyor *(Seyahatnâme*, c. IX, Pertev Paşa kütübhânesi nr. 264). Asırdaşlarına nazaran zarif bir dile, zengin bir muhayyileye, canlı bir tasvir kabiliyetine malik olan *Şeyhî* her mânâsıyla büyük bir şâirdir. İslâm ilimlerine ve acem edebiyatına lâyıkıyla vâkıf olduğu bâzen çok san'atlı kasîdelerinden anlaşılıyor. Bir kasîdesinde kendini *Selman Sâvecî*'ye benzeten Şeyhî, Hâfız'dan, Nizâmî'den ideoloji bakımından da Senâî, Attâr ve Mevlânâ'dan mülhem olmuştur. *Hüsrev ü Şîrîn* tercümesi daha ziyâde bir tercüme olmakla berâber şâirin kıymetini gösteren değerli bir san'at eseridir[76].

Sultan Murad'a takdim ettiği *Harnâme* adlı küçük mesnevî-

(74) **Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul 1925, c. IV, nr. 1.

(75) [Şeyhî hakkında daha yeni bilgiler için bk. Faruk Timurtaş, **Şeyhî'nin Hüsrev ü Şîrîn'i**, İstanbul 1963; aynı müellif, **Şeyhî'nin hayatı, şahsiyeti, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, İstanbul 1954, c. V.]

(76) [F. K. Timurtaş, **Hüsrev ü Şîrîn ve Ferhad ü Şîrîn hikâyesi**, İstanbul 1959].

si tertip ve edâ bakımından edebiyatımızda hiciv nev'inin bir şaheseri sayılabilir[77].

Ahmed Paşa ve *Necâtî* devirlerine kadar Osmanlı edebiyatının -şüphesiz haklı olarak- en büyük şâiri sayılan ve Ahmed Paşa üzerinde bile mühim te'siri görülen Şeyhî'nin şöhreti XVI. yüzyılda da kuvvetle devam etmiş, *Hüsrev ü Şîrîn* mevzû'u birçok şâirler tarafından yazıldığı halde onların hiçbiri Şeyhî'nin mesnevisi kadar kıymet kazanamamıştır. Ondan bahseden bütün tarihçiler ve tezkireciler hakkında büyük bir hürmet ve takdir göstermişlerdir. Hemen bütün mesnevîciler eserlerinin mukaddimesinde, onu, hürmetle yâd ettikleri gibi, *Necâtî*, *Hayâlî* gibi büyük şâirler de bu takdirlere iştirak etmişlerdir. Gelibolulu *Surûrî*, *Bahrü'l-Maarif* adlı eserinde yalnız ondan misaller almış ve *Şeyhü'ş-Şuerâ* diye yâd etmiştir. Mutasavvıflar arasında da onun şöhreti olduğunu *Akşemseddin*'e ait bir rivâyetten anlıyoruz[78]. XVII. yüzyıl müellifi *Sarı Abdullâh*'ın Mesnevî Şerhi'nde de ondan iktibaslar vardır. Şeyhî'nin, Mısır Türkleri arasında da tanınmış olduğunu *en-Nücûmü'z-Zâhire*'deki bir kayıtdan anlıyoruz. Divanı'nda tefe'ul olunduğunu (fala bakıldığını) da biliyoruz. Şeyhî'den sonra onun en mühim takibçisi olarak Bursalı vezir *İvaz Paşa-zâde Atâî*'yi gösterebiliriz. Elimize geçen divânı bu şâirin asıl isminin *Ahî Çelebi* olduğunu gösterdiği gibi, Bursa'da Pınarbaşı'nda Kuzgunluk'taki aile mezarlığında mevcud mezar kitâbesi de 841'de öldüğünü meydana koyuyor. Eski asîl bir ailenin çocuğu olan *Atâî*, babasının 832' de gözden düşerek vefatından sonra epey sıkıntılara uğramış, babasının düşmanları tarafından rahat bırakılmamış ve genç yaşında vefat etmiştir. Farsça gazel ve kasîdeleri de olan Atâî'de, Şeyhî te'siri derhal göze çarpar. Lisanında arab ve acem kelimeleri biraz daha fazla olmakla berâber, nazım tekniği bakımından çok kuvvetli, edebî san'atlara fazla düşkündür. Fakat bu, hislerini kuvvet ve samimiyetle ifâde etmesine mâni olmuyor. Şiirlerinde göze çarpan bedbinlik, felâketlerle geçen hayatının bir aksidir. Divan'ında pek güzel tuyuğlar da vardır. Sultan Murad'a yazdığı *Güneş redifli* kasîdesini sonradan Ahmed Paşa tanzîr etmiştir. Gazelde darbımeseller iradını ilk önce moda hâline sokan bu şâirin kıymetini bütün tezkireciler itiraf ederler. *Atâî* kadar kıymetli bir san'atkâr olmamakla berâber Bursalı nakkaş *Sâfî* de bu dev-

(77) Fazla bilgi için bk. F. Köprülü, **Harnâme, Yeni Mecmua,** İstanbul 1917, nr. 13. [F. K. Timurtaş, **Harnâme, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,** İstanbul 1949, c. III, sayı 3-4].

(78) Emîr Hüseyin Enisî tarafından H. 977'de yazılan **Menâkıb mecmuası**'nda (husûsî kütüphanemiz yazmaları arasında).

rin unutulmayacak bir simasıdır. Husûsî kütübhânemizdeki Dîvân'ı, kendisine ve zamanına âid tarihî bilgileri ihtiva ettiği gibi, onun şâirlik derecesi hakkında da sarih bir fikir verebilir. Ömrünü ekseriya sefâletle geçirmiş, borçtan kurtulamamış, Sultan Murad'a, vezir Halil Paşa'ya ve diğer büyüklere ve zenginlere kasîdeler vermiş, bâzen verdiği kasîdelere câize alamamıştır. Bir kasîdesinde «Otuz yaşını geçtiği halde kimseden himâye görmediğini» anlatıyor. Kazasker *Veliyüddin Efendi*'ye verdiği kasîdenin bir hapis hâdisesiyle alâkadar olduğunu *Sehî* kaydeder. Şiirlerinde, *Enverî, Zâhir, Faryabî, Kemal Hucendî*'den hürmetle bahseder. Oldukça muvaffakiyetli rubâî'leri bulunan bu şâir, his, hayal ve üslûbdaki zarafet itibâriyle, *Atâî* ile mukayese edilememekle berâber ihmâl edilecek bir şahsiyet de değildir. Bu devir şâirleri arasında, Sultan Murad'a, sonra da II. Mehmed'e kasîdeler veren Bursalı *Ulvî* ile *Hâlil Paşa* nâmına *Sinâme*[79] adlı mesnevîsi olan ve ayrıca musanna' kasîdeleri ve güzel gazellerine tesâdüf olunan İznikli *Humâmî*'yi, Gelibolulu *Ahmed Rûmî*'yi, Bektâşî şâiri *Nedîmî*'yi, Sultan Murad'ın muhârebelerini nazmen yazan Gelibolulu *Zaifî*'yi zikredebiliriz[80]. Yine bu devirde, şöhret kazanmaya başlayarak Fâtih Sultan Mehmed ve II. Bayezid namlarına da eserler yazan Cemâlî'den bahsetmek, eski tezkirelerden itibaren bugüne kadar devam eden bir yanlışlığı tashih için zarurîdir. Çünkü bütün menbâlar bu Cemâlî ile XIV. asır şâiri Şeyhoğlu Mustafa'yı birbirine karıştırmışlardır. Deny, *Encyclopedie de l'Islam*'daki *Shaikh-zâde* makalesinde bu yanlışlığı farketmişse de *Cemâlî*'nin şahsı ve eseri hakkında bilgi elde edemediğinden meseleyi anlatamamıştır. II. Murad nâmına 850'de *Gülşen-i Uşşak*[81], Fâtih namına da *Humâ ve Humâyûn* mesnevîlerini yazan ve *Miftâhü'l-Ferec* adlı diğer bir mesnevîsi,[82] Miftâhü'l-Ferec mukaddimesinde bahsettiği, Fâtih Sultan Mehmed nâmına, edebî san'atlarla yazılmış bir manzûmesi, *er-Risâletü'l-Acîbe fi's-Sanayi ve'l-Bedâî* adlı eseri de elimizde bulunan bu şâirin gayet tasannu'lu kasîdeleri ve güzel gazelleri vardır. Edebî hükümleri çok defa doğru olan *Lâtifî*, onu haklı olarak medhetmekte fakat şâirlikteki kudreti nispetinde şöhret

(79) Bibliotheque National, Ancien fond turc, 304.

(80) Babinger, hiç tarihî eseri olmayan Ahmed-i Dâî'yi Osmanlı müverrihleri arasında gösterirken Zaifî'den hiç bahsetmez (**Die Geschich. der Osmanen und ihre Werke,** Leipzig 1927).

(81) İstanbul Üniversite ktb. Yıldız yazmaları arasında.

(82) Hüdâî kütüphanesi, nr. 120; Pertsch, **Die Türkischen...,** s. 371; Browne, Cambridge İslâm yazmaları, 6900, s. 87. Browne, bu eserin sahibi Cemâlî Fakîh'in kim olduğunu tayin edememiştir.

kazanamadığını da söylemektedir. Bâzı Bursa binalarında birtakım kitâbeleri[83] de olan bu şâir XV. yüzyıl mesnevîcileri arasında unutulmayacak bir sîmâdır. Na'at'lerinde, mesnevîlerinde ve gazellerinde *Şeyhî* ve *Atâî* te'siri görülür. Bizzat kendileri de şâir olan Fâtih ve Bayezid devirleri, Türk lisan ve edebiyatı için, büyük bir inkişaf devri oldu. Anadolu'daki son Türkmen Beyliklerinin kaldırılması, şâirler ve âlimler için Osmanlı pâdişâhının ve Osmanlı şehzâdeleriyle Osmanlı ricâlinin saraylarından başka sığınacak yer bırakmamıştı. İstanbul'un fethi, Trabzon Rum İmparatorluğu'nun imhası, Karadeniz'in bir Osmanlı denizi hâline getirilerek Osmanlı nüfûzunun Kırım'da kendini göstermeğe başlaması, Rumeli fütûhâtı, Osmanlı Donanmasının Adalar Denizi'nde ve Akdeniz'de faaliyete başlaması, Akkoyunlu'ların büyük hükümdârı Uzun Hasan'ın kat'î mağlûbiyete uğrayışı, Osmanlı İmparatorluğu'nu yalnız Yakın Doğu'nun değil bütün Avrupa'nın büyük bir askerî ve siyâsî kuvveti hâline getirmişti. Bu fütûhât ile uyumlu olarak, türkleşme ve islâmlaşma hâdisesi de devâmlı bir şekilde gelişiyordu. Memlekette servet ve refah çoğalıyor, her tarafta medreseler, tekkeler yapılıyor, köprüler, yollar, kervansaraylar inşası suretiyle, askerî ve ticârî münâkale vasıtaları te'min olunuyordu. Bunun neticesi olarak Rumeli'de yeni kültür merkezleri vücûde geldiğini görüyoruz. Fâtih, neşrettiği kanunlarla bütün imparatorluk müesseselerini yeni ihtiyaçlara göre düzenlediği sırada, medreseler de bu gelişmeden faydalanmışlardı. Gerek medreseler, gerek tekkeler, bilhassa Bektâşîlik gibi misyoner dervişlere mâlik hétérodoxe tarikatler, bu islâmlaşmada büyük âmil olmuşlardır. Bir taraftan bu islâmlaşma hâdisesini daha hızlandırmak, diğer taraftan Anadolu'daki mahallî beyliklere karşı beslenen râbıtayı kırmak, Rumeli'deki büyük askerî yolları sevkülceyiş (strateji) noktasından mühim mevki'leri emniyet altına almak için, devlet, dâimî bir iskân ve tehcir (göç ettirme) siyâseti takibediyordu. Fâtih, Rumeli müslümanlarının câmilere devamını temin için, her tarafa emirler göndermek suretiyle, bu hususa ne kadar ehemmiyet verdiğini göstermiştir.

Osmanlı sarayının şa'şaası, memleketin her tarafındaki şâirleri, âlimleri cezbediyordu. Fâtih ve sadrâzamı Mahmud Paşa, âlimlere, şâirlere mühim maaşlar tahsis etmek, onları dâima meclislerinde bulundurmak, eserler yazdırmak ve tercüme ettirmek suretiyle edebî ve ilmî faaliyeti ehemmiyetle teşvik etmekte idiler. *Necmî, Fenâyî, Nur Aşkî, Hafi, Dâî, Duayî, Kudsî, Kâtibî, Nahî-*

(83) **Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası**, nr. 15.

fi, Vâhidi ve daha bu gibi birçok şâirler ve musikişinaslar, verdikleri kasideler ve tanzim ettikleri besteler karşılığında maaşlar alıyorlardı. *Aşkî*'nin gündelik 100 akçe aldığını biliyoruz. *Mehdî, Melihî, Bursalı Ahmed Paşa* gibi dâima Fâtih'in meclisinde bulunan kıymetli şâirler vardı. *Hayatî, Sarıca Kemal, Enverî* gibi doğrudan doğruya Mahmud Paşa'nın himâye ettiği, *Şâhidî, Sehâyî, La'lî, Haydar, Kandî, Sa'dî* ve şehzâdenin hocası *Türâbî* gibi, şâir şehzâde Cem'in sarayında toplanmış şâirler de bu devrin başlıca edebî simalarındandır. Şiir ve san'atle çok alâkadar olan II. Bayezid ve oğulları da aynı an'aneyi devam ettirdikleri gibi birçok vezirler, âlimler, devlet adamları şiirle meşgul oluyorlardı. Bayezid devrinde otuzdan fazla şâir hazineden maaş alırdı. Şuerâ tezkirelerinde ve diğer tarihî menba'larda XV. asrın ikinci yarısındaki ilmî ve edebî faaliyet hakkında, devrinde yazılmış muhtelif mahiyette yüzlerce eser hakkında kâfi derecede malûmat olduğu gibi bu devirde yazılmış çeşitli mahiyette yüzlerce eser ve tercüme mevcuddur. Bundan dolayı bu küçük hülâsada evvelki meçhul devirler hakkında yaptığımız gibi izâhata girmeyeceğiz, yalnız edebî hayatın umûmî inkişâfını gösterebilmek için başlıca edebî nevi'ler ve o nevi'lerin mümessilleri hakkında umûmî malûmat ile iktifa edeceğiz.

Fâtih devrinin en büyük şâiri *Bursalı Ahmed Paşa*'dır. *Niyâzî, Şeyhî, Atâî* gibi, ve üstadı *Melihî*[84] gibi eski üstadların kuvvetli te'siri altında kalmakla berâber, gazel ve bilhassa kasîde nevi'lerinde asrındakilerden üstün olmuş, zarif üslûbu, temiz lisanı, zengin hayali sâyesinde *Şeyhî*'den sonra Türk şiirinin en büyük siması sayılmıştır. *Resmî, Harîrî, Kandî, Visâlî, Konyalı Nizâmî, Safî* (Vezir Cezerî Kasım Paşa), *Sultan Cem* gibi o devir şâirleri üzerinde *Ahmed Paşa* te'siri pek açık olduğu gibi *Necâtî* hattâ *Bâkî* gibi büyük üstadlar üzerinde ve XVI. yüzyılın birçok şâirlerinde bile, bu te'sire tesâdüf olunur. Bütün tezkireciler onun edebî kıymetini ve nüfûzunu teslim ederler. Maamafih daha kendi hayatında bile İran şâirlerinden fazla intihalde bulunmakla suçlanmıştır. İlkin *Câfer Çelebi* tarafından ortaya konulan bu itiraza *Lâtifî*'de de tesâdüf edilir. Arapça ve farsça şiirler de yazmış olan Ahmed Paşa'nın şiirlerinde *Sâvecî, Kemal Hucendî, Kâtibî, Hâfız*, hattâ *Câmî* te'sirleri şüphesiz ki mevcuttur, fakat o devrin bütün Türk şâirlerinde göze çarpan bu gibi te'sirler, Ahmed Paşa'yı büyük bir şâir olarak tanımaktan bizi menedemez. Büyük

(84) **Encyclopedie de l'Islam**'da Ahmed Paşa hakkında çok sathî makalede bu yanlış tekrarlanmıştır.

şâir *Necâtî*'den başlayarak eski şâir ve münekkidlerimizin büyük bir kısmı, onu bir üstad olarak kabul etmişlerdir. Riyâzî Tezkiresi'ndeki bir kayıd eğer doğru ise, onun şiirlerinin *Hüseyn-i Baykarâ* sarayında tanıldığını ve *Câmî* tarafından takdir edildiğini göstermektedir. Maamafih *Riyâzî*'nin mübalâğalı bir ifadesini, bir hakikat gibi telâkki ederek onu Osmanlı şiir lisanının kurucusu saymak yanlıştır[85]. Ahmed Paşa hakkındaki diğer yanlış bir fikir de onun *Ali Şîr Nevâî* tarafından II. Bayezid'e gönderilen otuz gazeli hükümdarın emriyle tanzîr ettikten sonra edebî şahsiyetinin teşekkül ettiği hakkındaki fikirdir. *Hasan Çelebi* Tezkiresi'ndeki yanlış bir mütâlaanın tenkidsizce kabûlünden doğan ve Namık Kemal'den başlayarak Gibb tarafından da tekrar edilen bu hatayı tashih etmek lâzımdır. Nevâî'nin eserleri daha Fâtih devrinde Türkiye'de şöhret kazanmış ve Ahmed Paşa da ona nazîreler yazmıştı. Fakat Ahmed Paşa'nın edebî şahsiyetinin teşekkülünde Nevâî'nin hiçbir te'siri olmamıştır ve olamazdı da. Nevâî'nin şöhreti Türkiye'de yayıldığı zaman, Ahmed Paşa da memleketin büyük şâiri olarak tanınmıştı.[86]

Ahmed Paşa'nın II. Bayezid'in emriyle toplayıp hazırladığı ve nüshalarına çok tesâdüf edilen Divân'ında, kıt'alar, hicivler ve bilhassa pek güzel murabba'lar da vardır. Son mısra'ları tekerrür eden ve bestelenip, terennüm edilmek için yazılan bu murabba'lar daha sonraki asırlarda, şarkı adını almıştır ki, Türk halk edebiyatı'ndaki *Koşma* şeklinin klâsik edebiyata uydurulmuş bir tarzıdır.

XV. yüzyılda Ahmed Paşa'dan sonra yetişen en büyük şâir *Necâtî*'dir.[87] Kasîdelerinden ziyâde, mersiyeleri ve gazelleriyle şöhret kazanan bu şâirde Ahmed Paşa te'siri hissedilir. Fakat hayâlinin nezâketi, üslûbundaki tabiîlik, hislerinin samimiyeti ve derinliği, darbımeseller kullanması ona büyük bir şöhret kazandırmıştır: *İdris-i Bitlisî*, onu *Hüsrev-i Rum* diye lâkablandırdığı gibi, tezkireciler ve tarihçiler de, Ahmed Paşa'dan sonra en büyük Osmanlı şâiri saymaktadırlar. *Şah Abbas Safevî*'nin kitabdarı *Sadık*'ın onu *melikü'ş-şüera* diye zikretmesi de şöhretinin devâmına ve Türkiye dışına da yayıldığına bir delildir[88]. XV.-XVI. yüzyıllarda, *Sun'î, Tâlî, Şevkî, Rızâî*, Üsküblü *Zârî*, Filibeli *Sâkî, Sehî*, İznikli *Kurbî, Vasfî, Virdî, Şâver*, onunla münâsebeti olan şâire *Mihrî* gibi birçok şâirler üzerinde *Necâtî* te'siri pek bellidir. *Selikî, Muîdî, Yetimî, Rahmî* gibi, birçok şâirler ona nazîreler söylemişler, tahmîs ve tesdîs etmişlerdir. Üsküblü *İshak Çelebi, Subhi* de onu takdir edenlerdendi. Tokadlı *Vâlihî*, Necâtî takdirkârlığını âdetâ bir din hâline getirmişti.

Necâtî derecesinde büyük şöhret kazanamamış olmakla berâber unutulmaması icab eden kıymetli bir şâir de *Mesihî*'dir.[89] *Divan*'ı ve *Şehrengiz*'i ile çağdaşları arasında mühim bir mevki işgal eden *Mesihî* canlı ve samimî aşk ve şarap şiirleri yazmış, eserlerinde mahallî hayatı azçok aksettirmiştir. Şiirlerinde fazla yapmacıklar yoktur. Bâzı kasîdelerinin girizgâhları, bahar hakkındaki bir türküsü, tasvir hususunda kudretini gösterebilir. *Tâbiî* gibi, bâzı taklidçileri olduğunu bildiğimiz bu şâirin, *Bâkî* üzerinde bile tesirini görürüz. Bununla berâber kendi zamanında bilhassa, *Şehrengiz* ile şöhret kazanmıştır. Mesihî'den sonra muhtelif şâirler kendi şehirlerinin güzelleri vasfında o cins manzûmeler yazmışlarsa da *Âşık Çelebi, Mesihî*'nin manzûmesini taklidi imkânsız bir şaheser olarak tavsif etmektedir.

Daha XIV. yüzyıldanberi inkişâfını gördüğümüz mesnevî nevi bu devirde de bol mahsûller vermiştir. Bu devirden birçok ahlâkî-sûfiyâne büyük manzûmeler, aşk hikâyeleri, manzûm kronikler kalmıştır ki, bunlardan bâzıları edebiyat âleminde büyük bir şöhret kazanmıştır: Sûfiyâne eserler arasında Akşemseddin halîfelerinden *İbrahim Tennûrî* (vefatı 887)'nin *Gülzar-ı Mânevî*'si *Abdurrahîm Karahisarî*'nin *Vahdetnâme*'si[90], 892'de Tebriz'de ölen meşhur halvetî şeyhi Aydınlı *Rûşenî*'nin mesnevîleri[91], Diyarbekirli *Halîlî*'nin 876'da İznik'te yazdığı *Firkatnâme*'si[92] sayılabilir. Ekseriyetle acem mesnevî'lerinden alınan birçok aşk ve macera mesnevîleri arasında bu devir sonunda *Akşemseddinzâde Hamdî*'nin[93]

(85) Tafsilât için bk. F. Köprülü, **Nevâî ve te'siri, Türk Yurdu**, 1927, nr. 27.

(86) [Fuad Köprülü, **Ahmed Paşa** mad., **İslâm Ansiklopedisi**].

(87) [Necati hakkında daha sonraki bilgiler için bk. Fevziye Abdullah Tansel, **Necâtî** mad., **İslâm Ansiklopedisi**; Ali Nihad Tarlan, **Necâtî Bey Divânı**, İstanbul 1963].

(88) Sadıkî ve tezkiresi hakkında bk. Pertsch, **Die Türkischen...**, nr. 168.

(68) [Mesihî'nin bir murabba'ı Hammer tarafından Almancaya, Gibb tarafından İngilizceye çevrilmiştir].

(90) 865'de yazılmış, Pertsch, **aynı katalog**, nr. 375-376'da şâirin ismi yoktur.

(91) Rûşenî'nin külliyatı husûsî kütüphanemizdedir. Mevlânâ'ya karşı çok hürmetkâr olan bu şâirin sûfiyâne gazelleri ve tuyuğları da vardır.

(92) Bunu sadece bir aşk mesnevîsi zanneden tezkirecilerin fikirleri tamâmen yanlıştır. [Halîlî hakkında daha sonraki bilgiler için bk. Fevziye Abdullah Tansel, **Halîlî** mad., **İslâm Ansiklopedisi**; Muharrem Ergin, **Câmiü'l-Me'ânî'deki Türkçe Şiirler, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, İstanbul 1949, sayı 3-4].

(93) [Fuad Köprülü, **Hamdi** mad., **İslâm Ansiklopedisi**; Âgâh Sırrı Levend. **H. Hamdi' nin bir de Feyzi'nin bilinmeyen hamsesi, Türk Dili Araştırmaları yıllığı**, 1955].

sonraki tenkidçiler tarafından, bir şaheser sayılan ve halkın büyük rağbetini kazanan *Yusuf ve Zeliha*'sı, *Âhî*'nin *Hüsrev ü Şirin*'i, *Revânî*'nin[94] *İşretnâme*'si ve bilhassa *Câfer Çelebî*'nin[95] 899'da yazdığı *Hevesnâme*'sidir. Divan'ı ve münşeatıyla da tanınmış olan bu şâirin *Hevesnâme*'si mevzûu bakımından tamamen orijinal bir eser olup, içinde mahallî hayatı gösteren parçalar çoktur. Tertibi, üslûbu, nazım tekniği bakımından, çok güzel olan bu eser, şâirin büyük bir tasvir kabiliyetine mâlik olduğunu gösterir. Esasen *Câfer Çelebi*'nin bütün şiirlerinde, hisden ziyâde hayal ve ifâde kudreti göze çarpar.

Bu asrın sonlarında *Hamse* mevzûları da büyük bir rağbet kazanmıştır. *Bihiştî*'nin, *Vâmuk u Azrâ, Yusuf ve Zeliha, Hüsn ü Nigâr, Süheyl ve Nevbahâr, Leylâ ve Mecnun* mevzûlarından meydana gelen hamsesi, *Rıdvan*'ın *Hamse-i Nizâmî tercümesi, Mahvî*'nin, *Hatifî*'den tercüme ettiği, *Hüsrev ve Şirîn* ile *Leylâ ve Mecnun*'u İznikli *Celîlî*'nin *Hamse-i Nizâmî tercümesi, Abdülvehab Hayâlî*'nin *Leylâ ve Mecnun*'u, Edirneli *Şehîdî*'nin *Leylâ ve Mecnun*'u *Sultan Cem*'in[96] *Hurşid ve Ferahşah*'ı bu faaliyetin mahsûlleridir.

Bu devirde birçok manzûm kronikler de yazılmıştır; Fâtih devri şâirlerinden olup, Galata'daki tekkesi gemiciler ve şâirler mahfili olan ve bahriye işlerinde, haritacılıkta mahâreti bulunan, sonradan II. Bayezid nâmına divan tertib eden Sinoplu *Safâî*, Kemal Reis'in gazaları hakkında onbin beyitlik bir mesnevî yazmıştı. Edirneli *Sebâî*, Koca Davud Paşa'nın Bosna sancak beyliğindeki gazâlarını onbeşbin beyitlik bir mesnevî ile terennüm etmişti. Mahmud Paşa müntesiblerinden *Sarı Kemal*, sâir birtakım eserlerinden başka II. Bayezid nâmına *Selâtinnâme* adlı manzûm bir kronik tertip etmişti[97] (tek nüshası İstanbul Üniversitesi kütüphanesindedir). Yine Mahmud Paşa müntesiblerinden *Enverî*, 869'da Mahmud Paşa nâmına *Düsturnâme* adlı manzûm bir vekayî-

(94) [A. Karahan, **Revânî** mad., **İslâm Ansiklopedisi**].

(95) [Tâcî-zâde Cafer Çelebi hakkında fazla bilgi almak için bk. M. Tayyip Gökbilgin, **Cafer Çelebi** mad., **İslâm Ansiklopedisi**].

(96) [Cem Sultan hakkında yeni bilgiler için bk. Câvid Baysun, **Cem Sultan, hayatı ve şiirleri,** İstanbul 1946; aynı yazar, **Cem Sultan** mad., **İslâm Ansiklopedisi;** Mustafa Baydur, **Cem Sultan hayatı ve edebi şahsiyeti; Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Cem Sultan** maddesi ve bilhassa bibliyografyası].

(97) [Bk. Robert Anhegger, **Selâtinnâme müellifi Kemal, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,** İstanbul, IV, s. 447-470; F. Köprülü, **Millî Edebiyat Cereyanının ilk Mübeşşirleri,** İstanbul 1928; aynı yazar, **Edebiyat Araştırmaları,** Ankara 1966].

nâme yazmıştır[98] ki, Osmanlı ve bilhassa Aydınoğulları için fevkalâde ehemmiyetlidir[99]. Enverî bu eserinde, evvelce Fâtih nâmına *Teferrüçnâme* adlı bir eser daha yazmış olduğunu zikrediyor. Pirzerinli *Suzî*'nin, *Mihaloğlu Ali Bey*'in gazâları hakkında yazdığı onbeşbin beyitlik vekayînâme de bu devir mahsûllerindendir. *Silâhşörnâme*'si, *Süleymannâme*'si ve daha birçok eserleriyle şöhret kazanmış olan *Uzun Firdevsî*'nin,[100] II. Bayezid nâmına yazdığı *Kutubnâme* adlı Midilli adası harbine âid mesnevîsi de unutulmamak lâzımdır. Muhtelif yazmaları olan bu eser, şiir bakımından kıymetinden ziyâde, ihtiva ettiği tarihî tafsilât bakımından dikkate değer. *Süleymannâme mukaddemesi*'nde verdiği bilgilere göre, Idıncık zâimi Hacı Kenek (Genek) Bey'in oğlu olup 857'de doğmuş, şâir Melihî'den arûz okumuş ve Molla İlâhî'den de istifâde etmiştir. Bayağı bir şâir olmasına rağmen eserlerinin çokluğu ile şöhret kazanmıştır.

Bu devirde nesrin muhtelif nevi'lerinde kuvvetli inkişâfa şâhid oluyoruz. Ekseri tercümelerde ve halka mahsus eserlerde kullanılan sâde nesirden başka san'atlı nesir de ehemmiyet alıyor ki, bunun parlak bir mümessili olarak ehemmiyeti son münekkidler tarafından da teslim olunan *Tazarrunâme* sahibi *Sinan Paşa*'yı[101] gösterebiliriz. Muhtelif eserleri varsa da ona türk edebiyatındaki mevkiini temin eden, *Tazarrunâme*'siyle *Risâle-i Ahlâk*'ı ve *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sıdır. Sinan Paşa, *Tazarrunâme*'yi hayatının sonlarına doğru, mütâlaa ve tedrisâttan artan boş zamanlarında üçdört ay içinde yazdığını söylüyor. Arada bâzı manzûm parçaları ve bâzı manzûm hikâyeleri de ihtiva eden, çok samimî ve çok kuvvetli bir dinî lirizm ile dolu olan bu eserden[102] sonra Sinan Paşa yine ahlâk-ı sûfîyâneye âid, mensûr *Risâle-i Ahlâk*'ını yazmış ve sonra da Attâr'ın *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sını pek meşhur bâzı sûfilerin muhtasar biyografilerini ilâve suretiyle tercüme etmiştir. Bütün bu eserlerde ve bilhassa *Tazarrunâme* ile *Risâle-i Ahlâk*'da Sinan Paşa'nın zühd ve tasavvufla dolu ruhu bütün samimi-

(98) [**Düstûrnâme** (nşr. Mükrimin Halil Yinanç), İstanbul 1928-1929. (Kitabın tek nüshası Bibliotheque National'dedir].

(99) Türk Tarih Encümeni külliyatı, sayı 15.

(100) [Bk. Fuad Köprülü, **Firdevsî** (uzun) mad., **İslâm Ansiklopedisi**].

(101) [Sinan Paşa, **Tazarru'nâme** (nşr. A. Mertol Tulum), ikinci bölüm, **Sinan Paşa'nın San'atkârlığı ve Eserleri** (s. 11-12), İstanbul 1971].

(102) Babinger'in **Encyclopédie de l'Islâm**'daki makalesinde bu eseri **Maarif-i Sinan** ismi altında zikretmesi yanlış olduğu gibi, Ebüzziya Tevfik Bey'in **Tazarrunâme**'den bâzı parçaları toplama suretiyle bastırdığı **Tazarruât-ı Sinan Paşa** nâmı altındaki risâleyi müstakil bir eser sayması da tamamen esassızdır.

yetiyle göze çarpar. Üslûb *Abdullâh Ensârî*'nin meşhur risâlesindeki üslûbun aynıdır[103]. Bu ifâde çok san'atlı ve seci'li olmakla berâber, büyük bir akıcılık ve tabiîlik içinde üstün ve seçkin bir eserdir. *Tarih-i Mu'cem*'i ağır ve san'atlı bir lisanla tercüme eden *Sarı Kemal, Fettahî-i Nişâbûrî*'nin *Hüsn ü Dil*'ini [104] türkçeye adapte eden *Âhî, Gül-i Sadberk* sahibi *Mesihî* ve *Cafer Çelebi* de bu devrin san'atlı nesir mümessillerindendir. *Adnî* mahlaslı sadrâzam *Mahmud Paşa*, sonradan sadâret mevkiine geçen *Nişânî* mahlaslı *Nişancı Mehmed Paşa*, yazıcı yâni münşî diye tanınmış *Tursun Bey*[105] de bu devrin meşhur münşîlerindendir.

Mensur tarih nev'î de bu devirde gelişmeğe başladı, tarihe ve Osmanlı tarihine âid arabça ve acemce eserlerden başka türkçe eserler de meydana geldi. Bilhassa II. Bayezid devri bu hususta büyük bir faaliyetle kendini gösterir. Birçok nüshaları bize kalmış *Anonim Tevarih-i Âl-i Osman*'lar[106] bile bu devirde istinsâh edilmiştir. *Ahmedî*'nin *İskendernâme*'sinin Osmanlı tarihi kısmından alınmış olan manzûmelerle süslenmiş olan bu eserler XV. yüzyılda yüksek sınıfa mahsus tarihî eserlerden başka halk arasında ve bilhassa askerî sınıf ve timar erbâbı arasında okunmağa mahsus -âdetâ halk destanları tarzında- halk için yazılmış kroniklerin mevcud olduğunu bize anlatmaktadır. Bu devrin eserlerinden *Âşıkpaşazâde*[107] diye meşhur *Derviş Ahmed Aşkî*'nin eseri, *Oruç Bey*'in[108] Tarihi, üslûp itibariyle bu anonimlerden farksızdır. Halbuki Tursun Bey'in *Tarih-i Ebü'l-Feth'i, Beyâtî'nin Cam-ı Cem-âyin*'i gibi eserler yüksek sınıfa mahsûs yazıldığı için gerek

(103) Bu risâle metni ve şâir **Nevres** tarafından yapılan **Mebaliğü'l-Hikem** adlı tercümesi 1302'de Ebüzziya matbaasında basılmıştır.

(104) [**Hüsn ü Dil** 1870'de **Asır gazetesinde** tefrika edildikten sonra kitap hâlinde basılmıştır].

(105) [**Tarih-i Ebü'l-Feth, Tarih-i Osmânî Encümeni mec.,** 86, 98 sayılarına ilâve sureti ile neşredilmiştir. Ayrıca bk. Mertol Tulum, **Tarih-i Ebü'l-Feth Tursun Bey,** hayatı ve eserlerini de ihtiva ederek tıbkı basım, İstanbul 1977].

(106) [Fr. Giese, **Tevârih-i Âl-i Osman (Die Altosmanischen Croniken),** Breslau, 1922 ve Almanca tercümeleri, Leipzig 1925, Almanca tercümesi, II. Leipzig 1925. Anonim tarihler hakkında geniş bibliyografya için bk. Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi,** İstanbul 1979, c. XIV, sayfa 155].

(107) [Fuad Köprülü, **Âşık Paşa-zâde** mad., **İslâm Ansiklopedisi. Âşık Paşazâde Tarihi** miralay Âli Bey tarafından 1915'te İstanbul'da bastırılmış, ikinci defa F. Giese tarafından 1929'da Leipzig'de, üçüncü olarak da Nihâl Atsız tarafından 1949'da İstanbul'da yayımlanmıştır].

(108) [**Oruç Bey Tarihi**'nin İngiltere'de Oxford ve Cambridge kütüphanelerindeki nüshaları Prof. Franz Babinger'in bir önsöz ilâvesiyle yayımlanmıştır. **Quellenwerken des Islamischen Schrifttums,** Hannover 1925, II].

tertip gerek üslûp bakımından ilk kısım eserlerden tamamiyle ayrıdır.

Yazıcıoğlu Ali[109], II. Murad devrindeki türkçe *Selçuknâme*'sinde *Râvendî*'yi kısaltıp ve *İbn Bîbî Selçuknâmesi*'ni aynen tercüme ve ona ekleyerek 679'dan sonraki vak'aları da yazıp ilâve suretiyle bu ikinci kısım eserlere âdetâ bir nümûne oldu. Fakat Tursun Bey galiba münşîlik kudretini göstermek için gayet ağır, külfetli bir lisanla yazmış, bir vekayinâmeden ziyâde sırf edebî bir mahsûl vücûde getirmek istemiştir. *Kâtib Şevki*'nin ve *Bihiştî*'nin Osmanlı tarihleriyle *Neşrî*'nin[110] -sonradan epey şöhret kazanan- tarihi de bu devir mahsûllerindendir. Meşhur münşî *Cafer Çelebi*'nin *İstanbul Fetihnâmesi*[111] de tarihî bir eserden ziyâde süslü bir inşa nümûnesidir. Vassâf'ın ve Hoca Cihan'ın eserleri gibi acem nesrinin en külfetli en ağır nümûnelerini taklid ederek arab ve acem edebiyatlarına ve islâmî ilimlere vukuflarını göstermek isteyen bu münşîlerin sonraki yüzyıllarda da bir çok takipçileri gelmiş, bu «Tasannu» merakı türk nesrinin tabii dehâsını asırlarca bozmuştur. Bereket versin ki tatbiki çok müşkül ve çok zahmetli olan bu usûl mahdud şahıslara ve hattâ onların bile bâzı eserlerine münhasır kaldı. Bu devrin tabii ve güzel nesrine bir misal olarak *Deli Lûtfi*'nin bir risâlesini gösterebiliriz ki, Türkiye'de mensur olarak yazılmış en eski mizâhî eserlerden biridir.[112] Burada neşredilen metnin XV. yüzyılın meşhur âlimlerinden olup düşmanları tarafından küfür ile itham edilerek katlettirilen meşhur Deli Lûtfi'ye ait olduğunu meydana koymuştuk. Mevzû pek sabittir; o devir müderrislerinden *Uslu* lâkabıyle tanınmış bir müderris, Edirne'deki Muradiye medresesi'nin başka birine verileceğini haber alınca vezirlere gelip şikâyet ediyor; vezirler de ona cevap veriyorlar. *Uslu* kelimesinin sırpça'da eşek mânâsına gelen bir kelime ile benzeşmesi üzerine dayanan bu risâle, baştan başa eşeğe âid telmihler, darbımeseller, galisizimlerle dolu olarak gayet zarifâne yazılmıştır. Lisan çok sâde ve tabiîdir. XVI.-XVII. yüzyıllarda bu cins mizâhî eserlerin pek ziyâde çoğaldığını göreceğiz. Anadolu Türkçesi, bu yüzyılda da Mısır ve Suriye'de birtakım mahsûller vücûde getirdi ki, bu tabloyu

(109) [Bu eserin yazılışı hakkında bk. P. Wittek, **Das Datum von Yazıcıoğlu's Oğuznâme, Türkiyat Mecmuası,** 1964, XIV, s. 263 v.d.; 272 v.d.].

(110) [Fahriye Arık, **XV. asır tarihçilerinden Neşrî'nin hayatı ve eserleri,** İstanbul 1936. Bu eser, Faik Reşit Unat ve M. Köymen taraflarından 1949 (Ankara)'da yayımlanmıştır].

(111) [Bu eser **Tarih-i Osmânî Mecmuası**'na ilâve olarak basılmıştır].

(112) O. Rescher, **Oriantalistische Miszellen,** 1927, II, s. 40-43. Fuad Köprülü, **Hayat Mecmuası,** 1928, sayı 100.

tamamlamak için onlardan da kısaca bahse mecburuz: Memlûkler Devleti'nin başına geçen Çerkes cinsinden Memlûk sultanları, lisan ve kültür bakımından esâsen türkleşmişlerdi ve Türkçe konuşuyorlardı. Bundan dolayı Türk Memlûk sultanları gibi, onlar da türkçeyi himâye ettiler ve zamanlarında gerek Doğu Türkçesiyle gerek Anadolu Türkçesiyle, eserler yazıldı. Bu ikinci kısım eserlerden tarihçi *Aynî*'nin, Emîr Tatar emriyle yaptığı *Kudûrî tercümesi*, bir aralık II. Bayezid'e sefâretle gönderilen Ayıntap'lı *İbrahim bin Bâlî*'nin 893'te Kayıtbay nâmına yazdığı manzûm *Hikmetnâme* adlı mesnevisiyle *Kansogavrî*'nin Türkçe şiirleri, Diyarbekir'li *Şerif* adlı bir şâirin 903'de Kansogavrî nâmına yazdığı bir *Şehnâme Tercümesi* malûmdur.[113] XVI. yüzyıl Osmanlı şâirlerinden *Eyyûbî* mensur *Şehnâme Tercümesi*'nde Kanso'nun her beyti için Şerif'e bir dinar verdiğini zikreder. Avrupa ve İstanbul kütübhânelerinde birkaç yazması olan *Kitab-ı Güzîde* (Rieu, 249) eski Doğu Türkçesi'nden Anadolu Türkçesine nakledilmiş bir eserdir ki, bunun sahibi *Mehmed bin Bâlî*'nin yukarıda söylediğimiz *İbrahim bin Bâlî*'den başka biri olmadığını zannediyorum. Bunlardan başka *Emîr Alâeddin Mengli Boğa* (vefatı 836) ile *Emîr Seyfeddin Tangri Bermiş* (vefatı 852)'in Türkçe şiirleri olduğunu ve hattâ bu sonuncunun şâirlik kudreti ile Anadolu şâiri Şeyhî'yi âciz bıraktığını biliyorsak da, eserleri meydanda olmadığından hangi türk lehçesiyle yazıldıklarını söyleyemeyiz. Kanso'nun, Sultan Selim'e gönderdiği Türkçe bir mektup, Memlûklerin resmî yazışmalarında, Anadolu Türkçesi'nin de kullanıldığını katiyetle göstermektedir.[114] XIV.-XV. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de istinsâh edilmiş hattâ hükümdarın kütübhâneleri için nefîs bir surette yazdırılmış Anadolu eserlerine tesâdüf olunması da Mısır ve Anadolu Türkleri arasındaki sıkı kültür münasebetlerine bir delildir. Bütün bu izahât gösteriyor ki, XV. asırda nesirde olsun nazımda olsun İran edebiyâtı tesiri devamlı surette artmış, Osmanlı şâir ve nâsirleri acem modellerini daha çok muvaffakiyetle taklide çalışmışlardır. Bu modanın tesiri ile şâirlerimizin, farsça eserler, acem şâirlerine karşı nazireler yazdıklarını ve bâzı arabça eserlerin Anadolu'da farsça'ya çevrildiğini *Fâtih*'in *Osmanlı Şehnâmesi*'ni Anadolulu şâir *Şehdî*'ye farsça yazdırdığını, II. Bayezid'in Osmanlı Tarihi'ni Türkçe

(113) Yazmaları British Museum, Upsala Kütüphaneleriyle Petersburg şark lisanları enstitüsünde tam bir nüshası; Nevşehir'de İbrahim Paşa kütüphanesinde, eksik bir nüshası İstanbul Millet Kütüphanesindedir.

(114) Bu metin Halil Edhem Bey tarafından tetkik ve neşredilmiştir. **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, 1928, 19 (96).

şiirleri de bulunan *İdris-i Bitlisî*'ye farsça olarak tertib ettirdiğini görüyoruz. Bu devirde Irak, Azerbaycan, İran, Horasan'dan birçok âlim ve şâirlerin Osmanlı saraylarına gelmeleri büyük hürmet ve itibar görmeleri de bu modanın bir neticesidir. Bu modanın ne kadar kuvvetli olduğunu Türkçe ve Farsça divanları olan Tokatlı *Lâ'li*'nin bir hâdisesi anlatabilir. Kendisini İran'dan gelmiş gibi göstererek, Fâtih'in büyük lûtuf ve ikramlarına nâil olan ve kendisine bir tekke de verilen bu şâirin Tokatlı bir Türk olduğu anlaşılınca, tekkesi elinden alınmış ve hiç itibârı kalmamıştı. Gerek onun gerek *Mesihî* gibi şâirlerin Arabistan ve Acemistan'dan gelenlere fazla iltifat gösterilmesi hakkında şikâyet yollu bâzı şiirleri vardır. Doğudan gelen ve mühim bir kısmı da neslen Türk olan bu şâirler arasında Türkçe ve Farsça şiirlerden terkib edilmiş Divan'ı[115] da elimizde bulunan *Hâmidî* bilhassa dikkate değer. *Münisî* adlı bir şâirin oğlu olup 834'de doğan önce Şirvanşahlar sarayına intisabeden bu şâir evvelâ Kastamonu Emîri İsmâil Bey'in sonra da 864'te Fâtih'in sarayına gelerek büyük iltifatlar görmüş, hükümdara ve ümerâya kasideler söylemiş, kitablar yazmış fakat nâil olduğu iltifat birçoklarının kıskançlığını çektiğinden nihayet Bursa'da yerleşmiş ve Bayezid devrinde orada ölmüştür. Bu devrin siyâsî ve içtimâî tarihi için Divân'ı çok mühim bir vesikadır. Maamafih *Akkoyunlu*'ların yıkılması ve *Safeviler*'in kurulması üzerine o havalideki birçok sünnî şâirlerin Türkiye'ye gelmesi bilhassa XVI. yüzyılda olmuştur. Fâtih ve Bayezid devirlerinde, İstanbul sarayı, Herat sarayı ile ve Uzun Hasan harbinden sonra Akkoyunlu sarayı ile çok dostça münasebetlerde bulunuyordu. İslâm doğu ve bilhassa Türk memleketleriyle ve hattâ Hind saraylarıyla Anadolu arasında fikrî ve edebî bağlar hiç eksik değildi; bu iki hükümdar başka memleketlerdeki meşhur âlim ve şâirleri kendi saraylarına getirtmek kabil olmazsa, onlara hediyeler ve câizeler yollamak, mektuplaşmak sureti ile Türk-İslâm dünyasındaki manevî nüfûzlarını çoğaltmağa çalışıyorlardı. Fâtih'in ve Mahmud Paşa'nın Hoca Cihan'la, Câmi ile Celâl Devvânî muhâbereleri malûmdur. Hoca Cihan'ın dâmadı Emîr Seyyid İshak'ın Mısır'dan İstanbul'a geldiği zaman, ona gösterilen iyi karşılanışını, Fâtih'in huzuruna girip el öptüğünü, Hâmidî divânından öğreniyoruz. II. Bayezid de babası gibi Câmi ile mektublaşır, ona senede bin altın gönderirdi.[116] *Ali Şîr Nevâî*'nin şöhreti de bu yüzyıl sonlarında bütün Tür-

(115) Bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde, diğeri Türk Tarih Encümeni Kütüphanesindedir.

(116) Tafsilât için bk. Browne, **Persian Literature in Modern Times**, Cambridge 1924, III, 422-423.

kiye'de yayılmış, eserleri sarayda ve edebî mahfillerde büyük bir rağbet kazanmıştı. Nevâî Divânı'nda Osmanlı hükümdarlarının kendisine hediyeler gönderdiğinden bahis vardır. Bu devirden başlayarak birçok şâirlerimizin ona nazireler söylediğini görüyoruz ki bu cereyen sonraki asırlarda daha çok kuvvetlenmiş hattâ Çağatay lehçesi ile Nevâî'ye nazireler yazmak moda olmuş ve bu moda Tanzimat'a kadar kuvvetle devam etmiştir. Esasen XV. yüzyılda daha evvelki yüzyıllarda olduğu gibi, Anadolu ile diğer Türk memleketleri arasındaki kültür münâsebetlerinin de devam ettiğini, hattâ uygur harflerinin bile yüksek sınıf arasında büsbütün unutulmadığını biliyoruz. II. Bayezid'e uygur harflerini öğretmek için yazılmış bir risâle Millet Kütübhanesi'nde mevcud olduğu gibi, 884'de İstanbul'da uygur harfleriyle yazılmış bir *Atabetü'l-Hakâyık* nüshası da vardır.

Nesirde ve nazımda acem tesirinin devamlı surette artması, bilhassa arûz veznine Türk kelimelerinden daha iyi uyan arab ve acem kelime ve terkiblerinin çoğalması bu devir sonlarında buna karşı bir aksülamel vücûde gelmesine de sebep oldu. Aruz vezniyle fakat içinde yabancı kelime ve terkibler bulunmayarak saf halk diliyle, halk dilindeki mecazları, cinasları, darbımeselleri, tabirleri, kullanarak şiir yazmak cereyanının ilk temsilcisi olarak Aydınlı *Visâlî*'yi[117] gösterebiliriz. Şâirlerin *Türkî-i Basît* dedikleri bu cereyanın, XVI. yüzyılda daha mühim temsilciler yetiştirdiğini fakat muhtelif âmiller tesiri ile bu cereyanın bir türlü kuvvetlenemediğini aşağıda anlatacağız.

Bu asrın edebî tablosunu tamamlamak için halk edebiyatı hakkında da kısaca bilgi verelim: XIII. ve XIV. yüzyıllarda olduğu gibi bu yüzyılda da Anadolu'da ve Rumeli'de halk arasında orduda, serhad kalelerinde, ellerinde sazlarıyla gezen «*ozan*»lar vardı. Germiyanoğullarının, Osmanlı padişahlarının saraylarında bile, bunların mevcudiyetini, tarihî kaynaklardan anlıyoruz. Şirvanşahların saraylarında da ozanların varlığını biliyoruz. Maamafih klâsik şâirler yanında bunlar alelâde birer çalgıcı mâhiyetinde kalmışlar, saraylardaki eski ehemmiyetlerini kaybetmişlerdir. Fakat geniş halk kitleleri arasında, bunların ehemmiyeti ve rolleri hiç değişmedi. Eski Oğuz an'anesini *Kobuz*'larıyla terennüm ediyorlar yeni hâdiseler için türküler, destanlar tertib ediyorlar, halk toplantılarında onları okuyorlardı. Bu asırda saraylarda ve halk

(117) [Aydınlı Visâlî için bk. Fuad Köprülü, **Divan Edebiyatı Antolojisi**, İstanbul. Ayrıca bk. F. Köprülü, **Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri**, İstanbul 1928].

arasında *Kıssahanlar*'ın vücûdünü de görüyoruz ki bunlara *Şehnâmehan* veya *Meddah* adı da verilir.[118] Bunlar saraylarda veya halk toplantılarında *Battalnâme, Salsalnâme, Ebû Müslim kıssası* gibi islâm hikâyeleri, yahud *Şehnâme*'den alınmış mevzûlar, nakil ve hikâye ederlerdi. Doğrudan doğruya şehir hayatının yaratmış olduğu bu *Kıssahan, Meddah* sınıfı yukarıdaki mevzûlardan başka mahallî hayattan ve hergünkü hâdiselerden alınmış -bâzen çok açık, müstehcen- hikâyeler de naklederlerdi. Hikâyeleri anlatırken taklidler de yaparlardı. Bu meddahlar klâsik şâirler tarafından daima küçümsenmiş ve hakaretle görülmüştür. *Kıssahan-Meddah*'lar tarafından nakledilen mahallî hikâyelerden bu asra ait hiçbir mahsûl bize kalmamıştır. *Karagöz* tiyatrosunun da bu asırda yayılmış olduğu tahmin olunabilir. Bu asırdan kalma bâzı türkü parçalarına eski kaynaklarda tesâdüf ediyoruz. *Dede Korkud Hikâyeleri* ve Oğuz edebî an'aneleri de göçebe Türkler arasında Kastamonu ve Bolu taraflarında, bilhassa Doğu Anadolu'da kuvvetini muhafaza etmekte idi.

XVI. Yüzyıl

XVI. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş devresidir. II. Bayezid zamanında Mısır Memlûkleri'ne karşı bâzı mağlûbiyetlere uğrayan ve bilhassa Safevî devletinin kudretli kurucusu *Şah İsmail*'in Anadolu, hattâ Rumeli'deki dinî-siyâsî propagandalarıyla büyük bir tehlikeye ma'ruz görünen, Osmanlı İmparatorluğu, I. Selim'in idârî ve askerî dehâsı sâyesinde Safevî tehlikesini kesin surette ortadan kaldırmağa muvaffak olduğu gibi, Memlûkler devletini de yok ederek Suriye ve Mısır'ın hâkimi oldu. Kanûnî Süleyman, babasının deniz siyâsetini takib ederek vücûde getirdiği kuvvetli donanma sâyesinde, Avrupa'nın karalarda ve denizlerde en kuvvetli hükümdârı olmuştu. Doğu'da Doğu Anadolu'nun, Irak-ı Arab'ın, Akdeniz'de Rodos, Sakız, Kıbrıs adalarının, Kuzey Afrika'da Trablus, Cezâyir ve Tunus'un zaptı, batıda Macaristan fütûhâtı ve daha bu gibi birtakım askerî muvaffakıyetler, imparatorluğun hudutlarını genişletmiş, Avrupa umûmî siyâsetinde kuvvetli bir âmil hâline getirmişti. Önce Lepanto mağlûbiyeti, sonra bu asır sonundaki müzmin İran ve Avusturya harbleri, bu büyük siyâsî ve askerî kuvvetin, artık zirveden aşağı düşmeğe başladığını gösteren işaretlerdir. Kanûnî Sultan Süleyman'ın düzenleyip, niza-

(118) [Fuad Köprülü, Meddahlar, **Türkiyat Mecmuası**, 1925, I, s. 1-45].

ma soktuğu idârî ve askerî müesseselerin bu yüzyılın ikinci yarısında -bilhassa büyük devlet adamı Sokollu'nun ölümünden sonra- daha sür'atle bozulmağa başladığı, o devrin bâzı tarihçileri ve mütefekkirleri tarafından pekiyi görülmüş ve bundan doğacak tehlikeler açıkça gösterilmişti; fakat buna rağmen, Osmanlı cemiyeti, bütün bu yüzyılda azametini muhafaza etmiş, siyâsî ve askerî düşüşün içtimâî ve iktisâdî tesirleri birdenbire göze çarpmamıştır.

XVI. yüzyıldaki bu parlak muvaffakiyetlerin lisan ve edebiyat noktasından da mühim neticeleri oldu. Memleketin mühim şehir ve kasabalarında refah ve servet derecesi yükseldi; bilhassa Rumeli'de büyük kültür merkezleri vücûde geldi. En uzak hudud şehirlerine kadar kurulan ilk mektepler, tekkeler ve medreseler İslâm dinini ve Türk lisanını şehirlerdeki yerli halk arasında oldukça geniş tarzda yaymağa muvaffak oldu. İmparatorluk bütün gayretini Rumeli memleketlerine sarfettiği için bu yüzyılda Rumeli'de birçok şâirler yetiştiğini görüyoruz. Türkçe ile Rumca, Sırpça, Bulgarca arasındaki karşılıklı tesirler de bilhassa bu yüzyılda kuvvetlenmiştir. Doğu Anadolu'nun ve Irak-ı Arab'ın Osmanlıların siyâsî hâkimiyetine girmesi de evvelce Azerî-Türk lehçesini kullanan, bu havâli şâirlerinin, İstanbul sarayının mânevî nüfûzu altında, esasen pekaz farklı olan Osmanlı lehçesini kullanmalarına sebep oldu. İmparatorluğun bir parçası olan Kırım'da da, Osmanlı kültürünün kuvvetlendiğini, eskidenberi orada yerleşmiş olan edebî Doğu Türkçesi yerine Osmanlı lehçesinin edebî lisan olarak yerleşmeğe başladığını görüyoruz. Kırım Hanlarından *Devlet Giray* ve bilhassa *Gazi Giray* Osmanlı lehçesiyle şiirler yazdıkları gibi, Kırım şehirlerinden ve bilhassa Kefe'den, birtakım şâirler de yetişmiş, Kırım Hanlarının sarayında, Osmanlı şâir ve münşîleri büyük bir rağbet görmüştür. Sâhib Giray'ın Doğu Türkçesi ile yazılmış eski bir *Cümcüme Sultan Hikâyesi*'ni 955'de Osmanlı Türkçesi'ne naklettirmesi mânâlı bir hâdisedir.[119] Bâzı şiirlerinde Fuzûlî ve Nevâî te'siri göze çarpan *Gazâyî* mahlaslı *Gâzî Giray* serbest ve cenkçi tabiatını gösteren çok samimî birtakım gazelleriyle edebiyat tarihinde husûsî bir mevki sahibi olmağa lâyıktır. *Kâtibî*, *Cezbî*, Defterdar Bağdadlı *Zihnî*, Kefeli *Feyzî* onun himâye ettiklerindendir. Kendisiyle çağdaş olan başlıca Osmanlı şâirleriyle daima mektublaşırdı. Neslen ekseriyetle Türk olan Kürt derebeyleri arasında da bu devirde Osmanlı lehçesiyle şiirler yazmak moda olmuştu. İmparatorluğun Türk olmayan, memleketlerinde yetiş-

(119) F. Köprülü, **İlk Mutasavvıflar**, İstanbul 1919, s. 197.

miş, münevver sınıf, idarede mühim bir mevki alabilmek için mutlaka türkçe öğreniyordu. İstanbul Sarayı'nın ihtişâmı, yalnız İslâm memleketlerinde değil, hariçteki Türk ve İslâm memleketlerinden birçok âlim ve şâirin İstanbul'a gelmelerine sebep oluyordu.

Hakikatte de bu yüzyıldaki Osmanlı pâdişahları, şehzâdeleri hemen hepsi, şâir, ilim ve san'at hâmisi idiler. Devlet büyükleri de onlara bu yolda öncü olmayı bir vazife biliyorlardı. Diğer kardeşleri gibi şâir olan ve Farsça divânından başka Türkçe ve Çağataycа şiirleri de olan *I. Selim*,[120] âlimleri ve şâirleri mükâfatlandırır, yanında dâima şâir ve âlimler bulundurur, hattâ harbe gidip gelirken yollarda kitaplar da tercüme ettirirdi. *Muhibbî* mahlası ile şiirler yazarak -pek kıymetli olmayan- bir Divân tertiplemiş olan *Kanûnî Sultan Süleyman* da âlimleri himâye ediyor, birçok kitablar tercüme ettiriyordu. Büyük şâir *Bâkî*'nin üstünlüğünü ve kabiliyetini daha ilk eserlerini görür görmez anlayarak himâye etmiş olmasını saltanatının en büyük zevklerinden biri saydığını söyleyen bu hükümdarın yüksek bir edebî zevke mâlik olduğu muhakkaktır. Onun nüfûzlu veziri *İbrahim Paşa* da hem şâir hem şâirler hâmisi idi. Büyük şâir *Hayâlî*, *Lâmiî*, *Rahmî*, onun başlıca himâye ettiklerindendir. Bu devirde birçok şâirler hazineden maaş alıyorlardı. Sonraları *Ayas Paşa*'nın sadrâzamlığı zamanında bu maaşlar kesildi. Böyle olmakla beraber II. Selim, III. Mehmed zamanlarında gerek hükümdarlar, gerek devlet büyükleri, müellifleri ve şâirleri iltifatlarıyle teşvikten geri kalmıyorlardı. Bu an'ane, hükümdarlığın zarûrî icabından sayılıyordu. İşte XVI. yüzyılda devletin askerî muvaffakiyetleri ve memleketin iktisâdî refahıyla ahenkli olarak, Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif merkezlerinde birçok şâirler, müellifler, mütercimler yetişmiştir. Ve Anadolu Türkçesi büyük bir imparatorluğun ilim ve san'at lisanı olarak -o sırada artık büyük simâlar yetiştirmekte pek hasis olan- Arab ve Acem kültürleriyle rekabette hem de büyük bir başarı ile muvaffak olmuştur.

XVI. yüzyılda Türk edebiyatı üzerinde *Câmî* ile *Nevâî*'nin de kuvvetli tesirleri göze çarpar. İran edebiyatının yetiştirdiği büyük klâsiklerin sonu olan *Câmî*'nin birçok eserleri bu yüzyılda Türkçe'ye tercüme edilmiş, bilhassa mesnevîleri Türk mesnevîcilerine örnek olmuştur. *Nevâî*'ye gelince, bu büyük Türk-Çağatay şâiri edebî mahfillerde büyük bir nüfûz kazanmış, birçok eserleri ter-

(120) I. Selim'in Türkçe şiirleri olmadığı hakkında bâzı tezkirelerde bile tesadüf edilen iddialar yanlıştır.

cüme ve taklid edilmiş ve onun nüfûzu altında çağatayca şiirler yazmak Türkiye'de moda olmuştur. Bu yüzyılda I. Selim'den başlayarak *Hâfız, Acem, Niyâzî, Sânî, Azmî, Selâhî, Kürt Şükrü, Hazânî*, gibi birtakım şâirler, *Nevâî*'ye çağatayca nazîreler söylemişler, mesnevîciler de onun mesnevîlerinden istifâde ettikleri için eserlerinin mukaddimelerinde ondan hürmetle bahsetmişlerdir. *Câmî*'nin birçok eserlerini tercüme ve başkaca eserler tercüme ettiği için *Câmi-î Rûm* lâkabıyla tanınan şâir *Lâmiî, Ferhatnâme*'sini *Nevâî*'nin mesnevîlerinden toplama suretiyle vücûde getirmiştir. Muhtelif sebeplerle İran ve Horasan'dan Türkiye'ye gelen şâirler de *Nevâî*'nin şöhretini yaymak hususunda te'sirli olmuşlardır. Bunlardan *Cemilî*'nin Sultan Süleyman ve İbrahim Paşa namlarına tertib ettiği çağatayca Divânı,[121] hemen baştan başa Nevâî nazîreleriyle doludur. Bir sığınacak yer ve bir himâye bulmak için Osmanlı sarayına gelen bu doğulu Türk şâirlerinden Âzerî lehçesiyle yazan Deregzinli *Bîdârî, Sehâbî, Şahîi, Şarkî, Mesihî, Mesihî-i Şarki, Anka-yı Şirâzî Tebrizli Penâhî, Meşrebî-i Hemedânî*, yine Safevîler'den kaçıp gelen *Mehmed Kazvinî, Mirza Mahtum, Molla Merhum-ı Mervî* gibi, şâir ve müellifleri sayabiliriz.

Fakat bunlar arasında en bâriz edebî şahsiyete mâlik olanlar, Şah İsmail'den kaçıp gelen *Şâhî* ile ilkin Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub'un şâirlerinden iken sonradan İsmâil Safevî'ye intisab ederek *Melikü'ş-Şuerâ* ünvânını kazanan ve nihayet bilmediğimiz bir sebeple İstanbul'a gelen *Habîbî*'dir. Hurûfî olduğu şiirlerinden anlaşılan *Habîbî*, Âzerî edebiyatının *Fuzûlî*'den evvel yetişen en kudretli şâiridir ki, te'siri Fuzûlî üzerinde de görülmektedir. Sûfiyâne fakat sâde ve samimî şiirlerini Osmanlı tezkirecileri de takdirden geri durmamışlardır.[122] Bu Âzerî şâirlerinden bâzıları, bilhassa Türkiye'de uzun müddet kalanlar, esasen edebî Âzerî lehçesinden pek farklı olmayan, Osmanlı lehçesiyle de yazmışlardır ki, bazı tezkirelerde yanlış olarak Nevâî Divânı'nı ilk olarak Türkiye'ye getirdiği kaydolunan *Basîrî* işte bunlardandır. Esasen XVI. yüzyılda, İstanbul sarayı ile, Safeviler, Şeybânîler, hattâ Hindistan'daki Babûrîler sarayları arasında kültür münâsebetleri hiç eksik olmamış, bir sâhadaki edebî cereyanlar diğer sâhalarda da meçhul kalmamıştır: Şâir *Nihâlî*'nin *Ekber Şah*'a kasîdeler gönderdiği, *Şah Tahmasp*'ın Osmanlı şâirlerinden *Hayâlî* ve *Rahmî*'yi takdir ettiği Safevî tezkirecisi *Sâdıkî*'nin *Bâkî* ile

(121) Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde, 755 numarada.

(122) Habibî hakkında bk. Fuad Köprülü, **Habibî hayatı ve eseri, Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul 1932, VIII, 86-133.

şahsen tanıştığı gibi, o devir Osmanlı şâirlerinin eserlerine de yabancı olmadığı Kanûnî Süleyman'la Şah Tahmasp'ın birbirlerine karşı söyledikleri nazîreler, hülâsa bu münâsebetleri gösterecek bu gibi deliller eksik değildir. *Kâtibî* mahlası ile denizciliğe âit sâde güzel şiirler, ve bâzı eserler yazmış olan *Seydi Ali Reis*, Hind denizlerindeki başarısız teşebbüslerinden sonra karadan memleketine dönmek istediği sırada Hind saraylarında *Nevâî* taklidi şiirler tanzim ederek takdir görmüş, konuşma lehçeleri Âzerî Türkçesi olduğu halde Herat sarayının eski edebî an'anesini takîb edercek, edebî dil olarak Çağatayca'yı kullanan Horasan münevverleri arasında, sonra Safevîler sarayında, Osmanlı lehçesiyle yazdığı şiirler de zevkle okunmuştur.

Edebî hayat memleketin büyük şehirlerinde, Bağdad, Diyarbekir, Konya, Kastamonu, Bursa, Edirne, Yenice-i Vardar, Üsküb gibi eski kültür merkezlerinde büyük bir inkişaf kazanmıştı, fakat en büyük faaliyet imparatorluk merkezi olan İstanbul'da idi. Hükümdârın, vezirlerin ve büyük hükûmet ricâlinin sarayları, şâirlerin buluşma yeri idi. Onlardan başka *Zâtî, Karamanlı Subûtî, Rahikî* gibi küçük ticaretle veya remilcilikle meşgul şâirlerin dükkânları, *Bahşî*'nin Beşiktaş'taki bahçesi, Galata'nın meşhur meyhaneleri, Sütlüce'de Caferâbad tekkesi gibi bâzı tekkeler, *Karabali-zâde* gibi bâzı zengin ve nüfûzlu adamların, *Kâtibî, Nigârî, Zeyrekî* gibi birtakım zengin şâirlerin, konakları evleri de şâirlerin toplantı yeri idi. Kahve'nin yayılmasından ve kahvehânelerin çoğalmasından sonra, Tahtakale'nin meşhur kahvehâneleri de edebî mahfiller hâlini almıştı. Memleketin her tarafından gelen şâirler, buralarda buluşuyorlardı; bunlar arasında ilmiye mesleğine mensub olanlar, devlet memurları, timar sahibleri, gemi kaptanları, zenginler, küçük ticaretle uğraşanlar, işsizler, serseri dervişler, san'at erbabı, hülâsa hertürlü içtimâî sınıfa mensub insanlar vardı. Hükümdarlara, ümerâya, zenginlere kasîdeler vererek, yahud onları alâkadar edecek hâdiselere tarihler söyleyerek aldıkları câizelerle geçinenler yahud bu suretle bir mevki sahibi olmak isteyenler vardı. Bunların birbirlerine karşı yazdıkları heziller, hicivler, ekseriyetle ağıza alınmayacak kadar müstehcendir. Böyle olmakla berâber aralarında bağlılık ve birlik de vardı; Mevlevî şâiri *Yusuf Sineçak*'ın vefatından bir yıl sonra 954 muharreminin onunda, talebeleri ve dostları mezarını ziyaret ederek, onun adına edebî bir ihtifal yapmışlardı.

Bütün bu izahât gösteriyor ki bu asırda Türkiye'de ilim ve san'at hayâtı büyük bir gelişme göstermiştir. Mimârîde, nakkaş-

lıkta, hattâ musikide ve muhtelif ilim şubelerinde bu inkişaf göze çarpar. *Mimar Sinan* gibi bir san'at dehâsını *İbn Kemal (Kemal Paşa-zâde), Ebussuûd, Kınalızâde* gibi âlimleri yetiştiren bu devir şiirde *Zâtî, Rahmî, Hayâlî* gibi kudretli şâirleri ve bilhassa İstanbul'da büyük san'atkâr *Bâkî*'yi imparatorluğun doğu hududlarında da -san'atının birçok unsurlarını Âzeri lehçesi edebiyatından alan- ölmez dâhi *Fuzûlî*'yi yetiştirmiştir. Asırlardanberi, büyük acem şâirlerini taklide çalışan şâirlerimiz, bu devirde üstün başarı göstermişlerdir. Âheng ve edâ bakımından aşağı kalmayan eserler vermişlerdir. İşte bu suretle Acem klâsisizminin yanında bir de Türk klâsisizmi vücûde gelmiş oluyordu. Aynı medeniyetin çerçevesi içinde doğmuş olmak bakımından aralarında mevcud birçok kuvvetli iştirâk noktalarına rağmen, bu iki san'atın birtakım hususiyetleri de vardır. Sathî görüşlü bâzı tetkikçilerin yalnız mevzûlarda ve isimlerdeki benzeyişlere, yahud Acem ve Türk klâsisizminin, bâzı müşterek esaslarına aldanarak, bu husûsiyetleri inkâr etmeleri yanlıştır. XVI. yüzyıl edebî mahsûlleri arasında mahallî hayat sahnelerini, âdetlerini, kıyafetlerini, devrin ideolojisini aksettiren levhalar, imparatorluğun askerî başarılarından ve günlük hayatından ilham alan mecazlar, birçok tarihî hâdiseleri canlı surette yaşatan samimî eserler, hülâsa Osmanlı içtimâî heyetinin yarattığı orijinal san'at eserleri vardır. Bilhassa tarihî eserler ve nevileri gözönüne alınınca bu edebiyatın ehemmiyeti ve genişliği daha iyi anlaşılır.

XVI. yüzyılda edebî lisan arabça ve acemceden yeni unsurlar alıyor, Acem edebiyatı mânevî nüfûzunu kuvvetle muhafaza ediyordu. *Gelibolulu Surûrî, Sudî* gibi şârihler, *İbn Kemal, Riyâzî* gibi âlimler ve daha birçokları acem filolojisi ve edebiyatı ile uğraşıyorlar, edebî şerhler, lûgatler, gramer kitabları yazıyorlardı. Bu devirde muhtelif mevzûlara âid arabçadan ve acemceden tercüme edilmiş kitablar sayılamayacak kadar çoktur. Türkler tarafından arabça ve acemce olarak yazılmış ilmî ve edebî eserler az değildir. Fakat, memlekette klâsik islâm kültürünün kuvvetle yayıldığını gösteren bu delil, Türkçenin ehemmiyeti az olduğuna bir alâmet gibi sayılmamalıdır. Aksine, Türkçe yeni yeni aldığı arab ve acem kelimeleriyle arûz kalıblarına daha büyük bir başarı ile intibak ediyor; eski şâirlerde tesâdüf edilen birtakım Türkçe kelimeler ahenksiz ve kaba görülerek terk edilmeğe ve yerine yabancı kelimeler getirilmeğe başlıyor; eski şâirlerin, sâde, külfetsiz, üslûblarına mukabil edebî san'atlar sık sık kullanılıyor. Türkçeyi klâsik Acem edebiyatı modellerine göre düzene sokmak isteyen şâirler için bu değişme büyük bir kazanç sayılıyordu. Fakat hakikatte

Türk dili bu suretle kendi dehâsını, tabii âhengini kaybediyor, güzel fakat sun'î bir lisan hâline giriyordu. Böyle olmakla berâber belki de *Necâtî* te'siri ile, şiirlerinde dâimâ darbımeseller kullanan *Talîî, Cemâlî, Ulvî, Güvâhî* gibi şâirlere de tesâdüf ediyoruz: Bu sonuncunun muhtelif kütübhanelerde tesâdüf olunan *Pendnâme* veyahud *Kenzü'l-Bedâyî* adlı -bâzı mahallî hikâyeleri, vak'aları da içine alan- mesnevîsi baştan başa darbımesellerle süslenerek yazılmıştır. Trabzonlu *Derûnî* ve Yenice-i Vardarlı *Âgehî, Aşkî*, Bahriyeli *Yetim* gibi şâirlerin gemici terimleri ile dolu olarak yazdıkları bâzı kasîde ve gazellerde mahallî bir renk vardır; aşağıda manzûm vekayinâmelerden bahsederken Osmanlı denizciliğinin daha ne gibi edebî mahsûller vücûde getirdiğini de göreceğiz. Bergamalı *Kadrî*'nin veziriâzam İbrahim Paşa nâmına yazdığı Türkçe gramer de bu devir mahsûllerindendir; bu eser her ne kadar arab gramerlerini taklid ederek yapılmışsa da, lisan tarihi noktasından ehemmiyetlidir.[123] Arabça ve acemcenin artan baskısına karşı XV. asır sonlarında meydana çıktığını söylediğimiz *Türkî-i Basît Cereyanı*, bu asırda iki mühim temsilci yetiştirdi: Tatavlalı *Mahremî* ve Edirneli *Nazmî*[124] 942'de ölen Mahremî'nin sırf Türkçe kelimelerle, benzetme ve temsilleri de Türklere mahsus olmak üzere *Basitnâme* adlı bir eser yazdığı bilinmekte ise de bu eser bugüne kadar meydana çıkmamıştır. 962'den sonra ölen Edirneli Nazmî'ye gelince, ehemmiyetli bir şâir olmamakla berâber, *Türkî-i Basît* ile yazdığı Divân'ı, lisan ve edebiyat tarihi noktasından pekçok mühimdir.[125] Böyle olmakla berâber bu cereyanın ehemmiyet kazanıp takibçiler yetiştirmediğini, hattâ o devir tezkirecileri tarafından büyük bir alâkasızlıkla karşılanarak bahsetmeğe bile lüzûm görülmediğini ilâve edelim.

Bu umûmî mutâlaalardan sonra, muhtelif nazım ve nesir nevi'lerinin XVI. yüzyıldaki umûmî gelişmesi ve bu gelişme üzerine en çok tesirli olan başlıca şahsiyetleri tesbite çalışalım: Kasîde ve gazel nevi'lerinde, sırasıyla, *Zâtî, Fuzûlî, Bâkî* bu devrin en büyük üstadlarıdır. Hattâ yalnız, kasîde ve gazelde değil, Osmanlı nazmının umûmî gelişmesinde bunlar birer merhale sayılabilir. Bu asrın ilk yarısında büyük şöhret kazanan Balıkesirli *Zâtî*, pekçok kasîde ve gazellerden başka, manzûm ve mensûr birtakım eser-

---

(123) Husûsî kütüphanemizde bulunmaktadır.

(124) Fazla bilgi için bk. Fuad Köprülü, **Milli Edebiyat cereyanının ilk Mübeşşirleri**, İstanbul 1928.

(125) Fuad Köprülü, **aynı eser.**

ler de yazmış, çağdaşları tarafından büyük bir üstad ve bir tenkidçi gibi tanınmıştır. Çok yazdığı için eserleri arasında kıymetsiz manzûmeler, tekrar edilmiş mazmunlar pek çoktur. İlk eserlerinde Mahmud Paşa ve bilhassa Necâtî tesiri belli olmakla berâber, sonraları, kendi şahsiyetini kuvvetle gösteren kasîdeler ve gazeller de yazmıştır. Oldukça zengin bir hayâle, yeni hislere, taze mecazlara, mâlik olduğu için, üslûbunun o kadar mükemmel olmamasına rağmen bilhassa kasîdeleri çok rağbet kazandı. Hayatının sonlarında, câize almak için yazdığı eserlerin kıymeti yoktur. *Bâkî*'nin ilk eserleri üzerinde nüfûzu görülen *Kara Fazlı, Kudsî* gibi birçok talebeleri ve hattâ Necâtî gibi takdirkârları olan ve tezkireciler tarafından büyük bir üstad tanıtılan ve *Kemal Hucendî*'ye benzetilen Zâtî, Necâtî ile Bâkî arasında bir merhaledir. Yalnız eserleriyle değil, tenkidleriyle, nâsihatleriyle de çağdaşları ve takipçileri üzerinde tesirli olmuştur. Zâtî henüz şöhretinin zirvesinde iken, san'at hayatına atılan *Hayâlî*, şüphesiz Zâtî'den daha orijinal daha kuvvetli bir şâirdir. *Zâtî, Kara Fazlı, Hayretî, İshak Çelebi, Yahya Bey* gibi cidden kıymetli san'atkârlarla aynı yüzyılda yaşadığı halde, şöhretiyle onları gölgede bıraktı. Tezkireci *Ahdî-i Bağdâdî*, onu Hâfız-ı Rûm diye övdüğü gibi, başka kaynaklarda da şâirliğinin kıymeti takdir edilmiştir. *Ulvî, Vahdetî, Hâletî*, taklidçi ve meftunları olan Hayâlî'ye rakibleri tarafından birçok isnadlarda bulunulmuş; alay hâlinde birçok hicviyeler yazılmıştır. Vakur, derya-dil bir adam olan Hayâlî, çok defa bunlara cevap vermeğe bile tenezzül etmemiştir. Tek eseri olan Divan'ını, sonradan *Ali Çelebi* isminde birinin tertib ettiği söylenirse de Kanûnî Süleyman'a verdiği bir kasîdesinde «Divan tertib ettiğinden» bahsetmektedir. Daha çocukluğunda güzelce şiirler yazmağa başlayan Hayâlî, gençliğinin ilk senelerindeki serseri derviş hayatının tesiri ile ve *Usûlî*'nin nüfûzu altında sûfiyâne bâzı parçalar yazmış ve *Şeyh Gülşenî*'den hürmetle bahsetmiştir. Fakat bu çok mahdud parçalara bakarak, onun şiirlerini tasavvufla dolu saymamalıdır. Kasîdeleri kuvvetli ve canlı bir üslûbla yazılmış olmakla berâber, en orijinal eserleri gazelleridir. Bu serbest, rindâne aşk şiirlerinde *Hayâlî, İshak Çelebi* gibi Rumeli şâirlerinde de gördüğümüz husûsiyetler vardır: Samimîlik, kuvvetli ilham, lâubâlilik, gurur ve istiğna, mahallî renklere itina, Necâtî tesiri pek belli olduğu gibi, bâzı eserlerinde *Fuzûlî* ile bir benzerlik göze çarpıyor. Bu parçaların Bağdad'da Fuzûlî ile tanıştıktan sonra ona yazılmış nazîreler olması ihtimali kuvvetlidir. Kendisini yaşadığı devrin en büyük şâiri saydığı eserlerinde açıktan açığa görülüyor. *Süleyman Kemal, Hâfız, Câmî* gibi acem şâirleriyle, *Ali Şîr Nevâî*

ye karşı hürmetkâr bir lisan kullanmakla berâber, kendisinin de onlarla bir olduğunu söylüyor. Bir gazelinde Necâtî'nin yerine kendisinin kaim olduğunu söylemesi, Zâtî'ye ehemmiyet vermediğini ve Necâtî hakkında takdirinin büyüklüğünü gösteriyor. Bu yüzyılda imparatorluğun doğu hududlarında, Bağdad havâlisinde yetişen *Fuzûlî*, şiirlerini Âzerî Türkçesi ile yazmakla berâber, Türk edebiyâtının en büyük şâiri olarak kabul olunabilir. Üç lisanda şiirler ve muhtelif eserler yazmış olmakla berâber, bilhassa Divan'ı ve Leylâ ve Mecnûn mesnevîsiyle edebî mevkiini kazanmıştır. Felsefî-sûfîyâne muhakemeler, onun ilhamında pek bellidir. Gazellerinde ve Leylâ ve Mecnûn'unda takdis ve terennüm ettiği aşk, hiçbir zaman tamamiyle profane bir mâhiyet göstermez. O, cismânî ihtirasları değil, sevgilisini kendi vicdânında bulan, sâkin, fedakâr, ilâhî bir aşkı, *Aşk-ı Mutlak*'ı, *Aşk-ı Eflâtûnî*'yi terennüm etmiştir. Şâirin hissî temâyülleriyle fikrî terbiyesi birbiriyle ahenkli bir tarzda kaynaştığından ekser mutasavvıf şâirlerin yavan ve sıkıcı düsturlar haline soktukları bu *Aşk-ı Mutlak* telâkkisi onda zihnî bir mefhum halinden kurtularak, samimî ve canlı bir şekil aldı. Lirik vâdiden çıkarak, tasvir ve kasîde nevi'lerine geçtiği zaman şâirimizin birdenbire fena bir tasannu'a düştüğünü görüyoruz. Gazellerin aynı tazeliği ve ehemmiyeti muhafaza ederek yaşaması, yaşadığı ilâhî ideal aşkın yüksek ve insan üstü mâhiyetinde, ruhun ıztıraplarını tatlı bir teselli ile avutan derin felsefesindedir. Bir tercüme veya bir adaptasyon değil adetâ orijinal bir eser sayabileceğimiz *Leylâ ve Mecnûn*'da da bu vasıflar vardır. İşte bu sâyededir ki, eserleri asırlardanberi Türk dünyasının muhtelif sâhalarına yayılmış, lezzetle okunmuş, taklid edilmiştir. *Nesîmî* ve *Nevâî*'den sonra, bu kadar geniş ve devamlı şöhret kazanmış başka bir şâir yoktur. Yalnız Âzerî sâhası değil, Osmanlı ve Çağatay sâhaları da asırlarca onun nüfûzu altında kalmıştır. *Hayâlî*'den başlayarak bu asrın *Bâkî, Tiğî* gibi tanınmış şâirleri üzerinde bu tesire tesâdüf olunur. XVII. yüzyıldan başlayarak bu te'sir, büsbütün artmış ve yalnız klâsik edebiyat üzerinde değil, sazşâirleri üzerinde de kuvvetle göze çarpmağa başlamıştır.[126]

Fuzûlî, İstanbul muhitinin dışında kaldığı için Pâyıtahtın umûmî mahfillerinde Hayâlî'ye rakib olamadı; lâkin o sıralarda kendisini gösteren ve henüz pek genç iken geniş bir şöhret kazanmağa başlayan *Bâkî, Hayâlî*'nin vefatından sonra devrin en bü-

(126) Fazla bilgi için bk. Fuad Köprülü, **Külliyat-ı Fuzûlî mukaddimesi**, İstanbul, 1342; aynı yazar, **Fuzûlî'ye âid bâzı notlar, Türkiyat Mecmuası**, İstanbul 1928, II, s. 434-436.

yük şâiri sayıldı. Eserleri ve şöhreti süratle Macaristan hududlarından Irak'a safevî saraylarına -hatta tezkireci Riyâzî'nin verdiği bilgilere göre- Hind saraylarına kadar yayıldı. *Melikü'ş-Şuerâ, Sultanü'ş-Şuerâ* lâkabları ile hürmet ve saygı gördü, Osmanlı şâirleri arasında daha hayatta iken bu kadar geniş ve sağlam bir şöhret kazanan şâir yoktur, denilebilir. Bütün tezkireler, edebî kaynaklar, kendi zamanından başlayarak, XVII.-XIX. yüzyılın şâirleri, onu daima büyük bir üstad sıfatıyla övmüşlerdir. *Ümidî, Tâbî* gibi çağdaşlarından bir çok taklidçileri ve nazîrecileri yetişti. Hakikatte de onun kasîdelerinde, mersiyelerinde, gazellerinde, yüksek bir san'atkârın eseri olduğunu gösteren bir üstünlük ve seçkinlik vardır. *Mesîhî*'den *Necâtî*'den hattâ *Zâtî* ve *Hayâlî*'den ilham almakla beraber, bütün bu tesirleri tamamiyle şahsî bir şekilde mezc ve te'life muvaffak olmuştur. Tasvirî parçalarında bol bir renk ve hayal şa'şaası, temiz ve âhenkli bir üslûb vardır. Gazellerinde birçok kelime oyuncakları, cinaslar, tasannu'lar bulunmakla beraber, aslâ iptizâle, bayağılığa düşmez. Hislerinde meselâ Fuzûlî gibi samimîlik ve derinlik yoktur; lâkin usta bir heykeltıraş gibi, mezvûuna istediği şekli vermeğe muvaffak olur. Şiirlerinde hem câzib bir musiki, hem de kusursuz bir «*Plasticité*» vardır. Eserlerinin tanzîri kabil olmayan bir nümûne sayılması bundan dolayıdır. Türk Klâsisizmi, onunla en üstün olgunluk derecesine erişmiştir denilebilir

XVI. yüzyıl kasîde ve gazel vâdisinde büyük şöhretlerin sonraları gölgede bıraktıkları birtakım mühim şâirler daha yetişmiştir. Devirlerinde büyük ve haklı bir şöhret kazanan bu şâirleri de kısaca kaydetmek bu küçük tablonun tamamlanması için zarûridir. Şiirlerinde Rumeli şehirlerinin husûsiyetlerini ve serbest aşklarını açık ve laübâli bir tarzda terennüm eden *Hayretî* çok orijinal bir şâirdir. Arkadaşı *İshak Çelebi* de mahallî hayatı tasvir eden sâde fakat canlı eserleriyle halk arasında şöhret kazanmış ve etrafına *Zeminî* gibi talebeler toplamıştı. Bursalı *Rahmî* «*Hilâlî*»den tercüme ettiği *Şah ü Derviş* mesnevîsinden ziyâde san'atkârâne, zarif gazelleriyle safevî saraylarında bile tanınmış müstesna bir şâirdir. İbrahim Paşa'nın hiddetini çektiği için idam edilen *Figanî* ile onun takibçisi sayabileceğimiz *Makalî* İstanbullu *Dürrî-zâde Ulvî* san'atlı ve acemane kasîdeleriyle, kasîde nev'inde âdetâ bir merhale teşkil ederler; bilhassa *Figanî*,[127] zengin hayali ve ahenkli lisaniyle haklı bir şöhret kazanmıştır. Bu yüzyılın ikinci yarısında da *Emrî, Ubeydî, Muezzin Hüdâyî, Nev'î* gibi bilhassa gazel tar-

(127) [Fuad Köprülü, **Figânî** mad., **İslâm Ansiklopedisi**].

zında şöhret kazanmış kıymetli şâirlere tesâdüf olunur. *Emrî* hayallerinin inceliği ve zarafetiyle; *Hüdayî*, samimî aşk şiirleriyle çağdaşları arasında kendilerini göstermişlerdir. *Bâkî*'nin medrese arkadaşı *Nev'î* kıymetli bir âlim ve muktedir bir münşî olduğu kadar sâde ve san'atsız aşk şiirleriyle de büyük bir şâir olarak tanınmıştır. Zamanında büyük şöhret kazanmamakla berâber, sonraları *Terkibibend* ile husûsî bir mevki işgal eden Bağdadlı serseri şâir *Rûhî*'yi de unutmamak lâzımdır. Türk edebiyatının bu *Altın Devri*'nde diğer edebî nevi'lerde şöhret kazanan kıymetli şâirler de pek çoktur. Çağdaşlarının büyük ve haklı takdirlerini kazanmış olan *Fevrî* ile Bursalı *Cenânî* ve *Selikî, muhammes* ve *müseddes* yazmakla tanınmıştı. Semendreli *Sunnî* ile meşhur *Kara Fazlı, Hayyâm* tarzında rubâîlerle şöhret bulmuşlardı; *Saatî, Şöhretî, Riyâzî, Atâ* gibi bilhassa hiciv nev'inde şöhret bulan şâirler de vardı. *Sâgarî, Sânî, Deli Birâder* lâkabiyle meşhur *Gazâlî* hezel vâdisinde yazdıkları şiirler kadar şahsiyetlerinin garabeti ile de tanınmış idiler.[128] Bu yüzyılda muammacılık merakı da pek yayılmış, farsçadan birçok muamma risaleleri tercüme edildiği gibi, ayrıca birtakım risaleler de yazılmıştı; *Fürûgî, Fehmî, Misâlî, Rumûzî, Sabrî, Mîrî, Visâlî, Kınalızâde Ali Çelebi* gibi muammacılıkla tanınmış şâirlerden başka, *Mummayî*, ve daha sonra *Emrî* bu nev'in en büyük temsilcileri olarak sayılabilir. Manzum tarihler yazmak modası da pek yayıldığından, *Arşî, Kandî, Sâî, Nazmî, Haşimî* gibi şâirler, bu vâdide şöhret kazanmışlardır; bilhassa *Emrî*, muammacılıkta olduğu gibi bu hususta da kendini göstermişti: Bir mısra'dan muhtelif tarzlarda târih çıkarmak *Âşık Çelebi*'nin ifâdesine göre, ilk önce onun icadı idi. Kastamonulu *Harirî Abdülcelîl Çelebi* de tarih ve muammada şöhret kazanmıştı. Mesnevî nev'i de bu asırda büyük gelişme göstermiş, tanınmış acem şâirlerinin, birçok mesnevîleri tercüme veya taklid edildiği gibi, ayrıca meselâ *Şehrengîz*'ler gibi, mahallî mevzûlara âit orijinal eserler, dinî veya sufiyâne poemler, manzum kronikler de yazılmıştır; hikâye mevzûları arasında *Yusuf ve Zaliha*, bilhassa *Hamdî*'den sonra çok rağbet kazandı. *Kadı Sinan Şikârî, Kâmî, Likaî, İbn Kemal* gibi şâirler bu mevzûu tekrar yazmakla berâber *Hamdî* derecesinde başarılı olamadılar. Leylâ ve Mecnûn hikâyesinin de bu asırda Bursalı *Celîlî*, Kara Amidli *Halîfe, Gubârî, Salih, Zamirî, Fethullâh Ârif Çelebi*, Niğdeli *Muhibbî* gibi, şâirler tarafından yazıldığını biliyorsak da, *Fuzûlî*'nin ölmez eseri bunları gölgede bırakmıştır. Diğer mevzûlar üzerinde çalışan mesnevîcilerden, *Assar*'ın

(128) Fazla bilgi için bk. Fuad Köprülü, **Yeni Mecmua**, İstanbul 1917, nr. 15.

Mihr ü Müşteri'sini tercüme eden *Mîrî*'yi mesnevîleriyle meşhur Kalkandereli *Muîdî*'yi, *Ebkâr-ı Efkâr* ve *Behrâm ü Zühre* sahibi *Fikrî*'yi ve daha bunun gibi birçoklarını sayabiliriz. *Zâtî, İbn Kemal, Rahmî* gibi tanınmış şâirler de mesnevîler yazmıştı. Bilhassa mesnevîcilik ile şöhret kazananlar İstanbullu *Kara Fazlî* ile *Taşlıcalı Yahya Bey*'dir. Hakikatte bunlardan evvel *Lâmiî* de mesnevîler yazmıştı, fakat *Lâmiî*[129] şöhretini yalnız mesnevîlerine değil bolca yazdığı mensur ve manzum eserlerine borçludur; mesnevîleri çağdaşları tarafından bile alelâde bir tercüme telâkki olunmuştur.

Rübâîleri ve san'atlı kasîdeleri ile tanınmış olan *Kara Fazlî*[130] bilhassa *Gül ve Bülbül* ile büyük bir mesnevîci sayılmıştı. Mecazlarla, timsallerle dolu ağır fakat temiz ve âhenkli bir üslûba mâlik olan bu şâirin kıymeti inkâr edilemez. Fakat Taşlıcalı *Yahyâ* mesnevîcilikte ondan çok fazla şöhret kazanmıştır. Sâde, samimî gazelleri, kıymetli kasîdeleri ile ve bilhassa *Şehzâde Mustafa*'nın katli münâsebetiyle söylediği meşhur mersiyesiyle pek tanınmış olan bu şâir, büyük şâir *Hayâlî*'nin en mühim rakibi idi. Haşin bir tabiata mâlik olduğundan yalnız Hayâlî ile değil birçok çağdaşı ile de kavgalar etmiş, onlar aleyhine şiddetli, hattâ müstehcen hicivler yazmıştır. Eski hâmisi olan *Rüstem Paşa*, Şehzâde Mustafa mersiyesinden dolayı düşmanca bir vaziyet aldığından vefatından sonra, onun hakkında da şiddetli hicivler yazmıştı. *Şah u Gedâ, Gencine-i Râz, Yusuf ve Zeliha, Kitab-ı Usûl, Gülşen-i Envâr* adlı mesnevîleriyle XVI. yüzyılın bu nevi'de en orijinal şâiri olan *Yahyâ*'nın başlıca meziyeti Acem örneklerinden tercümeye tenezzül etmeyerek kendi ilhamına bağlı kalmasıdır. Muhtelif mesnevîlerinin mukaddimelerinde şâir, bu noktayı ehemmiyetle kaydetmiştir. İşte bundan dolayı bu mesnevîlerde o devrin hayatını gösteren muhtelif levhalar vardır. Esasen Yahyâ'nın bütün şiirlerinde bu mahallî renge, muhitten alınmış intiba'lara tesâdüf edilir. Doğrudan doğruya ilhâmına tâbi olan bu şâirde, san'at yapma merakı yoktur, lisanı sâde, üslûbu akıcı ve câzibdir. *Üryânî Mehmed Dede*'ye intisab suretiyle sûfiyâne temâyüllerini gösteren *Yahyâ*'nın mesnevîlerinde tasavvuf te'siri göze çarpar; fakat bu te'sir dâima hâricî mâhiyetde kalmıştır.

Mahzenü'l-Esrâr'a nazîre olarak *Nakş-ı Hayâl* adlı mesnevîyi

(129) [Lâmiî hakkında tamamlayıcı bilgiler için bk. Abdülkadir Karahan, **Lâmiî** mad., **İslâm Ansiklopedisi**].

(130) [Kara Fazlî hakkında daha fazla bilgi için bk. Fuad Köprülü, **Fazlî** mad., **İslâm Ansiklopedisi**].

yazan *Azerî İbrahim Çelebi* (vefatı: 993) ile *Mahzenü'l-Esrar, Riyazü'l-Cinân* ve *Cilâü'l-Kulûb* adlı mesnevîleri vesâir şiirleriyle bu yüzyıl sonunda haklı bir şöhret kazanan Bursalı *Mustafa Cenânî*[131] (vefatı: 1004)'de bu asır sonunda yetişen tanınmış mesnevîcilerdir. Mesnevî nev'i bunlarla daha san'atkârane, daha zarif bir şekil almıştır. XVI. yüzyılda *Şehrengîz* modasının pek ziyâde yayıldığını görüyoruz. *Lâmiî*'nin Bursa Şehrengizi'nden başlayarak *Sarı Halîl, Âşık Çelebi, İshak Çelebi* bu şehir hakkında şehrengizler yazdıkları gibi, *Tâbiî* ile *Zâtî* Edirne için, *Halîfe*, Diyarbekir için, *Kıyasî* ve *Azizî*, İstanbul için şehrengîzler vücûde getirmişlerdir. *Fikrî, Firdevsî Çelebi*, Amasyalı *Sulûkî* gibi şâirlerin şehrengîzleri de yine bu asrın mahsûllerindendir. Mahallî hayatı gösteren bu cins eserler arasında Kalkandereli *Fakirî*'nin 941'de yazdığı *Risale-i Ta'rifat*[132] adlı küçük mesnevîsini de söyleyebiliriz. «Vezir, kazasker, nişancı, solak, çavuş, ulak, Türk, Arab, Acem, şâir, meddah, ışık vs...» gibi muhtelif meslekler ve içtimâî sınıf mensubları hakkında üçer beyitlik ta'riflerden ibâret olan bu manzume, içtimâî tarih noktasından bilhassa mühimdir. Hiciv ve hezelleriyle meşhur Bursalı *Nihâlî*'nin (vefatı: 949), esnaf güzelleri hakkında yazdığı gazeller de bu cins mahallî hayatı gösteren mahsûller arasında sayılabilir.[133]

Bu asırda mesnevî şeklinde birçok dinî sûfîyâne eserler, Evliyâ menkıbelerine âit kitaplar muhtelif tarikatlere mensub adamlar tarafından sulûk âdâbına âid manzumeler, manzum lûgat kitabları yazılmıştır. Bunlardan pek çoğunun bedîî hiçbir kıymeti yoktur; yalnız din tarihi bakımından ehemmiyetleri inkâr olunamaz. Bu didaktik mahsûller arasında *Câmi* ve *Nevâî*'yi taklid ederek *Hadîs-i Erbaîn* tercümeleri yazan *Usûlî, Fevrî, Merdumî Âlî, Hâkanî*'nin eserlerini yine *Hâkanî*'nin *Hilye*'sini sayabiliriz. *Hâkanî*'nin bu son eseri, şöhret ve ehemmiyetini asırlarca muhafaza etmiş olduğu gibi *Hadîs-i Erbâin* tercümesi de ekser tercümeler gibi muhtasar olmayıp mevzû'a münâsib muhtelif hikâyelerle süslenmiş güzel bir mesnevîdir.[134] Diğer şiirlerinde biraz *Bâkî* te'siri göze çarpan *Hâkanî* mesnevîleriyle *Cevrî* ve *Nahîfî* gibi şâirler üzerinde de müessir olmuştur. *Süleyman Çelebi* mevlidi'nin halk

(131) Cenânî hakkında bk. Fuad Köprülü, **Meddahlar, Türkiyat Mecmuası,** İstanbul 1925, I, s. 27. [Bibliyografya için bk. Sadeddin Nüzhet Ergun, **Türk Şâirleri,** I, s. 1018-1024].

(132) Üniversite Kütüphanesi, Hâlis Efendi yazmaları, nr. 430.

(133) Tafsilât için bk. Fuad Köprülü, **Yeni Mecmua,** İstanbul 1918, nr. 62.

(134) **Encyclopédie de l'Islam**'da ona âid olarak gösterilen **Miftâhü'l-Fütûhat** bu **Hadîs-i Erbaîn** tercümesidir. Bir nüshası husûsî kütüphanemizdedir.

arasındaki şöhretini görerek, başta *Akşemseddin-zâde Hamdî* olduğu halde, Üsküblü *Atâ* ve Saruhanlı *Keşfî* de mevlid manzûmeleri yazmışlarsa da, onun mevkiini tutamamışlardır. *Atâ*'nın *Tecnisat-ı Kâtibî*'ye nazîre olarak 911'de yazdığı *Tuhfetü'l-Uşşak*'ı bu asır başındaki mesnevîciler arasında ona bir mevki verebilir (nüshası hususi kütübhanemizde) *Şemsî*'nin 919'da yazıp I. Selim'e takdim ettiği *Dihmurgnâme* adlı mesnevîsi de *Attâr*'ın *Mantıkü't-Tayr*'ından ilham almış bir manzumedir.[135] Bu asırda Türkiye'de tasavvuf cereyanı kuvvetlenerek yeni yeni tarîkatler kurulduğu ve her tarafta yeni tekkeler açıldığı için muhtelif tarîkatlara mensub şâirler didaktik eserler, sûfîyâne şiirler, menâkıb mecmuaları yazdılar. Acem ve Arab tasavvuf eserlerinden birçoğu daha tercüme olundu; adetâ her tarîkata mahsus bir edebiyat teşekkül etti. Bunlar arasında *Hètèrodoxe* zümrelere mensub şâirler bilhassa ehemmiyetlidir.

XV. asırda II. Murad şâirlerinden *Nedîmî* ile başladığını gördüğümüz klâsik Bektâşî şiiri, bu yüzyılda *Seyyid Gazi* tekkesi dervişlerinden *Yetîmî, Askerî* ile *Muammayî, Bezmî, Rahikî* gibi şâirler yetiştirdi. Yukarıda bahsettiğimiz meşhur şâir *Hayretî* ile ekser tezkirelerde, *Haydarî* tarikatine mensub gösterilen *Meşrebî* ve *Haydarî* Dobruca'da *Bedreddin Simâvî* ve *Otman Baba*'yı mürşid tanıyan -ve bugün de hâlâ devam eden- zümre arasından yetişen, *Helâkî*, Deli Lütfî'nin talebesi mülhit *Kâzımî, Canikli Necmî*, Sofyalı *Bali Efendi* halifelerinden *Şeyh Rusûhî, Davud-ı Halvetî* halifelerinden olup bâzı eserleri *İbn Kemal* tarafından da beğenilen ve nihayet Allah'ı inkâr eder olduğuna dâir iddialardan dolayı idam edilen *Kâşifî*'de serbest düşünceleri bakımından, yalnız edebiyat tarihi değil, din tarihi noktasından da çok mühim simalardır. Esasen bu devirde küfür ve inkârcılıkla suçlanan birtakım âlim ve sûfîlerin -meselâ inkârcı mülhid *Karamânî ile Oğlan Şeyh* lâkabıyla tanınan *İsmâil-i Ma'şukî, İsâ*'yı *Hz. Muhammed*'den daha üstün tutan *Kâbız şeyh Hamza-i Bosnavî*, hurufî şâir Temennâyî gibi- idam edildiklerini bildiğimiz yalnız Bektâşîler ve hurûfîler değil hattâ Halvetîler ve Melâmîler gibi ortodox tarikatler arasında bile şüpheli akîdelerin pek ziyade yayıldığını da tarihî kaynaklar bize gösteriyor. Bu devrin mutasavvıf şâirleri arasında çok sâde ve bayağı şiirleri olan Beşiktaşlı *Yahya Efendi*'yi,

(135) Bu şâirin Selim devri sonlarında öldüğü hakkında tezkirelerde ve onlara dayanarak Gibb (c. II, 384)'te verilen bilgiler yanlıştır. Şâirin daha sonraları eserinin dibâcesini değiştirerek Kanûnî Sultan Süleyman'a takdim ettiği bir nüshası hususî kütüphanemizdedir.

Edirneli *Vâlihî*'yi, Gelibolulu *Huzûrî*'yi Halepli *Sâbirî*'yi söyleyebiliriz.

Bu asırda mesnevî şekliyle birtakım tarihî eserler de yazılmıştır ki *Hadîdî*'nin 937'de yazdığı Osmanlı Tarihi istisna edilirse, diğerleri ya bir mühim tarihî vak'aya, yahud bir padişah'ın zaferlerine veya bir kumandanın başarılarına âid hususî tarih mahiyetinde eserlerdir. *Fütûhî*'nin Budin Fethi hakkındaki *Enîsü'l-Guzât*'ı[136] *Eyyûbî*'nin Kanûnî Süleyman vak'alarını ihtiva eden mesnevîsi, *Mahremî*'nin Kanûnî Süleyman'ın tahta geçişinden Bağdad fethine kadar olan vak'alarını hikâye eden *Şehnâme*'si, *Yetimî*'nin *Barbaros Hayreddin*'in seferleri hakkında yağmağa başlayıp tamamlayamadığı mesnevîsi, *Nigârî* mahlaslı *Haydar Reis*'in, Sinan Paşa kumandasındaki «*Cerbe*» harbi hakkındaki fetihnâmesi, *Murâdî*'nin *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*'sı *Rumûzî*'nin Yemen fethi hakkındaki mesnevîsi, *Âsafî*'nin *Özdemiroğlu Osman Paşa*'nın doğu seferleri hakkındaki *Şecaatnâme*'si gibi kısa vezinlerle ve ekseriya oldukça sâde bir dille yazılan bu eserlerin bedii bakıştan değil tarihî bakımdan ehemmiyetleri vardır.

XVI. yüzyılda Türk nazmının nasıl geliştiğini, ne bol mahsûller verdiğini gösteren bu izahâttan sonra, nesir sâhasına geçebiliriz. Edebî nesir, geçen yüzyılda başlayan gelişmesini takibederek devamlı olarak daha süslü, daha san'atlı, daha ağır bir şekil aldı; seci' merakı münşî'lerin arab ve acem edebiyatına âzamî şekilde vâkıf olduklarını gösterme merakı ve bununla övünmeleri yüzünden üslûbdaki tabiilik tamamen bozuldu, en basit fikirler, en karışık timsallerle ifâde edilmeğe başlandı. Şekle gösterilen bu aşırı itina, esas mevzû'un ihmal edilmesine, tâli derecede kalmasına sebeb oldu. Acem modellerinin mubalâğalı bir şekilde taklidinden doğan bu san'atkârane nesir, hakikatte bozuk bir zevk mahsûlüdür. Devrin en büyük münşîleri sayılan *Lâmiî, Kemal Paşazâde, Celâlzâde, Feridun Bey, Azmî, Hümayunnâme* mütercimi *Ali Çelebi, Kınalızâde Ali Çelebi, Hoca Sa'deddin* gibi mühim şahsiyetlerin mensur eserlerinde, bu zevksiz ve ağır üslûb dâima göze çarpar. Yüksek sınıf arasında, İslâmî kültürün cidden yüksek derecede bulunmasından ileri gelen bu hal, nazımdan ziyâde nesir üzerinde fena bir te'sir yapmış, sâde dille yazılmış eserler, yüksek sınıf arasında dâima kıymetsiz görülmüş ve yazanın arab ve acem edebiyatındaki aczine bir delil sayılmıştır. Bununla beraber büyük bir eseri baştan başa böyle san'atlı, süslü bir üslûb ile yazmak fevkalâde külfetli olduğundan, uzun eserlerde ve büyük kitabların

(136) Ali Cânib, **Hayat Mecmuası**, 1927, sayı 39.

tercümesinde, yalnız mukaddime kısımları ağır üslûbla yazılmış, sonraları daha sâde bir lisan kullanılmıştır. Meselâ büyük şâir *Bâkî*'nin mensur eserlerinde[137] sâde, zarif, külfetsiz bir üslûb vardır; ve bu asırda te'lif ve tercüme olunan dinî, edebî, ahlâkî, tarihî yüzlerce eser de böyle tabiî, tasannusuz bir dille yazılmıştır. Devletin iç muhaberelerinde, emirnâmelerinde, kanunnâmelerinde dil gayet sâde ve açıktır. Böyle olmakla berâber o zamanın edebî mahfillerinde, böyle basit ve temiz lisanla yazılan şeylere bedii bir kıymet verilmiyordu. Halk için yazılan dinî eserlerde, evliyâ menkıbelerinde, yahut hikâye kitablarında da büyük bir kitlenin kolaylıkla anlaması için lisanın sâdeliğine, üslûbun tabiiliğine dikkat olunmuştur. Bu devrin mensur eserleri arasında *Fuzûlî*'nin *Hadîkatü's Süedâ*'sı üslûbunun zarifliği ve canlılığı, sâmimî lirizmi ile müstesna bir mevki işgal eder. Lisanı *Hümâyunnâme* yazarının dili kadar ağır ve san'atlı olmamakla berâber, sâde ve tabii bir lisan da sayılmaz. Büyük san'atkâr *Hüseyin Vâiz*'ın *Ravzatü'ş-Şühedâ*'sını örnek tutmuş fakat edebî kıymeti bakımından büsbütün orijinal bir eser vücûde getirmiştir. *Şikâyetnâme*[138] ismiyle şöhret kazanan küçük mektubu da *Fuzûlî*'nin kuvvetli bir nesir yazıcısı olduğunu gösterir. *Lâmiî*'nin *Maktel-i Hüseyin*'i, Gelibolulu *Câmî*'nin *Saadetnâme* adını verdiği *Ravzatü'ş-Şühedâ* tercümesi XVI. yüzyılda bu mevzû'un ne kadar ehemmiyet kazandığını anlatıyor; fakat bunların hiç birisi edebî kıymet bakımından *Fuzûlî*'nin eseriyle mukayese edilemez.

Bu devrin nesir mahsûlleri arasında ilk önce tarihî eserleri saymak icabeder. XVI. yüzyıl sonlarında çoğalmağa ve ehemmiyetli mahsûller vermeğe başlayan Tarih nev'i bu asırda çok büyük bir inkişâf gösterdi. İmparatorluğun askerî muvaffakiyetleri, yeni yeni memleketlerin, zapt ve ilhakı, yüksek sınıflarda ve saray mahfillerinde tarih merakını kuvvetlendirdi. Bu muzafferiyetleri, fütuhâtı, zapt ve tesbit ettirmek Osmanlı hanedânının ve kumandanların şerefini gelecek nesillere ulaştırmak lâzımdı. Daha Selçuklulardan ve Karamanlılardan başlayarak II. Murad'dan itibaren Osmanlı padişahları tarafından da, bilhassa yazdırıldığını gördüğümüz, manzum tarihlerden başka II. Bayezid ve I. Selim'in teşviki ile mensur tarihî eserler, fetihnâmeler de çoğalmağa başladı. *İdris-i Bitlisî*'nin Farsça yazdığı resmî Osmanlı tarihinin sonra-

(137) [Bu eserin yazma ve basma nüshaları ve bibliyografyası için bk. Müjgân Cumbur, Bâkî Bibliyografyası, Ankara].

(138) [Abdülkadir Karahan, **Fuzûlî'nin Mektupları, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,** III, sayı 1-2].

dan oğlu tarafından Türkçeye tercümesi, *İbn Kemal*'in Osmanlı tarihi, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*'nin *Tabakatü'l-Memâlik*'i, *Muhiddin Cemâlî*'nin tarihi, *Lûtfi Paşa, Hoca Sa'deddin* ve *Alî*'nin tarihleri gibi umûmî eserlerden başka, muayyen devirlere veya muayyen vak'alara âid birçok tarihler, fetihnâmeler, imparatorluk dairesine giren memleketlere meselâ Hicaz'a, Yemen'e, Mısır'a, Kafkasya'ya, Mağrib'e ait eski İslâm eserlerinin tercümeleri, *Sokollu*'ya ait *Cevâhirü'l-Menâkıb* ile *Mimar Sinan* hakkındaki *Tezkiretü'l-Bünyân* gibi monografi mahiyetinde eserler, bu devirde pek boldur. Kanûnî Süleyman devrinde «*Şehnamecilik*» vazifesinin resmen *Fethullâh Ârif Çelebi*'ye verilmesi ve ondan sonra da bu asır içinde *Eflâtun Şirvânî, Seyyid Lokman, Talikî-zâde* gibi şâirlerin bu vazifeyi ifâ etmeleri, sarayın bu cins çalışmaları teşvik hususundaki gayretini gösterebilir. Bu Şehnâmeciler Selçuklulardan beri gelen edebî an'aneyi takib ederek Farsça ve Şehnâme bahrinde Osmanlı tarihi yazmak vazifesiyle vazifelendirilmişlerdi. İlk üçü Âzerî Türklerinden olan ve Türkçe şiirler yazmakla da şöhret kazanan bu şâirler, Farsça Osmanlı şehnâmesinden başka Türkçe manzum ve mensur diğer tarihî eserler de yazdılar. *Arif*'in, Süleyman Paşa'nın *Hind seferi* hakkında Türkçe bir mesnevî yazdığını bildiğimiz gibi *Seyyid Lokman*'ın ve *Ta'likî-zâde*'nin (vefatı: 1013), Türkçe yazılmış birtakım tarihî eserleri elimizde bulunuyor. III. Mehmed, Osmanlı Şehnâmesinin Farsça değil Türkçe olarak yeniden nazmedilmesini emretmek suretiyle millî lisana bağlılığını göstermiş olduğu gibi *Ta'likî-zâde*'den başlayarak Osmanlı şehnâmesi manzum ve mensur karışık olarak yazılmağa başlanmıştır. Şehnâmecilerin maiyetinde hattatlar, müzehhibler, musavvirler de bulunurdu. Bu resmî vakayinâmelerin ehemmiyeti inkâr olunamamakla berâber, ehemmiyet ve sağlamlık derecesi bakımından onları, daha tarafsız ve daha selâhiyetli kimseler tarafından serbest bir tarzda yazılan eserlerle mukayese edemeyiz. Bu asır tarihçileri arasında, *İbn Kemal*'in[139] *Celâl-zâde*'nin[140] *Hoca Sa'deddin*'in[141] sanatlı ve acemâne üslûplarıyla edebî nesir nümûnesi olarak büyük bir rağbet kazanmışlardır. Fakat eski anonim Osmanlı tarihlerinden birini me'haz edinerek kendi bildiği devirleri

(139) [Fazla bilgi için bk. İsmet Parmaksızoğlu, **Kemal Paşa-zâde** mad., **İslâm Ansiklopedisi**; Nihal Atsız, **Kemal Paşaoğlu, Şarkiyat Mecmuası,** 1966, VI].

(140) [Celâl-zâde Mustafa hakkında yeni bilgiler için bk. **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,** c. I, s. 37].

(141) [Münir Aktepe, **Hoca Sa'deddin Efendi'nin Tâcü't-Tevârih'i ve bunun zeyli hakkında, Türkiyat Mecmuası,** İstanbul 1958, c. XIII, 101-116].

aynı tarz ve üslûp ile ona ilâve eden *Lûtfi Paşa*'nın,[142] tarih'i ve bilhassa Âsafnâme'si o devir hayatının bozukluklarını ve içyüzünü göstermesi bakımından daha ehemmiyetlidir.

Selânikî Mustafa Efendi'nin[143] tarihi XVI. asrın sonlarında devlet idaresinin nasıl bozulduğunu, bâzı devlet adamlarının hakikî şahsiyetlerini gösteren bir eserdir. Bu devrin en büyük müverrihi olarak *Âlî*'yi[144] kabul etmek zarurîdir. Âdetâ ansiklopedist denilecek derecede muhtelif mevzû'lara âid pekçok eseri ve bir hayli de şiiri olan Âlî, İslâm tarihçiliği hakkında çağdaşlarından daha geniş bilgilere sahip olduğu gibi, tenkide çok meyyal bir mizacı da vardı. *Künhü'l-Ahbâr*'ın Osmanlılara âid olan kısmında *Nasihatü's-Selâtîn*'de imparatorluğun ve saray hayatının bozuk noktalarını büyük bir cesaretle teşrih ettiği gibi, *Kavâidü'l-Mecalis*[145] gibi eserleri de o devir Osmanlı cemiyetini anlamak için pek kıymetli vesikalardır. *Menâkıb-ı Hüner-verân*'ı san'at tarihi tetkikleri için eskidenberi mühim bir kaynak olmuştur. Tarihî eserlerindeki üslûb; vak'aları belâgat alışkanlığına feda etmeyen temiz vâzıh ve hattâ zamanına göre, oldukça külfetsiz bir üslûbdur. Sırf san'atkârane nesirdeki kudretini göstermek için yazdığı *Heft Meclis ve Nusretnâme* gibi bâzı fetihnâmelerde ise aksine çok san'atlı muğlak bir lisan kullanmıştır.

Osmanlı ulemâ ve meşâyihinin hal tercümelerini ihtiva etmek üzere meşhur *Taşköprüzâde* tarafından bu asırda yazılan *Şakayık-ı Nu'maniye*'nin Edirneli *Mecdi* tarafından bâzı ilâvelerle yapılan tercümesi, Belgradlı *Hâkî*'nin ilâveleri ihtivâ eden tercümesi de yine bu asır mahsûllerindendir. Başka tercümeleri de bulunan bu esere daha sonraki yüzyıllarda zeyiller yapılmış, birçok tarihçiler tarafından da kaynak olarak kullanılmıştır.

Lâmiî'nin bâzı Türk meşâyihinin hal tercümelerini de ilâve ettiği *Nefahat-ı Câmi* tercümesiyle *Menakıb-ı Gülşenî, Menakıb-ı Beşiktaşî Yahya Efendi, Menakıb-ı Harun Veli, Menakıb-ı Seyyid Burhan* gibi, Türk şeyhlerine âid birçok menâkıb mecmuaları lâ-

(142) [Lûtfi Paşa'nın hayatı ve yaptıkları hakkında geniş bilgi için bk. Fuad Köprülü, **Lûtfi Paşa, Türkiyat Mecmuası,** İstanbul 1925, I, s. 119-150; Tayyib Gökbilgin, **Lûtfi Paşa** mad., **İslâm Ansiklopedisi].**

(143) [Ahmed Refik, **Âlimler ve San'atkârlar,** İstanbul 1924; T. H., **Selânikî** mad., **İslâm Ansiklopedisi].**

(144) [Tafsilât için bk. İbnülemin Mahmud Kemal, **Menâkıb-ı Hünerverân Mukaddimesi,** İstanbul 1926; Nihal Atsız, **Âli Bibliyografyası,** İstanbul 1968; Fuad Köprülü, **Müverrih Âli'nin bir eseri, Hayat Mecmuası,** 1926, sayı 45; Cavid Baysun, **Mevâldü'n-Nefâis fi Kavâidi'l-Mecâlis, Tarih Dergisi,** İstanbul 1950, sayı 2].

(145) [Nermin Pekin, **XVI. Asırda Bir Âdâb-ı Muâşeret Kitabı, Kubbealtı Akademi Mecmuası,** Nisan 1973, s. 60-69].

dinî ve içtimâî tarih noktasından çok mühim kaynaklardır ki şimdiye kadar hiç istifâde edilememiştir.

Hezel ve Mizah vâdisinde mensur olarak yazılan *Lâmiî*'nin ve *Niksarî-zâde*'nin[146] *Nefsü'l-Emirnâme* adlı küçük risaleleri de, o devir içtimâî hayatının bâzı gülünç ve tenkide lâyık noktalarını göstermek bakımından dikkat çekicidir.

XVI. yüzyılda gelişen tarih şubeleri arasında, edebiyat tarihine ait eserler de mühim bir yer tutar. İlk Osmanlı şuera tezkiresi *Sehî*'nin, 945'de *Nevâî*'nin *Mecalisü'n-Nefâis*'ini taklid ederek yazdığı *Heşt behişt*'tir.[147] Ondan sonra, *Lâtifî, Âşık Çelebi,* Bağdadlı *Ahdî* ve *Hasan Çelebi* tezkireleri yazıldığı gibi, *Âlî* de *Künhü'l-Ahbâr*'da şâirler hakkında ve bilhassa XVI. yüzyıl şâirleri hakkında mühim bilgi vermiştir. Bunlar arasında *Lâtifî*'nin eseri edebî mutâlaalarının doğruluğu ve lisanının sâdeliği bakımından çok mühimdir.[148]

Âşık Çelebi, san'atlı fakat zarif ve canlı bir üslûbla yazdığı eserinde, çağdaşlarının hayatı hakkında bolca tafsilât vermiş ve onların maddî, manevî simasını âdeta portreci gibi çizebilmiştir.[149] Bu eser, asrın içtimâî tarihi hakkında mükemmel bir kaynaktır. Eserini tatsız bir üslûbla yazan Ahdî, bu asrın kısa bir zamanını bahis konusu etmiş ve imparatorluğun doğu merkezlerindeki bilhassa Bağdad'daki şâirler hakkında oldukça bilgi vermiştir.[150]

Hasan Çelebi, Tezkiresi'ni münşiyâne bir lisanla yazarak, eski tezkirelerden nakiller yapmış olmakla berâber, çağdaşları hakkında oldukça mühim bir kaynaktır.[151] XV. asrın ilk yıllarında başlayan nazîre mecmuaları tertibine bu asırda da devam edilmiştir.

(146) Niksârizâde'nin risalesi **Millî Tetebbular Mecmuası**'nda (nr. 3) neşredilmiştir.

(147) [Heşt Behişt hakkında geniş bilgi için bk. Ömer Faruk Akün, **Sehî Bey** mad., **İslâm Ansiklopedisi].**

(148) Lâtifî tezkiresi 1314'de İstanbul'da neşredilmiştir. Bu nüsha eksik olduğu için yazmalarla kontrola muhtaçtır. [Bu tezkire ayrıca H. Thedor Charbaret tarafından Zürih'te 1800'de basılmış, ikinci defa Osman Rescher tarafından Tübingen'de 1950'de Almanca'ya tercüme edilmiştir. Lâtifi ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Nihad Çetin, **Lâtifî** mad., **İslâm Ansiklopedisi].**

(149) **[Tezkire**'nin yazma nüshası, Fatih Ali Emîrî yazmaları arasında. Âşık Çelebi ve eseri hakkında fazla bilgi için bk. F. Köprülü, **Âşık Çelebi** mad., **İslâm Ansiklopedisi.** Sadeddin Nüzhet Ergun, **Türk Şâirleri,** c. I, s. 117-121. Mehmed Halid, **Âşık Çelebi, Hayat Mecmuası,** I, sayı 72 ve **Meşâirü'ş-Şüera, Azerbaycan Yurd Bilgisi.** sayı 27].

(150) **[Ahdî Tezkiresi**'nin adı **Gülşen-i Şuerâ**'dır. Fazla bilgi için bk. Sadeddin Nüzhet Ergun, **Türk Şâirleri** ve Nihad Sâmi Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi,** İstanbul 1971, I, sayfa 617].

(151) [Hasan Çelebi ve eseri için bk. T. Menzel, **Kınalı-zâde Hasan Çelebi** mad., **İslâm Ansiklopedisi].**

Hacı Kemal'in 918'de yazdığı 226 şâirin şiirlerini ihtiva eden *Câmiü'n-Nezâir*'i[152] Edirneli *Nazmî*'nin 930'da yazdığı 243 şâirin eserlerini toplayan *Mecmaü'n-Nezâir*'i,[153] *Pervane bin Abdullah*'ın 968' de yazılmış seçme şiirler mecmuası, edebiyat tarihi için mühim kaynaklardır. *Kefevî*'nin *Hâfız* Divanından yapılan tefe'ül hikâyelerini ihtiva eden *Râznâme*'si ile *Lâmiî* ve *Zâtî*'nin letâif mecmuaları gibi eserlerde de şâirlerimize ait mühim bilgilere tesâdüf olunabilir. Bu asırda coğrafî eserlerin ve seyahatnâmelerin de vücûde gelmeğe başladığını görüyoruz. XV. yüzyılda hemen hemen *Kazvînî*'nin ve *İbnü'l-Verdî*'nin tercüme ve nakillerinden başka bir mahsûl vermeyen bu nevi, XVI. yüzyılda imparatorluğun arâzi bakımından genişlemesinden sonra, ciddî mahsûller verdi. *Kazvînî* ve *İbnü'l-Verdî*'nin yeni tercümeleri yapıldığı gibi *Sipahi-zâde, Ebü'l-Fidâ*'nın *Takvîmü'l-Büldan*'ını, *Şerif Efendi, İstahrî*'yi tercüme ettiler, riyazî coğrafya'ya âit *Ali Kuşçu*'nun eseri tercüme olundu. Mevzii coğrafyaya dâir, Mısır'a âid eserler tercüme olundu. *Ali Ekber Hatâyî* adlı bir tâcirin bu asır başında İstanbul'da Farsça olarak yazdığı *Çin Seyahatnâmesi*, III. Murad adına kısaltılarak tercüme edildi. İmparatorluğun deniz siyâsetinin tabii bir neticesi olarak *Piri Reis*, 935'de Akdeniz hakkında meşhur *Bahriye*'sini[154] yazdı. Daha XV. yüzyılda İstanbul'da gemiler için deniz haritaları yapmakla tanınmış -meselâ Sefâî gibi- şahısların mevcudiyetini bildiğimiz için *Pirî Reis*'in bu eserini daha eski çalışmaların bir neticesi gibi telâkki edebiliriz. Esasen bu eser için -bugün ortada bulunmayan- eski İtalyan deniz haritalarından istifade edilmiştir. Kara seferlerinin de bu gibi bâzı coğrafî eserlerin meydana gelmesine hizmet ettiğini biliyoruz. Bu asrın meşhur riyazi-yecilerinden *Matrakçı Nasuh*, Kanûnî Süleyman'ın İrakeyn seferi münasebetiyle, İstanbul'dan Tebriz'e ve Tebriz'den İran'a kadar birçok şehirlerin, geçidlerin resimlerini, krokilerini ihtiva eden mükemmel bir eser vücûde getirdi.

Seydi Ali Reis[155] Hind denizlerindeki başarısız teşebbüslerin bir mahsûlü olarak meşhur *Muhit*'ini yazdı. Bu esere kaynak olan Arabça eserler bugün meydana çıktığı için, bu esere hiçbir orijinalite atfedilemez. Bu şâir müellifin asıl mühim eseri *Mir'atü'l-Memâlik* adlı seyahatnâmesidir. Bundan sonra Tokatlı *Ahmed bin İbrahim* adlı bir tâcir de Kâbil yolu ile Hindistan'a giderek Bursa yolu ile dönüşünü hikâye eden manzum bir seyahatnâme vücûde getirmiştir. Bu devrin umûmî coğrafyaya ait olan en mühim eseri Trabzonlu *Mehmed Âşık*'ın bu asır sonunda tamamladığı *Menâzirü'l-Avalim* idi. *Takvîmü'l-Büldan*'ın diğer ortaçağ kaynaklarından istifâde suretiyle genişletilmiş tercümesi sayabileceğimiz bu eser, Osmanlı memleketleri hakkında müellifin kendi müşahedelerine veya başkalarının rivayetlerine dayanan mühim bilgileri de ihtiva ettiğinden çok kıymetlidir. *Mehmed Yusuf Herevî*'nin Amerika keşfiyâtı hakkında 990'da frenkçeden tercüme ettiği *Tarih-i Hind-i Garbî*'yi de ilâve edecek olursak bu asır Türkiye'sinin coğrafya mahsûlleri hakkında tam bir fikir edinmiş oluruz.[156] Görülüyor ki coğrafya sâhasındaki faaliyet tarihe nisbetle çok geri kalmıştır.

Bu asırda bir taraftan Türk klâsisizminin teşekküliyle berâber, diğer taraftan da halk arasında okunan eserlerin çoğaldığını, saraylardan halk kahvelerine, yeniçeri kışlalarına kadar kıssahan -meddahların, karagözcülerin ve sazşâirlerinin büyük bir rağbet gördüğünü müşahede ediyoruz. Klâsik şâirlerden birçokları halk arasında okunmağa mahsus sâde ve basit türküler yazmakla ve bestelemekle şöhret kazanıyordu. *Edâyî, Niyâzî*, Trabzonlu *Tâbi, Derunî, Zihnî*, Halepli *Lâtifî, Meşrebî*, Bursalı *Selman Ubeydî, Sun'î, İşretî, İlmî, Cenabî Paşa, Cevrî, Garamî* gibi XV. asırdanberi arûz vezniyle ve murabba şeklinde yazılan bu türkülerin lisanı umûmiyetle pek sâde idi. Sonraki asırlarda bu Murabba'lara «*Şarkı*» nâmı verilmiştir.

Türklerin halk edebiyatında en esaslı şekli dört mısra'lık parçalardan mürekkep Türkü şeklinin klâsik şâirler tarafından taklidinden doğan bu murabba yahud «şarkı» nev'inin şâir *Nazim* ile başladığı hakkında Encyclopédie de I'Islâm'da yürütülen mutâlaalar yanlıştır. Bu murabba'lar büyük şehirlerde ve kasabalarda, en yüksek sınıflardan halk tabakasına kadar yayılıyordu. Böyle olmakla berâber halk kitlesi arasında şöhret kazanması, klâsik şâirler için ta'riz vesilesi teşkil ediyordu. *Enverî, Sihâbî, Râyî, Rehiki* gibi ummî şâirlerin klâsik şâirleri taklid ederek yazdıkları eserler de daha ziyâde halk zevkine uygundu. Kışlalarda, kahvelerde ve halk toplantılarında *Ebû Müslim, Hamzanâme, Battal Gazi, Süleymannâme* gibi hikâyeler, büyük bir alâka ile dinleniyordu. İs-

(152) [Eserin tek yazması Beyazıt Genel Kütüphanesi, numara 5782'dedir. Fuad Köprülü, **Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri**, İstanbul 1928. Bir de bk. **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, II, s. 14].

(153) Fuad Köprülü, **Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri**, İstanbul 1928.

(154) Pirî Reis kelimesine bakınız. [Ayrıca bk. Fuad Ezgü, **Pirî Reis** mad., **İslâm Ansiklopedisi**].

(155) [Fazla bilgi için bk. Şerafeddin Turan, **Seydi Ali Reis** mad., **İslâm Ansiklopedisi** ve Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul 1943, s. 69-73].

(156) Tafsilât için Taeschner'in makalesine müracaat **Z.D.M.G.**, 1923, 77.

tanbullu *Hâşimî*, bu rağbetten cesaret alarak *Hamzanâme*'den çıkardığı, *Berk* ve *Pulat* hikâyesini, *Figanî*, *İskendernâme*'yi mesnevî şeklinde nazmetmiş oldukları gibi *Şevkî* de *Uzun Firdevsî*'nin *Süleymannâme*'sini telhis etmişti. Bu cins hikâyelere rağbet o kadar umûmî idi ki *Kanûnî Süleyman, Firuzşah* hikâyesini, *Câmiü'l-Hikâyat* mütercimi *Sâlih Efendi*'ye sekiz cild olarak tercüme ettirmişti. Klâsik şâirlerin dâima hakaretle gördükleri, *Kıssahan*'lar sarayda hiç eksik olmuyordu. II. Murad'ın sarayında Şirvanlı *Nutkî*, Bursalı *Mustafa Baba, Eğlence, Derviş Hasan*, adlı kıssahan -meddahların varlığını biliyoruz. Bu umûmî alâkanın mahsûlü olarak *Şehnâme, Hamzanâme, Ebû Müslim* gibi İrânî, veya İslâmî menşe'den gelme hikâyelerin yanında mahallî hayata ait hikâye mecmuaları da vücûde gelmeğe başladı: *Taçzâde Câfer Çelebi* akrabasından şâir *Vahdî*'nin arada bir manzum parçalarla karışık mensur bir Bursalı *Hoca Abdürraûf* hikâyesi yazdığını ve halk arasında pek rağbet kazanan bu hikâyenin *Ana Bacı* hikâyesi diye tanındığını biliyoruz. Bu asrın sonunda yetişen tanınmış kıymetli şâirlerden Bursalı *Mustafa Cenânî* üslûbçuluk iddiasından uzak sâde ve temiz bir lisanla, küçük hikâyelerden mürekkep bir eser yazmıştır ki, XVI. asır halk hayatını tasvir hususunda çok mühim orijinal bir mahsûldür. Meyhane ve mesire âlemleri, baskın sahneleri, kervan hayatı, gemi yolculuğu, hülâsa o devir hayatının muhtelif köşeleri, bu eserde canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. *Medhî* mahlası ile oldukça düzgün şiirleri de bulunan (Divan'ı husûsî kütübhanemizde) *Kıssahan Derviş Hasan*'ın,[157] III. Murad'a takdim ettiği hikâyelerden bazı nümûneler de elimizde bulunuyor. Bunlar *Cenânî*'nin hikâyeleri gibi orijinal bir mahiyeti hâiz değildir. Meddahlar bu gibi hikâyeleri, biraz genişleterek ve şahısların taklidlerini yaparak, umûmî mahallerde naklederlerdi. Bu asırda Türkiye'de karagöz oyununun mevcudiyetini kat'i olarak biliyoruz.

XVI. yüzyıla kadar diğer Türk memleketleri gibi Türkiye'de de gördüğümüz ozanlar hakkında bu asırdan başlayarak daha vâzıh bilgilere ve onlardan kalmış eserlere mâlik bulunuyoruz. Yalnız *Ozan*[158] tabirinin yerine yavaş yavaş *Âşık* yahud *Çöğür* adlı sazlarına nispetle *Çöğürcü* adının kaim olduğunu görmekteyiz. Bu

(157) Rieu, **Aynı katalog**, London 1888, 42. [Ayrıca bk. Ahmed Ateş, **Türk Hikâyelerinde İbn Sinâ, Türkiyat Mecmuası**, İstanbul 1954, XI, 1955, XII. Tafsilât için bk. Nihad Sâmi Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1971. s. 633 ve devamı].

(158) [Ozan hakkında bk. Fuad Köprülü, **Ozan, Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar**, İstanbul 1934, s. 273-292].

asırda Yeniçeri ortalarında, Sipâhiler arasında, serhad kalelerinde, tekkelerde, kahvehâne, meyhâne, bozahâne gibi umûmî yerlerde panayırlarda, düğünlerde, askerî alaylarda, ellerinde telli sazlarla, şiirler inşâd eden bu halk şâirlerine, dâima tesâdüf olunuyordu. Bunlar hece vezniyle ve halk şiirine mahsus şekillerle aşk şiirleri ve tarihî vak'alara âit kahramanlık şiirleri, mersiyeler, türküler tanzim ediyorlardı. Bu asrın başında *Bahşî*[159] adlı bir sazşâirinin I. Selim'in İran ve Mısır seferleri hakkındaki destanının bir parçası elimizde olduğu gibi, asrın sonlarına doğru da *Kul Mehmed* (vefatı: 1014), *Öksüz Dede, Hayâlî, Köroğlu*, mağrib ocaklarında *Çırpan, Armutlu, Kul Çulha, Geda Musul* gibi sazşâirleri yetiştiğini biliyoruz. Bunlardan yalnız *Hayâlî*'nin Çıldır harbine ait bir manzûmesi arûz vezninin «fâilâtün, fâilâtün, fâilün» cüz'ü ile ve murabba şeklinde yazılmıştır ki sonraki asırlarda saz şâirlerinin bu tarzda murabbalar yazdıklarını göreceğiz. Hakikatte de içtimâî sınıflar arasında karşılıklı tesirler, yüksek sınıflar arasında arasıra hece vezninin kullanılmasına sebeb olduğu gibi halka mahsus eserlerde de bâzen arûz vezninin kullanılmasını icap ettiriyordu. Daha evvelki asırlarda «Mevlid» kezalik birtakım dinî kahramanâne hikâyeler hep arûz ile yazıldığı gibi, XVI. yüzyılda da serhadlerde gaziler arasında okunmak maksadıyla yazılmış bâzı halk eserlerinde -meselâ *Garjgal* kadısı tarafından yazılıp tarihçi *Peçûyî* tarafından zaptolunan destânî manzumede- arûzun kullanıldığını görüyoruz. Buna mukabil *Seydi Ali Reis* gibi klâsik bir şâirin bâzı deniz türküleri de yine bu devirden kalan bâzı halk türküleri şeklinde 8 heceliydi. Maamafih bu çok az görülen bir hâdisedir. Klâsik şâirler ancak hezl vâdisinde yazacakları şiirlerde hece veznine başvuruyorlardı. Yalnız dervişler arasında okunmağa mahsus ilâhîler yazan mutasavvıf şâirleri bundan istisna etmek lâzımdır: Onlar Yunus Emre'nin kuvvetli tesiri altında hece vezniyle şiirler tanzim ediyorlardı. Bu sûfî şâirler arasında *Halvetiye* tarîkatinin *Sinaniye* şubesi kurucusu *Ümmî Sinan* (vefatı: 995), Melâmiyye-i Bayramiyye'den *Ahmed Sarban* (vefatı: 952) ve *İdris Muhtefî* (vefatı: 1024), *Seyyid Seyfullâh Halvetî* (vefatı: 1010) bilhassa kayda değer. Böyle olmakla beraber *Yunus* ve *Kaygusuz* tarzının kuvvetli takibçileri, bu asırda Bektâşî-Kızılbaş zümreleri arasında doğmuştur. *Kul Hikmet*'le onun müridi *Pîr Sultan Abdal*'ın eserleri bu nev'in güzel ve canlı nümûneleridir. Sivas havalisinde Safevî ha-

(159) Bahşî için bk. Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatının Menşei, Millî Tetebbular Mecmuası**, sayı 4, s. 22-24; aynı yazar, **Türk Sazşâirleri**, İstanbul 1930 [2. baskı, Ankara 1962, c. 1, s. 55-56].

nedânına bağlı Kızılbaş zümreleri arasında yetişen ve bu asır sonunda -yahud XVII. asrın ilk senelerinde- *Hızır Paşa* tarafından idam edilen *Pir Sultan Abdal* kızılbaş şiirinin en mühim simalarından sayılabilir.[160] Bu devir halk edebiyatı mahsûlleri arasında *Hasanoğlu* türküleri, *Karacaoğlan* türküsü, *Geyik destanı* pek tanınmıştır.

(160) Tafsilât için bk. Sadeddin Nüzhet Ergun, **Pir Sultan Abdal,** İstanbul 1929.

İNDEKS

— A —

Abbâsî, Abbâsîler: 84, 86, 90, 92, 96, 104, 107, 108, 112, 113, 114, 138, 179, 219, 255, 310
Abbâsî Halifeleri, Abbâsî hilâfeti: 108, 112, 161, 219, 334
Abbâsî Devri, Abbâsî Devleti: 85, 104, 139, 244
Abdal (Tarikat): 262
Abdü'celîl Çelebi: 367
Abdullâh Battal: 255
Abdullâh bin Mehmed: 321
Abdullâh bin Muhammedü'l Anbârî: 133
Abdullâh bin el Mukaffa: 107
Abdullâh Ensârî: 372
Abdullâh Han: 296
Abdullah Kâşânî: 226, 229
Abdullâh bin Fazlullâhü'ş Şirâzî: 229
Abdurrahman Câmî: 126
Abdurrahman Karahisârî: 369
Abdü'lhak bin Süleymanü'l Azerbaycânî: 54
Abdü'l Hâmidü'l Kâtib: 106
Abdü'lkadir-i Bağdâdî: 344
Abdü'lkerim Satuk Buğra Han: 153
Abdü'lmecid (Abdal): 302, 310
Abdü'lvahab (Hayâlî): 370
Abdü'l Vâsi' Cebelî: 139, 185
Abdürrezzak (Semerkandî): 280
Abdü's selâm: 257
Acâibü'l Mahlûkat: 227
Acâc: 103
A'cebü'l Ucâb: 358
Acem, Acemler: 12, 72, 99, 107, 108, 112, 114, 117, 118, 130, 140, 142, 145, 150, 151, 170, 173, 188, 197, 211, 301, 302, 360
Acem Edebiyatı: 98, 113, 115, 116, 118, 121, 122, 126, 130, 140, 141, 184, 235
Acem Destanı: 156
Acemistan: 375
Açbudun (Manas'ın atı): 160
Âdâb (Edebî nevi): 108
Âdâb-ı Sulûk: 194
Adalar denizi: 366
Adnî (Sadrazam Mahmud Paşa'nın mahlası): 372
Âferîn-nâme (mesnevî): 143
Afrika (Kuzey Afrika): 85, 377
Agamemnon: 65
Agehî (Yenice-i Vardarlı): 383
Ahd-i Atîk (Kitab-ı Mukaddes): 64
Ahdî (Bağdadlı): 384, 395
Ahleş: 133
Âhır zaman kitabı: 204
Âhî: 370, 372
Ahî Çelebi: 364
Ahîler - Ahîler teşkilâtı: 243, 270
Ahlen-şo: 55, 56, 57
Ahlatşahlar: 207
Ahmed: 153
Ahmed bin Derviş: 342
Ahmed bin Ebî Ahmed Yugnakî: 175
Ahmed bin Ebî Yezîdü's Sarâyî: 313

Ahmed bin Hanbel (İmam): 90
Ahmed bin İbrahim (Tokatlı): 397
Ahmed bin Mahmud Yugnakî: 174, 175
Ahmed bin Muhammed Ebubekir Han: 116
Ahmed Bulgarî (Şeyh): 297
Ahmed Dâî: 343, 355, 365
Ahmed Fakih (Konyalı): 260, 261, 262, 263, 264, 336, 347
Ahmed Gazî: 258, 259, 260
Ahmed Gülşehrî (Kırşehirli): 346
Ahmedî: 343, 350, 351, 355, 360, 363, 372
Ahmed Hoca (Saraylı): 302, 309, 310
Ahmed Paşa (Bursalı): 355, 364, 367, 368
Ahmed Refik: (Alimler ve Sanatkârlar İst. 1924) 394
(Türk Tarih Encümeni Mecmuası) 354
Ahmed Rumî (Gelibolulu): 365
Ahmed Sarban: 399
Ahmed Tevhid: (Germiyan Beyleri Tarih-i Osmanî Encümeni Mec.) 341
Ahmed Yesevî (Hoca) (bak Yesevî): 193, 194, 196, 197, 198, 202, 204, 235, 249, 262, 265, 266, 267, 269
Ahora Mazda (din): 104
Ahreb, Ahrem: 141
Ahtal: 103 (el Ahtal)
Ahvas: 103
Ak-dağ: 61
Akdeniz: 180, 188, 208, 237, 366, 377, 396 (Doğu Akdeniz): 311
Akıncı: 254
Ak-Hunlar (Eftalitler): 10
Akkoyunlu, Akkoyunlular: 366, 375
Akkurgan (yer adı): 204
Akrit (hudud muhafızı): 254
Aksaray Âbidesi: 280
Aksu (şehir): 36, 255
Akşemseddin: 364
Ak-tatarlar: 215
Aktepe Münir (Prof.): (Hoca Sa'deddin'in Tâcü't Tevarih'i Türkiyat Mec. İst. 1958): 393
Akün Ömer Fâruk (Prof.): (Sehî Bey mad. İsl. Ans.) 395
(Şeyhoğlu mad. İsl. Ans.) 349
Ala-geyik: 62
Alamut (Alamut Bâtınîleri): 218, 219, 227
Alanguva: 62, 64, 238
Alanur Hanım: 62
Alaşehir: 207
Alâü'ddin Beylekü'l Kıpçâkî: 232
Alâüddin Keykubad (büyük): 208, 209, 244, 246
Alâüddin III.: 271, 277, 337
Alâüddin Mengi Buğa: 374
Alâüddin Atâ Melik bin Bahâüddin Cüveynî (bak. Cüveynî): 60, 227
Albert Lavignac: (Encyclopedie de la Musique, 2978) 357
Aleksi (Bizans İmparatoru): 214, 338
Alevî: 103, 242
Âlî (tarihçi): 340, 389, 393, 394, 395
Âl-i Buveyh: 107
Ali Çelebi (Kınalızâde): 384, 387, 391
Âl-i Efrâsiyab: 154
Ali Ekber (Hatâyî): 396
Ali Hasan bin Süleyman Arslan Kara han: 165
Ali Kuşçu: 396
Âl-i Muzaffer: 225
Ali Nasrullâhî: 321
Ali Şîr Nevâî (Emir) bak. Nevâî: 129, 175, 176, 178, 293, 367, 375, 384
Ali ve Hamza hikâyesi: 345
Ali (Yazıcızâde-Yazıcıoğlu): 358, 373
Almalık: 36, 219, 221, 279, 384
Almambert: 160
Alparslan (Sultan): 152, 181, 183, 184, 207
Alp Er Tunga (Efrâsiyab): 47, 59, 156
Alp Er Tunga Menkıbesi: 48
Alpler - Alpler Devri: 254
Altay - Abakan: 42, 43
Altaylılar: 67
Altay Türkleri: 45, 67
Altay-Altay Dağları, Altay Silsilesi: 7, 8, 10, 11, 326
Altay-Yenisey: 43, 44, 54
Altın Boğa Bey: 315
Altın Depter (Vekayinâme): 228
Altın Han: 237
Altın Kağan: 49
Altın-Ordu (Altınordu): 10, 31, 172, 219, 221, 231, 275, 276, 280, 281, 282, 284, 285, 292, 293, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 308, 309, 312, 315, 317, 323, 325, 326, 327, 328
Altıntaş: 198
Altın Yaruk: 39
Amasya: 242, 258
Âmedî: 96
Amerika: 397
Âmidü'l Mülk Ebû Nâsır Kunderî: 152
Amur bin Übeyd: 95
Amuderya (Oksus nehri): 7, 10
Amuriye: 207
Ana Bacı Hikâyesi: 398
Anadolu: 40, 44, 58, 59, 152, 158, 180, 181, 182, 188, 192, 194, 196, 203, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 231, 241, 242, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 260, 262, 267, 269, 270, 276, 309, 312, 314, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 343, 346, 348, 351, 355, 359, 361, 362, 366, 376, 377, 379
Anadolu Beylikleri: 207
Anadolu Selçukluları, Selçuk Devleti: 63, 207, 219, 239, 240, 243, 245, 258, 259, 334
Anadolu Türkçesi: 250, 307
Anadolu Türkleri: 31, 193, 213, 239, 247, 252, 255, 273, 284, 339, 345, 374
Anî şehri: 244
Ankara: 37, 51, 207, 284, 356
Ankara Kütüphaneleri: 340, 341, 342
Ankara Zaferi: 353
Anka-yı Şirâzî: 380
Anna Kommen (Bizans tarihçisi): 214, 338
Anonim (Türkçe tefsir): 288
Anonim Tevârih-i Âl-i Osman: 372
Antakya: 248, 353
Antalya: 208
Apelat (akıncı): 254
Arab-Arablar: 14, 40, 73, 85, 86, 88, 98, 99, 101, 102, 106, 107, 108, 112, 114, 132, 142, 145, 151, 170, 173, 197, 248, 301, 302
Arab Harfleri Alfabesi: 27, 31, 171, 173
Arab Aruzu: 134
Arab Edebiyatı: 98, 99, 100, 101, 106, 108, 113, 145, 152
Arabistan: 100, 375
Arab İstilâsı: 99, 111
Arab San'atı: 98
Arab Şâirleri: 100, 101
Arab şiiri: 104, 106
Aral Gölü: 9, 179, 217
Aral Nehri: 219
Arâmî-Arâmîler: 30, 108, Arâmî alfabesi: 99
Arâmî lisânı: 29
Arâmî yazısı: 28
Arat Prof. Dr. Reşit Rahmeti: (Kutadgu Biliğ, Türkiye Türkçesine tercümesi Ank. 1943-1947 İndeksi İst. 1979): 166 - (Oğuz Kağan Destanı, İst. 1936): 48 - (Atabetü'l-Hakayık, Edib Ahmed bin Mahmud Yugnakî, İst. 1951): 174 - (Kıpçak mad. İsl. Ans.) 300
Ardeşir: 111
Argu-Argular-Argu Türkleri: 149, 150, 153
Argun: 223
Arık Fahriye: (XV. asır tarihçilerinden Neşrî, İst. 1936) 373
Arif Ali (Tokad kalesi dizdarı): 259, 341
Aristo-Aristo Felsefesi: 96, 164, 170, 177
Arlık: 46
Armağanşah: 242
Armutlu: 399
Arslan Han: 155, 217
Arşakyan: 29
Arşi: 387
Arvağ (Ruh koruyucusu): 161
As: 292
Asâfî: 391
Âsafnâme (Lutfi Paşa): 394
Asenâ (kurt): 55, 56
Asır Gazetesi: 372
Askerî: 390
Aslan Baba: 193
Asya, Asya Bozkırları: 9, 11, 12, 30, 82, 85, 182, 216, 218, 220, 230, Küçük Asya: 98
Asya Müzesi Kütübhânesi (Leningrad): 162, 307
Asetinler: 324
Âşık Çelebi: 343, 369, 389, 395
Âşık Paşa: 250, 265, 346, 387
Âşıkpaşa-zâde (Derviş Ahmed Aşkî): 372

Âşıkpaşazâde tarihi: 346
Aşkabâd Türkmenleri: 290
Aşkar Div-zâde (At): 258
Aşkî: 367, 383
Aşknâme (bak. **Tuhfenâme**): 362
Atâ (Üsküblü): 387, 390
Atabekler: 183, 184
Atabek İldeniz: 182
Atabek Sa'id bin Zengî: 205
Atabetü'l-Hakayık (Hibetü'l-Hakayık): 172, 173, 174, 175, 176, 177, 191, 202, 288, 290, 291, 292, 322
Atâî: 364, 365. 366, 367
Ateş Prof. Ahmed: (Mevlid, Ankara, 1954) 359
(Farsça bir eski Varaka ve Gülşah mesnevisi T.D.E.D.) 342
(Sindbadnâme, İst. 1948) 320
(Türk hikâyelerinde İbn-i Sinâ, Türkiyat Mec., İst. 1954) 398
Âteşgedeler: 112
Âtillâ: 9, 10, 64, 71, 72, 73
Atlas Okyanusu: 86
Atsız (Hârizm sultanlarından): 199, 202
Atsız Nihal: (Türk Edebiyat Tarihi, İst. 1940): 28
(Âşıkpaşazâde tarihi, İst. 1949) 372
(Kemalpaşa oğlu, Şarkiyat Mec., 1966): 393
(Âlî Bibliyografyası): 394
Attar: 346, 352, 363, 371, 390
Aurel Stein: 36
Avc bin Ank (menkıbe): 287
Avesta: 104, 112
Avfî: 185, 190, 191, 200
Avrupa: 9, 11, 13, 36, 73, 208, 257, 258, 284, 339, 343, 377
Avrupa Destanları: 64
Avrupa Medeniyeti: 222
Ay (Oğuzun oğlu): 49, 51
Ayata: 47
Ayasofya Kütübhanesi: 174, 244, 315
Ayasluk: 207
Ayas Paşa: 379
Aydın Emareti: 339
Aydın Oğulları: 340, 370
Aynəddin Ahmerof: 298
Aynî (tarihçi): 351, 374
Aytipa: 273
Azerbaycan: 40, 44, 58, 59, 152, 180, 181, 182, 189, 190, 192, 193, 194, 206, 221, 225, 231, 275, 276, 281, 283, 284, 312, 348, 351, 375
Azerî-Azerî Türkleri: 309, 378, 393
Azerî Edebiyatı: 274, 348
Azerî Edebî Lehçesi: 189

— B —

Babâî-Babâîler-Babâîlik: 239, 240, 243, 249, 262, Babâî Kıyâmı: 242
Baba İshak: 242
Baba İslâm: 269
Baba Tahir Uryan: 142, 186
Babinger: 365, 371
Bâbürîler: 380
Bâbür Şah: 275
Baçak: 51
Badgis (yer adı): 344
Bağdad: 90, 92, 105, 107, 108, 109, 139, 156, 176, 183, 190, 205, 218, 219, 227, 231, 283, 296, 385, 391, 395
Bağdad Halifeleri: 259
Bahaeddin Veled (sultanü'l ulema): 246, 261
Bahariyye: 139
Bahnâme risalesi (tercüme): 357
Bahriyye (Pîri Ali Reis): 396
Bahşî: 39, 67, 68, 69, 73, 232
Bahşî (saz şairi): 399
Bahşi (Bitikçi-Kâtib): 173, 231
Bahrü'l Maarif: 364
Bahtiyarnâme: 319, 320, 321
Bahtiyari-i Ahvâzî: 143
Bakırgânî: 204
Bakırgan Kitabı: 204, 290
Bakî: 367, 369, 371, 380, 382, 383, 384, 385, 389, 392
Balasagun: 60, 85, 149, 150, 152, 153, 155, 161, 165, 170, 279
Ba'lbek: 314
Bâli Efendi (Sofyalı): 390
Balkaş gölü: 7
Banarlı N. Sâmi: (Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İst. 1971) 131, 212, 316, 395
Bang ve Von Gabain: (Türkische Turfan Texte 1929-1931): 37
Bang: 301

Banzaruf: 300
Barbaros Hayreddin: 391
Barbed (müzisyen): 111
Barbier De Meynard: 130
Backend (Barclıgkend): 233, 279
Bargöl: 8
Barlas-Barlaslar: 278, 282, 317
Barmaklık Çosun Bilig: 50
Barthold: 14, 52, 162, 192, 201, 205, 233, 234, 251, 305, 306, 307, 334
Baruk (Sultan): 313
Basra: 182
Basitnâme: 383
Basmil, Basmiller: 13, 150, 153, 165
Başkırd-Başkırdlar-Başkırd Türkleri: 54, 150, 237, 295, 324, 325, 326, 360
Batı Asya: 225, 231, 279, 280
Batı Avrupa: 228, 296
Batı Oğuz Türkleri: 231 - Batı Türkleri: 85, 111
Batı Türkçesi: 166
Batı Türkistan: 155, 161, 163, 170, 173, 175, 219, 279, 290, 317
Bâtınî-Bâtınîler: 182, 183, 242, 249, 262, 283
Batlamyus (Yunan tarihçisi): 94, 95, 147
Battal-Battal Gazi: 259, 397
Battal Gazi Destanı: 252
Battal ve Anka hikâyesi: 110
Battalnâme, Battal Kıssası: 254, 256, 258, 335, 341, 371
Batu Han: 220, 281
Bayezîd (Yıldırım): 284, 339, 349
Bayezîd II: 360, 362, 365, 367, 368, 370, 371, 372, 374, 375, 376, 377, 392
Baybars (Sultan): 256, 281 **Hikâyesi:** 110
Baycu Noyin: 240
Baycûl: 203
Baydur Mustafa: (Cem Sultan, Hayatı ve edebî şahsiyeti: T.D.E. Ans.) 370
Bayın Cokto: 35
Baykal (gölü-nehri): 7, 8, 215
Bayramiyye Tarikati: 361
Baysun Câvid: (Cem Sultan, Hayatı ve Şiirleri, İst. 1946) 370
(Cem Sultan mad. İslâm Ans.) 370
(Mevaidü'l Nefais fî Kavaidü'l-Mecalis Tarih Der. İst. 1950) 394
Baznâme: 340
Bedahşan: 10
Bedreddin Kavvâmî-i Râzî: 191
Bedreddin Simâvî (Dobrucalı): 390
Bedreddin Yahyâ (Emir): 244
Bediü'z-Zamanü'l-Hemedânî: 107
Berd ile Cevher (Halk hikâyesi): 109
Behram ü Zühre: 388
Bektâşî, Bektâşîlik, Bektâşîler: 194, 239, 243, 249, 250, 261, 337, 348, 390, 399
Bektâşî Velâyetnâmesi: 263
Belâgatü'l Müştak fî Lugati't Türk ve'l Kıfçak: 232
Belazurî: 91
Belh: 83, 246
Belhî: 94
Benaketî: 226
Berezin: 300
Berke, Berke Fakih: 281, 282, 305, 315, 316, 317
Berke ibn Berakız ibn-i Kandud ibn-i Edgü: 315
Berk ve Pulat Hikâyesi (Haşimî): 398
Berk yaruk: 182, 207
Berlin: 37, 235, 237
Berlin Kütübhânesi: 237, 357
Bertrandon Broquiere (seyyâh): 353
Beşâretnâme: 362
Beşbalığ: 11, 61
Beşşar bin Burd: 106
Beyatî: 372
Beyhâkî (tarihçi): 200
Beylek: 232
Beyzavî: 96
Bezeklik: 47
Bezmî: 390
Bibliotheque National (Paris): 303, 320, 341, 357
Bîdârî (Dergizimli): 380
Bidayetü'l Hidâye Tercümesi: 359
Bihiştî: 370, 373
Bihterî: 105
Big Hacı: 299
Bilge Hakan: 33, 34, 35
Bilge Hakan Kitâbeleri: 31, 32
Bilgütay: 237
Birdi big Han: 306

Bitinya: 207
Birunî (el Birunî): 198
Bizans-Bizanslılar: 11, 110, 112, 179, 180, 181, 206, 207, 208, 210, 254, 256, 257, 282, 337, 339, 353, 354
Bodleian Kütübhânesi Türkçe yazmalar: 320, 340
Boratav Pertev Nâilî: (Battal mad. İsl. Ans.) 212
Börte-çene: 57
Bosna Sancak Beyliği: 370
Bostan tercümesi: 349
Bozdağ: 49, 50
Bozok: 53
Brahmi: 27
British Museum: 305, 306, 322, 341, 357
Brockelman: (Ebü'l Fıdâ mad. İsl. Ans.) 95, 156, 235, 347, 350
Browne: (Cambridge yazmaları) 357 (Persion Literature in modern times Cambridge) 365, 375
Budanetay: 237
Budi-Budist: 27, 29, 37, 62, 149, 151, 173
Budist (Türkler-Uygurlar): 153, 157, 161
Budist Hacıları: 12
Budizm: 9, 14, 30, 36, 37, 47, 62, 158, 223, 224
Budha: 13, 39
Buduncar: 238
Buğra Han (Satuk Buğra Han): 171
Buğra Karahan: 167, 172
Buhârâ: 148, 155, 163, 170, 183, 192, 193, 278, 285, 318
Buku Han: 13, 14
Buku Tegin: 61
Bulgar-Bulgarlar: 148, 149, 150, 151, 179, 189, 219, 281, 290, 295, 296, 297, 298, 302, 339
Bulgar Medeniyeti: 282
Buluç Sadeddin: (Şeyyad Hamza mad. İsl. Ans.) 262
Bumin Han (Hakan): 11, 32
Burak: 279
Burgonlar: 10
Burhaneddin İbrahim Bin Hızır (şeyh): 297
Burhanî: 185
Burhanoğlu Kadı Nâsır: 286
Bursa: 339, 340, 346, 351, 354, 359, 364, 366, 375, 381, 397
Bursa Kütübhânesi: 289, 359
Bursa Haccacoğlu Kütübhânesi: 358
Bursa Şehrengizi (Camiî): 389
Buzuk (saz): 73
Büshak Şirâzî: 319
Büst Bistamî: 179
Büyük Han: 281

— C —

Caferâbâd Tekkesi: 381
Cafer Çelebi (Münşî): 367, 370, 373
Caferoğlu Prof. Ahmed: (Kitab-ı al idrak li lisan al Atrak, İst. 1931) 232
Cahiliye Devri: 101, 102, 103, 140
Cahiliye Edebiyatı: 102
Cahiliye Kasîdesi: 104, 137
Cahiliye şâirleri (şiiri): 100, 101, 102, 105, 137
Cahiz: 108
Camasıbnâme: 357
Câmî: 117, 144, 367, 375, 379, 384, 389, 392
Camî-i Sahih: 89
Cam ü Cem Âyin (Tursun Bey): 372
Câmiü'l Hikâyat-ı Avfî: 358, 398
Câmiü'n-Nezâir: 343
Câmiü't-Tesanif-i Reşidî: 229
Câmiü't-Tevarih: 56, 173, 224, 228, 229, 230, 237, 322
Can Bey: 327
Candaroğulları: 351, 355
Cani Big: 299, 306
Canik: 150
Carullah: 202
Catalogue Cochcum Oria: 316
Cebel-i Tarık (Boğazı): 85
Ceday Han (Cengiz Han oğlu): 324
Cehmiye: 119
Celâleddin Firuzşâh: 306, 320
Celâleddin Harizmşah: 199, 202, 205, 206, 220
Celâleddin Rumî (bak. Mevlânâ): 357
Çelâleddin Süleyman bin Mehmed Selçukî: 184
Celâl Devvavî: 375

Celâl-zâde Mustafa Çelebi: 391, 392
Celâyirler: 283, 319
Celîlî (İznikli): 370
Celîlî (Bursalı): 370
Cemalî (Bursalı Şâir): 354, 384
Cemâlî Fakih: 365
Cem Sultan: 367, 370
Cemal İsfehânî: 139, 185
Cemal Karşi: 156, 233, 279
Cemaleddin Muhtar Hillî (Şeyh): 226
Cemilî: 380
Cenâbî: 255, 397
Cenanî (Bursalı): 387, 398
Cend: 181, 198, 279
Ceneviz, Cenevizliler: 299, 301
Cengiz Han: 13, 30, 45, 54, 56, 158, 173, 199, 215, 216, 217, 219, 221, 223, 224, 236, 237, 238, 277, 280, 282, 316, 324, 343
Cengizî-Cengizîler: 70, 74, 218, 284
Cengiz İmparatorluğu: 318
Cengizname (bak. **Dâsitan-ı Nesl-i Cengiz Han):** 233, 234, 236, 238
Cengiz Yasası: 70, 277
Cenknâme-i Emir Timur: 323, 324
Cenkeşî: 277
Cerbe Harbi: 391
Cerir: 103
Cermanya: 10
Cermen, Cermenler: 41, 64, 65
Cevâhirü'l Esdâf (müellifi meçhul Türkçe Kur'an tefsiri): 355
Cevâhirü'l-Esrâr: 291, 292
Cevâhirü'l Kalaid: 174
Cevâhirü'l Maanî: 356
Cevâhirü'l Menâkıb: 393
Cevdet Paşa: 135
Cevrî: 389, 397
Cevhernâme: 358
Ceyhun (Öküz Nehri): 7, 8, 11, 38, 48, 83, 153, 198, 280; Yukarı Ceyhun: 83; Ceyhun Vâdisi: 7
Cezâir: 377
Cezbî: 378
Ceziretü'l Arab: 90, 94, 97, 112, 193
Cigiller: 150
Cihan-Güneş: 228
Cihan-Mirza: 325
Cihan Tarihi: 228
Cihi Menkıbesi: 248
Chronicon Syriacum: 227
Cilâü'l Kulûb: 389
Codex Cumanicus (mecmua): 300, 301, 302
Cordlewsky: 346
Cürcan: 181
Cuci: 219, 227, 281, 295
Cumbur Müjgân: (Bâki Bibliografyası Ank.) 392
Cumul: 150
Cund-Şapur (şehri): 111
Cuş u Hûruş: 321
Cürcan: 84, 179
Cüen-Cüen (Juan-Juan): 10, 56
Cümcümenâme (Bak. Dasitan-ı Cümcüme Sultan): 301, 307, 308
Cümcüme Sultan Hikâyesi: (Sahib Giray): 309
Cümcüme Sultan: 308
Cücü: 157
Cüveynî (Bak. İmamü'l Haremeyn Ebü'l Mealî el Cüveynî): 31, 47, 61, 62, 63, 226
Cüneyd Bağdâdî: 120, 123

— Ç —

Çaganiler: 114
Çağatay-Çağatayiler: 219, 220, 227, 253, 275, 280, 281, 283, 319
Çağatay Edebiyatı: 274, 275, 349
Çağatay Emirleri, Prensleri: 281, 288
Çağatay İmparatorluğu: 276, 277, 279
Çağatay Hanları: 277, 278, 319; Çağatay Ulusu: 275, 283, 287
Çağatay Lehçesi: 291
Çağatay Saadet: (Türk Lehçeleri Örnekleri, Ank. 1963) 37, 38
Çapar: 277
Çarhnâme: 261, 262, 336, 348
Çeçenler: 324
Çelebi Arif: 340
Çelebi Hüsameddin: 263
Çelebi Mehmed (Sultan): 351, 353, 356, 363
Çeli: 8
Çerkes-Çerkes Memlûkleri: 92, 311, 312, 374
Çeşm: 70

Çetin Nihad: (Aruz mad. İsl. Ans. İst. 1978) 131
(Lâtifî mad. İsl. Ans.) 395
Çihar-yar: 167
Çıldır Harbi: 399
Çigil: 149, 150, 296; Çigil lehçesi: 299
Çin-Çinliler: 8, 9, 12, 14, 25, 26, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 48, 55, 56, 59, 69, 84, 85, 110, 149, 154, 159, 167, 169, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 228, 284; Çin Medeniyeti: 81; Çin Seddi: 215; Çin serhadleri: 82
Çin-Moğolları: 220, 225
Çin Seyahatnâmesi (Ali Ekber Hatâyî): 396
Çin Türkistanı: 13, 35, 40, 180, 223, 278, 317
Çoban Ata: 193
Çirpan: 399
Çorum: 258
Çöğür-Çöğürcü: 338, 398
Çörçit: 50
Çu-Çu nehri: 234, 281, 283
Çungarya: 10, 158
Çura (hâdim, arkadaş): 159
Çura Batur: 328

— D —

Dağ (Oğuz'un Oğullarından biri): 51
Dâî: 355, 366
Dakikî: 115
Dânişmend Ahmed Gazi (Melik): 258, 335
Dânişmend-Dânişmendîler: 207, 208, 258, 259
Dânişmendiler Devleti: 259, 335
Dânişmendnâme (Dânişmend Gazi menkıbeleri): 254, 257, 258, 259, 335, 341, 345
Dâr-ı Kutnî: 89
Darir (Erzurumlu): 345
Dârü'l İslâm: 179
Dâsitan-ı Aksak Timur: 324
Dâsitan-ı Cümcüme Sultan (Bak. Cümcümenâme): 307, 308
Dâsitan-ı Maktel-i Hüseyin: 341
Dâsitan-ı Nesl-i Cengiz Han ve hem Aksak Timur (Bak. **Cengiznâme**): 237, 324
Dâvud-ı Halveti: 390
Dede Korkud: 63, 192
Dede Korkud Hikâyeleri (bak. Oğuznâme) **(Kitab-ı Dede Korkud):** 54, 77, 213, 238, 252, 254, 257, 286, 338, 377
Dehhânî (Hoca): 269, 271, 272, 338, 350, 360
Deli Birader: 387
Deli Lütfî: 373, 390
Demirkapı: 32
Deniz (Oğuz'un oğullarından): 51
Denizli: 340
Deşt Dili: 305
Dest-i Kıpçak: 296
Deny (Jan Deny): (Shakh-zâde makalesi, Enscyclopedie de l'Islâm) 365
Derbend: 308
Derunî (Trabzonlu): 383, 397
Derviş Ahmed Aşkî (Âşıkpaşa-zâde): 372
Derviş Hasan (Kıssahan Medhî): 398
Derviş Türabî: 355
Destânî Vekayinâme: 223
Devlet Giray (Kırım Hanlarından): 378
Devletoğlu Yusuf (Balıkesirli): 354, 357
Devletşah: 293
Devletşah Tezkiresi: 322
Dicle: 104, 183, 199
Dihmug-nâme (Şemşî'nin eseri): 390
Dinyeper: 10
Dinyester: 10
Divân-ı Fuzulî: 385
Divân-ı Hikmet (Bak. **Hikmet**): 194, 196, 197, 198, 204, 266
Divân-ı Kebir (Meviânâ): 247, 248
Divânü Lügati't Türk: 47, 48, 72, 78, 149, 150, 156, 157, 166, 170, 172, 174, 190
Divân-ı Şemsü'l Hakayık: 248
Divânü't Tuğra: 244
Divân-ı Türki-i Sultan Veled: 264
Dirik: 232
Diyarıbekir: 381
Doğan Şah: 185
Doğan Şah bin Alp Arslan: 185
Doğu Anadolu: 184, 185, 378
Doğu Avrupa: 279, 281

Doğu Başkırtlar: 324
Doğu Roma: 85
Doğu Tiyanşan: 158
Doğu Türkçesi: 167
Doğu Türkistan: 10, 152, 153, 156, 158, 161, 162, 163, 164, 165, 169, 170, 173, 180, 193, 218, 219, 255, 278, 288, 290, 317
Doğu Türkleri: 11, 150
Dokuz Oğuzlar: 11, 14, 47, 149, 150
Doner: 31
Don Nehri: 10
Döbonbayan: 237, 238
Dresden: 235; Dresden Kütübhanesi Fleyscher: 358
Duâyî: 366
Duglatlar: 317
Dule: 73
Dumlupınar: 363
Duvâ: 277
Dümyetü'l Kasar (Tezkire): 185
Dündar Bey: 341
Düsturnâme-i Enverî (Manzum vakayinâme): 362
Dürrî-zâde: 386

— E —

Ebâ Müslim Kıssası (Bak. Ebu Müslim): 323
Ebkâr-ı Erkâr: 388
Ebû Abdüllâhü'l Hâris bin Esedü'l Mehasibî (Basralı): 121
Ebu'l-Alâ Hamid bin İdrisü'l Bulgarî: 297
Ebu Bekir: 120, 193, 205, 327
Ebu Bekirü'l Bâkıllanî: 96
Ebu Bekirü'l Harezmî: 106
Ebu Dâvud Sicistânî: 89
Ebu İsâ-yı Tirmizî: 89
Ebu İshak Nişaburî: 287
Ebu Gazi: 290
Ebu Hâmidü'l Endülüsî: 297
Ebu Hanife-i İskâfî: 185
Ebu Haşim (Kûfeli): 120
Ebu Hayyam (Gırnatalı) (Muhaddis filolog): 231, 313, 314, 316
Ebu'l Kasım Mahmud Zemahşerî: 202
Ebu Mansur bin Abdürrezzak-ı Tûsî: 115
Ebu Mansurü'l Muhammed: 115
Ebu Mehmed Cafer bin Hüseyin Rebi' Abbasü'l Hâşimî: 255
Ebu Muhammedü'l Battal: 255
Ebu Mehmed Sadreddin bin Alâeddin (Şeyh): 297
Ebu Müeyyed bin Belhî: 143
Ebu Müslim: 84, 253, 259, 345, 398
Ebu Müslim Kıssaları: 345, 359, 397
Ebu Necm: 103
Ebu Nuvas: 105
Ebu Saîd Bahadır Han: 229
Ebu Saîd Ebü'l Hayr (Şeyh): 117, 122, 126, 127, 128, 141, 142, 186
Ebu Selik: 142
Ebu's Suûd: 382
Ebu Süleyman Davud bin Ebü'l Fazl Mehmed Benaketî: 230
Ebu Şükûr: 142, 143
Ebu Tahir Hatunî: 186
Ebu Talib Mekkî: 294
Ebu Temmam: 105, 133
Ebu Yusuf (Kadı): 90
Ebu Zeyd Belhî (Coğrafyacı): 94
Ebü'l Abbas: 133
Ebü'l Abbas Buharî: 114
Ebü'l Alâ Ma'arrî: 106, 114
Ebü'l Atahiye: 106, 133, 138
Ebü'l Fadl bin Hacı Hüseyin bin İsâ: 358
Ebü'l Ferec-i Rûmî: 139, 185, 191
Ebü'l Ferec Grigoriyus: 227
Ebü'l Fidâ (takvim-i Büldan sahibi): 93, 95, 396
Ebü'l Firas: 105, 114
Ebü'l Gazî Bahadır Han: 51, 53, 56, 237, 289, 291, 298
Ebü'l Han Bilhan: 289
Ebü'l Hasan Şehid-i Belhî (Şeyh): 114
Ebü'l Hasanü'l Eş'arî: 96
Ebü'l Huzeyl: 96
Ebü'l Kasım Abdüllâh bin Abdülkerim Kuşeyrî: 91, 120
Ebü'l Maalî, İspicâbî: 294
Ebü'l Maalî el Cüveynî (İmamü'l Haremeyn) (bak. Cüveynî): 96
Ebü'l Mahâsin (İslâm Tarihçisi): 93
Ebü'l Mutahharü'l Ezdî: 109

Ebüzziya Tevfik: (Tazarruat-ı Sinan Paşa risalesi) 371
Edâyî: 397
Edib Ahmed (bak Mahmud Yugnâkî): 173, 175, 176, 177, 178, 291
Edirne: 353, 354, 373, 381
Efgan, Efganistan: 40
Eflâkî Dede: 342
Eflâkî Menkıbesi: 340
Eflâtun Şirvânî: 393
Efrasiyab: 47, 156
Eftalitler (Ak Hunlar): 10, 11
E. Gros: (das Velayetname, T.B.N. 25) 347
Eğlence: 398
Ehl-i Horasan: 122
Ehl-i Salib Muharebeleri: 97, 182, 184
Ekber Şah: 380
El Birûnî: 295
El Cahiz: 107
El Cezire: 103, 152, 182, 184, 188, 209, 210
El Dürretü'l Muziyye fi Lugati't Türkiyye: 313, 314
El Ef'al fi Lisani't Türk: 315
Elestnâme: 360
Elf ü Leyle ve leyle: 109
El Kisâî: 107
El Mansur (Halife): 94, 104
El Me'mun: 84
El Mu'tasım: 84
El Mütevekkil: 109
El Salikî: 107
El Sahih min Dürretü'l-Muziyye (Bak. **El Dürretü'l Muziyye):** 232
El Umdetü'l Kaviyye fi Lûgati't Türkiye: 314
Elvan Şirâzî (Şeyh): 357
Elvan Çelebi: 350
Emevî-Emeviler: 84, 86, 87, 90, 92, 103, 104, 105, 112, 138, 140, 255; Emevîler Devri: 102, 255; Emevî Orduları: 179; Emevî Hükümdarları: 102
Emir Ali Abû: 192
Emirî: 355
Emir-i Kebir Arslan Hoca Tarhan: 175
Emir-i Kebîrü'l Mülûkü'z Zahirü'l Mahmudü's Seyfî Bacman: 315
Emir Muizzî: 185, 186
Emir Nevruz: 226
Emir Pulad Cengsan: 228
Emir Ömer: 257, 258
Emir Seyfeddin: 175
Emir Süleyman (Yıldırım'ın oğlu): 355
Emir Seyyid, Sultan: 360, 361
Emir Tok Buğa: 287
Emir Timur (bak Timur): 285
Emrî: 387
Endbud Şiburgan Belh: 305
Endican: 275
Endülüs: 92, 97, 106, 108, 134
Efesü'l Cevâhir (Tefsir tercümesi): 358, 359
Enisü'l Guzat (Budan Fethi hakkında Fütûhî'nin): 391
Enisü'l Kulûb: 244
En Nücumü'z Zahire: 364
Envârü'l-Muziye: 232
Enverî: 117, 139, 142, 185, 186, 365, 367, 370
Erbil Atabek'i: 184
Erdeşir ile Hayatü'n Nufus: 109
Ergenekon: 56, 57
Ergenekon Menkıbesi: 81
Ergin Prof. Muharrem: (Orhun âbideleri İst. 1970) 28
(Câmiü'l Mecâmi'deki Türkçe şiirler, T.D.E.Der. İst. 1949) 51
(Battal Gazi: indeks ve bibliyografya, Ank., 1963) 212
Ergökçe: 160
Ergun Sadeddin Nüzhet: (Türk Şairleri, İst.) 395
Ermanas: 158, 159
Ermeni-Ermeniler: 27, 192, 202, 208, 210, 220, 244, 339, 353
Ermenistan: 181, 188, 207, 210, 219
Ersarıbay: 289
Erran: 180, 190, 206, 231
Er Risaletü'l Acibe fi's Senayi ve'l Bedâî: 365
Ertaylan İsmail Hikmet: (Ahmed Dâî, Hayatı ve Eserleri, İst. 1952) 362
(Yusuf-i Meddahî, T.D.E.Der.) 342
Ertunga: 47, 53
Ertüştük: 160
Eryulay (Mecusi reisi): 160
Ejderhan (yer adı): 360
Esâmî fi'l Esâmî: 286
Esedi-Esediler: 116, 138

Esir-i Ahsiktî: 185
Esirüddin Mehmed bin Yusufü'l Gırnatî: 313
Eshab-ı Kehf: 287
Esrar: 129
Esrarnâme: 247
Esterâbâd: 348
Eşrefiyye (Bayramiye tarikatinin şubesi): 361
Eşrefoğlu Abdullah bin Eşref bin Mehmed (İznikli): 361
Eşkel-Çigil: 296
Ethe: 255
Etvakü'z-Zeheb: 202
Ewald: 134
Evhadüddîn-i Kiramî: 245
Evliya Çelebi: 255, 360, 363
Eyyubî-Eyyubîler: 310, 311, 312, 314, 374, 395; Eyyubî Devri: 232; Eyyubî Prensleri: 242, 251
Ezgi Fuad: (Pirî Reis mad. İsl. Ans.) 396
Ezherî: 357
Ezrakî (Doğan Şah'ın nedimi): 185

— F —

Fahreddin: 202, 314
Fahreddin A'cem: 362
Fahreddin Cürcânî: 143
Fahreddin İrâkî: 246
Fahreddin Mehmed bin Mustafa (Divrikli): 232
Fahreddin Râzî: 96
Fakih Karamânî (Hoca): 261, 355
Fakirî (Kalkandereli): 389
Falef: 303
Fârâb: 149, 179
Fârâbî: 96
Farisnâme-i ibn-Belhî: 185
Fars: 182, 225, 284
Faryâbî: 365
Faslü'l Hitab (Tercümesi): 358, 359
Fatiha Tefsiri: 340
Fatih (Sultan II. Mehmed): 366
Fatimî: 92, 186
Fazlullâh-ı Hurufî: 348
Fehleviyat: 137
Fehmî: 387
Fenayi: 366
Ferahnâme: 342, 357, 360, 362
Fereç ba'de'ş Şidde Tercümesi: 357
Ferezdak: 103, 106
Ferezin Hâllesi: 205
Fergana: 7, 84, 85, 92, 166, 192, 317
Ferhatnâme: 380
Ferhengnâme-i Sa'di tercümesi: 342
Feridun Bey: 391
Feridü'ddin Attar: 117, 126, 185, 186, 247, 307, 308, 321
Ferruhî: 114, 116
Fetihnâme (Nigârî'nin eseri): 391
Fethullâh Ârif Çelebi (Şehnâmeci): 387, 393
Fettahî-i Nişâburî: 372
Fevrî: 387, 389
Feyzî: 378
Feyzullâh: 313
Figanî: 386, 398
Fih-i ma Fih: 128, 247
Fikrî: 388, 389
Finlandiye (Âsâr-ı Atika Cemiyeti): 31
Finler: 41, 64
Fin Uğur-Fin Uguryen: 9, 40
Firdevsî: 41, 115, 116, 117, 143, 186, 235, 352, 389
Firikya: 207
Firişteoğlu: 362
Firkatnâme: 369
Firuz: 113
Firuz Şah Hikâyesi: 398
F. F. Godselle: (Tuyugat-ı Kadı Burhaneddin, 1922) 352
Feischer: 255
Franklar: 10
Fransısken Rahipleri: 301
Fransız, Fransızlar: 36, 64
Fürûğî: 387
Futur-ı Zamanü's Sudûr: 185
Fuzulî: 308, 378, 380, 382, 383, 384, 385, 387, 392
Fütûhî: 391
Fütuhü'l Büldan: 91
Fütuhü'ş Şam tercümesi: 91, 345, 359
Fütüvvetnâme: 347, 360

— G —

Galata: 381
Gali Teğin: 60

Gâlya: 120
Gandeharâ Hükûmeti: 16
Garamî: 397
Garjgal (kalesi): 399
Garibnâme (Gazi Giray): 378
Gazâlî: 96, 97, 121, 246, 387
Gâzân Han: 56, 226, 228, 230
Gazavât-ı Ali: 341
Gazavât-ı Hayreddin Paşa (Murâdî'nin): 391
Gazi Arslan Tiğin: 157
Gazi Giray (Kırım Hanlarından): 378
Gazneliler-Gazneliler Devleti: 54, 70, 92, 114, 116, 152, 153, 180, 181, 183, 184, 186, 296, 297, 333; Gaznevi sarayları: 138
Geda Muslu: 399
Gecec-i Tebrizî: 319
Gence: 179
Gencine-i Râz: 388
Gencaklar: 150
Germiyan Emâreti: 339
Germiyan Oğulları: 341, 376; Germiyan sarayları: 362
Gerya: 36
Gerayet Kabilesi (Cerat) Geraytlar: 216, 217, 327
Geyik Destanı: 400
Gıyaseddin Keyhüsrev (Sultan): 209, 240
Gibb: 266, 334, 343, 368, 369, 390
Gibb: (A History of Ottoman Poetry, Asar-ı Osmaniye Tarihi, London 1909): 343, 351
Giese F.: (Âşıkpaza-zâde tarihi, Leipzig, 1929): 372
(Tarih-i Al-i Osman Die Osmanischen Croniken: 1922): 372
Gnostisizm: 121
Gobi Çölü: 8, 11, 36
Goçluk: 217
Gol Beyi: 341
Goldziher (müsteşrik): 287
Gotik: 27
Gök (Oğuz'un oğullarından biri): 51, 73
Gök Türk: 45, 47, 53, 56, 58, Gök Türk Lehçesi: 31; Göktürkçe: 150; Göktürk Alfabesi: 28; Göktürk İmparatorluğu: 10; Göktürk Devleti (Doğu Göktürk Devleti): 35; Gök Türk Menkıbesi: 57
Grünewedel: 36
Gubârî: 387
Gustasp-nâme: 115
Gurş: 179
Guz (Uz): 179
Gülistan Tercümesi: 316
Gül-i Sadberk (Mesihi'nin eseri): 372
Gülşehrî (Hoca Ahmed Gülşehri): 253, 342, 346, 350, 351
Gülşenî (Şeyh): 384
Gülşen-i Râz tercümesi: 127, 357, 359
Gülşen-i Uşşak: 365
Gül ve Bülbül: 388
Gülzar-ı Mânevî: 369
Gün Han (Oğuz'un oğullarından): 51, 53
Gün Ana: 47
Güney Kafkasya: 180
Gürcistan: 181, 207, 220
Gürcü, Gürcüler: 27, 192, 208, 211, 219, 220, 259
Gürhan: 199
Güvahî: 383
Güyük Han: 220, 223, 226, 227, 232, 233, 277

— H —

Habibî (Melikü'ş Şüerâ): 380
Habibü's Siyer: 227, 323
Habsiyat: 186
Hace-i Kirmanî: 319
Hacı Bayram Velî: 360, 361
Hacı Bektaş Velî: 246, 249, 250, 260, 347
Hacı Bektaş Velî Velâyetnamesi (Manzum tercümesi): 347, 360
Hacıeminoğlu Doç. Dr. Necmeddin: (Hüsrev ü Şirin Transkripsiyonlu Metni, Dil hususiyetlerinin incelenmesi, İst. 1958): 303
Hacı Halife: 358
Hacı Kalfa: 396
Hacı Kenek (Genek) (Idıncık zâimi): 371
Hacı Kemal (Eğridirli): 343
Hacım Sultan: 347

Haçlılar, Haçlı seferleri, harpleri: 208, 209, 257, 311
Hadayıkü'l Mu'cem: 205
Hadidî: 391
Hadis-i Erbain Tercümesi: 398
Hadikatü's Süeda (Fuzulî'nin): 392
Hafız Şirâzî: 140, 319, 363, 367, 380, 384
Hâfız Dîvânı: 396
Hâfî: 366
Hakim Süleyman Ata: 203
Hâkânî: 117, 142, 144, 186, 389
Hakaniye Devleti: 30, Türkleri: 150, 151
Hakaniye (Kaşgar) Türkçesi-Lehçesi: 149, 150, 154, 173, 194, 195, 202, 288, 291, 303
Hâkanî-i Şirvanî: 185
Hâkî (Belgradlı): 355, 395
Hakîm Nasır (Hüsrev-i Alevî): 186
Hakîm Senâî: 143, 186, 247
Hakîm Süleyman Ata: 204
Haleb: 92, 97, 106, 184, 248, 312, 313
Haleb Atabekleri: 182
Haletî: 384
Halid bin Nuşirevan: 185
Halife (Edirne Şehrengizi yazarı): 389
Halife (Kara Amidli): 387
Halil (Karabulut mescidi imamı): 354
Halil Edhem: (Memluklerin yazışma metinleri hak. Makale: T.T.E. mec. 1928): 354, 374
Halil (Sarı Halil): 389
Halîlî (Diyarıbekirli): 348, 362, 369
Halil Kazvînî: 314
Halil Paşa: 365
Halimî: 355
Haliyü'l Müluk (dile dâir kitab): 232
Halk Edebiyatı: 136, 156, 170, 171, 177
Hallac-ı Mansur: 120, 125
Hali ü Akd (tarih): 259
Halvetîler, Halvetîlik: 390; Halvetiye tarikati: 399
Hamdi (Akşemseddin-zâde): 355, 365, 387, 390
Hamdullah (Müstavfî-i) Kazvînî: 226, 229
Hamî: 36
Hâmidî: 375, **Hâmidî Dîvânı:** 375
Hamidoğulları: 341
Hammer: 165, 300, 339, 340, 343, 345, 369
Hamse-i Nizamî tercümesi (Ridvan): 370
Hamse-i Nizamî Tercümesi (Celîlî): 370
Hamza Bey: 356
Hamza: 253, 344
Hamza bin Abdullah el Hâricî: 344
Hamza bin Abdü'l-Muttalib: 345
Hamza-i Bosnavî (Şeyh): 390
Hamzala: 113
Hamzanâme: 253, 344, 345, 397, 398
Hanefî: 226
Hanefî mezhebi: 312
Han-ı yağma (ziyafeti): 154
Haricîler: 106
Harirî: 107, 367, 387
Hârizm, Hârizmliler, Hârizm Türkleri: 58, 74, 148, 178, 180, 181, 191, 194, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 209, 218, 229, 231, 236, 245, 246, 259, 260, 274, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 289, 290, 291, 282, 293, 295, 296, 298, 300, 301, 302, 305, 309, 312, 326; Hârizm Türkçesi, Hârizm Lehçesi: 200, 201, 202, 294
Hârizmşah Devleti, Hârizmşahlar: 53, 116, 153, 177, 182, 193, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 217, 218, 219, 227, 231, 240, 241, 279
Hârizmî: 302, 303, 305, 307, 309, 310, 316
Harman: 134
Harunü'r Reşid: 109, 140, 344
Harut ve Marut: 287
Has: 350
Hasan Basrî: 109, 163
Hasan Çelebi: 395
Hasan Çelebi Tezkiresi: 368
Hasan Hüseyin Hikâyesi: 340
Hasanoğlu: 309, 316, 362, 400
Hasan Rûmî (Karaferyeli): 362
Hashaciblik: 165
Hassan: 357
Haşimî (İstanbullu): 387, 398
Hatâyî: 348
Hatiboğlu: 250, 356, 357, 360

H. Thedor Charbaret: (Lâtifî Tezkiresi, Zürih, 1800) 395
Hatun dağı: 59
Hayâlî: 364, 379, 380, 384, 385, 386, 388, 399
Hayan Timur Atalık: 327
Hayâtî: 367
Hayatü'l Hayvan Tercümesi: 357
Haydar Reis (Nigârî): 391
Haydar, Haydarîler (Haydarî Dervişleri): 260, 261, 262, 390
Haydarî Tarikatı: 194, 390
Hayliye: 139
Hayreti: 384, 386, 390
Hayretnâme: 360
Hayyam (bak. Ömer Hayyam): 141, 142, 387
Hazâinü's Sürûr: 355
Hazanî: 380
Hazer (Hazer Denizi): 7, 11, 48, 55, 84, 148, 179, 276, 281, 294, 297
Hazarlar, Hazar Türkleri: 179, 296, 301
Hazret-i Ali: 119, 120, 253, 335, 344
Hazret-i Ali ile Kesikbaş hikâyesi: 308
Hazret-i Davud: 122
Hazret-i Fatma: 345, 354
Hazret-i Hüseyin: 287, 345
Hazret-i Hüseyin: 287, 345
Hazret-i Muhammed (Peygamber): 91, 102, 287, 390
Hazret-i Osman: 88, 119
Hazret-i Ömer: 107
Hazret-i Ömer Destanı: 341
Heft Meclis: 394
Hekimoğlu: 286
Helâkî: 390
Hemedan: 181, 192
Herat: 165, 166, 172, 179, 283, 284
Herat Sarayları: 375, 381
Heşt Behişt (Sehi Bey): 395
Heteradoks Tarikatı: 377
Hevesnâme (Cafer Çelebi'nin eseri): 370
Heytıl, Heyatıle: 10
Hezar Efsane: 109
Hezarfen: 255
Hıtay: 292
Hıtay Han: 62, 155
Hızır Bey: 341
Hızır Bin Abdullâh: 357
Hızır Bin Yakub: 356
Hızır Türkmenleri: 289
Hızır Paşa: 400
Hibetü'llah: 234
Hicaz: 89, 90, 103, 104, 140, 306, 393
Hikmet (Bak **Divan-ı Hikmet**): 204, 235, 252
Hikmetnâme: 374
Hikâyet-I Cümcüme Sultan FI Nübuvvet-I İlyas aleyh'is Selâm (Bak. **Cümcümenâme**): 307
Hikâyet-I Kenan ve Şemun (mesnevî): 342
Hikâye ve Vikâye Tercümesi: 357
Hilâlî: 386
Hilvü'n Nasihî: 341
Hilye (Hakanî): 389
Himalaya Dağları, Himalayalar: 7, 36
Hind: 8, 11, 69, 85, 86, 93, 96, 109, 110, 121, 150, 154, 221, 248, 284, 292, 320
Hind-Avrupa: 36
Hind Denizleri: 396
Hind Edebiyatı: 141, 144
Hindistan: 12, 36, 40, 247, 276, 277, 284, 324, 380, 397
Hindliler: 41, 85, 100, 109, 136, 145, 188, 228
Hind Medeniyeti: 81, 111, 119
Hind Okyanusu: 180
Hind Prensleri: 107
Hind Sarayları: 375, 381, 386
Hind Seferi: 393
Hirth Prof.: 9
Hiya (Si-hi-ya) Devleti: 217
Hiyuen-Çang: 36
Hiyeroglif: 27
Hiyung-Nu: 8, 9, 10, 11, 45, 52, 53, 54, 55
Hiyve: 198, 280
Hoca: 39
Hoca Cihan: 373, 375
Hoca Dehhânî (Bak Dehhânî): 26, 245
Hoca Mes'ud: 342, 349
Hoca Sa'deddin: 393
Hoço: 37, 59
Hocaoğlu: 341
Hollanda Leiden Akademi Kütübhanesi: 316
Holin Dağı: 59

Homeros: 41, 284
Horasan: 10, 48, 58, 83, 105, 113, 114, 126, 152, 153, 172, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 188, 189, 192, 193, 194, 205, 206, 207, 209, 243, 260, 276, 337, 344, 351, 375, 380, 381
Horasan Oğuzları: 102, Horasan Türkleri: 337
Hoten: 36
Houtsma (lûgat yazarı): 231, 235, 314, 358
(Th. M. Houtsma Tercüman-ı Türkî ve Arabî, Ein Turkische Arabîsche Glosser Leiden, 1894): 310
Hozistan: 181
Hucendî: 276, 279, 307
Hudâyî (Müezzin): 386, 387
Hulefâ-yı Râşidîn (Devri-Zamanı): 87, 95, 102, 105, 140, 293
Hulûliye Menkıbesi: 62
Hulin pili poli dağı: 60
Humas: 207
Humâyunnâme: 391, 392
Huma ve Ferruh: 356
Huma ve Humayun: 365
Hun, Hunlar: 8, 9, 10, 64
Hurufîlik: 348, Hurufî şâirleri: 337, 390
Hurşidnâme: 341, 349, 350
Hurşid ve Ferahşah (Sultan Cem'in): 37
Huten (Hoten): 39
Huten Sultan: 233, 279
Huzurî (Gelibolulu): 391
Hüday-nâme: 107
Hülâgû: 220, 225, 227, 281
Hülâsatü'l Tıp: 355
Hülviyat-ı Sultanî: 355
Hümami-i Tebrizî: 226, 227
Hüseyin Baykara: 367
Hüseynî: 362
Huseyin Sufî: 280
Hüseyin Va'iz: 129, 392
Hüsn ü Dil (adapte): 372
Hüsn ü Nigâr (Bihişti'nin): 370
Hüsrev ü Dihlevî: 144
Hüsrev ü Perviz: 111
Hüsrev ü Şirin: 144, 186, 302, 303, 304, 315, 363, 370
Hüsameddin: 247
Hüsameddin Sâlâr: 209
Hüsameddin (Otrarlı İmam Yagı): 318
Hüsamü'l Millet ve'd Dîn Ebi'l-Mehâmid İbn Âsımü'l Âsımî: 233
Hüssamî: 357
Hüssam Çelebi: 263, 302, 307, 308
Hüvey-hu: 26

— I —

Irkıl Ata: 53, 54
Issık Köl (Isıg Göl-Isık Göl): 234, 277, 317

— İ —

İbn Abbas: 162
İbn Aliyye: 88
İbn Arabşah (Arab tarihçisi): 220, 221, 358
İbn Ata: 335
İbn Bâcec: 97
İbn Batuta: 279, 282, 285, 287, 292, 299, 301, 303, 318, 339
İbn Bibi (Nasıreddin Yahya): 334
İbn Bibi Selçuknâmesi: 373
İbn Bibi tercümesi: 358
İbn Cerir Taberî (ilk tarihçilerden): 92
İbn Dehhanü'l Vâsıtî (Lisan âlimi): 231
İbn Düreyd: 162
İbn Fadlan: 148, 296
İbn Fakirü'l Hemedânî (İslâm Coğrafyacısı): 94
İbn-i A'lâ (Münşi-i Sultanî Mefhar-ı Bülega): 259
İbn-i Ceric: 89
İbn-i İshak: 91, 162
İbn-i Külâbu'l Basrî: 96
İbn-i Mühennâ: 205, 232
İbn-i Mühennâ Lûgati: 223
İbn-i Sebâ: 120
İbn Haldun: 93, 137, 321
İbn Hallikan: 92
İbn Havkal: 94
İbn Hurdazbih (İslâm coğrafyacısı): 94
İbn Kemal: 382, 387, 388, 390, 393
İbn Kesir tarihi tercümesi: 358
İbn Kuteybe: 108
İbn Nubâte: 106

İbn Rüşd: 97
İbn Sinâ: 96, 117, 122, 126, 169, 170
İbn Teymiye: 344
İbn Tufeyl: 97
İbnü'l Anef (Horasanlı-Halife): 105
İbnü'lemin Mahmud Kemal (Menakıb-ı Hünerveran mukaddimesi, İst. 1926): 394
İbnü'l Esir (tarih): 344
İbnü'l Esir (Tarihçi): 93, 220
İbnü'l İbrî (Ebü'l Ferec Grigoryus): 227
İbnü'l Mukaffa: 108, 133
İbnü'l Mu'tez: 105
İbnü'l Verdî: 396
İbnü'l Yemin: 319
İbn Yusuf: 253
İbrahim Bin Bâlî (Ayıntepli): 374
İbrahim Bin Hilâl: 107
İbrahim Çelebi: 389
İbrahim Edhem (Sûfî): 162
İbrahim Farukî: 206
İbrahim Halifî: 237
İbrahim Paşa: 379, 380, 383, 386
İbrahim Şeyh Sarayî: 313
İbrahim Tennurî (Akşemseddin'in halifelerinden): 369
İbrahimü'l Nizam: 96
İbranî: 27
İbretnâme: 360
İdige: 323, 325, 326, 327, 328
İdikut: 13, 37, 39, 59, 165
İdil Müren (İdil nehri) (Volga): 8, 49, 50, 148, 150, 237, İdil Boyları: 222, İdil Bulgarları: 148
İdris-i Bitlisî (Hüsrev-i Rum): 368, 375, 392
İdris-i Muhtefî: 399
İgorun Seferi: 65
İhlâs Tefsiri: 340
İhvanü's Sefa Cemiyeti: 97
İkdü'l Ferîd: 108
İki hanım nur: 26
İksirü's Saadet Tercümesi: 358, 359
İlâhînâme: 127, 247
İlâ nehri: 150, 234
İlbilge Hatun: 33
İli (nehri): 8, 38, 219, 278, 283; İli vâdisi: 8, 276
İlhan (Unvan): 11
İlhan, İlhanlılar (İlhanîler): 23, 30, 56, 188, 205, 223, 225, 228, 229, 240, 241, 337
İlmige (haberleşme memuru): 155
İlmî: 397
İltiriş Kagan: 33
İlyada: 41
İlyas bin Mehmed Bey: 340
İlyasiye: 240
İlyas Peygamber: 308
İmil: 219
İmâdü'ddin Dâvud bin Ali bin Mehmed Verrakü'z Mısrî: 232
İmâdeddin İsfehânî: 107
İmad-ı Mevlevî (Mevlânâ): 302, 309, 310
İmam Ahmed bin Hambel: 90
İmam-ı A'zam Ebu Hanife (Kûfe'nin en tanınmış imamı): 90, 96, 176
İmam Fahreddin Mes'ûdî: 185
İmam Gazâli Türbesi: 187
İmam Halil: 133, 134
İmam Mâlik: 89, 90
İmam Mehmed Katib: 294
İmam Mehmed: 176
İmam Muhammed bin Hasan: 90
İmam Müslim: 89
İmam Şafi'i: 90
İmam Rıza Türbesi: 188
İmamü'l Harameyn: 183
İmamü'l Kays: 138, 139, 140
İmam Yusuf: 176
İmam Zâhid Ebu Nasır bin Tahir bin Mehmedü's Serhasî (Türk âlimi): 233
İnal İbrahim: 207
İnan Abdü'lkadir: (Türklerin Yenisey Yazıtları T.D. sayı 27): 25; (Mısır'da Oğuz Türkmenleri ve Kıpçak Lehçeleri T.D. araştırmaları yıllığı, İst. 1953): 315; (Manas Destanı üzerine notlar, T. D. Araştırmaları Yıllığı, 1959): 159
İnanoğulları: 340
İndus: 11
İngular: 324
İnnosan (Papa IV.): 223, 226, 232
İntihanâme: 264
İptidanâme: 264
İrak: 85, 90, 103, 104, 106, 107, 140, 152, 180, 182, 189, 190, 191, 205, 209, 283, 284, 348, 375; İrak-ı Arab: 377, 378
İrab (okuma kaidesi): 136
İran: 10, 11, 29, 30, 35, 40, 48, 58, 69, 85, 86, 90, 96, 98, 99, 104, 106, 108, 110, 111, 113, 116, 118, 121, 124, 126, 151, 152, 182, 184, 188, 189, 190, 198, 201, 203, 206, 209, 216, 219, 221, 229, 233, 248, 252, 281, 283, 284, 316, 318, 375, 380, 396
İranlılar: 41, 111, 115, 152, 159, 189
İran Edebiyatı: 99, 110, 115, 117, 161, 162, 171, 186, 248, 259
İran Seferi: 399
İran (Şiî): 59; Küçük İran: 112, Doğu İran: 219
İran Medeniyeti: 81, 101, 112, 119; İran San'atı: 98
İran Moğolları: 219, 220, 221, 222, 224, 226, 281
İrtiş (nehir): 148, 150, 230, 281, 326
İsâ: 308, 309
İsâ ile Kesikbaş hikâyesi: 308
İsen Buka: 277
İsfendiyar Bey: 355
İsfehan: 139, 181, 182, 188, 283
İshak (Mevlânâ): 309
İshak bin Murad: 342
İshak Çelebi (İsküblü): 369, 384, 386, 389
İskandinavya: 28
İskender (Büyük İskender): 9, 11, 215, 221
İskendernâme: 110, 350, 377, 398
İskenderiyye, İskenderiyye Mektebi: 248, 315
İskender Paşa (Devlet Han ailesinden): 356
İslâm: 289, 290
İslâv, İslâvlar: 27, 64
İsmail Bey (Kastamoni Emiri): 355, 375
İsmail bin Ahmed: 84
İsmail, İsmailîler: 121, 227, 246
İsmail Hikmet (bak. Ertaylan): 342
İsmail-i Ma'şukî (Oğlan Şeyh): 390
İspanya: 105; İspanyollar: 134
İspicab (İsficab): 84, 179, 293
İstahrî: 94, 149, 296, 396
İstanbul: 51, 165, 166, 362, 366, 375, 382, 385, 396
İstanbul Fetihnâmesi (Cafer Çelebi): 373
İstanbul Sarayı: 375, 379
İstidad ü Saadet Risâlesi: 234
İşreti: 397
İşretnâme: 370
İt Barak Han: 53, 54
İtalyan: 301
İyonya: 207
İzmir: 207
İznik: 207, 339, 369
İzzeddin: 349
İzzeddin Ahmed: 342
İzzeddin Keykâvus: 209, 244
İzzeddin Keykâvus bin Gıyaseddin (Melik): 259, 335
İzzeddinoğlu: 341
İzzeddin Selenkî: 244

— J —

Janos Eckman: (Nehcü'l Ferâdis'in önsözü, Ank. 1926) 292
Jaubert: 166, 320
Japon, Japonya: 11, 36
Jean Deny: (Encyclopedie de l'Islâm, Makale): 174, 175, 232, 363
Jornal Asiyatique: 166
J. Schacht: 358
Juan-Juan: 215
Jukowsky: 307
Justinyen: 111

— K —

Kâbil: 10, 397
Kâbilşah: 319
Kâbusnâme Tercümesi: 357
Kabusnâme: 341
Kadı Burhaneddin Ebu Nasır bin Mes'ud: 244
Kadı Burhaneddin: 343, 351
Kadri (Bergamalı): 383
Kadsiye: 97, 102
Kaderiye: 119
Kadir Birdi Han: 325, 326, 328

Kadı Sinan: 387
Kadı Seraceddin Ürmevey: 244
Kadırgan Ormanı: 32
Kafkas Dağları: 180, 182
Kafkasya: 8, 48, 85, 158, 219, 220, 221, 222, 324, 393
Kha-Pan-Pou: 55
Kahire: 92, 109, 312, 313
Kalaç-Kalaçlar: 40, 50, 53, 179, 190, 201
Kalavın (Sultan): 312
Kalender, Kalenderîler (tarikat): 262
Kalevela: 41
Kalmuk Karahanlıları: 59
Kalka: 219
Kam, Kamlar: 62, 67
Kamerü'z Zaman ile Bedur (hikâye): 109
Kâmi: 387
Kamilü's Simâa (tıb kitabı): 359
Kâmilü't Tâbir: 209
Kan-çeu: 37
Kandî: 387, 387
Kanglı, Kanglılar: 50, 53; 201, 202, 203, 206, 230, 241
Kanglı Lûgati: 206, 294; Kanglı Lehçesi: 291
Kansu Eyâleti: 8, 36, 39
Kanunî (bak Sultan Süleyman): 380, 381, 384, 390, 391, 393, 396, 398
Kansogavri: 374
Karabâlî-zâde: 381
Kara-Balgasun: 26, 36, 39, 63,
Karacaoğlan: 400
Karadeniz: 10, 73, 208, 301, 366
Kara Fazlı: 381, 384, 387, 388
Karagöz (tiyatrosu): 377
Karahan (Tanrı): 45, 47
Karahan Abdülkadir: (Lâmiî mad. İsl. Ans., Fuzulî'nin Mektubları): 392
Karahan, Karahanlılar (Devri-Devleti): 52, 53, 62, 149, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 161, 164, 165, 171, 180, 182, 190
Karahitay-Karahitaylar: 62, 153, 165, 177, 182, 199, 215, 217, 227, 234, 278
Kara-Hoço: 13, 224
Kara-Hülagû: 277
Kara-Kalpak: 326
Kara Kırgız: 42, 159, 161
Karakurum: 36, 61, 219, 225, 227
Karamânî: 390
Karaman (sahası): 353
Karamanlıoğlu Ali Fehmi: (Nehcü'l Ferâdis'in dil hususiyetleri, İst. 1968-1971) 292
Karamanoğulları: 339, 354
Karaşehir: 36
Kara-tatarlar: 215, 216
Karluk, Karluk Türkleri: 44, 50, 53, 54, 84, 85, 149, 153, 154, 179, 217, 230
Karl Fauy: 166
Kapadokya (Kayserisi): 207
Kasım Bey bin İsfendiyar: 355
Kasım bin Mahmud Karahisarî: 357
Kasım Paşa (Vezir Cezrî): 367
Kasımü'l Envâr: 126
Kaside-i Tiye: 125
Kastamonu: 339, 341, 355, 381; Kastamonu Beyleri: 339
Kaş: 280
Kaşgar: 8, 36, 85, 149, 152, 153, 154, 155, 161, 165, 167, 168, 170, 190, 192, 193, 206, 218, 279, 283
Kaşgar (dili, Türkçesi): 173, 174, 175; Kaşgar Edebî Lehçesi: 322
Kaşgarî (bak Mahmud Kaşgarî): 295
Kaşka Deryâ: 317
Kâşifî: 390
Katade: 163
Kâtib Çelebi (bak: Hacı Halife): 255, 313, 340
Kâtibî (Seydi Ali Reis): 366, 367, 381, 378
Kâtib İsfehânî: 185
Kâtib Şevkî: 373
Katran, Katran-ı Tebrizî: 139, 143, 185, 186
Katun Sini: 154
Katvan: 182
Kau-Çang: 56, 59
Kavaidü'l Mecalis: 394
Kavaidü'l Lisanü't Türk: 232
Kavamî: 139, 191
Kavsnâme: 143, 356
Kavvamü'l Mülk Tuğrâî: 191
Kay: 150
Kayan: 150
Kayalık (şehiri): 230

Kaydın: 277
Kaygusuz Abdal: 347, 348, 361, 399
Kayı Boyu: 54
Kayım Ülenek: 273
Kayıtbay: 374
Kayseri: 246
Kayseri Fetihnâmesi: 256
Kayseriyye: 255
Kazgan (Emir): 283
Kazakistan: 42, 43
Kazak-Kırgız: 42, 236, 324, 325, 326
Kazaklar: 58, 159, 161
Kazan-Kazan Türkleri: 193, 235, 237, 286, 297, 307, 360, 361, Kazan Han: 277
Kazluf (sefer heyeti): 224
Kazvini: 224, 227, 354, 390, 396
Kebek Han: 227, 318
Kefersut: 242
Kefevî: 396
Kelâm: 128, 199, 226
Kelemens: 36
Kelile Dimne: 107, 111, 113, 143, 224, 233, 244, 248, 341, 349
Kem Nehri (Yenisey): 230
Kemal (Eğridirli): 356
Kemal Hucendî: 319, 351, 352, 362, 365, 367, 384
Kemaloğlu İsmail: 342
Kemal Reis: 370
Kemal Paşa: 357
Kemalpaşa-zâde: 391
Kemal Ümmî: 361
Kemal-zâde: 325
Kenzü'l Bedâi: 383
Kenzü'l Küberâ: 349
Kerderî: 293
Kert Hanedanı, Kertler: 283, 305, 319
Kerülen: 216
Kesâniye (zümresi): 120
Keşfî: 390
Keşfü'l Maanî: 342
Keşfü'l Mahcûb: 128
Keşfü'z Zünûn: 209, 313, 358, 361
Keşmir: 9
Keşşaf: 202, 294
Kıbrıs: 377
Kılıç Arslan: 97, 208, 209
Kılıç Tamgaç Han İbrahim: 155
Kındî: 96
Kınık Boyu: 181
Kınalızâde: 382, 391
Kınaz İvan: 306
Kıpçak, Kıpçak Türkleri, Kıpçaklar: 50, 53, 65, 115, 150, 151, 172, 180, 190, 194, 201, 203, 220, 222, 241, 276, 281, 291, 295, 296, 298, 300, 302, 303, 309, 312, 314, 315, 327
Kıpçak Kuman: 189, 300, 301, 302
Kıpçak Lehçesi: 291, 292, 306, 307, Kıpçak Köleleri: 314; Kıpçak Moğolları: 220; Kıpçak Sahası: 219, 299, 305, 307
Kırgız, Kırgızlar: 13, 26, 39, 57, 62, 63, 68, 69, 149, 150, 161, 230
Kırgız-Kazaklar: 43, 149
Kırım: 220, 222, 284, 301, 303, 307, 309, 325, 326, 327, 360, 366, 378; Kırım Türkleri: 361
Kırk Kız Menkıbesi: 62, 64
Kırk Vezir Hikâyesi: 357
Kırşehir: 249, 339
Kısas-ı Enbiya: 248, 286, 287, 288, 289, 340, 359
Kısas-ı Rabguzi: 290, 291, 294
Kıssahanlar: 377, 398
Kıstasü'l Adalet fi Kavâidü's Saltanat: 244
Kıyan: 57
Kızagus (Ermeni Tarihçi): 223
Kızılbaşlar: 337, 348, 399
Kızıl Irmak: 207
Kızıl Urla: 207
Kimak, Kimaklar: 149, 201, 296
Kimya-yı Saadet Tercümesi (Müellifi meçhul): 355
Kirman: 225
Kisâî: 114
Kisra: 111
Kitab-ı Cevahirü'n Nahv fi Lûgati't Türk: 190
Kitâb-ı Güzide: 374
Kitâb-ı Hilyetü'l İnsan ve Halbetü'l Lisan: 205
Kitab-ı İlmü'n Nâfi: 320
Kitâb-ı İrşâdü'l Mülûk ve's Selâtîn: 315
Kitâb-ı Mecmua'-i Tercüman-ı Türkî ve Arabîye Fârisi ve Moğolî: 314
Kitab-ı Mukaddes: 27

Kitâb-ı Sultânîyye: 234
Kitab-ı Usul: 388
Kitâbü'l Kâmil: 93
Kitâbü'l Ensab: 156
Kitâbü'l İdrak LI-Lisani'l Etrak: 232, 314
Kitâbü'l-Mu'cem fî Meayir-i Eş'arü'l Acem: 205
Kitâbü'l Mufassal (Gramer kitabı): 202
Kitâbü'l Uyûn: 255
Kitâbü'l-Vesile (Muhammediye): 361
Kiu-Lien: 60
Kiyaniyan: 29, 48, 110
Kiyasî (Diyarbekir için şehrengiz yazarı): 389
Kiyef: 219
Kiyen İmparatorluğu: 216, 217, 219, 220
Kloproth (Müsteşrik): 301
Koba-Çirav: 327
Koçong (Hoço-İdikut şehri): 39
Koca Dâvud Paşa: 370
Koenlon Dağları: 36
Kojunlar: 273
Kolça: 193
Kongrat-Kongratlar: 280, 306
Kont Geza Kuun: 301
Konya: 241, 245, 246, 247, 261, 263, 334, 339, 357, 381
Kore Körfezi: 11
Korkud Ata: 193
Korş (Rus âlimi): 34
Kopenhag Kütübhanesi: 342
Kopuz: 68, 70, 72, 73, 75
Koşu Çaydam gölü: 32
Koşuk: 73, 78, 157
Kowalski (müsteşrik): 174, 175
Köhne Ürgenç: 280, 293
Kök Türk (Gök Türk): 238, 289
Köprülü (Prof. Dr. M. Fuad):
(Bahşi mad. İsl. Ans.): 30
(Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar: 1919-1976) 51, 193, 333, 340, 342, 348
(Aruz mad. İsl. Ans.) 135
(Ahmed Yesevî mad. İsl. Ans.) 193
(Türk Onomastique'i hakkında Tarih Dergisi, İst. 1950) 250
(Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları. Belleten, Ank. 1943) 244, 264, 337, 350
(Şeyyad Hamza, Türk Yurdu, İst. 1942), 262
(Hoca Dehhanî: Hayat mec. Ank. 1929) 271
(Ferahnâme: Türkiyat mec.) 357
(Türk Dili ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, İst. 1943) 303, 370, 394, 396
(Çağatay ed. mad. İsl. Ans) 305
(El Kavaninü'l Türkiyye li Zabti'l Lugat-ı Türkiyye - Önsözü) 310
(Gazneliler Devrinde Türk Şiiri, Ed. Fa. Mec.) 333
(Anatolische Seldschukenzeit Körösi Csama Archix) 336
(Hoca Dehhânî: Hayat mec. 1926-1929) 337
(Ozan: Azrebaycan Yurt b. mec.) 338
(Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri: İst: 1928) 342, 343, 346, 370, 376, 383, 396
(Türk Dili Yadigârları: Millî Tetebbular mec. S. 4) 342
(Süheyl-ü Nevbahar ve Ferhengnâme-i Sa'di: Türkiyat mec. İst. 1942) 342
(Hamzanâmeler: Türkiyat mec. İst. 1925) 345
(Türkiye Tarihi: İst. 1923) 345
(Fuzûlî, Hayatı ve Eserleri: İst. 1924) 345
(Âşık Paşa ve Âşıkpaşazâde Tarihi mad. İsl. Ans.) 347
(Anadolu'da İslâmiyyet: Ed. Fa. mec. İst. 1922) 348
(Said Emre: Hayat mec. Ank. 1927) 348
(Tuyuğ: Türkiyat mec. İst. 1928) 348
(Ferahnâme hakkında: Türkiyat mec.) 357
(Harnâme: Yeni mec. İst. 1917) 364
(Ahmed Paşa mad. İsl. Ans.) 367, 368, 372
(Nevâî ve tesirleri: T. Y. mec. İst. 1927) 368
(Hamdî mad. İsl. Ans.) 369
(Uzun Firdevsi mad. İsl. Ans.) 371

(Deli Lütfî hak. Hayat mec. İst. 1928) 373
(Divan Edebiyatı Antolojisi, İst.) 376
(Meddahlar: Türkiyat Mec. İst. 1925) 377, 389
(Habibî: Hayatı ve Eserleri: Ed. Fa. mec. İst. 1932) 380
(Külliyat-ı Fuzûlî Mukaddimesi: İst. 1928) 385
(Figanî mad. İsl. Ans.) 386
(Gazali ve Deli Birader hak. Yeni mec. 1917) 387
(Fazlı mad. İsl. Ans.) 388
(Lütfî Paşa: Türkiyat mec. İst. 1925) 394
(Türk Saz Şâirleri Antolojisi, Ank. 1962) 399
(Türk Edebiyatının menşe'i ve tekâmülü: Milli Tet. mec.) 399
(Âşık Çelebi mad. İsl. Ans.) 395
(Müverrih Âlî'nin bir eseri: Hayat mec. 1926) 394
Köprülü (Orhan): XIV.-XV. asırdaki Menakıbnâmeler: Doktora Tezi (basılmamıştır) 361
Kör Emir: 188
Köroğlu: 43, 119, 399
Köroğlu Menkıbesi: 58, 59, 192
Körösi Csoma Archivum: 263
Köse Dağ: 243, 246
Kraelitz: (Osmanische Urkunden in Türkischer Sprache Viyana, 1922), 354
Kubâdiye Hisarı: 242
Kuban: 237
Kubilay Han: 220, 223, 224
Kublanı Batur: 328
Kuça: 8, 36
Kudsî: 366, 384
Kudurî Tercümesi: 374
Kûfe: 90
Kûfî: 298
Kuhitun: 181
Kutb-ı Âlem Hüccetü'l İslâm (Baba İslâm): 289
Kul Çulha: 399
Kul Hikmet: 399
Kul Mehmed: 399
Kul Şeref: 290
Kumlanco: 61
KUR'ÂN: 86, 91, 102, 107, 108, 112, 157, 162, 203, 235, 236, 266, 282, 296
Kur'an hakkında manzum eser: 342
Kur'an Tercümesi (müellifi meçhul): 357
Kurbî (İznikli): 369
Kureyş, Kureyşîler: 102, 140
Kurtubî: 88
Kuşanlar Devleti: 10
Kuşekî-i Kaynî: 185
Kutadgu-Bilig: 47, 48, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 178, 191, 195, 202, 288, 290, 304, 315, 320, 322
Kutalmış: 206
Kutb: 302, 304, 305
Kutbeddin: 321
Kutbeddin Haydar: 249
Kutbeddin Mehmed: 199
Kutbeddin-i İznikî: 356
Kutbeddin-i Şirâzî: 226
Kutdağ: 61
Kuteybe: 83
Kutluğ Han: 11, 34
Kutlukaya: 327
Kutlu Koca: 315
Kutluğ Timur Han: 280, 326
Kutubnâme: 371
Kutub Yıldızı: 324
Kutur Teğin: 61
Kutü'l Kulûb: 294
Kuun Geza: 300
Kuvulson: 234
Kuzgunluk: 364
Kübreviyye Tarikati: 204
Kültekin Kitabesi: 31, 32
Kültekin: 32, 33
Künhü'l Ahbar: 394, 395
Kürd, Kürd Derebeyliği: 378
Kürd Şükrü: 380
Kütahya: 363
Kütübhane-i Hidivvî: 166
Kütüb-i Sitte: 89

— L —

Lâdik: 339, 340
La'lî: 367, 375

Lamâ: 223
Lâmiî (Camiî Rum): 379, 380, 388, 389, 391, 392, 394, 395, 396
Lan-şe (şehri): 8
Lâtifî: 129, 365, 367, 395, 397
Lazkiye İsmailîleri: 345
Le Coq: 36
Lehistan: 299
Leiden Kütübhanesi: 309
Lena nehri: 7, 8
Leningrad: 25, 162, 286, 307
Le Panto Mağlûbiyeti: 377
Leşkerî: 362
Letâfetnâme: 307
Letourneau: 64
Levend (Agâh Sırrı): (H. Hamdî bir de Fevzî'nin bilinmeyen Hamsesi: T.L.E. Yıllığı: 1955) 369
(Mantıku't Tayr tıbkı basım, Ank. 1957) 342
Leylâ vü Mecnun: 144
Leylâ ve Mecnun: 248
Leylâ ve Mecnun hikâyeleri: 387
Leylâ ve Mecnun (Şehidî): 370
(Abdü'lvahhab Habibî): 370
(Mahvî, Hâtifî'den tercüme): 370
(Bihiştî): 370
(Fuzûlî): 385
Lirizm: 171
Lidya: 207
Litvanya: 299
Likaî: 387
Lokman-ı Serahsî: 249
Lomley Deryis: 320
Londra: 286, 287
Lop-nor: 36
Lönnort: 41
Lugat-ı İbrahim Şahî Tasnif-i Mevlânâ İbrahim Farukî: 205
Lugaz: 139
Lutfî: 293
Lutfi Paşa: 393, 394
Lu, yang: 38, 63

— M —

Maarif: 269
Macaristan: 10, 219, 220, 249, 377
Mağrib: 393
Mağribî: 319
Mahabbetnâme: 302, 305, 306, 307, 320
Mahmud bin Abdullâhü'l-Gülistanü's Sarâyî: 313
Mahmud bin Aliü's Sarâyîü'l Bulgariü'l Kerderî: 293
Mahmud bin Kutluşâh: 313
Mahmud bin Mehmed (Barçınlı): 340, 360
Mahmud Gaznevî (Sultan): 116, 198, 206
Mahmud Hârizmli: 293
Mahmud Kaşgarî (Bak Kaşgarî): 48, 149, 151, 152, 156, 157, 158, 169, 171, 172, 190, 203, 274
Mahmud Paşa: 362, 366, 367, 370, 375, 385
Mahmud Sây'-i Herevî: 185
Mahmudü'l Kazvinî: 313
Mahmud ve Ayas Kıssası: 248
Mahmud Yalvaç: 279
Mahremî (Tatavlalı): 383, 391
Mahvî: 370
Mahzenü'l Esrar: 388, 389
Makalât: 260
Makalât-ı Hacı Bektaş Veli Tercümesi (Manzum): 356
Makalât-ı Sufiyâne: 250
Makame-Makamat: 107
Makrizî: 93
Makalî: 386
Maktel-i Hüseyin (Lâmi'nin): 392
Malatya: 255, 256, 258
Malazgird: 181, 207, 258
Moloff: 37
Malta: 237
Mançu: 29
Mançu Alfabesi: 31
Manas, **Manas Destanı:** 43, 158, 159, 160, 165
Mendeşire: 46, 47
Mani, Mani dini (Manihaizm): 13, 14, 27, 36, 37, 39, 62, 63, 149, 151, 158, Maniheist: 27, 37, 59
Mansur (Abbasî Halifesi), El Mansur: 90, 91
Mansur Bahşî: 320
Mansuroğlu Mecdud: (Anadolu Metinleri, Türkiyat mec. İst. 1942) 271

(Sultan Veled'in Türkçe manzumeleri, İst. 1958) 336
(Anadolu Türkçesi XIII. y.y. Dehhânî ve manzumeleri, Türkiyat mec. 1942) 337
Mantıku't Tayr (tercümesi): 127, 247, 342, 346, 390
Manzume-i Şemsiyye: 147
Mârika (Fırka): 119
Marmara: 180, 182, 339
Matrakçı Nasuh: 396
Maverâü'n Nehir: 7, 10, 30, 38, 83, 84, 114, 116, 117, 148, 152, 153, 155, 163, 169, 173, 177, 178, 180, 182, 192, 193, 194, 201, 205, 206, 259, 276, 277, 278, 283, 318, 319, 351, 353
Maveraü'n Nehir İranileri: 151
Maverâ-yı Ceyhun: 27
Maverâ-yı Hazer: 58, 59
Maytere: 47
Mazar: 51
Mazdeizm: 12, 106, 112, 164
Ma'zeretnâme: 360
Medine: 140
Mecalisü'n Nefâis: 395
Mecdî: 394
Mecidüddin Ebî Bekir: 309
Mecidüddin Mehmedü'l-Parizün Nesevî: 200
Mecidü'l Mülk-i Yezdî: 227
Mecmaü'l Bahreyn: 128
Mecmuatü'n Nezâir: 343, 358, 363, 396
Mecnun: 103
Mecusî, Mecusîler: 88, 256
Medine (Medine-i Münevvere): 89, 90, 102, 103
Mehdî (Kıssahan Derviş Hasan): 398
Medrese-i Cürcâniye: 285
Megazî: 294
Mehdî (Halife): 106, 140, 367
Mehesti-i Gencevî (Kadın Şâir): 186
Mehmed: 299
Mehmed (Şâir): 356
Mehmed (II. Sultan Mehmed Bak. Fatih): 354, 362, 365, 366, 367, 374, 375
Mehmed (III. Sultan Mehmed): 379, 393
Mehmed Âşık (Trabzonlu): 397
Mehmed Bey (Aydınoğlu): 340
Mehmed Bey (Karamanoğlu): 251, 334
Mehmed Big (Emirü'l Ecel Dâd-ı Sipehsâlâr): 174, 176
Mehmed bin Abdü'l Veliü'l Ya'lî: 314
Mehmed bin Ali el Halebî: 357
Mehmed bin Ali bin Süleymanü'r Râvendî: 209
Mehmed bin Âşık Selâmü'l Ladiki: 342
Mehmed bin Bâlî (İbrahim bin Balî): 233, 374
Mehmed bin Danyal: 110
Mehmed bin Ebü'l Kasımü'l Bakkâliü'l Hârizmî: 203
Mehmed bin İshak: 91
Mehmed bin İsmâil Buhârî: 89
Mehmed bin Kays: 205, 294
Mehmed bin Mahmud Alâüddin Abdurrahmanü't Tercümanü'l Mülûkü'l Hârizmî: 286
Mehmed bin Mahmudü'l Hatib: 244
Mehmed bin Mehmed bin Hüsrev: 293
Mehmed bin Mehmedü'l Tûsî: 225, 244
Mehmed bin Melikşah: 182
Mehmed bin Süleyman: 357
Mehmed bin Mahmud Şirvânî: 340, 358
Mehmed bin Şeyh Mustafa: 355
Mehmed Dede (Uryânî): 388
Mehmed Halid: (Âşık Çelebi, Hayat mec. c. I ve Meşâirü'ş-Şüerâ, Azerbaycan Yurd Bilgisi, s. 27): 395
Mehmed Hârizmşah (Sultan): 199, 205, 218
Mehmed Hoca Apardı: 305
Mehmed Hoca Big: 305, 306
Mehmed Kazvinî: 380
Mehmed Kutbeddin: 199
Mehmed Ma'şuki-i Tûsî: 192
Mehmed Sinobî: 355
Mehmed Yazıcıoğlu: 360
Mehmed Yusuf Herevî: 397
Mehterhane: 74
Mekke: 100, 102, 202
Melâmetiye: 122, 126
Melâmîler: 390
Melâmiyye-i Bayramiye: 360, 399
Melekit (mezhebi): 198
Melikî: 367, 371
Melikşah: 181, 182, 184, 191, 207

Melikzâde bin Mahmud bin Hüseyin bin Kızılarslan: 345
Melikü'z Zâhir Ebu Said Çakmak: 293
Melioransky: 32, 172, 205, 266, 326, 352
Memlûkler, Memlûkler Devleti: 109, 110, 132, 232, 309, 310, 311, 312, 314, 316, 342, 374
Me'mun, Me'mun Devri: 95, 96, 126
Me'mun bin Mehmed: 198
Me'mun-ı Sânî: 198
Menahicü'l İnşa: 358
Menakıb Mecmuası (Türkçe): 164
Menakıb-ı Bektaşî Yahya Efendi: 394
Menakıb-ı Gülşenî: 394
Menakıb-ı Harun Velî: 394
Menakıb-ı Hünerveran: 394
Menakıb-ı İmam-ı Azam Tercümesi: 357
Menakıb-ı Seyyid Burhan: 394
Menakıb-ı Sultanü'z Zâhir: 110
Menakıbü'l Ebrar fî Maktl'l Ahyar: 342
Menakıbü'ş Şüerâ: 186
Menazırü'l Avâlim: 397
Mengü (Kaan): 215, 220, 224, 225, 227, 281
Mengüçler: 207
Mengü Timur Han: 281
Menkıbe-i Seyyid Battal: 256
Menteşe Emareti: 339
Menteşeoğulları Mehmed Bey: 340
Meraden: 327
Meraga: 227
Meraga rasathanesi: 225
Mercimek Ahmed: 357
Merdan: 327
Merdumî: 389
Merhum-ı Mervî (Molla): 380
Mersiye: 100
Merv: 83, 192, 345
Mervü'ş Şahcan Kütübhaneleri: 183
Meryem Kitabı: 204
Merzibannâme: 341, 359
Mesalikü'l Ebsâr: 227
Mescid-i Cuma: 188
Mesihî: 369, 372, 375, 380, 386
Mesih-i Şarkî: 380
Mesnevî (Mevlânâ'nın eseri): 114, 127, 136, 142, 247, 248
Mesnevi-i Murâdî (Mevlânâ'nın mesnevisi'nin tercümesi): 357
Mes'ud (Hoca): 350
Mes'ud (Müellif): 340
Mes'ud Bey: 276
Mes'ud bin Ahmed: 349
Mes'ud bin Keykâvus: 244
Mes'ud Gaznevî (Sultan): 181
Mesudî (Tarihçi): 47, 92, 94
Mes'udî-i Merverî: 143
Mes'ud Sa'd Selman: 117, 185, 186
Meşairü'ş Şüerâ: (Bak Mehmed Halid): 395
Meşrebî (Haydarî tarikatinden) Hemedânî: 380, 390, 397
Meştur (ıstılah): 132
Mete: 9
Mevaiz Mecmuaları: 106
Mevlânâ (Celâleddin Rûmî): 117, 122, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 239, 246, 247, 248, 250, 252, 261, 263, 264, 265, 266, 336, 340, 346, 352, 357, 363, 369
Mevlânâ İshak: 302
Mevlânâ Muhsin: 302
Mevlevîlik (Mevlevî Tarikati): 239, 248, 249, 261, 263
Mevlid (manzumesi - Süleyman Çelebi): 359, 389, 399
Mısır: 85, 92, 97, 98, 109, 120, 172, 180, 182, 188, 209, 232, 243, 256, 257, 258, 276, 282, 293, 298, 305, 309, 312, 313, 314, 315, 316, 338, 356, 373, 374, 375, 377, 393, 396, 399
Mısır Fâtımîleri: 183
Mısır Hikâyeleri: 109
Mısır Hüdiv Kütübhanesi: 166
Mısır Lehçesi: 203
Mısır Memlûkleri: 219, 240, 241, 298, 303, 377
Mısır Türkleri: 97, 188, 309, 310, 364
Miftahü'l Fütuh (Hadis-i Erbain): 389
Miftahü'l Ferec: 365
Miftahü'l Ulûm: 279
Miftahü'n Nur (Tıbba dair): 355
Miftahü't Tefâsir: 234
Mihaloğlu Ali Bey: 371
Mihrî: 369
Mihrican âyini: 111

Mihr ü Müşteri: 388
Mihr ü Vefâ: 341
Millet Kütübhanesi: 307, 313
Minhacü's Sünne: 344
Minuçehrî: 114, 115, 117, 139
Miraçnâme: 319, 320
Miratü'l Memâlik: 397
Mirî: 387
Mirkadü'l Cihad: 250, 259
Mirsadü'l İbâd (tercümesi): 357, 359
Mir Süleyman (Emir): 351
Mirza Mahtum: 380
Misâlî: 387
Moço: 33
Moğol, Moğol İmparatorluğu, Moğollar devri, Devleti: 9, 29, 30, 31, 40, 47, 54, 56, 188, 205, 209, 213, 215, 218, 219, 220, 222, 227, 228, 229, 230, 231, 251, 277, 278, 282, 283, 285, 286, 292, 318, 321, 322, 333
Moğol Dili: 307
Moğol Emirleri: 263
Moğol Edebiyatı: 221, 225
Moğol İstilâsı: 53, 92, 97, 106, 192, 197, 200, 202, 203, 204, 205, 208, 209, 211, 216, 218, 222, 225, 230, 236, 237, 240, 241, 242, 243, 245, 250, 251, 279, 285, 288, 291, 297, 301, 311, 314, 319, 323
Moğollar: 13, 57, 60, 172, 173, 203, 216, 221, 223, 224, 225, 227, 231, 240, 276, 284, 317
Moğol Hükümdarları, Moğol Prensleri: 22, 277, 278, 299
Moğolistan: 13, 29, 30, 31, 38, 42, 43, 215, 216, 217, 230
Moğolların Gizli Tarihi: 223
Molla İlâhî: 371
Molov: 25
Mordtmen: (Süheyl Nevbahar neşri, Hannover, 1942) 342
Moskova: 25, 219, 282, 306
Muallakat (Mualakat-ı seb'a): 100, 101, 137, 138, 139
Muammaî: 387, 390
Muarif Ladiki: 340
Muaşer: 136
Mu'cemü'l Büldan: 255
Mufassal Selçukname (Ayasofya Küt.): 335
Mugan: 227
Mugul: 215
Muhammediyye: 360
Muhibbî (Niğdeli): 387
Muhibbî (I. Sultan Selim): 379
Muhit (Seydi Ali Reis'in): 396
Muhitî: 362
Muhtariye (zümresi): 120
Muhtarî-i Gaznevî: 155
Muhyiddin Arabî (Muhiddin): 121, 122, 124, 130, 245, 246
Muhyiddin bin Sâibü'l Kelbî: 162
Muhyiddin Cemalî: 393
Muidî (Kalkanderelli): 369, 387
Muînü'ddin Süleyman Pervâne: 240, 245, 247
Muinü'l Mürid: 289, 290, 291, 293
Muizzî: 185
Mukaddesî (İslâm coğrafyacısı): 94
Mukaddime: 356
Mukaddimetü'l Edeb: 202, 203, 286
Mukan Han: 11
Mukatil: 163
Muktedir (Abbasî Halifesi): 148
Mulbah: 266
Müluki-i Hakaniye: 150
Mulhakatü's Sürah: 156, 233, 279
Munisi: 375
Munmiş Tekin: 233
Murad (Sultan I. Murad): 259, 341, 349, 352
Murad (Sultan II. Murad): 356, 357, 363, 364, 365, 373, 390, 398
Murad (Sultan III. Murad): 396, 398
Murad Arslan bey bin İnanç: 340
Muradî: 391
Muradiye: 373
Musa Abdî: 357
Musa bin Mes'ud: 357
Musammat: 111, 136
Musevi, Musevilik: 107, 301
Musul: 182, 209
Mustafa (Şehzâde): 388
Mustafa Baba (Bursalı): 398
Mustafa bin Mehmed: 341
Mustafa Cenânî (Bursalı): 389, 398
Mustafa Ef. (Selânikî): 394
Mutasım: 255
Mutenebbî: 105
Mutezile (Mutezilî): 95, 96, 199, 285
Muti' bin Ayas: 104

Muzafferîler: 283, 319
Muzafferü'ddîn Kevkeburî (Erbil Atabeyi): 132, 184
Muzur bin Nizar: 132
Mübarekşah: 279
Mücmelü't Tevarih: 185
Müctelâ: 294
Müeyyidüddîn Cendî: 246
Müeyyidü'n Nısfî: 185
Müfredat-ı ibn Baytar Tercümesi: 357, 358
Müînü'ddin Ahmed bin Abdü'r Rezzakü't Tantaranî: 185
Mühelhil: 138
Mümin bin Mukbil bin Sinan Sinobî: 355
Münacaatnâme: 360
Münazara usulü: 105
Münşaat (Ahmed Dai'nin): 362
Müntehibü'ş Şifâ: 342
Mürhibe (fırka): 119
Mürü'z Zeheb (Tarih kitabı): 92
Müstefâdü'l Ahbar: 299
Müsved-i Sahih (Mecmua): 89
Müveşşah (Mısraların birinci harfi ile kelime teşkil eden şiir): 136, 145
Müvellih (Zümre): 120
Mütenebbî: 114
Müzdevice: 142
Müzekki'n Nüfûs: 361

— N —

Nadirü'd Dehr: 232
Nahifî: 366, 389
Nahşeb (Karşı): 287
Nakiboğlu Taceddin: 340
Nakşbendî, Nakşbendîlik: 194
Nakş-ı Hayal: 388
Nalayha: 35
Namık Kemal: 368
Nasihatü's Selâtîn (Âli'nin): 394
Nasır bin Ahmed, II.: 113
Nâsır-ı Hüsrev: 143
Nâsırü'ddin Tok Buğa (Emirü'l Ecel Tâcü'l Ümera Muhibbü'l Ulemâ Begler Ulugu): 286
Nâsırü'ddin Yahya (İbn Bibi): 244
Nasturî: 27, 36, 149
Nayman, Naymanlar: 216, 217, 221, 223, 230
Nazim: 397
Nazmi (Edirneli): 383, 387, 396
Nebâtî: 362
Nebha (Hacibü'l Hicab Emir): 316
Necatî: 364, 367, 369, 383, 384, 385, 386
Necib Asım Bey: 174
Necmî: 366, 390
Necmeddin Dâye (Şeyh): 246
Necmeddin Kübra: 204, 245, 285
Necmeddin Râzî: 350
Nedimî (Bektaşî Şâiri): 39, 357, 365
Nefahat-ı Câmi Tercümesi: 394
Nefsü'l Emirnâme: 395
Nehçü'l Feradis: 292, 293, 294, 321
Nehr-i Esfer: 38
Nemnegân: 166
Nesa (şehri): 200
Nesâimü'l Mahabbe: 175
Nesef, Nahşeb: 277
Nesevî (Tarihçi): 200, 202
Nesimî: 343, 348, 349, 350, 362, 363, 385
Neşrî: 373
Nevabigü'l Kelâm: 202
Nevâî (Bak Alî Şîr Nevâî): 275, 376, 378, 379, 380, 385, 386, 389, 395
Nevâî Divânı: 375
Nev Eflâtuniyye, Nev Eflâtunî: 111, 121, 122, 249, 268
Nev'î: 386, 387
Nevres (Mebalıgü'l Hikem yazarı): 372
Nevruz âyini: 111
Nigârî (Haydar Reis): 381, 391
Niğbolu: 284, 339
Niğde: 339
Nihâlî: 380, 389
Nihavend: 182
Niksar: 258
Niksarizâde Risalesi: 395
Nikis: 111
Nişabur: 181, 183, 192
Nişancı Mehmed Paşa (Nişanî): 372
Niya: 36
Niyazî: 367, 380, 397
Nizameddin-i Şâmî: 322
Nizamî: 117, 142, 144, 186, 304, 352, 355, 363, 367
Nizami-i Aruzî (Semerkandlı): 146, 186
Nizami-i Gencevî: 143, 185
Nizamiyye Medresesi: 183
Nizamü'l Mülk (Vezir): 181, 182, 183, 185
Nogay, Nogaylar: 159, 237, 239, 326, 327, Nogay Türkleri: 325
Nom (Dinî Kitab, Budist): 62, 162
No tou louche: 55
Nöküz: 293
Nucumî: 357
Nuh: 287
Nuh bin Esed: 84
Nuh bin Mansur (Şamânî hükümdarı): 115, 183
Nureddin Şehid: 97
Nureddin: 327, 328
Nureddin Mirza (İdige oğlu): 325
Nureddin Zengi (Şam Atabeyi): 184
Nur-ı Âdil: 327
Nur-ı Aşî: 366
Nusretnâme: 394
Nuşirevan: (En Nuşirevan) (Nuşirevan Adil): 10, 11, 111
Nutkî (Şavlı): 398
Nüzhetü'l Kulûb: 229

— O —

Obi Nehri: 8
Odise: 41
Oğlak Boyu: 81
Oğuz, Oğuz Han: 44, 48, 49, 51, 52, 53, 58, 149, 150, 203, 217, 221, 228, 237, 288, 291
Oğuzlar: 13, 67, 84, 85, 148, 149, 150, 151, 153, 179, 189, 190, 192, 201, 241, 259, 333, 338; Göçebe Oğuzlar: 177, 179, 180, 191
Oğuz Boyları, aşiretleri, Türkmenleri: 150, 179, 207, 211, 213
Oğuz Lehçesi (Oğuzca-Oğuz Türkçesi): 150, 156, 189, 190, 211, 291; Rey Oğuz: 191
Oğuznâme (Oğuz Destanı): 48, 54, 228, 338
Oğuz rivâyetleri: 192
Oktay Kağan: 62
Olcaius (Seyyah): 308
Olcaytu (Hudabende): 188, 223, 224, 226, 228, 229
Onbir Vezir Hikâyesi: 320
Ongun (totem): 26, 58
Onon-Kerulen sahası: 216
Ordu Balık: 62
Orhan (Sultan): 335
Orhun, Orhun Nehri: 28, 38, 59, 230
Orhun Âbideleri (Kitabeleri): 11, 13, 28, 31, 34, 35, 47, 157, 169, 215
Orhun Alfabesi (Yazısı): 27, 28, 29, 30, 234
Orkun H. Namık: (Eski Türk Yazıtları): 25
Orta-Asya: 7, 8, 9, 10, 30, 40, 85, 97, 151, 162, 163, 181, 188, 193, 194, 195, 197, 198, 204, 218, 222, 248, 277, 278, 279, 317, 318
Orta Asya Türkleri: 177, 281, 282, 288, Orta Türkler: 238, 323, 326
Ortodoks Tarikati: 337
Osmancık: 258
Osmanlı Beyliği: 339
Osmanlılar, Osmanlı İmparatorluğu: 54, 70, 284, 341, 348, 353, 354, 366, 370, 377, 378; Osmanlı Sarayları: 362; Osmanlı Sahası: 359; Osmanlı Padişahları, Hükümdarları, Osmanlı Hânedanı: 241, 376, 379
Osmanlı Edebiyatı: 348, 364
Osmanlı Şehnâmesi: 374, 393
Osmanlı Tarihi (Farsça) (İdris-i Bitlisî): 392
Osman Rischer: (Lâtifî ve eserleri, Tübingen 1950, Almanca) (Oryantalisch, Miszellen, 1927) 373
Otman Baba: 361, 390
Otrar: 218, 221
Otto Albert: 169
Oyrat, Oyratlar: 224, 230
Oyun: 67
Ozan: 67, 73
Oxford: 320

— Ö —

Ögel Bahaeddin: (Türk Mitolojisi, 1971, Ank.): 159
Öksüz Dede: 399

Ömer Abdü'laziz: 84
Ömer bin Ahmed: 355
Ömer bin Ebî Rebî'a: 103
Ömer bin el Fârîz: 106, 125
Ömer bin Mezid: 343, 356, 358
Ömer Hayyam: 117, 185, 187
Ömerü'l Faruk: 140
Ömerü'l Numan: 109
Örfî: 117
Ötüken: 33
Özbek Han: 282, 290, 299, 303, 304
Özbekler: 58
Özdemiroğlu Osman Paşa: 391
Özkend Medreseleri: 161

— P —

Paganizm (Türk Paganizm'i): 194
Pamir: 8, 36
Pançatra: 107
Panteizm: 126
Paris: 342, Paris Millî Kütübhanesi: 48
Parmaksızoğlu İsmet: (Kemalpaşazâde mad. İsl. Ans.): 393
Paşa Ağa bin Hoca Paşa: 350
Pavet du Courteille: 321
Payize: 298
Peçenek, Peçenekler: 150, 151, 179, 189, 211
Peçevî: 399
Peçuy: 249
Pegolotni: 279
Pehlevî: 109, 11, Pehlevî Alfabesi: 30
Pehlevî Lisan ve Edebiyatı: 107, 112, 113
Pekin: 36, 217
Pekin Nermin: (XVI. asra ait bir Âdab-ı muaşeret kitabı, Kub. A. Akademi mec.) 394
Pelliot: 36, 232
Penahî (Tebrizli): 362, 380
Pencab: 9, 221
Pendnâme: 127, 383
Pertsch Die Turkischen Hanschriften zu Gotha: 341, 342, 368, 369
Pervane bin Abdullah: 396
Petrarca: 301
Pertev Paşa Kütübhanesi: 363
Petropawlovosk: 326
Petersburg: 37
Phagspa: 223
Philip (Güzel): 223
Piri Reis: 396
Pîr Sultan Abdal: 399, 400
Polonya: 219, 220
Polovetsi: 296
Potanin: 42, 64, 236, 324
Plotin: 122
Porsuk Suyu: 266
Pûr Bahâ-i Câmî: 224
P. Wittek: (Das Datum Von Yazıcıoğlu's Oguznâme, Türkiyat mec. 1964) 373

— Q —

Quatremere Historides Sultans Memlouk: 338

— R —

Rabgûzî: 286, 287, 288, 294
Radgân: 187
Radloff: 25, 31, 32, 37, 42, 48, 159, 160, 166, 234, 300, 301, 324, 326
Râfizîlik: 108
Rahatü'l Kulûb: 356
Rahatü's Sudûr Ayetü's Surûr: 209
Rahikî: 381, 390
Raif: 343
Rahmî (Bursalı): 369, 379, 380, 382, 386, 388
Rapzod: 67
Râvendî: 373
Ravzatü'l Kitab ve Hadikatü'l Elbâb: 244
Ravzatü'ş Şühedâ Tercümesi (Saadetnâme) Câmî: 392
Ravzatü's Sefâ: 227
Râyî: 397
Raznâme (Kefevî): 396
Rebabnâme: 263, 264
Recez (gazelde): 103, 132, 138
Reimond: 95
Refiî: 362
Rehikî: 397
Resmî: 367
Reşid Vatvat: 139, 174, 200

Reşidî-i Semerkandî: 155, 185
Reşidüddin Fazlullâh bin Ebü'l Hayr bin Ali: 51, 53, 56, 173, 224, 226, 227, 228, 229, 234, 237
Revânî: 370
Revnakü'l İslâm: 290
Rey (Başşehir): 205
Rıbat Oğuz: 286, 288
Rıdvan: 370
Rıfat (Kilisli Muallim): (Süheyl ü Nevbahar: Türkiyat mec. c. II) 342
Rieu, Rieu Kataloğu: 287, 305, 357, 374
Risâ (mersiye): 100
Risâle-i Ahlâk (Sinan Paşa'nın): 371
Risâle-i Münciyye (Tevcid): 355
Risale-i Ta'rifat: 389
Risale-i Tarih-i Bulgariye: 324
Riyazi Tezkiresi: 367
Riyâzî: 367, 382, 386, 387
Riyâzü'l Cinan: 389
Rızâ: 369
Robert Anhegger: (Selâtinnâme müellifi Kemal: T.D.E. Der.) 370
Rodos: 377
Roma, Roma İmparatorluğu: 10, 35, 93, Doğu Roma: 101, 102
Romanüs: 134
Romen Diyojen: 181, 207
Rubâiyat (Ömer Hayyam): 185
Rûbe: 103
Rubruquis (Rahib): 281
Rûdegî: 113, 114, 138, 141, 143
Rufâî, Rufâîler: 243
Ruhi'l Velvâci: 185
Ruhî (Bağdadlı): 387
Rum, Rum Diyarı: 250, 256; Rumlar: 211
Rumeli: 72, 339, 353, 355, 359, 362, 366, 376, 377, 378, 379
Rumî: 357
Rum Selçukluları (Devleti): 181, 207
Rumuzî: 387, 391
Run Yazısı: 28
Rus, Ruslar: 31, 36, 65, 219, 292, 297, 303, 326, Rus İstilâsı: 197
Rustak: 179
Rusya: 10, 221; 281, Güney Rusya: 296, 301
Ruşenâînâme: 143, 186
Ruşenî (Halvetî Şeyhi, Aydınlı): 369
Ruzbe: 107
Rükneddin (Sultan): 208
Rükneddin Süleyman bin Kılıcaslan: 209
Rüstem Bey: 355
Rüstem Paşa: 388

— S —

Saadetnâme: 186, 392
Sa'ad Selman: 117
Saatî: 387
Sâbirî (Halepli): 391
Sabri: 387
Sa'deddin: 250
Sa'deddin (Hoca): 391
Sa'deddin-i Fergani: 246
Sa'deddin (Kutluk Hoca): 226
Sa'deddin Konevî: 245
Sa'deddin Taftazanî: 319
Sâdık: 368
Sâdıkî (Safavî Tezkirecisi): 368
Sâdıkî Tezkeresi: (Pertsch Die Türhischen Catalog): 368
Sa'di: 117, 130, 139, 352, 367
Sa'di (Serezli): 358
Sa'di-i Şirazî: 227
Sadr Konevî: 246
Sadreddin İbrahim: 226, 313
Sadr-ı Cihanlar (Hanefiü'l Mezheb): 155
Sadr Nizameddin Ahmed-i Erzincânî: 209
Sadrü'l Mutib (Lâkab): 244
Safavî Devleti (Safavîler): 375, 377, 380, 381
Sâfî (Sinoplu): 370
Sâfî (Bursalı Nakkaş): 357, 364, 367
Safiyüddin (Huttelânî, Mevlânâ): 322
Sagarî: 387
Sagu (Mersiye): 71, 74, 75, 78
Sahib Fahreddin Ali: 251, 334
Sahib Giray (Hoca): 307, 378
Sâhib Şemseddin İsfehânî: 209
Sâî: 387
Sâib: 117, 140
Sâibî: 88
Sa'id (Melik İttihârî Mehmed Kazvinî): 233

Sa'id (Melik İftiharüddin Mehmed bin Ebî Nasr): 224
Said Emre: 347
Saka: 8
Sâkî: 398
Sakız: 377
Salaheddin Eyyubî: 97, 310, 356
Salaheddin Zerkubî: 247
Salcut: 238
Salih: 387, 398
Salih bin Abdü'l Kuddüs: 106
Salur, Salgur, Salgurlar, Salur Türkleri: 40, 182, 225, 232, 269, 351
Salsal (Dev): 253, 335
Salsalnâme: 253, 335, 377
Samânî, Samânî Devleti, Samânîler: 59, 84, 113, 115, 149, 152, 153, 169, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 296
Samarra: 85, 98
Sâmî: 29, 110, 380
Samoilovitch (Samoiloviç): 172, 290, 300
Samoyed: 40
Sanskrit, Sankritçe: 11, 224
Sânî: 387
Saray (Şehir): 221, 281, 282, 284, 293, 294, 297, 301, 302, 312, 387
Saraycık: 172, 221
Sarı Abdullah: 364
Sarı Kemal: 367, 370, 372
Sart, Sartlar: 159
Sasânîler, Sâsânî Devri, İmparatorluğu: 10, 11, 29, 58, 83, 97, 99, 104, 107, 110, 111, 112, 134, 135, 142, 148, 188
Sasânî şiiri: 111, Saltanatı: 112
Satuk Buğra Han: 153, 158, 164
Saveci: 150
Sayram: 150
Sebâ (Edirneli): 370
Secaatnâme (Özdemir oğlu Osman Paşa): 391
Sedd-i Kebir: 8
Sefâî: 396
Sefaretnâme: 186
Sehâbî: 380
Sehafner: 42
Sehayî: 367
Sehi: 365, 369
Sehi Tezkiresi: 362
Seid Lokmânî: (Exlibro Turcico Que Oğuzname inscribitur excerpto Helsigfas) 393
Sekiz Muran: 230
Selâhî: 380
Selatinnâme (Manzum Kronik, Sarı Kemal'in): 370
Selçuk, Selçuklular: 53, 54, 70, 74, 92, 116, 153, 181, 182, 184, 186, 190, 191, 198, 202, 208, 231, 245, 250, 252, 333, 334, 335, 354, 393; Selçuklular Devri: 179, 185, 187, 211, Selçuklu İmparatorluğu: 180, 181, 182, 184, 199, 200, 201, 202, 310, Sarayları: 337, Devleti: 180, 242, 244, Saltanatı: 188, 244, Sultanları, hükümdarları: 152, 175, 180, 183, 240, 241, 243, 343, Hânedanı: 180, 182, 183, 185, 241, 251, Emirleri: 183, 263, Orduları: 258, Medeniyeti: 210, 311, San'atı: 188, Mimarîsi: 187, İstilâsı: 255, 257
Selçuk Şehnâmesi: 245, 271, 337, 358, 373
Selefekiyan: 151
Selenga Nehri: 59, 60, 61
Selikî: 369, 382
Selim I. Sultan Selim (Muhibbî): 374, 377, 379, 380, 390, 399
Selim II. Sultan Selim: 379
Selman (Bursalı): 319, 397
Selman Saveci (bk. Saveci): 319, 351, 352, 362, 363
Semâ: 249
Sema': 128
Semcurîler: 156
Semerkand: 83, 153, 154, 155, 161, 163, 175, 188, 192, 283, 322
Semirce: 217
Senai: 363
Sencer (Sultan): 177, 182, 184, 185, 186, 191, 193, 199, 345
Sendî: 355
Serâcî Belhî: 185
Serbedârlar: 283
Sevinç Han: 57
Seyahatnâme (Evliya Çelebi): 363
Seydi Ali Reis: 396, 399
Seyetek: 160

Seyf Esferengi: 200
Seyfeddin (Emir Hacı): 322
Seyfeddin Baharzi: 318
Seyfeddin Tangri Birmiş: 374
Seyfü'd Devle: 105, 106
Seyf Sarayî: 309, 310, 316
Seyf Zevi'l Yezen: 110
Seyhun (Sir-i Derya-Yaksart): 7, 11, 43, 84, 148, 179, 180, 181, 182, 189, 199, 279
Seyhun Vâdisi, Bozkırları: 7, 194
Seyyid Battal Gazi: 255, 256, 257, 258, 259
Seyyid Gazi Menkıbesi, Destanı: 212, 255, 257, 258, 335
Seyyid Burhan Tirmizi: 246
Seyyid Gazi (Yer adı): 255
Seyyid Gazi Tekkesi: 390
Seyyid İshak (Emir): 375
Seyyid Lokman: 334, 393
Seyyid Seyfullâh (Halveti): 399
Seyyid Zulfikâr, Şirvanî: 200
Shaw: 164
Sibirya: 7, 31, 43
Sibirya Türkleri: 324, 325
Sicistan: 179
Sienpi: 25
Sihabî: 397
Silâhşörnâme (Uzun Fırdevsi): 371
Simatay: 160
Sinâî: 117, 185
Sinâme: 365
Sinan (Mimar): 393
Sinan-ı Germiyanî (Şeyhî): 363
Sinaniye (Halvetiye tarikatinin şubesi): 399
Sinanoğlu: 341
Sind Denizi: 7, 9, 11
Sindbâd: 109
Sindbâdnâme (Sindbâd hikâyesi): 143 233, 320
Sinop: 208, 339, 355
Sipahilik: 396
Sipahî-zâde: 396
Sir Derya (bk. Seyhun): 10, 179, 193, 197, 233, 284
Siret-I Anter (hikâye): 110
Siretü'l Ebî Zeyd ve Benî Hilâl: 110
Siretü'z Zilhime: 110
Siretü'z Zeviü'l-Hime: 258
Sırpaçırav: 327
Sırplar: 65, 339
Sistan: 113
Sistan Tarihi: 344
Sivas: 258, 339, 342, 351
Siyasetnâme (Nizamü'l Mülk): 167, 185, 244
Siyer: 91, 92, 162
Siyertü's Sultan Celâleddin (tarih): 200
Siyer-I Nebî: 359
Sogd, Sogdlular, Sogdî; 26, 29, 30, 40, 83, 85, 150, 151, 152, 189, 234
Sogd Lehçesi, lisanı: 30, 39, 170, 201
Sogd yazısı: 30
Sogd Kolonileri: 201
So Krallığı: 55
Sol Hükümdarlığı: 58
Sokollu: 378, 393
Subhî: 369
Subûtî (Karamanlı): 381
Sudî: 382
Suhreverdi-I Maktul: 122
Sufî: 369
Sultan Veled: 128, 260, 263, 265, 266, 271, 336, 338, 346
Sulu: 83
Suluca Kara Höyük: 249
Sulûkî: 389
Sungur Tegin: 61
Sun'î: 218, 397
Surei Melek Tefsiri: 341
Suretü'l Mülk Tefsiri: 341
Sururî (Gelibolulu): 364, 382
Süryanî-Nasturî: 29, 234
Suriye: 85, 97, 103, 104, 119, 120, 140, 180, 182, 184, 188, 189, 209, 210, 219, 232, 241, 258, 311, 313, 343, 345, 374, 377; Suriye Türkleri: 310, Türkmenleri: 344
Sûs: 110
Sutra: 39
Suvar, Suvarlar: 150, 294, 295
Suverü'l Ekalim (Coğrafya eseri): 94
Suyutî (İslâm Tarihçisi): 93
Suyurgutmuş (Emir): 312
Suzeni-I Semerkandî: 155
Süzî (Pirizenli): 371
Süfyanü's Sevrî: 120
Süheyl ü Nevbahar: 349, 356
Süheyl ü Nevbahar (Mesnevisi): (bk.

Mordtmen neşri): 342
Süheyl ve Nevbahar (Behiştî): 370
Süleyman (Sultan, Bk. Kanunî): 377, 379, 384, 397
Süleyman Bey bin Mehmed Bey: 341
Süleyman Bin Davudü's Saksini: 97
Süleyman Çelebi: 343, 346, 359, 389
Süleymannâme: 358, 371, 398
Süleyman Paşa: 341, 393
Süleyman Şah: 341, 349
Sülüs: 298
Sünnî (Semendereli): 387
Stamislas Guyard: 134

— Ş —

Şad: 33
Şafiî: 218, 226
Şafi'iyyü'l Mezheb: 229
Şah Abbas Safavî (Melikü'ş Şuera): 368
Şahabeddin (Emir Kutlu Timur): 285
Şahabeddin Dımışki: 227
Şahabeddin Mercanî: 292, 293, 297
Şahidî: 367
Şahîî: 38
Şahinşahnâme: 200
Şah İsmail Safevî (Hatâî): 362, 377, 380
Şah Melik: 198
Şahruh: 320, 322, Devri: 306
Şah Tahmasb: 381
Şah u Derviş (mesnevi): 386
Şah u Gedâ: 388
Şahzend Türbesi: 188
Şakayık-ı Nu'maniye: 394
Şakayık Tercümesi: 358, 360, 363
Şakım: 50
Şalon: 10
Şam: 263, 313, 347
Şam Atabekleri: 184
Şaman, Şamanî: 42, 162
Şamanizm: 158, 249
Şan-zi: 39
Şapur Bin Ardeşir: 110
Şatıbî Tezkiresi: 342
Şato Türkleri: 13, 56
Şaver: 369
Şecere-i Terakime: 51, 289
Şecere-i Türkî: 237
Şehdî: 374
Şehfur Nişaburî: 200
Şehidi (Edirneli): 370
Şehnâme: 71, 115, 116, 170, 177, 229, 247, 322, 377, 398
Şehnâme (Mahremî): 391
Şehnâme Tercümesi (Eyyubî): 374
Şehnâme Tercümesi (Şerif'in): 374
Şehnâme-i Cegiz: 230
Şehrengiz: 387
Şehrengiz (Mesihî'nin): 369
Şehristânî: 199, 244
Şemseddin Hamza Bin el Müeyyedü'l Tuğrâî: 209
Şemseddin Mehmed Bin Kays: 205, 206
Şemseddin-i Ebr Kavhî: 128
Şems Kâşânî: 226
Şems Tebrizi: 246, 248, 263
Şems-i Kays: 147
Şemsi Paşa: 355
Şemsî: 357, 390
Şemsiyye: 356
Şems ü Kays: 145
Şemsü'l Mülk: 155
Şen-si: 55
Şerafeddin Tuna: (Seydi Ali Reis mad. İsl. Ans.): 396
Şerafeddin Yezdî: 321
Şerif Ebu Yahya Mehmed: 185
Şerif Efendi (Diyarbekirli): 374, 396
Şerif İdrisî: 94
Şerif Cürcânî (Seyyid): 319
Şevket: 140
Şevkî: 398
Şeybânî Han: 351
Şeybânîler: 380; Şeybânî Hânedanı: 197; Şeybânî Silsilesi: 351
Şeyh Ali Erdebili: 361
Şeyh Ekber: 245, 246
Şeyh Eşref bin Ahmed: 360
Şeyh Hamîdeddin Aksarayî: 361
Şeyh Mahmud Zengî Acem-i Kirmânî: 321
Şeyh Rusuhî: 390
Şeyh San'an Kıssası (hikâyesi): 250
Şeyh Şeref: 289, 290, 291, 292
Şeyh Şerefeddin Ebi'l Fazl Hüseyin

İbn İbrahim bin Mehmedü'l Tıflısî 209
Şeyhî (bk. Sinan-ı Germiyanî): 355, 363, 364, 366, 367, 374
Şeyhoğlu Mustafa: 341, 343, 349, 350, 351, 360, 365
Şeyyad (veya Şadi): 341
Şeyyad Hamza: 260, 262, 263, 264, 335, 336
Şeyyad İsâ: 253
Şî'a: 119
Şi'a-i İmamiyye: 226
Şi'î, Şi'îlik Cereyanı: 120
Şikârî: 387
Şikâyetnâme: 392
Şilan (Şölen): 70
Şirvan: 181
Şiray: 283
Şöhretî: 387
Şölen: 71, 154
Şucağ Mehmed big bin el Hasan bin Abdurrahman: 174
Şumeyşat Havalisi: 242
Şuûbîler: 112; Şuûbiyye: 108
Şuvan: 207

— T —

Tabakat: 91, 92
Tabakatü'l Memalik (Celâl zade Mustafa Çelebi'nin): 393
Tabargatay: 11, 219
Tabaristan: 181
Taberî (Tarih Kitabı, Kronik): 87, 92, 93, 255, 344
Taberî Tercümesi: 341
Tâbiî: 369, 386, 389, 397
Tâcüddînü'l Kerderî: 286
Taçzâde Cafer Çelebi: 393
Taeschner (Makale Z.D.M.G.): 397
Taglib Kabilesi: 103
Taharistan: 10
Tahir Bey (Bursalı): (Osmanlı Müellifleri, İst.) 341, 345, 356
Tahirîler: 113, 152
Takarrub Bahrı: 142, 143
Takla-Makan: 36
Takvimü'l Büldan: 95, 396, 397
Talas (Taraz): 148, 277, 281
Talîî: 383, 389
Talik-i zade: 393
Tang Sülâlesi: 33, 38, 215
Tangıncar: 238
Tangut: 157, 217
Tankut: 50
Tanrı Dağları: 10, 60
Tansel F. A.: (Halilî mad. İsl. Ans.) 367 (Necati mad. İsl. Ans.) 377
Taptuk Emre: 265
Taraz: 83, 150
Tarhanlık: 299
Tarım (Sir-Derya): 7, 43
Tarih-i Benaketi: 230
Tarih-i Bulgar: 297
Tarih-i Cihangüşay: 60, 226, 230
Tarih-i Dost Sultan: 325, 326, 327
Tarih-i Ebü'l Fetih (Tursun Bey): 372
Tarih-i Güzîde: 227, 229
Tarih-i Hânî: 322
Tarih-i Hid-i Garbî: 397
Tarih-i Mu'cem: 372
Tarih-i Muhtasarü'l Düvel: 227
Tarih-i Vassaf: 229
Tarih-i Yunanî: 107
Tarmaşîrin: 227, 279, 287, 318
Tarzi (Bağdadlı): 362
Tasavvuf Cereyanı: 121, 125
Tasavvuf Edebiyatı: 125, 129, 177
Tasavvufî Halk Şairi: 192, 196
Tasnif-i Mevlânâ (ibrahim Farukî'nin): 205
Taşkend: 84, 85, 193, 194, 279, 326
Taşköprüzâde: 394
Tatar-Tatar Devleti: 150, 215, 297, 374
Tatatunga: 223
Tateshiybana: 36
Tavus Manzumesi: 341
Tay Kabilesi: 105
Tazarrunâme (Sinan Paşa): 371
Tebriz: 139, 199, 221, 244, 283, 284, 369, 396
Tecnisat-ı Kâtibî: 390
Tecziyetü'l Emsar ve Tecziyetü'l A'sar (Vassaf Tarihi): 229
Teferrüçnâme (Enverî): 371
Tefsir: 294
Tefsir-i Ebü'l Leys Tercümesi: 358, 359
Tefsir-i Taberî: 162
Tekeş: 199

Temennâyî: 362, 390
Temür Kazuk: 324
Tenasuhnâme-i İlhanî: 225
Tercimü'l-E'âcim: 203
Terâne: 141
Tercî' (Tantarani'nin): 185
Terek: 281
Tesil: 342
Tesliyye-i İhvan: 227
Tezkiretü'l Evliya: 359
Teza: 301
Tezkire-i Evliya: 129
Tezkire-i Evliya tercümesi: 342
Tezkire-i Satuk Buğra Han: 164
Tezkiretü'l Bünyan: 393
Tezkiretü'l Evliya (Sinan Paşa): 319, 320, 321, 359
Tezkiretü'l Evliya Tercümesi: 346, 377
Theodor Benfey: 255
Thuriy Joseph: 168, 341, 343, 350
Tıbb-ı Nebî: 359
Tıflî: 362
Tibet, Tibetliler: 27, 36, 38, 39, 228, 244, Tibet Yazısı: 223, Tibet Lamaizmi: 224
Tibyanü'l Lugati't Türk Alâ Lisani'l Kanglı: 205, 206
Tigi: 385
Timuçin: 216, 217
Timur, Timurleng, Timuriler: 31, 45, 70, 74, 171, 175, 197, 209, 227, 237, 274, 278, 280, 283, 284, 299, 300, 317, 318, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 326, 353, Timur Devri: 163, 178, 188, 318, 321, Timur İstilâsı: 273, 276, 279, 280, 283
Timur Destanı, Timur ve İdige Destanı: 323, 324
Timurtaş Faruk Kadri: (Şeyhî'nin Hüsrev ü Şirin'i, İst. 1973) 363; (Hüsrev ü Şirin ve Ferhat u Şirin Hikâyesi: İst. 1963) 363; (Harname: T.D.E. der., İst. 1949) 364
Tini Big Han: 298, 303, 304
Tiyanşan Tanrı Dağları: 7, 36, 153, 182
T. Menzel: (Kınalızade Hasan Çelebi mad. İsl. Ans.) 395
Tobol: 222; Tobol Türkleri: 290; Tobol Tatarları: 160
Togan Zeki Velidî: (Hârizm'de yazılmış Türkçe Eserler, Muînü'l Mürîd Türkiyat Mec. C. 2, İst. 1928) 289 (İbn Fadlan's Reuseberichte, Leipzig, 1939) 42, 47, 59, 162, 166, 203, 224, 293; (Umumî Türk Tarihine Giriş, Belleten, Ank. 1969) 28
Tohsi, Tohsiler: 149, 150
Tohtamış Han: 280, 284, 299, 300, 323, 325, 326, 328, 327
Tokat: 242, 245, 258, 259
Tokmak: 83
Tola (Nehir): 35
Tolonlular: 310
Tonguç İbrahim: 155
Tonguz, Tonguzlar: 9, 67
Tonyukuk: 35, Tonyukuk kitabeleri: 31, 32
Totemizm: 70
Toy: 70
Toyguca: 327
Trabzon Rumları, Rum İmparatorluğu: 259, 366
Tuğla (Nehir): 8, 59, 61
Tuğlu Hoca: 302, 309, 310
Tuğluk Timur: 278
Tuğrul Bey: 175, 182, 184, 191, 206
Tuğrul Kılıç Arslan (Emirü'l Ecel İsfehsalar): 174, 181, 184, 199
Tuhfenâme (bk. Aşknâme): 358
Tuhfetü'l İrakeyn: 144
Tuhfetü'l Mülk (dile dair): 232
Tuhfetü'l Uşşak (Atâ): 390
Tu-kiie: 10, 11, 12, 25, 28, 29, 34, 38, 45, 47, 48, 55, 57, 58, 73, 99, 154, 179, 215, 216, 296; Batı: 11, 57; Doğu: 26, 83
Tuli: 219
Tulum, Mertol: (Tarih-i Ebü'l Feth Tursun Bey Hayatı ve Eserleri, İst., 1977) 372; (Sinan Paşa Tazarrunâme): 371
Tumavul Mergan: 237
Tuna Türk Bulgarları: 29
Tunga Alp: 47
Tunga Tekin: 59, 61, 156
Tunguz: 182
Tunus: 377
Turabik Hanım Türbesi: 280

Turfan-Karahoço: 13, 26, 27, 28, 31, 37, 47, 63, 73
Tursun Bey, Fakih: 342, 372, 373
Tûs: 115, 187, 283
Tuyun: 62
Tüklas (Baba): 327
Türâbî: 367
Türgiş, Türkeş: 54, 83, 84
Türk-Kalmuk: 159, 180
Türk Kölemenleri: 180
Türk Memlûkleri: 281, 375
Türk Moğolları: 64, 220, 221
Türk Tarih Encümeni Mec.: 386
Türk Yurdu Mec.: 335
Türkân Hatun: 200
Türkçe Tefsir (Müellifi meçhul): 162
Türki-i Basit Cereyanı: 383
Türkistan: 12, 70, 98, 192, 193, 229, 231, 260, 284, 293, 302, 312, 317, 346
Türkiye: 343, 360, 362, 397, 398
Türkmen, Türkmenler, Türkmen Beyleri: 43, 58, 59, 201, 206, 207, 213, 228, 242, 243, 248, 263, 273, 289, 290, 314, 315, 326, 339, 343, 344, 366, Türkmen Babaları: 299

— U —

Ubeydî: 386, 397
Ubeyd Zâkânî: 319
Ugrak: 150
Uraz: 100
Ukrayna: 219
Ukûdü'l Cevâhir (Ahmed Dâî'nin Lugatı): 362
Ulu Câmi Kütübhanesi (Bursa): 340
Uluğ Mehmed: 297
Uluğ Türk: 50, 51, 52, 53, 54
Uluğ Ordu İşputay: 50
Ulvi (Bursalı): 357, 365, 383, 386
Umdetü'l Tevarih: 326
Umur Bey (Timurtaş Paşa oğlu): 358, 359
Umur Bey (Mehmed Bey oğlu): 340
Unsurî, Unsurîler: 116, 142, 143
Ural Dağları: 220
Ural Nehri (Yayık): 172
Urfî: 140
Urgenc: 279
Urum Kağan: 49
Urus Bey: 49
Uryankiyet (Vahşi Tatarlar): 215
Uslî: 384, 389
Uslu: 373
Usruşene: 85
Uş: 293
Uşşak Buselik (Beste): 74
Utbî: 107
Uygur - Uygurlar: 12, 13, 14, 25, 26, 27, 29, 38, 39, 45, 53, 59, 61, 73, 150, 172, 173, 221, 222, 223, 224, 227, 228, 231, 234, 318, 319
Uygur Alfabesi, Uygur yazısı: 29, 30, 48, 155, 165, 166, 171, 172, 174, 223, 251, Uygur Hükümdarları: 165, 217, Uygur Memleketi: 217
Uyguristan: 59, Uygur Lehçesi: 35, 150, Uygur Âbideleri: 39, 60
Uyûnü'l Ahbar: 108
Uz (Oğuz): 211
Uzak Doğu: 110, 197, 284, 319
Uzunçarşılı İ. Hakkı: (Anadolu Beylikleri, Ank. 1937): 342
Uzun Firdevsî: 358, 398
Uzun Hasan: 366, 375

— Ü —

Üç Ok (Oğuzların kolu): 53, 181
Ügedey: 219, 220, 227, 277, 278
Ürgenç (Cürcaniye): 198, 280, 284, 289, 290, 326; Emiri: 198
Ümidî: 386
Ümmi Sinan: 399
Ümeyye İbn Ebîü's Salet: 102
Üsküb: 358, 386

— V —

Vahdetî (Bosnalı): 362
Vahdetnâme: 369
Vâhidî: 367, 398
Vâkidî: 87, 91, 294, 345
Vâlihî (Edirneli): 391
Vâlihî (Tokatlı): 369
Valmikî: 41
Vambery: 166, 167, 170, 171, 300, 320

Vang-Han: 217
Vamık u Azrâ: 143, 370
Varaka ve Gülşah mesnevisi: 342
Vasfî: 369
Vâsık Billah: 255
Vasıl Bin Atâ: 95
Vassaf (Tarihçi): 226, 227, 373
Vassaf Tarihi: 230
Vatikan (Hazine-i Evrak): 232
Vekayinâme (Mihaloğlu Ali Bey): 371
Veled Çelebî: 264, 342
Eş'ar-i Türkiyye-i Sultan Veled: 342
Velid-i Sânî: 104
Veliyüddin Efendi (Kazasker): 365
Veliyüddin Ef. Kütübhanesi: 286, 340
Venedik: 301
Verâsetnâme: 111
Vesiletü'n Necat (bk. Mevlid): 346
Veyse ve Râmin: 143
Virânî Baba: 362
Visâlî (Aydınlı): 367, 376, 387
Viyana: 220; Umumî Kütübhanesi: 165
Vizigotlar: 10
Volga, Nehri, sahası: 10, 11, 196, 219, 280, 295
Volga Türkleri: 195, 204, 280, 281
Von Gabin: 37
Vostoçn Zametki: 352
V. le Coq: (**Türkische Manischaica aus Chocto,** Berlin 1913, 1919, 1922) 37
V. Thomsen: 25, 32

— W —

Westphal: 134 (Vest)
W. Bang (bk. Bang): 48
Wilhelm Radloff (bk. Radloff): 166
W. Barthold (bk. Barthold): (Kutadgu Bilig'in namına yazıldığı Buğra Han Kimdir?, Türkiyat Mec., İst. C. I) 164
Wusonlar: 8

— Y —

Yabaku: 150
Yabakular: 157, 159
Yada taşı: 61
Yagayla: 299, 300
Yağma, Yağmalar, Yağma Türkleri: 149, 150, 153, 154
Yahudi, Yahudiler: 96, 256
Yahya Bey: 384, 388
Yahya Bey (Taşlıcalı): 388
Yahya Efendi (Beşiktaşlı): 390
Yahya bin Halil: 342
Yahya bin Mehmed Kâtib: 358
Yakın Doğu: 366
Yakub: 141
Yakub (Germiyan Beyi II. Yakub): 354 363
Yakub (Akkoyunlu Hükümdarı): 380
Yakubî: 92
Yakub bin Nu'man: 297
Yakut: 255
Yakut Hamevî: 94
Yakutlar: 67
Yamar Nehri: 150
Yardinsef: 31
Yarkend: 36, 172
Yarlığ: 155, 232, 298
Yazıcızâde Selâhaddin: 360
Yazgucu (Halk Hakimleri): 172
Yedi-Su (Yedisu): 84, 193, 201, 230, 234, 377
Yedi-Su Türkleri: 158, 159
Yemen: 107, 182, 393
Yemen Fethi: 391
Yenicâmi Kütübhanesi: 293
Yenice-i Vardar: 381
Yeni-kend (Cend): 148, 179
Yenisey: 8, 26, 28, 31, 43, 48, 230
Yermük: 102
Yersub: 33
Yesevî (bk. Ahmed Yesevî): 193, 196, 204, 235, 245, 260, 262, 267, 292
Yesevî Dervişleri, Halifeleri: 203, 204, 260, 285, 290, 336; Yeseviilk: 193, 194, 283; Yesevîyye Târikatı: 193, 194
Yetim (Bahriyeli): 383
Yetimî: 369, 390, 391
Yetimetü'l-Dehr: 286
Yezid bin Muhelleb: 58
Yıldız (Oğuz'un oğlu): 49, 51
Yıldırım Devri: 350
Yınaç Prof. Mükrimin Halil: (Düsturnâme, İst. 1928) 37

Yır: 73
Yiysu Münge: 227
Yimek: 150
Yirav (Çirav): 325
Yöntem Ali Cânib (makalesi): (Hayat Mec. İst. 1927) 391
Yuan-çav-mişi: 224, 236
Yue-şi-ler: 8
Yuhe-nii chouaitou: 55
Yuğ Âyini: 47, 71
Yunag: 175
Yugnaklı Mahmud (bk. Mahmud Yugnakî): 175
Yugruş: 154
Yukarı Seyhun: 7
Yuluğ Tekin: 34
Yulun Tegin: 60
Yunan, Yunanlılar: 35, 41, 65, 67, 86, 93, 96, 97, 110, 132, 221; Yunan Felsefesi: 121, 122, 128; Yunan mimârîsi: 188
Yunus Emre: 260, 263, 265, 266, 267, 336, 337, 346, 348, 360, 399
Yunus Divânı: 266
Yusuf Has Hacib: 165, 169, 171, 172, 173, 175
Yusuf Hemedânî: 193
Yusuf Kıssası: 235
Yusuf Meddah (Mevlâna): 243, 350
Yusuf Sekkâkî: 273
Yusuf Sineçak: 361, 381
Yusuf ve Zeliha hikâyesi: 143, 166, 235, 236, 303, 370, 387, 388
Yuvan sülâlesi: 225

— Z —

Zafer-i Hemedânî: 191
Zafernâme: 229, 321
Zâhir: 365
Zâhir-i Faryabî: 185, 209
Zâhirîler: 91
Zaifî (Gelibolulu): 357, 365
Zaleman: 301, 307
Zamîrî: 387
Zârî (Üsküblü): 369
Zâtî: 381, 382, 383, 385, 386, 388, 389
Zeitsch f. Türkisch Philologi: (mec.) 262
Zehebî (İslâm Tarihçisi): 93, 256
Zehrü'l Mülk fi Nahvi't Türk: 314
Zekiyü'ddin Ebu Bekir Konevî: 244
Zemahşerî: 88, 199, 202, 203, 294
Zeminî: 386
Zengi Ata (Şeyh): 290
Zerdüşt: 14
Zerdüştîlik, Zerdüştîler: 152, 198
Zerdüştnâme: 111
Zerefşan: 201
Zevi'l Rumme: 103
Zeydîler: 91
Zeynü'l Eimmetü'l Firdevsî (imam): 294
Zeyrekî: 381
Zeyyad bin Sâlih: 84
Zihnî (Defterdar Bağdadlı): 378, 397
Zikrü'l Mevt: 359
Zübdetü'l Âsar: 321
Zühretü'r Riyaz: 297
Zü'n Nun: 120
Zajavzkowski (Prof. Dr.): (Hüsrev ü Şirin, tıbkı basım, Varşova: 1958) 303

KÜLTÜR SERİSİ

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

14 cilt (takım)

Bu eserin ilk 7 cildi siyâsî tarih olup, son arkeolojik kazı ve tarihî araştırmalar gözönüne alınarak yeniden yazılmıştır. Diğer 7 cilt ise Türk medeniyetini ciddiyetle ele alan ilk ve tek büyük eserdir. Her cilt orijinal harita ve krokilerin yanısıra, kuşeye basılmış renkli resim ve minyatürlerle zenginleştirilmiştir. 80 gr. 1. hamur kâğıda basılmış olup, iplik dikişli, lüks bez ciltli ve nefis bir şömizle kaplıdır. Akıcı üslûbuyla elinizden bırakamayacağınız ve çocuklarınıza gururla bırakabileceğiniz bir eser...

SOSYAL PSİKOLOJİ — D. Krech, R. S. Crutchfield
Çeviren: Erol Güngör ..... Basılıyor
BOZKIR İMPARATORLUĞU — Renê Grousset 400
MARXİZM VE LENİNİZM — Burhan Ulutan 200
FENER PATRİKHANESİ ve TÜRKİYE —
Dr. M. Süreyya Şahin 175
ABDÜLHAMİD DEVRİ EĞİTİM SİSTEMİ
Doç. Dr. Bayram Kodaman 100
BUHRÂNIN KAYNAĞINDA — Müşâhedeler, Tesbitler,
Cevaplar — Ayvaz Gökdemir 150
DÖNMELER ve DÖNMELİK TARİHİ —
Dr. Abdurrahman Küçük 150
FELSEFÎ DOKTRİNLER SÖZLÜĞÜ — Dr. S. Hayri Bolay ... 90
İKTİSADÎ DOKTRİNLER TARİHİ — Burhan Ulutan 250
MİLLET ve MİLLİYETÇİLİK — Mehmed Niyazi 75
TÜRK KÜLTÜRÜ ve MİLLİYETÇİLİK — Prof. Erol Güngör ... 100
MİLLİYET DUYGUSUNUN SOSYOLOJİK ESASLARI —
Ord. Prof. S. Maksudî Arsal 60
AHÎ BİRLİKLERİ — Dr. Sabahattin Güllülü ..... Bitti
TÜRK TARİHİNDE MESELELER — Atsız 75
BOSNA SAVAŞLARI — Ömer Efendi 35
CEVDET PAŞA'NIN CEMİYET ve DEVLET GÖRÜŞÜ —
Dr. Ümid Meriç 50
FOLKLOR ve TÜRKÜLERİMİZ — Mehmet Özbek ..... Bitti
KERKÜK HOYRATLARI ve MÂNİLERİ — Atâ Terzibaşı ... 150
KERKÜK HAVALARI — Atâ Terzibaşı 100
ÜLKÜCÜNÜN ÇİLESİ — Galip Erdem 75
SOVYET RUS STRATEJİSİ ve TÜRKİYE I — Taha Akyol ... 125
SOVYET RUS STRATEJİSİ ve TÜRKİYE II — Taha Akyol ... 125
KARL MARX ve SİSTEMİ — Ord. Prof. Z. Fahri Fındıkoğlu Bitti

Cemil Meriç'in Eserleri:

KIRK AMBAR 350
MAĞARADAKİLER ..... Bitti
UMRANDAN UYGARLIĞA 100
BU ÜLKE 75
BİR DÜNYANIN EŞİĞİNDE 100

Peyami Safa'nın Objektif Serisi:

1. OSMANLICA - TÜRKÇE - UYDURMACA 90
2. SANAT - EDEBİYAT - TENKİD 100
3. SOSYALİZM - MARKSİZM - KOMÜNİZM 80
4. DİN - İNKILÂP - İRTİCA 75
5. KADIN - AŞK - AİLE 90
6. YAZARLAR - SANATÇILAR - MEŞHURLAR 100
7. EĞİTİM - GENÇLİK - ÜNİVERSİTE 90
8. 20. ASIR - AVRUPA VE BİZ 90

EDEBÎ ESERLER

Tarık Buğra'nın Eserleri:

1. YARIN DİYE BİR ŞEY YOKTUR 75
2. GENÇLİĞİM EYVAH 125
3. ÜÇ OYUN (Ayakta Durmak İstiyorum,
Akümülatörlü Radyo,
Yüzlerce Çiçek Birden Açtı 80
4. DÜŞMAN KAZANMAK SANATI 125
5. İBİŞ'İN RÜYASI 75
6. DÖNEMEÇTE 125

Abdülhak Şinasi Hisar'ın Eserleri:

1. FAHİM BEY VE BİZ 75
2. ÇAMLICA'DAKİ ENİŞTEMİZ 80
3. BOĞAZİÇİ MEHTAPLARI 75
4. BOĞAZİÇİ YALILARI - GEÇMİŞ ZAMAN KÖŞKLERİ ... 50
5. GEÇMİŞ ZAMAN FIKRALARI - A. NİZAMİ BEY'İN
ALAFRANGALIĞI VE ŞEYHLİĞİ 80
6. AHMET HAŞİM - YAHYA KEMÂL'E VEDÂ 75

Atsız'ın Eserleri:

BOZKURTLAR 175
DELİ KURT 80
RUH ADAM 100
YOLLARIN SONU 40

Peyami Safa'nın Eserleri:

HİKÂYELER ..... Basılıyor
CANAN 125
MAHŞER 125
ŞİMŞEK 125
BİR AKŞAMDI 125
MATMAZEL NORALİYA'NIN KOLTUĞU 125
YALNIZIZ 125

BİZ İNSANLAR 150
SÖZDE KIZLAR 100
BİR TEREDDÜDÜN ROMANI 90
9. HARİCİYE KOĞUŞU 60
FATİH - HARBİYE 60

Arif Nihat Asya'nın Eserleri:

Şiirleri:

1. BİR BAYRAK RÜZGÂR BEKLİYOR ..... Bitti
2. DUALAR VE AMİNLER ..... Bitti
3. SES VE TOPRAK 80
4. KÖKLER VE DALLAR 80
5. FATİHLER ÖLMEZ VE TAKVİMLER 75
6. RUBAİYYAT-I ÂRİF I 80
7. RUBAİYYAT-I ÂRİF II 100

Nesirleri:

1. TOP SESLERİ ..... Bitti
2. ARAMAK VE SÖYLEYEMEMEK 125
3. KANATLARINI ARAYANLAR 90
4. AYIN AYNASINDA 100
5. KUBBELER 100

Diğer Edebî Eserler:

100 BÜYÜK ROMAN (Öğretmen ve öğrencilere rehber kitap)/Abraham H. Lass (3 cilt) 400
ŞİİRLER/Bahtiyar Vahabzâde 80
FETVA YOKUŞU/Durali Yılmaz 60
SANATÇI DOSTLARIM/Mehmet Çınarlı 80
SÖYLEMEK YARAŞIR/Mehmet Çınarlı 40
KÖŞE KADI/Bahaeddin Özkişi 100
SOKAKTA/Bahaeddin Özkişi 50
GÖÇ ZAMANI/Bahaeddin Özkişi ..... Bitti
ÇAĞIMIZIN AŞIKLARI/M. Niyazi Özdemir 80
VAROLMAK KAVGASI/M. Niyazi Özdemir 140
ÇAĞLAYANLAR/A. Hikmet Müftüoğlu 60
DEPREMDEN SONRA/Remzi Özçelik 25
YEĞEN/Zeria Karadeniz 60
SEÇİLMİŞ ŞİİRLER/Nâbi Hazrî 35
ÇİLELİ YOL (SİDARTA)/Herman Hesse 35

YARDIMCI DERS KİTAPLARI

YARDIMCI EDEBİYAT KİTABI
(M.E.B.'nca lise ve dengi okullar için yardımcı ders kitabı olarak kabul edilmiştir.)
Sevgi - Ayvaz Gökdemir
Lise I 75
Lise II 120
Lise III 140
İYİ ve DOĞRU YAZMA USÛLLERİ - F. Abdullah Tansel 150